

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1930–1934)

Серія
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ
(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

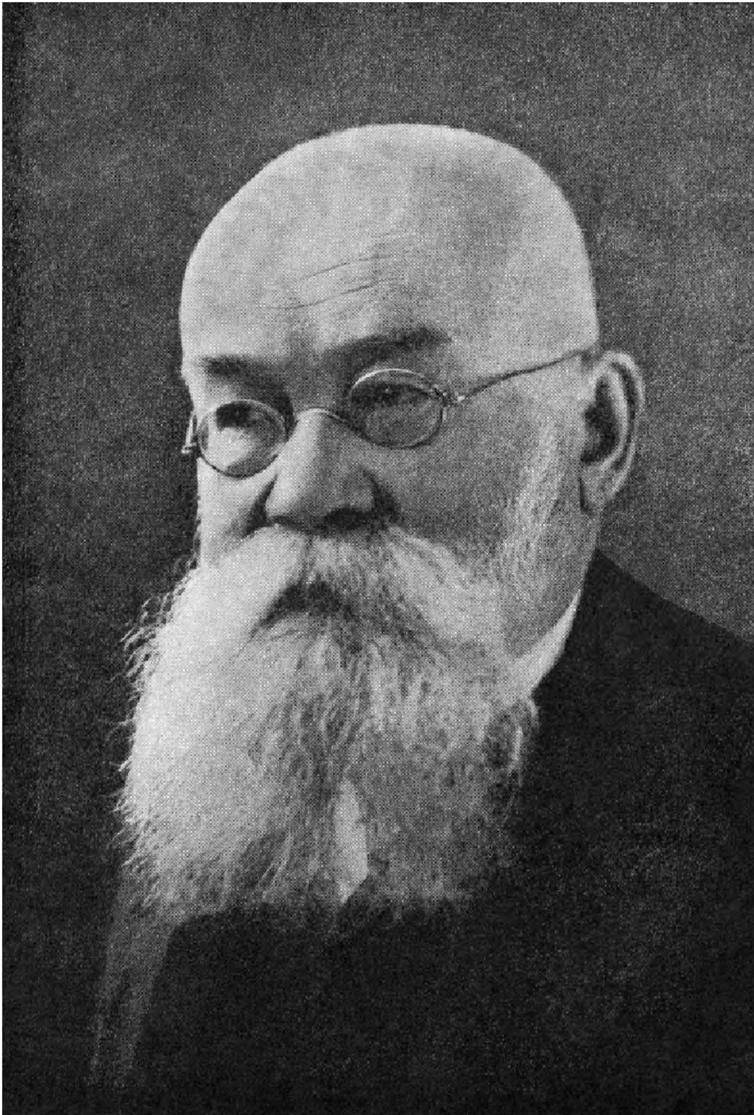

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В., упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

М. Грушевський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

“...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Останній період життя Михайла Грушевського — так званий “московський” — припадає на 1931–1934 рр. Попри постійну загрозу нового арешту, моральний тиск та безперервне цькування з боку більшовицьких очільників, а також надзвичайно важкі побутові умови життя у “почесному засланні” та слабке здоров’я, вчений не полишав наукової праці. Втім, позбавлений можливості жити і працювати на батьківщині, історик жодної роботи в Україні вже не надрукував. Підготовлена для першого числа часопису “Україна” за 1931 рік стаття “Вікопомна дата” (вона була приурочена до 50-річчя трагічної дати страти революціонерів-народовольців) опублікована за життя історика не була. Часопис припинив існування, і статтю вперше оприлюднили більш ніж через півстоліття, а потім навіть двічі передруковували (однак вона все ще лишається маловідомою).

Ті кілька статей, що були опубліковані в цей час М.Грушевським, вийшли друком у загальносоюзних академічних виданнях. Але, попри їх незначне число, дані праці чи не найменш відомі навіть у колі грушевськознавців. Щобільше, три статті М.Грушевського, які він у 1931–1934 рр. надрукував російською мовою у Москві та Ленінграді, і у тематично відповідних наукових студіях згадуються лише випадково. Це й не дивно. Справді, непросто знайти маленькі сіренькі зошити “Известий Академии наук СССР” за 1931 та 1934 роки, де містяться праці “Про так званий «Львівський літопис» (1498–1648) і його ймовірного автора” і “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань”, чи, приміром, перший том “Трудов Института славяноведения Академии наук СССР” з опублікованою там надзвичайно ґрунтовною розвідкою “Самовидець Руїни та його пізніші відображення”. Більше того, якщо дві останні роботи були перекладені українською мовою та вміщені у шанованому часопису “Український історик” на початку 1990-х рр., то “Львівський літопис” до цього часу залишався неперекладеним.

Донедавна практично неприступною для дослідників була і остання опублікована у 1930-х рр. стаття М.Грушевського “З історичної фабулістики кінця XVIII в.” (передрукована без коментарів у тому ж таки “Українському історичному” — стаття була підготовлена вченим до ювілейного союзного академічного збірника, присвяченого 70-річчю від дня народження та 45-річчю наукової праці акад. М.Марра. Проте так склалося, що ані автор, ані ювіляр до часу публікації не дожили — збірник, що був сформований восени 1934 р., вийшов у світ лише навесні 1935 р. Зазначена робота вирізняється з-поміж останніх опублікованих “московських” праць М.Грушевського тим, що була написана і надрукована українською мовою. Вірогідно, це стало можливим завдяки попередній особистій домовленості М.Грушевського із М.Марром. Крім того, у волюмінозному збірнику із претензійною назвою “Академия наук СССР — XLV — академику Н.Я.Марру” були опубліковані праці не лише російською, але й англійською, французькою та німецькою мовами, що певним чином “легалізувало” україномовну статтю М.Грушевського.

Справжнім відкриттям у грушевськознавстві стало виявлення у 2010 р. в Архіві Російської академії наук машинопису останньої праці М.Грушевського — “Историограф Малой России”, про існування якої раніше було відомо лише опосередковано. Історик завершив цю велику студію, присвячену Д.Бантишу-Каменському, на початку вересня 1934 р. Передруковували її на машинці вже після смерті вченого, вичитувала та звіряла цитати донька дослідника Катерина Грушевська. Передбачалось, що стаття буде надрукована в “Известиях АН СССР”, однак, вірогідно, через її великий розмір (близько восьми друкованих аркушів) та українську мову написання праця опублікована не була.

У цій статті, яка вражає фундаментальним джерелознавчим аналізом, водночас містяться дуже цінні відсилки і до інших праць М.Грушевського, які були вже ним підготовлені або які він планував написати. Зокрема, історик згадує, що в своїй портфелі має “студійку” про літературну та громадську діяльність Василя Капніста, але не друкує її, бо хоче доповнити зібраний матеріал, а про анонімну поему “Дорошенко”, що вийшла 1830 р. у Москві, він “поговорить в окремій статті”. На жаль, доля цих студій невідома.

Відомо, що у Москві М.Грушевський працював також над черговими томами своєї багатотомної “Історії української літератури”, проте рукописи підготовлених дослідником у цей час сьомого та восьмого томів на сьогодні вважаються втраченими. Припускаю, що до певної міри реконструювати ці томи (восьмий том мав закінчуватися XVIII ст.) можливо на основі вказаних останніх публікацій М.Грушевського. До цього висновку підштовхує як розуміння методики роботи вченого, так і зміст та термінологічні особливості цих його праць.

Зазначу, що, готуючи томи “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”, М.Грушевський із самого початку паралельно публікував статті, де викладав зміст тих чи тих розділів або підрозділів, інколи навіть дублював археографічні публікації у багатотомниках та одночасно — у розвідках і замітках у часописах. Цікаво, що стилістично це були різні роботи. М.Грушевський щоразу переписував праці, а не “виймав” із більшого розділу багатотомника меншу частину для окремої публікації. Такий самий підхід можемо зауважити і для “московського” періоду. У статті “Самовидець Руїни та його пізніші відображення” М.Грушевський у примітці навіть прямо відзначає, що в даній роботі викладає зміст розділу, що “його присвячено цій пам’ятці у VI томі «Історії української літератури»”, який завершує.

Однак тут бачимо хронологічний незбіг. Шостий том, підготовлений самим М.Грушевським у 1930 р. (надрукований, проте, лише у 1995 р.), починається оглядом подій і творів 1609–1610 рр. і завершується 1632–1633 рр. Самовидець згаданий у томі лише один раз, та й то побіжно. Очевидно, розділ про “Літопис Самовидця” мав бути у другій частині VI тому, або, найімовірніше, у VII томі. Відповідно, розділ про “літературу військових канцеляристів”, про яку тезово йдеться у статті “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань”, — у VIII томі. Швидше за все, у VIII томі запланований був і розділ про “Історію Русів”. Це більш ніж імовірно, зважаючи на те, як багато уваги приділяє М.Грушевський цьому пам’ятнику у студії про Д.Бантиша-Каменського.

Крім того, дані праці вченого наповнені спеціалізованими літературознавчими термінами і означеннями. Численні відсилки до різних літературних творів у цих роботах та навіть сама назва статті “З історичної фабулістики кінця XVIII в.” красномовно промовляють про потребу докладного аналізу останніх статей М.Грушевського літературознавцями, які досі не звертали на них належної уваги.

Серед специфічних методів роботи М.Грушевського був ще один, на якому варто наголосити. Підготовка ним статей і багатотомників зазвичай супроводжувалася публі-

кацією рецензій та рецензійних оглядів нових праць, які він у той час студіював та які використовував. Інколи це були прості бібліографічні замітки, інколи — детальні рецензійні огляди. В останній, “московський”, відтинок свого життя дослідник рецензій не писав. Це легко пояснюється відсутністю періодичного органу, в якому він би міг висловитися з приводу того чи іншого твору. Його — як академіка АН СРСР — мали друкувати у союзних академічних виданнях, і він це право використовував, публікуючи статтю раз на рік, але написані ним рецензії навряд чи зацікавили б союзу Академію наук, тож він не витрачав на них часу.

Натомість у попередній період, коли в радянській Україні акад. М.Грушевський видавав кілька періодичних видань, він звертав на рецензії особливу увагу. Спеціальні великі рецензійні розділи часописів “Україна” та “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” наповнені оглядами книжок різними мовами. Кількість рецензій, підготовлених ним та співробітниками його академічних Історичних установ, вражає. Лише сам М.Грушевський у 1924–1930 рр. написав 60 рецензій (не рахуючи статей, що з’явилися “з приводу” тієї чи іншої праці). “Бути в курсі світового наукового руху” — ось на чому наполегливо наголошував учений, закликаючи відкидати будь-яку неможливість стежити за світовою літературою. “Бо інакше що станеться взагалі з науковим життям?!” — зауважував він.

* * *

У десятому томі 50-томного зібрання Творів Михайла Грушевського було заплановано вмістити праці історика за останнє десятиліття його життя. З огляду на їх різноплановий характер вони були поділені за формальними ознаками на:

- історичні та історіографічні дослідження;
- передмови, післямови, редакційні статті;
- рецензії та рецензійні огляди;
- некрологи;
- мовознавчі замітки;
- інформаційні звідомлення, виступи, інтерв’ю.

Зважаючи на великий обсяг написаного вченим у 1924–1934 рр., 10 том складатиметься із трьох книг. До першої книги 10 тому увійшло 28 статей вченого, опублікованих ним у 1924–1930 рр. (див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — 600 с.).

Друга книга 10 тому містить дві серії — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. В першій з них представлені шість останніх статей М.Грушевського. Вони були написані ним у 1930–1934 рр. і присвячені історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924–1930 рр. (у 1931–1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев’ять з них також друкуються вперше.

Тексти в межах кожної серії розміщені відповідно до хронологічної послідовності їх написання. Ті праці, що були надруковані за життя М.Грушевського, подані за першо-друками, неопубліковані роботи подані за правленими або неправленими машинописами, що відповідно відзначено у коментарях.

Три тексти, що були вперше опубліковані російською мовою (“Про так званий «Львівський літопис» (1498–1648) і його ймовірного автора”, “Самовидець Руїни та його пізніші відображення” та “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька

міркувань”) подані у перекладі на українську. Першодруки статей російською мовою без виправлень подані у коментарях.

У перекладах наведені у бібліографічних посиланнях і текстах статей М.Грушевського назви творів, періодичних і наукових видань, а також цитати збережено і подано мовою оригіналу за версією М.Грушевського. Іншомовні цитати перекладено українською мовою у коментарях; виявлені розбіжності із цитованим оригіналом прокоментовані. Цитати, наведені М.Грушевським у власному вільному перекладі російською мовою, перекладені сучасною українською мовою.

Скорочення, вжиті М.Грушевським у російськомовному оригіналі статті “Про так званий «Львівський літопис» (1498—1648) і його ймовірного автора”, а також у цитатах польською мовою, повторено у перекладі; їх зміст розкрито у коментарях перекладача (коментарі перекладача спеціально позначено: *Прим. пер.*).

У коментарях в кінці книги зазначені вихідні дані першопублікацій та передруків, наведені підписи та за можливості вказані дати написання статті. Також наведено відомості (із зазначенням архівних шифрів) про наявні рукописи та/або машинописи та/або машинописні копії студій, подано короткий опис їх стану. Матеріали виявлені у трьох архівосховищах — у Києві в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (у коментарях застосоване стандартне скорочення назви Інституту — ІР НБУВ), у Москві в Архіві Російської академії наук та Санкт-Петербурзі в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук.

У текстах М.Грушевського астериском позначені місця, до яких подано коментар. Коментар наведений у кінці книги з позначенням сторінки видання, де знаходиться відповідний коментований текст, та поданням цього коментованого тексту, виділеного напівжирним курсивом. Коментарі здебільшого мають бібліографічний, джерелознавчий та уточнювальний характер. Загальновідомі факти упорядником не коментувались.

Імена прокоментовані у поодиноких випадках, натомість упорядником складено анований іменний покажчик, де розкриті прізвища, імена та по-батькові згаданих М.Грушевським та у передмові й коментарях осіб, вказані роки їх життя і дана коротка характеристика.

Упорядником під час опрацювання статей та рецензій М.Грушевського виявлено чималу низку авторських помилок та друкарських похибок у датах, іменах, назвах видань, номерах часописів чи томів, а також у посиланнях на сторінки. В опублікованих текстах вони зазвичай виправлені, відповідні місця прокоментовані.

Назви праць, неправильно наведені М.Грушевським у тексті, залишені без змін, натомість дана правильна назва у коментарі бібліографічного характеру. Написання назв видань подано в авторському варіанті (крім великої літери у другому слові).

Назви творів та періодичних видань взято у лапки, пропущені сторінки та частини назв додані у квадратних дужках.

Усі розкриті скорочення подано у квадратних дужках.

Окремо слід зупинитися на цитуванні. Як видно з опублікованих текстів, М.Грушевський цитував щедро, інколи кілька сторінок поспіль у його статтях ідуть суцільні цитати. Вчений подавав цитати як мовою оригіналу, так і у власному перекладі, а також часто давав цитату у переказі, причому в одній і тій самій статті ці способи цитування поєднував (принципу такої специфічної мовностильової передачі цитат виявити не вдалося).

У цитуванні М.Грушевський не був акуратним, часто подавав “залапковані” цитати із пропущами або помилками, причому пропуски не позначав. Разом з тим він був уважний до деяких мовних зворотів цитованих ним авторів, інколи вважав за потрібне навести окремі слова мовою оригіналу у дужках після поданого власного перекладу.

Виправлення до поданих у текстах М.Грушевського цитат не вносилися, за винятком відкоригованих російських слів, поданих вченим за дореформеною російською орфографією (**ѣ, і, ѳ** змінені відповідно до сучасного російського правопису на **е, и, ф**; а **ѣ** (**єр**) знятий).

До перекладів цитат, зроблених істориком, застосовувалися загальні правила мовної редакції, водночас цитати, подані мовою оригіналу, мовної редакції не зазнавали.

У виданні повторена вживана М.Грушевським графічна подача цитат меншим кеглем із відступом, сторінки звирінені з виданнями, на які посилався вчений, у потрібних місцях у квадратних дужках наведено правильні сторінки.

Мовна редакція текстів зроблена редактором Іриною Савлук відповідно до основних методичних рекомендацій, розроблених Олександром Рибалком. Як відомо, після повернення в 1924 р. М.Грушевського з еміграції його праці друкувалися спочатку чинним тоді в УСРР правописом 1921 р., що відповідав східноукраїнській правописній традиції, а потім правописом 1929 р., який значною мірою поєднував східно- і західноукраїнські традиції. Проте норм обох цих правописів М.Грушевський послідовно не дотримувався, у тогочасних його автографах і публікаціях наявні також деякі елементи давнішої желехівки.

Втручання в авторський текст було мінімальним. Тексти подано без купюр чи стилістичного редагування. Без виправлень залишені позанормативна нині лексика, діалектні, застарілі слова й форми. Пунктуація узгоджена із сучасними нормами українського правопису без застережень. Правопис наближено до сучасних літературних норм з максимальним збереженням лексичних форм автора. Редакційні правописні правки детально розкриті в археографічній передмові у першій книзі 10 тому (див.: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. XX–XXIII*). Тут зазначимо найтипівіші, зокрема:

— на початку слова пишеться **і**, а не **и** (інакше, иниий, иногді, иноплеменный замінено на інакше, іниий, іноді, іноплеменный);

— вживання **апострофа** увідповіднюється із сучасними правописними нормами (зв'язок, зїзд, імя замінено на зв'язок, з'їзд, ім'я);

— іншомовні **і, у** передаються літерою **і** після приголосного перед голосним (матеріал, варіант, соціалізм замінено на матеріал, варіант, соціалізм); після б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н перед наступним приголосним (привилей, ювилей замінено на привілей, ювілей);

— розрізняється вживання суфіксів **-ик** і **-ік** (академик замінено на академік);

— суфікси **-н(ий)** і **-н(ій)**, а також **-ічн(ий)** вживаються за сучасними нормами (народній, східній, західній, академічний замінено на народний, східний, західний, академічний);

— суфікс **-ова-** у дієсловах виправляється на **-ува-** (обґрунтованне, скасованне, консервованне, заснованне замінено на обґрунтування, скасування, консервування, заснування);

— послідовно зберігаються ряд уживаних автором іменників (запись, літопись, часопись, класа, людность); передавання автором літерою **т** грецького **θ** (катедра, Атени);

— водночас вживана М.Грушевським форма іншомовного слова зберігається (авантура).

За сучасним правописом подані географічні та історичні назви. Назви народів, племен, етнографічних груп, що М.Грушевський згідно з правилами желехівки писав з великої літери, виправлені на малу.

Власні імена та прізвища подані за сучасним правописом.

* * *

На вклейці до другої книги 10 тому Творів М.Грушевського вміщено фотопортрет М.Грушевського 1926 р. з видання: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського: Частина історично-літературна. — К.: Укр. акад. наук, 1928. — С. 495—1012, X—XII. (Українська академія наук = L'académie des sciences d'Ukraine; № 76-6).

* * *

Вихід даної книги у світ був би неможливий без багаторічної підтримки та допомоги багатьох колег та друзів. Тому упорядник вважає своїм приємним обов'язком висловити щиру вдячність директору Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України *Любові Дубровиній* та співробітникам очолюваного нею Інституту за сприяння в опрацюванні архівних матеріалів М.Грушевського; директору Архіву Російської академії наук кандидату історичних наук *Віталію Афіані* за надану можливість копіювання виявленого в Архіві РАН машинопису останньої праці М.Грушевського; завідувачці читального залу Архіву РАН кандидату історичних наук *Ірині Таракановій* за доброзичливу допомогу під час роботи в Архіві; директору Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН доктору історичних наук *Ірині Тункіній* та колективу очолюваного нею Архіву за надану інформаційну підтримку; завідувачу відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України доктору історичних наук *Ігорю Гиричу* за довголітні слушні поради та організаційну допомогу; директору Історико-меморіального музею М.С.Грушевського у Києві *Світлані Паньковій* та колективу очолюваного нею Музею за кваліфіковану поміч у виявленні праць М.Грушевського, бібліографічні вказівки та надзвичайно вагомі підказки інформативного плану, а також за допомогу під час перекладу однієї зі статей М.Грушевського; старшому науковому співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України кандидату історичних наук *Наталі Черкаській* за швидкий та досконалий переклад статті М.Грушевського та фахові коментарі; науковому співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України кандидату історичних наук *Вікторії Сергієнко* за допомогу під час роботи над перекладом однієї зі статей М.Грушевського; редактору книги *Ірині Савлук* за надзвичайно уважне і шанобливе ставлення до текстів М.Грушевського під час їх мовної редакції; верстальнику *Костянтину Качуровському* за ретельну та акуратну роботу, а також усім причетним до видання працівникам видавництва "Світ" за всебічне сприяння виходу даної книги.

Окремо хочу подякувати колегам з Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету, де завдяки стипендії ім.Євгена та Деймел Шкляр мені пощастило завершувати роботу над цією книгою у творчій та невимовно доброзичливій атмосфері.

Оксана ЮРКОВА

РОЗДІЛ I

ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВІКОПОМНА ДАТА

Незадовго сповниться півстоліття з дня страчення “російських тирановбивців”, або “винувників события первого марта”, як їх називано офіційно. 3 квітня ст[арого] ст[илию] 1881 року о год 9 і 50 хв ранку на петербурзьким гіподромі, т. зв. Семенівським плацу, повішено Миколу Рисакова, Андрія Желябова, Тимофія Михайлова, Миколу Кибальчича і Софію Перовську (в сім порядку вичислено їх імення в офіційному повідомленні).

Виконавчий комітет “Народної волі” зафіксував сей факт у таких виразах: “3 апреля между 9 и 10 часом утра в Петербурге приняли мученический венец социалисты: крестьянин Андрей Желябов, дворянка София Перовская, сын священника Николай Кибальчич, крестьянин Тимофей Михайлов и мещанин Николай Рысаков”. Свого часу ся подія зробила велике вражіння. Небагато хто співчував актові “цареубийства”. Ліберальні круги оплакали кінець “диктатури серця”, надії конституції. Між нарід пущено таке пояснення, що се “господа убили царя” за те, що дав волю селянам. Але щире спочуття скільки-небудь свідомого громадянства, особливо молодезі, було з сими, що з почуття громадського обов’язку взяли на своє сумління такий тягар.

“Хто знає наше життя і обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас докору в неморальності, ні обвинувачення в нелюдськості (жестокости)”, — сказала на суді Соня Перовська як своє останнє слово. Але не треба було тих слів і не треба було ближче знати тих людей, щоб відчуті моральні підстави сього виступу, і різні-преріжні голоси, від “зеленої молоді” до “найбільшого письменника землі Руської”, об’єднались тоді в однодушнім крику благання і zarazом остороги на адресу молодого царя: “Амністії”. Клич сей не був сповнений, і сих п’ятеро людей було страчено рукою ката.

З нагоди п’ятдесятиліття сеї жертви за визволення хочу нагадати, що з тих п’ятерох страчених було три українці і 2 великоруси. До них можна додати як безпосередніх учасників ще молодого поляка, а властиво спольщеного українця з Підляшшя¹ Гната Гриневецького, що загинув на місці, кидаючи бомбу на царя. Гесю Гельфман, що була засуджена на смерть, але по кількох тижнях очікування сеї кари була нарешті помилувана під натиском світової opinii і вмерла по кількох місяцях на каторзі. Юрія Богдановича, здається білорусина походженням, зловленого рік пізніше, що по кількох роках умер від сухіт в Шліссельбурзькій одиночці.

¹ З Більського повіту Городненської губернії.

Народи Росії зложили людські жертви, щоб здійснити сей терористичний акт знищення всеросійського деспотизму. Але сей міжнаціональний характер акту мало був усвідомлений, він не був підкреслений так, як його всесословність, зазначена у вищенаведеній відозві Викон[авчого] комітету. Многонаціональність акту пройшла поза увагою, тому що самі учасники вважали потрібним підчеркнути загальнополітичне заінтересування в політичній визволенні всієї людності імперії без різниць національностей і країн. Драгоманов, публікуючи листа Желябова*, в котрім той з'ясував своє становище в українським питанні, висловив певного роду жаль і докір на адресу українців — учасників царевбивства, що ніхто з них не вважав потрібним у своїх декларативних промовах підчеркнути своє українське становище — месників за кривди, задані від російських деспотів саме українському народові. “Читаючи біографію Желябова, — писав він, — бачиш як впливали і на нього і українська кров — від матері¹, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші українці — тільки ні один з них не згадав своєї країни і свого народу — ні друком, ні в прилюдній промові! Така пресія — в данім разі не тільки самої офіційної школи, але й унітарних доктрин російських “офіційних соціалістів”, — кажучи словами Желябова!”² Тим не менше зістається фактом, що в тій революційній громадці, яка згладила в 1881 р. з світу російського царя, знайшлося щонайменше три українці — месники за свій край і нарід: син полтавської козачки Желябов, чернігівський попович Кибальчич (се, очевидно, той пречистий стопроцентний українець, згаданий у Драгоманова) і праправнучка останнього українського гетьмана — Соня Перовська.

З них найяскравіше в споминах сучасників і в різних власних свідченнях виступає Желябов — дійсно яскрава, барвиста постать “вічного революціонера”.

Ясно уявляємо собі те соціологічне середовище, з якого вийшов він — внук козачки і панського “дворового”. Наше письменство змалювало трагедію вільної козацької дівчини, що зав’язує світ собі і своїм дітям, виходячи за кріпака, і вона змалку стала відомою Желябову. “Бабка вічно плакалась: «І пощо я пішла в неволю»”, — згадує він у своїм автобіографічнім листі і відзначає вражіння, що зробили на його дитячу психіку — психіку будучого месника за кривду народну — жахливі події в батьківській родині: сестру його батька знасилувано; один з дядьків служив за локая в пана і з конюшні часто чулись його крики, коли його там били з панського наказу; другий утік, але кінець кінцем його зловлено і відставлено в кайда-

¹ Властиво баби, як виходить з автобіографічного листа Желябова, надрукованого в брошурі про Желябова заходом “Народної волі”, 1882, с. 4*.

² К біографии А.И.Желябова. — “Вольное слово”, 1882, № 39, с. 16, передр[укова-но] в II т. паризького “Собрания полит[ических] сочинений [М.П.Драгоманова]”.

нах до пана. Аж третій вийшов “за межі досягнення”, утікши до козаків на Туреччину. Їх небіж, малий Андрій, капризом свого пана перенесений до гімназії, блискуче проходить її і попадає до Одеського університету. Вразливий, експансивний, сотворений на провідника, людина многостороння з широким кругом інтересів, гарний оратор, мітінговець, він зараз же попадає у вир громадського життя — студентських історій і загальних інтересів. За участь у демонстрації проти проф. Богішича його на другий же рік виганяють з університету і адміністративно висилають до рідного села. Молодіж справляє йому й іншим подібним героям бучні маніфестаційні проводи, але, не вважаючи на се, Желябову на наступний рік вдається вернутись до Одеси. Сим разом він захоплений не тільки студентськими справами, але вступає до революційного гуртка звісного українського революціонера-народника Фелікса Волховського. Займається революційною пропагандою між робітниками і селянами, “іде в нарід”. Заразом попадає між українську інтелігенцію, ставши домашнім учителем до сім’ї одеського городського голови С.С.Яхненка — члена славної української фірми Яхненків-Симиренків. З сею сім’єю попадає до Києва, потім до Городища — де наоколо заводу Яхненків-Симиренків куп[ч]илась українська й російська культурницька і революційна братія — служив П.П.Чубинський, культивувався пам’ять великого Кобзаря, котрого твори вийшли 1860 р. “коштом Платона Симиренка”, а заразом працювала на різних посадах і займалась агітацією революційна молодь. В сім оточенні Желябов українізувався, тісно зв’язавшись з родиною Яхненків-Симиренків, оженившись з Ольгою Семенівною Яхненківною, і вступив до одеської “Громади”. “Захоплення козацьчиною характеристичне для Желябова”, — зауважає з сього приводу його біограф. “Воно у нього лишилося і на потім, а виявлялося не в самім тільки замилюванні в українських піснях. Кілька літ пізніше у Петербурзі, в переддень терористичного акту, він не спав цілу ніч, зачитавшись “Тарасом Бульбою”. Вибрав собі і конспіративне ім’я “Тарас”. А коли поліція влізла 1881 р. до його помешкання, серед невеликої пачки його книжок знайшлась і нова студія В.Антоновича про гайдамаччину*.

Перед Желябовим у сім часі простелилась гладка стежка безжурного культурного життя — його знайомі з сеї доби характеризують як людину широко освічену, впливову і поважану в тих інтелігентних кругах, де він обертався. Дуже гарний з себе, він звертав на себе увагу прирощеною величавістю і авторитетністю своєї поведінки, незвичайно сугестивною силою своєї індивідуальності. — “Ясні сині очі, велике чоло, невеличка борідка, широка постаць — вище середнього зросту, гордовата постава, поривчастий, нервовий хід”, — описує його з сих часів оден з приятелів. Але всі приваби життя відступають у Желябова перед ідеєю соціальної справедливості — “долгом перед народом”, як тоді говорилося. Він іде на село, господарить нарівні з селянами, змушує свою жінку також братись до роботи коло землі і “зближатися до народу”. Бідна його дружина — сама

селянського походження, але вже окультурена — в третім поколінні культурного життя, співачка і піаністка, працюючи по-селянськи на городі, згідно з бажанням чоловіка, гірко плакала, лежачи на межі і згадуючи своє фортепіано. Але у Желябова не могло бути ніяких компромісів з переконаннями, він віддавав себе без останку тому, що признавав у сей мент справедливим, і того ж ригористично вимагав від близьких людей.

При кінці 1870-[х] рр. він переймається ідеями боротьби за політичну волю, виступає як оден з провідників сеї течії на Липецьким з'їзді в червні 1879 р.^{*}, входить до виконавчого комітету народовольців і весь віддається організації терористичних актів проти царя. Визначний політичний талант висував його на провідну ролю. “Можна з певністю сказати^{*}: на чолі тимчасового революційного правительства або на чолі сильної революційної партії став би напевно А.І.Желябов. Се був єдиний безперечний кандидат на ролю диктатора революційної Росії. Він був роджений для сеї ролі, і як тільки на хвилю, перед кінцем, перед смертю піднявся над підпіллям, так його оцінила і зрозуміла в сій ролі і революційна, і реакційна Росія”¹. Але революційний темперамент загнав його в суточки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти. Переходить на нелегальне становище. Розходитьсся з ріднею, щоб її не компрометувати, рве всі старі зв'язки. Переводить підкопи під царський поїзд у листопаді 1879 р., потім у лютому 1880 р. під царську палату, нарешті організує березневий акт 1881 р. Несподівано попавши до рук прокуратури за 2 дні перед 1 березня, сам добровільно листом на ім'я прокурора відкриває свою участь, щоб бути приєднаним до товаришів. Використовує процес як політичну трибуну, щоб пояснити урядові й суспільності мотиви боротьби з царським режимом, щоб коли можна — завернути його з шляху реакції, страхом дальших терористичних актів, коли ні — усвятити в очах суспільства терористичну політику, і кінчить життя героїчною смертю разом з товаришами 3 (15) квітня.

Офіціальний протокол так записує першу заяву Желябова, коли другого дня після події його звели з Рисаковим. Коли йому було пояснено, що сталося, “Желябов з великою радістю сказав, що у революційної партії тепер велике свято, сталося велике добродійство для визволення народу, здійснилася мета партії. Від страчення Квятковського і Преснякова дні покійного імператора були пораховані: за ним сліdkували навіть тоді, коли він їздив по інститутах. І він (Желябов) не взяв активної участі в атентаті тільки тому, що був позбавлений свободи, а морально вповні спочував сьому успішному “злодійству”.

Характеристична його декларація, дана на допиті, при звичайнім запитанні — “якої релігії”:

“Хрещений у православ'ї, але православ'є відкидаю^{*}, хоч істоту науки Ісуса Христа визнаю. Ся істота його науки серед моральних

¹ Д.Заславский. А.И.Желябов, с. 4.

стимулів моїх займає почесне місце. Вірю в правду (істину) і справедливість сього віроучення і признаю вочисто, що віра без діл мертва єсть і кожен правдивий християнин мусить боротися за правду, за право пригнічених і немічних, і коли треба — за них постраждати: така моя віра... Я служив визволенню народу. Се єдине моє діло, котрому я служу всею моєю істотою”.

25 [березня] с[тарого] с[тилю] Желябов подав таку писану заяву:

“Вважаючи, що 1) наші вчинки*, віддані царським указом на розгляд особливому присутствію сенату, були звернені виключно против правительства, на шкоду його одного; правительство, як сторона пошкоджена, мусить бути признана стороною в сій справі заінтересованою і не може бути суддею в своїй справі; особливе присутствіє зложено з чиновників і обов’язане поступати в інтересах правительства, не за вказівками свого сумління, а за правительственными розпорядженнями, самовільно названими законами, — тому справа наша особливим присутствієм сенату не може судитися (неподсудна).

2. Вчинки наші повинні розглядатися як один з проявів тої одвертої, всіма признаної боротьби, яку рос[ійська] соц[іально]-рев[олюційна] партія багато вже літ провадить за права народу і людини проти рос[ійського] правительства, що силоміць заволоділо владою і силоміць затримує її по нинішній день. Єдиним суддею в сій боротьбі між соц[іально]-рев[олюційною] партією і правительством може бути весь руський нарід — через безпосереднє голосування, або — скорше — в особі своїх законних представників в Установчім зібранні, законно обранім.

3. Тому, що ся форма суду Уст[ановчих] Зборів для нас персонально нездійснима, а суд присяжних, не зв’язаний присягою служби одній з інтересованих у справі сторін, в значній мірі репрезентує сумління громадянства, — з огляду на вищесказане я заявляю, що справа наша непідсудна особливому присутствію правительствующого сенату, і вимагаю суду присяжних, глибоко переконаний, що суд громадського сумління не тільки винесе нам оправдання, як Вірі Засуліч, але й висловить нам признання вітчизни за діяльність особливо корисну”¹.

Ся апеляція до “громадського сумління” була глибоко похована в урядових архівах, се мусив передбачати сам Желябов і тому використав для інформації громадянства прилюдні засідання суду: проголосив довгу промову — дещо стримано, подекуди вуаліровано — щоб не дати собі відібрати голос, — але цілком зрозуміло для сучасного громадянства, пояснюючи мотиви свого виступу. Зарисований очевидцем його портрет під час сеї

¹ “Былое”, 1918, кн. 4—5, с. 284, підкреслення оригіналу.

промови гарно віддає характеристичне лице революціонера в момент високого напруження його інтелекту, нервову фізіономію провідника-трибуна¹.

Стенографічна судова запись заховала його політичну сповідь — його передсмертну агітацію. Замість боронити і вигороджувати себе, він виясняв увесь час позицію партії — хоч як суд збивав його на персональну оборону.

“Щоб зрозуміти ту форму революційної боротьби, до котрої звернулась тепер (наша) партія, треба пізнати сю теперішність у минулому партії, а се минуле єсть — воно не довге літами, але багате досвідом. Коли вглянете до справоздань політичних процесів — до сеї розкритої книги Биття, ви побачите, що російські народолобці не завжди орудували бомбами (русские народолобцы не всегда действовали метательными снарядами) — що в нашій діяльності були юні дні, рожеві і мрійні, а що вони минули — в тім не наша вина. Перебравши різні спроби діяльності на користь народу, ми на початках 70-х років вибрали були становище робітника задля мирної пропаганди соціалістичних ідей. Се був рух, дуже невинний у своїх способах (движение, крайне безобидное по средствам своим), — але чим воно скінчилось? Воно розбилося виключно о ті безконечні перешкоди, що воно стріло: в'язниці й заслання. Рух цілком безкровний, що відкидав насильства, не революційний — а мирний, був задавлений...”

В 1873, 1874, 1875 рр. я ще не був революціонером, як се характеризує прокурор. Моїм завданням було працювати на користь народу, ширячи соціалістичні ідеї. Насильства я тоді ще не допускав, політикою цікавився мало, мої товариші ще менше. В 1874 р. в по-

¹ Віра Фігнер в своїх примітках до “Портретів народовольців” (“Былое”, [1918], [кн.] 4—5, с. 71)* заявляє, що сей портрет — зарисований, як вона думає, В.Спасовичем, звісним адвокатом і письменником, — учасником процесу — не передає звичайного, так би сказати — буденного вигляду Желябова. Аскетичний вигляд сеї зарисовки не нагадує їй його. “Андр[іє] Ів[анович] мав атлетичну постать, гарно збудовану, а його голова була гарною головою типового російського селянина. Загальний вираз сеї постаті й лица — се була могутність (мощь), енергія і сила волі. Сірі очі мали вираз сміливий, а коли він жартував у товариській компанії, вони сипали іскри добродушного лукавства і жарту... Радість життя була характеристичною прикметою Желябова. Се був здоровий, міцний і цілком нормальний організм. Жодна нота надлому не відзивалася в нім. Іноді він міг пустувати й бавитися, як дитина, і кожне слово його дихало бадьорістю й енергією. Те ж саме виявляв і кожен його рух. Виходячи на вулицю, він зимою вбирав довге пальто, шапку і випинав груди колесом. Ми посміювалися, що він у такім уборі виглядає на купця. Цілком руське лице робило його на вулиці досить непомітним, у кімнатах же його постать звернула б увагу кожного. Але в ній не було зовсім нічого витонченого: як сказано вже було, се був прегарний мужик, перетворений освітою і культурою”.

Можна до цього додати, що в слідчих зізнаннях Желябов умисно, очевидно, підкреслював своє “мужикство”, підписуючись як “крестьянин А.Желябов”. Зарисунок же, зроблений у залі суду, незважаючи на критичні зауваження В.Фігнер, не втрачає свого значіння: таким його бачив портретист, і таким, розуміється, ніколи не бачили товариші перед тим, як він виглядав по тяжких переживаннях, під час незвичайних моральних і інтелектуальних напружень, на порозі смерті. Та й щодо давнішої зрівноваженості Желябова спомини близьких йому людей характеризують його відмінно від В.Фігнер.

глядах на державу ми справді були анархістами. Всі мої бажання обмежувались мирною діяльністю серед народу, і одначе я опинився в тюрмі — там і зреволюціонувався... Недовгий період мого перебування серед народу показав всю книжність, все доктринерство наших змагань, з другої сторони переконав, що в народній свідомості є багато такого, чого нам треба триматися і на нім до якогось часу спинитись. Вважаючи, що при перешкодах з боку уряду неможливо прищепити до народної свідомості соціалістичні ідеали в цілості, соціалісти перейшли в народництво. Ми постановили працювати для інтересів народу виходячи вже не з чистої доктрини, а на ґрунті інтересів народного життя, так як їх собі нарід усвідомлює”¹.

Се прикмета народництва. Від метафізичного мрійництва воно перейшло на позитивізм і трималось ґрунту — се основна риса народництва.

“Так змінився характер нашої діяльності, а разом з тим і способи боротьби: від слів прийшлося перейти до діла. Замість пропаганди соціалістичних ідей на перший план виступає агітаційне хвилювання народу, в ім’я інтересів ним усвідомлених. Замість мирного слова ми вважали потрібним перейти до фактичної боротьби. Така боротьба відповідає кількості нагромаджених сил. Спочатку ми постановили поспробувати її на дрібних фактах. Так ішло до 1878 р. В 1878 р., наскільки мені відомо, вперше з’явилася гадка про боротьбу радикальнішу, з’явилися наміри розв’язати Гордіїв вузол — так що подію 1 березня в її замислах треба покласти на зиму 1877—1878 рр.

Все штовхало й мене в тім числі на боротьбу з урядовою системою. Але ще літом 1878 р. я пробував на селі, працюючи між народом. Зимою 1878—1879 ситуація була цілком без виходу, і весну 1879 р. я пережив на полудні, зайнятий сими справами. Я знав, що й по інших місцях товариші клопочуться тим же, особливо на півночі — що на півночі се питання викликало навіть розходження в потайнім товаристві — організації “Землі й волі”, і частина організації ставить собі такі, власне, завдання, як я і мої товариші на полудні. Відси натурально вийшло наближення, що на Липецькім з’їзді перейшло в злиття...

Я брав участь у Липецькім з’їзді. Визначені були завдання не такі вузькі, як говорить прокурор: повторяти атентати, і коли вони не вдалися, за всяку ціну провести атентат успішний. Завдання, поставлені на Липецькім з’їзді, зовсім не були такі вузькі. Основна теза була така, що соціально-революційна партія, і я в тім числі, — се моє переконання — повинна віддати частину своїх сил боротьбі політичній. Визначено й практичний шлях — переворот насильний, через

¹ “Социалисты перешли к народникам. Мы решили действовать во имя сознанных народом интересов уже не во имя чистой доктрины, а на почве интересов, присущих народной жизни, им сознаваемых” — фраза досить неясна, я спростив її — так, як зрозумів. — *М.Г.*

конспірацію, а для того — організація революційних сил в найширшій розумінні. До того часу я не бачив потреби міцної організації, як і інші соціалісти, а вважав можливим працювати спираючись головню на власну ініціативу, на власну енергію і власне вміння. Се зрозуміло. Завдання було таке: усвідомити можливо найбільшу кількість людей, серед котрих доводиться жити. Організованість була потрібна тільки задля таких засобів, як книжки і їх доставка з-за кордону; друк їх у Росії організовано також. Все дальше не вимагало особливої організованості. Але відколи поставлено завдання перевороту — завдання, що вимагає величезних організованих сил, — ми, і я в тім, віддавались утворенню такої організації в далеко більшій мірі, ніж атентатам. З таких поглядів на потребу організації я після Липецького з'їзду пристав до організації, в центрі якої став Вико[авчий] Комітет, і працював для поширення сеї організації: пильнував здійснити організацію єдину, централізовану, зложену з гуртків автономних, але з одним планом, в інтересах одної мети.

Підсумую сказане. Моє персональне завдання — мета мого життя було служіння загальному добру (служить общему благу). Довго я працював для сеї мети способом мирним, і тільки згодом мусив перейти до насильства. Переконання мої були такі, що я залишив би сю форму насильної боротьби, якби тільки з'явилася можливість боротьби мирної, себто мирної пропаганди своїх ідей, мирної організації своїх однодумців. В своїм останнім слові, щоб не лишати якихось непорозумінь, я сказав би ще: мирний шлях можливий. Я, наприклад, відмовився б від терористичної діяльності, коли б змінилися зовнішні обставини”.

В останнім слові він, одначе, не схотів розвивати сих гадок, навпаки пожалував, що взагалі що-небудь говорив на суді. Думаю, що се, власне, належало до сих пропозицій урядові — купити собі замирення зміною політики. Але все-таки ті програмні промови, що держали обвинувачені в прилюдних засіданнях, були важною політичною маніфестацією для свого часу. Невважаючи на те, що президент суду раз у раз переривав Желябова, розбивав йому промову, забороняючи говорити на загальні теми, тільки про себе персонально, — все-таки його промова робила незвичайно сильне вражіння, і не дурно в реакційних кругах гірко жалували, що обвинуваченому дано було змогу висловитися прилюдно.

В листі до Драгоманова, писанім в травні 1880 р., виясняючи потребу кооперації українських громадян з всеросійською політичною боротьбою, Желябов нагадував йому свої сходження і розходження з укр[аїнськими] національними кругами¹:

¹ Драгоманов надрукував його листа, пропускаючи ймення, і так його повторено в “Былому”, 1906, кн. 3. Я подаю переклад за оригіналом, що переховується в Ленінградському музеї Революції, інв. № 177.

“В[ельми]п[оважний] М[ихайле] П[етровичу]. Двічі прийшлося нам зустрінутись, тепер доводиться писати, а все в умовах незвичайно оригінальних. Пам’ятаю першу стрічу у Києві, в 1873 р., в помешканні Р. і Е.¹ Сидить купка старих-престарих нігілістів за шевським столом, в скупленні вивчаючи се ремесло. Се знак “движення в народ” для чесного трудового життя. Програма журналу “Вперед” прочитана і признана за бажану. “Але яка дійсність?” — питає себе кожен і спішив поринути в невідоме народне море. Гарні були часи... Прийшла зима 1875—1876 р. В’язниці наповнилися людьми, сотки існувань перебито, але рух не вгавав, тільки способи боротьби змінилися, і на місце пропаганди наукового соціалізму премудрені досвідом перебійці висунули на перший план агітацію словом і ділом на ґрунті народних домагань. Зрушилась тоді й українська громада і, лишаючись вірною своєму основному принципіві народолюбства, задумала низку починів на користь рідної України. Тої зими ви вдруге приїхали до Одеси — збирати на “Громаду”, і ми побачилися з вами вдруге... Чи багато часу пройшло — а які зміни!.. Взяти хоч би сей куточок — Одесу. Я бачив розцвіт тамошньої громади й живі почини. Повільно, але невгавучо зливалися там в одно дві революційні течії — загальноросійська й українська. Не федерація, а одність була недалеко — та раптом все пішло прахом. Спокусили старих вигоди легального становища, не квапилися кидати насиджені гнізда, і пропали для боротьби гарні люди, пропали почини. На їх місце грубе насильство нахабно святкувало свою перемогу.

Але що збентежило тріумф злорадних, нагнало на них паніку? Чи то не сумніння прокинулося в гонителях безмилосердних? Се останки народників-революціонерів почали наступ — але вже за новими планами боротьби. Боязкі тирани інстинктивно відчували, що їх слабе місце відкрите, влада і саме життя їх — на черзі. Як звір, відчувши глибоку рану, почало правительство рвати й метати, не розбираючи своїх і чужих, а меч Дамокла далі недосяжно висить грізно над його головою. Прийшло на начальство вагання — чи не поступитись? Правительству стало ясне його становище: всі вважають його дні за пораховані, моральної підтримки йому нема від нікого. Тільки боязкість, егоїзм та нездатність до солідарної акції в одних та розходження в розумінні завдань між другими відтягають упадок правительства. Політика велить своєчасно вступитись — але не хоче сього старий властолюбець, а як зачувати, — і його син. Відси двоїстість, вагання у внутрішній політиці. Думаючи позбавити революцію підтримки, Лоріс викликає надії; але не можучи їх задоволити, приведе до тим більшого розчарування. Який сприятливий момент для

¹ Заславський розшифровує се як “Рашевський і Емме” з київського народницького гуртка.

підсумку! А тимчасом все мовчить. Мовчать — коли активне сприяння справі революції обов'язкове більш як що, — коли два-три штурханці при загальній підтримці — і правительтво впаде! Від громадянства, завсіди м'якотілого, не можна вимагати багато, — але російські революціонери? який процент з них активно бореться? Розходження в розумінні чергових завдань...

Невже ж і ви, М[ихайле] П[етровичу], не бачите близьких реальних користей (зачеркнено — результатів) для народу від нашої боротьби? Сього не може бути. За нас ваші літературні твори (зачерк[нено] — роботи), ваша спочутливість живому ділові, ваш хист знаходити практичний вихід. На жаль, недостача часу і видатки на негайні потреби затримали наші подорожі для організації і для захисту нашої програми. Після того як друкарня провалилася, не маємо змоги пояснити її (програму) друкованим словом. В результаті виходить, що її коментаторами взагалі, а за кордоном — трохи не виключно, лишаються люди, які її відкидають — вповні або в значній частині. Нам же дуже цікаво було б знати вашу персональну гадку про програму, тому було б дуже добре, якби ви прислали і критику через Горобця ("Воробья"). Поки не заведуться між нами безпосередні зносини, а може — й співробітництво ваше в "Народній волі". Се перше, про що я пишу, з доручення товаришів. Друге: ви, певно, згодитеся нахилити на нашу користь громадську думку Європи — про що вам докладно розповість подавець листа. Третє: ваше становище представника українського революційного напрямку, відомого в Росії діяча і революціонера з виключною минувиною, обов'язує вас, М[ихайле] П[етровичу], взяти активну участь у злові дня нашої країни (родной страны) — не дурно ж багато хто на Україні зве вас "батьком"! А що вони роблять? А хто повинен крім них? нас, свідомих автономістів (підкресл[ення] наше), винуватять у централізмі за Установчі Збори (Учредительное Собрание). По-перше, не хочуть розуміти, що в наших очах Уст[ановчі] Зб[ори] тільки ліквідаційна комісія. По-друге — чи можна в програму найближчих вимог ставити такі, що не мають реальної підтримки, а заїлих ворогів? Де наші¹ фенії, Парнелль? Становище таке, що виходимо від реальних інтересів селянства і вважаємо його економічне визволення за головніше добро, — а ставимо найближчим завданням вимоги політичні, бачимо рятунок у розпаді імперії на автономні частини. Не велика заслуга перед країною (отечеством) бути аскетом — хранителем громадського ідеалу. Принаймні ми хочемо краще бути мирянами".

Лист кінчається проханням, щоб Драгоманов узяв на себе переховування архіву народовольців — підтримуючи зносини з редакцією "Нар[одної] волі" за паролями, зашифрованими ключем, що при тім подається.

¹ Себто українські.

Публікуючи цього незвичайно цінного листа, Драгоманов подав деякі цікаві подробиці до тих зустрічей, згаданих Желябовим, і пояснення тих розходжень, що він тут підчеркує. Він нагадує, що сі розходження полягали в тім, що Драгоманов здавна обстоював негайність тих політичних проблем, яку Желябов усвідомив собі тільки в останній стадії своєї діяльності.

“Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати*”, що про неї говорить сам Ж[елябов]. Відбулась вона у нашого давнього знайомого, колись палкого українця, а тоді (в 1873 р.) також палкого “впередівця”. Зайшли ми до нього, щоб здати справу про виконання одного прохання його і його співмешканця. Оба господарі прийняли нас у першій кімнаті, а в другій сиділо кілька тих “нігілістів”, що про них говорить лист Ж[елябова], і між ними, як тепер виявляється, був його автор. Господарі нас з “нігілістами” не познайомили. Розмова наша з господарями помалу перейшла на теми, в котрих ми перечилися з одним з них ще в Цюриху, а саме: 1) чи не треба тепер у Росії добиватися насамперед політичної свободи, і 2) чи можуть зробити що-небудь значніше (что-либо существенного) в Полудневій Росії так звані тоді “радикали”, не переймаючи нічого у т. зв. “українофілів”. Наші гадки — котрі читач, мабуть, відгадує — заперечувались господарями помешкання. “Нігілісти” ж, що сиділи в другій кімнаті і від часу до часу приходили то по чай, то по тютюн, мовчали — але, видима річ, були не на стороні “конституціоналіста” і “вузького націоналіста”. Очевидно й мовчали тому, що вважали зайвим заперечувати таку “єрунду”.

Другу зустріч з Ж[елябовим], в р. 1875, пам’ятаємо дуже добре. Бачились ми кілька разів. За першим разом на зборах півлегального комітету, що збирав гроші і займався висилкою добровольців до Герцеговини (ще перед офіціальним походом Черняєва). Два серби, три українці (один австрійський), оден поляк — тепер померлий, Маґер (цікава людина, про яку варто б оповісти) і Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного “193”*, але ще полишений на вільній стопі, — такий був склад сього комітету. Ж[елябов] був дуже експансивний, і коли скінчено офіціальну частину засідання і вийшли два члени не дуже “свої”, почав дуже цікаву розмову з Маґером на тему несприятливості польської молодезі до соціалістичного руху, що прокидався тоді в Росії, та її ізольованості. Маґер поясняв, що для поляків занадто важливе питання націо[на]льно-політичне, так що вони не можуть віддатися течії чисто економічній — соціалістичній так, як росіяни. “Тоді ставте своє національно-політичне питання”, — налягав Ж[елябов]. — “Як легко сказати: ставте, — завважив я, — для сього треба докладно знати, що таке польська нація. Знаєте ж, що на сім питанні головню й провалився польський рух 1863 р. От

поляки й відчують тепер, що повторити попередній рух не можна, а разом з тим не мають відваги вийти на цілком нові дороги: зректися історичної Польщі й виступити тільки за Польщу етнографічну. Але й сю не визволите, стоячи на становищі сепаратистичнім, як стояли в 1863 р., тільки в загальнім федеративнім руху, в Росії. А се знову становище для поляків занадто нове". Маґер занадто добре знав своїх земляків, щоб заперечувати се, і zarazом був занадто порядною людиною, щоб викручуватися фразами. Тому мусив частенько мовчати, коли непогамований Ж[елябов], використовуючи наш підхід до питання, далі наступав на нього, доводячи, що треба ж на решті стати на чімсь і вийти на нові шляхи, як того вимагають обставини. Українці прилучились до Ж[елябова]. Маґер скоро пішов — на виході приятельськи стиснув нам усім руки і сказав: "На все, панове, треба часу". "От він завсігди так", — гнівно усміхаючись сказав до нас Ж[елябов], і ми мусили його заспокоювати, доводячи, що так воно справді: на все потрібен час".

Пояснюючи згадки Ж[елябова] про колишню конвергенцію українських громадян з російськими революціонерами, Др[агоманов] підчеркує, що до повного "єдинства" у них все-таки не могло дійти: можлива була, власне, тільки федерація, "себто умовна обопільна поміч, передусім для оборони від спільного ворога, а також для досягнення ближчої спільної мети". Таким спільним ворогом був російський абсолютизм, "один з ворогів української людності", а спільною метою — "одна из украинских целей" — політична свобода в Росії. Але в цілості і без останку український рух не може вкласитися до рамців російської революції, хоча б через те, що частина українського народу живе поза межами Росії. "Скільки нам відомо, — пригадує Драгоманов, — в такім розумінні в 1877—1878 рр. заявляла згоду на федерацію з російськими революціонерами і та громада, про яку згадує Ж[елябов]. Але здійснення такої федерації в практиці гальмувалось як бажаннями з російської сторони "єдинства, а не федерации только", так і тим, що за тих часів ще більше, ніж тепер, різні російські гуртки говорили не за себе тільки, але неодмінно від імени всієї рос[ійської] соц[іально]-революційної партії, — так що не-росіянам, українцям, трудно було й зміркувати, з ким і на чім, властиво, вони можуть зфедеруватись". В наведеній вище коротенькій характеристиці Ж[елябова] Драгоманов висловлює переконання, що се "унітарська доктрина" російських "офіціальних соціалістів" паралізувала українські інтереси Желябова, а пригадуючи його виступ на тім герцеговинському комітеті — де він всупереч загальноприйнятому в "офіційно-соціалістичних" кругах індиферентизмові до балканської справи виявляв живий інтерес до неї, він під кінець своєї статті ставить питання: "Бачивши на власні очі сю здібність Ж[елябо]ва до «новшеств», читаючи її приклади в його біографії, самохіть питаємо себе: Коли б він лишився живий, чи

стало б у нього ширості (отзывчивости) і єретичної відваги, щоб відірватися від офіційної доктрини «единой и нераздельной революции в России», як свого часу відірвався від доктрини офіційного «неспьямленого політикою» соціалізму?»

Інакшими словами — знавши вдачу Желябова і його виступи в останніх роках, Драгоманов сподівався, мабуть більше того — був переконаний, що коли б Желябова не страчено, він у процесі роботи, як людина щира, з одвертою головою, і в своїх висновках смілива і безоглядна, прийшов би до переконання в необхідності, в інтересах визвольної боротьби і соціалістичної перебудови життя, скомбінувати завдання політичної боротьби за визволення Росії з національно-політичними вимогами українського життя, — себто перейти на позиції Драгоманова і в національним питанні, так як прийшов у питанні політичнім. Стільки про Желябова.

Менш виразно і всебічно, на превеликий жаль, виступає індивідуальна і громадська фізіономія Кибальчича. В протилежність нервовому, імпульсивному Желябову була се людина дуже зрівноважена, безконечно витримана, працездатна, притому незвичайно здібна, ріжносторонньо талановита. Серед курсу кидає він духовну семінарію і вступає, маючи тільки 17 літ, до інституту шляхів*: для виховання духовної школи, де науки математичні, рисунки тощо стояли завсідги на рівні дуже низькім, — се крок прямо-таки незвичайний. Далі переходить він до медичної академії — але не покидає занять технічними науками. Не маємо ніяких безпосередніх вказівок щодо його національної свідомості, але ясно, що се була людина, глибоко перейнята — як і Желябов — свідомістю свого обов'язку перед трудящим народом, і сей нарід був не який абстрактив, а конкретно той нарід, серед которого він виріс. І до в'язниці попав він першим разом за те, що давав нелегальну літературу селянам на Київщині. А оден з близьких йому людей, споминаючи його, ненароком кинув і більш значуще слово, що бувши з походження українцем, Кибальчич “до конца дней сохранил некторый отпечаток украинофильских тенденций”¹.

Від часу “попередньої ізоляції”, що спіткала його за се й потривала без малого 3 роки в київській в'язниці, мав він час роздуматися над ситуацією і зробити з неї відповідні висновки. Перед тим складом своїх інтересів і потягів культурних, зайнятий планами економічного й культурного поліпшення селянського життя, він з в'язниці вийшов в 1878 р. уже скінченим революціонером. “Даю слово, — писав він тоді перед виходом з в'язниці, — що весь свій час, всі свої сили я віддам на службу революції, дорогою терору. Я віддамся такій штуці, яка pomoже мені й моїм товаришам використати свої сили найкориснішим для науки способом. Можливо, що мені прийде-

¹ “Н.И.Кибальчич”, женевська брошура, передрукована в 1906 р. в Петербурзі есєрівським комітетом, с. 3*.

ся працювати роками, щоб здобути потрібні відомості. Але я не покину праці, доки не переконаюсь, що здобув мені потрібне”. І він справді виконав свою обіцянку. По тім, як він відсидів один місяць кари, після трьох років попереднього в’язнення, його вислано з столиці, але слідом він повернувся до неї вже нелегально, і, приставши до народовольців, після того як ви-кристалізувалась ця течія, віддався партійній роботі в ролі публіциста в питаннях соціальних і економічних (під псевдонімом Дорошенка — за не-достачею інших вказівок, се характеристичне — такий ультраукраїн-ський псевдонім) і в ролі партійного “техніка” (се було його конспіративне прізвище) — фахівця у виготовленні всякого рода знарядів для терористичних актів. Таке дивовижне сполучення цілком різних фахів не перешкоджало йому глибоко входити в чисто наукову сторону питань в одній і в другій сфері. Він багато читав, з одної сторони — з історії, соціології, економіки, з другого боку — з хемії й технології, особливо з питання про вибухові матеріали, котре було його спеціальністю — він завідував партійною лабораторією і робив досліди, але zarazом займався різними конструкціями цілком мирного, академічного характеру — в аеронавтиці тощо. Перед страченням, у в’язниці, він більше всього журився конструкцією літака, що, по його гадці, міг би перелітати міжпланетні простори (ідея змальована Жуль Верном в його “Подорожі на Місяць”, хоч принцип конструкції його (Кибальчича) “кулі” інакший¹. “Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець*, — мене передусім здивувало, що він був захоплений справою, цілком далекою від нинішнього процесу. Він був заглиблений в плани літака, бажав, щоб йому дали змогу виписати математичні обрахунки свого винаходу. Про се він написав і подав адміністрації”.

Ся записка Кибальчича з 23 березня ст[арого] ст[илію] заховалася в архіві департаменту поліції. Вона затитулована: “Проект воздухоплавательного прибора б[ывшего] студента института инженеров путей сообщения Н.И.Кибальчича, члена рус[ской] социал-революционной партии”. Кибальчич пише тут*:

“Пробуваючи в в’язниці, за кілька день перед смертю пишу сей проект. Вірю в здійснимість моєї ідеї, і ся віра підтримує мене в моїм жахливім стані. Коли моя ідея, після уважного розгляду учених спеціалістів, буде признана можливою до виконання, я буду щасливий тим, що зроблю велику прислугу вітчизні й людству. Спокійно стріну тоді смерть, знаючи, що ідея моя не згине зі мною, а буде жити серед людства, для котрого я готовий був жертвувати своїм життям. Тому я благаю тих учених, що будуть розглядати мій проект, щоб вони поставились до нього як тільки можна серйозно і совісно і дали мені відповідь якнайскоріше”.

¹ Про неї замітка інж[енера] Риніна в тій же книжці “Былого”, 1918 року*.

В дійсності адміністрація признала несвоечасним давати сей проект “на розгляд” і викликати тим “непотрібні балачки” (очевидно — на тему помилування Кибальчича, щоб він міг зреалізувати свій проект) — проект запечатано і розкрито аж під час революції 1917 року. Але факт зістався високо характеристичним для індивідуальності Кибальчича — і його інтересів.

“Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філософічно спокійній смерті, — писали його товариші*. — Він ні на йоту не був людиною бойовою, він не здатен був піднести руку на подібне йому ество. Не міг бути спокійним у хвилі, коли б приходилося битись. Але в своїм глибокім переконанні, що його діло справедливе, при своїй здібності всею душею зливатися з улюбленою ідеєю, він, розуміється, міг спокійно глядіти в очі смерті — спокійніше, ніж більшість інших людей. І в переддень його смерті його більше тривожила доля його літакового проекту, як Архімеда доля його кругів”.

В.Фігнер пише про нього в своїх споминах:

“Вдачею своєю мрійник і трохи флегматик, Кибальчич був людиною не сьогосвітньою. Складом і характером свого інтелекту се був філософ-теоретик, а в практичних справах не був оборотний і в техніці зручністю не відзначався. Голова його була повна проектів і комбінацій, і саме се багатство часто не давало йому змоги спинитися на чимсь одним. Він вічно брався за щось нове, розробляючи все нові деталі в сфері своєї спеціальності. Се був шукач, що з замилюванням обмірковує і змінює свої ідеї і не спішить з практичним здійсненням першого начерку”.

Свою інтелектуальну еволюцію Кибальчич представляв судові подібно як Желябов, з тими ж самими пропозиціями урядові — змінити свою політику, коли хоче, щоб революціонери припинили свої терористичні акти (мабуть, се була спільна програма таких промов, уложена під час розправи чи перед нею) — але більш чітко:

“Ще бувши студентом медично-хірургічної академії* я прийшов до соціалістичних переконань, читаючи нецензурні і деякі цензурні твори; се були часи, коли до Петербурга почали приходити з-за кордону соціал-революційні видання журналу “Вперед”, статті Бакуніна й ін. Одначе ці видання мали значіння тільки у виробленні моїх соціалістичних переконань — викликали низку питань, а для розв’язки їх я мусив звертатися до легальних писань. Легальні писання дали мені факти, які потвердили висновки про російську дійсність, які я стрів у соціалістичній літературі.

Щодо своєї діяльності згідно з переконаннями я в тім часі ще не виробив собі певного плану. Вагався між наміром кинути академію

і піти в нарід для соціалістичної пропаганди і бажанням лишитися в академії і служити справі партії пізніше — як лікар. Але мої вагання скінчились арештом, коли мене обвинувачено, що я дав недозволену книжку селянинові в місті Торчица¹, в Київській губ[ернії]. Довше в'язнення завжди робить на людей, ще не устаткованих, оден з двох впливів: несталі й слабі характери залякує і примушує зректися всякої діяльності в майбутності, інші, навпаки, — загартовує і змушує серйозно ставитися до справи, що тепер стає в їх очах головним завданням життя. Я й належав до сих других. Ще за останніх місяців мого ув'язнення серед соц[іально]-революційної партії почав все більше розвиватися настрій, що потім дозрів як ціла система практичної діяльності. Спочатку я — як і інші революціонери, задивлявся на терористичні акти як прояви самооборони партії против нагінок уряду, як акти помсти за гонення на соціалістів. Потім терористична діяльність в очах партії і в моїх очах стала не тільки способом карання начальства за нагінки на соціалістів, але і засобом боротьби за політичне й економічне визволення народу. Такий погляд можна вважати усталеним від літа 1879 р. До того часу я хоч і був на волі від липня 1878 р., майже ніякої участі в діяльності партії не брав, а жив за нелегальним документом, тому що не хотів, щоб мене висилали адміністраційно, як інших людей, що були суджені за політичні справи. Але сей брак участі в діяльності походив не від мого небажання, а з того, що, вийшовши з в'язниці, я не міг попасти до ніякої революційної організації, не мавши раніше зв'язків з діяльними членами партії і нічим не зарекомендувавши себе перед ними з революційного погляду. Тільки при кінці весни 1879 р. — коли боротьба між урядом і партією обгострилася до краю, я запропонував свої послуги револ[юційній] організації через Квятковського, бо вважав, що в такий мент кожен, хто поділяє певні погляди, обов'язаний активно помагати партії”.

На прилюднім засіданні суду він виловив се для публіки ширше й докладніше:

“В 1874 і 1875 рр. — коли в партії взяло перевагу бажання йти в нарід, злитися з народною масою, кинути те середовище, в яким ми були виховані, — я теж спочував і поділяв такі погляди. Мабуть би, й здійснив сей намір, коли б не перебив арешт. Цілком певно, що якби не сей арешт і суворі заходи адміністрації (властей) проти людей, що ходили в нарід, я пішов би в нарід і був би там і досі. Завдання, які я собі ставив, були почасти культурного характеру, почасти соціалістичного: піднести інтелектуальний (умственный) і моральний (нравственный) рівень маси, розвинути колективістичні (общинные) інстинкти і на-

¹ В друк: Торнища.

хили, що існують в народі, до інстинктів і навиків соціалістичних (підкреслення моє). Арешт спинив мене. Коли б обставини склались інакше — коли б адміністрація (власти) поставилися до діяльності партії патріархально, чи що, — то певно, ні крові, ні бунту тепер не було б. Ми тоді не були б обвинувачені в царевбивстві, а пробували б серед міської та селянської людності. Та й хист до винаходів (изобретательность), що я виявив щодо вибухових знаряддів (к метательным снарядам), я певно вжив би на вивчення сільського промислу (кустарного производства), поліпшення рілничої техніки, удосконалення сільськогосподарських прирядів і т. под.

Побачивши обгострення боротьби правительства з партією і передбачаючи, що їй прийдеться вжити таких засобів (боротьби), до яких вона доти не зважалась, я постановив озброїтись потрібними для того технічними і хемічними відомостями. Я перечитав усе, що міг здобути з літератури вибухових речовин, на мові російській, французькій, німецькій і англійській — старався йти, так би сказати, au courant* науки в сім питанні, і весь час, поки йшла ся боротьба — поки партії були потрібні технічні відомості, — я служив партії в сій справі. Таким чином я брав участь в атентатах під Москвою, під Олександрівськом і під Одесою, і разом з іншими особами брав участь у виготовленні (розрывных) знарядів. Приїхавши до Одеси, я виготовляв речовини, потрібні для вибуху. Про московський атентат я тільки знав, що він мусить статися. В олександрівським атентаті моя участь обмежилася тим тільки, що я дав туди спіраль, котрої не вжито. Потім я переїхав до Петербурга. Кожного разу як треба було виготовити динаміт, я брав в тім участь. Але треба сказати, що моя участь у терористичній діяльності обмежувалась виключно науковою, технічною стороною. Кажу се не для того, щоб скидати з себе відповідальність, — а просто з почуття справедливості. Я не брав участі в обговоренні питань, як зробити вибух, де і які люди будуть се робити. Моя участь була чисто наукова. Щодо вибуху 5 лютого я навіть не знав, що такий вибух буде. Я брав участь у виготовленні динаміту для сього вибуху, але про сам вибух і його форму довідався тільки з газети. Так само почуття справедливості змушує мене заявити, що і в виготовленні вибухових (метательных) знарядів — себто у винаході ідеї, в приспособленнях брав участь не я оден. Се була скоріше колективна праця”.

На запитання президента суду, чи він знав, на яку мету сі знаряди призначались, Кибальчич відповів:

“Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим*. Я знав і не міг не знати. Мушу повторити сказане про свою участь в міні на [вул.] М[алій] Садовій. Я не брав участі в підкопі, і все моє завдання об-

межувалося науковими й технічними порадами і вказівками, а потім спорядженням підпалача. Я мусив рішення питання, скільки динаміту треба було вжити на те, щоб досягти своєї мети, а не пошкодити приватним людям на тротуарі, тим більше по домах. Я обмірковував це питання і рішив узяти мінімальну кількість динаміту, необхідну для досягнення мети, щоб не наробити шкоди приватним людям. Тепер, користуючися даним мені словом, скажу про своє моральне ставлення — про той логічний шлях, яким я прийшов до певних висновків. Як і інші соціалісти, — признаю право кожного на життя, свободу, добробут і розвиток всіх моральних і інтелектуальних сил людської природи. З цього погляду, та не тільки з цього, а взагалі з погляду людини, позбавлення людини життя — річ жахлива. Пан прокурор у своїй блискучій промові висловив сумніви у відповідь на раніше зауваження, що для мене персонально і для партії взагалі бажане припинення терористичної діяльності і перенесення сил партії виключно на іншу діяльність. Він представив мене і взагалі партію людьми, що проповідують терор для терору. Представив людьми, що воліють учинки насильні, ніж мирні, тільки тому, що вони насильні. Що се за таке дивне, неймовірне замишування в насильстві і крові? Моє персональне бажання і бажання інших осіб — наскільки воно відоме — се мирне розв'язання питання... Як же досягнути се, щоб сумні події, всім відомі, більше не повторювались. Як вірний спосіб (прокурор рекомендував) — в ніч не попускати, карати й карати. Але, на жаль, я не можу погодитися з п[аном] прокурором в тім, щоб рекомендований ним спосіб приводив до бажаного результату”.

Стільки про Кибальчича.

Щодо третьої “української душечки” в сім гуртку — Соні Перовської, звичайно підкреслювалось, що вона представляла в нім аристократію. Але якось не усвідомлялось, що се була аристократія українська, в котрій не тільки текла гетьманська кров, але жили й гетьманські традиції. Якось слабо пам'ятається, що Перовські — се Розумовські, не тільки наслідники їх маєтків, але й їх династичних амбіцій — і українських симпатій, і з цього погляду вся ця фамілія ще повинна бути вивчена в цілості¹.

Старший син гетьмана Кирила Розумовського Олексій був ожениний замолоду (1768 р., коли йому було 24 роки) з Варварою Шереметьєвою —

¹ В.Фігнер у споминах про Соню Перовську* відзначає, що “з погляду дідиності і впливів середовища цікаво, що ця аскетка-революціонерка була з походження правнучка К.Г.Розумовського, останнього гетьмана малоросійського, внучкою кримського губернатора і донькою петербурзького”*. А біограф її Ашешов навіть заявляє*, що “вважаючи на плутане походження дому Романових-Готторпів, ми могли б сказати, що Софія П[еровська] була з царського роду” — маючи на увазі секретний шлюб Олексія Розумовського з царичею Єлизаветою.

очевидно, за рішенням і рахунками батьків, а не з власної ініціативи. Була то найбагатша панна тодішньої Росії, але дуже проста і обмежена, так що дуже мало підходила для такого просвіщеного європейця, яким був тоді Олексій Кирилович. Був незадоволений з неї, нарікав і шукав потіхи у інших жінок, поки нарешті зв'язавшись тривким подружнім зв'язком, на ціле життя, з Марією Михайлівною Соболевською, десть коло 1784 року попросту нагнав з дому свою “законну жінку”. Але формального розводу з нею не взяв, тому ім'я Розумовських мали два сини і дві доньки, що родились від Варвари Шереметьєвої, а інші офіційно називались його “вихованцями” і дістали ім'я Перовських — від назви його маєтку “Перово” під Москвою, де Єлизавета вінчалася з Олексієм Гр[игоровичем] Розумовським і після того вибудувала йому там розкішну резиденцію і подарувала самий маєток, а від Олексія Григоровича сей маєток перейшов до гетьмана, а від нього — до Олексія Кириловича. Він виховував сих “вихованців” як своїх дітей, і всі родичі і весь “світ” їх за таких уважав¹. Молодший брат Олексія, Лев Кирилович, зійшовся з сестрою Марії Соболевської, і теж мав від неї “вихованця”, що носив ім'я “Подчаського”, теж був вихований як свій і зробив високу кар'єру бюрократичну.

Олексієвих “вихованців” — “Перовських” всіх було десять душ — п'ять синів і п'ять доньок, але найстарший з сих “Перовських” Микола, рожд[ений] 1785 р., не був нібито сином Марії Михайлівни Соболевської² і не називався по-батькові “Олексійовичем”, а Івановичем. Чий він був син, сього не знали в його родині, і тепер також се невідомо. Тим часом з сеї старшої лінії Перовських походила Соня й її старший брат Василь, теж революціонер, що недавніми часами написав про неї спомини.

Як то часто буває в таких епізодах, сі молодші нешлюбні діти, котрим батько не міг передати свого імені, інтимно стояли ближче до свого батька і до фамілійних традицій, ніж законне потомство. Якраз у Перовських, більш талановитих і яскравих, ніж Розумовські, сильніш виступають інтереси до України та її минулого, своєрідний патріотизм, династичні почуття і опозиція російському централізмові і деспотизмові. Поки що знаємо з сеї сторони старшого сина Соболевської, Олексія Олексійовича, видимо, особливо милого батькові. Се досить звісний свого часу російський письменник, що писав під іменем Погорельського. Він рано помер, не встиг себе виявити сильніше, але прив'язання до України виступає в його писаннях

¹ На жаль, офіційний, так би сказати, історик роду Розумовських кн[язь] Васильчиков, сам родич їх, що мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 5 томів, 1880—[1894], французьке видання вийшло в Галле в 1893—1902 у трьох томах, [восьми частинах])* , дуже коротенько обійшов історію сеї “незаконної” галузі Розумовських і тільки місцями упустив деякі згадки про неї.

² Старша сестра Олексія Наталя Кирилівна писала в 1812 році про Олексієвих дітей: “Знаю тільки, що його третій син — не рахуючи Миколая, що від іншої матері...” (“Семейство” Разумовских, [т.] II, с. 162). В.Перовський (брат Соні) в своїх споминах зазначає: не знаю, чому звався він Івановичем, коли всі інші звались Олексійовичами.

досить все-таки виразно¹. Спадкоємець його маєтків — племінник і вихованець, славний російський поет Олексій Толстой (син Ганни Олексіївни Перовської, що вийшла за гр[афа] Кост[янтина] Толстого), звісний з сього погляду далеко більше. Але найяскравіше відбилися ці риси в писаннях Льва Жемчужникова — сина Ольги Перовської, що вийшла за Мих[айла] Жемчужникова*. Давніш ми знали його тільки як палкого аматора українського побуту й мистецтва, приятеля Куліша, видавця “Живописної України”; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені)*, ясніш схарактеризували його індивідуальність і його український патріотизм. Вони ж кинули деяке світло взагалі на родину Перовських. Читаючи згадки Л.Ж[емчужникова]* про його молодечу тугу за Україною, його відвідини місць, зв’язаних з слідами “останнього гетьмана”, його гарячі протести проти російської бюрократичної деспотії, проти огидного миколаївського режиму², ми розуміємо ті почуття і традиції, що жили в сих гетьманичах і виявилися в одних яскравіш, у інших менш помітно, за іншими зовсім не звісні — але, мабуть, тому тільки, що ці гетьманські потомки взагалі не звертали на себе уваги дослідників — чи саме в сім аспекті не були студійовані. Ясно, що в більшій і меншій мірі у всіх них жила свідомість своїх зв’язків з Україною, певна династична ураза до російського уряду, що позбавив їх предка і з ним усіх їх українського гетьманства, що мусило їм уявлятися як певне династичне добро (не зовсім безпідставно, бо ж і приводом до скасування гетьманства послужили заходи до перетворення його на дідичне володіння Розумовських). Відти цікавість не тільки до української природи і люду (“Ты знаешь край, где все обильем дышет”*), але і до всяких проявів української активності і опо-

¹ Була в сім аспекті написана стаття про нього В.Горленка — “Киевск[ая] старина”, 1888, [кн.] IV*.

² Найяскравішим виявником сього протесту був Олексій Жемчужников, старший брат Льва, відомий російський поет. Разом з рідним братом Володимиром* і братом в первих Олексієм Толстим вони утворили колективне авторство “Козьми Пруtkова”, політичну сатиру 1850—1860 рр. В творчості “К.Пруtkова” і в поезії Ол. Жемчужникова українські елементи не проступають, вона цілком зв’язана з життям російським. Але поезія й індивідуальність Ол. Толстого, його близького приятеля і співробітника, дає цікаву амальгаму симпатій українських і російських, тимчасом як опозиційні мотиви Жемчужникових кидають яскраве світло на індивідуальність і творчість Ол. Толстого. Се цікава ілюстрація того, як багато може дати для пізнання поодиноких письменників чи діячів комплексне студіювання родини або гуртка, до котрого вони належали. З сього погляду я ще підкреснув корисність обслідування в цілому родині Перовських — її літературних і революційних розгалужень. Така друга дуже цікава комплексна тема, що намічається нинішніми моїми замітками, — се Яхненки і Смирненки з їх Городищанською базою. Тут дуже цікаво поєднуються українські національно-культурницькі й революційні течії: коло Городищанського заводу гуртуються революційні народники і українські культурники — тут працює Чубинський, українізується Желябов, Лев Смирненко — син Платона Федоровича, котрого коштом вийшов Кобзар 1860 р., — іде на заслання як революціонер, а Василь Федорович Смирненко стає меценатом українського національного, культурного руху 1880—1890 років і т. д. Одеський гурток Волховського, де прецікавим способом поєднувались течії українські й загальноросійські революційні, варт також ближчого обслідування в таким комплекснім аспекті.

зиції царському деспотизмові (сих мотивів, мабуть, треба шукати, напр., в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання* тощо).

На жаль, не була обслідувана ближче з сеї сторони саме та лінія Перовських, з котрої походила Соня. З записок її брата* бачимо, що її зв'язки з іншими Перовськими не переривались. Її батько Лев Миколайович був хрещеником гетьман[ича] Олексія, свого діда*, і старався підтримувати зв'язки з своїми вельможними свояками. Вовзив свою родину до дядьків Перовських і користувався їх протекцією в своїй службовій кар'єрі. Але діти не любили батька, людини егоїстичної, капризної і досить-таки прикрої в родиннім житті (хоча В.Перовський у своїх споминах децю ослаблює той образ огидного деспота, що намалювала з Л.Перовського В.Фігнер — очевидно, за оповіданнями Соні). Тому лишається неясним, що дали Соні її родинні традиції в процесі формування її характеру і світогляду. На Україні діти Л.Перовського не жили: їх мати (з родини Веселовських, сестра звісного свого часу російського статистика) була з Білорусі, з-під Чичерська, і там проживали її діти, а пізніш переселились до Криму — де були маєтки їх діда, Миколи Івановича Перовського, що довго служив у Криму і під кінець життя дослужився до губернаторської посади.

Соня взагалі мало лишила відомостей про свої переживання. Ті, що близько її знали, відзначають її незвичайну замкненість і маломовність, так що внутрішній зміст її життя — ті впливи й ідеї, під якими формувалася її революційний світогляд, зістався нам майже невідомим. Однодушно підчеркується самостійність її вдачі, її відвага, сталева витриманість, підпорядкування всяких індивідуальних потягів почуттям обов'язку, незвичайна вражливість на чужі страждання і горе, і zarazом незвичайний ригоризм не тільки супроти себе самої, але і супроти інших. Утікши з батьківського дому — коли батько не хотів її добром пустити на курси, і ввійшовши до народницького гурту чайківців, вона пішла на село працювати між людьми лікаркою (фельдшеркою, по тодішній термінології) і знайшлася у своїй природній стихії — служіння чужим стражданням, — але ригористичне почуття обов'язку вирвало її відси на Голгофу тероризму. В.Фігнер гарно характеризує її тяжкі переживання на роздорозжі в 1879 р.:

“В споминах свідків її тодішнього життя* (лікарської практики на селі) розповідається, що було щось материнсько-ніжне в її відносинах до хорих, і взагалі до селян, що її окружали. Яке моральне вдоволення давало їй се співжиття з селом, і як тяжко було їй відірватися від сього убогого і темного села, показує її поведінка на Воронізьким з'їзді і вагання при розділі товариства “Земля і воля” на “Народню волю” і “Чорний переділ”. Ми обидві тоді — щойно відірвавшись від села, всіма силами душі були зв'язані з ним. Нас запрошували до участі в політичній боротьбі, кликали до міста, а ми почували, що нас потребує село, і без нас там ще темніш. Розум каже, що треба вийти на шлях, на котрім уже стали наші товариші — політичні терористи,

захоплені боротьбою і одушевлені успіхом. Але почуття говорило щось інше і настрої у нас був інший — він тягнув нас між убогих. Розуміється, ми тоді не розуміли сього, але пізніш сей настрої був правильно схарактеризований як потяг до чистого життя й індивідуальної святості. На Воронізькім з'їзді товариші посміювались, що ми сидимо між двох стільців. Але трохи згодом роздумавши, ми перемогли своє почуття і свій настрої, відмовились від морального вдоволення, яке давало нам життя серед народу, і твердо стали поруч товаришів, котрих політична інтуїція випредила нашу”.

Як характеристику її морального аскетизму (против ходячих тоді оповідань, що вона жила з Желябовим як з чоловіком) брат наводить її слова з останніх літ її життя. Мовляв, ті що борються за свободу, мають безсумнівне право на ту долю щастя, яку може дати їм подружжя — хоч би й скороминуще, але для неї персонально така доля щастя цілком неможлива, — бо як би сильно й глибоко вона не полюбила чоловіка, для неї навіть хвилина захоплення була б затроєна невідступною свідомістю, що в той самий мент дорогі й близькі друзі гинуть на шибеницях, по в'язницях, а нарід томиться під утиском деспотизму (с. 92).

Своє політичне credo на слідчих допитах вона представляла так:

“Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу* і рівень його морального й інтелектуального розвитку, ми вбачали перший ступінь до сього в розбудженні серед народу громадського життя і свідомості своїх громадських прав. Задля сього ми стали селитися серед народу — задля пропаганди, для розбудження в нім свідомості. Правительство відповіло на се страшними репресіями і такими розпорядженнями, які робили сливе неможливою діяльність серед народу. Таким чином правительство само примусило партію звернути увагу на політичні форми як головну перепону в розвитку народу. Партія, тримаючись соціалістичної доктрини, довго не рішалася перейти на політичну боротьбу, і перші кроки на сім шляху стріли з боку більшості партії сильну догану як виречення соціалізму. Але ряд шибениць та інших фактів, що показували неминучу потребу сильної відсічі правительству, змусили партію рішучо перейти на шлях такої боротьби з правительством, де терористичні акти ставали одним з найважливіших засобів. Завзяття в атентатах на життя покійного царя викликалось і підтримувалось переконанням, що він своєї політики основно не змінить ніколи, будуть тільки вагання: одна шибениця більше або менше, а нарід і суспільність лишається в цілком безправнім становищі, як було попереду”.

Але персонально її ся терористична робота, хоч як старанно вона старалась її виконувати (після арешту Желябова переведення акту 1 березня цілком упало на неї, та й в попередніх арештах її приходилось брати на себе

перші ролі), видимо давала дуже багато тяжкого. Нести людям страждання і смерть, які б вони не були, було противне її чутливій і ніжній природі. Уже після попереднього підрива царської палати, що принесла смерть кільком у нічим неповинним солдатам, вона почувала себе так тяжко, що носилася з гадкою заподіяти собі смерть. Коли арештовано Желябова в переддень акту 1 березня, вона з сталевою витриманістю провела те, що мусив зробити він, але не виїхавши з столиці зараз по тім, протягнувши свій побут всупереч усім попередженням, вона сама віддала себе на муки і смерть — може, більше несвідомо, ніж свідомо, бажаючи розділити долю Желябова і вийти з лави терористів, до котрої він її увів. Оден з біографів Желябова висловив гадку, що той акт самовбивства, яким була добровільна заява Желябова про його участь у царевбивстві, було бажання покінчити з об'язком активного терориста, котрий він брав на час, але не хотів нести в безкінечність, — про Перовську се можна сказати з більшою правдоподібністю. На суді у відповідь на злі уїдання прокурора Муравйова¹ — свого товариша з дитячих літ, вона сказала тільки:

“Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас* від п[ана] прокурора. Про фактичну сторону обвинувачень не буду нічого говорити — я всі їх потвердила на допиті. Але щодо обвинувачень мене й інших в неморальності, нелюдськості, легковаженні суспільної opinio, — то всі ці обвинувачення позволю собі заперечити, і пошлюсь на те, що хто знає наше життя й обставини, в яких нам доводиться виступати, не кине на нас закиду в неморальності, ні обвинувачення в нелюдськості.

На закінчення подаю українську прокламацію, випущену слідом по царевбивстві київськими землевольцями², на збивання сеї поголки, що старалися пускати між люди реакційні сфери, — мовляв, убили царя пани за те, що відібрав у них кріпаків.

“До всіх добрих людей

Не простий злодій-душогуб був той, що вбив царя, а самий щирый з тих праведних душ, що до послідней каплі крові устоюють за громадське діло. Не задля своєї якої користі йшов чоловік на певну смерть, а за увесь убогий, голодний і задавлений люд. Не пан він був і не за панське діло положив свою чесну голову. Мужик Смоленської губернії Михайлов і міщанин Новгородської губернії Рисаков доконали таки свого царя... За що ж, за що, питають декотрі. Дамо

¹ Коли батько Соні був віце-губернатором у Пскові, губернатором був Муравйов, батько пізнішого прокурора в процесі про царевбивство. Садиби їх стояли побіч себе, і діти губернатора і віце-губернатора бавилися звичайно разом.

² Перед[уковано] в брошурі: “1 марта 1881 года”, 1920*.

ми отвіт, да не той, що почуєте од попа да станового. Отвіт наш буде щиро-правдивий, той самий, що захований у тайнику душі кожного щирого мужика. Ось слухайте...

Було колись, що темна ніч обгортала і розум, і волю робочого люду; чоловік родився і вмирав, не знаючи, що він, як чоловік, має якесь право. Чим далш, тим більш спадали більма з темних очей, і простий чоловік розчухував потроху, як він живе, як живуть другії люди і як би треба було жити; не багато було таких, але тим дужче запала їм в голову думка запомогти правді побороть кривду. Думалось їм: цар один сила і все содержить у своїй волі, — попросим же його: щоб трохи порівняв людей: голодному щоб дав хліба, безземельному землі, темному освіти. І що ж?

У царя самого і землі незмірно, і грошей нещисливо, і хвабрик, і заводів. Як сам він найбільший пан, то й послушав не правдивого голосу мужицького, а панського.

Правда, дав він і землю, і школу, і суд, і волю; але що ж з того, що всякий волен помирать з голоду! На той нещасний клаптик землі наложив стільки усяких податків, що й сам він бува не варт того; на ту нещасну волю напустив і справника, і станового, і урядника, котрі вже десяту шкуру зодрали з тієї волі. Да й що то за вольна душа, що повинна платить за свою душу, — за те, що дише і дивиться на світ божий! Що то за воля, що ходить по паспорту, живе по номеру і труситься перед кожною поганню, що тільки хоч трохи зоветься начальством. Що то за освіта, що і Псалтиря ледве розбирає, а не то щоб яку розумну книжку. Що то за суд, що у його тільки багатий і прав, тільки бідний і виноват!.. “Коли б цар знав, то поміг би людем”, — думають декотрі... Знав він, добре знав. Не побоявся б і панів, бо їх у сто раз менше од мужиків, і цілий мільйон москаля слуха його слова. І не послушав він того правдивого голосу, що йшов до його, як із домовини, із задавленої душі мужицької. І не прийняв він тих замучених рук, що простягались до його, як до рідного батька!..

Де ті люде, що зо всього царства, з торбиною на плечах, да з приговором обчества за пазухою щовесни мандрували до свого царя шукати правди? Ті щирі душі, що кидали дома жінку і діти, і хазяйство, щоб помогти громадському ділу, щоб добитись царської правди, замість тієї правди гноїлись по тюрмах, пропадали в Сибірі, у каторзі. Так от за це все горе, що виніс на своїх плечах робочий люд, мужик і міщанин учинили таки свою правдиву розправу над своїм царем.

Тепер настав новий цар. Що буде — побачимо; але у нас така думка, що і новий не вельми розщедриться! Так хіба яку подать скине або півморга землі накине. Та не того нам треба!.. Годі вже надіятися на когось. Громада — великий чоловік. Вона має всяке право у своїм добрі! Треба тільки одностайно стати і добитись того, щоб:

1) Земля, хвабрики і заводи належали до того, хто на їх робить.

2) Щоб усяке діло робилось гуртом, а не різно і не по приказу начальства.

3) Усім щоб заправляло само обчество, по согласію з другими обчествами... До того щоб дойти, починать треба разом, дружно, не жаліючи себе! Вибирайте виборних з кожного села, нехай сходяться і радяться поміж собою! Составляйте приговори разом од 10 волостей! Асуйте (там) всякі платежі, аренди, чинши! Рубайте ліса, скільки потрібно на обчество! Заорюйте межі! Засипайте рови по отрубних участках! Орить землю гуртом і на скільки хватить сили!!! Ви маєте право це зробити, бо земля з діда-прадіда ваша! Ви на їй працюєте!!! Руїнуйте старе, муруйте нове, аж поки з того полум'я не вигартується добрий новий порядок! Одним словом — робіте своє домашнє діло.

Як же новий цар нашле на вас військо, почне усмирять да гноїть по сибірах, — значить, він ворог вам і приятель панам; значить, він не хоче добра людям. То не всидіть і йому на своїм троні, як не всидів і його батько.

Печать тайного братства “Земля і Воля”.

Южнорусская вольная типография, 4 марта 1881 г.”

ПРО ТАК ЗВАНІЙ “ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС” (1498–1648) І ЙОГО ЙМОВІРНОГО АВТОРА

Наприкінці 1839 р. у III томі “Русского исторического сборника”, що його видавало московське “Товариство історії і старожитностей російських” за редакцією Погодіна, з’явились, під назвою “Львовская русская летопись”, анонімні літописні записки зі збірника, написаного 1649 р. Михайлом Гунашевським і, можливо, ним же подарованого Львівському братству: “Исписание летом от Рож[дества] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих”*. Замість передмови або будь-яких роз’яснень щодо походження цього пам’ятника, в примітці за підписом Погодіна зазначалось: “Доставлена мне в новой копии г. Зубрицким из Львова и напечатана здесь с точностью, числа означены в подлиннике церковными буквами; над и кроме знака, здесь употребленного (ударения), поставлены в известных местах еще два, которые здесь опущены, по неимению оных в типографии”*. Під текстом надруковано декілька приміток Зубрицького, очевидно, у тому самому вигляді, як він подав (вони були написані тогочасним “образованным наречием” львівської інтелігенції, досить незвичним московському читачеві). Зважаючи на це, Погодін передав до друку, мабуть, усе, чим спорядив свій текст Зубрицький. Тільки зіставляючи текст роз’яснення щодо “Перестороги”, наданого тут під 1592 р., з роз’ясненням Зубрицького щодо тексту “Перестороги”, переданого ним безпосередньо або через другі руки до Археографічної комісії ([опубліковано] в “Актах Западной России”, [т.] IV, с. 236*), можна дійти висновку, що збірник Гунашевського на той час знаходився в бібліотеці Львівського братства, або так зв[аної] “Ставропігії”, серед манускриптів, за № 406. З посилань під 1648 і 1649 рр. на “Квартальник” випливає, що свою копію Зубрицький виготовив після того, як Войціцький і Мацейовський надрукували переклад цих записок у краківському журналі “Kwartalnik naukowy” за 1835 р.* Лишається нез’ясованим, чи на той час була йому відома й та частина “літопису”, яку надрукував Войціцький у 1836 р.*, і передруки тексту, виданого Войціцьким, що з’явились у “Телескопе” у 1835 р. і в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за 1838 р.* (у XXIX кн. “Телескопа”, за цензурним дозволом 1 травня 1835 р., О.Євельський написав про дві статті Войціцького — першу, що вже з’явилась у “Kwartalniku naukowemu”, і другу, з якою він ознайомився у рукопису, у Варшаві, у Войціцького; в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за квітень було передруковано текст літопису до 1636 р. включно).

Войціцький видав літопис у витягу — місцями в автентичному тексті (у польській транскрипції), місцями у польському перекладі, до 1636 р. включно (з 1498 до 1626 “Kwartalnik naukowy”, т. II, 1835, з 1630 до 1636 — у т. III, 1836)*. Яким чином потрапив до його рук цей текст і де міститься

оригінал, він не пояснює; ймовірно, він сам цього не знав, отримавши копію через другі чи треті руки. Мацейовський, одержавши список від Войціцького, в тому самому “Kwartalnik[u] naukow[emu]” за 1835 р. надрукував декілька витягів із записів 1625, 1630, 1636–1638 рр., і в повному вигляді, у вільному перекладі — історію воєн 1648–1649 рр. (“Ułamki historyczne. I. O kozakach”). Войціцький не дав цьому пам’ятнику спеціального заголовка; його статтю озаглавлено: “O kronice ruskiej od roku 1498 do roku 1649”*, і в тексті він називає її просто “Kronika pisana przez Rusina w Galicyi i rodem z Galicyi”*. Мацейовський також називає її просто “хронікою”.

Яків Головацький, котрий у своїх передсмертних спогадах приписує собі честь розшифрування цього важкого для прочитання рукопису, представляє справу так, що текст, виданий Войціцьким і Мацейовським, вийшов з його, Головацького, рук.

“В 1839 году Галицию посещал Петр Киреевский, затем Платон Лукашевич, издатель малороссийских и червонорусских песен. Лукашевич обещал много, но не сдержал слова. Я поверил ему “Львовскую рукопись” с моим предисловием, с определением напечатать оную в России. С тою рукописью вот что было.

Разбирая акты Ставропигийского института, Зубрицкий нашел русскую летопись, кончающуюся в половине XVII в., но она была написана так неразборчиво скорописью, что ее невозможно было разобрать. Зубрицкий показал ее однажды проф. Венедикту Левицкому и сказал, что он готов битись об заклад, что никто во Львове не в состоянии прочитати тую рукопись. Левицкий утверждал, что у него есть богословы, которые прочитают. Опечатав книгу и оставя два самыя нечеткии листа, Левицкий передал летопись Маркиану Шашкевичу. В Семинарии возились с нею, возились, но не могли разобрать. Тогда Шашкевич принес ее мне. Имев уже случай заниматься подобными работами у графа Тарновского, я принялся за дело и до тех пор не вставал, пока не разобрал все. Левицкий выиграл заклад. После Зубрицкий дал мне переписать всю. У мене ее выманил Жегота Паули, дал из ней копию Войцицкому, который напечатал ее со многими ошибками в польском журнале: “Przegląd naukowy” (Sic vos non vobis!)*. Пл. Лукашевич обещал напечатать ее по-русски и не сдержал слова. После того подлинник кто-то украл из Ставропигийского института, а только по моей копии А.С.Петрушевич напечатал сию летопись наконец в 1865 г. в своей сводной летописи”¹.*

Зберігся лист Головацького до Лукашевича, написаний влітку 1839 р., де він згадував про видання цього “літопису”: “Будте ласковы, старайтесь, чтобы хоть у вас тая летопись Львовская, що я вам поручив, могла б бути

¹ “Литературный сборник, изд[аваемый] Галицко-русскою матицею”, 1885, с. 35–36*.

напечатана. Донесет же нам, що из нео деесея — чи вѣддали сте ю на руке г. Максимовича, чи сами думаете издати? чи вже одобренная цензурою чи ни, и коли печататиметься? О тем всем нас известити, бо не так я, как г. Зубрицкий о нѹ клопочеся”¹.

Тут вперше бачимо назву “Львівського літопису”, очевидно, охрещеного так або власне Зубрицьким, або гуртком, який займався його розшифруванням.

Листування Головацького та Лукашевича про видання “літопису” тривало багато років. Лукашевич не виявляв особливого інтересу до нього. Восени 1843 р., у відповідь на нагадування, він просив передати Головацькому, що літопис зберігається у нього в цілості “яко зеница ока”, і в листопаді він має намір відправити його з Шевченком, який гостював тоді на Україні, до петербурзької цензури². Цікаво, що ні Лукашевич, ні Головацький гадки не мали, що за той час “літопис” давно вже з’явився у московському виданні. Напевно, Зубрицький після усього, що сталося з копією Головацького, не вважав за потрібне інформувати його про власні турботи стосовно видання пам’ятника.

Отже, на момент появи він вже мав за собою досить незвичну історію, і сенсаційний інтерес до нього ще збільшився через те, що оригінал його, збірник Гунашевського, який окрім цього літопису містив також єдиний список іншого дорогоцінного пам’ятника — “Перестороги”*, таємничо зникнув з архіву Ставропігії і, як згодом з’ясувалось, опинився в руках польського археографа Авг. Бельовського. Певно, знаючи, якими шляхами він йому дістався, Бельовський, мабуть, утаював його місцезнаходження. Пізніше, на початку 1870-х років, він від Бельовського у такий самий таємничий спосіб перейшов до відомого галицького антикара А.Петрушевича, і останній також тривалий час уникав розголосу, напевно, не бажаючи повертати рукопис його давньому власнику — Ставропігії. У 1860-х роках, після смерті Зубрицького, він вирішив перевидати “літопис”, з огляду на недоступність у Галичині московського видання, і в 1870-х роках розпочав друкувати його у виданні Галицько-руської матиці — “Науковий збірник”*, але, не підозрюючи про існування у Львові оригіналу, використав нову копію Головацького, застосувавши її для контролю тексту московського видання. У передмові [він] не проминув кинути камінця в город Ставропігії за “недостаток досмотра над памятниками”, через що зникнув такий цінний рукопис. Але в додатках до своєї “Сводной [галицко-русской] летописи с 1600 по 1700 год”, надрукованої у 1874 р.*², він вже умістив витяг з грамоти еп[ископа] Аф[анасія] Пузини, яку цитуємо нижче, почерпнувши його, певна річ, з рукопису Гунашевського; проте джерело на-

¹ “Науковий збірник”, вид[ання] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариств]а у Києві, 1915, с. 43*.

² Уривок із цього листа опублікував нещодавно акад. Возняк: “Україна”, кн. 40, 1930, с. 69*.

звати не хотів. Мабуть, тому виникла в нього ідея внести на додаток до свого огляду також й історичні звістки цього рукопису, що їх оминули при укладанні основного тексту, і спочатку він цитує своє попереднє видання “літопису”, а наприкінці не посилається на нього зовсім.

Згодом, вирішивши віддячити Київському університетові, який вшанував його, обравши почесним членом, Петрушевич серед інших скарбів своєї збірки пожертвував бібліотеці Київського університету і цей рукопис, але він тривалий час не привертав тут до себе уваги, і лише випадково я нагадав про нього О.І.Левицькому, коли він замислив дати нове видання “Львівського літопису” в історико-літературній серії Київської археографічної комісії. Том “Южнорусских летописей”, що містив “Львовскую летопись” і “Летопись Иоахима Ерлича”, був видрукований під його наглядом, але вступної статті він не написав, книгу не було випущено з друкарні, і в період посиленої утилізації друкарських запасів її було відправлено на фабрику для переробки, отже, мабуть, вцілів лише один пробний відбиток, який зберігається в бібліотеці Археографічної комісії Всеукраїнської академії наук*. Археографічна комісія має намір передрукувати цей том і, можливо, отримає кошти на реалізацію цього плану. А поки я хочу поділитися деякими спостереженнями над рукописом Гунашевського, що зберігається нині у Рукописному відділі Всенародної бібліотеки України (Університетський відділ, фонд колишнього Університету, збірка Петрушевича, № 27). Вивчаючи “Пересторогу” для V тому моєї “Історії української літератури” і літописні записки для тому VI, я досить уважно пройшов цей рукопис, написаний вкрай нерозбірливим письмом і тому досі мало вивчений, і хочу в цій доповіді поділитися деякими спостереженнями над рукописом взагалі й спеціально над його літописними записками, що дістали згадану вище — на мою думку, мало обґрунтовану — назву “Львівського літопису”.

Рукопис являє собою записну книжку або альбом аркушевого формату якогось Михайла Гунашевського, котрий зробив останні записи в ньому наприкінці 1649 або на початку 1650 р. Останні датовані записи припадають на 1649 р., і позаяк останні записи в своєму літопису, очевидно, він же зробив у 1649 р. або на початку 1650-го й далі його не продовжував, є всі підстави вважати, що на той час ця записна книжка вийшла з його рук. З другого боку, позаяк “Историа albo новина о антихристе” “ту вписана року 1649 апреля 9 дня в понед[ельник] миронос[иц]”, і останні записи літопису — події кінця 1649 р. — зроблено тим самим характеристичним письмом, яким у цілому написано цей збірник, доходжу висновку: якщо не увесь літопис, то в крайньому разі його новіші частини належать його власникові та укладачеві збірника Гунашевському.

Про його особистість дізнаємось з цього літопису та інших матеріалів збірника¹ таке. Він походив з шляхетської родини Східного Поділля (Брац-

¹ Бельовський виписав до окремого зошита, що зберігся при збірнику Гунашевського, такі біографічні дані про нього з його збірника та інших матеріалів, що були в розпоряджен-

лавського воєводства). У 1621 р. батько віддав його в науку дияконіві Дм. Щирецькому в Меджибожі (цей запис “літопису” цілком імовірно можна прикласти до Гунашевського). Того ж року батько помер, і Гунашевський, мабуть, шукав занять і прожитку в різних містах Галичини (у записках 1620-х років особливо багато йдеться про Львів і Ярослав). Пізніше він перекочував до київських країв і, оповідаючи про події 1630 р., згадує про себе як про мешканця Межигірського монастиря під Києвом. Записи 1630-х років засвідчують живий інтерес до козацтва та київських подій, проте наприкінці 1630-х років Гунашевському знову закортіло на захід, можливо, через розгром козацтва 1638 р. та загострення польського магнатського та клерикального режиму в Східній Україні. Він, очевидно, керувався бажаннями закінчити свою освіту та вступити до лав вченого українського духовенства. У 1641 р. бачимо його студентом Замойської академії й іподияконом львівської єпархії, який отримав посвячення з рук єпископа львівського Арсенія Желіборського. Він продовжує свої мандрування та знайомиться з православними обрядами і звичаями різних місцевостей; так, він посилається на практику “отців скитських” (“Великого скиту”, заснованого афонітом Іовом Княгиницьким на Покутті, в Південній Галичині), у котрих він, за його словами, двічі мешкав по півроку ([с.] 339), та на дворі молдовського господаря. Зав’язує взаємини та знайомства в Львівському братстві і т. ін.

Виходячи з цих спостережень і вибраних відомостей, він намагається проявити якусь ініціативу в царині православної обрядовості. Так, на підставі того, що довелось побачити та почути про грецьку практику, він розпочинає проповідувати рятівну силу обряду освячення куті, або колива, на всі свята. Виклавши свої міркування митрополитові, архімандритові константинопольської церкви грекові Кирилові, який мешкав у Замості, й, отримавши від нього благословення, Гунашевський, за його словами, дав обітницю на всі свята приносити до церкви коливо, і протягом

ні Бельовського (цитуючи їх як Chmielniciana): Do biografii. Michał Gunaszewski. Roku 1621 zaczął się uczyć w Miedzybożu u diaka Dmytra Szczyrckiego. W tymże roku ojciec mu umarł. 1630 był, jak się zdaie, w mezyhorskiem monasteru s. 168 (рукописи). 1641 zostawał w Zamościu przy cerkwi s. Mikołaja (s. 337), 1643 dnia 24 czerwca Kyrk namiesnik zamojski daie mu dispensę na klerykat* i mieszkanie u siebie, oraz pełnomocnictwo w swoich sprawach (s. 359). 1646 dnia 7 lutego Żeliborski wyświęca go na subdyakona we Lwowie dnia 1 (!) czerwca — (s. 337 i 348). 1647 dekretem z 29/30 czerwca (!) zakazano mu koliwo święcić (s. 350). Zelzonego o koliwo popiera skargę przyjaciół jego Ioachim Sziszkowicz* (s. 350). 1647 dnia 24 grudnia siostrę ukochaną Eudoxie posyła do Kyrły do Zamościa z Lublina (s. 355). 1648 lutego ostatniego pisze list do Iwana mieszczanina lubelskiego. Chmielniciana (s. 171). 1648 dnia 25 marca bractwu Stauropigi lwowskiej a w szczególności Andrzejowi Strzeleckiemu* (o Strzeleckiem obacz Chmielniciana s. 225) posyła w darze xiazeczke niniejszą. Był w skiecie dwa razy po półroku (s. 309 i 337), tudzież u hospodara wołoskiego osobiście (s. 340, cf.* Chmielniciana s. 174), gdzie zapisany iest titulus ducis Valachiae. Wasyla Tarsowicza biskupa munkaczowskiego* zowie swoim mecenasem i swoią mu xiazeczke posyła. Chmielniciana (s. 231)*. Wiersze pisze (na) herb Czaplica włodzimirskiego biskupa i Żeliborskiego lwowskiego. Chmielniciana (s. 231). Нижче деякі хибні дати цієї біографії виправимо.

5 років виконував цю обітницю в братській церкві м. Замостя. Очевидно, він супроводжував це різними поясненнями на тему рятівничості цього обряду та православної обрядовості взагалі, але врешті-решт цими претензіями на вчительство він збудив невдоволення серед замойських братчиків, і в нього виникнув на цьому ґрунті конфлікт і [відбувся] процес. Документи цього процесу він вписав до свого збірника, мабуть, вже тоді призначивши його в дар Львівському братству як своє виправдання в цьому інциденті.

З цих документів ми й дізнаємося про цю обітницю або місію з утвердження обряду колива, прийняту на себе Гунашевським, і про лихі пригоди, які трапилися з ним на цьому ґрунті. Крім самого колива, очевидно, у цьому конфлікті відіграла свою роль деяка напруженість [у стосунках] між міщанським Замойським братством і намісником-екзархом. Гунашевському вдалось увійти в довір'я до останнього, він став у нього домашньою людиною, отримав запрошення мешкати в його приміщенні, наданому братством, і, напевно, давав відчутти братчикам своє впливове становище, а братчики, зі свого боку, прагнули скористатись обставинами, аби позбутись цього неприємного чужака.

У лютому 1646 р., за відсутності намісника, котрий виїхав до Львова, на виході з церкви після літургії братчик Марк Хилинський влаштував Гунашевському публічний скандал, наговоривши йому різних образливих слів, а коли Гунашевський звернувся зі скаргою на нього до старійшин братства, останні, замість того, щоб вислухати та розібратись зі скаргою, за участю того самого Хилинського, вислухавши свідчення диякона та самого Хилинського, ухвалили заборонити Гунашевському брати участь у богослужінні в братській церкві: співати або читати, й видворити його з приміщення намісника. Гунашевський оскаржив цю постанову перед магістратом, доводячи свою непідсудність братству; магістрат дійсно визнав рішення братства несправедливим, дозволивши Гунашевському вимагати сатисфакції за заподіяні образи в належній інстанції. Врешті-решт справа опинилась у замковому суді, який оштрафував братчиків за порушення привілею Замойської академії і дозволив Гунашевському вимагати від братчиків відшкодування судових витрат до суми 6 злотих (абсолютно нікчемної)¹. Взаємини сторін це, звичайно, не покращило, і рік по тому справа спалахнула з новою силою.

За той час Гунашевський намагався отримати священицьке звання й з цією метою відправився до Львова, але у власному підвищенні по службі не пішов далі сану іподиякона. Єпископ львівський Арсеній Желіборський грамотою своєю від 11 червня 1647 р., що її Гунашевський вписав до свого збірника, посвідчує, що "оказателя по имени Михаила Гунашевского, мужа добродетелна сведетельствована и во писаниих внешних и духовных доволне искусна, от нижайшего степене чина освятихом даже и в поддиаconi, в диакона же и иерея на время освящение соблюдохом, обучения ся его и

¹ Рукопис, с. 357–364.

искуса ради в церковных священнодействиях, обаче яко мужу благоискусну во священных писаниих проповедати слово Божие съизволихом ему в храмах православных, идеже бы аще ему ся случало” — під під присягою святих отців і архієрейським не благословенням на будь-кого, хто б йому в цьому перешкоджав¹.

Спираючись на цей документ, Гунашевський, напевно, здійснив нові кроки до закріплення своїх функцій у замойській церкві, але спричинив лише новий неприємний для себе інцидент.

Коли в день Петра й Павла Гунашевський за звичаєм приніс своє коливо для освячення, родич Хилинського (брат його зятя), Марк Янисевич, очевидно, один зі старших братчиків цього року, заборонив братському священникові освячувати це коливо того дня й наступного, і Гунашевський з ганьбою змушений був унести своє коливо без посвячення. Коли він знову таки оскаржив цей вчинок перед братськими зборами, рада братства, після тривалих суперечок прихильників Янисевича та Гунашевського, знову ухвалила рішення, спрямоване проти останнього: визнала запроваджений ним звичай освячення колива у всі свята “непотрібним нововведенням”, суперечним звичаям церкви, і заборонив його на майбутнє, наклавши штраф на всіх порушників цієї постанови, винуватця ж інциденту Янисевича засудив до найлегшої форми домашнього арешту, за сварку з прихильниками Гунашевського. Наводимо текст ухвали:

“Dekret bractwa Zamojskiego cerkwie świętego Mikołaja:

Przy zgromadzeniu braci starszych y młodszych y pospółstwa wielu prawosławney wiary greckiey ruskiey zamoyskiey w domu cerkiewnym, toczyła się sprawa — z powodstwa dowcipnego Michała Gunaszewskiego studenta sławney akademii Zamoyskiey strony noszenia koliwa do cerkwi zamoyskiey murowaney niepotrzebnego.

Gdzie wszyscy bracia za instancją sławetnego Marka Janisiewicza mieszczanina Zamoyskiego a brata teyże cerkwie, broniąc takowych niepotrzebnych zwyczajów, gdzie po inszych cerkwiach y krainach nie zachowuje się. A przytym było by to przeciwko ustawom y kanonom y wierze świętey prawosławney, aby kto inny, tego niewiadomy zwyczajui będąc, nowe postanowienia y s. wierze pośmiewiska przez wymysły swoje uchwalał y stanowił, czego się w innych miastach, to iest we Lwowie, w Kiiowie y w Wilnie y po innych diecezjach nie nayduie. Skąd by nienawiść y nieznaski wielkie między bracia stawały się, — iakoz przeto dzieją sie. — zabiegając temu my nizey podpisani, aby to na potomne czasy we zwyczaj

¹ Рукопис, с. 348; на копії позначка: “июня 6 на сошествие святого духа во храме с[вя]того вел[ико]м[ученика] Георгия во Львове при отцу Иосифе, настоятелем, и отцу Пахомии, наместнику уневском, и архидиаcone епископском Иларионе посвящен бых* на 5 чинov церковных* 1647” (приписка не досить чітка, з виправленнями, в деяких словах, позначених зірочкою, можливі сумніви).

nie weszło, zezwoliwszy się spoiną radą głosem iednostaynym przykazu-
iemy, aby pan Michał Gunaszewski iako mnief należący do cerkiewnego
urządu albo prosto nic, tego wymyślnego koliwa nosić do cerkwie bozey y
onym ludzie zachęcać poprzestał y wiecey nie ważył sie, oprócz czasów
zwyczajnych.

Co na uwagę duch[o]wnych naszych starszych podaiemy y do wyso-
kiego rozsądku ich mc. wnosić powinny byćdziemy y słuszności żądać,
a przy tymteż y win na takowym, który by się ważył takich wymysłów
wymyslać, założenia y nakazania czasy wiecznemi affectować zechcemy.

Pana Marka także winnego być naydujemy, że poswarek strony tego
koliwa za przyczyną tegoż pana Michała Gunaszewskiego z uczciwym
Jachimem Szuszkiewiczem y z innemi który sie do tego przywiązali stał sie
na gruncie cerkiewnym. Przeto onego więzieniem wolnym na tymże miej-
scu karanego być wynaleźli. Panu zaś Joachimowi Szuszkiewiczowi, przed-
mieszczaninowi zamoyskiemu, iż sie przywiązał do tego pana Michała
Gunaszewskiego, różne hałasy y turbacie czyniąc, w tey mierze będąc
idiotą, co to iest koliwo y których czasów ma być odprawowane, przeto
onego iako wzruszyciela pokoju tenże sąd y zgromadzenie brackie skazuie
na siedzenie wolne y zwyczajne, do woli brackiey, iako też y pulkaniem
wosku winnym być wynayduią.

A na potym waruiemy to, aby żadnego hałasu o te koliwo przez żad-
nego brata naszego nie działo się, y który sie iakowy uporny pokazał, okrom
czasu zwyczajnego, to iest za umarłego y kiedy cerkiew boża roskaзуie
stawiać, — tedy takowego nie tylko siedzeniem, ale zaraz winą nieod-
pustną — kamieniem wosku winnego być, bez wszelakich odwłok na-
znaczamy.

Który dekret iednostaynym głosem spolnie wszyscy przy publiczney
schadce braci wszystkich, na to się zezwalających, wiecznemi czasy chce-
my mieć za ważny y w swy mocy. No cośmy sie rękami swemi podpisali.
Działo się w domu cerkiewnym miesiąca iulii dnia czwartego roku pańskie-
go 1647. Hrehory Klimowicz pisarz świętego Mikołaja bracky m.p.*
(с. 349)*.

Гунашевський був вкрай ображений таким рішенням і підняв на ноги
також намісника, ураженого тим, що братчики дерзнули засудити обряд,
допущений з його благословення, й ухвалили виселити його келійника Гу-
нашевського з келії, ним самим, намісником, побудованої на церковному
грунті та відремонтованої коштом Гунашевського. Гунашевський передав
йому велику записку (польською мовою), в якій наводив різні доводи на
захист освячення колива — з посиланнями на молитви, требники та цер-
ковну практику. Ці посилання значною мірою були зайвими, оскільки самі
братчики зовсім не заперечували коливо "у вказаних церквою випадках",
проте дещо в цьому викликає в нас побутовий інтерес.

Гунашевський підкреслює, що він влаштовував ці посвячення винятково власним коштом: надавав свій посуд, кадило, свічі, “не лише прості, а й розписані; срібні та позолочені”. “Давав навіть на священика — як вони дають по золотому, так само я даю золотий”. Коливо виготовляв з чистої вареної пшениці, підсолодженої медом; посилається на те, що бачив при дворі молдовського господаря: коливо прикрашують позолоченим мигдалем, різними виробами з цукру, горіхами й ізюмом — хто як може. Приносять його до церкви, під час освячення дарів або на “Изрядно”* і ставлять перед олтарем на прибраному столику, з запаленими свічами. На завершення літургії виходять пресвітер і диякон з кадильніцею у ризах, в яких відбували богослужіння, півчі співають тропарі, диякон кадить, пресвітер голосно читає молитви й освячує, “і, як на власні очі бачив у Молдовії, після анафори спочатку митрополит, після нього господар, за ним бояри вкушають (коливо) в церкві, а в Скиті — в трапезній, перед якоюсь їжею та питвом”. “І самі замостяни з давніх часів освячували коливо на честь святих і під час обідів, влаштованих духовенству та убогим” (називається низка свідків, які брали участь у цих церемоніях); “пані Кролікова влаштовує це щорічно на св. Миколая, і сам Марк Янисевич не раз і не два влаштовував при мені в Замості — я навіть був у нього вдома й куштував (коливо) з духовенством у 1644 р., 25 квітня, на свято св. Марка євангеліста — його патрона. Те саме влаштувало все братство на св. Миколая в травні нинішнього 1647 р. А тепер цей Марк і його однопумці — єретенні сини* — висміюють (коливо), глумляться, блюзнують, називають бігосом, кашею, фуражем і аж ось цей Марк у день Петра й Павла заборонив попу освячувати, дияконам співати, і (коливо) без посвячення було винесено з церкви”.

“Попи, які були при мені в Замості, освячували та благоговійно вкушали (коливо): Тимофій Киселевич, Самійло Степкович, Іван, володимирський проповідник, і Ваша вельможність, благословивши мене, — тепер, не ображаючи Вашої честі, виявилися єретиками та дурнями, і я разом з вами, тому що цю “дурість” приносив до церкви, а ви її вкушали. І ті святі отці, котрі складали молитви (на освячення колива), очевидно, були дурнями. Й усі ці бідолашні замостяни були введені в оману, якщо влаштовували цю “дурість” і її вкушали. Або збожеволіли нинішні противники, які спершу влаштовували, а тепер опльовують і забороняють попам освячувати, наче своїм хлопам і підданам. Адже й теперішній батюшка, Харитон чернець, з Великодня тут є священиком, посвячував (коливо) до дня Петра й Павла, а тепер не має сміливості, побоюючись Марка, свого патріарха, аби він не прогнав його з замойського попівства: змушений, бідолаха, виявляти більше пошани своєму патріархові, замойському міщанинові, ніж 12 апостолам, небесним сенаторам”.

Наведений вище текст братської постанови, виданий йому після тривалих відмагань, Гунашевський вважає сумнівним або навіть і повністю підробленим, укладеним пізніше, аби укрити неблаговидні сторони інци-

денту. Невдала фразеологія його вступної частини дала [Гунашевському] привід для іронічних зауважень, що братство створило якусь власну релігію з трьох перерахованих у ній: "грецької, руської і замойської"; відкидаючи практику церкви грецької і руської, їх богослужбові обряди, братчики, мовляв, насправді дотримуються особливої "замойської віри" і порушують канонічні постанови церкви руської і грецької і т. д.¹

Скаргу такого самого змісту Гунашевський уклав на ім'я бургомістра замойського магістрату, скаржачись на перевищення братчиками влади, на блюзнірські насмішки з обряду, що їх дозволяє собі Янисевич: спершу він сам приносив коливо для посвячення, а тепер, взявши з колива шматок освяченого цукру, носить його в кишені й показує співрозмовникам з різними образливими та блюзнірськими жартами тощо.

Намісник Кирило гаряче сприйняв усе це до серця. Він написав на записці резолюцію ("сентенцію"), в якій різко засудив поведінку братства й передав справу на розсуд старійшин, будучи неспроможним самотійно вжити якихось заходів проти цього зарозумілого свавілля братчиків. Заднім числом, мабуть, — від 24 червня 1643 р. — він видав Гунашевському посвідчення в тому, що, упевнившись у благонадійності та чесному характері, дозволив цьому юнакові (*uczciwemu młodzieńcowi*) мешкати в його келії, охороняти його майно та папери, благословив його допомагати під час богослужіння, за відсутності при церкві св. Миколая будь-яких священнослужителів, приносити на честь святих "кутю, названу коливом" та вкушати її з запрошеними особами в його келії.

Навпаки, академічний суд, до якого звернулося братство зі скаргою на поведінку Гунашевського, осудив його звернення до магістрату і дозволив сторонам продовжити справу в церковних православних інстанціях, а до її розв'язання визнав правосильною для Гунашевського заборону братства щодо колива.

Виконуючи ці вказівки, Гунашевський узяв назад свою скаргу, внесену до магістрату, і звернувся до церковного суду владики луцького, який перебував на той час у сусідньому Любліні. Тут цілком прийняли його сторону. Розглянувши скаргу Гунашевського та пред'явлені ним документи, владики повністю реабілітував його і наложив обітницю на винних ексцесу: "що мы епископскою владзою так з декрету их яко и з выводов и показания слушного вырозумевши таковой ексцес клятве и неблагословению стых богоносных отц триста и осмнадцать иже во Никее и нашего архиерейства оных подкладаем и от церкви святой отлучаем, поти — поки от нас, епископа, абсолюции не одержат и от помененого клерика прощению не сподобят ся и досит оному за кривды его не учинят. А на потом абы жаден жадною мерою прекословити тому и от церкви стой принос тот отдаляти и блюзнить не важил ся с православных христиан, под анафемою вечною припове-

¹ Dowody o koliwie u process do namiesnika — с. 337–346 рукопису; цитати наводжу скорочено, опускаючи зайву фразеологію.

леваєм. А творящих сей принос на хвалу Христу Богу и пречистыя Богородица и святых Божих для спасения своего благословением вечным и нашего архиерейства благословляем и их Богу вручаем”¹.

Діставши цю реабілітацію, Гунашевський не поспішав повертатись до Замостя; стосунки, напевно, були настільки зіпсованими, що робити йому там не було чого й із єпископською реабілітацією. Він залишився в Любліні, шукаючи зачіпки якимось влаштуватись. У його збірнику читаємо пишно-мовне послання, відправлене своєму патронові архім[андритові] Кирилові на Різдво з “превозлюбленною в духе святом сестрою Евдокиєю”, яку відрядив з Любліна до Замостя: Гунашевський висловлює жаль, що йому не вдалось провести святки в Замості; передає уклони і просить пом’янути його в молитвах (с. 355). Далі, вже не в збірнику, а поза ним, зберігся автограф Гунашевського — мабуть, не оригінал, а авторська копія² — листи його до львівського братчика Андрія Стрелецького і всього братства: вітання з великодніми святами 1649 р., на жаль, без позначення місця відправлення; привітання, висловлення вдячності “щегульным добродеем”*, якими були для автора львівські братчики “през час немалых проб” (випробувань), і коментар до книги, надісланої в подарунок, що має якість відношення до “воскресения Христа и человеков”. Як бачимо, Бельовський помиляється, тлумачачи цього листа так, наче в подарунок Гунашевський надіслав тоді свій теперішній рукопис. Він залишався в його руках ще деякий час: після Великодня, у понеділок мироносиць, він вписав до свого збірника повість про антихриста і, очевидно, після цього зробив ще кілька записів на наступних сторінках (с. 256–261). До свого літопису він вписав історію повстання Хмельницького, закінчив її Зборівським договором (серпень 1649 р.), отож, раніше осені або зими 1649–1650 рр. він не міг подарувати свій збірник Львівському братству.

Потім свідчення про нього обриваються, і влітку 1653 р. бачимо його вже у Війську Запорозькому, канцеляристом військової канцелярії, довіреною особою військового писаря Ів. Виговського: через нього Виговський передає 19 (29) серпня таємні документи царському піддядьому Ів. Фоміну та уповноважує прийняти для передачі йому царське жалування, надіслане таємно за особливі заслуги³, а 11 січня наступного року “Михайло Игнатьев сын Кгунашевской” присягав царю в Переяславі разом з родиною Виговського як особи шляхетського стану⁴.

¹ “Писан в Люблине дня 12 м[еся]ца октоврия року 1647”, с. 353.

² Цей аркуш, складений у чвертку, невідомо де і як був приєднаний до збірника; він зшитий у зошит, напевно, Бельовським, який надписав на обкладинці: Autograf Michała Gu-naszewskiego dnia 25 Marca 1649*. Там само пояснення Петрушевича: “Собственноручная рукопись польского писателя А.Белевского. Из Музеума А.С.Петрушевича”, і помітки олівцем його ж: “А.Петр[ушевич] “Сводная Галицко-русская летопись”, с. 512 о Мих. Гунашевском”; на задній обкладинці цього зошиту Бельовський записав наведені вище відомості про Гунашевського. Згодом хтось, можливо, Петрушевич, приклеїв її до форзацу збірника.

³ “Акты, [относящиеся к истории] Южной и Зап[адной] России”, [т.] III, с. 496*.

⁴ Переяславські присяжні списки — моя доповідь: “К истории Переяславской рады 1654 года”, “Д[о]клады” АН [СССР], [Серия] В, 1929, с. 302*.

Переїдемо до його спадку. Альбом Гунашевського, що дійшов до нас, — мабуть, подарований ним Львівському братству, як прощальний дар перед від'їздом на Козацьку Україну, — являє собою невелику книжку в аркуш, в оновленій шкіряній оправі, спорядженій, певно, А.Бельовським; він же, мабуть, пронумерував рукопис по сторінках — цієї нумерації в рукопису 388 сторінок, з них більшість порожні цілковито або малою мірою списані. Автор поділив свій альбом на розділи і в кожному залишив запас для пізніших записів; але через те, що альбом записувався, очевидно, недовго, ці запасні аркуші залишились здебільшого чистими.

Першу чверть (с. 7–97) альбому приділено, очевидно, латинським виписам, які передбачалось розміщувати за абеткою: сентенції, пояснення слів, вірші тощо; заповнено цю частину дуже незначною мірою. Потім йде частина церковно-історична: знаменита “Пересторога”, після неї декілька статей і документів з історії унії, в різні часи вписані в книгу. Далі маємо частину історичну — “Исписание летом”, про яке зараз говоритимемо спеціально, с. 163–180, з відповідним запасом чистих сторінок, що сягають с. 250. Частина четверта — літературна: легенди, канти і т. п. (с. 251–266; с. 267–296 порожні). Частина п'ята — лікарський poradник (с. 297–301, і потім порожньо до с. 333 вкл[ючно]). Частина шоста — акти процесу Гунашевського з Замойським братством (с. 333–364). Нарешті, сьома й остання — астрономічна: зодіак, зоряний календар тощо (с. 373–387).

Здебільшого записи зроблено одним письмом, на тому самому папері (водяний знак — ріжок у щитку). Очевидно, альбом одразу було закладено та опрацьовано в книгу, і основні записи по всіх розділах було зроблено невдовзі: створюється таке враження, ніби ці основні записи були переписані з готових оригіналів, а не накопичувались поступово, і згодом, протягом деякого часу, порівняно короткого, до них приєдналися додаткові записи, іншими чорнилами та зрідка іншим письмом; останніх відносно небагато.

Порічні записи розпочинаються 1498 роком і сягають 1649. Видання “Львівського літопису” не дають точного уявлення про них, оскільки відтворюють тільки записи, оминаючи пусті роки. Насправді перша сторінка являє собою стовпчик з 34 років, з 1498 до 1531, з них лише при шістьох є звістки, інші пусті. На наступній — 33 роки, з 1532 до 1574, події є при 13 з них. На третій — 31 рік, з 1575 до 1605, з них мають події 22; записи стають докладнішими, про унію під 1592 р. досить великий запис, з посиленням на “Пересторогу” (залишено місце для цифри аркуша, але цифру не було проставлено: автор не пронумерував свого рукопису).

На с. 4 ([с.] 166 нової нумерації) вписано роки з 1606 до 1619, письмо 1608–1615 [років] відрізняється від попередніх, але згодом знову схоже на старе, без переходу, непомітно. На с. 5 роки 1620–1627, лише один пустий (1624). На с. 6 спочатку три пусті роки, при кожному залишено місце рядків на 3, під 1630 р. велика, доладна розповідь про козацьку війну, що займає майже 3 сторінки. Наприкінці останньої (с. 170) є короткий запис 1631 р.

Наступна с. 9 ([с.] 171)* розпочинається пустим роком 1632 (місце на 2 рядка) — смерть Сигізмунда III записана хибно під 1631 р., безкоролів'я, сейми конвокаційний і елекційний не відзначено зовсім; під 1633 р. сумарно записано початок правління Владислава [IV] і відновлення “давніх прав Руси”. Далі йдуть роки з записами до 1647: до 1639 [р.] майже без записних прогалин; при роках 1639—1647 значні прогалини, для 1647 залишено півсторінки, вона й залишилась незаповненою. Такими самими чорнилами та письмом проставлено 1648 р. на початку с. 179, але події 1648 і 1649 рр. (с. 179—182) вписано вже іншими чорнилами, мабуть, після деякого антракту після запису 1646 р., за одним присідом (рік 1649 не було проставлено заздалегідь, як 1648). На вільних сторінках (с. 178 і 183) сліди приклеюк сургучем: певно, автор приклеїв тут якісь документи або записки на додаток до своїх записів. Далі йдуть 34 порожні аркуші, невикористаний запас.

Пізнішими дописками, безперечно, є два записи польською мовою: похід Казимира Великого на Львів, з 1339 роком і посиланням на Кромєра, — дописано за браком місця на попередній сторінці 162 (на розвороті), й перетворення Київського князівства на воєводство з 1474 роком — вписано між заголовком і першим записом. Чи належать вони Гунашевському — з впевненістю сказати тяжко.

Маргінальні дописки, що зрідка трапляються (укр[аїнською] мовою), очевидно, робились водночас із записом.

За характером своїм записи як такі поділяються на декілька груп. У центрі стоїть історія козацької війни 1630 р., де автор промовляє як очевидець, майже учасник: “Що ж, розумеете, в яком *мы** страху были, же юж в козацком монастыру (Межигорском), на который вшитки зубами скреготали”. Чи можемо це *мы* з впевненістю прив'язати до Гунашевського — так само, як і автобіографічну записку під 1621 р. — про батька та меджибізького диякона? Деякий сумнів будить та обставина, що в своєму посвідченні, датованому 1643 р., архімандрит Кирило називає Гунашевського “юнаком” (*uczciwemu młodzińcowi*), адже якщо прийняти, що 1621 р. автора літопису було віддано диякону для навчання, то 1643 р. йому було близько тридцяти років, можливо, трохи менше. *Młodzińcies* не дуже юний. Проте, очевидно, що дуже юним Гунашевський і не був на той час: адже вже з 1641 р. він розпочинає свою агітацію про коливо, на підставі побаченого та почутого у мандрівках по Україні та Молдові. Можна думати, що, укладаючи своє посвідчення заднім числом, Кирило або сам Гунашевський дещо порушили перспективу. А втім, і латинське *juvenis*, що є, безперечно, прототипом польського *młodzińcies*, застосовувалось до віку від 20 до 40 років. Отже, навчання у меджибізького диякона в 1621 р. цілком підходить до Гунашевського хронологічно. Насправді ж, досить важко припустити, що така літературно освічена людина, як Гунашевський, переписала до свого літопису з чужих записок такі *privatissima**, які читаємо під 1621 р.:

початок навчання, смерть батька, хворобу тощо. А те, що він вписав до альбому ці записки, безперечно засвідчує письмо. Отже, автобіографічні записки слід віднести до Гунашевського.

Щодо автобіографічної вказівки під 1630 р., то тут наведемо міркування такого роду: повість про війну 1630 р. тематично, ідеологічно та стилістично нерозривно пов'язана з наступними записами, до 1646 р. включно; повість про війни Хмельницького 1648–1649 рр. дописано, безперечно, Гунашевським дещо пізніше і, очевидно, ним складено, хоча й має деякі стилістичні, точніше — лексичні відмінності (нові польсько-латинські вирази, що не траплялись раніше: "ребеллезовавши", "конюровавши", "конклюдававши", "екскузовал", "анемушно", "кондиции" тощо — напевно, зобов'язані своєю появою впливам Замойської академії), за своїм загальним характером виявляє тісний зв'язок із записами 1630–1646 рр. Автор безсумнівно той самий (напр., відзначу рідкий вираз: "заперли згоду", польський "zawarli zgodę" під 1638 і "покой запер" під 1649 р.).

З огляду на це доводиться визнати, що Гунашевський був автором записів 1630–1649 рр., і автобіографічна згадка, яка вказує на те, що автор у 1630 р. мешкав у Межигірському монастирі, стосується його ж. Він описав події 1630-х років і приєднав до них порічну вибірку подій попереднього сторіччя.

Ця вибірка та записи 1630–1640-х років були переписані до нинішнього альбому, як зазначено вище, вже з виготовленого оригіналу, мабуть, у 1645–1646 рр., судячи з того, що до 1646 р. не помітно перерви в письмі, і, закінчивши свою оповідь, автор вписав наступні роки — 1647 і 1648: 1647 залишився пустим, 1648 записано згодом, не раніше кінця 1649 р.

"Исписание летом" вписано до альбому вже після того, як було записано "Пересторогу", — це доводить посилання на неї під 1592 р.; воно було в готовому вигляді, коли Гунашевський споряджав свій альбом.

Судячи з хронологічних неточностей і прогалин у історії безкоролів'я 1632 р., історію війни 1630 р. та наступних подій у Східній Україні автор записував не водночас з подіями, а значно пізніше — напевно, не раніше 1640-х років.

Вирішивши тоді описати достопамятні випадки та події, свідком яких йому довелося бути, Гунашевський, природно, мав поставити в центрі козацькі війни 1630-х років. Він прожив ці роки, безперервно або з перервами, на місці, в козацьких краях. Це було благородне завдання: розповісти публіці західноукраїнських земель, де Гунашевський мешкав і обертався в 1640-х роках, про боротьбу за віру та народність, за права Русі, з польськими насильниками, що відбувалась у Східній Україні, перед очима у Гунашевського.

Проте він, певно, мав також інше на думці: зібрати якнайбільше й західноукраїнських звісток — те, що довелося йому почути у Львові, Галичі, Любліні, Замості, у Великому Скиті, мабуть, у Перемишлі та Кам'янці.

Він вставив дещо в історію 1630-х років і, можливо, з цією метою став робити вибірку з тієї літератури, яка траплялась йому стосовно попередніх років. Загальний аспект, певна річ, — церковно-національний: руська церква, руська віра, боротьба за права Русі; але поряд з цим є й суто побутовий матеріал: врожаї та неврожаї, епідемії, пожежі, зміни в складі адміністрації, посвячення вищих осіб, татарські набіги, війни та сейми, чудні знамення і т. п. Найчастіше ареною подій виступає Львів, а також Перемишль і Ярослав, Галич, Кам'янець, Острог, Вишня, Мостиська, Сокаль тощо. Бажання поповнити подіями свою хроніку й перетворити її на загальну історію не відчутно у автора, і це я пояснюю настановою на західно-українського читача: дати йому те, що саме для нього мало локальний, вітчизняний інтерес.

З огляду на це пояснюється, на мою думку, й призначення альбому. Гунашевський, споруджуючи його, прагнув зробити подарунок львівським знайомим — братчикам, підтримкою яких користувався в тяжкі хвилини життя й дуже її цінував. Він хотів зібрати для них щось від “студниц иноязыческих”, з якими стикнувся в Замойській академії, і різні матеріали з історії релігійно-національної боротьби Української Русі. Але по суті все це мало слугувати декорацією для збірки документів *pro domo sua** — про конфлікт з Замойським братством, яке намагалось занапастити репутацію автора та його кар'єру в православно-церковній царині. Адже Львівське братство вважалось верховною інстанцією для всіх братств, особливо західноукраїнських, і, виправдавшись по лінії ієрархічній перед єпископом луцьким, Гунашевський природно міг бажати, аби Львівське братство також мало жадане для нього уявлення про його конфлікт з братчиками замойськими.

Ця обставина, по-моєму, встановлює цілком точну дату — другу половину 1647 р. Різні обставини, очевидно, стали на заваді швидкому поповненню альбому новим матеріалом; виконаний був лише у вигляді “Перестороги”, “Исписания летом”, деякого легендарного матеріалу. Напевно, це не задовольняло Гунашевського; він будував свій альбом у великому форматі, але поповнити його не вдалось, і, збираючись у нову путь, Гунашевський подарував його львівським покровителям у такому незавершеному вигляді.

Але все-таки багато чим завдячуємо цьому дарункові. Це, по-перше, “Пересторога”, дорогоцінний пам'ятник української національної ідеології — українська теодицея початку XVII ст., що збереглась лише в списку Гунашевського. По-друге — його власні записи про події 1630–1640-х років, дорогоцінні як відображення, абсолютно єдине свого роду, того, про що мовилось у колах малої інтелігентської братії — серед нижчого духовенства і міщан, у монастирях і школах, на братських зборах, на “цвинтарях” і “кліросах”, на сучасні теми — про релігійну політику уряду, про ієрархічні зміни, про польсько-українські стосунки, про політичні події. Годі шука-

ти тут політичної проникливості, широких поглядів і перспектив. Розуміння відносин якнайбільш спрощене. “Срокное людское тыранство над Русью”; підступні задуми щодо викорінення віри руської і всього народу руського; папство та католицизм як диявольське знаряддя для винищення істинного християнства, тобто православ’я; козацтво як останній богоданий оплот православ’я.

Ідеологія, звичайно, вбога за змістом, але цікаво бачити, як вона конкретно переломлюється в різних судженнях, відгуках, у сприйнятті та образах, легендах і анекдотах, у крилатих слівцях, у афоризмах і характеристиках. Мало в чому можемо так живо відчувати цей аромат епохи, сприйняти пульс цих суспільних прошарків, як у записках цього українського студента, диякона та військового канцеляриста в майбутньому.

Назва “Львівський літопис” мало пасує цьому визначному пам’ятнику. Він укладався не у Львові, не львів’янином, і львівське життя відображається в ньому порівняно скромно; він, щоправда, писав його, як я пояснив вище, мабуть, для львівських братчиків, і львівський братський архів зберіг його для нас, проте за змістом і походженням це не львівський пам’ятник.

Це не літопис у власному розумінні; автор не прагнув бути літописцем свого часу, відзначати варті уваги події, що відбувались за його часів. Це — записки про різні події, які чомусь привернули його увагу та залишили глибокий слід у пам’яті автора. Це “записки сучасника”, майже мемуари, можна сказати, — “записки українського студента 1640-х років”.

САМОВИДЕЦЬ РУЇНИ ТА ЙОГО ПІЗНІШІ ВІДОБРАЖЕННЯ

Серед різних здобутків української історіографії останніх років, як великих, так і малих, заслуговують на увагу цікаві результати, досягнуті у дослідженні так званого “Літопису Самовидця”, що тривалий час уважався найважливішою історико-літературною пам’яткою козацької доби, й, справді, він становить великий історико-літературний інтерес¹.

Свою високу, багато в чому перебільшену, як тепер виявляється, репутацію цей твір здобув головним чином в останній чверті XIX ст. У XVIII ст. він не був популярним, хоч у літературі висловлювались думки про його велике поширення². Його песимістичний настрій, холодне або недобррозичливе ставлення до найпрославленіших героїв боротьби за визволення, починаючи з самого Хмельницького, не відповідало настроям української інтелігенції XVIII ст., яка посилено ідеалізувала цю визвольну боротьбу. Тому історія Грабянки, яку написано у тонах тріумфальних, панегіричних, очевидно, витіснила з обігу “Літопис Самовидця”. Бантиш-Каменський, який на початку 1820-х років складав свою “Историю Малой России” за допомогою любителів української старовини кружка Рєпніна, не знав “Самовидця”; він познайомився з літописом лише згодом у Москві у великоросійській редакції XVIII ст., зробив про неї повідомлення у “Московском обществе истории и древностей” на початку 1824 р. і включив до реєстру своїх джерел у другому виданні “Истории Малой России” 1830 р.³, але не надав йому особливого значення серед низки цих джерел. Тільки у 1840-х роках Куліш, випадково натрапивши на цей “Літопис” і захопившись новою для нього і незвичною після панегіризму XVIII ст. “об’єктивністю” його, став настійливо створювати його репутацію⁴. Він почав пошуки його списків, задумав написати історичний роман на основі його оповіді про Ніжинську раду 1663 р. (з цього вийшов його знаменитий історичний роман “Чорна рада”), виношував план дослідження його як історичного джерела, — зрештою, охолонув до цього плану, зацікавив ним свого товариша П.Я.Сердюкова, який відкрив автора цього твору, а найголовніше — спонукав Бодяньського

¹ У даній статті викладаю зміст розділу, що його присвячено цій пам’ятці у VI томі “Історії української літератури”, який я зараз завершую*.

² Акад. Ор. Ів. Левицький у своєму дослідженні, присвяченому літописові “Самовидця”, писав (у 1878 р.): “К концу первой половины XVIII в. летопись эта служила любимым чтением тогдашних книголюбцев и была значительно распространена в обществе, на что указывает множество списков ее этого времени, найденных в разных местах левобережной Малороссии”* (с. 5). Цей відгук повторюється донині, хоч, насправді, рукописних списків літопису збереглося небагато, і ніщо не вказує на його поширення у XVIII ст.

³ Під № 17 “Летописец малороссийский с 1340 по 1734 г.” подарований “Обществу истории и древностей российских” д[ійсним] чл[еном] С.Д.Нечаєвим*. Доповідь про нього: “Труды и летописи Общества истории и древностей российских”, ч. III, кн. 2, с. 63–65*.

⁴ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России. Доведена продолжателями до 1734 года. — “Чтения”, рік II, 1846 р.*, і окремо.

опублікувати в “Чтениях” за 1846 р. його текст під назвою “Летопись Самовидца”, яку дав йому той же Куліш, щоб протиставити його іншим авторам, які писали про добу Хмельницького, мовляв, тільки з чуток.

Ці наполегливі рекомендації достовірності та важливості відкритого ним джерела і галас, зчинений довкола нього, вперше спонукали дослідників звернути на нього серйозну увагу. Хоча Максимович дещо буркотливо зазначив, що “Літопис Самовидця” був новиною для одного Куліша, але не для старих “шанувальників малоросійської старини” Києва і Харкова, які давно знали цей літопис¹, але залишається фактом, що лише “відкриття” Куліша і видання Бодянського змусило цих пошановувачів уважніше поставитися до цієї пам’ятки і належно оцінити її достоїнства. Відтак гостра критика Г.Карпова, який протиставив “Самовидця” іншим творам давньої української історіографії, як єдине цінне історичне джерело², ще більше вплинула на високу, сказати б, захоплену оцінку “Самовидця” як історичного джерела. Покійний Орест Ів. Левицький, тоді ще молодий вчений-початківець, заклавши новим виданням “Самовидця”³ перший підмурок свого наукового авторитету, критично опрацювавши на підставі нових, кращих списків тексту літопису, в своєму дослідженні про нього, яке залишилося до останнього часу головною і, власне, єдиною науковою працею, присвяченою цій пам’ятці, — відзначив у ній тільки три історичні огріхи і вважав, що їхня незначність тільки potwierджує “високий авторитет достовірності, яким заслужено користується цей літопис” (с. 76). Відтоді і до останнього часу, протягом цілого півстоліття, заведено було говорити про його точність, достовірність, об’єктивність, навіть протокольність і фотографічність. Так, напр., акад. Возняк у своїй “Історії укр[аїнської] літератури” ([т.] III, с. 381, 1924)*, підсумовуючи попередні оцінки, протиставляє іншим так званим козацьким літописам об’єктивне і фотографічне зображення подій у “Самовидця”, а В.Романовський у спеціальному дослідженні про його особу підкреслює “правдивість його вісток, повноту і широту відомостей, дивовижну безсторонність, об’єктивізм”⁴.

Щоправда, такі захоплені оцінки історичної достовірності “Самовидця” останнім часом трималися більше за інерцією. Нагромадження документального матеріалу з історії України XVII ст. протягом останніх десятиріч і аналіз відомостей все частіше давали привід констатувати неточність оповідань “Самовидця”⁵. М.Н.Петровський, який спеціально досліджував це питання, у 1926 р. виявив вже таку силу дрібних і великих помилок та неточностей в описі подій доби Хмельницького в оповіданні “Самовидця”,

¹ Собр[ание] сочинений, т. I, с. 525*.

² Переважно в книзі “Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”, 1873*.

³ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, 1878*.

⁴ Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5, с. 60*.

⁵ Так, В.О.Ейнгорн у своїх “Очерках из истории Малороссии XVII в.” (1899)*, не порушуючи загальної характеристики “напрочуд вірного оповідання Самовидця”, зазначив “помилкові відомості у деталях” (с. 218).

що зарахував його до джерел другорядних, хоч залишив за ним перше місце серед українських літописів. Та вирішальне значення для оцінки *fides historica** “Самовидця” мало розв’язання загадки особи цього аноніму.

Всі списки його твору не мають ні заголовків, ні імені автора. Найдавніші та найавторитетніші копії мають на початку лише частковий заголовок, що відноситься до першого розділу “О начале войны Хмельницкого”; скомбінована з двох старих списків, за вказівкою Куліша, так звана “копія Юзефовича”* додала до цього слово “летописец”, так що вийшло щось подібне до загального заголовку “Летописец о начале войны Хмельницкого”. Ім’я автора не зазначено ніде, і тепер, коли це ім’я розкрито, створюється враження, що ця відсутність імені не була випадковою, що автор дійсно хотів приховати своє авторство навмисно і свідомо, щоб надати своєму твору якнайбільше враження об’єктивності (що, як бачимо, йому справді і вдалось). Упродовж нього він тричі згадує про себе як про очевидця тих чи інших подій, які він описує, напевно, також із наміром, щоб надати більшого авторитету своєму опису. Ці місця я наведу нижче; вони й дали привід Кулішеві охрестити цей твір “Летописью Самовидца” на відміну від інших “козацьких літописів”¹. Але при цьому він не залишає жодних вказівок, які могли б допомогти з’ясувати, хто був цей очевидець. З другого боку, він кілька разів називає себе, своїх дітей, свою долю, але завжди як щось стороннє, нічим не натякаючи на те, що це має який-небудь стосунок до автора твору. Особливо яскраво виступає це навмисне затирання всіляких вказівок на свою авторську особу в історії патріаршого прокляття, накладеного на гетьмана Многогрішного зусиллями автора для того, щоб примусити його повернути пограбоване в автора майно: як побачимо нижче, він докладно виклав цей епізод, щоб зганьбити скинутого гетьмана; назвав ім’я того, хто привіз це прокляття, тобто своє власне ім’я, хоча нічим не натякнув, що це ім’я автора літопису і тим справді досить вправно відвів від себе слід.

Незважаючи на все це, як тепер з’ясувалося, авторство його у повній таємниці не залишилось. Виявляється, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках список історії Грабянки, в якому при опису “конотопського чуда” 1652 р., що його почерпнуто з “Літопису Самовидця”, була дописка: “Судья Романовский написал сие”². Сердюкову, очевидно, вдалось розшифрувати цю вказівку; він виявив, що тут треба мати на увазі Романа

¹ До питання про певність відомостей літопису “Самовидця” й про автора літопису. — “Записки Ніжинського інституту” нар[одно]ї освіти”, [кн.] VI*.

² У липні 1847 р. Сердюков писав до Бодяньського: “У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки; пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также в Летописце Малыя России (т. е. в изданном Туманским тексте Грабянки)*, — с тою единственно разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о павлолочском поповиче, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского, и про конотопский колодезь упомянуто мельком, без критики: «судья Романовский написал сие». Ці листи Сердюкова до Бодяньського залишались донині невідомими. Уривок наведено у Петровського в [книзі] “Нариси історії України”, с. 177*.

Ракушку-Романовського, ніжинського полкового суддю 1650-х років, і що цей Ракушка, ніжинський сотник, пізніше протопіп брацлавський, був справді автором “Літопису Самовидця”, який, між іншим, описав і “конотопське чудо”. Сердюков збирався довести все це в спеціальному дослідженні про “Самовидця”; ця думка довго не покидала його, але здійснити свій план йому не довелося. Єдиним слідом його відкриття залишився лист до Бодяньського Куліша, 22 жовтня 1846 р., в якому він повідомляв: “Давний мой знакомый и соученик, некто Сердюков, человек неизвестный, но великий любитель и знаток украинской истории... доказывает, что сочинитель «Летописи Самовидца» был Ракушка сотник, а потом протопіп”¹. Цей лист був опублікований в 1897 р., але відкриття Сердюкова не привернуло до себе уваги дослідників, ймовірно, тому, що зовсім не відомі були факти, на які він покликався, у тому числі і згадана дописка про Романовського. Однак зовсім поза увагою воно не залишилось. Думаю, що саме цей домисел Сердюкова спонукав покійного В.Модзалевського, фахівця в царині господарства Сіверської Гетьманщини, зайнятися біографією Ракушки, який залишив після себе помітний слід в організації військового господарства як адміністратор полкових прибутків, а потім перший генеральний військовий підскарбій. Перший нарис його біографії з’явився ще 1913 р., а ґрунтовніше і докладніше опрацювання цієї ж теми було опубліковане у 1919–1923 рр.² Покійний дослідник дуже вичерпно і ретельно підібрав матеріал, що висвітлює місця дотику біографії Ракушки з автобіографічними моментами “Літопису Самовидця”, і хоч безпосередніх вказівок на цей бік діяльності Ракушки його праці не дали, але паралелізм виявився настільки яскравим і вичерпним, що після появи останнього біографічного нарису відразу, майже водночас, протягом кількох місяців з’явилися три спеціальні праці про “Самовидця”, які доводили те, чого не сказав Модзалевський: що “Самовидець” це, безперечно, Роман Ракушка, ніжинський сотник, пізніше генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і, насамкінець, з 1670-х років і до смерті (пом[ер] 1703 р.) — стародубський священик. У більше чи менше категоричній формі такий же погляд висловили в 1925–1926 рр. київський археограф В.О.Романовський, ніжинський проф. М.Н.Петровський, київський проф. О.П.Оглоблін³. Львівський молодий історик М.Андрусак

¹ “Киевская старина”, 1897, кн. 10, с. 32*.

² Роман Ракушка, один из деятелей “Руины”. — “Труды Черниговской архивной комиссии”, 1913, вып. 10; Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, т. 1, 2–3. Також “Малороссийский Родословник”, 1914, т. IV*.

³ В.Романовський. Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5. М.Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку Романовського). — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] осв[іти]”, 1926, кн. 6. Ол.Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, 1926, кн. VII–VIII*. Проф. Оглоблін зазначив, що свою статтю, в якій авторство Ракушки встановлюється в менш категоричній формі, ніж в двох інших дослідженнях (скоріше як гіпотеза, ніж категоричне

ретельно проаналізував їх висновки у спеціальній статті і також визнав їх загалом переконливими, хоч сам особисто вважав автором літопису іншого учасника Борисівської комісії, Биховця, а не Ракушку¹. Нарешті, М.Н.Петровський ще раз переглянув питання у великій спеціальній праці, присвяченій “Літописові Самовидця”, яку опубліковано на початку 1931 р.² і, на мій погляд, в результаті всієї проробленої праці можна вважати безсумнівним, що літопис був твором Романа Ракушки — настільки точно збігаються біографічні дані про нього із усіма свідченнями літопису, і настільки ясно, яскраво і переконливо ця біографія відображає авторські переживання і враження, що зберіг цей твір: все те, що можна висувати з його змісту, цілком і до останку покривається тим, що ми знаємо тепер про Ракушку, і майже неможливо собі уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність.

Те, що ми знаємо тепер про цього незвичайного діяча XVII ст., можна звести до таких головних даних³. Народився він близько 1622 р. В заповіті своєму, написаному у травні 1701 р., він згадує, що в цей час йому було “близько осмидесять”. Батько його, Онисим Р[акушка], належав до числа ніжинських старожильців: у тому ж заповіті він нагадує, що його батько прийшов, коли Ніжин був ще слободою, і сам “рубав лозу і березу і строївся”. Це підходить до умов ніжинського життя 1620-х років — перших років життя Романа Р[акушки]. Та частина Ніжина, де знаходився батьківський двір, мабуть, мала назву “Романовського кута”, й родина Ракушки прозивалася також Романовськими; це робить вельми правдоподібним здогад, що Онисим Р[акушка] походив із м. Романівки Брацлавського воєводства, де в часи Хмельницького знаходимо також козаків Ракушок в сотні Романовського (козак Данило Ракуша в реєстрі Уманського полку 1649–1650 р., — ця форма імені застосовувалась і щодо Романа Р[акушки]). Але який був соціальний стан цієї родини до повстання Хмельницького,

твердження), він написав ще весною 1924 р. і тоді ж оголосив на публічних зборах свого семінару; але світ вона побачила після двох згаданих праць. М.Н.Петровський у своїй новішій праці (див. нижче) зазначає, що всі три дослідники, доводячи авторство Ракушки, не знали, що ця ж думка була висловлена ще в 1840-х роках Сердюковим, була відома Кулішу, Бодянському та ін. Про це нагадав, з приводу статті Романовського, О.К.Дорошкевич в “Україні”, 1925, кн. 6*.

¹ М.Андрусак. До питання про авторство Літопису Самовидця. — “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, 1928, т. 149*.

² Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця), Державне видавництво України, Харків, 1930. Це велика книжка, 453 сторінки густого друку; за змістом вона складається з двох рівних частин: перша присвячена авторству літопису, друга містить критичну оцінку його достовірності і щорічний, дуже докладний критичний аналіз повідомлень “Самовидця”, наскільки вони підтверджуються або не підтверджуються документальними даними.

³ Останні зведення біографічного матеріалу про Романа Ракушку в статті М.Н.Петровського: Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка (“Записки істор[ично]-філол[огічного] відділу”, 1931, т. XXVI)* і в його дослідженні про “Літопис Самовидця” (Нариси, с. 144 і далі).

залишається неясним. Виходячи з соціальних симпатій “Самовидця”, деякі дослідники схилились до висновку, що це була родина шляхетська; але таке припущення спростовується фактом, що в родині не було гербової традиції: Роман Р[акушка] у 1650–1660-х роках вживає на своїй печатці різні гербові знаки і взагалі не виявляє будь-яких шляхетських домагань. Інші дослідники наполягають, що це була родина козацька, але існування родовитого козацтва в Брацлавському воєводстві в 1620-х роках навряд чи можна припускати. Онисим Р[акушка] міг перетворитись на козака у Ніжині у 1620–1630-х роках; він походив, імовірно, із родини міщанської, духовної або селянської¹. Сам він навряд чи був церковником, судячи з того, що церковна стихія не відбилась скільки-небудь яскраво на мові, стилю і творчості його сина, але, можливо, що останній перейшов у духовне звання за більш ранніми традиціями: можливо, Онисим Р[акушка] був поповичем або сином дячка з Романівки. Я вважав би найправдоподібнішим, що, оселившись у Ніжині, він пристав до місцевого міщанства; пізніше в 1630-х роках, мабуть, стояв у лавах козацтва, або, принаймні, дуже наблизився до козацької верхівки, а його син Роман, безсумнівно, вже з початком повстання 1648 р. перебував у козацьких лавах: в реєстрі 1648–1649 р. ми бачимо його козаком полкової сотні під іменем “Романа Раскущенка” (очевидно, неправильно прочитане “Ракущенко”*), бо до цього реєстру нові люди не потрапляли; Ракущенко, напевно, мав вже поважний стаж.

Про ранні роки Романа Р[акушки] — його виховання, родинні обставини і т. д. досі нічого певного не відомо. Очевидно, він не здобув систематичної шкільної освіти, яку могла дати київська колегія чи якась інша подібна школа. Про це можна здогадуватись на підставі його відгуків “о лядських фортелях” і “превратности гетьмана” Виговського: в них відчувається неприхильне ставлення до сучасної польсько-латинської школи, яке навряд чи виявила б людина, що закінчила таку школу. Це переконливіше свідчить

¹ Думку про шляхетське походження “Самовидця” (з православної шляхти, яка приєдналася до повстання Хмельницького) висловив Левицький у своєму дослідженні про “Літопис Самовидця”, і вона поширилась у науковій літературі: цього погляду дотримувались, напр., акад. Іконников, акад. Возняк, Липинський, Крип'якевич, Окиншевич та ін. Акад. Багалій відкинув цей здогад, наполягаючи на приналежності Самовидця до козацької старшини (Нарис укр[аїнської] історіографії, [вип.] II, с. 8 та далі)*. Докладніше проаналізував цю гіпотезу про шляхетське походження Ракушки М.Н.Петровський у своїй останній праці. Я в своїй статті про Куліша, з'ясовуючи залежність його світогляду від ідеології “Самовидця” (про що далі), назвав останнього покаянцем міщанином (с. 35)*. При цьому я виходив із того зацікавлення, яке “Самовидець” виявляє до ролі “значного” міщанства під час повстання 1648 р., його жалю, що “диявол учинив собі сміх з людей статечних”, представників міщанської магістратської старшини, які покидали свої “уряди” і причепурювались всім своїм зовнішнім виглядом під козацькі фасони (с. 20)*. У цьому видно високу пошану до соціального становища міщанських верхів, і оскільки при цьому у автора не помітно антагонізму між значним козацтвом і значним міщанством (хоча у житті він проявлявся досить гостро), я схильний був бачити в “Самовидцеві” людину, яка вважала себе своєю поміж одних та других: він вийшов із значного міщанства і пристав до знатного козацтва. Чи зробив цей перехід ще старий Ракушка Онисим, чи його син Роман, звичайно, сказати важко.

про це мова і стиль його твору, що зовсім позбавлений риторичних прикрас, польської, латинської і навіть слов'янської вченості; його мова типова розмовна і ділова, канцелярська мова сучасної йому окультуреної, але не книжної людини. Зважаючи на те, що Роман Р[акушка] показав себе пізніше вмілим спеціалістом-господарником, знавцем у справі будівництва й експлуатації млинів, рудень і т. ін., можна гадати, що, зростаючи, він допомагав батькові по господарству, в його ділових відносинах більше, ніж займався нагромадженням і розширенням своїх книжних знань.

Цей практичний нахил і господарський досвід, а можливо, й родинні зв'язки сприяли кар'єрі Романа Р[акушки] у лавах козацького війська. Незважаючи на доволі молоді роки, коли йому ледве виповнилось 30 років, ми бачимо його у лавах вищої полкової старшини як “дозорцю скарбу військового в полку ніжинським”, в чині “ревізора скарбу військового”, сотника ніжинського, полкового судді, наказного полковника. Бойових вражень в оповіданнях “Самовидця” не помітно; навряд чи був він у боях. Проте йому доручали дуже відповідальні справи адміністративного і дипломатичного характеру. Так, у 1656 р. в чині ніжинського полковника (наказного) його посилають до царської квартири під Ригу полагоджувати делікатні взаємини, пов'язані з козацькою окупацією Білорусі¹. У 1658 р. як ніжинський сотник він бере участь у відновленні союзу Війська Запорозького з Кримською ордою. У 1659 р., з титулом ніжинського полкового судді, Ракушка їде до Москви влаштовувати взаємини, зіпсовані Гадяцькою унією. У 1660 р. він бере участь знову, як ніжинський сотник, у переговорах із Польщею в Борисові і т. д.

Конфлікт військової “черні” зі старшинською верхівкою, до якої належав або примикав Р.Ракушка, влітку 1663 р. навис серйозною небезпекою над його головою, але якимись невідомими стежками він вчасно встиг відчалити від своїх патронів — ніжинського полковника Васюти Золотаренка і гетьмана Якіма Сомка і причалити до корабля Брюховецького, що вплив на цьому рухові черні. Можливо, в цю критичну для Ракушки хвилину вирішальною виявилася та обставина, що під час вирішальної Ніжинської ради Брюховецький зі своїми прибічниками розташувався табором у “Романівському куті” Ракушів і міг гостювати в будинку Романа Р[акушки]. В кожному разі останній не лише не загинув у цих чварах разом зі своїми патронами, а навпаки — його військова кар'єра розквітла ще буйніше і досягла за гетьманування Брюховецького свого апогею. Р.Ракушка став правою рукою нового гетьмана в сфері адміністрації та фінансів; це доручення було стабілізовано у вигляді нового, досі не бувалого чину — “генерального військового підскарбія”, яку Ракушка посідав протягом всього гетьманування Брюховецького (з його падінням припинила існувати і ця посада, аж до другої чверті XVIII ст.). Крім того, йому давалися й інші

¹ Про це посольство Ракушки у моїй “Історії України-Руси”, т. IX, с. 1264–1265*.

важливі доручення в сфері адміністрації. За дорученням гетьмана він мав провести поділ величезного ніжинського полку на три полкові одиниці і взяти на себе тимчасове управління. Низка інших полків також була тимчасово в його управлінні. Діяльно займаючись військовим господарством і фінансами, він мав можливість зробити багато і для свого особистого добробуту і на широку ногу поставити своє господарство. У пізніших супліках своїх з приводу пограбованого його майна він претендує на забрані з його Почарського маєтку 400 осьмачок хліба, 6 великих винокурних казанів, 150 свиней і т. ін. Перед нами типовий панський маєток; його господар — представник нової формації українського феодалізму.

Але цьому процвітання Ракушки поклало край повстання 1668 р. Цього разу йому не пощастило так спритно поміняти коня, як у 1663 р. Загальне обурення на прибічників Брюховецького зачепило і Ракушку. Його майно було пограбоване, а він сам, “унося своє здоров’є”, вимушений був покинути своє тепле місце і рятуватись втечею за Дніпро.

Свою військову кар’єру він цього разу визнав настільки безнадійно зіпсованою, що вирішив зовсім змінити поле діяльності і соціальний стан: покинути козацтво і зайнятися церковною діяльністю в своїй дідівщині — колишньому воєводстві Брацлавському. Невідомими нам ближче стежками він зумів здобути довір’я митрополита Йосипа Тукальського, сподвижника Дорошенка, прийняв сан священника, отримав чин протопопа брацлавського і дипломатичне доручення до константинопольського патріарха: залагодити на місці різні ієрархічні настрої. Полагоджуючи ці справи при патріаршому дворі, новий протопіп виклопотав цінний папірець і особисто для себе: не більше і не менше, як відлучення від церкви гетьмана Многогрішного, доки він не поверне пограбоване майно “чесному отцю Роману, протопопу брацлавському”. За допомогою цього папірця хитромудрий протопіп розраховував змусити гетьмана відшкодувати завдані йому збитки і втрати, а, можливо, під час торгів і переторгів домовитись з ним щодо свого повернення до рідних палестин. Після повернення він надіслав гетьману копію патріаршого відлучення, просив повернути загарбане майно, а тоді вже обіцяв надіслати оригінал патріаршої грамоти без всякого розголосу, замовчати весь інцидент; інакше погрожував розголосити відлучення і зчинити всякий галас навколо нього. Але гетьман не захотів торгуватись і йти на поступки, як розраховував Ракушка: він натомість поскаржився на патріарха царському урядові, і останній заступився за свого васала, змусивши патріарха анулювати відлучення та замість нього видати Многогрішному благословенну грамоту. Протопіп спіймав облизня і міг тільки з приводу невдалого задуму зігнати гнів у своєму літопису, як побачимо далі.

Інших якихось важливих подробиць з тих років життя Ракушки на Правобережжі не збереглося. Певно, він жив тут включно до 1675 р., коли польські війська спалили Брацлав і цим спричинили масове переселення його мешканців, між іншим, і за Дніпро. Очевидно, серед інших потерпілих

від поляків і Ракушка виклопотав собі дозвіл повернутись на Лівобережжя. Обставини цьому сприяли: правобережні міста, містечка, сотні, відрікшись від Дорошенка, переходили під владу Самойловича; можливо, і Ракушка використав цю обстановку та своє становище потерпілого від Многогрішного, щоб знайти стежку до серця гетьманового наступника і суперника. Хоча Р[акушка] і вилив після падіння Самойловича всю жовч, яка зібралась у нього через пихатість цього "поповича", але він користувався ласкою останнього під час його гетьманства і, ймовірно, не без його дозволу, а можливо, й протекції став священником у Стародубі. У лютому 1676 р. він вже приймав присягу на вірність новому цареві від своїх парафіян, як "протопіп брацлавський, священник святонікольський, стародубовський". Пізніше він себе брацлавським протопопом вже не називає, а святонікольським стародубським попом залишився до своєї смерті, що сталась, мабуть, у першій половині 1703 р. Якоїсь значної політичної чи громадської ролі він протягом цих останніх десятиріч свого життя вже не відігравав, зате досить успішно і енергійно влаштовував свої майнові і родинні справи; очевидно, жив у повному достатку, збільшуючи своє майно різними придбаннями, як на своїй батьківщині, в Ніжині та його околицях, так і на новому своєму місці проживання, у Стародубі. Самойлович надав йому тут приміське сільце Новосілки, відібравши його для цього від Стародубського магістрату; а після падіння Самойловича Ракушка виклопотав підтверджувальну грамоту від його наступника Мазепи. В лютому 1701 р. він склав заповіт, автобіографічні дані якого я цитував уже вище. Він досить яскраво характеризує постать "Самовидця". Вважаючи, що він достатньо вже за життя понаділяв майном старших дітей, Ракушка хотів закріпити більшу частину свого майна за молодшим сином і, щоб перегородити шлях претензіям решті членам родини, не зупинявся навіть перед їх знеславленням. Він зазначає, що його внучка Меланія "юж не має жадного вступу до моеї худобы, бо и так много matka оной з мужем своим побравши коней, бидла, гроши потратили, да и священство (отця Меланії) не мало мене коштувало, а matka оной з скрыне, отмикавши, краденним способом побрала". У цій характеристиці досить яскраво відбилась дріб'язкова і злопам'ятна вдача "Самовидця".

Якщо порівняти ці біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вітками і рядками, які зберіг нам "Літопис Самовидця", то ми побачимо, що вони взаємно цілком покриваються і яскраво характеризують індивідуальність і класову вдачу автора цього твору. Аналіз останнього, які провів свого часу Ор.Ів.Левицький, що вважав "совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним", привів його до цілком слушного висновку, який підтверджують усі наступні дослідники, що цей таємничий автор писав свій твір порівняно пізно, не раніше 1672 р., позаяк при більш ранніх подіях у нього зустрічаються вказівки на пізніші включно до цього року. М.Н.Петровський в останньому своєму дослідженні намагається відсунути цей термін *non ante** ще трохи

далі — до 1677 р. Хронологічні вказівки, які він відшукав у тексті, на мою думку, не дуже переконливі, але дані біографії Ракушки у зіставленні з конструкцією його твору справді роблять вельми правдоподібним, що саме в цей час, близько 1677 р., він приступив до своєї праці: роки 1675—1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672—1673 рр. відсунути цю працю не дозволяють згадані вказівки на пізніші події. Умови життя автора в 1676—1677 рр. були справді такими, що могли нав'язати йому бажання описати пережиті турботи і навіть перетворити його у настійливий імператив. Як ми щойно бачили, це був момент, коли автор, після буремних років свого вигнання, пристав до затишної пристані стародубської парафії — найтихішого і найвіддаленішого від перипетій руїни кутка Гетьманщини; і в нього справді могло з'явитися, після краху колишніх честолюбних планів, нездоланне бажання поділитися пережитим з прийдешніми поколіннями і поквитатися перед трибуналом нащадків зі всіма винуватцями своїх нещасть.

Придивляючись далі до змісту його записок, ми бачимо, що до свого вигнання, тобто до 1668 р., автор мало займається Правобережжям, явно цікавиться подіями Сіверської України і білоруського фронту переважно над іншими краями. Навпаки, в 1669—1675 рр., коли він жив у Брацлаві і загалом на Правобережжі, його увагу значно більше привертають події правобережні і тамтешня політична обстановка. Після 1676 р., коли Ракушка оселився в Стародубі, стародубські лиця і події зовсім ясно виступають на перший план, і так це продовжується до самого кінця “Літопису”. Закінчується він записами 1702 р. Ракушка в цей час уже доживав свої останні дні, нездужав і помер, як було зазначено вище, у першій половині 1703 р.; останні відомості про нього біографи виявляють до лютого 1703 р.

Як бачимо, загальна схема “Літопису” і загальна схема біографії Ракушки, таким чином, цілком збігаються. Якщо тепер ми звернемося до часткових автобіографічних вісток “Самовидця”, то побачимо також повну відповідність.

Перший раз Ракушка говорить про себе як про свідка і учасника похорону свого полковника Івана Золотаренка, що запам'ятався пожежею, яка спалахнула в церкві, на Різдво 1655 р. Ясно, що Ракушка, як права рука свого полковника в уряді і кілька місяців згодом документально засвідчений його заступник, мав бути не тільки присутнім, а й самому брати участь у влаштуванні цього похорону, як це можна бачити в “Літопису”: “бо я сам на тоє смотрел в той скарбнице, як еше огонь не расширился был” (с. 43)*. Під наступним 1656 роком літописець розповідає про облогу Риги московськими військами “на которое я своими очима смотрел” (с. 45). Документально підтверджується, що “Роман Ракушка, полковник ніжинський” приїжджав улітку 1656 р. до царської квартири під Ригу з листами і повідомленнями від Івана Нечая, наступника Золотаренка в командуванні козаць-

кими силами на білоруському фронті, і досить довго перебував під Ригою, добиваючись легалізації козацького війська на білоруській території¹. Під 1660 роком “Самовидець” оповідає від першої особи про участь козацьких представників у польсько-російських переговорах, що відбувалися у Борисові (“на которую и нас козаков зятягано и были смо”, с. 61). Серед козацьких делегатів, дійсно, був і “Роман Ракушка, сотник ніжинський”, що документально засвідчено².

Місця “Літопису”, де згадується Роман Ракушка, також досить ясно свідчать, що автор, не бажаючи розкривати себе, говорить про події, в яких він брав безпосередню участь. Щодо цього надто цікавий згаданий епізод про відлучення гетьмана Многогрішного: лише його, власне кажучи, було б досить, щоб переконати нас в авторстві Ракушки. В “Літопису” розповідається під 1670 р., що митрополит Тукальський відправив “посланця свого Романа Ракушку протопопу brasлавского до святейшого патриархи в Царигород о потвержения сакри на метрополию Киевскую”. І далі: “тот же посланный протопопа brasлавский вивезл соборную клятву от святейшого патриархи на заднепрянского гетмана Демяна Многогрешного, который в пиху вознесшися, легце себе тое поважал, еще ся сротачи, але зараз того Господь Бог скарал, те спадши з ганку, шию был зломал, те час немалый не могл говорити, що, пришовши до здоровья, не хотел ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле” (с. 108–109). Насамкінець, розповівши про падіння Многогрішного, автор закінчує такими словами: “И так скончилось гетманство Многогрешного, который себе клятву соборную святешого патриархи не во что поважаючи, совсем в невецъ пойшол” (с. 113–114). Судячи з того, що відомо про це відлучення Многогрішного, воно було особистою справою Ракушки, і ніхто в ньому, крім нього, не був зацікавлений; навпаки, Ракушка, очевидно, покладав великі надії на цей маневр і, безперечно, був дуже зажурений і роздратований, коли ця афера не вдалася, і Многогрішний, нічим не поступившись, добився того, що відлучення анулював сам патріарх. Не домігшись ніяких матеріальних вигод, не встигнувши засмутити свого кривдника за життя цим відлученням, Ракушка подбав, щоб відомстити йому принаймні літературним способом за те, що той “легце собі поважил” так тяжко добуте відлучення. Тимчасом, не бажаючи відкрити тих мотивів, які спонукали це відлучення та саму розповідь про нього в “Літопису”, Ракушка ретельно приховав своє авторство і замів по змозі всілякі сліди ідентичності літописця з протопопом Романом Ракушею і мотиви поїздки останнього до Константинополя з проторями та збитками, завданими автору Многогрішним³.

¹ Моя “Історія України-Руси”, т. IX, с. 1264, 1265.

² Польські справи б[увшого] Архива иностр[анних] дел, 1660 р. Див. у Петровського “Нариси”, с. 148.

³ М.Андрусак у цитованій статті стурбований тим, що мотиви поїздки Ракушки, зазначені в “Літопису”, розходяться з документальними даними. Але, по-перше, з огляду на те, що точна дата відправлення Ракушки до Константинополя нам невідома, ми, власне ка-

Друга згадка в “Літопису” про Ракушку хоч і не так яскраво, а проте також підтверджує його ідентичність із “Самовидцем”. Останній дуже докладно розповідає про те, що Выговський мав нараду з мурзою Карамбеєм щодо майбутніх заходів супроти московської партії. Оповідання дуже вирізняється з-поміж шереху інших надзвичайною докладністю: “Карамбей з Выговским на особном месцу на конех седячи мали розмову из собою на годин две зекгаровых и тож з собою потаемне от усех полковников поставили, противно кого тую войну мали поднести; а напотом гетман Выговский до намету Карамбея з мурзамоу упросив своего, и там зо всеми полковниками и инною старшиною учинили згоду з ордою, где сам гетман Выговский, обозный, судде, полковники со всею старшиною и козаками при них другими присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били”. Звідки така надзвичайна докладність і така зацікавленість до цього епізоду в автора, взагалі неприхильно налаштованого до союзу козацтва з ордою. Відгадку дає подальше оповідання, що під час від’їзду Карамбея гетьман послав з ним “Романа Ракушу и Левка Буту, сотников нежинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу выконали на братерство”. Таким чином, Ракушка був одним з безпосередніх учасників цього дипломатичного акту.

Можна відзначити ще кілька місць, де докладності оповідання “Самовидця” надзвичайно близько сходяться із обставинами життя Ракушки.

Під 1666 р. дуже детально розповідається про перепис населення України, який провели московські “списчики”, про нові податки, що їх запровадив московський уряд; вказано розмір податків, порядок оподаткування тощо. Ми зрозуміємо цю ґрунтовність, коли згадаємо, що Ракушка був тоді генеральним підскарбієм, тобто людиною, що найближче стояла до питань оподаткування.

Під 1677 р. докладно описано страхітливую пожежу, яка спустошила Стародуб. Автор дуже докладно зупиняється на тому, з якої церкви почалася пожежа, і передає поголоски, які ходили по місту: мешканці звинувачували в нещасті духівництво; пожежа почалася з Микільської церкви, в якій торік відбувалася церемонія церковного відлучення, яке наклав архієпископ на місцевого полковника за те, що той побив священика Микільської церкви. Автор, навпаки, переконує, що пожежу викликало населення своїм неморальним життям, неповагою до духівництва, неувагою до його виявлень тощо. Нервовий, піднесений тон цих пояснень стане нам зрозумілим, якщо ми згадаємо, що Ракушка був священиком якраз цієї Микільської церкви і повинен був почуватись ображеним чутками, що Стародуб згорів через відправу церемонії, в якій він сам, напевно, брав участь.

Всі ці збіги роблять безсумнівним висновок, що “Літопис” вийшов з-під пера Романа Ракушки. З’ясування цього авторства має чималий методичний, не можемо констатувати такої розбіжності. По-друге, нам треба рахуватись з можливістю чи ймовірністю, що Ракушка зумисне маскував якомога благовидніше свою поїздку.

логічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе. З другого боку, познайомившись з особою автора так всебічно, як це дозволяє біографічний матеріал про Романа Ракушку, — знаючи його соціальний стан, обставини життя, риси характеру, ми можемо по-справжньому оцінити його ставлення до подій, симпатії та антипатії “Самовидця” — взагалі його історичну ідеологію.

“Літопис Самовидця” починається чудовим трактатом про причини української революції¹. Автор хоче пояснити читачам “початок і причину війни Хмельницького”. Ця причина — “едино от ляхов на православие гонение и козаков отягощение”. Автор, вочевидь, повторює ходячу загальноприйнятну формулу, що пояснювала козацькі війни інтересами релігії. Але, підкресливши примат релігійних мотивів у комплексі причин, він розвиває те, що в його свідомості було конкретнішим і реальнішим — причини незадоволення козацького стану. Незадовільна літературна підготовка, недостатня шкільна освіта не дають йому можливості розгорнути порушену тему логічно і систематично, за правилами тодішньої риторики. Почавши з “гонения на православие” і зайнявшись фактично “отягощением козаков”, він з “отнимания фольварков” у козаків, як одного з видів “козаков отягощения”, перейшов на традиційну історію “отнятия пасеки у человека одного, которая всей земле польської починала беды”; почав розповідати історію втечі Хмельницького на Запоріжжя та його перших виступів і тільки в розпалі цієї історії згадав, що він, власне кажучи, не виклав до кінця причини повстання і визнав за потрібне сказати кілька слів, принаймні, про релігійні утиски. Напевне, міркування, що під час опису повстання йому доведеться говорити про знищення католицьких церков і монастирів, побиття католицького духовництва і т. ін., змусило його зробити відступ після оповідання про знищення польської армії під Корсунем у формі пояснення, чому повстання не закінчилось цим розгромом військових сил Польщі, а переросло у знищення всіх форм польського панування на українській території (с. 10, 11). Однак зроблений таким чином екскурс у царину церковних відносин тільки ще виразніше показав, якою незначною була ця релігійна причина повстання в уявленнях лівобережного козацтва і взагалі місцевого населення. Якщо на початку свого трактату, взявши за основу цю релігійну причину, “Самовидець” фактично перевів розмову на причини соціально-економічні, то тут, виділивши спеціально тему релігійного утиску, він, насправді, міг лише констатувати, що на Лівобережжі в 1640 роках говорили про утиски православ’я унією “у Литві (і) на Волині”, але в себе вдома могли вказати лише на дуже незначні спроби запровадити унію і католицизм. “Самовидець” явно перебільшує ці перші вияви, говорячи про низку уніатських² архимандритів у Чернігові, тоді як в дійсності єдиний документально

¹ Це класичний текст в історіографії останньої.

² У трактаті “Самовидця” слово “уніатські” випало.

відомий “уніатський” архимандрит Єлецького монастиря Кирило Ставро-вещький був цілком титулярним уніатом і нічого для утвердження унії не зробив¹. Так само перебільшене твердження “Самовидця”, що перед повстанням Хмельницького “уже на Украине, что городок, то костел был”. Зрештою, він зводить мову на утиски, яких зазнавала київська колегія з боку воєводи Тишкевича, на наїзди і процеси через маєтки київської митрополії, на презирливе ставлення до православних з боку католиків і т. п. В результаті все це показує, що висувачи релігійні гоніння як першопричину повстання, Ракушка керувався традиційним декорумом; насправді ж ті козацькі старшинські кола, представником яких він виступає, не надавали цьому мотивові великого значення серед реальних причин, які викликали революцію 1648 р., спеціально на Лівобережжі, яким тут ближче цікавиться “Самовидець”.

Що ж реальніше він усвідомлює? Передусім, виключення з козацького реєстру величезної кількості тих, що фактично користувалися козацькими правами. Більше 6000 не могло бути козаків: “хоч и сын козацкий, тую же панщину мусел робити и плату давати”. Фраза ця потрапила не на місце (с. 5), але, мабуть, з цієї передумови виходить те, що розповідається у перших рядках цього розділу про становище козаків, які не потрапили до реєстру і яких поставили перед дилемою: нести панщину чи найматися до старостинських урядників на яку-небудь службу, аби тільки не потрапити до кріпацької маси “підданих”. “Самовидець” має на увазі людей, що фактично втягнулися до козацького ремесла, для яких перспектива повернення до цього кріпацького стану була нестерпною. Вони змушені були виконувати чорну роботу, вельми принизливу для їхнього “рицарського звання”, аби тільки не повернутись до простих “підданих”: служити на псарні, їздити з листами і дорученнями, виконувати всяку двірську працю, та ці “незначные дела” надто їх пригнічували. Це, безперечно, дуже гостро відчували у тому колі, де обертався сам Ракушка, можливо, що воно зачепило когось із родини, можливо — чи не його самого; не дивно, що цей момент фактично ліг в основу, як “початок і причина війни Хмельницького”.

На другому місці в аналізі цих причин, по суті, виявилось “отягощение” тої відносно привілейованої частини козацтва, якій пощастило залишитись у межах реєстру. Тут зазначено: позбавлення виборного правління, позаяк полковники у цей час призначались коронним гетьманом, а сотники — полковниками; утиски реєстрового козацтва цими полковниками і сотниками за призначенням: вони використовували козаків для “домової незвичайної роботи”, відбирали захоплену у неприятеля здобич і т. д. Козаки були позбавлені права варити будь-які напої; відхожі степові промисли їхні були обкладені обтяжливими поборами, і все це довело козаків до крайніх злиднів.

¹ Це цілком переконливо пояснив нещодавно померлий чернігівський історик А.В.Верзилов у статті “Униатские архимандриты в Чернигове” (“Труды Черниговской архивной комиссии”, кн. 5)*.

Далі автор зазначає причини невдоволення “поспольства”, тобто селян¹. На його думку, економічне становище останніх було дуже добрим: “жили обфито в збожах, в бидлах, в пасеках”, але їх обурювали “вимисли великие” орендарів — “чинши великие, поволовщини, дуди, осип, мерочки сухие, з жорнов плата и инное”. Дуже характерно, що про будь-які утиски чи невдоволення міщанського населення України автор не згадує.

Загалом становище України перед повстанням не уявлялось йому тяжким. Ті аномалії, які він зазначає, не приховують у собі нічого страшного; пізніші страхиття польського режиму, що з’являються в писаннях козацьких істориків XVIII ст. — всілякі знущання і тортури, вишукані форми смертних кар, йому абсолютно чужі. Згадуючи про смерть короля Владислава, що сталася в розпалі повстання, він називає його панування “щасливим” (“Бог за грехи навидел землю такою тяжкою войною и отнял оной господара, то есть короля щасливого Владислава”). Це звучить мало не як відгомін польських зітхань за “золотим віком” урядування Владислава. “Самовидець” не вважав за потрібне пояснити, як з’явилися всі згадані гоніння і обтяження під цим щасливим королюванням. Нічого не кажеться про скасування старих козацьких порядків “ординацією 1638 р.”. Мотив “прав і вольностей”, що на різні лади повторювався під час козацьких переговорів з польським і московським урядом за Хмельницького і його наступників, а потім його охоче опрацьовували козацькі публіцисти XVIII ст., у “Самовидця” не грає майже жодної ролі. Але поряд з цією байдужістю до традиційної дипломатичної фразеології тим яскравіше виступає повага до факту володіння, священного права власності *in usu**. Вся його історія повстання — це безперервний зойк про спустошення, знищення майна, вигублення цінностей, утисків багатих і заможних класів різною голотою, вторгнення її в ряди вищих класів. Перемоги Хмельницького, тріумфи козацтва над польською шляхтою не викликають у “Самовидця” жодного захоплення. Ніякого пієтету до самого “козацького батька”, жодних компліментів його мудрості і військовим талантам, що з таким захопленням оспівали козацькі публіцисти XVIII ст. Великим гетьманом рухали лише особисті мотиви. Жодних фраз про загальне благо, патріотизм і т. ін. Отримавши разом зі своїм товаришем по депутації Ілляшем “королівський привілей”, Хмельницький ховає його за згодою Ілляша і піднімає повстання “своего побытку albo кgrundов жалуючи”. Таємниця його успіхів полягає у союзі з ордою, а в очах автора це справа супротивна християнству (“звладша с таким поганином и врагом веры християнской збратавшись”). А підсумок першого року війни той, що переможний гетьман, повернувшись додому, “там жону себе понял куму Чаплинскую, маючи мужа живого, а орды в Крым пошли з добычу”. Жодного слова про урочисті зустрічі,

¹ “Поспольство” в автора позначає і селян, і родове козацтво на противагу “значним”; у даному разі видно із контексту, що йдеться про “підданих”, селян королівських і приватницьких.

київські поеми, захват народу, які описали польські очевидці, і оспівані через півстоліття в “Милости Божей Украину от обид людских свободившей”.

Зате “народ посполитий на Украине, послышавши о знесенню войск коронных и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тие, которые козаками бывали, але кто и негди козацтва не знал”. “От боку зась Хмельницкого... козацтво по розных городах розишовшиися полковников, сотников себе понастановлявши и где колвек знайшлася шляхта, слуги замковие, жиди й уряди меские — усе забияли, не щадячи ане жон и детей их. Маетности рабовали, костели палили, обвалювали; ксионзов забияли, двори зась а замки шляхетские и двори жидовские пустошили, не зоставляючи жадного целого. Редкий в той криве на той час рук своих не умочил и того грабления тих добр не чинил. И натотчас туга великая людем всякого стану значним била и наругания от посполитых людей, а найбільше от гуляйства, то есть от браварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов. Те любо бы який человек значний и не хотел привязоватися до того козацкого войска, тилко мусел задля позбитя того посметьвиска и нестерпимих бед в побоях, напоях и кормах незвычайних, и тии мусели у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися были, то есть в Нежине, Чернегове, Стародубе, Гомлю, все тое подостававши вистинали, бо першей устрашившиися шляхта жидов повидавали з маетностями, а потом и самих подоставали и вистинали. И многие на тот час з жидов, боячися смерти, христианскую веру приняли, але зась знову, час углядевши, до Полци поутекавши, жидами позоставали, аж редко котрий додержал вери христианской. И так на Украине жадного жиди не зостало, а жони шляхецкие зостали жонами козацкими. Также и по томтой стороне Днепра, аж по самий Днестр тое ж ся стало: опустошения замком, костелом и дворами шляхецким, жидовским, урядом меским и шляхте, ксионзом: усюда тое витрачено, а найбільше жидов пропало в Немерове и в Тульчине, незличаная личба” (с. 13).

Після розгрому польської армії під Пилявцями — “Хмельницький з своїми войсками и татарами или с ордами великими просто ку Лвову потягли, пустошили усе городи, и под Лвов подступивши, попустошили, тилко самий город Лвов окуп за себе дал орде и Хмельницкому. И так оттуля Хмельницький зо всеми потугами потянул под Замостя, а там стоячи орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь — городи значнии повиймали: Острог Великий, Заславя, Луцко, Володимер, Кобрин, аж и Берестя Литовское. И хто может зроковати так нежданованную шкоду в людех, що орды позабирали, а маетности козаки побрали. Бо в тот час не било милосердия мсти народом людским. Не тилко жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая же беда была. Многие в неволю татарскую пойшли, а найбардзей ремесники молодые, которые головы голили попольску, чуприну пускаючи наверх головы. Але предся русь-христиане в тих поветах в городах позоставали и ежели якого

поляка межі собою закрили, то тот жив. Костеле зась римские пустошили, склепи с трупами откопавали, а мертвих тела з гробов викидали и обдирали и в том оденю ходили” (с. 15).

Переяславські переговори 1649 р. “Самовидець” подає таким чином, що Хмельницький, отримавши королівські привілеї “на вольності” і відзнаки гетьманської влади, обіцяв виконати королівські побажання і припинити війну, але посольства “монархов разных” спричинили його “до большого заятренья и пихи”: він не захотів дотримуватись “справедливості мира” з польським королем, як слід би було щодо свого законного монарха (“слущной згоды з монархою польским як с паном своим не чинил”), порушив (“отменил”) укладений мир і договір — “приязнь и постанову з королем польским” і покликав хана “з великими потугами татарскими”, що провістює нові найлютіші спустошення. Водночас піднімається вся українська людність не через якісь ідейні спонукання — релігійні чи національні, не “за вольности” і “за віру”, а з користолюбства, через жадобу здобичі. “Так усе, що живо, поднялося в козацтво, те зайдво знайшол в яком селе такого человека, чтобы не мел albo сам, albo син до войска ити, а ежели сам не здужал, то слугу паробка посилал; а иние килко их было, все ишли з двора, толко одного зоставали — же трудно было о наймита. А то усе деялося задля того же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких и жидовских и иных людей бывающих на преложестве. Же повет где в городах были и права майдебурские, — и присяглие бурмистрове и райцы свои уряды покидали и бороды голили, до того войска ишли; бо тие себе зневаду держали, который бы з бородою не голоною у войску был. Так диявол учинил себе смех з людей статечных” (с. 20).

Зрада хана, підкупленого королем, обійдена мовчанням. Король у руках Хмельницького; останній вільно диктує умови миру. Про релігійні і національні поступки, які застеріг Хмельницький, “Самовидець” не згадує, хоч це логічно потрібно було через вищезазначені причини повстання; вказано тільки відмежування козацької території та постанову, що татарам як здобич надано право полонити 12 міст. У стилізації “Самовидця” ця ганебна, дуже одіозна постанова повною мірою покладається на Хмельницького, який і виконує її: “Хмельницкий з ханом крымским, расправивши орду — то есть мурзи, придавши и козаков; и так многие города козаки позводили и людей татаре в неволю побрали, и места значние спустели”. Знову вина за спустошення всім тягарем лягає на козацьке повстання і його провідника Хмельницького.

Під наступним 1650 роком — похід в Молдавію. В офіційному висвітленні гетьманського уряду, зафіксованому відомою козацькою думою, він подається як блискучий тріумф козацької зброї, його тріумфальний похід. “Самовидець” описує його як вчинок надто не порядний — спустошення братнього, єдиновірного краю в інтересах ворогів християнства татар і турків — ганебний наслідок неприродного союзу православного козацтва

з магометанами. Стиль цього епізоду дуже плутаний; тому я волів би подати його в перекладі, якомога ближчому до оригіналу*: “Військо (козацьке) не хотіло бути бездіяльним, тим паче збратавшись із таким поганином і ворогом віри християнської (ханом). Молдавська земля, християнська, хоча і у підданстві у турок, жила, одначе, спокійно за одного й того самого господаря (без змін і сум’яття), почала жити у достатку. Кримський хан позаздрив, що християнство, а особливо Русь (у значенні православ’я) узяла гору, та за згодою турка, як я розумію, з гетьманом Хмельницьким, з усіма силами козацькими і татарськими неочікувано напав на Молдавську землю. Зруйнували її остаточно, спустошили до самих гір. Забрали людей у полон та їх майно; лише міцні замки встояли. Сам господар пішов був зі своєї столиці, але потім повернувся. Хмельницький з ханом стояли біля Прута, а край спустошили загонами” (с. 23).

Цей неприродний союз з бусурманами, на основі якого будував свої війни Хмельницький, дав свої плоди в берестейській кампанії наступного року, — показує “Самовидець”. Привід дали поляки; козаки бились добре (“дали бой слушний войску королевському”), але все погубила зрада татар — “аже нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинове с бесурменом”. Військо втратило всю артилерію і безліч козаків. Під Білою Церквою “гетман, Хмельницький собою не звонтлил: дал добрий бой обом тим войскам, коронному и литовскому”, але це вже не могло поправити справи. Хмельницькому довелося піти на тяжкі поступки. Характерно, що поруч з цим у дуже м’яких тонах подані наступ литовського війська на Київ і жорстокий розгром останнього. Автор підкреслює мужність київського митрополита, печерського архімандрита і братії, що не покинули своїх церков і монастирів, тоді як козаки залишили Київ без захисту, і тому київські міщани змушені були піти з міста. “Самовидець” зазначає також необачність своїх однополчан — ніжинців і чернігівців та їхнього керманича Небаби, “которые зоставали безпечне, болшей бавячись пянством, а нежели осторожностью розумеючи, же юже незвизияжними зостали”, а “старший козацкий Небаба, полковник чернеговский, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зомило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неужажного полковника, там же стято”. Так пом’янув “Самовидець” одного з найгероїчніших представників сіверського козацтва, в лавах якого перебував тоді сам.

У таких тонах продовжується розповідь про війни Хмельницького до кінця, до його смерті, яку занотував дуже коротко і сухо, без всяких слів співчуття від себе чи від імені війська. Ніде й сліду ентузіазму, захоплення з приводу визволення, що так яскраво відображено, напр., у розповідях Павла Алепського чи в репліці прикордонного сотника пограничному царському воеводі на його докір за те, що він, “простий чоловік”, насмілився звернутись безпосередньо до такого високого чину, як воевода: “А що ваша милость писал до нас недавними часы у своей грамоте, же нам не годится,

простим людям, до воевод грамот писать, мы за ласкою Божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери Войска Запорозкого; а тепер у нас за ласкою Божою, поки его воля святая, тут у всем краю северском ни воеводы, ни старосты, ани судьи, ани писаря нет. Боже дай, здоров был пан Богдан Хмельницкий, гетман усею Войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовый за судью”¹.

Нічого подібного не відображено в оповіданнях “Самовидця”; жодних досягнень повстання, якщо не в ділянці економічній і соціальній, то хоч би в національній і релігійній. А це ж пише священник з Лівобережжя, який першою причиною цих війн вважав “на православие гонение”, а Лівобережжя внаслідок цих війн стало недоступним для таких гонінь.

Можливо, якби ця повість писалася, справді, по гарячих слідах подій і саме автором, що перебував тоді безпосередньо у лавах козацького війська, яке святкувало перемоги, в його оповіданні зберіглися б якісь відгомони цього тріумфу, усвідомлення яких-небудь здобутків, — щось більше, ніж спогади про спустошені міста, запустілі села, спалені маєтки, загнаний до Криму ясир, про населення, яке поголовно покозачилось “так что найти наймита было трудно”. Та це писав не генеральний підскарбій, не наказний полковник ніжинський, а біглий брацлавський протопіп, що надивився на страшні картини спустілого Правобережжя, безмірної різанини представників московської, польської і турецької орієнтацій, — писав на руїнах своєї власної кар’єри і свого багатства і на батьківщині козацької України, на схилі віку, без будь-якого просвітку у перспективах, посеред образливих і обридливих чвар своєї стародубської парафії, що їх так живо він зафіксував під 1677 роком (“полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двоих немал далий рок турбовались; межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки и немал в каждом дворе, а при шинках без едности и частие забойства”).

“За що боролись ми з панамі?” — міг себе запитати словами Шевченка *ex-підскарбій**. Що дали нам, “людям всякого стану значним” — з міщан, духівництва, козаків, ці тридцять літ кривавих війн, це винищення матеріальних благ, побори з довгорічних заощаджень, вся ця “туга великая” і “наругания от гуляйства”, які нам довелося витерпіти? Чи легше нам живеться тепер з московськими воеводами і гарнізонами, ніж жилося із старостами і жовнірами польськими? Що одержали ми замість нового кордону, який відрізав нас від Західної України та Білорусі, середньоевропейських і балтійських ринків, тимчасом як московський кордон, як і колись, замикає шляхи на північ і схід?

У чині генерального підскарбія в роки гетьманування Брюховецького “Самовидцю” довелося дуже близько придивитись до нових українсько-московських взаємин, до всіх тіньових сторін московського протекторату; як і потім на Правобережжі, він мав можливість виміряти всю глибину лиха,

¹ Історія України-Руси, т. IX, с. 272*.

принесеного кримсько-турецьким протекторатом, який фактично був створений Хмельницьким. “Самовидець” писав дуже обережно. Він дозволяв собі критикувати тільки діячів, які зійшли з історичної сцени, за яких не було кому заступитись: так він виливав свої почуття, своє засудження діяльності Виговського, Многогрішного, Дорошенка, Самойловича тільки після їхнього падіння. Його міркування про діяльність Хмельницького все ж таки вимушено стримані: певний пієтет все-таки стояв на сторожі пам’яті великого гетьмана. Так само вимушено стримані його розповіді про українсько-московські взаємини: етикетна фразеологія дала привід давнішим дослідникам вважати “Самовидця” щирим прибічником царського протекторату над Україною, тимчасом ретельний аналіз його відгуків і згадок про московські вчинки і події, які провів М.Н.Петровський у своїй останній праці, досить серйозно похитнув цей попередній погляд¹: ставлення “Самовидця” до московської влади не було ні щирим, ані доброзичливим. При всій своїй обережності він зазначає, що “посланце гетмана Брюховецького частие на Москве бывали в кривдах от воевод, застающих по городах, от которых люде поносили, нащо жадного респонсу не одержавал”. Хоча після цього він і назвав повстання Брюховецького проти Москви та нищення московських гарнізонів “непотребным делом”, проте ця надто м’яка форма засудження тільки ясніше потверджує його стриманість: його виклад має скоріше на меті виправдати це повстання, від якого Ракушка і сам нічим виразно не відмежувався.

Та якщо обережність змушувала “Самовидця” тримати язика за зубами і не дозволяла йому дати повну оцінку московському протекторатові над Україною, то ніщо не перешкоджало йому із усією відвертістю висловитись про колишнє панування над Україною Польщі у її сучасних претензіях. У своєму Стародубі він міг лементувати над польським урядом, як над мертвим; його становище православного священика великою мірою навіть зобов’язувало підкреслювати все те, що довелось Україні перетерпіти під польським пануванням і що продовжувала зазнавати від нього Західна Україна і Білорусь. Однак, як можна було бачити вже із вищенаведеного викладу його трактату про причини повстання Хмельницького, якихось різких докорів на польську адресу, особливо на адресу польському урядові, ми у “Самовидця” взагалі не знаходимо. До польської королівської влади він ставився як лояльний монархіст, і його дуже стримане ставлення до

¹ Особливо цінними є його зауваження про те, що “Самовидець” майже ніде в своєму творі не дає схвальних відгуків про московські розпорядження, хоча при бажанні міг їх робити дуже часто. Навпаки, він досить прозоро підкреслює їх необґрунтованість і несправедливість. Не позбавлені значення і підкреслені “Самовидцем” риси московської жорстокості, яка справляла тяжке враження на тодішніх українців, напр., він вважав за потрібне пригадати, що Гр. Самойловичу “по многих спитках голову отняли, рубаючи разов три задля болшой муки”, що страти учасників московської стрілецької змови виконували під час Великого посту, що Петро “киком (стрільцям) сам головы постинав”. Цікаво, що цю останню згадку Бантиш-Каменський вже під час свого першого побіжного знайомства з “Літописом” відзначив як “выражение смелое”, тобто зухвале.

панування польської шляхти, до старого польського державного устрою, до адміністрації і панського права різко відрізняється від інвектив XVIII ст. На думку “Самовидця”, українські піддані принципово не заперечували прав польських панів: їх дратували “вимисли” орендарів і всіляких офіціалістів, а “самому пану волно би узяти у свого подданного, и не так би жаловал подданий его”.

Погляди “Самовидця” на внутрішні відносини Гетьманщини особливо яскраво відбилися у його оповіданнях про події 1663 р.: про боротьбу запорозької партії, на чолі якої стояв Брюховецький, з партією “значних” під проводом Сомка і В.Золотаренка, тодішніх патронів Ракушки. Він зазначає, що після вибору Брюховецького під час зміни влади “много козаков значных чернь позабивала, которое забойство три дни тривало; хочай яко-го значного козака забили али человека, то тое в жарт повернено. А старшина козаки значние, яко з’могучи, крилися, где кто мог жупани кармазиновие на сермяги миняли” (с. 77). Разом з новими полковниками, ставленниками запорозької партії “по усех столечних городах” з’явилися їх козаки, “которими по усех полках жупани давано, а з млинов сами розмери брали, и куди хотели, оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним, бо били межи ними который служил у якого человека значного, то юже свое зомщовали на господах, ежели которого якого часу за який проступок побил, албо злаял, як всяко в дворе бывает” (с. 78). “Барзо притута великая на людей значных была” (с. 79).

Ці пориви революційної енергії черні тривожили і лякали Ракушку. Він з очевидним задоволенням зазначає, що заворушення, які прорвалися після падіння Самойловича, були придушені швидко і суворо: “которих напотом имано, вешано, стинано і мордовано, яко злочинцов” (с. 169). Проте новий лад навряд чи здавався йому достатньо міцним, а Запоріжжя, як вогнище свавілля, після всього, що він бачив, продовжувало його лякати, мабуть, до кінця його днів, і у підсумку нові відносини, створені революцією, очевидно, не становили для нього нічого привабливого у порівнянні з Україною дореволюційною.

У таких холодних, недобррозичливих, песимістичних тонах написана історія боротьби за визволення України від лядського іга, як це бачимо в “Самовидця”, не могла знаходити прихильного відгуку у “значних людей” доби стабілізації: їм потрібна була апологія, апофеоз цієї боротьби; треба було не тільки виправдати, але й всіляко звеличувати цей процес, що підняв їх на командні висоти, утворив новий український феодальний лад. Ця літературна праця і ведеться у перших десятиріччях XVIII ст., з різним талантом і успіхом. Цікаво порівняти вище цитовані оцінки повстання 1648 р. у “Самовидця” з характеристиками, які вклав в уста Хмельницького і старшини Грабянка в описі їх останньої ради: “Весте довольно, коликими утисками, гонениями, разорениями щоденными мучительстви бедствовашее оплаканное наше отечество, а что всего более — мати наша церковь вос-

точная. Дондеже посети Бог свыше и подаде руку помощи, еще ей ко первому своему благочинию возвратитися. Весте паки, колико много трудов, неудобствий и бед конечных в освобождении тако церкви православные, яко и самого отечества нашего от ига работы людской подъяхом. Вся сия вашим совоинственным мужеством, моим же — Богу поспешествующу — предводителством устройся. Бог весть, чие се нещастие, что не дал мне Господь войны сея яко подобаше окончити и волность вашу во вся веки утвердити”. Старшина відповідає: “За твои столь знаменитии Войску Запорожскому прислуги и кровавие труды, что еси нас своим розумом и мужеством свободил от ярма людского и прославивши пред светом народом свободным устроил, подобает нам и по смерти твой на дом твой памятовати”¹. Автор “Милости Божей Украину от обид людских свободившей” вкладає в уста “України” таку картину досягнень повстання*:

Скорбь моя отложися; радость водворися.
Супостаты падоша, рог мой возвысися.
Дивна се измена есть вышняго десницы.
Лях побежден и прогнан за своя границы:
Страх, беда, клопот и студ побеже за ляхами...
О, ниже риторскими усты показанной,
Ниже историческим пером описанной
Фортуны моей. Се бо Бог мне пособствуй,
Излия на мя своей благодати струя,
Совлек с мене острое рубище печали.
В ризу мя веселия одея. Престали
Бурни свирепети на мя аквилионе,
Тишайшие явились ко мне алционе;
Преч лютая от мене зима отступила,
Тма во свет, а ночь во день златый пременена,
Горсть сердца моего в сладость обращена.

Величко прославляє Хмельницького устами міфічного Самійла Зорки*, як “доброго вождя, за головою которого не только мы — подручные его, но и вся речпосполитая Малой Руси могла обещать себе долгие годы безопасности, и старинные права и вольности Украины и Войска Запорожского, которые он воскресил делом своим, могли бы жить вечно”².

Це було те, що вимагали нові покоління козацької старшини, і цілком зрозуміло, чому в міру поширення “Історії” Грабянки, який дещо використав із фактичного матеріалу Ракушки, але цілком відкинув його песимістичні, занепадницькі рефлексії, твір Ракушки все більше страчував інтерес

¹ Летопись Грабянки, вид. 1854 р.*, с. 150—152 (цитую скорочено, не дотримуючись малоавторитетного правопису цього видання).

² Сказание о войне козацкой, вид. 1926 р.*, с. 158—159.

і забувався. Разом з “Краткою летописью Малороссии”, зробленої як витяг з неї ж і виданої вже в 1777 р. В.Рубаном*, історія Грабянки, опублікована 1793 р. Ф.Туманським під заголовком “Летописецъ Малья России”*, стала головним джерелом та керівництвом для всіляких покликань на минуле України для людей другої половини XVIII і першої половини XIX ст. Потім з’явилась славнозвісна “Історія Русів”. Вони слугували історичним обґрунтуванням всіляких соціальних, класових побудов і вимог шляхетного малоросійського дворянства. А до “Самовидця” інтерес впав настільки, що в українських інтелігентських колах початку XIX ст. його зовсім забули і анітрохи не рахувались з його настроями. Пізніше, коли інтерес до нього відродився, списків його “Літопису” відшукалось дуже небагато, і то переважно старих, першої половини XVIII ст., коли ще історія Грабянки та її скорочення не заволоділи увагою суспільства¹. В другій половині цього століття і на початку XIX ст. ним не цікавились і майже не переписували. Це особливо впадає в вічі у порівнянні із численністю копій Грабянки та “Історії Русів”. Але до половини XIX ст. на літературному полі з’являються нові люди, яких уже не задовольняє традиційні славослів’я “отцю вольности Богдану”, дратують заяложені поклики на малоросійських “Брутів і Коклесів”² — борців за визволення і права українського народу. Скептицизм

¹ За весь час стали відомими, власне кажучи, чотири рукописи “Літопису Самовидця”: список, написаний Іскрицьким приблизно в 1730–1740 рр.; список Козельського 1740 р. (скороченої редакції); список, що належав М.Писареву, за визначенням Куліша, середини XVIII ст.; список Третьякова в Харкові, невідомого часу, неповний. Крім того, існувала пізніша копія митр[ополита] Євгенія Болховитинова — великоросійська переробка, яку Нечаєв пожертвував Московському обществу истории и древностей, і монотипована зі списку Нечаєва в копії митр[ополита] Євгенія — копія Куліша — Юзефовича. За останні 50 років не виявлено жодного списку*.

² Шевченко пародіював це патріотичне самохвальство в своєму “Посланні до мертвих і живих” (1845), як раз тоді, коли Куліш, покликаючись на “Самовидця”, розвінчував історичну традицію гетьманщини:

А історія! Поема
Вільного народу.
Що ті римляне убогі!
Чорт-зна що — не Брути!
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабуті.
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови степи слала,
Степом укривалась*.

У цій полеміці можна бачити відлуння тодішніх історичних поглядів Куліша, що ґрунтувалися на “Самовидці”. Зокрема співзвучні з настроями останнього славнозвісні вірші того ж “Послання”:

Я ридаю, як згадую
Діла незабутні
Предків наших: тяжкі діла!*

Якби їх забути,
Я оддав би веселого віку половину.

Ракушки знаходить своїх поціновувачів: йому створюють велику і незаслужену шану як тверезому, об'єктивному і правдивому історикові свого часу, і він надовго зберігає цю репутацію, як я зазначив вище. Його культ “значних людей”, огида до революційної черні та її ексцесів набувають ваги і значення, сприймаються з більшим чи меншим співчуттям у співзвучно налаштованих представників нової літератури. Особливо проймається історичними поглядами “Самовидця” Куліш, у їх аспекті відтворюючи події тієї доби і намагаючись пристосувати його ідеологію до сучасних умов. Кілька років тому, з'ясовуючи елементи соціальної традиції в творчості Куліша¹, я змушений був торкнутись дотиків його з ідеологією “Самовидця”. Тепер, коли остання розкрилась значно краще, доречно буде зупинитися на цих впливах “Самовидця” на Куліша, як найбільш яскравого і авторитетного його коментатора в новій українській літературі, котрий поступово розвивав цю ідеологію аж до крайніх висновків, що викликало гостру реакцію, якої, мабуть, не зазнавав сам “Самовидець”, більш обережний і стриманий у своїх присудах, який переважно маскував свої симпатії й антипатії та відверто уникав гострого конфлікту з панівними настроями.

Вище було зазначено, як Куліш пишався тим, що йому судилось “відкрити” цю дорогоцінну історичну пам'ятку. На жаль, він не написав свого дослідження про неї і не залишив якоїсь повної та вичерпної характеристики “Самовидця”, але свою високу думку про цю пам'ятку підкреслив дуже виразно. Бажання надати своєму відкриттю якнайбільшої ваги могло вплинути на те, що в очах самого Куліша, в його власному сприйнятті ідеологія “Самовидця” набула більшого авторитету і переконливості, ніж він надав би їй, приймаючи цей твір з чужих рук. Але власні соціальні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки, в нього, безперечно, були в наявності, закладені сприйняттями дитинства та юності. Нагадаємо, що родина Куліша вважала себе нащадками “значних козаків” і всіляко підтримувала своє привілейоване соціальне становище відносно селян, докладаючи всіх зусиль до того, щоб “не схлопоті”, мовлячи тодішнім виразом Куліша — не змужичитись. Особливо мати, яка мала великий авторитет у родині і сильно впливала на сина, плекала ці аристократичні традиції: вона виводила свій рід від полковника Гладкого, що загинув від підозри Хмельницького (цей епізод коротко, але сильно переданий “Самовидцем” — тільки ним в українській історіографії — певно, також не залишився без впливу на симпатії Куліша до цього автора і на ставлення до гетьмана як героя української народності). Велике значення у формуванні своїх

Оттака то слава наша,
Слава України.

— із цим порівняти вірші Куліша з “Великих проводів”, наведені нижче. Звичайно, Шевченкові, якому були цілком чужі “панські” ухили Куліша, не підозрював класової підоснови “ридань” Самовидця.

¹ “В тридцяті роковини Кулішевої творчості” і “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Україна”, 1927, кн. 1—2*.

соціальних та культурних ідеалів сам Куліш надавав знайомству його родини з сусідкою — “хуторною панією”, що поєднувала у собі високі моральні риси, виняткову доброту разом з культурністю, що високо підносила її над оточуючим провінційним рівнем. Маленького Куліша пестили в цьому скромному провінційному притулку-схованці “муз і грацій” і, мабуть, відтоді і на все життя “панство” стало для нього не символом експлуатації населення і знуцання, як для ідеологів селянства, з якими потім звело його життя, а притулком гуманності, культури і краси життя. “Демократична душа отрока зробилась аристократичною, , тільки не в ледачому розумінні сього слова”, — відзначив цей етап своєї свідомості Куліш у своїй автобіографії*. Насправді, поряд з опозиційним ставленням до “пана” як визискувача трудового народу, від чого Куліш не вважав за можливе відмовитися тому, що це було б рівнозначним відриву від національного прямування, яке стало його релігією, — він усвідомив у собі пошану до “пана” — провідника і творця культури: виправдення його соціальних домагань. В цьому роздвоєнні, яке потім стало трагедією його життя і творчості, але в більш ранньому періоді ще не дало відчути своєї трагічної грані, Куліш, очевидно, все ясніше усвідомлював подібність своїх поглядів до поглядів його далеких “значних” предків та їхнього виразника “Самовидця”. Його ідеалом стає “значний хуторянин”, цілком у стилі “Самовидця”: “пан на всю губу” в матеріальному відношенні, самодостатній, незалежний, такий, що не відривається від народної етнографічної стихії (до строю включно), але з другого боку, він не відмовляє собі ні в чому, що може дати йому цивілізація: в освіті, в насолоді творами мистецтва і літератури (“Листи з хутора”, 1861*). Всіляко стараючись створити собі особисто таке матеріальне становище, він звертається до представників української громади, що мають подібне становище, із закликом використати його для здійснення своєї культурної місії. У своєму зверненні до національно налаштованої української інтелігенції (“Українофілам”, 1862 р.*) він запрошує її “створити середину між станом розніженим, апатичним до успіхів загального щастя, і між станом темним, чорноробським” і дати народові “зразки того, чим може бути небагатий, але й не убогий українець, вірний своїм історичним переказам”. Найсимпатичнішим і найближчим для нього виразником залишається, очевидно, той самий “Самовидець”.

У низці поетичних творів, присвячених його добі, Куліш намагається відтворити події в його аспекті, але не певний, чи зуміють піднятися до цієї точки зору його сучасники, які стоять на двох протилежних берегах — панського аристократизму і селянського демократизму. Широї правди про боротьбу за визволення в XVII ст. “ні шляхецьке, ні дейнецьке¹ не побачить око”, — застерігає він читача в поемі “Великі проводи”, присвяченій повстанню Хмельницького*:

¹ Дейнеки, дейнецтво” — цим терміном Куліш позначає “своевольную чернь”, яка порушувала громадський порядок, що так обурювало “Самовидця”.

Прозирають у Славуту з устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України,
І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути давнії пригоди.

Ставлячись неприхильно до кровавих вчинків Хмельницького, він у цій поемі протиставляє йому героя, що “піднімає народний дух”. Для цієї ролі він вибирає по-європейському освіченого Немирича, просвіченого аристократа-єретика, що стає до лав козацтва із міркувань соціальної справедливості та ставить перед ним високі культурні завдання. Малюючи картини кривавого розгулу козацької черні, підказані “Самовидцем”, Куліш про рокує, що майбутні слухачі відвернуться від співців, що прославляють ці криваві подвиги:

Тільки посумують, слухавши тих співів,
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.
Може, тільки двоє на всю Україну,
Зазвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть “срамотню давнюю годину”,
Як ви розбивали келепами труни.

Куліш тут, певно, має на увазі “Послання” Шевченка, що закінчується натхненним пророцтвом:

І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України...

Підкреслюючи свою солідарність — “мабуть, тільки двох на всю Україну” (адже Куліш тоді вважав себе наступником і заступником Шевченка в царині української поезії), він, ймовірно, хотів відзначити те ж неприхильне ставлення до кривавої слави Хмельниччини Шевченка, приписуючи честь такого критицизму собі — чи відкритому ним “Самовидцю”.

Різно виступити проти самого Хмельницького Куліш довго не відважувався. Якщо “Самовидець” маскує свою неприхильність до нього, дозволяючи тільки при нагоді більш-менш двозначні зауваги щодо його вчинків, Куліш вважав за краще взагалі не торкатися його, по змозі, не говорити про нього. Якщо й доводилось викладати історію Хмельниччини “для зовнішнього вжитку”, так би мовити, він дотримувався традиційних поглядів на неї. Наприклад, у “Повести об украинском народе”*, що була

здана до друку саме у час захоплення “Самовидцем”, так змальована “срамотна година”, яку згодом оплакував Куліш: “Как полова у вейтеля на гумне отделяется от зерна, так отделились тогда от украинцев паны, католики, униаты и жида; и как земледелец собирает на току пшеницу в одну купу, а половину выметает вон, так собрал вокруг себя Хмельницкий всех истинных сынов своей родины и изгнал одним страхом своего имени все, что развратилось в роскоши, в чужеземных обычаях и сделалось негодным и вредным для своего отечества”* (с. 39). Тільки значно пізніше в одній із приміток до другого тому “Истории воссоединения Руси” (1874) він зважився відверто висловити свою думку про Хмельницького та його подібних героїв “смут”: “Есть имена, которые, принадлежа даже ничтожным личностям, делаются кличем кровавой беды и внутренних смут на много поколений. Таково было имя Наливайка; таковы были имена Отрепьева, Хмельницкого, Стеньки Разина, Пугачева*. — Читатель может недоумевать, найдя “козацкого батька” в таком сообществе, но лучшего он не заслужил у трезвого потомства. Он цветущий край наш превратил в пустыню, засыпанную пеплом и засеянную костями наших предков. Он надолго приостановил успехи культуры в нашей северной Славянщине. Он приостановил и школьное просвещение, доведя его до того, что уже и полковники, эти герцоги полновластного украинского владыки, не умели подписать великого договора собственной рукою. Если мы не имеем другого “Слова о Полку Игореве” и другой “Летописи” о том, “откуда пошла есть земля Русская”, то, без сомнения, этим обязаны больше всего Хмельницкому. А что он присоединил отроженную Русь к Московскому царству, так эту задачу могут приписывать ему одни дети, да еще разве баюкающие детей бабы. Он не мог не присоединить; его принудили присоединить: принудила его к этому сила вещей, выковавшая украинскую нацию, и сама украинская нация, начинавшая уже и тогда проклинать его, как впоследствии проклинала Мазепу. Наконец, умирая, кого назначил он своим преемником? Слабоумного сына, о котором даже кобзарская дума говорит, что он “и разумом слабенький, та й тілом недугує”. Назначил он того “Хмельниченка Юрася”, за которого, по народной пословице, “пуста стала Україна, звелася”. Проклятия украинского народа покарали Богдана Хмельницкого в сыне: отец начал свое военное поприще тем, что привел врагов святого креста в Украину, а сын кончил полным предательством Украины врагам христианства и сам сделался потурнаком”* (с. 143, 144).

Я гадаю, що в цій тираді Куліш дуже близько підійшов до поглядів Ракушки, яскраво і чітко розшифрував його приховані оцінки, поставивши всі крапки над *i*, може, навіть і надто ясно. В цих тонах він згодом написав свою “Историю отпадения Малороссии от Польши”*, присвячену спеціально повстанню Хмельницького та видану Московським товариством історії у 1888–1889 рр.

До самого козацтва в цілому він спочатку ставився прихильніше, очевидно, поступаючись народній традиції. У своєму першому нарисі україн-

сько-польських війн він оцінював останні як протест народної української правди проти феодално-шляхетського засилля: “Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переховує простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з козаччиною, засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом непоборимого народного духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем”¹.

У тій же книжці, в якій він спалахнув такою різкою тирадою на адресу Хмельницького, читаємо таке надгробне слово Косинському: “Так погиб малоизвестный, но достопамятный человек, начинатель кровавого дела, которое можно было бы назвать столетним разбоем, если б этот разбой не защитил русского народа от тех, которых нам заповедано бояться больше, чем убивающих тело. Но убивающим тело, в лице мусульман, козацкий разбой также положил не малую преграду к распространению ислама и к чужезданности татарско-турецкой орды. Следовательно, Косинский имеет полное право на название деятеля народного, если не в положительном, то в отрицательном смысле. Открытием столетней борьбы с польско-русскою шляхтою он воспрепятствовал распространению антикультурных начал в нашей отрезанной Руси, а это дело немаловажное, каков бы ни был взгляд самого Косинского на последствия его козакованья”^{2*}. Тут за козацтвом в цілому ще визнається позитивна роль, але незабаром, роздратований неприхильним ставленням української громадськості до його гострих випадів на кшталт вищенаведеного, Куліш почав зі злобою остаточно поривати останні мости, які ще пов’язували його з “історичними традиціями”, на котрі він ще не так давно радив зважити українській інтелігенції. У своєму посланні “останньому козацькому кобзарю” (себто Шевченкові), написаному 1876 р.³, він виголосив такий остаточно вирок козацтву:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмере, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.
Занедбають по-тверезу,
Що по-п’яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Вкраїні билась.
Ні! З порядком господарським³

¹ Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15*.

² История воссоединения Руси, [т.] II, с. 55.

³ Курсив мій. — М.Г.

Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та з татарами братались,
З турками єднались.
Утікали в нетрі слуги,
Що в панів прокralись
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й Хмельничани,
Хижаки-п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жида з телиці.
А зідравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились,
Поки всі поля кістками
Білими покрились...

Водночас написаний був відомий памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу”*, в якому козацтво без розбору подавалось як суцільно руйницький елемент, покидьки шляхетської Речі Посполитої, “нігілісти і комуністи XVII віку”, і за їх ідеалізацію автор кличе на свій суд “сучасне козацьке віршування”, тобто нову українську літературу, включаючи Шевченка.

І тут знову-таки не можна не бачити спадкоємства ідеології “Самовидця” (особливо в тих рядках вірша, що я підкреслив), з тою лише різницею, що в запалі свого роздратування Куліш цим разом стриже під одну макітру вже всю соціальну строкатість козацтва, не роблячи різниці між “значними” і “сторожовими” елементами та “гультьайством”, проти якого гострив своє перо “Самовидець”. Виразно відчувається також переживання польсько-королівського монархізму “Самовидця” в апології монархізму, пересаженого Кулішем на російський ґрунт і приписаного в примітках до “Истории воссоединения” українському простолюдинові як його “ідеалу правди на землі”. Не ясно, чи переніс свої монархічні почуття з польського короля на московського самодержця “Самовидець”. У зв’язку з вищесказаним, я вважаю це дуже сумнівним і гадаю навіть правдоподібним, що Ракушці московське самодержавство видавалось мало бажаною заміною польській Речі Посполитої. Але Куліш цілком уклінно подякував російській державі за врятування України від соціальної анархії, від ненависного йому, як і “Самовидцеві”, “дейнецтва” і “гультьайства”, вогнищем якого була Запорізька Січ. Картина суспільних і політичних відносин в Україні в XVII ст.,

що він її намалював у романі “Чорна рада” під впливом оповідання “Самовидця” про події 1663 р.¹, давала цілком виразний висновок, підказаний тим же “Самовидцем”, що українське козацтво, скинувши з себе разом з пануванням шляхти і владу короля, не зуміє збудувати власну державу, не будучи в силі справитися з анархією “черні” і Запоріжжя. Політичні висновки з цих положень залишились у цьому романі не сформульованими; лише в пізніших своїх творах Куліш повною мірою висловив свої погляди щодо історичних заслуг російських самодержавців, гостро засудивши “п’яну музу” Шевченка за неприхильні відгуки про Петра і Катерину як душителей української волі. Серед його поетичних креацій останніх років маємо справжні пеани на їх честь, і серед їхніх історичних заслуг головне місце займає ліквідація запорізької вольниці.

Так цілком ясно протягуються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія XVII ст. до епігона значного козацтва, що їх “відкрив”, віддалені один від одного на два сторіччя. Глибокі зміни в соціальних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині XVII ст. і в середині XIX ст., та на методах її здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишились і різні можливості переживання та відродження досвідів та вражень старої руїни XVII ст.

Зрозуміло, що однією творчістю Куліша ці пережитки консерватизму, аристократизму і монархізму XVII ст., відображені в оповіданнях “Самовидця”, аж ніяк не могли обмежитись. У творах багатьох українських письменників XIX ст. і початку XX ст. можна констатувати характерні відгалуження цих течій; але вивчення їх вивело б нас далеко за межі даної статті. Я обмежусь вказівками на ті впливи, які “Літопис Самовидця” безпосередньо справив на Куліша, котрий його відкрив, не намагаючись вичерпати всієї багатогранності цих відсвітів; напр., за його свідченням, що розчарування українськими літописами, викликане в ньому об’єктивним словом “Самовидця”, привело його до бажання вислухати й польську сторону, і це дало йому підстави для дещо нової оцінки ролі польської шляхти та її культури в Україні — заслуговувало б спеціального аналізу. Побіжно я вказав на відображення нового освітлення, яке Куліш під впливом “Самовидця” почав давати українсько-польській боротьбі XVII ст. в своїх бесідах з членами гуртка, у творах Шевченка. Тим часом на цьому закінчу.

¹ Перші розділи “Чорної ради” з’явилися у “Современнику” за 1845 р.; повністю вона була надрукована в “Русской беседе” у 1857 р.

ПРО УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XVIII СТОЛІТТЯ

Кілька міркувань

Останніми роками мені доводилось багато часу присвятити вивченню пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст. в аспекті історичному та історико-літературному і, не відкладаючи до слушного часу, щоб викласти наслідки своєї праці повністю, я хочу поділитися поки що деякими загальними міркуваннями і побажаннями в цій царині.

Був час, коли пам'ятки української історіографії XVIII ст., так звані “козацькі літописи”, високо цінувались як важливий і достовірний матеріал для історії подій в Україні XVII ст., надто її революції. Серед її джерел історики України ставили їх на перше місце та на них спирались у викладенні та висвітленні подій. Але настав час критики. Першою була розвінчана “История Русов”, а відтак прийшла черга Величка і Грабянки. Останнім часом багато втратив зі свого колишнього престижу і найнадійніший “Самовидець”. Надто багато де в чому “козацькі літописи” в змалюванні подій XVII ст. виявились несамотійними, ґрунтованими на польських літературних джерелах, а в частинах самотійніших — неточні, суб'єктивні, навіть інколи фантастичні. В міру того, як все це виявлялося, інтерес до цих пам'яток зменшувався. У зв'язку з нагромадженням документального матеріалу і мемуарної літератури вони займали другорядні місця серед джерел для вивчення подій XVII ст., і тепер серед історичного апарату для дослідження доби, яку вони описують, фігурують скоріше “за старою звичкою”, ніж за сучасною оцінкою. З огляду на це ними взагалі все менше й менше займалися: старі, незадовільні видання майже не замінювались новими, стараннішими; рукописний переказ не привертав уваги; навіть суто дослідницькі зацікавлення лише спорадично були звернені в цей бік. А тимчасом, втрачаючи значення історичних джерел для відображених в них подій XVII ст., ці твори нічого не програвали як пам'ятки свого часу з точки зору історико-літературної. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки літературної творчості і ширше — культурного і соціального процесу в Україні XVIII ст., питома вага історичних творів згаданої доби ввесь час збільшувалась і зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу в Україні XVIII ст. почали відчуватись помітні прогалини.

В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії звичайно розглядаються серед творів київської школи початку або половини XVIII ст. Вони зараховуються до загальної суми творів київської схоластичної літератури як її різновид. Та це не зовсім правильно і створює про них у кожному разі неповне, однобоке уявлення. Перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, яка приходить на зміну академічному духівництву, що відживає і втрачає провідну роль творчості, — створення нового суспільного прошарку, на іншій соціально-

економічній основі. Його творить козацька інтелігенція, славнозвісний “стан військових канцеляристів”, вихований Київською академією, що приходить на зміну духовним представникам київської схоластики першої пол[овини] XVIII ст. і загальноросійським відхиленням її епігонів другої половини: воно готує національне українське відродження XIX століття.

У представників київської вченості попередньої доби, XVI—XVIII ст., у їхньому ставленні до козацтва і його верхів помітні великі та показові вагання. Київська ієрархія Феофанового поставлення, а з нею і київська школа часів Борецького і Смотрицького, своїм існуванням завдячують “Війську Запорозькому”; і це змушувало їх не тільки у церковній політиці, але й у літературній творчості якнайповніше рахуватись з його побажаннями і запитами. Ми, справді, й маємо з цього часу кілька характерних і цінних творів київської школи, які написані в аспекті козацтва, як, скажімо, “Протестация” 1621 р. з її яскравою апологією “Запорожского льцарства”, “Вирши” на смерть Сагайдачного 1622 р.* Навпаки, ставленики Владислава IV — Петро Могила з товаришами, підкреслюючи свою лояльність стосовно шляхетської Речі Посполитої, вважали своїм обов’язком якнайвиразніше відмежуватися від козацьких аспірацій. Вони досить яскраво продемонстрували це під час найближчих сутичок козацького війська з урядом Речі Посполитої і навіть під час повстання Хмельницького залишилися на позиції її вірнопідданих, що не мають нічого спільного з бунтівниками-козаками. Після того, як козацтво стало провідним станом краю, київська ієрархія вимушена була з цим рахуватися. Але вона продовжує залишатись сама собою; у неї своя політика — часом вона збігається з політикою Війська Запорозького, іноді виразно різниться. Тільки після того, як новий соціальний лад помітно зміцнів, Київська академія виявляє бажання бути під протекторатом нової соціально-політичної верхівки; вперше, здається, під кінець правління Самойловича — не передбачивши його близького падіння, академічна корпорація декларує своє бажання мати своїм патроном гетьмана Війська Запорозького і служити йому своїми музами¹. Доба Мазепи є кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценатства, але тісного, щиросердечного союзу і воно не витворило. А та надзвичайна легкість, з якою представники київської ієрархії і школи за першим помахом згори відреклися від свого покровителя і почали міняти свої панегирики і принизливі компліменти на всяку хулу і прокляття, не могли справити приємного враження на козацьку інтелігенцію.

Академічні кола взагалі не виявляли достатньої чуйності до її настроїв та не вміли — чи не хотіли обслуговувати її потреби, між іншим, і в історичному обґрунтуванні її соціальних і політичних аспірацій. Славнозвісний “Синопис”* залишився на всі часи красномовним свідком цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької

¹ Панегирик 1686 р.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi i т. д.*

старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях* цілковито ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, що сповнювала невимовною гордістю її учасників. Але й академічні літератори доби Мазепи не заповнили цієї прогалини. Пильне око Феофана Прокоповича помітило цей неприпустимий недогляд, *delictum omissionis** київської школи: в своїй “Риториці” (кн. VI, гл. 3)* він наполягає на потребі присвячувати більше уваги “вітчизняній історії”, зокрема її останньому періодові — з огляду на тенденційне спотворення його подій польськими письменниками. Але його застереження прозвучали без помітних наслідків серед академічної корпорації. Тоді саме в цей час, немовби втрапивши всяку надію на цю останню, за історіографію беруться вихованці Київської академії з-поміж українського *la noblesse de robe** — цього знаменитого “стану військових канцеляристів”, що залишилися предметом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів.

Це — писав про них ще за свіжими спогадами народжений у 1770-х рр. Ломиковський, “в Малоросии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*”*. Потрапляли до цього середовища тільки ті, що мали “достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; в канцелярській же службі “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”; “из сословий их выходили все известные, великие люди”¹.*

Цей славнозвісний “стан” і береться, після падіння Мазепи, за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу замість княжої Русі, якою захоплювались останні, на подіях XVII століття — боротьбі козацтва з Польщею. Один із його представників — лубенський писар Стефан Савицький в передмові до своєї “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 р.²* досить виразно виклав мотиви, що спонукали його до цієї праці. До його рук потрапила відома поема Сам. Твардовського “*Wojna domowa*”* і в ній він уперше знайшов до певної міри зв’язаний і повний виклад польсько-українських війн сер[едини] XVII ст. Досі йому траплялось чути тільки усні перекази про те, як Хмельницький визволив Україну: вони мало його задовольняли, позаяк виходили від людей не дуже поінформованих, а “досконало обізнаних мужів” уже не було серед живих. Познайомившись з подіями за Твардовським, Савицький був здивований, а водночас і засмучений, що ніхто із його співвітчизників, “особливо з духовного чину, — якого після визволення з-під Польщі не браку-

¹ Словарь малорусской старины 1808 р. — “Киевская старина”, 1894, [кн. 7], в додатках під словом “канцеляри[ст войсковый]”.*

² Видана була, на жаль, досить недбало в додатках до “Летописи” Величка, т. IV, 1864.

вало, як і взагалі здібних до цієї справи людей та друкарських засобів”, — не спромігся описати і познайомити своїх земляків за допомогою друкованого слова з історією перемог Хмельницького “со інним храбрим малоросійським воїнством”. Не маючи чогось ліпшого, Савицький вирішив вибрати з поеми Твардовського все конкретне, фактичний зміст, відкинувши поетичні прикраси і тенденційні витівки проти повстанців.

Коли в нього визрів цей задум, він не повідомляє; можливо, це був приблизно той самий рік, що його поставив на своїх “Действиях презельной брани” Грабянка* — 1710 (всі дати цих творів досить умовні — вони лишають нас у невіданні, чи це рік початку праці, остаточного завершення, чи тільки вступної частини). Правдоподібно, приблизно цей же хронологічний момент: нещастя, яке спіткало дім Кочубея, і його реабілітація після переходу Мазепи на бік шведів, спонукав або прискорив здійснення третьої аналогічної праці: “Сказания” відставного канцеляриста Сам. Величка*. Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, і з ними величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорозьку Січ і т. д., дійсно, не могла не дати могутніх імпульсів історичній творчості козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, паралізувати занепадницькі настрої — що раніше проявлялися в ній, як свідчать знамениті записки “Самовидця”¹. Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним ворогом, позаяк в московських колах проявились тенденції: звинуватити із Мазепою і мазепинцями всю Малоросію у невідбутній хиткості й зраді та вважати анульованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов’язання. Водночас — позаяк козацькі верхи вже значно консолідувалися і перетворювалися у спадковий, привілейований, землевласницький стан, в їхньому середовищі пильно відчувалась потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави. Нагадати, що “замислом і мужеством” цієї самої старшинської верхівки, цих “значних” родів здійснилось визволення краю від національних і релігійних утисків, соціального поневолення, економічного визиску з боку польської шляхти, і вони справедливо претендують на керівну роль, на економічні і соціальні переваги як спадкоємні провідники “малоросійського воїнства”.

Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємства привілеїв землевласницького класу, що їх узаконив старий шляхетський кодекс цих провінцій Речі Посполитої — “Литовський Статут”. Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетних предків, привласнювали шляхетські герби; загалом старшинський стан видається юридичним спадкоємцем шляхти цих провінцій, права і привілеї якої відображені в Литовському Статуті і пізніших сеймових конституціях. Витворюється легенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих право-

¹ Я зазначив недавно цей занепадницький характер “Самовидця” у статті, надрукованій у т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины”*.

славних родів: вони, мовляв, були визнані рівноправними з польськими шляхетськими родами королівськими грамотами, але потім позбавлені цих прав свавільною польською шляхтою. Повстання Хмельницького було протестом проти цих правопорушень, але наступні смути не дали змоги українській шляхті-старшині можливості, після звільнення, провести свою станову організацію на основі старих прав і привілеїв. За це взялися пізніше на дозвіллі її нащадки, середини XVIII ст., — але теза ця цілком вірно була підкреслена історичними працями початку століття.

Із того, що збереглось з цієї літератури початку XVIII століття (безперечно, в порівнянні з тим, що від неї дійшло, вона була значно багатшою в дійсності), ці погляди найяскравіше і найвиразніше показані в “Действиях презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани” гадяцького судді, пізніше полковника Грабянки.

Очевидно, цим, між іншим, пояснюється і широка, тривала популярність його праці: вона панувала в історичній літературі про Україну протягом цілого століття, аж до появи в світ “Истории Русов”. Мабуть, з-поміж не тільки тієї, що дійшла до нас, але й всієї взагалі історико-політичної літератури, що поширювалась у цій добі, вона найбільше відповідала потребам старшинського стану; тому перероблялася, доповнювалась, послугувала основою для інших популярних компіляцій і витягів, на взірць так званого “Краткого описания Малороссии”, опублікованого у російській переробці Рубаном, у французькій Шерером*, і, насамкінець, мала честь видання у “Российском магазине” Ф.Туманського 1793 р.* Не витримав з нею конкуренції “Самовидець” — чіткіший у викладі і багатий фактичним матеріалом, але пройнятий критичним, песимістичним ставленням до “презильної брани” XVII ст. та її наслідків. Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла в достатній мірі задовольнити читача із старшинського кола і не поширювалась протягом цілого століття — чи не тому, що автор поставив перед собою мету звеличити, на шкоду городовому козацтву, Запорозьку Січ як охоронця справжніх козацьких переказів, а може, й інших обставин: приміром, великої громіздкості твору, можливо, його дефектності (втрата великої частини історії війн Хмельницького, що трапилась, мабуть, дуже скоро, значно зменшила цінність і зацікавлення першою частиною “Сказання о войне козацкой с поляками”). З погляду літературної естетики друга частина цієї праці, “Повествования летописная”*, яка збереглася вповні, заслуговує особливої уваги історика літератури; але “Действия” Грабянки мають право на не меншу його увагу як найяскравіше і найповніше відображення поглядів і сподівань свого класу, а також як найвпливовіший, фундаментальний твір цієї літературної течії, яку можна назвати “літературою канцеляристів”, зважаючи на те, що ця корпорація задавала тон цій творчості і брала в ній якнайжвавішу участь.

Пульс її починає особливо виразно битися від 1760-х років: у добу Глухівських нарад 1763 р., знаменитої петиції гетьмана і старшини 1764,

що стала приводом до ліквідації гетьманського правління, наказів депутатам в комісію уложення 1767 р., “Разговора Малороссии с Великороссией”*, “Краткого описания” Симоновського*, трактатів Гр. Полетики* та ін. В історико-політичній і краєзнавчій літературі другої половини XVIII ст., у царині соціальної й побутової сатири вона є домінуючою течією і готує відродження XIX ст. Ця роль її мало привертала до себе увагу і не висвітлена тою мірою, на яку заслуговує; між іншим, й історико-політична література першої половини XVIII ст., що підготувала цю бурхливу добу 1760-х р[оків], не досліджувалась у цьому аспекті й це дає себе знати.

Візьмемо знову ж таки “Действия” Грабянки як вихідний твір цієї літератури з-поміж матеріалу, що зберігся, водночас найпопулярніший і найвпливовіший. Він вимагає з огляду на це найретельнішого дослідження, проте вивчений він дуже слабо, і останнім часом ним майже і не займалися. Причиною була вищезазначена обставина, — що наприкінці минулого сторіччя його було забраковано як історичне джерело “презильной брані”, якій він присвячений. Справді, автор його надавав дуже мало значення історичній акрібії* й фактичній повноті. Його настанова суто літературна: він пише за правилами схоластичної риторики, залучаючи історичні факти і поетичні образи як рівноправні мистецькі засоби, і надто вільно обходиться зі своїм матеріалом. Без докору сумління складає він не тільки промови і діалоги за прикладом своїх класичних взірців, але й вигадує факти, якщо вони йому потрібні, щоб більш рельєфно, яскравіше висловити ідеї, що його захоплюють, — хоча у передмові і запевняє читача, що він “ничого не приложил от своего умствования”, а зібрав виключно “от достоверных историков написанная и от очевидных свидетелей сказуемая”. Просторий диспут Хмельницького з ханом під час його останнього походу в Галичину — створений як наслідування класичних взірців або модних у тодішній Німеччині і Польщі діалогів різних сучасних йому діячів. Малюнок “раді”, що зібралась у Чигирині, і всіляких прийнятих на ній дивних ухвал, між іншим, встановлення кордонів України з виходом на Чорне море. Великодушна політика Хмельницького щодо Москви і Польщі, жертвою якої він, зрештою, впав. Промови на раді про наступництво. Повість про отруєння Хмельницького підсланим поляками нареченим його дочки. — Всі ці речі, якщо не вигадані Грабянкою від початку до кінця, то в усякому разі яскраво засвідчені його літературною інвенцією. Мета його не стільки інформаційна, скільки емоційна. Ним керує бажання відтиснути в уяві читача найяскравіші картини козацької слави і величний образ безсмертного вождя — втілення цієї слави.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна*
Козацка в войне сила — тверда, мужественна!..
Пмножь, Боже, на веки козацкую славу
И покори под нози врагов наших главу!

Да будет всегда плодна козацкая мати,
И дети ей в силе всегда процветати, —

як читаємо в одній із вірш, включених до тексту “Действий”. Внаслідок недостатньої, майже повної відсутності вивчення редакцій залишається невідомим, які з цих вірш належать первісному тексту і які мають вважатись добавляннями читачів та перероблювачів.

Читачі, вочевидь, повною мірою відчували поетичний нерв цього твору — його нахил до героїчної поеми Хмельниччини. Відомо, що героїчний епос, як літературний жанр, не склався в українській шкільній практиці, розмінявся на оди, рації, найрізноманітніші вірші на гербові клейноди і т. ін. “Действия” Грабянки є сурогатом епічного, героїчного твору, якого марно сподівалися старшинські кола від представників духовної вченості. Його художні образи і сам слов’яно-український стиль — високий і поважний, справляли, безперечно, сильне враження дуже довгий час. Вийшовши із широкого обігу після появи “Истории Русов”, його концепції отримали нове, навіть впливовіше буття з-під пера Костомарова: його “Богдан Хмельницький”*, задуманий і виконаний спочатку також більше як художній, ніж суто науковий твір, залишився у перших виданнях* під надто сильним впливом “Действий” як їх сублімоване віддзеркалення — збагачене незрівнянно щедрішим історико-літературним матеріалом, оздоблене науковими прийомами нової історіографії, але в основних рисах зберігши старі контури, стару героїчну концепцію. Поступаючись вимогам критики, Костомаров надав згодом більш науковий характер своїй славнозвісній праці, проте сильний відбиток “Действий” залишився на ній і в найостаннішій редакції, яка й досі є найпопулярнішим відображенням цієї доби. Ця сила над уявою такого чутливого історика-художника, як Костомаров, вказує на міру враження, яке справляли “Действия”, — міру їхнього впливу і — міру потреби їхнього ретельного вивчення.

Біля джерел вказаної вище течії, яка прийшла на зміну церковно-схоластичній літературі і потім переросла в національно-літературне відродження XIX ст., “Действия” є, безперечно, найвпливовішим твором. Якщо повість Величка про запусіння Правобережної України (“Повествования летописная”) слід оцінювати як найзначніше художнє досягнення цієї течії в її висхідну добу, то менш яскраві “Действия” заслуговують поруч з нею найстараннішого історико-літературного дослідження з огляду на їхній вплив. Доконечною його передумовою є вивчення рукописної традиції: численних списків і варіацій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання — значно задовільніше в порівнянні з тим, яке ми понині маємо.

Але “Действия” Грабянки — тільки найяскравіший приклад. Так само треба повторити взагалі з усіма збереженими пам’ятками цієї течії — опублікованими і неопублікованими, не завжди навіть й відомими. Щоправда, вони часто тьмяні і бідні самі по собі, але в загальній картині стають цікавими і значущими.

Неувага до цієї літератури — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX ст. Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль — це річ загальновизнана. Але як підготовила все це “література канцеляристів” XVIII ст., в яких формах, якими шляхами воно влилось в нього, яким чином вона сама витворилась і виробила ці аспекти — в цьому ще багато неясного, що вимагає вивчення з самих основ, з рукописного матеріалу, і я хотів про це нагадати.

З ІСТОРИЧНОЇ ФАБУЛІСТИКИ КІНЦЯ XVIII в.

Історична фікція: історії видумані умисно, з певною тенденцією — фамільною, класовою або патріотичною, схоплені з усного обороту або скомпоновані, через непорозуміння чи з метою пояснити неясне або хибно сприйняте, нарешті чиста фантастика, з емоційальною настановою і без неї: фантазія для фантазії, гра уяви.

Така історична фабулістика всіх цих категорій в великій масі, хоч і не рівною течією влилася до тої історично-краєзнавчої літератури XVIII в., що вийшла на місце київської церковної схоластики і приготувала ґрунт для української літератури першої половини XIX в.

Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень “літературою канцеляристів”*. Рясна історична фабулістика — одна з характеристичних прикмет цієї літератури.

Українська історіографія, перебувши стадію великої залежності від цієї фабулістики в середніх десятиліттях XIX в., зневажливо відмежувалась від неї при кінці століття, але принесена нею, тільки потроху виключається з наукового обороту і з ролі фактичного історичного матеріалу стає предметом літературної історії.

Тут, в сфері літературної історії, значіння історичної фабулістики величезне. Вона поруч фольклору була підоймою літературної тематики перших десятиліть XIX в.

Подібно як підробки під народну поезію значно ефективніш стимулювали літературну творчість, ніж це робили автентичні твори масового репертуару¹, — так і продукти історичної фабулістики показували себе активнішими з свого погляду, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний.

І це річ цілком натуральна і легко зрозуміла. Як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніш стимулював її своїм ілюзорним авторитетом. Тим пояснюється що, скажім, “История Русов” або “Запорожская старина”* далеко сильніше вплинули на літературну творчість 1830—1840-х років, ніж автентичні хроніки та непідроблені думи або пісні. *Similia similibus!**

З огляду на це великого інтересу набув сам механізм творення цієї фікції як певний підготовчий процес літературного відтворення, репродукції. На жаль, дослідів в цьому напрямі досі велось мало, маємо тільки випадкові екскурси в цю сферу, і не завжди щасливі.

¹ Це показали студії К.М.Грушевської над текстами дум та історичних пісень “Українські народні думи”, т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю, ще не опубліковані, відомі мені з рукопису*.

Давніші дослідники в такій фабулістиці дозирали більше слідів реальної традиції, мовляв, не зафіксованої тільки в раніших писаннях. Потім стали більше наполягати на тенденційність творчості. Одно і друге безсумнівне, але, поруч того, треба більше звернути уваги на взаємини і впливи сучасної літератури — друкованої і писаної, місцевої і закордонної, на процес на-верстовування в ній пояснень, поправок і толкувань до коротких хронікерських звісток старших джерел, і наростання в цій процесі тематики — фікції, часом навіть несвідоме, спонтанне.

Так, студіюючи найбагатшу скарбницю української історичної фабулістики “Историю Русов”, я помітив, наприклад, що в ній поважне місце займають ампліфікації* мотивів і гадок, підданих французькими публікаціями 1780-х років: Левека, Леклерка, Шерера*.

Всі ці автори, живши в Росії в 1760—1780 рр., були свідками ліквідації старого укр[аїнського] життя, політичної автономії, соціальних і побутових форм, потім планів відновлення гетьманства, козацького війська, Січі і под.; чули, що говорилося на ці теми, що набрали певної актуальності і в західно-європейських літературних кругах, особливо завдяки Вольтеровій “Історії Карла XII”*, вважали потрібним освітити їх з свого боку. Леклерк при тім підчеркував свою інтимну освідомленість в укр[аїнських] справах, близькість до останнього гетьмана і до Запорозького Війська (за його заслуги, мовляв, wpisano його навіть до реєстру козацького!).

Шерер відкликувався до таємничих київських рукописів і славив київські книгосховища, де містились, на його думку, розгадки не знать яких історичних секретів, з другої сторони — посилався на усні інформації, зібрані в високих російських кругах. Екскурси цих письменників в сферу російської політики щодо України і самих укр[аїнських] подій сильно стимулювали історично-політичну гадку українських авторів, настроювали їх на свобідніше трактування історичних тем, осмілювали не держатися викладу старших джерел, а шукати нових підходів до подій і нових розв’язок історичних загадок. Шерер в цім напрямі дав особливо багато. Про нього в укр[аїнській] історіографії прийнялась гадка, що він, мовляв, просто списав “Короткий опис історії Малоросії”* в II томі своїх “Annales de la Petite Russie”; тим часом він додав до них дуже багато від себе і тут, а ще більше в I томі своєї праці — дарма що закрився посилкою на “київські рукописи”.

Ці його посилки на київські джерела зробили своє діло, а його “анекдоти” з російського двірського і політичного життя, що здобули сенсаційний успіх в 1790-х рр., — друкувались і передруковувались без кінця в 1790-х рр., придбали йому репутацію людини, глибоко втаємниченої в секрети російської політики, тому його вказівки і натяки на різні обставини і події української історії сприймалися з особливою увагою і часом розгортувалися в цілі перспективні малюнки, дуже ефектовні і важні в наслідках. Відкладаючи докладніше обговорення цих впливів до спеціального обслідування “Истории Русов”, що збираюсь подати до друку, я поки що вкажу кілька прикладів безсумнівної залежності і фабулістики від екстравагантій “анналів” (Шерера)

як ілюстрацію літературного походження деяких фантастичних історій, що заповнили уяву українських письменників першої пол[овини] ХІХ в.

Візьмим, наприклад, славу “реформу козацького війська”, переведену, мовляв, в 1-й пол[овині] ХVІ [ст.] Остафієм Ружинським. Ця історія, так ефектно розповіджена в “Истории Русов” і відти сприйнята не тільки Марковичем, але і Костомаровим і Антоновичем, має своїм джерелом додатки Шерера. В “Кор[откім] описі”, перефразованім в “Анналах”, була тільки гола згадка про “гетьманів” Дм. Вишневецького і О.Ружинського: “После того был гетман запорожский Димитрий, князь Вишневецкий. После того был же гетман запорожский Евстафий, князь Ружинский”, і далі: “По довольном же времени ляхи усоветовали в работе и подданстве людей малороссийских украинских держать; но которые не привыкли невольничей службы держать, обрали себе место пустое около Днепра низше порогов Днепровых на житло”*. Шерерові сподобалося зв’язати тісніше це оповідання з “гетьманством” Ружинського, і він докинув при тім кілька слів про його діяльність у війську: він зробив всі зусилля, щоб загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і при звичаїти до війни (*endurcir les Cosaques, les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir*)*.

Ті, що не хотіли піддатись цій дисципліні, подалися за пороги, в пустині, що вони собі розробили (*défrichèrent*), і т. д. Ця коротка примітка Шерера, докинена ним, очевидно, з власної інвенції, в “Истории Русов” була розгорнена в яскравий, деталізований образ реорганізації козацького війська, що зісталась підставою його устрою, на гадку авторів “Истории Русов”, на всі пізніші часи: “Первым его старанием было произвести в Малороссии реформу войскам и устроению их другим от прежнего образом”, він, Ружинський, “пресекая своевольства и построения, учредил в Малороссии 20 неперменных казацких полков, в две тысячи каждый, назвал их по знатнейшим городам”* і т. д.

Фантастична біографія Хмельницького в “Ист[ории] Русов”, що над[и]хнула була Гоголя темою для історичної драми (“Выбритый ус”)*, продуманої ним “до останньої нитки в одежі”*, але не положеної на папір, — як виявляє порівняння, теж походить від Шерера. Він оповідає, що коли Хмельницький попав в турецьку неволю *deux ans après un tartare nommé Jaris, l’acheta et le mena en Tartarie; il dut sa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de sa garde* ([т.] II, с. 15, 17)*.

В основі лежить текст “Кор[откого] опису”: Хмельницького “Зеновия в полон взято, откуда по двох годах выкуплен яссиром татарским”*. Цей “ясир татарський” у Шерера перемінився *un tartare nommé Jaris*; Шерер від себе додав, що від татар Хмельницького викупив король (в І т. його “Annales”, с. 147, Х[мельницько]го викупає з неволі його мати) і взяв його до своєї гвардії. В “Истории Русов” Х[мельниць]кий “полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу”*; король, знаючи його персонально за незвичайні успіхи в науках, “выкупив его из Крыму своею суммою, оставил у дел при своем кабинете и в чинах

своей гвардии”. Тому коли Чаплинський арештував Х[мельницько]го за щирий відзив про Кодацьку фортецю, “Чаплинскому в наказание за своевольный и оскорбительный поступок его над гвардейским офицером обрезан был чрез стражника Скобичевского один ус” — що й піддав Гоголеві мотив для драми і замало що не ввійшов у велику літературу.

Ще один приклад: фантастичний кінець гетьманства Демка Многогрішного, що замість арешту і заслання в “Истории Русов” помирає від ран в Батурині і хорониться з великою честю. Лазаревський, виступаючи з здогадом, що автором “Истории Русов” був Гр. Полетика, вказував на цю вигадку як на доказ його авторства: мовляв, Полетика, вважаючи себе родичем Многогрішного, з фамілійних мотивів захотів звеличати його таким славним кінцем.

Але Полетика в тім не винен: так перемінив оповідання “Кор[откого] опису” Шерер:

“История Русов”, с. 171*	Шерер, [т.] II, с. 135*	“Краткое описание Малороссии”, с. 273*
<p>В 1672 г. февраля 7 дня Многогрешный от ран своих умер и с великими почестями, военными и церковными, в Батурине погребен. Все чины и народ с чистосердечным сокрушением оплакивали сего достойного их начальника. Он — при всей своей нарочитой кротости, был хороший вождь в войске, отличный политик и справедливый судия в правлении. После Зиновия Хмельницкого одному ему приписать можно превосходные качества.</p> <p>Для донесения царю о смерти гетманской отправился в Москву писарь ген[еральный] Карп Мокриевич с другими старшинами. Царь принял их очень милостиво, сожалел много о умершем гетмане, столь достойном его уважения и доверенности, и, наконец, советовал чиновникам оным выбрать себе такого гетмана, который бы подошел характеру М[ногогрешно]го, а он обещает и словом царским уверяет содержать их и народ малороссийский на точном основании первоначальных статей Зин[овия] Хмельницкого.</p>	<p>Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitsch, se rendirent de Baturin à Moscow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine*.</p>	<p>О средопосте старшина генеральная, с писарем Карпом Мокриевичем согласясь, Дамиана Многогрешного, гетмана, в замку Батуринском ночью на постеле взяли и на воз заложивши под шкурою, повезли чили послали на Москву; свойственные же его полковники наутрее разбежались, а иных в Москву з братами и женою его, Многогрешного, на вечное житие побрано. Сей гетман Украину Малороссийскую всю смирил под руку е[го] ц[арского] в[еличест]ва, и за преступления Брюховецкого и прежних гетманов прощение и амнестию испросил, також статем старого Хмельницкого подтверждение и новых дабы не быть воеводам постановление учинил.</p>

Як бачимо, “История Русов” тільки деякими рисочками прикрасила оповідання Шерера, а в головнім іде за ним.

Шерер перефразовує “Кор[откую] опись”, але не знати звідки так різко міняє арешт Многогрішного на смерть. Найпростіше пояснення, здається мені, що в копії “Кор[откой] описи”, ним використовуваний, текст в цій місці був зіпсований, було щось упущене, і Шерер, силкуючись відгадати зміст, скомпонував таку “оригінальну” розв’язку відомістю про смерть замість арешту.

Так представляється мені це тепер, може чи принесе інше точніше об’яснення. Тим часом наведені мною приклади показують нам, якими дорогами, між іншими, наростала і наверстовувалась історична фабулістика в українській творчості кінця XVIII віку.

“ИСТОРИОГРАФ МАЛОЙ РОССИИ”*

“Известный историограф Малой России Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, препровождая ко мне несколько объявлений о новом издании дополненной и исправленной им истории, просит содействия моего к открытию подписки на означенную книгу в Малороссии... Быв уверен, что многие управляемой Вами губернии, без сомнения, пожелают иметь у себя полезную и любопытную для каждого из здешних жителей книгу, прошу Ваше Пр[евосходительст]во прилагаемые при сем печатные объявления разослать гг. полтавским маршалам, поручить им сделать оные известными дворянам предводительствуемых ими поветов и оказать, с своей стороны, содействия к открытию подписки на означенную историю”*.

Нещодавно минуло сто літ від виходу в світ “Истории Малой России” Бантыша-Каменського в її другій, дефінітивній, редакції*. Різні обставини не дали мені тоді змоги простудіювати сей дуже мало досліджений історично-літературний факт так, як мені бажалось. І тепер бракує мені матеріалу для висвітлення деяких питань — проте, думаю, і те, що я маю сказати, може послужити коли не для об’яснення його, то, принаймні, для заінтересовання ним.

Поява “Истории” і в першій редакції 1822 р.*, і в другій — 1830 була стрінута доволі здержливо, навіть-таки холодно — як побачимо далі. Вона не вдовольнила українських патріотів — ні тих, що бажали сильних національних емоцій, ні тих, що хотіли в ній одержати обґрунтування своїх економічних та політичних домагань, не задовольнила і тих читачів, які прикладали до сеї “Истории” вимоги, висунені європейською історіографією XVIII і поч[атку] XIX в. Але минало десятиліття за десятиліттям, а праці, яка б відповідала сим вимогам, не появлялось, і в науковій літературі постає сприятливіше трактування сеї першої спроби систематичного викладу укр[аїнської] історії чи навіть одинокого систематичного курсу укр[аїнської] історії — як її характеризував оден з новіших підручників укр[аїнської] історіографії*. Уже в 1870 р. Г. Карпов в своїм огляді укр[аїнської] історіографічної роботи*, відмовивши всякого наукового значіння праці Мик[оли] Маркевича і поставивши цілий ряд закидів Костомарову, признав працю Б[антыша]-К[аменського], при всіх її дефектах, за “добросовестный труд, являющийся и по сие время единственною целью историей Малороссии”¹. Ся оцінка була підхоплена тодішніми спеціалістами історіографії — петербурзьким К.М.Бес-

¹ Обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, с. 28.

тужевим-Рюніним¹ і київським В.С.Іконниковим, сей в своїй статті про Б[антиша]-К[аменського]² просто процитував відзив Карпова для оцінки його наукової вартості. Д.І.Багалій, даючи перегляд досягнень “Історії Малоросії” XVIII в., сильно знизив його вартість, поставивши працю Б[антиша]-К[аменського] на однім рівні з працею Маркевича: заявив, що обидві вони мають тільки бібліографічне значіння³. Але акад. Василенко постарався виправити сей занадто категоричний осуд в своїм огляді укр[аїнської] історіографії, вказавши на те значіння, яке мала історія Б[антиша]-К[аменського] в розробленні української тематики⁴. А в новішій підручнику укр[аїнської] історіографії знаходимо уже такі вирази, що поява “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1822 р. “була свого роду епохальним явищем в українській історіографії, котре по його значінню і вражінню, зробленому на своє громадянство, можна порівняти з “Историєю гос[ударства] Рос[сийского]” Карамзіна”⁵. Але, не вважаючи на таку оцінку ролі “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в українській історіографії, за 40 літ, що минуло від появи процитованої праці ак[адеміка] Василенка, нічого не було зроблено для в’яснення, як вплинула праця Б[антиша]-К[аменського] на українську тематику, які історіографічні завдання висувала, як обслуговувала їх розроблення, і зовсім не було навіть поставлене питання, що, властиво, мало випередити ставлення сих проблем — а саме: які мотиви викликали саму появу “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, в яких аспектах вона складалась, яким потребам відповідала, які причини змусили потім автора до ґрунтовного її перероблення. Тим часом тільки в’яснення сих обставин дасть можливість зрозуміти не сам лише характер праці, що, кінець кінцем, таки й менше важно, а ті соціальні вимоги, що двигали історіографічною роботою й історичною тематикою взагалі, ставили їй завдання і впливали на те чи інше їх розв’язання — що, властиво, і надає інтерес історіографічному дослідю.

В данім випадку треба рахуватись, з одної сторони, з тим фактом, що своєю “И[сторией] М[алой] Р[оссии]” Дмитро Бантыш реалізував під-

¹ В статті про Б[антиша]-К[аменського] в “Енциклоп[едичному] словнику” Березіна вона підписана ініціалами К.Б.-Р.* (розкритими, м[іж] інш[им], і у Іконникова): “Это сочинение более всех других, посвященных этому предмету, основано на документах московского архива иностранных дел и потому до сих пор служит более надежным руководством”.

² Надруковано в “Критико-биограф[ическом] словаре” Венгера, т. II, с. 92, 1891*.

³ Новый историк Малороссии из Отчета о присуждении Уваровской премии*.

⁴ К истории малорусской историографии. — “Киевск[ая] старина”, 1894, кн. XI, с. 259*: “Заслуга Бантыш-Каменского заключается в связанном рассказе этих событий и в опубликовании многих сведений из малорусской истории, почерпнутых им из ненапечатанных источников или из московского архива министерства иностранных дел. Это ставило, естественно, вопрос о малорусской истории на почву научной разработки, и если в настоящее время, как выражается проф. Д.И.Багалей, труд Бантыш-Каменского представляет “только библиографический интерес”, то, несомненно, в свое время он много способствовал развитию малорусской историографии, являясь исходною точкою для многих работ по малорусской истории, возбуждая новые вопросы для разработки и давая для них первый материал, который затем пополнялся, проверялся и исправлялся новым материалом, архивным”.

⁵ Огляд укр[аїнської] історіографії Д.Дорошенка, 1923, с. 75.

готовчу архівальну роботу свого батька, з другого боку — ся “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була і лишалась відокремленим фактом в серії його історичних праць — не ув’язаним органічно з іншими темами, які його займали, будучи одною з тих науково-службових праць, які доводилось йому виконувати, а перед ним — його батькові на доручення свого начальства чи своїх патронів.

Бантиш senior*, Микола Миколайович, був син молдавського емігранта Миколи Константиновича Б[антиша], що в зв’язку з Прутською кампанією з усією родиною ще малим хлопцем попав на Україну і, оженившись з донькою іншого балканського виходця, Степана Зертіса, осівся в околицях Ніжина, мабуть, в маєтку тестя. Зертіс служив за драгомана у Мазепи, під час батуринського погрому заявив вірність царському уряду і за се дістав маєток на Ніжинщині. Оженився він в родині Каменських*, й ім’я печерського соборного старця Вол[одимира] Каменського, що став опікуном і патроном Зертіса-сина, Андрія-Амвросія, пізнішого архієпископа московського, було прийняте сим Андрієм, а від нього потім Миколою Бантишем-молодшим як гасло їх зв’язку з українською церковністю і освітою: се по-своєнню з Каменськими справило молодше покоління сих українізованих волоських родин на їх культурну путь. Микола Конс[тантинович] Бантиш, осівшись на Ніжинщині, скоро помер, лишивши малих синів. Його син Микола вчився спочатку в ніжинській грецькій школі, потім в Київській академії, а й перейшовши до Москви на бажання свого дядька Амвросія (що був тоді тут вікарним єпископом) і пройшовши університетський курс в новозаснованім університеті, лишився вірним інтересам, заціпленням йому в київській школі. Він складає без кінця підручники для духовних шкіл, перекладає писання київських богословів і в самій своїй архівальній роботі, що стала його спеціальністю, заховує настанову української школи: на польсько-українські відносини, на боротьбу православних церковників з католицькими, історію Гетьманщини тощо. По скінченні університету вступив він до Московського архіву колеїї заграничних справ, попав під керівництво Г.Ф.Міллера, що занявся організацією сього архіву, став його учеником в архівістиці, помічником і наступником в порядкуванні і завідуванні архіву, і лишився на сій роботі 50 з лишком літ, до самої смерті. Описування архівного матеріалу стало змістом його життя, сі реєстри і описи, власноручно ним писані, складають монументальне діло. Крім простих реєстрів, він складав аднотовані описи — рід дипломатичної хроніки на підставі актів архіву. Першою великою його архівальною роботою в сім роді було “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами”*, закінчене в рр. 1780—1784, в п’яти томах, доведене до р. 1700*.

Ся робота, очевидно, дала підставу доручити йому висвітлення історії унії, коли цар[иці] Катерині знадобивсь історичний виклад сього питання — він був написаний 1795 р.* Пізніш Микола Б[антиш], як свідчить його син,

виготовив також “Реестр и описание малороссийских и татарских дел”, закінчений в 1799 р. Далі став викінчувати аналогічний з польським оглядом — хроніку зносин Росії з західними державами. Б[антиш] призначав її до друку, не знайшовши співчуття своїм видавничим планам у свого начальства, силкувався намовити до видання їх канцлера Рум’янцева — як не особними книжками, то хоч би в додатках до дипломатарію (Собр[анія] госуд[арственных] грамот и договоров), що той доручив йому, і старий присвятив сій праці останні дні свого життя, стурбовані французьким наступом на Москву, що змусив його з сином разом зайнятись евакуацією архіву до безпечніших сторін. По смерті старого, що спіткала його на поч[атку] 1814 р., Бантиш-син з свого боку робив заходи коло видання археографічної спадщини свого батька, притягнув до сих заходів і Карамзіна, що користувався свого часу науковою поміччю старого Б[антиша]. Міністерство згодилось було на видання оглядів дипломатичних зносин з європейськими дворами, з Польщею й Китаєм; одержано було в 1821 р. царську апробату — але за щось справа зачепилась, і праці старого не були видані*. Бантиш-син, як пригадку чи як докір, в 2-м виданні своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, в викладі джерел, надрукував листування в сій справі: рекомендацію Карамзіна, лист від гр[афа] Каподістрії з повідомленням про рішення міністерства і царську апробату. Се теж не помогло, і вчислені праці Бантиша-батька були видрукувані вже по смерті Б[антиша]-сина, і то не сповна: з 5 частин опису польської дипломатичної кореспонденції випущено в 1860-х рр. заходом Бодянського тільки перші три (до р. 1645)*; огляд зносин з західноєвропейськими дворами вийшов в цілості тільки в 1900-х рр.*, реєстри кримських справ в 1893* і т. ін.

Серед сих оглядів, що призначались до друку в 1821 р., ми не бачимо матеріалів “малоросійських” і не знаходимо про се яких-небудь пояснень в працях Б[антиша]-сина. Причиною могло бути се, що “опись малороссийских дел” не була анотована, а був се простий архівальний реєстр; тому, може, Б[антиш]-син в своїй історії дає цитати на “Диплом[атическое] собрание дел между Рос[сийским] и Польск[им] госуд[арствами]”, “Сокращ[енное] изв[естие] о взаим[ных] переписках между рос[сийскими] монархами и европ[ейскими] державами”*, на “Записки” свого батька, але ніде не цитує його “Описи малор[оссийских] дел”, а безпосередньо самі “Малорос[сийские] дела коллеж[ского] архива”¹. Але здається мені мож-

¹ “Реестр и описание Малор[оссийских] и Татарских дел 1799 года” — так його процитував Бантиш-син в біографії свого батька (“Жизнь Н[иколая] Н[иколаевича] Б[антиша]-К[аме́нского]”), виданій р. 1818 (на с. 59 № 19) — в теперішнім Госуд[арственном] арх[иве] феодально-крепостн[ической] эпохи (ГАФКЭ) в фондах кол[ишнього] колезького архіву тепер ніби нема — так само, як і неопублікованих томів (4 і 5) “Дипл[оматического] собр[анія]” польського двору; я багато разів питав за ними, але діставав завсіди відповідь, що їх нема. Єсть старший “Реестр малороссийских дел старых и новых лет”, № 263 теперішньої нумерації, писаний рукою Мик[оли] Б[антиша], в нім спочатку “Реестр 1-й малорос[сийским] делам старых лет, в столпцах находящихся с 1522 по 1700 год, вновь учинен-

ливим і інше пояснення: Б[антиш]-син тому вважав непотрібним видавати опись малорос[ійських] дел свого батька, що його “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ним спочатку задумана, власне, як перерібка — ширше аднотована, доповнена й іншими джерелами праця його батька. Коли виявився попит в історії Гетьманщини, його першою думкою було, що відповідно перероблена опись його батька може скоро і легко задовольнити сю потребу. Се сталося два роки по смерті Б[антиша]-батька при нагоді переміни на малоросійським генерал-губернаторстві, що доволі несподівано потягла в свою орбіту його сина.

В момент смерті батька Дмитрові Мик[олайовичу] йшов 26-й рік — родився він 1788 р. Рано стративши матір, виховувався спочатку в родині сенатора Теплова, потім під наглядом батька, що вже 1800 р. записав його “юнкером” до колезького архіву (перед тим він кілька років рахувався при гвардії — поки така фіктивна служба не була скасована). Мик[ола] М[иколайович] дуже дбав про його виховання, надавав велике значіння знанню мов і зрана заправляв його до історії й археографії, спеціально до дипломатичної історії, що була його власною спеціальністю, але смаку до своєї архівальної роботи чи не вдалось йому прищепити, чи, може, сам з великого чадолюбія він жалував прив’язувати сина до чорної архівальної роботи, яку сам двигав усе життя без великої користі для себе. В кожному разі біографія Дмитра М[иколайовича] більше говорить про успіхи його в службовій кар’єрі, в “чинопрохождениях” і різних офіційних урядничих і літературних дорученнях, ніж в чисто наукових заняттях. Маючи тільки 13 років, він уже рахувався в штаті архіву перекладчиком, на 16-м році мав уже “чин ассессорский, толико вожделенный”, 1808 р. дістав доручення відвезти до Сербії миро, дістав за сю місію різні нагороди і описав свою подорож окремою книжкою в формі листів до приятеля в 1810 р.* В наступних роках виготовив ще дві праці офіційного характеру: “Описание деяний полководцев и министров Петра В[еликого]” і “Историческое собрание списков кавалеров четырех рос[сийских] орденов”* — за сю працю споді-

ний при разборе и описи оных дел ассессором Ник[олаем] Б[антышем]-К[аменским] 1779 г.”, до нього долучений “Реестр 2-й малор[оссийским] делам новых лет с 1700 по 1750” (фактично сягає по р. 1781). Він і досі фактично служить підручним реєстром відділу “Малор[оссийских] дел”. Есть і ще додатковий реєстр 1800-го р., ним же споряджений. Але тяжко, сливе неможливо припустити, аби Б[антиш]-син, що був в курсі батьківських праць, робив їх реєстр, каталог рукописів і книг, переданих від батька архіву, і под., міг помилково записати реєстр 1779 р., як отсе “описание 1799 р.” (повторене за ним і в біографії Б[антиша]-батька в “Рус[ском] биогр[афическом] словаре”*. Може бути, що він лишив його по смерті батька у себе як працю більш літературну, а не офіціальний реєстр, наміряючись, власне, переробити в “історію Малоросії”, і він лишився в його паперах. Папери сі розпо-рошились, розійшлися по різних сховках, і я не міг виявити, де і що саме з них переховується. Але лишається все-таки неясним і незрозумілим, чому в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” нічого не сказано про ці батьківські реєстри “Малор[оссийских] дел”, що — в тій чи іншій редакції — послужили все-таки головним провідником в “Малор[осийских] ділах” для її автора — коли не головним джерелом, то в усякім разі многоважним помічним засобом, коли він узявся до сеї праці.

вався дістати чин “герольда” з ефектним мундуром. Під час французького наступу помагав батькові при евакуації архіву, потім їздив дипломатичним післанцем до Парижа, Відня і т. под., і сам рішився пуститися на дипломатичну путь. В сім часі (на поч[атку] 1814 р.) вмер його батько, що зв’язував його з архівом, Дмитро оженився в родині кн[язя] Барятинського, колишнього посла в Парижі, і дістав посаду при дипломатичній місії в Неаполі; він був в тім часі “колезький совітник і камер-юнкер височайшого двора”. Але раптом замість Неаполя, як поясняє його старий біограф Б.Федоров, — “кн[язь] Н[иколай] Г[ригорьевич] Репнин, назначенный военным губернатором в Малороссию, стал убеждать Б[антыша]-К[аменского] ехать с ним и предпочесть святу ю Русь далекой Италии”¹*. Б[антиш]-К[аменський], не виходячи з відомства мін[істерства] заграничних справ, взяв посаду “урядника для доручень” в канцелярії Репніна² і дістав отсе доручення — писати історію Малоросії під російським пануванням, і восени того ж року, 1816, поїхав до Полтави, щоб стати “історіографом Малоросії”.

Тут от і стає перед нами питання — досі якось не завважуване людьми, що писали чи торкались так чи інакше сього факту, — як виникла ся проблема написання “історії Малоросії”, точніш — Гетьманщини від сполучення її з Московською державою і до ліквідації гетьманства?

Сама собою тема ся ледве чи могла захопити її автора. Зв’язки його родини з Україною встигли вивітриться і розпастися. Він не вважав себе українцем, тільки Зертісів-Каменських — своїх предків в жіночій лінії вважає українізованою родиною: бабку свою З[ертіс]-Каменську зве “малороссиянкою” (в біографії свого батька в “Словарі дост[опамятних] л[юдей]”)*, а “Малая Россия” — се “родина отца моего”³. Щось спеціальне мусило привести його до сеї теми. Матеріали до історії Малоросії згромаджені, систематизовані його батьком, може, навіть підготовлені в якійсь мірі до видання? Такий погляд помічається у сучасників, які знали роботу батька і сина: Карамзін, дякуючи Дмитрові Б[антишеві] за присланий примірник “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, писав як комплімент, що він “іде слідами батька”*; рецензент “Библиотеки для чт[ения]” з нагоди виходу “Словаря” трактував видання Дмитра Б[антиша] взагалі як реалізацію наукових запасів, приготовлених старим архівістом протягом його 50-літньої архівальної праці⁴. Був її ініціатором Бантиш-Каменський чи Репнін? Про-

¹ “Северная пчела”, 1850, № 181, “Д.Н.Бантыш-Кам[енский]”. Новіша біографія В.Штейна в “Рус[ском] биографическом словаре”, 1900, тільки повторила його звістку*.

² Часто пишуть помилково, що він відразу дістав посаду “правителя канцелярії”, але се невірно: виконувати обов’язки “правителя” Б[антиш]-К[аменський] став після Новікова і офіційно був утверджений в 1821 р.

³ Закінчення 2-го вид[ання].

⁴ “Имя родителя его останется навсегда незабвенным: пятьдесят лет провел он при драгоценном архиве Коллегии иностранных дел в Москве; тридцать лет управлял им, устроил, привел в порядок; спас в 1812 году и оставил громады выписок, каталогов, реестров,

позиція Рєпніна — взяти посаду в його канцелярії викликала у Б[антиша]-К[аменського] ідею скористати з сеї служби, щоб зреалізувати батьківські праці над українським матеріалом і довести їх до “систематического изложения малор[оссийской] истории” — як характеризують його працю новіші дослідники? Чи навпаки — се Рєпнін, приймаючи посаду “малороссийского военного губернатора”, за один з пунктів своєї адміністраційної програми вважав “обогащение истории вверенного ему края”, уживши виразів одної з його рекомендацій Б[антишеві]-К[аменському] власникам місцевих матеріалів, і він брав Б[антиша]-К[аменського] до себе в службу, власне, тому, що той найкраще надавався для написання такого систематичного викладу історії “вверенного ему края”, посідаючи матеріали свого батька?

В.Штейн — автор біографії Дмитра Б[антиша]-К[аменського] в “Рос[ійському] біографічному словнику” (1900), використовуючи наведену вище звістку старшого біографа, що Рєпнін намовляв Б[антиша]-К[аменського] замість Італії їхати з ним до Полтави, висловлюється так, що Рєпнін при тім “дал ему возможность заняться изучением истории Малороссии”, і Б[антиш]-К[аменський], “присвятивши кілька місяців історичним дослідкам”, оглянувши історичні пам’ятки, вистудіювавши місцеві архіви, отримавши від місцевих поміщиків багато цікавих літописів і грамот і використавши праці свого батька, при безпосередній участі Рєпніна видав свою історію і (пізніше) біографію Мазепи*. Тут ініціатива історичної роботи начебто перекладається на Бантиша. Але сам він в передмові до 1-го видання “Истории М[алой] России” рішучо налягає на службовий характер своєї праці: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края... Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] малороссийского военного губернатора” і т. д. Так же само, а навіть ще категоричніш висловлюється сам Рєпнін в згаданім рекомендаційнім листі до звісного колекціонера і знавця української

которые будут всегда нитью для тех, кто займется исследованиями. Это был редкий феномен своего рода; человек, который не знал другого счастья в жизни, кроме своего милого архива, где он жил с утра до вечера, лето и зиму, и прожил пятьдесят лет. Пример отца, вероятно, много действовал на сына, и в бумагах отцовских он мог почерпнуть основание тех любопытных книг, какие успел издать доныне. Надо желать, чтобы у г[осподина] Каменского было более досуга и средств к изданию всего, что остается у него в рукописи”. — “Библиот[ека] для чтения”, 1837 г., [т.] XX (лютий), с. 61*.

Посада в канцелярії малорос[ійського] губернатора, очевидно, стояла в зв’язку з реалізацією батьківських засобів до історії Малоросії.

Але де тут причини, а що наслідок?

Пізніше залежність праці Дмитра Б[антиша]-К[аменського] від праць його батька підчеркував особливо Карпов, спеціально щодо “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: “Н.Н.Бантиш-К[аменский] первый положил основание правильному и научному изучению истории Малор[оссии]: он разобрал дела коллежского архива, до Малор[оссии] относящиеся, и облегчил изучение этих дел составлением подробного и вполне руководящего реестра. Сын Н.Н.Б[антиша]-К[аменского], Д.Н.Б[антиш]-К[аменский], воспользовавшись указаниями и работами своего отца, составил известную “Историю М[алой] Р[оссии]”. — Тези до дисертації “Обзор разработки источ[ников] до ист[ории] Малор[оссии]”.

старовини Адріяна Чепи, писанім в січні 1817 р.: просить “снабдить меня на некоторое время имеющимися у вас документами, могущими служить к обогащению истории вверенного мне края”, і додає: “податель сего, камер-юнкер Б[антыш]-К[аменский], на которого возложил я поручение заняться сим предметом, лично объяснит Вам, какого рода бумаги наиболее ему надобны”, і т. д.¹ Розуміється, можна б припустити, що і він, і Б[антиш]-К[аменський] підкреслюють офіційний характер сеї роботи більш, ніж вона його мала в дійсності, для того щоб легше знайти дорогу до потрібних історичних матеріалів, улегшити роботу. Але стрічаються такі мотивування сеї історичної праці і в випадках, де сього мотивування не було потрібно: так Рєпнін відмовляє помочі Мартосові, що просив історичних матеріалів для своєї історії Малоросії, мотивуючи се тим, що “сим трудом, около 5 лет, занимается, по моему поручению, г. Б[антыш]-К[аменский], которого история в непродолжительном времени издана будет”². Сама та спішність, з якою не тільки Б[антиш]-К[аменський], але і Рєпнін заходжуються коло сеї праці, ледве встигши прибути на нову службу, наводить на гадку, що мотиви тут були зовнішні, подиктовані не науковими інтересами, а більш конкретними вимогами місцевого життя. Справді, ще ж по дорозі до Полтави, спинившись в Чернігові, Рєпнін приймає від місцевого історика М.Маркова його історичні писання і передає до використання Б[антиш]-К[аменсько]му. В січні 1817 він висилає його по матеріали до полтавських колекціонерів-істориків, як Чєпа. А кінцем иуня 1817 датована передмова Б[антиша]-К[аменського] до “Истории М[алой] России”, що сигналізує виконання праці. Може, її треба розуміти тільки так, що автор в сей час уже почав сю працю, ввійшов до неї³, бо в дійсності вона в нинішній формі 1-ї редакції була викінчена значно пізніш, і в світ вийшла тільки 5 років по тім — видно, зайшли якісь зміни в обставинах, в постанові праці, але спочатку, як показує дата передмови, треба було сеї праці спішно, якнайскорше, і зроблено її дуже нашвидку, догоджаючи зовсім не науковим, кажу, а більш практичним мотивам.

Такими мотивами, очевидно, треба пояснити первісний план праці: дати фактичний матеріал за часи, коли “Малороссия” жила під російською вла-

¹ Лист виданий в “Трудах Полтав[ской] архив[ной] комиссии”, т. I (1905) разом з деякими іншими матеріалами про відносини Р[єпніна] до історичної праці Б[антиша]-К[аменського]*.

² Лист з 22 листоп[ада] в тій же збірці*.

³ Автор пише*: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края, доселе на нашем языке известной только по двум кратким летописям, изданным Рубаном и Туманским. Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] Малороссийского военного губернатора... Сему почтенному начальнику моему обязан я многими источниками и непосредственным участием в первой книге. Описание Берестечского сражения есть произведение пера его...”. Останні слова дають зрозуміти, що було зроблено більше, ніж першу книгу, і безпосередньої участі “почтенного начальника” більше не передбачалось, себто що праця, коли не була доведена до краю, принаймні в першій на черку, то в кожному разі зайшла досить далеко.

дою, під російським кровом. В першій редакції вона так і зветься: “История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Се суперечило всім поняттям про те, що цікаве і цінне в історії України: привикли думати, що вся вартість її в історії боротьби “За віру і вільність” против лядського поневолення, в історії визволення, — а Б[антиш]-К[амєнський] починав там, де в загальнім уявленні життя України тратило цікавість, знайшовши захист під протекторатом царя, і героїчна боротьба розмінялась на дрібні і досадні усобиці, інтриги й доноси. Се був загальний, можна сказати, докір авторові, коли його праця вийшла в світ. Як побачимо далі, Б[антиш]-К[амєнський] поспішив виправити сю хибу, і тяжко пояснити його первісний план інакше, як тільки так, що сей первісний план був подиктований не прийнятими, утертими поглядами на “історію Малоросії”, а якимись спеціальними вимогами.

Колезькі акти давали матеріал для “Истории Малороссии” головню від часів Хмельниччини — але терміну 1654 р. імперативно не вказували: для попередньої визвольної боротьби вони містили цінний матеріал, і, маючи гадку використати їх, натурально було почати від початків Хмельниччини. Термін 1654 р. диктували актуальні питання, що займали малоросійське панство і малоросійську адміністрацію перших десятиліть ХІХ в.

На жаль, ми все ще тільки в дуже загальних рисах знаємо тодішні соціальні і політичні відносини, не маємо детальних відомостей про причини уступлення з губернаторства попередника Рєпніна кн[язя] Як. Лобанова-Ростовського, не знаємо, які директиви й інструкції одержав при своїм призначенні Рєпнін. Але і те, що нам відомо про тодішні обставини, дає змогу зрозуміти, наскільки натурально в тих обставинах у нового губернатора могло з’явитися переконання, що одним з перших завдань його правління мусить бути “история вверенного ему края” за часи приналежності його до Росії: тих підстав, на яких існував старий лад Гетьманщини, і процесу його ліквідації, — як підручна книга української політики і адміністрації і провідна нитка в суперечних питаннях місцевого життя.

Від смерті цар[иці] Катерини, від маніфесту її наступника “о восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно малороссийским правам и прежним обрядам”, “Малороссия”, і спеціально її провідна поміщицька верства, жила серед постійних змін надій на се “відновлення” і тривог та побоювань повного скасування тих прав і привілеїв, які ще лишалися з спадщини старої автономії. Максимумом прагнень була реставрація гетьманського правління, до виборного гетьмана включно; від часу до часу відживали сі надії, і були в запасі кандидати на гетьманську булаву (попав в сю категорію, кінець кінцем, і сам Рєпнін як чоловік гетьманської внучки*). Скромніші побажання оберталися в сфері відновлення козацького війська, давньої полкової організації, виборного шляхетського правління і под. Для воєнно-служебної, старшинсько-поміщицької верстви

се було питання величезного значіння: ся реставрація мала вернути їй ту соціально-економічну базу, що зростила її економічні засоби і соціальні привілегії. Відродилась би система воєнних і цивільних посад, заміщуваних місцевими старшинськими кадрами — вибором чи фактичною рекомендацією сеї пансько-старшинської, шляхетської, чи за новою термінологією: дворянської верстви; знов виступило б на сцену — хоч би і в модернізованих формах — славне “сословіє канцеляристів”, *candidati omnium dignitatum*^{*}, що скупляло в собі інтелігентські сили пансько-дворянського шару¹.

Маленьку репетицію сих можливостей переведено було під час організації козацьких полків на війну з французами, коли Лобанов поквапився був пообіцяти відновлення козацької служби, козацького війська. Правительство відмовилось від сеї обіцянки — сеї конфуз, думаю, був одною з причин (може, і головною) уступлення Лобанова з губернаторської посади і заміни його Рєпніним, що, таким чином, разом з посадою дістав у спадщину се питання реституції козаччини, що дійсно займало його дуже живо. А перед малоросійським панством промайнула ще раз перспектива відновлення старого автономного ладу, оживила його пам'ять, жаль і образу від його скасування. Поруч того, незвичайного напруження набрала справа неправильно закріпачених козаків, записаних в “податное сословие” і позбавлених дворянства потомків дрібної старшини. В 1790-х рр. тисячі старшинських родин, признаних в дворянських правах депутатськими зборами (заведеними новим “учреждением о губерниях”), позбавлено сих прав або поставлено під сумнів розпорядженнями центрального уряду. В перших роках нового століття департамент герольдії заняв різко негативне становище взагалі супроти потомків полкової і сотенної старшини, відмовляючи їм дворянських прав. Се викликало палкі протести дворянських зібрань Малоросії, прохання до губернаторів, щоб вони обстали за дворянські права, широкі мотивації, детальні історичні записки в їх оборону, складані знавцями законів і історичних прецедентів з-поміж того ж канцелярського сословія і його епігонів. Історичні розшуки і комбінації стимулюються не звичайно — як в часах старої “Комісії уложенія”. В патріотичний обов'язок покладається кожному по силі бороняти історичних прав “Малороссийского отечества”. Права дворянства — в центрі сього комплексу історичних розвідок, але поруч нього виступають й інші надзвичайно важні питання: права козацької верстви на землю, вільний виріб горілки, що став нервом поміщицького хазяйства, і т. ін.

А з другої сторони, такі теми, як вияснення ефективності козацької служби, її мілітарної вартості, — докази її попередніми війнами. Потреба детального підручника історії козаччини, дипломатію Гетьманщини, репетиторію головніших фактів, дат, документів в зв'язку з сими питаннями дня ставала просто пекучою. “Я думаю, что вы снабдите (!)*, без сомнения,

¹ Про нього кілька слів в моїй доповіді: Об украинской историографии XVIII в., надрукована в “Известиях Акад[емии] наук [СССР]”, 1934, № 3*.

чтобы в Петербурге сократить или облегчить справки о документах, упоминаемых в записке; одни будете иметь в справочных копиях, о других призапасться (!) сведениями*, в каких книгах они напечатаны или в каких правительствах в Петербурге оные отыскать можно. Не лишнее было бы иметь хронологический перечень от 1654 года походов и служб толь обидно приниженных малороссийских чинов”, — писав до полтавського маршала Чарниша один з видніших репрезентантів старого “канцелярського сословія”, згаданий А.Чепа*, котрому Чарниш посилав для перевірки і доповнення записку про малоросійські чини, що мала йти від полтавського дворянства, і відкликався до його знаття і патріотизму (“известно, что Вы изобилуете материалами, к предмету сему относящимся”, “знаю опять, сколько любите нацию свою”...).

“Ежели вы примете великий труд написать славную ветвь российской истории — Историю Малороссии, то тем совершите дело, достойное Вас, одолжите современников, а потомство [...] с прочими подвижниками нашего отечества не забудет и Вас”, — перекидає сю справу на Полетику-сина Чепа-колекціонер і антиктвар, вважаючи себе людиною, не досить ученою для того, щоб з зібраного матеріалу зробити історію. “Везде стараюсь я сыскивать сведения, до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько ж почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных, сколько и в самых запущениях. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое”, — відписував Полетика. А тимчасом сподівались скликання “конгресу российских, на особых правах состоящих, губерний” — “На сем поприще возобновится память прежних незабвенных во веки наших патриотов. Счастливы будем, ежели увидим новых, защищающих с таким же усердием права, преимущества, вольности и свободы своего отечества”, знову треба було, як в 1767 р., — фактів, документів, історичних доводів¹. Було зовсім натурально, коли серед ріжних записів і виводів малоросійських прав, які виходили від поодиноких знавців і дворянських колективів і переростали в коротші і ширші огляди української історії останніх століть, виникала думка про потребу офіційного, так би сказати, викладу “Історії Малоросії”, і кн[язь] Рєпнін, приймаючи в 1816 р. уряд малор[осійського] губернатора після кн[язя] Лобанова, вважав одним з перших своїх обов’язків заповнити сю прогалину і хотів руками Дмитра Б[антиша]-К[амєнського], за поміччю матеріалів, зібраних його батьком, а під своїм наглядом спорудити таку офіційну історію. Від кого в данім випадку вийшла ініціатива сього доручення: від Рєпніна, як каже Федоров, чи від самого Бантиша, се лишається неясним. У Бантиша були зв’язки з

¹ Листування Чепи 1809–1810 рр., прислане його вдовою для Б[антиша]-К[амєнського] го наслідком вищезгаданої інтервенції Рєпніна, лишилося в його архіві, в Яготині; опублікував цитовані листи В.Горленко, “Южнорусские” очерки и портреты”, с. 25 [і] д[алі].

родинами попередників Рєпніна на сім уряді — Куракіними і Лобановими, він міг вповні бути в курсі їх адміністративних труднощів, включно до останнього політичного фіаско кн[язя] Лобанова з відновленням козацької служби, Бантишеві легко могло впасти на думку зреалізувати батьківські матеріали в формі губернаторської історії Малоросії — так, як він перед тим складав реєстри кавалерів рос[ійських] орденів для кн[язя] Куракіна (попередника Лобанова на малор[осійському] ген[ерал]-губернаторстві). Але і, навпаки, кн[язь] Рєпнін, як зять Ол[ексія Кириловича] Розумовського і адміністратора полтавських маєтків сеї родини, уже від самої своєї женячки (1802 р.) бувши в курсі економічних і соціальних питань Малоросії, тоді як давав принципіальну згоду прийняти уряд по кн[язю] Лобанову, міг мати перед собою план спорядження історичного провідника для адміністрації і командної верстви Малоросії і, зачувши про Бантиша-батька [дані,] призбирані в найавторитетнішій джерелі офіційного історичного знання — архіві колеги загран[ичних] справ, — міг ужити всяких заходів, щоб залучити до себе в службу Бантиша-сина на зреалізування сього плану. В кожному разі ясно, що можливість реалізації наукової спадщини батька представилася Д[митрові] Бантишеві, власне, в сій формі — написання історії Гетьманщини за часів її залежності від царської влади, на потребу місцевої адміністрації і всіх інтересованих в планах і перспективах. На жаль, не маємо ніяких безпосередніх відомостей, як саме ангажовано його на сю роботу, які інструкції і директиви одержав він при тім від свого нового шефа. Хоч у передмові він і підчеркнув сей факт, що писав свою працю з доручення губернатора, і Рєпнін навіть персонально брав у ній участь, але мушу сказати, що в тім тексті, який вийшов у світ 1822 р., я не бачу дуже виразних відбитих тих питань, які займали адміністрацію “Малоросії” і спеціально її воєнного губернатора в тих роках. Правда, адміністрація того часу не простудійована докладно: може, при детальнішій засвоєнні матеріалу можна б було вказати більше стичних пунктів між черговими клопатами її й викладом Б[антишем] — в доборі фактів і матеріалу. Але я мушу нагадати сказане вже вище: між опублікуванням “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і першим її начерком, датованим 1817 р., минуло повних 5 літ, Б[антиш] працював над нею весь сей час, і опублікований текст в дечім міг значно відійти від первісного начерку, спішно виготовленого за першими директивами Рєпніна. В сім процесі праця могла або наблизитися до бажань губернатора — або значно відійти від них¹. Лист Р[єпніна] до її автора,

¹ Цікаво порівняти з “И[стории] М[алой] Р[оссии]” велику і по-своєму ґрунтовно зроблену записку про козацькі права на землю, виготовлену в канцелярії Рєпніна коло р. 1825 за мін[істра] фін[ансів] Гурьєва* (супровідний лист датований 1821, але се явна помилка). Записка широко розбирає історичні аргументи, висунені міністерством фінансів на доказ того, що козаки не мали права власності на свої ґрунти, і має характер справжнього історично-юридичного трактату в інтересах вияснення сього питання, що вже довгий час хвилювало і адміністрацію, і громадянство “Малоросії”, і цілком лишилось не освітленим в праці Б[антиша]-К[аменського]. Вона цитує “Историю Русов”, Шерера, посилається і на

писаний слідом по її виході, в листопаді 1822 р., вказує, що між ними на-ступило певне відчуження — хоча формально відносини лишилися при-язні: Р[епнін] в жартливій формі закидає Бантишеві, що він ставиться до нього з недовір’ям, уперто не слухає його порад, дає службу у нього “от похоти на воеводство” і т. д.¹ — все се говориться в приязнім тоні, але тим не менше дає підставу думати, що вихід у світ “И[стории] М[алой] Р[ос-сии]” не послужив до скріплення приязні між ними, і Б[антиш] таки дійсно пішов з “Малоросії” “на воеводство” до Сибіру².

“И[сторию] М[алой] Р[оссии]” — властиво на текст “рішительних пунктів” 1728 р., на-друкований в її додатках, але її тези цілком розминаються з тезами “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Записка Репніна стоїть на тім, що малор[осійські] козаки походять від корінної людності — “предки их суть те русские, кои с Олегом угрожали Греческой империи, с Свя-тославом возопили: “Не посраим земли русския” ([с.] 91); їх право на землю утворилось окупацією — “на первоначальном занятии сим коренным русским народом, издревле оби-тавшим в странах, ныне Малороссией, Волынью и Галициею называемых, земель пустопо-рожних и обрабатывании оных” ([с.] 85). Всякі гіпотези про чужеродне походження — зайві; нема сліду, щоб хтось з вел[иких] кн[язів] руських і литовських чи королів польських давав їм землю за службу (ib[idem]). Все се сильно розходилося з концепціями Б[антиша]-К[аменського], і тому автори записки явно обминають його виклад, щедро черпаючи з апо-крифічних документів “Історії Русів”: козаки — се рицарство, згадане тут. Цікаво, що і в другім вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” Б[антиш]-К[аменський] не взяв сеї аргу-ментації до свого викладу: можливо, що записка була йому і не відома: контакту з Репніним і його канцелярією вже не було.

¹ Лист з 7 листоп[ада] 1822 р. в “Рус[ской] стар[ине]”, 1904, [т.] IX, с. 647*.

² В голосній історії викупу з кріпацтва славного М.С.Щепкіна єсть епізод, що може характеризувати відносини між Репніним і Б[антишем]-К[аменським] перед його виходом з малоросійської адміністрації: його витяг на світ А.Б.Дерман з недрукованих записок Ми-хайла Сем[еновича] Щепкіна*. Коли зібраних на викуп в 1818 р. грошей не стало на повну суму, доложив своїх коло 3 тис[яч] Репнін, і на сій підставі вважав родину М[ихайла] С[е-меновича] своєю власністю: годився випустити в підписній сумі самого М[ихайла] С[емено-вича] з жінкою і двох старших доньок їх, а решта родини — батьки, брати, сестри і навіть менш[і] діти М[ихайла] С[еменовича] мали зіставатись кріпаками Репніна аж до сплати йому тих 3 тис[яч]. Історія ся тяглась кілька років, і тільки по тім, як Б[антиш]-К[амен-ський] заручив Репнінові за Щепкіна в тій сумі, Репнін випустив на волю решту родини. Се оповідання Михайла Щепкіна кидало цілком нове освітлення сьому епізодові, що вважав-ся актом гуманності і культурності Репніна (див. [І.] Ф.Павловського “Заботы Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина”, “Киев[ская] стар[ина]”, 1904, [кн.] XI)*. “Тут раз’яснилось, наконец, — пише Абрам Д[ерман], — что дело об освобождении се-мейства г. Щепкина из крепостного состояния превратилось в продажу его кн[язю] Репни-ну, или, лучше сказать, сделано было освобождение из одной тюрьмы, чтобы заключить в другую”, і Р[епнін], в його освітленні, виявив “тонкую хитрость и необыкновенную вязкость притязаний”. (Записки крепостного актера М.С.Щепкина, вид[авництво] “Совр[еменные] проблемы”, М[оск]ва, 1928, с. 186). Я не маю змоги перевірити, чи тут Абрам Д[ерман] не йде задалеко в негативнім освітленні сього епізоду. Нагадаю, що Б[антиш]-К[аменський] в своїй біографії Репніна, надрукованій в додаткових томах “Словаря”, рік по смерті Р[епні-на], цілком інакше представляє справу — якнайкраще для нього (тому що в розгляді сього епізоду сей відзив Б[антиша]-К[аменського] не береться під увагу, я подаю в цілості): “Славный актер наш Щепкин обязан ему свободным состоянием: до появления в столицах восхищал он игрою своею полтавских жителей. Кн[язь] Репнин внес за все его семейство десять тысяч рублей, получил от Щепкина столько же заемных писем, с рассрочкою плате-жа, без процентов, на десять лет, взял тысячу рублей по прошествии первого года, и в сле-дующий возвратил ему остальные обязательства, с наддранием, отказавшись от принесен-ных им денег” ([т.] III, с. 65)*. Можливо, що інцидент закінчився таким великодушним

От що я можу про се сказати тим часом. Від сих загальних зауважень перейду до ближчих спостережень над першим виданням “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Ще раз підкрескую, що я виразно розмежовую перше і друге видання як дві сильно відмінні редакції праці — тимчасом як звичайно їх беруть разом і говорять в сумі про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі, переносячи на цілість те, що належить тільки до одної котроїсь редакції і характеризує або першу, або другу стадію роботи автора.

Перше видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, випущене в 1822 р., робить особливо монументальне вражіння: чотири важкі томи формату великого кварто виглядають дуже імпозантно — значно величавіш, ніж пізніші тритомові видання в форматі октава*. Але вражіння се в значній мірі ілюзорне: пухкий, черпаний папір*, великі маргінези, розгонистий друк з масою прогалин значно прибільшують справжню поємність сих томів. В дійсності в усіх 4 томах несповна 600 стор[інок] тексту і коло 450 стор[інок] документальних додатків¹. При буйнім, широкім друку і силі прогалин в тексті з примітками нарахується всього коло 800 тис[яч] автор[ських] знаків, себто коло 20 аркушів нормального друку! Вступ, що оповідає історію України до Зборівського трактату, дасть один норм[альний] аркуш, історія 1650—1660 рр., що становить решту I тому, — 3 аркуші; часи “Руїни”, кажучи за термінологією Костомарова, 1660—1687, — том II — 6 арк[ушів]; т. III — правління Мазепи до проголошення Скоропадського — 5 з лишком арк[ушів], т. IV — від Скоропадського до відставки Розумовського — майже стільки. Виклад, як бачимо, зовсім не просторний. А якісно — досить малоцінний. Критики всіх видань — першого, другого і третього (характер викладу в них не змінився!) досить однодушно признали, що се не історія — в розумінні прагматичного викладу, а літопись, суха, механічна, при тім загромаджена маловажними подробицями, що заслонюють важні, вузлові події. Конспект, репетиторій фактів, досить невдало вибраних, він робить вражіння описі, випадкового збору актів колезького архіву, що дотикають історії — скомбінованої з відомостями українських літописців XVIII в. (себто Грабянки властиво, як се по-

жестом, як описує Б[антиш]-К[амєнський] (хоч треба пам’ятати загальну панегіричну тенденцію його біографій — про се нижче), але в записках самого М.С.Щепкіна єсть згадка, як він був збентежений, довідавшись, над усяке сподівання, що Р[єпнін] його не викупив, а купив — “и вот я, вместо свободы, опять крепостной” (с. 162): се сходиться більше з оповіданням Абрама Д[єрмана], ніж з звичайною версією сеї історії. Я вважав потрібним згадати тут сей епізод тому, що коли справа дійшла справді до таких форм, як оповідає Абрам Д[єрман], що Б[антиш]-К[амєнський] з свого уряду правителя канцелярії, мавши обов’язок займатися театральними справами, мусив ручити перед Рєпніним своїми грошима, щоб вирвати на волю родину Щепкіна, — то се робить вражіння, що відносини його до Рєпніна в тім часі не були сердечними!

¹ Т. I — с. IV і 153, фронтиспіс і портрети Богдана і Юрія Хмельницького на окремих картках; т. II — с. VIII і 324, портрет Самойловича; т. III — с. VII і 243, портрет[и] Мазепи і Кочубея; т. IV — с. XI і 303, портрет[и] Скоропадського, Полуботка, Апостола і Розумовського.

ясню зараз) і доповненої подекуди відомостями польських джерел, зібраними у Енгля. Не маючи текстів і “описі малоросійських діл” Бантиша-батька і його “замечаній до історії Малор[осії]”, цитованих його сином, на жаль, не можна перевірити текстуальної залежності від них тексту “історії” його сина; маємо змогу порівняти ті місця його тексту, де він цитує батьківське “Диплом[атическое] собрание дел Польского двора” з текстом сього “собрания”, але се вже не те: ці факти здебільшого не входили до історії України безпосередньо, бо й видрукувана частина “собрания”, приступна в сей мент для порівняння, уривається на р. 1645, перед Хмельниччиною; не диво, що текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]” стилізований в сих місцях досить далеко і свобідно від тексту “Дипл[оматического] собр[ания]”. Але не можна не зазначити, що оповідання “Дипл[оматического] собр[ания]” буває жвавіше і мальовничіше, ніж оповідання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”¹.

Літописів і взагалі історичних писань українського походження Б[антиш]-К[аменський] випишує досить довгу низку, але більшість їх — се різні варіанти Грабянки і “Короткого опису”, опублікованого в перерібках Рубана і Шерера:

Рукописний варіант Грабянки до р. 1655, одержаний від переяславського протопопа Домонтовича (“багато подібного з виданням Туманського”, як зазначає Б[антиш]-К[аменський]).

Неописана ближче інших літопись від того ж Домонтовича без початку, від р. 1471 до 1752.

“Короткий опис” — належав самому Бантишеві, можливо батьківський (не каже, від кого дістав).

“Описание краткое М[алой] России” (можливо, варіант того ж “Короткого опису”) з аднотаціями Бантиша-батька — він подарував сю рукопись В.Каразіну, Дмитро Б[антиш]-К[аменський] дуже цінив ці батьківські аднотації і використовував у своїй історії.

“Історія запорожців” Мишецького (без імені автора) — Б[антиш]-К[аменський] одержав її копію від сосницького підкоморія; аж три копії тої ж історії були в портфелях Міллера*, що переховувалися в колезькій архіві, але Б[антиш]-К[аменський], хоч і вказав ці портфелі між своїми джерелами, не згадає сих копій спеціально.

¹ От приклад:

“И[стория] М[алой] Р[оссии]”: “Конашевич обнажил в 1618 г. меч свой против соотечественников: обратил в пепел Елец, Ливны и другие пограничные города российские; воспомоществовал с 20 тыс. козаков польскому королевицу Владиславу в московской осаде” ([т.] I, [с.] 184)*.

“Дипл[оматическое] собр[ание] (Переписка рос[сиян] и пол[яков]”: “уже польские войска... прибыли в подмосковное село Тушино. В какое они пришли восхищение, увидев тут запорожского гетмана Петра Конашевича Сагайдачного, с 20 тыс. козаков предлагающего им неожиданное вспомоение, представляющего многих российских пленных и хвалящегося о разорении огнем и мечом Ельца, Ливен и прочих российских украинских городов” ([т.] III, [с.] 26)*.

“Короткий опис” Симоновського — одержав його від хорольського маршала Алексієва.

“Літопись Рігельмана” — уділена його сином.

“Короткий опис” Іллі Квітки — що знайшовся в паперах А.Чепи.

“Описание М[алой] России” Ст.Зарульського — надіслане Гр.Квіткою.

“Записки Шафонського” — м[а]б[уть], історична частина його “Описания”*, і призбирані для нього матеріали.

Сюди ж належить і видана в 1773 р. “История Петра Вел[икого]” Прокоповича*, що дала тон і освітлення викладові подій сеї доби у Бантиша.

Не показані між джерелами, але використані були ним — “Записки” Гр. Полетики* (позначені в кількох місцях на маргінезах книги). Невідомим Б[антишеві]-К[аменсько]му лишився тоді “Самовидець” — він познайомився з ним по виході першого видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, але і в другім майже не використав. Так само було з “Историєю Русов” — з тою ріжницею, що її в другім виданні використано далеко більше. “Літопись” Величка виринула ще пізніше, в 1840-х рр.*, так що Б[антиш]-К[аменський] ніколи вже не користувався нею для своєї історичної праці.

Основне значіння по літературно-історичній (літописній) лінії мав для нього “Короткий опис” (“Краткое описание Малороссии”), з продовженнями Рубана-Безбородька*. Він служив йому канвою, в яку вплітались документальні відомості колезького архіву, звістки польських авторів, екстраваганції українських компіляторів. Ріжні обставини надали сій хроніці особливого авторитету — мабуть, уже в очах Бантиша-батька, і від нього засвоїв спеціальне поважання і довір’я до сього джерела Бантиш-син. З одної сторони — освітлення, надане йому Рубаном, з слів, мовляв, Кониського, в передмові до публікації 1777 р., що се була офіційна літопись гетьманського правління, ведена “генеральними малоросійськими писарями, аж до кінця урядування Дан[ила] Апостола” і останнього гетьмана перед перервою 1734—1750 [рр.]. Воно знаходило своє потвердження в тім, що Кирило Розумовський, президент академії, ставши гетьманом, зложив до бібліотеки академії копію “Опису”, очевидно, надаючи йому чи таке ж офіційне, чи подібне йому авторитетне значіння для історії Гетьманщини. Така традиція лишилась потім в його родині. Шльоцер, живучи в домі гетьмана як учитель його дітей, в 1760-х рр., списав собі копію з гетьманського примірника і уділив її потім своєму ученикові Енглеві як основне джерело для історії України; мабуть, від Шльоцера іде згодом, висловлений Енглем, що головним джерелом сеї “історичної літописі козаків” послужили “протоколи Запорізької Січі”¹. Потім Мик[ола] Маркевич, збираючи матеріал для своєї історії Малоросії, з особливим пієтизмом прийняв від Вас[иля] Мик[олайовича] Рєпніна — сина губернатора — сеї примірник

¹ Geschichte der Ukraine, с. 4*.

“Опису”, що переховувався в бібліотеці його батька, Мик[оли] Рєпніна, а одержала була його Варв[ара] Олексіївна Рєпніна (“княгиня Варка” — зве її Гулак-Артемовський) від її батька-гетьманича Олексія Розумовського¹. Копія ся разом з іншими паперами Маркевича тепер в рукоп[исному] відділі Ленінської бібліотеки* (№ 1126), вона має напись, що писано її “при Академии наук, полученной от его ясновельможности гетмана Кирилла Григориевича Разумовского”, Маркевич так і цитує її як “літопись гетьмана Розумовського”, очевидно, так дивився на неї і Рєпнін, і сей погляд гетьманської родини скріпляв те поваження, яке Дм[итро] Бантиш мусив мати до неї без того, по традиції свого батька. Діло в тім, що ментором і оракулом в історіографії для старого Бантиша був і лишився на цілий вік його колишній архівальний шеф — “російський історіограф” Г.Ф.Міллер, і таким же він став потім і для його сина спеціально в історії України². Друковані студії Міллера про козаччину 1760 р. і те, що лишилось неопублікованим в його “Cosacica” в архіві (частинно опублікував Бодянський в 1840-х рр.), [с.] XVI), і се, очевидно, був його принцип: покладатись на факт і ерудицію історіографа XVIII в. Міллер же йшов з[а] “Коротким описом” — мабуть, з тих міркувань, що се гетьманський літописець, санкціонований гетьманом-президентом Академії, — найпевніше джерело до історії України, і до нього звертався, коли брався до неї. В його портфелях, отих “Cosacica”, лишився німецький переклад чи перерібка “Короткого опису”, писана власною рукою Міллера, мабуть, перша його праця з укр[аїнської] історії, вона уривається 1652 р. — не знати, чи загубилась решта, чи дійсно не було того більше³. “Короткий опис” же послужив провідником в історично-географічнім огляді України, що мав містити в собі історію Козаччини: в портфелях заховалось кілька редакцій, не доведених до кінця, праця мала служити програмою “для любителів географії, знайомих з краєм, щоб вони могли уліпшити і доповнити” її своїми відомостями⁴, але, мабуть,

¹ Про се пише Маркевич в V томі своєї “Історії”, в виказі джерел, с. 93*.

² Міллер як історик України — тема досі не оброблена, але варта всякої уваги! Він, з одної сторони, буває консультантом уряду в українських справах, і його історичні інформації і висновки мали вплив на напрям українських справ, спеціально се видно на запорозьким питанні, але ним, мабуть, не кінчалось. З другого боку — його розвідки про козацтво, друковані 1760 р.* і недруковані праці сильно відбилися на історичній літературі про Україну другої половини XVIII в. і навіть XIX в. — як се бачимо на прикладі Бантиша і взагалі на укр[аїнській] тематиці не тільки історичній, але й літературній. Се я, може, покажу іншим разом — в рамках сеї статті сього не можу зробити і обмежуюсь короткими відомостями про німецькі начерки, що Бодянський, видаючи російські писання Міллера про Україну, обіцяв видати пізніше, але сього не сповнив і обмежився на дуже поверховім і не всюди вірнім реєстрі, списанім з архівних обгортток*.

³ Вона має заголовок: “Auszug Cosackischer Geschichte ex Msto”: два кватерни брульона*, 16 карток (с. 250—265 загальної нумерації), не до речі зшиті разом з іншими брульонами, очевидно, вже в архіві, при порядкуванні Міллерових паперів (обгорткою послужив попсований при переписці аркуш з водяним знаком 1787 р.).

⁴ Початок сеї праці міститься в зшитку № 8 першого портфеля, с. 307—318, під заголовком “Geographische Beschreibungen” (потім дописано тою самою рукою на початку “Historisch”, так що вийшло “Historisch-geographische Beschr[eibungen]) des Flusses Dnepr und

не була викінчена. Далі в його самостійних працях — історичним начерку “Козацької історії”, що уривається в черновиках на Сагайдачнім¹, сеї ні-

der meisten in Dnepr fallenden übrigen Flüsse, nebst Anzeige der vornehmsten Städte und anderer merkwürdiger Oerter, welche an diesen Flüssen in der Nähe der selben gelegen sind...” Починається словами: “Der Dnepr wird von den ausländern...” Уривається на опису Десни — що наступає після Ірпеня, “Нижегородка і Вишегородка на новій карті України”. Два варіанти продовження сього начерку містяться на с. 269–276 і 277–305, пришиті помилково в зошиті № 7 до згаданого вище “витягу” з “Кор[откого] опису” (“Auszug” і т. д.).

Безпосереднє продовження варіанта, що уривається на с. 276 на Пилявцях, міститься на к[артках] 266–268 (закінчення кампанії 1648 р., польські комісари в Переяславі, кватерн не докінчений: автор, видимо, покинув сю працю). Сей начерк історії козаччини коротший, варіант [с.] 277–305 оповідає її історію детальніше, кватерн уривається на поході Сагайдачного на Москву. В сих варіантах Десну згадано коротко, від Ірпеня — після Нижегородка і Вишегородка, перехід до Києва, і його історія від Литовського завоювання продовжується як історія Козаччини.

Інший варіант цілої праці в зошиті № 4 на с. 121–129 “Geographische Nachrichten von der Ukraine oder der...” Перший розділ: “Von den Namen”, терміни “Україна”, “Мала Росія”, “Біла Русь”, дуже коротко, на одній картці; розділ другий: “Von dem Flusse Dnepr” (поч.: “Man schreibt”). Тут про Ірпінь, Вишгород, Київ нема, єсть дещо про Прип’ять, деревлян тощо, від лівобічних допливів Дніпра перехід до укр[аїнських] міст, історія Чернігова, далі реєстрик городів Чернігівського і Ніжинського полку (чорновик не доведений до кінця — зошит не записаний). Історія козаччини, таким чином, вийшла з плану, і можливо, що потім автор почав “Козацьку історію”.

¹ На с. 19–44 (зошит № 1 першого портфеля) читається каліграфічно переписаний і рукою Міллера виправлений начерк п[ід] з[аголовком] “Cosackische Geschichte I Buch” (поч[инається] “Indem ich die Geschichte der Cosacken...”). Історія української козаччини уривається тут знову на поході Сагайдачного 1618 р. — на кінці кватерна, так що, можливо, було і продовження. На с. 8–18 тут же пришито інший фрагмент каліграфічно переписаної копії, але вона відповідає с. 30–43 оригіналу і уривається серед кватерна.

На с. 58–67 брульон (сильно помазаний) іншої праці під подібним заголовком: “Geschichte der Cosacken I Buch”. На с. 45–57 інша, чисто переписана редакція її з виправками під заголовком “Entwurf einer Geschichte der Cosacken und zwar erstlich von den Cosacken überhaupt und von den donnischen und andern von diesen entsprungenen Cosacken in Sonderheit” (поч[инається] “Die Cosackischen Republiken haben, wie das alte Rom, ihren Ursprung dem Kriege zu danken”), уривається серед кватерна на історії терсько-гребенських козаків; там же на с. 2–7 каліграфічно списана копія першого кватерна сеї редакції, вона відповідає с. 45–52 її. Се різні начерки монографії, що була надрукована німецькою мовою в IV т. “Sammlung russischer Geschichte”*, а російською — в “Сочинениях и переводах” 1760 р.*: в друках сих кінчиться на терських козаках, обіцяючи в окремих студіях розповісти пізніш історію малоросійських і донських. В брульоні “Geschichte der Cosacken”, на с. 66 від терських козаків М[іллер] повертається до донських, щоб розповісти їх історію в XVII в., але на к[артці] 67 оповідання уривається на подіях 1609 р.

Історія малорос[ійських] козаків, начеркнена під заг[оловком] “Cosackische Geschichte” на с. 19–44, не з’явилася в друку і не видно, аби була викінчена: дещо з того ввійшло до загальної історії козаччини, дещо до його начерку “О малор[оссийском] народе и о запорожцах”, але в сильнім скороченні: “Cosackische Geschichte” була закроена далеко детальніше.

Крім того, зісталися в портфелях (II, № 2) німецькі начерки розбору запорозьких претензій — те, що в короткій формі виложено в офіційальнім “Рассуждении о запорожцах” (виданім Бодянським)*: “Betrachtungen über die gewesen(en) Saporogischen-Kosacken”, с. 60–82, друга редакція: “Betrachtungen” (написано було Nachrichten über, але зачеркнено і замість того є: “Nachrichten von den Saporogischen Kosacken”, с. 83–95) — оба брульони сильно поправлені, і ще чисто переписаний початок другого брульону, на к[артці] 96–97. При сій нагоді справляю невірні прочитаний у Бодянського заголовок на обгортці сеї пачки*: в дійсності виглядає він так: “Beurtheilung der vermeynten Gerechtsame und Ansprüche der

мецької праці Б[антиш]-К[аменський], здається, не використовував — не видно її сліду в “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, хоч вона могла йому дати багато — бо Міллер користувався для неї з різних польських, німецьких й ін[ших] видань, Бантишем не рушених. Натомість, короткий витяг історії Гетьманщини до її ліквідації під заголовком “О малороссийском народе и о запорожцах”, зроблений Міллером в 1775 р. і в цілком викінченій формі в каліграфічній копії не знати, чи до друку, чи для якоїсь високої інс[т]анції виготовлений, захований в його портфелях¹, безсумнівно, послужив за провідну нитку в його роботі — так що місцями він просто перефразує сей Міллерів конспект у своїй “Історії” (1[-ше] вид[ання])². Се, власне, той “ученый и трудолюбивый Миллер”, за яким Б[антиш]-К[аменський] слідкував в своїй роботі, а Міллер в сій своїй роботі — се мусило бути обом Бантишам, батькові і синові, цілком ясно — ішов за “Коротким описом”: вносив подекуди поправки і доповнення — на підставі колезьких актів і різної історичної літератури, але там, де звістки “Опису” не суперечать іншим відомостям, він бере без застережень їх, хоч би вони й не мали потвердження

Saporogischen Kosaken, ver berligt in März 1775” (сей заголовок належить і до німецьких начерків, і до російського тексту, поданого урядові).

¹ Бодяньський видав його в “Чтениях” і окремо в збірці праць Міллера “Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера, ... писанные на русском... языке...”, 1846, в бібл[іотеці] МГУ примірник з його власноручним написом: “Пану землякові, Йосипу Васильевичу Варвынському — Ісько Бодяньський року 1847 писал”. Видання се можна вважати останнім актом піетизму до Міллера як фундатора наукової історії України, задокументованого Б[антишами]-Каменськими, батьком і сином, — “Видно по всему, что судьбы современной Миллеру Малороссии сильно занимали его, и его испытательный ум не мог не углубиться в прошедшее и настоящее положение оной. В этом первом и лучшем пособии служил ему самый Архив...” — писав в передмові Бодяньський*. Оцінка не зовсім вірна: архівальним матеріалом для укр[аїнської] історії Міллер сливе не користувався, але на розроблення його дійсно мав вплив — через обох Бантишів спеціально.

² Для прикладу:

Б[антиш]-К[аменський], с. XVII*: “Избранного козаками на его место предводителем князя Богдана Ружинского можно почитать первым малороссийским гетманом. При нем король Стефан Баторий даровал козакам в 1576 году полное войсковое учреждение, разделив их на полки и сотни, в которые действительно служащие козаки были записаны (наступае вставка з записки Гр. Полетки). Ружинский получил еще от сего короля гетманские клейноты, как то: королевское знамя, бунчук, булаву и войсковую печать; но несмотря на все почести, оказанные Баторием помянутому гетману, равно как и на знатное его происхождение, козаки не иначе его называли как полуименем *Богданко*, без приложения княжеской фамилии, в знак совершенного равенства, которое они с самого начала старались сохранять между собою”.

Міллер, с. 4 відб[итки]*: “Козаки выбрали себе на его место в предводители князя Богдана Рожинского, которого можно первым почесть малороссийским гетманом, потому что король Стефан Баторий дал при нем в 1576 году козакам полное войсковое учреждение. Тогда они разделены были в полки и сотни, в которые действительно служащие козаки записаны были. Король пожаловал главному их правителю и обыкновенные в Польше гетманские клейноты. Несмотря на знатность княжеского рода, ниже на честь, отдаваемую ему от короля, козаки называли его не иначе, как полуименем, Богданком, без приложения княжеской фамилии Рожинских, в знак совершенного равенства, которое они сначала между себя наблюдают старались”.

в інших джерелах. Сей принцип засвоїв Дмитро Бантиш — а перед ним, мабуть, його батько: можливо, що текст Дмитра відбиває на собі записки з укр[аїнської] історії його батька — подекуди зацитовані в “історії”, а в інших випадках, може, і промовчані. Власне сим я пояснюю собі секрет такого скорого скомпонування першого начерку “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, як показує дата її передмови: з кінцем 1816 року Б[антиш]-К[аме́нський] тільки з’явився в “Малоросії”, а в липні вже сигналізує написання його, а з другої сторони — крайню примітивність його історичного викладу. Не був він взагалі ніколи великим прагматистом, але все-таки коли б складав свою “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” власним замислом, а не йшов слідами батька і Міллера, може б, виклад його був зв’язніший, а так готові схеми, Міллерова і батькова, дали готовий шаблон, скелет його історії: буквальні подібності, які помічаємо між начерком Міллера і друкованим текстом Б[антиша]-К[аме́нського] 1822 р., дають се відчуття¹. В основі

¹ В “Кор[откому] описі” і у Рубана інакша ситуація:

“Кор[откий] опис”: “После был гетьман Богданко. Сей повоевал Крым. При Стефане же Батории, в том же 1576 году, казаки в лучший порядок устроены, который, ради их мужества, поставил сам им гетмана, дав им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом...”*
Прізвиська Богданка нема.

Рубан: “1576 году был гетман из шляхетства Богданко, сей воевал Крым и победил татар. — Онный же король Баторий в июле 1576 года козацкому войску дал герб на печати...”*

Або отсе:

Б[антиш]-К[аме́нський], [ч. 1. — с.] XXVIII–XXIX: “Бывший в 1628 году у козаков предводителем *Тарас*, мстя полякам за чинимые его соотечественникам обиды, сделался известен одержанною над ними под Переяславлем победою, ровно как и заключенным потом миром. Заступивший его место *Семен Перевязка* посылал в 1632 году к королю от козаков и от всего русского народа просьбу, в которой изобразил все претерпеваемые от поляков притеснения; но на сию жалобу никакого от Владислава IV не воспоследовало удовлетворения. В то время поляки заняли Терехтемиров, Чигирин и другие города, и тогда же Малая Россия раздираема была междоусобицей, произошедшим от возмутителей Петрижицкого и Гавриловича, из коих один присвоил себе гетманство на левой, а другой на правой стороне Днепра”.

Міллер с. 8*: “В 1628 году был некто Тарас у козаков начальником, а в 1632 году Семен Перевязка. Первый победил поляков под Переяславлем и учинил с ними мир; другой послал от козаков общую к королю челобитную, с представлением чинимых им от поляков обид, на которую решения не последовало; тогда города Терехтемиров, Чигирин и проч. поляками были овладеваемы”.

Остання звістка взята у Рубана*, але загалом ситуація відмінна: у Рубана (с. 12): “1628 году был 15 гетман из козаков Тарас, сего Тараса малороссийские казаки сами избрали гетманом и 3-ю битву учинили с поляками и победили их множество под Переяславлем”; далі про унію, про те, що Б[огдан] Хм[ельницький] взяв в полон двох Кантемирів, потім “1632 году общенародное вторичное было челобитие от Руси послано в Варшаву” і т. д. — “а тогда был 16 гетман Семен Перевязка. По другим запискам, в 1634 году был по одной стороне Днепра Петрижицкий, а по другой Гаврилович гетманом”. В “Кор[откому] опису”: “1628. Ради великих тягачей и озлоблений не токмо козакам, но и церквам русским от поляков творимых, повставши казаки на них, обрали гетманом Тараса, и учинивши с ля-

лежать відомості “Кор[откого] опису”, але Б[антиш]-К[аменський] іде безпосередньо за стилізацією Міллера, часом буквально повторює його, часом парафразує, доповняє Рубаном, коли той дає більше, відомостями Грабянки і компіляторів XVIII в. як Симоновський, Рігельман, Шафонський, польськими і західноєвропейськими відомостями Енгля, актовим матеріалом колезького архіву. Не маючи текстів його батька, не можемо зміркувати, де кінчиться праця батька і де безпосередньо звертається до сих джерел син. Але нема сумніву, що настановлення на Міллера і через нього на “Короткий опис” — се настановлення батьківське, прийняте і дотримане сином так твердо і вірно, що, неважаючи на всі доповнення — на весь актовий матеріал, притягнений в таких широких розмірах від 1650-х рр., через усе прозирала структура козацьких літописців, прийнятих Міллером. Сей ухил Карпов — великий і односторонній прихильник московського архівного матеріалу — сформулював так, що в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” “часто летописец стоит на равной степени с подлинным документом. В первом издании ... летописец иногда предпочитается, и уже в добавление к его известиям делаются выписки из официальных актов”¹. В делікатній формі, удекорованій щедрими компліментами, сей докір проглянув в рецензії на друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” на сторінках журналу старого “скептика” Каченовського*: рецензент, підписаний літерами Л. С., підчеркнув вартість актового матеріалу, використаного Б[антишем]-К[аменським], таким поясненням: “В них-то сохраняют-

хами баталию под Переяславом, множество их побились и помирились” (по сім полон Кантемирів і далі: “1632. Общенародное от Руси челобитье, а паче от козаков, с великим жалем в кривдах и утеснениях, ляхами деющихся, послано на генеральный сейм во Варшаве, но ничего по тому облегчения не učinено. Еще был гетман некоторый Семен Перевязка”*).

Повстання 1638 р. у Б[антиша]-К[аменського] ([ч. 1. —] с. XXX–XXXI): “Угнетенные таким образом козаки в том же году свергли наложенные на них тяжкие оковы, избрали себе в предводители *Острицу* и *Гуна* (!)* и, напавши на поляков, совершенно их разбили при речке Старице. Данное тогда поляками козакам обещание оставить их при прежних вольностях и не мстить за претерпенное поражение было в том же году нарушено казнию в Варшаве козацких предводителей: Острицы, Гуна и многих других”.

Міллер [с. 8]: “Избранный на его место в предводители Острица и помощник его, Гуна (!)*, не отстали от поведений предков своих. В 1638 году напали они на поляков при реке Старице, коих победили и принудили к обещанию, что козаков оставят при прежних их вольностях и не мстить им за сей полученный над ними выигрыш. Острица, Гуна и другие козацкие начальники, пришед в Варшаву, лютой смерти преданы были”.

У Рубана се стилізовано було зовсім відмінно: “1638 году был 18 гетман козак Острица, который купно с Гунею при реке Старице с поляками битву учинили с великою над ними победою, однако поляки, лестию заманив (!)* в Варшаву сего гетмана с старшиною, всех тамо казнили”*.

Оповідання “Кор[откого] оп[ису]” далеко ширше*: “Видя же козаки, что ляхи умыслили их всех погубить, знову постановили между собою гетмана Острицу, придавши к нему на помощь козака Гуню, и в степу над рекою Старицею войною ляхове победили, где уже ляхи, мир учинивши с козаками, присягли, что не будут вольностей их нарушать и не мститимутся, но потом, присяги не содержавши, Острицу и Гуню убили в Варшаве, а Кизима, сотника киевского, с сыном его на поле убили” і т. д.

¹ Критич[еский] обзор, с. 11–12*.

ся для потомства жизнь и деяния народов, а не в подробностях летописей, по большей части вымышленных, запутанных, не всегда служащих и пособием в трудах бытописателя, жреца истины”¹. Очевидно, се треба розуміти як докір, що, маючи в руках документальний матеріал, Б[антиш]-К[аменський] дав попри нього стільки місця літописному. Конкурент Б[антиша]-К[аменсько]го, Ол[ексій] Мартос, в своїй рецензії першого видання² висловився одвертіш.

Високо підносячи вартість західних джерел до історії козаччини: Боплана, Шевальє, Пасторія за їх “точность и особенную верность в происшествиях, без оскорбления патриотизма малороссиян”, він протиставляв їм “отечественные летописи, веденные генеральными писарями”, де “странные происшествия сцепляются с предметами историческими”, і доводив неможливість “созидать историю на столь зыбких основаниях”*. Б[антиш]-К[аменський], на його погляд, забагато дав місця сим джерелам, і хоч мав високо цінний документальний матеріал, але не потрапив його використати, — так що його історія дуже нагадує літопись Рубана. Всі подібності, які він далі наводить, правда, не дуже пристають саме до “літописі Рубана”³. Історична манера Б[антиша]-К[аменського], очевидно, нагадувала Мартосові укр[аїнські] літописі взагалі, і він назвав Рубана як найбільш придоблену до російського форму. Але се правда, що, не вважаючи на велику силу нового, сирового, перед тим не вживаного матеріалу, і на карамзінський стиль, імітований Б[антишем]-К[аменським], “иногда увлекающим силою противоречия”, як відзивається Л. С.⁴, історія його справді нагадує Руба-

¹ “Вестник Европы”, 1830, № 12*; хто був сей Л.С., я не знайшов розв’язки, думаю, що “Лужницкий старець” — колективний псевдонім редактора Каченовського і деяких ближчих співробітників журналу.

² “Сын Отечества”, 1823, № 1*. Автором сеї рецензії називає його Полевой (в своїй статті з приводу 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”)*, мовляв, з чутко тільки (“мы слышали, что разбор книги Д.Н.Бантыш-Каменского сочинен был г-ном Мартосом”), але зміст рецензії цілком підходить до Мартоса, і Полевой, мабуть, мав цілком певні звістки про його авторство.

³ “История г. Б[антыша]-К[аменского] планом своим весьма сходна с “Летописью” Рубана [...]”. У г. Б[антыша]-К[аменского] [...] жена Х[мельницко]го также собственно-ручно набивает табаком трубки для него и посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему Автор кратко прошел блистательные подвиги украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батого, у Жванца и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Государству Московской”. У Рубана якраз нема сього епізоду про гостювання послів у Х[мельницко]го. Слова — “планом своим сходна”, очевидно, не відбивають думки автора: він говорить не про план, а про загальний характер, структуру і стиль “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: що в ній не виступають яскраво важніші події, а виклад губиться в різних анекдотичних подробицях і дрібницях — се потім закидав їй і Полевой, з нагоди II вид[ання]: “мелочи, пустяки вошли в [...] текст вовсе без нужды”*.

⁴ Як взірець сього високо[го] стилю, в I вид[анні] досить рідкого, в II частішого — під впливом “Истории Русов”, зачитую отсей опис останньої ради Х[мельницко]го: “В последний раз явился тогда великий сей муж среди благодетельствованных им соотичей, и в каком жалостном виде! Смертная бледность покрывала мужественное чело его; не блистал более в очах огонь, приводивший до того в трепет бесчисленных врагов; ослабла каравшая их

на — своїми тісними зв'язками з літописанням канцеляристів XVIII в. “Материалы еще не составляют здания”, — справедливо завважив Мар-тос*; стара літописна схема брала гору над новим документальним мате-ріалом архіву колегії, й “И[стория] М[алой] Р[оссии]” дійсно більш на-гадувала літопись Рубана, ніж історичні писання XIX в.

III*

Якщо справді — як я отсе догадуюсь — перша редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в своїй основі прибула з Б[антишем]-К[аменським] вже з Москви, з колезького архіву, і нашвидку доповнена в Чернігові й Полтаві при кінці 1816 і в першій половині 1817 р. тими матеріалами, які знайшлися на місці і в ближчій периферії¹, так що в липні 1817, як дає зро-зуміти передмова, вона вже була зроблена, бодай в першій початку, то потім вона перейшла ще через довгу — хоч і не дуже інтенсивну — роботу, поволі обростаючи місцевим добром.

У самого Бантиша — не вважаючи на його ніжинське походження — ледве чи лишилися які-небудь цінні з сього огляду зв'язки: не видно сього; він поволі обростав ними в новім оточенні. Репнін ставив своєю метою здо-бути впливи, авторитет і прихильність серед місцевого панства, і дійсно успівав в тім. В канцелярії його поставляли собі за честь “служити” — себ-то рахуватись, не несучи ніяких службових обов'язків, аби дістати право на чин, паничі з родовитих українських фамілій², як колись у військовій кан-целярії. Камер-юнкер Б[антиш]-К[аменський] мав всі можливості ввійти в круги місцевої аристократії. Рекомендації Репніна облегували йому при-ступ до фамілійних архівів і бібліотек потомків старих старшинських родин і бібліофілів-аматорів місцевої старини. Мабуть, немало ролі відіграла тут збірка згаданого вище Чепи — одного з останніх канцеляристів передре-формових часів³, що все життя збирав матеріал і складав конспекти ком-

сильная мышца, и водитель к победам, согбенный под тяжестью лет и болезней, выведен был в то время к тем самым воинам, кои в битвах едва успевали пожинать за ним неувядае-мые лавры. Зрелище трогательное и вместе величественное!..” (с. 49)*.

¹ Цитована вище рекомендація Б[антишеві]-Каменському по матеріалах до Чепи писа-на Репніним в Полтаві 17 січня 1817, себто в кілька тижнів по приїзді до Полтави. З Москви Репнін рушив на свій уряд в середині жовтня, але цілий тиждень стратив в Серпухові, бо Ока ще не замерзла. В Ніжині був 28 жовтня, на ніч сподівався до Чернігова — листування його з Бутовичем, чернігівським губернатором, в “Киев[ской] старині”, 1893, [кн.] VII*.

В Чернігові він лишився якийсь час — се ж була друга резиденція його; потім під Луб-нами випав з санок, сильно побився, так що до Полтави дійшов, мабуть, в другій половині листопада. З ним їхав правитель канцелярії Новіков, про Бантиша я не знайшов звістки, але, правдоподібно, він їхав з ними також. Про сей переїзд — в автобіографії Варвари Ми-к[олаївни] Репніної, “Р[усский] архив”, 1897, кн. VII, с. 485*.

² В автобіографії Сердюкова, урядовця тої ж канцелярії 1820-х рр.: “При Репнине служило много аристократов, т. е. богачей”, — називає Гр. Тарновського, Ол. Оболонсько-го, Л. Милорадовича. Ол. Скоропадського, Андр. Кандибу, — “и много им подобных и бесподобных людей, кроме чиновников, работавших за них, и адъютантов”. — “Киев[ская] стар[ина]”, 1896, [кн.] XI, с. 183*.

³ Він почав службу в 1770-х р. підписком земського суду в Ромні, від 1779 працював в канцелярії Рум'янцева, без малого 20 років, і, покинувши службу в 1799 р., жив в малень-

пендіуму “истории малороссийской” (про них нижче), але сам не рішався взятись до писання і підшукував авторів, краще підготованих. Б[антишу]-К[аменськ]ому довелось стати уже посмертним спадкоємцем його праці: родина передала Репнінові всі його папери для роботи Б[антиша]-К[аменського], тільки він, на жаль, досить мало скористав з матеріалів і вказівок старого канцеляриста. Так само передали в розпорядження портфелі Шафонського його потомки — сі матеріали Чепи і Шафонського так і зісталися в яготинському архіві Репніних¹. Крім них, в цитованім вище виказі джерел “И[стории] М[алой] Р[оссии]” названі різні маршали, підкоморії тощо, які наділили Б[антиша]-К[аменського] місцевими історично-літературними творами, в дійсності таких посідачів старих пам’яток, зревизованих Бантишем, розуміється, було далеко більше, ніж він назвав в своїм виказі. Я згадав, що в різних місцях покликається він на записки Гр. Полетики — хоч між кореспондентами не названо нікого з сеї родини. В родині Бакуринських знайшлися земські книги колишнього Чернігівського воєводства, використані в другім виданні “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Іншим разом цитуються гродські книги Чернігівського воєводства — не знати, чи теж знайдені у Бакуринських, чи деінде². Знайшовся дневник генеральної канцелярії. Бувши з Репніним в Чернігові в 1819 р., Б[антиш]-К[аменський] вибрав з місцевого губерн[ського] архіву, де переховувалися акти військової канцелярії і генерального суду, 66 цікавіших дел, і вижичені йому за квітом, ствердженням підписом самого Репніна, вони полишались у нього в роботі протягом 1820 і 1821 рр. — повернення сих документів позначене 22 листоп[ада] 1822 р.³ Коли б Б[антиш]-К[аменський] мав охоту переробити ґрунтовно свій перший начерк за поміччю матеріалів, які перед ним відкрились в сих військових і приватних архівах, поширив свою увагу з дипломатичних відносин, що заповнили енергію його батька, на

кім маєтку, недалеко Переяслава, віддаючись історичним студіям. Мав репутацію першорядного знавця права й історії. Малор[осійські] генерал-губернатори пробували його привабити на службу до себе, але він не охотився до сього і мав репутацію людини “вялої”. Помер, видно, під сам приїзд Репніна. Про нього замітка Лазаревського в “К[иевской] стар[ине]”, 1900, № 5 і 1901, № 1*.

¹ В деякій мірі їх описали і використали М.В.Стороженко і В.П.Горленко*.

² Бакуринські — одна з небагатьох місцевих шляхетних родин, що перетривали Хмельничину, не знати, чи з того часу лишилися у них старі актові книги чернігівські, чи, може, се пояснюється тим, що оден з Бакуринських — швагер Безбородька — займав різні судові і адміністративні посади в часах, коли касувались старі установи, пізніш був чернігівським губернатором*, і таким чином могли дістатись до його рук ті актові книги.

³ Кілька хронологічних вказівок щодо праці Б[антиша]-К[аменського] над його історією після дати його передмови дають ще ілюстрації 1-го вид[ання] — вони небезінтересні за недостаткою інших відомостей. Портрет Б.Х[мельницького], до якого звернені кінцеві рядки сеї передмови 1817 р., перерисований московським рисовником Аргуновим, позначений на гравюрі роком 1818; портрет Кочубея — перерисований полтавським рисовником Сплітсгессером з оригінала Сем[ена] Мих[айловича] Кочубея — датований 1820 роком; портрет К.Розумовського, перерисований Аргуновим, — теж 1820-м. До цензури перші три томи пішли на початку 1821 р. 15 лютого уже цензурний дозвіл; т. IV має цензурний дозвіл 2 квітня.

розв'ій установ, економічних і соціальних відносин Гетьманщини, його праця незвичайно заважала б у розвою українознавства: ніхто з істориків не був в таких сприятливих обставинах з цього погляду, не тільки тоді, але і в пізніших часах. Але Б[антиш]-К[аменський] використав ці можливості в дуже невеличких розмірах і, не змінюючи в основнім свого першого начерку, тільки поверхово прикрасив його деякими доповненнями: більш маркував місцевий матеріал, ніж використовував його: таке вражіння дають його цитати на нові джерела. Для питань соціально-економічної, правної і культурної історії, що освітлювалась новим матеріалом, він, очевидно, не мав ні цікавості, ні розуміння. В начерках Чепи він мав кілька конспектів, що давали перегляд тих питань, на які давали відповідь збирані ним матеріали, — доволі практичний репетиторій устрою і права Гетьманщини¹, але, очевидно, Б[антиша]-К[аменського] він тоді не зацікавив.

Хоч уже з 1818 р. почав йти в світ “Опыт повествования о древностях русских” харківського професора Гавр[ила] Успенського*, що висував ці моменти історії інституцій і побуту, але Б[антиш]-К[аменський] в сім часі не оцінив його, і він з'явився в виказах літератури у нього тільки в II вид[анні]; в I вид[анні] тільки припадково, без якогось плану з'явилися, як цікаві історичні подробиці, деякі відомості про оподаткування державних доходів, зміни в адміністрації тощо. Крім того, видно, що Б[антиш]-К[аменський] не хотів довше протягати роботи над своєю історією, бажав її випустити скорше, а всякі можливі доповнення, перерібки відкладав на пізніше, на друге видання — може, хотів вислухати і використати голоси критики, щоб

¹ Оден з них опублікував Горленко ([кн.] I, с. 59)*: “План как расположить сведения и документы к истории малороссийской.

1. Общие привилегии, договорные пункты, грамоты, указы, универсалы.
2. Привилегии, грамоты и универсалы частных людей.
3. Летописи.
4. Географические сведения.
5. О службах, повинностях, податях и доходах.
6. О учебных заведениях для просвещения народа.
7. О публичных строениях. О запасном хлебе. О соли, о монетах, ассигнациях. О банках и банковых конторах.
8. О учреждениях канцелярского порядка.
9. Милостивые манифесты.
10. О некоторых общих российских законах и указах, присвоенных Малороссии в объяснение, поправление, дополнение, изменение, умножение и умягчение прав малороссийских.
11. О классах народа. О монастырях и церквах, о духовенстве и причетниках, о шляхетстве и чинах, о козаках под разными именованиями, о артиллерии и о преобразовании их в регулярные, о подданных или крестьянах. О вольных людях, о вольных земледельцах, о городах и обывателях их, купцах, мещанах и прочих, о иностранцах, в Малороссии поселившихся.
12. О земледелии, скотоводстве, заводах, фабриках, ремеслах и рукоделиях.
13. Письма.
14. Речи в собраниях, произнесенные разными особами по разным обстоятельствам.
15. Стихотворения.
16. Разные анекдоты и служащие к оным пиесы.
17. Записка о суевериях, нащепываниях и проч.”

Можливо, що при складанні оглядів 2[-ї] редакції Б[антиш]-К[аменський] взяв ці конспекти під увагу.

дати нову редакцію, яка б краще відповідала науковим вимогам. Такі міркування підсуває мені факт, що розсилаючи свою книгу по виході сучасним науковим авторитетам, він просить у них матеріалів і критичних вказівок — таке було з Євгеном Болховитиновим, що мав репутацію великого знавця в історії взагалі, і церковній в особливості¹. Першому виданню Б[антиш]-К[аменський] надавав більше значіння з погляду своєї урядової кар'єри, “похоти на воеводство”, як іронізував з нього Рєпнін: таке вражіння роблять його демарші з “И[стории] М[алой] Р[оссии]” після її виходу, можливо, сподівався пізніше повніше і ґрунтовніше використати науковий матеріал, і справді в II вид[анні] — поруч нових джерел, які він безнастанно прибирував після того, як відправив до цензури I[-шу] ред[акцію], ми знаходимо і такі, що, по всякій імовірності, були в його руках ще перед закінченням I[-ї] ред[акції] — напр., в тих “ділах” чернігівського архіву, тільки він, мабуть, відложив тоді сю роботу на пізніш. Ціоправда, і потім він небагато з них скористав, але в 1819–1820 рр. могло йому здаватись, що у нього буде для сього більше часу і спромоги!

В I[-м] вид[анні] він досить щедрою рукою розсипав — на маргінезах тексту — поклики на хроніки Симоновського, Рігельмана, Шафонського, але ці цитації часто мають чисто декоративне значіння: на перевірку не раз виходить, що знайдене в сих хроніках Б[антиш]-К[аменський] мав уже в вид[аннях] Туманського або в “Кор[откому] опису”, і коли він, може, і вніс які-небудь рисочки з сих нових джерел, то цитував їх, мабуть, головню з бажання оживити монотонні старі цитації: “Малорос[сийская] летоп[ись]” (“Короткий опис”), “Летоп[исец], изд[анный] Туман[ским]”, “Миллер”, “Лет[опись], изд[анная] Рубаном” — так, як поруч покликів на Енґля він часом кладе імення Пясец[ь]кого, Коховс[ь]кого, Рудавс[ь]кого, Грондс[ь]кого й ін[ших], хоч безпосередньо не користав з них, а брав їх відомості з Енґля ж таки², тільки Пасторія показав в виказі джерел і, мабуть, що, справді-таки безпосередньо уживав його, хоч взагалі дуже мало взяв з нього в сій першій редакції — широко черпав з нього в другій³.

Взагалі круг літератури, використаної Б[антишем]-К[аменським] в 1-й стадії його праці, дуже обмежений — хоч, правда, треба мати на увазі, що не все він поставив в виказі літератури джерел, чим користався⁴. Для по-

¹ Лист Б[антиша]-К[аменського] до Болховитинова не заховався, тільки відповіді Б[олховитинова], але з них можна виміркувати зміст листів Б[антиша]-К[аменського]. Про них буду ще говорити нижче.

² Найяскравіший доказ того, що сей польський та зах[ідно]європ[ейський] матеріал Б[антиш]-К[аменський] брав у Енґля, се його цитація: “Піацек” ([1822. — ч.] I, с. XIII, XV й ін.), — у Енґля Пясецький часом цитується скорочено Piasec, і відси взяв його Б[антиш]-К[аменський], а самої книги його, очевидно, не мав в руках.

³ Дивно також, що в виказі I[-го] вид[ання] він зацитований в такій формі: “История о татаро-козацкой войне Иоакима Пастория на латинском языке, 1652 г.”; точний титул з аднотациєю з'явився в 2[-м] вид[анні].

⁴ Я вже зазначив вище, що він не показав в своїм реєстрі записок Гр. Полетики, хоч ними користувався. Записок Манштейна також не показано між джерелами*, хоч кілька разів зацитовано в IV т.

чатків козаччини, крім праць Міллера і Енґля користувався він з Шерера і Як. Маркевича (“Зап[иски] о Малор[оссии]”)*; для польських подій 2-ї пол[овини] XVII в. — французькою біографією Яна Собеського, абата Соуер*; для подій турецьких і волоських — працею Дм. Кантемира*; для часів Мазепи — дневниками Петра В[еликого]*, “історією” Теоф[ана] Прокоповича (використовував її широко і її очима дивився на події, як побачимо далі), виданнями Голікова* та історією Карла XII Адлерфельда*; для пізнішого часу — Рубаном, Симоновським, Рігельманом, Шафонським; для церковних подій підставою служить йому праця його батька про унію; користує він також з історії єрархії Амвросія Орнатського*. В другім виданні сей реєстр друкованої літератури подвигається¹ — але все-таки не стає через те дуже широким. Б[антиш]-К[амєньський], очевидно, не дбав про повноту, багатство фактів: того, що давали йому “малор[осійська] літопись” і колезькі акти, доповнені відомостями Енґля, мабуть, здавалось йому вповні досить для тої літописної конспективної схеми, яку він собі уложив. Детальність, багатство оповідання теж не лежать в його намірах. Він часто обтрушує фактичну відомість від тих цікавих і мальовничих подробиць, з якими вона виступає в його джерелі, або переносить їх під текст у примітку: він реєструє факт, сього йому досить.

Не журиться він і освітленням фактів, їх зв’язків, виясненням ситуації, в якій вони виступають. Не раз дорогоцінні для ілюстрації відносин і устрою вказівки вибраних ним актових додатків лишаються невикористані в тексті, настільки вони не дають йому конкретного факту, не будять уваги літописця-реєстратора подій. Напр[иклад], конституційна хартія, уложена старшиною при виборі Орлика, т[ак] з[вана] “конституція Гордієнка” — як назвав її Драгоманов*, — оден з найцінніших документів політичної думки, начерк того, як уявляли собі організацію влади найбільш розвинені представники старшинської верстви в результаті тяжкої політичної школи, перейденої в тій критичній добі, — він зістався цілком не зазначеним в викладі Б[антиша]-К[амєньського]. Він не зареєстрував навіть спорядження сього документа при виборі Орлика — задоволівся тільки згадкою, що після Мазепи “одержав від Карла гетьманську булаву Орлик” ([т.] IV, [с.] 26), хоча надруковані ним самим документи в додатках говорили про вибір його “вольными голосами, по давним правам и обыкновениям войсковым”. Не звернув навіть уваги читача на ці цікаві подробиці, що містилися в додатках (с. 206—226) і коли не що інше, то поясняли, принаймні, як мотивувала партія Мазепи свій перехід на шведську сторону, і коли потім в 2[-м] вид[анні] викинув додатки — в його історії не лишилось ніякого сліду сих матеріалів, хоч вони належали до цінніших річей, витягнених з колез[ького] архіву.

¹ В виказах 1-го вид[ання] стоїть 16 рукописних номерів і 14 друкованих, в 2[-м] вид[анні] — 25 рукоп[исних] і 29 друкованих; цифри тут не мають точного значіння, але дають деяке поняття про поширення круга джерел і літератури — особливо останньої.

Не заглиблюється звичайно в критику своїх джерел, не вважає потрібним виявити міру достовірності їх відомостей, не мотивує, чому він вважає ту чи іншу звістку певною. Коли він реєструє її, тим самим висловлює їй довір'я, і на тім справа кінчиться. А для нього самого рішає питання, очевидно, те, що джерело пройшло через одбір таких авторитетів, як Міллер, Енгель і батько Бантиш — присяжний цінитель архівального і взагалі історичного матеріалу.

Неохота автора чи, треба, може, сказати, нездібність до яких-небудь узагальнень найяскравіше виявила себе на вступі до властивої історії, що на протязі одного друкованого аркуша повинна була показати ті шляхи, які привели до вихідного моменту його історичної повісті — сполучення України з Московською державою чи, краще сказати — переходу під зверхність московського царя. Основні питання, з становища автора сеї праці, — як з'явилась козаччина, якого соціального змісту набрав сей термін, звідки пішла назва “Малої Росії”, як вона ув'язалася з козаччиною — пояснюються принагідно, коротенько, цілком невичерпно, де-небудь в примітках, сам же вступ — ніщо інше, як компіляційка з Міллера й інших авторів, що на різні способи переробляли “Крат[кое] оп[исание]” і Грабянку з Енглем включно¹. В каторжнім питанні тодішньої історіографії — реєстрі гетьманів ХVI в. — Б[антиш]-К[аменський], як я згадав вище, просто заявляє, що він притримується “ученого и трудолюбивого Миллера” ([с.] ХVI), не входячи в аргументацію, ні в критику відмін інших каталогів. Його же слідами — переписуючи часом буквально, іде в оповіданні про події 1-ї пол[овини] ХVII в., як показано було вище.

Приступаючи до Хмельниччини, полінувався він використати навіть оповідання Шевальє*, в цілості наведене вже у Симоновського, так само і багатющий матеріал про польські закулісові інтриги, зібраний у Енгля: вдоволився “Кор[отким] оп[исом]” і Рубаном! Спочатку читаємо літературну фразеологію в стилі Карамзіна: “В сие бедственное для малороссiян время настала благополучная минута освобождения их от тягостного ига польского. Главнейшим виновником сего важного в летописях малороссiйских происшествiя был Зиновий Хмельницкий. Сей муж, знаменитый пламенною к отечеству любовию и отличными деяниями, жил тогда в поместье своем Суботове, где хотя, по-видимому, и занимался одним только хозяйством, но воздыхал втайне о гибели своих единоплеменников и помышлял о способах к их освобождению”². Далі коротенько, переважно схематично-

¹ От як виглядає пояснення козацьких вільностей — в прим[ітці] на ст[орінці] XXX*: “Козаки имели следующие преимущества: участвовали в избрании вольными голосами гетмана, полковников и сотников; судились только от своих старшин; могли свободно заниматься всякими промыслами, и за обиды и бесчестие получали одинаковое удовлетворение с шляхетством”. Ніяких джерел, ні правних актів не показано!

Наскільки щільно, до буквальності притримується тут Б[антиш]-К[аменський] Міллера і в викладі подій, показав я вище.

² Такого красномовства не було у Міллера!

сухо, зрідка з квітами карамзінського красномовства, оповідаються події 1648 і 1649 р., кінчаючи молдавським походом, на підставі Грабянки і “Кор[откого] опису” головно — з додатками з Енґля і батьківського “Диплом[атического] собрания”.

В кількох словах збираються мотиви обопільного незадоволення “между королем и корсунским победителем”, що привело до розриву і змусило Х[мельницько]го “искать покровительства российского самодержца”. Сим замикається вступ і починається властива історія.

Але оповідання Б[антиша]-К[аменського] не стає більш повнокровним в порівнянні з попереднім. Війни Х[мельницько]го — сей головний нерв малоросійської історіографії XVIII в. — цілком ясно, не викликають у нього ніякого зацікавлення. Берестецька битва, описана пером Рєпніна, як се зазначено в передмові книги, — се властиво одинокий детальний батальний образок.

Я вважаю потрібним спинитись на хвилю на сім берестейським епізоді супроти тої уваги, майже сенсації, яку викликав свого часу сей факт безпосередньої участі малор[осійського] генерал-губернатора в історії Малоросії або, краще сказати, його рукоприкладство в ній, яке й досі не перестає підчеркуватися тими, що пишуть про Рєпніна персонально або про Бантишеву історію, як дуже значущий факт — вияв пієтизму до минувшини України і т. под.

Гіляров-Платонов записав в своїх споминах характеристичний відзив про Рєпніна, що довелось йому чути від Максимовича: “Сначала князь давал было Малороссию, а потом сам полюбил ее, увлекся. Человек был весьма образованный, и вообще личность великолепная. Одна глава в истории Бантыш[а]-Каменского принадлежит даже его перу”¹. Подібні відзиви про сей епізод повторюються на різні способи і досі, але властиво він того не варт — настільки малозначний він сам по собі з літературного становища. Б[антиш]-К[аменський] означив його в передмові I[-го] видання сими словами: “Описание Берестечского сражения есть произведение пера его” (Рєпніна). На сій підставі за “произведение” Р[єпні]на можна напевне вважати стор[інок] 8—10: оповідання про Берестечко тут виразно відмежовано від попередніх операцій під Вінницею і Камінцем; не так ясно видно кінець — чи “произведение” кінчиться на утечі татар з-під Берестечка на с. 10, чи сягає далі — аж до кінця берестецьких боїв, на с. 12; в першій випадку се буде коло 4 тис[яч] знаків, в другій — понад 4 тис[ячі], в кожному разі розміри його невеликі.

Безсумнівна частина — се скорочення польського урядового бюлетеня про Берестецьку кампанію (на маргінезах “И[стории] М[алой] Р[оссии]”

¹ “Рус[ское] обозрение”, 1898, № 1, с. 131. Из дневника Н.И.Гильярова-Платонова*. Пор[івняйте] переказ сеї звістки, не зовсім вірно (“одну з останніх глав навіть сам написав”) у Слабченка “Матеріали до економ[ічно]-соц[іальної] історії України XIX стол.”, [т.] I, с. 107*. Біограф Б[антиша]-К[аменського], Штейн*, як вище було зазначено, — теж підчеркує “непосредственное участие” Р[єпніна] в “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

він зветься “реляцією”), опублікованого по гарячим слідам, — сучасний переклад його заховався в чорновику в колезькій архіві¹. Матеріал не дуже вдячний, бо метою своєю мав прославлення короля — його незвичайної відваги і стратегічних здібностей, а для зрозуміння козацьких операцій і ситуації в козацькій таборі не давав майже нічого. Рєпнін, чи, може, Б[антиш]-К[амєнський] в ролі його дорадника, скоротивши, якомога, те, що характеризувало польську сторону, внесли деякі ризики, яких не знаходимо в польській бюлетені, щоб схарактеризувати ситуацію на козацькій стороні, але все-таки опис вийшов досить млявий і безбарвний, просто-таки нецікавий².

Інші джерела, приступні Б[антишеві]-К[амєнському], давали далеко більше. Продовження — події по від’їзді Х[мельницького]го — описано

¹ Він значиться в старій “описі малор[осійським] делам” Мик[оли] Бантиша 1777 р. під № 7, 1651 р. Дм[итро] Бантиш включив його до своїх “Источников малор[оссийской] истории”, і він видрукований Бодянським в т. I, с. 21—26*.

² З огляду на згаданий розголос сього “произведения” наведу опис битви, з деякими скороченнями (розбивкою означене додане до “реляції”): “В то время король собирал свои войска близ Сокола” (в арх[івному] тексті Сакала), “откуда 15 июня выступил с оными к Берестечку, где и укрепился. Там узнал он, 27 июня, от Вишневецкого о соединении Хмельницкого с ханом у Збаража и о приближении их к польской армии. Казимир отрядил 28 июня три тысячи человек конницы для открытия неприятеля, которого передовые отряды приближались к Берестечку. В тот день происходили только маловажные перестрелки. 29-го июня союзные войска расположились лагерем в десяти верстах от Берестечка: козаки на правом крыле (где стали укрепляться), а татары, составлявшие левое крыло, заняли горные места; в середине же находящийся лес, хотя и был обще занят, но разделял их стан. К вечеру того дня значительное число союзных войск приблизилось к Берестечку. Король велел встретить неприятеля гетману Потоцкому с большою частию своей армии, а с остальною сам его подкреплял. Битва хотя была кратковременна и ничем не решенная, но весьма кровопролитная, особенно для поляков...”. В “реляції”, навпаки, підчеркнено, що противники поляків понесли більші втрати. (Імена побитих). “Сражающиеся возвратились в прежние свои лагери.

На другой день король, решившись дать генеральное сражение, устроил пред рассветом свою армию...” (детальна диспозиція). “Сим отличным строем двинулась вперед польская армия при самом наступлении дня. Козаки, а особенно татары, изумились, увидя многочисленность своих неприятелей и столь необыкновенный в тогдашние времена порядок; они старались расстроить оный частыми нападениями, но усилия их были тщетны: Король под смертною казнию запретил вдаваться в какой-либо бой, и в таком устройстве достиг стана, занимаемого союзными войсками.

Тут, открыв сильной огонь из своей артиллерии, король приказал в три часа по полудни князю Вишневецкому напасть с двенадцатью полками левого крыла на стан козакий. Сей отличный вождь исполнил с обыкновенною своею храбростию королевское повеление, но нашел в Хмельницком полководца, не менее мужественного, и был им отбит. Король, подкрепив Вишневецкого, сильно напал на центр союзных войск, чрез что, отделив татар, стеснил их в горных местах, занятых ими еще прежде сражения.

В сие мгновение польская армия употребила все усилия мужества и военного искусства. Многочисленная артиллерия открыла жестокий огонь против татар, а войска, как правого фланга, так и центра, атаковали их. Вишневецкий же возобновил свое нападение на козаков. Тогда произошла с обеих сторон сильная и отчаянная битва. Король находился в самых опасных местах и присутствием своим ободрял своих воинов. Несколько человек пало около него. Сражение оставалось нерешенным ни в чью пользу до тех пор, пока хан, испуганный убиением близ него мурзы, не предался постыдному бегству, чему внезапно последовали и все татары, которые едва остановились в пяти милях от места сражения”*.

головно на підставі відомостей Шевальє, наведених у Симоновського, і по-
додаване дещо з Грабянки, Міллера, Пасторія тощо — дуже небагато, ціле
оповідання поверхове і побіжне; трудно сказати, чи скомпонував його так-
же Рєпнін, чи сам-оден Б[антиш]-К[амєнський]. В кожнім разі, ся незви-
чайна, повна глибокого трагізму сторінка козацької історії не знайшла тут
скільки-небудь гідного розуміння і освітлення: вийшла тоща бліда реляція!¹
В другім виданні вся історія Берестецької кампанії ґрунтовно перероблена,
від початку до кінця — головно на підставі Пасторія і Шевальє. (Про-
цитовані з колезького архіву реляції Савича і Богданова, що давали відомо-
сті з козацької сторони², але сливе не використані. Переказ королівської
реляції, зроблений Рєпніним, пропущено зовсім — всю реляцію взагалі
лишено на боці, може, тому, що Б[антиш]-К[амєнський] мав намір в ці-
лості друкувати її в “Источниках”). Операції польської сторони в перших
днях, 28—30 червня, описано далеко детальніше, але для схарактеризуван-
ня ситуації в козацькім таборі видобуто дуже небагато (головно з “Іст[орії]
Русов”); яскравіш виступила козацька сторона в історії самої катастрофи:
тут вперше виступив яскравий епізод козацького героїзму, описаний Пас-
торієм, пізніше ще з більшим зацікавленням вирисуваний Костомаровим³.
Образ Берестечка виступив безпорівнянно яскравіш і ефектовніш — але
цілком відпало те, що було так старанно підчеркнуто в 1[-м] вид[анні]: без-
посередня участь в сій праці кн[язя] Рєпніна. Про неї не згадувалось нічо-
го в передмові 2[-го] вид[ання] і вичеркнено роботу його пера з самої
книги. Се цікаво з становища історії її. Сталось се з умислу чи припадково,
з ініціативи Рєпніна чи Бантиша?

¹ “Козаки, лишась совершенно надежды получить пособие от Хмельницкого и хана, и претерпевая во всем великий недостаток, решились 10 июля переправиться через Пляшовую и пробиться сквозь малый отряд Ланскоронского. Дорого стоила им сия отважность! Поспешность, с каковою они старались достигать берега, произвела великий беспорядок между ними; многие потонули, другие, при виде умножающегося неприятельского войска, обратились в бегство и большею частию пали под ударами поляков. Весь козацкой обоз, осьмнадцать пушек со всеми припасами, вся военная казна Хмельницкого и множество знамен достались победителям. Число убитых при сем козаков простиралось, по показанию малороссийских летописей, до пятидесяти тысяч человек; по словам же Пастория, только до тридцати тысяч”.

² Про сі реляції див. в IX т. “Історії України-[Руси]”, с. 176; видані вони в цілості в “Актах Ю[го]-З[ападной] Р[оссии]”, т. III.

³ “300 отважных малор[оссиян] долго отражали все усилия противников. Потопкий предложил прощение сим витязям, но они презирали жизнь, высыпали в воду все деньги и дорогие вещи, при них находившиеся, рассеялись и, вступя в ручной бой с поляками, пали с оружием. Один козак, более прочих, обратил на себя внимание, он бросился в лодку, найденную им в болоте, целые три часа избегал ружейных выстрелов, оборонялся косою. Ему также предложили пощаду. “Не боюсь смерти”, — отвечал с гордостью храбрый воин, — “умру козаком”. Шляхтич Цехановский (Б[антиш]-К[амєнський] помилкою приняв се географічне означення за прізвище) и два солдата немецкие, восшедшие в воду по горло, убили неустрашимого” (с. 304). Б[антиш]-К[амєнський] цитує до сього Шевальє і Пасторія (в основі лежить реляція Мясковського — див. “Історію України-[Руси]”, т. IX, с. 300), на Пасторія покликається і в 1-м вид[анні], при числі побитих (див. в попередній примітці), але ся цифра подана з іменем Пасторія і у Енгля, — можливо, що самого Пасторія Б[антиш]-К[амєнський] при 1-м вид[анні] не читав, а переробив його оповідання про Берестечко тільки при 2-м.

Коли виявилась потреба заступити старший опис детальнішим і більш мальовничим, чому сього не взяв на себе Рєпнін? Чому не приложив він руки до інших місць книги? Моє вражіння таке, що його участь в 1-му виданні мала характер тільки сприятливого жеста: невідомо, щоб Рєпнін виявляв охоту до літературної діяльності, до історичного писательства іншими разами, і сим разом хотів допомогти успіху книги, підчеркнути свій інтерес до неї, його рукоприкладство — як я його тому назвав, з огляду на літературну малоцінність, — було своєрідною рекламою її, так само як і підчеркнення, тою ж передмовою, що книга була написана з доручення його; може, се мало на меті й імунізування її від яких-небудь політичних підозрінь сепаратистичних, сказати б пізнішим виразом. Чи не хотів сього Рєпнін при новім виданні, чи Б[антиш]-К[амєнський] вважав уже зайвим тоді (хоч і звертався по виході до Рєпніна з проханням допомогти його розповсюдженню своїм ген[ерал]-губернаторським словом!) — про се не важуся нічого рішучого сказати.

Але порівняння описів Берестецької кампанії 1[-го] і 2[-го] вид[ань] дає також ілюстрацію того, як Б[антиш]-К[амєнський] виправляв під впливом голосів критики своє легковажне трактування батальної історії, допущене в 1[-м] вид[анні]. Він збував батальну історію короткими і сухими згадками — просто реєстрував тільки в 1-м вид[анні], допускаючи часом разючі помилки; в 2[-м] вид[анні] він при всіх важніших битвах звичайно додає якісь яскравіші подробиці або красномовні фрази — очевидно, бажає віддати належну честь воєнним подвигам козацьким, занедбаним в 1-м виданні.

Вся увага його була звернена на історію дипломатичну, головну, розуміється, на усталення нових відносин Малоросії до Московського царства. Але і сю історію викладає він дуже сумарно, не входячи в подробиці, не аналізуючи звісток глибоше, не спiniaючись на тих розходженнях, непорозуміннях, що почали виникати в сих відносинах від самих початків, не розкриваючи тих серйозних труднощів, які заважали згідному пожиттю. Навпаки, він всяко вигладжує сю історію, обминає моменти напружень і розходжень політики Х[мельницько]го і його оточення з політикою царською. Переяславські переговори, сумніви і суперечки з приводу царської присяги, що згодом стали таким дразливим пунктом для істориків, в 1-м виданні непомітно зазначені в примітці, читач міг довідатись про них докладніше з уривку статейного списку, надрукованого в додатках, і при бажанні міг взяти дещо з того собі на розум, в тексті ж після ухвали ради Хм[ельницький] прийняв від послів царську грамоту, “потом поехал в карете с рос[сийскими] послами в соборную церковь, где и приведен был к присяге в подданстве Е[го] Ц[арскому] В[еличест]ву”, і до того в примітці: “Хм[ельницький], до учинения присяги, потребовал в Соборе от царских послов, дабы они присягнули за царя Ал[ексея] М[ихайловича] в том: что Е[го] Ц[арское] В[еличест]во не выдаст их польс[кому] королю, не нарушит их вольностей и дарует им на их маестности свои грамоты. Бутур-

лин и тов[арищи] внушили тогда Х[мельницко]му и коз[ацким] старшинам всю непристойность подобного их требования, равно как и обязанность довольствоваться одним царским словом, которое никогда перемененно не бывает”¹.

І в дальших відносінах Хм[ельницький] у Б[антиша]-К[аменського] — царський вірний підданиць. “Малороссияне” також, не те що Виговський — поляк, пришедець, одвічний честолюбець і інтриган. Всі напруження, непорозуміння, розходження вигладжуються або обминаються, все йде згідно і согласно. От як, напр., оповідається остання шведсько-смигородсько-українська коаліція 1656—1657 рр., що поставила була Україну на межі повного розриву. Хм[ельницький] “по усиленным просьбам шведского короля Карла X и трансильванского князя Ракоция посылал к нам в 1656 вспомогательное свое войско под начальством киев[ского] полковника Ант[она] Адамовича². Сей козацкий вождь неоднократно имел битвы с поляками и участвовал во взятии шведами Кракова и Варшавы, где козаки (как повествуют малор[оссийские] летописи) бесчисленную казну, драгоценные королевские, церковные и знатных людей сокровища и несметные корысти получили. Преследуемый несчастьями, король польский принужден был обратиться к Хм[ельницкому] и не только желал с ним примириться, но даже искал его союза. Старания Казимира были тщетны. Гетман отвечал ему, “что он все может обещать, ежели Речь Посполитая польская, посредством полномочных своих комиссаров, торжественно признает козаков навсегда вольными, так, как назад тому десять лет гишпанской король признал таковыми голландцев”. Казимир, после неудачного сношения с Хмельницким, воспользовался несогласием, возникшим между царем и кор[олем] шведским, для примирения с Россиею. — Государь, негодовавший уже на Х[мельницкого] за учиненное им без его соизволения пособие швед[скому] королю, повелел тогда козакам выступить на защиту непримиримых их врагов. Хм[ельницький] столь медлителен был в оказании полякам какого-либо пособия, как и скор прежде в своем мщеніи; почему, отправляя малолетнего сына своего Юрия со вспомогательным козачьим войском, приказал ему и старшинам не спешить до окончания возгоревшейся в Польше войны. И так козаки пребывали в бездействии в то время, как кор[оль] пол[ьский] очищал свои владения от шведов и Ракоция”³.

Виклад, як бачимо, дуже поверховий і баламутний. Б[антиш]-К[аменський] сперся головно на Грабянці, тільки замість того, що у Грабянки Хм[ельницький] посилає сина на прохання і Казимира, і Ракоція, “отсюда

¹ С. 35, зацитовано до сього глухо: “Архив[ные] дела”, не додатки, — також, мабуть, не випадково, а з умисним маскуванням.

² Так у Грабянки; в колезьких документах Б[антиш] міг знайти, розуміється, справжнє ім’я, але йде за “мал[ороссийским] лет[описцем]”^{*}.

³ С. 45—46, я дещо скоротив се оповідання; розбивка моя.

вконець разоренной жалея Польщи, отнуду же дружества з Ракоцием явно разорвати не хотя”, і тому велить йому вичікувати, а у Б[антиша]-К[аменського] Юрась посилається з наказу царського в поміч полякам — що також невірно: в дійсності козацьке військо, де був Юрась, було згромаджено против татар¹. Б[антиш]-К[аменський] позначив своїми джерелами “Малор[осійську] літопись”, Рудавського* і “Диплом[атическое] собр[ание] дел польского двора” свого батька. Не потрудився заглянути до матеріалів колез[ького] архіву, що цілком достатньо освітлювали справу, не схотів використати навіть Енгля, де були подані все-таки досить докладні відомості про коаліцію. Се може послужити за характеристику його історичної роботи.

Так само поверхово, як часи Х[мельницького]го, викладається і доба великих напружень після його смерті, що займає другу половину I тому (гл[ави] 6—10). Нема що говорити, що зовсім неосвітленим лишився тут процес розшарування козащини. Конфлікт старшинської верхівки, з Виговським, Лісницьким та ін[шими] на чолі, і демократичних елементів, що групувались навколо запорозьких кошових. Сього від Б[антиша] трудно було-таки й вимагати. Але й чисто політичні розходження між укр[аїнською] старшиною і Москвою: справа воєводів, підпорядкування Москві митрополії тощо лишались цілком не зазначені в сій редакції.

Тут се просто польська інтрига. “Чего не удалось полякам исполнить при жизни Б.Х[мельницкого], то приведено было ими в действие при преемнике его, честолюбивом и коварном Выговском. Сей пришлец не дорожил Украйною, странною для него чуждою, равнодушен был ко благоденствию ее жителей и не страшился изменить царю, быв расположен ко всегдашней измене. Не трудно было польскому двору обольстить его титулом удельного малороссийского князя и прочими выгодами” ([с.] 56). І так, з одної сторони професіональний зрадник Виговський — против нього вірний Пушкар, так би сказати, втілення, інкарнація полтавської вірності, а вірні українці взагалі тут не при чім. “Нельзя не удивляться столь многим переменам, следовавшим в М[алой] России со времени кончины Б.Х[мельницкого]. С ним прекратилось на долго благоденствие жителей сего края, исчезли приятнейшие их надежды. Преемники его, честолюбивый Выговский и малодушный Юрий Хм[ельницкий], вместо поддержания порядка, им для блага сограждан устроенного, соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней” — цілком побіжно згадано, що той “малодушний” ([с.] 88) Юрась “после многих переговоров принужден был отказаться от прежних своих требований” в Переяславі; подані Трубецькому від нього статті схарактеризовані просто як “столь противные учиненному с Б.Хм[ельницким] постановлению” без пояснення, в чім саме (бо ж цілий ряд статей цілком відповідали Богдановій практиці),

¹ Див. “Історія України-[Руси], [т.] IX, с. 1455.

і тим менше — не стараючись зміркувати, звідки виникли такі “противні побажання”, чим були подиктовані.

Виступ Брюховецького спонукав Б[антиша]-К[аменського] присвятити окремий розділ запорожцям¹. Він за Грабянкою оповідає, яку волю дав Брюховецький їм на Україні, і з сього приводу пояснює, звідки взяли запорожці й який був їх устрій. Робить се в аспекті Прокоповича-Мишецького-Рігельмана, як відомо — дуже неприхильних для них. “Они не заботились, подобно малор[оссийским] казакам, исхитить из рук иноверного народа землю русскую, потому, что земля сия содела[ла]сь чуждою для сердец, ожесточенных грабежами и убийствами. И могли ли пришлецы, составлявшие их братство, люди различных с ними языков и исповеданий, упоенные распутствами и безначалием и скрывавшие под притворною набожностью гнусное отвращение к православию (!) — иметь какую любовь к стране, в которой процветало благочестие с отдаленных времен? Холостая, праздная и беспечная жизнь, пьянство и необузданная вольность были отличительные черты характера сего буйного и грубого народа. Скотоводство, звериная и рыбная ловля, воровство, разбой и измена составляли их главные упражнения... Странно, что сей дикий и свирепый народ, в ущелинах и порогах живший, любил также невинные увеселения. Запорожец играл на бандуре, припевал песни, но песни сии уподоблялись жестокому его нраву. Вместо любви и семейственного счастья он воспевал знаменитые убийства и разбои, предками его или им самим учиненные” (с. 11)*. Описавши далі за Прокоповичем, Мишецьким, Рігельманом і Міллером запорозькі порядки, він кінчить: “Таковы были запорожцы, навлекшие потом на себя безпрестанными изменами праведный гнев российских самодержцев” ([с.] 17).

Але яка не була ся характеристика, все-таки в сім першій виданні се був єдиний екскурс в сферу устрою і внутрішніх відносин України! Про устрій Гетьманщини, що був її темою, книга не давала ніякого поняття.

Взагалі ся друга частина праці 27 років від Чуднівської кампанії до гетьманства Мазепи — незвичайно механічна, непереглядна літопись, де сливе не вирізняються якісь ефектні події, не підчеркуються поворотні моменти — хоч би в українсько-московських відносинах, що головню займають автора і найкраще були схарактеризовані в його матеріалі, напр., крах московських планів на перебрання до своїх рук укр[аїнської] адміністрації, наслідком повстання 1668 р. против воєводів; замирення з Польщею і викликана ним на Україні тривога і невдоволення; церковна політика московського уряду й її наслідки. Найяскравіші діячі часу, як Дорошенко, Сірко, Брюховецький, лишаються неосвітлені в своїй тактиці, все у них припадкове, неумотивоване, неосвоєне. Не схарактеризовані ніскільки провідні лінії й москов[ської] політики; великодушні і “справедливі” московські

¹ Се XII розділ загального рахунку — перший розділ II тому.

царі допускають в відносинах до України нічим не виправдані несправедливості — як усунення і заслання таких добрих, бездоганих правителів, якими укр[аїнські] літописці і сам автор за ними представляють Многогрішного і ще більше — Самойловича, “добродетельного” — як величає його Б[антиш]-К[аменський], такі політичні помилки московського уряду нічим не пояснюються, не виправдуються і не засуджуються, взагалі не знаходять ніякого освітлення і оцінки. Події йдуть самотьком, не лишаючи ніякого іншого вражіння, крім повної безпорадності українського суспільства і безплановості його московських правителів. Ні соціальний процес, ні зміни в устрою, ні економічне, ні культурне життя не знайшли тут якого-небудь відбиття. Хоча б така елементарна річ, як зміни в гетьманських статтях, підібрані в актах колезького архіву, — і вони не показані автором.

Правління Мазепи, що займає весь III том, а його епілог — від настановлення Скоропадського — початок IV т[ому] — треба признати центральною частиною праці: часи сі описані найдокладніше, але для розуміння відносин автор і тут дає не більше від попереднього. Становище його безоглядно офіційне, подиктоване історією Прокоповича, що послужив його оракулом. Провідна гадка Б[антиша]-К[аменського] — не нова, розуміється — досить сильно підкреснена уже Прокоповичем, що цар Петро не дав ніякого приводу до зради Мазепи, не зробив нічого, що оправдувало б відірвання України від Росії¹. Мазепа зрадив тому, що “имел

¹ “Несправедливо обвиняют Петра I в погнании малороссийских прав, представляя Мазепу человеком, помышлявшим только о благе своих соотчичей и жертвовавшим собою для дарования свободы угнетенному народу.

Какие права были нарушены тогда Петром? (Се я подчеркнул се слово, з пізнішого ясно, що автор наклав на нього натиск, хоча графічно сього не зазначив.) Не те ли, что гетману запрещено, без соизволения государя, ссылаться с посторонними монархами, постановлять с ними договоры, участвовать в военных их действиях? Но запрещение сие существовало еще при Богдане Хмельницком; оно помещено в условиях, на которых сей предводитель козаков поддался царю Алексею Михайловичу со всею Малою Россією. Страна сия, оспариваемая двумя сильными государствами, не могла оставаться в независимости. Правда, власть гетманская при Мазепе была ограничена, по причине оказанных злоупотреблений его предшественниками, но права и вольности войсковые подтверждены и оставлены в той же силе, как и при Богдане Хмельницком. И так, одна только неблагодарность и неограниченное честолюбие [...] совратили Мазепу с истинного пути” ([т.] III, [с.] 80).

Варто згадати, що в родині Репніних були інакші погляди на Мазепу. Правда, оповідання походять з значно пізніших часів. Оповідає Петро Селецький, полтавський пан з дуже лояльної родини, про свою гостину у Репніних в Яготині в 1843 р. — одночасно з Шевченком. Задумували оперу на тему Мазепи, Шевченко мав писати лібрето, Селецький — музику. “Все стояли за личность Мазепы и хотели представить его поборником свободы в борьбе с деспотизмом Петра... В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились” (“Киев[ская] старина”, 1884, [кн.] VIII, с. 621)*.

Селецький не називає виразно учасником сих розмов старого Репніна, може бути, що говорилось тільки між молодшими, але вповні правдоподібно, що молодші Р[епніни] відбивали погляди старших. Не без значіння було, що Репнін не в приязні був з Кочубеями: князь В.Кочубей був його політичним антагоністом, а з його братаничем Дамяном у Р[епніна] був доволі серйозний “політичний” інцидент, неприємно для нього закінчений. Правда, Аркадій

в виду только личные выгоды”. Але сам він — визначна індивідуальність. Якби не зрада, “Малая Россия доселе бы гордилась” ним — “если б он, по беспредельной предприимчивости своей и неограниченному честолюбию, не возжелал, для мнимых выгод, пожертвовать благоденствием целого народа” ([т.] III, [с.] 6). Але що такого було в правлінні М[азепа], що Україна могла б ним пишатись, се лишається неясним в викладі Б[антиша]-К[аменського]. Ретроспективно він представляє життя Мазепа низкою ганебних вчинків: як він зрадив Самойловичеві, як мстився на його синах, як негарно поступив супроти Голіцина. Не досить того — Б[антиш]-К[аменський] відмовляє йому здібностей стратега, хоч він і рвався, мовляв, до ефектних воєнних виступів і гризся тим, що цар Петро пускав його на самостійні військові ролі. Признає таланти політика — але те, що оповідає про М[азепу], характеризує його тільки як дрібного інтригана — безгласного виконавця царських розпоряджень, а не якогось мудрого правителя і адміністратора. І процитувавши свідчення одного з арештованих про доходи М[азепа], Б[антиш]-К[аменський] з тріумфом замикає остаточну характеристику його такими словами: “Из сего показания можно также видеть, кем более стеснен был малороссийский народ: обладателем России или изменником?” ([т.] IV, [с.] 30) — хоча ці доходи гетьманського скарбу здебільшого лишилися в силі й пізніше тільки ще зросли.

Тяжкі Петрові репресії за союз з шведами Б[антиш]-К[аменський] постаравсь обійти або збути якнайкоротше. В Батурині Меншиков “взошел на городской вал со шпагою в руке и предал острию меча всех тамошних жителей, не исключая младенцев... прекрасный, по польскому обычаю украшенный, дворец Мазепы, тридцать мельниц, хлебные магазины, изготовленные для неприятеля, были тогда обращены в пепел... Чувствительная во всех отношениях потеря для Мазепы и Карла XIII” [т. IV, с. 2]. А чим було се для України — над сим автор не задумується. Ще коротше про Січ — “Запорожская Сечь разорена до основания полковниками Яковлевым и Галаганом” ([т. IV, с.] 20). Про кари на причетних до М[азепа] дипломатично: “Награждая верных подданных, Петр карал виновных и тем придавал более блеску добродетели” ([т. IV, с.] 28). Старшини, що пішли за М[азепу] і не вернулись до визначеного терміну, повинні були згинуті на шибениці, “однако ж государь смягчил сие наказание ссылкой их в Сибирь и Архангельск” ([т. IV, с.] 29).

Поза сим процесом небіжчиків — Петра против мазепинців чи мазепинців против Петра — все інше відходить на другий план. Автор не зайнявся навіть популярною історією Палія, оспіваного народною укр[аїнською] поезією! Тим сильніше впадає в око непропорціональне місце, занятє трагедією Кочубея й Іскри. Ні одна подія української історії — включно з

К[очубей] в своїх споминах* старається представити, що се були випадкові непорозуміння, але здається, що воно не було так. А тоді, як і пізніше, без сумніву, се була дилема в історичній перспективі: Мазепа чи Кочубей?

самим прилученням України до Московщини — не розглянена так докладно і не удокоментована такою масою додатків: сама зрада Мазепи не описана так детально, як страждання сих двох донощиків. Сказати б: автора захопило багатство матеріалу, зібраного в колезькій архіві, але після змісту його, поданого в “дополнениях” Голікова*, інтересу новизни він уже не мав, і використано його досить однобічно: не кажучи, що Іскра лишається весь час в тіні, сама образа Кочубея — негідна поведінка гетьмана з його донькою — так само мало розвинена у Б[антиша]-К[аменського], як і у Голікова. Архівне unicum* — листи Мазепи до Кочубеївни видруковано доперва в 2[-м] вид[анні], а весь роман Мазепи збуто просто неймовірною для сього прославленого потім епізоду сухою і механічною фразою¹. Повз сей епізод, що став невичерпаною темою для поетів і романістів, Б[антиш]-К[аменський] пройшов як архівний служка, що зашивав до нової обгортки сю архівну справу. Він спиняється головню на процесуальних перипетіях Кочубеєвої справи: маневрах “мстивих” царедворців, легкодумній байдужості царя, лицемірстві Мазепи, лютих тортурах, що змусили, кінець кінцем, й Іскру, і Кочубея відступити від своїх заяв². Се одна з історичних кривд вірних малоросіян, котру Б[антиш]-К[аменський] завзявся так докладно розповісти, я думаю — як приятельську прислугу для родини Кочубеїв, так, як у IV томі розповів історію Капніста-батька.

Він дістав портрет Кочубея від Сем[ена] Мих[айловича] К[очуб]ея, що був полтавським маршалом і меценатом, добув копію записок диканського священика, опубліковану потім в його “Источниках малороссийской истории”, можливо, що була в тім і *captatio benevolentiae** найбільшого з сучасних Кочубеїв, що займав посаду міністра внутрішніх справ.

З смертю М[азепи] автор менше дбає про апологію політики Петра, питання се, очевидно, тратить для нього свою актуальність, і він стає більш об’єктивним. Тут уже він признає — хоч і в виразах не завсіди категоричних, що цар порушив українські права, що він мав тверду постанову скасувати гетьманський уряд і укр[аїнську] автономію взагалі, і якби не оглядався на трудні тодішні обставини, то не переводив би вибору нового гетьмана на місце М[азепи], а просто “уничтожил бы он гетманство” ([т.] IV, [с.] 5). Призначаючи потім свого резидента Ізмайлова при Скоропадським, він “положил основание к уничтожению гетманской власти. Безпрестанная

¹ “Кочубей с давних времен питал ненависть к Мазепе, который в 1704 году обольстил дочь его Матрену, смеялся над упреками обиженных родителей и, пользуясь своим могуществом, продолжал виновную связь с сею несчастною девицею. “Оскудеша очи мои в слезах...” (Б[антиш]-К[аменський] підставляє біблійну цитату замість слів Кочубея в листі до Мазепи) — повторял тогда с пророком Иеремием огорченный отец, и праведное небо как будто сжалилось над страдальцем, послал ему случай отомстить виновнику его бедствий”. В примітці: “Мазепа был крестный отец Матрены Кочубеевой, а племянник его Обидовский женат на родной ее сестре. Он старался сначала получить руку своей возлюбленной, но благочестивые родители ее с ужасом отклонили сие предложение” ([т. III,] с. [89—]90).

² З сього приводу Б[антиш]-К[аменський] співає славу Катерині за те, що вона в своїх наказі так рішучо поставилась против тортурів як процесуального засобу ([т. III,] с. 110).

измена предводителей козаков была главною причиною столь неожиданно (!) переворота*. Петром приняты были все меры для достижения желаемой им цели¹, и победитель под Полтавою, даровавший Польше короля, не страшился более совместничества сего соседнего государства” ([т. IV, с.] 34). Себто конкуренція Польщі була самотнім гальмом, що стримувало розмах його централізаційної політики, і з тим, як її не стало — як на польським престолі засіла проста креатура Петра, він не мав причини чимсь в’язатися. Що тим він порушав старий договір Б.Х[мельницько]го, се виразно сказано в посмертній оцінці Петрової політики: “Нельзя приписывать ему в вину несоблюдение договора, поставленного царем Алексеем с Хмельницким и им самим неоднократно утвержденного: безпрестанная измена гетманов, оказываемая полковыми и даже сотенными начальниками, злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев заставили сего государя даровать Малой России новое образование. Петр совершил то, что исполнили бы его преемники” ([т. IV, с.] 79). Отже, договір порушений, слово зламане, але — “все деяния сего государя имели целью благоденствие вверенных ему народов” (ib[idem]*). Чи й українського теж? Ні, сього Б[антиш]-К[амєнський] не важиться сказати, при всій своїй казьонності. Навпаки, в різних місцях свого IV тому, присвяченого подіям від вибору Скоропадського до відставлення Розумовського: фактично процесові ліквідації Гетьманщини, ясно показується, що добро Малоросії як такої лежало в її старих правах: ламання її старого устрою не приносило їй “благоденствия”, і, порушуючи її вільності, її експлуатовано для загальних державних потреб, або в інтересах владущої Великої Росії. З малоросіянами поводитись незаслужено люто і немилосердно. Тільки що наведена посмертна характеристика політики Петра кінчиться такими словами: “одно только жестокое обхождение его с представителями малороссиян (мова, очевидно, про Полуботківську історію) и с козаками, коих он изнурял тяжелыми работами, заслуживает некоторую укоризну” ([т. IV, с.] 79). Перед тим вина була положена на Меншикова — що се він, з злості на Скоропадського, “обратил тогда гнев свой на малороссиян и был главным виновником употребления козаков в тягчайшие работы. Постыдная черта в истории непобедимого сего российского полководца, не делающая чести его душе” ([т. IV, с.] 54, розбивка моя). Потім, як бачимо, відповідальність за се поширена і на самого царя. На інших місцях стрічаємо не такі вирази, але все-таки досить помітні прояви сього ж становища за автономію, за охорону старих прав против експлуатації і безправності. Тому що вони розтикані так обережно і малопомітно, варто їх зібрати — як очевидний вплив українського оточення на автора. Згадавши про надання

¹ Сей вираз кілька разів він повторяє, згадуючи про Петрові інновації, напр., при призначенні Толстого ніжинським полковником: “Первый пример россиянина, получившего чин украинский! Таким образом Петр достигал своей главной цели” ([т. IV,] с. 53). Порівняйте с. 59—60*.

Меншикову і Шафірову маєтків на Україні в 1709 році, Б[антиш]-К[аменський] підчеркує, що се був перший випадок того роду надання “россиянам владений в Україне”, і з цього приводу зауважає: “Тамошние жители, управляемые панами своими, мнили все еще наслаждаться прежнею свободою; с изменою Мазепы исчезла для них и сия обманчивая надежда” ([т. IV, с.] 37). Б[антиш]-К[аменський] покликається при тім на царські накази Мазепі, щоб пильнував панів, аби не обтяжали людей в своїх маєтках, очевидно, сей досить неясний і рідкий у нього екскурс в сферу підданських відносин треба розуміти так, що великоросійські поміщики приносили кріпацькі великор[осійські] практики, так що се порушення укр[аїнських] прав принесло селянам погіршення їх становища. Пізнаємо тут приятеля Капніста!

1712 рік “достопримечателен также в летописях малороссийских” тим, що тоді розквартировано на Україні рос[ійські] драгонські полки — “Россияне расположились ... на зимних квартирах ... и начали получать продовольствие от тамошних жителей, без всякой платы. Скоропадский думал услужить государю снабжением солдат провиантом и фуражем. В следующие годы не предлагали уже ему никакого денежного удовлетворения за сии пожертвования и услуга его превратилась в обязанность. Столь чувствительно было для малороссиян снисхождение сего гетмана!” ([т. IV, с.] 44).

Оповідючи про заведення першої Малоросійської колегії і збільшення числа розквартированих полків, Б[антиш]-К[аменський] додає: “Тщетно умолял он (Скоропадський) государя оставить при прежних правах и вольностях малороссиян, ссылаясь на постановленные с его предшественниками договоры, торжественно многими государями и самим Петром утвержденные” ([т. IV, с.] 61), і потім з нагоди смерті Скоропадського зауважає: “О Скоропадском мало сожалели в Украине, хотя он, по доброте своего сердца, благодетельствовал многим ... (доказ: “все лучшие деревни были розданы при его жизни”). Но доброта сердца без других украшений не составляет истинного достоинства правителя народа: Скоропадский слабым и беспечным нравом не только ускорил свою кончину” (“уничтожение гетманской власти, посредством определения великороссийских судей; второй поход козаков для рытия Ладожского канала и назначение десяти тысячного отряда в Персию ускорили смерть Скоропадского” ([т. IV, с. 62—] 63), “но и лишил вверенных попечению его сограждан драгоценнейшего для них достояния (розб[ивка] моя). Измены Выговского, Юрия Хмельницкого, Брюховецкого, Мазепы и запорожцев вложили в Петра мысль преобразовать Малую Россию; внутреннее неурядство сего края при Скоропадском оправдало совершение сего исполинского намерения” ([т. IV, с.] 63).

Так от укр[аїнські] непорядки служили тільки для виправдання нівелюційної політики, повзятої російським урядом наперед, з мотивів, які не мали нічого спільного з інтересами України і її людності.

Як бачимо, принагідно розкинені відзиві й зауваження в сумі складають досить ясну інтерпретацію рос[ійської] політики на Україні, досить явно

відбивають від байдужості автора до симптомів тої ж політики в попередній добі, в другій пол[овині] XVII в. — прим[іром], в питанні про воєводів. Те, що він відзначив в часах Скоропадського, хоч не зведене до якої-небудь суцільної характеристики тактики уряду, *in puse** вже містить ту оцінку її, яка була сформульована укр[аїнськими] істориками й правознавцями кінця XIX і поч[атку] XX стол[іття]. З усею силою підчеркнений договірний характер укр[аїнсько]-московських відносин і порушення його з рос[ійської] сторони. Але, хоч як се було прикро “малоросіянам”, тільки злодій Мазепа міг пуститись на якесь противділання тому всьому!

В дальшій своїй викладі — подій по смерті Скоропадського Б[антиш]-К[аменський] тримається тої самої орієнтації. Героєм сеї доби [стає] Полуботко, “предприимчивый, отважный и твердый в правилах своих вождь малороссиян” ([т. IV, с.] 74). З приводу заведення Малор[осійської] колегії “Скоропадский в просьбе своей к государю слегка только упомянул, что при Богдане Хмельницком не было таких судей, и что они существовали при одних только изменниках Юрие и Брюховецком. Полуботок объяснился иначе. Любя правду и дорожа наследием своих предков, представил он российскому самодержцу, что статья сия (про апелляцию до воєводів) не находится в договоре Хмельницкого; что об оной бояре словесный имели только разговор с гетманскими посланниками и что напротив постановление Хмельницкого гласит: “... чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались...”. “Не только родитель твой, — продолжал Полуботок, — “но и ты, государь, собственноручно утвердил сию статью при избрании покойного гетмана Скоропадского, обещая цело, свято и ненарушимо содержать постановленный с Хмельницким договор” ([т. IV, с. 68—]69). “Влекомый пламенною к отечеству любовию и долгом носимого им звания, Полуботок решился пожертвовать собою для своих единоплеменников, и с сею мыслию представ, в сопровождении других старшин, пред грозного монарха, произнес ему следующую сильную и вместе дерзкую речь” ([т. IV,] с. [71]—72). Б[антиш]-К[аменський] подає її текст за Шерером і висловляє жаль, що йому не вдалось добути оригінального тексту, але на долученім портреті Полуботка читаємо цитату нібито з оригіналу: “Вступаючись за отчизну, я не боюсь ни кандалов, ни тюрьмы, и для мене лучше найгиршою смертию умерти, як дивитись на повсехну гибель моих земляков”. Розділ історії, йому присвячений, замикається ефектною легендою про передсмертну погрозу Петрові Божим судом (“вскоре Пётр и Павел предстанут на одной доске перед праведным Мздовоздавателем”) і кінчиться такими величними словами: “Так умер Полуботок, предприимчивый, отважный и твердый в правилах своих вождь малороссиян” [т. IV, с. 74].

З великою симпатією, хоч коротко і поверховно, описує Б[антиш] правління Апостола як активного і влучного оборонця укр[аїнських] вільностей. “Он возвратил им (землякам) древние права, Скоропадским утраченные; водворил спокойствие в вверенной ему стране; ходатайствовал

неоднократно об уменьшении в оной налогов и воинских постоев; испросил у монархини прощение виновным запорожцам и делами своими умел заслужить общую любовь и уважение” ([с. 99—]100). Правління другої Малорос[ійської] колегії описано в аспекті Рубана-Безбородька. “Хотя в царствование сей государыни (Ганни) Малая Россия много потерпела от турецкой войны, но дарованные ею сей стране попечительные начальники умели облегчить участь народа, доброго и благодарного. Перед кончиною своею императрица явила новый опыт своего благоволения к малороссиянам строжайшим запрещением брать у них подводы без платежа надлежащих прогонных денег, равно как и оказывать им какие-либо обиды” ([т. IV, с.] 108). Відновлення гетьманства Єлисаветою і правління Розумовського, розуміється, згідно з традицією, знаходить у Б[антиша]-К[аменського] повне спочуття, він обсипає похвалами Розумовського як правителя і людину, се, очевидно, в значній мірі треба пояснити тим, що його шеф Рєпнін ожений був з донькою старшого гетьманича Олексія і став спадкоємцем не тільки його маєтків, але і фамілійних аспірацій. Б[антиш]-К[аменський] розповідає різні “анекдоти”, записані, мовляв, від кн[язя] Лобанова-Ростовського, як ілюстрацію ширості, доброти, правдомовності, мужності останнього гетьмана, і так кінчить його історію: він “кончил мирно жизнь свою... в местах, наслаждавшихся некогда тишиною под кротким его правлением. ... Добродетель не умирает: не умрут никогда дела и сего незабвенного мужа. Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, великости души, природном уме, доброте сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи” ([т. IV, с.] 137). Серед українського панства гетьман Кирило не тішився особливо популярністю, і сей репертуар його персональних чеснот очевидно родинного походження. Від яких-небудь жалів з приводу ліквідації сього “кроткого правління” Б[антиш]-К[аменський], одначе, стримується і закінчує свою історію такими словами: “Здесь оканчиваю я историю Малой России: с уничтожением гетманства страна сия совершенно присоединилась к главному составу ея (очев[идно]: Росії), и преобращенная сначала в наместничества, а потом в губернии, не приняла никакого участия в мятежных действиях запорожцев, но во всякое время являла опыты непоколебимой верности и любви своей к российскому престолу” ([т. IV, с.] 137). В примітці до сього подано маніфест Катерини про скасування Січі (останній номер документальних додатків). Б[антиш]-К[аменський], таким чином, наведеними вище словами долучається до тих обвинувачень, які цариця поставила запорожцям і відмежовує від них “Малоросію”. Це оден характеристичний для нього приклад сполучення російського вірогідданства з певними реверансами в бік малоросійського патріотизму, бюрократичного настановлення своєї праці з захованням певних апарансів* супроти малоросійського оточення. Автор тільки в закінченні другого видання назвав свою працю актом вдячності для батьківщини: може бути, що він не зразу поглянув на

неї в сім аспекті; можливо, що тільки згодом пожиття серед укр[аїнського] панства в Полтаві, бажання його шефа Репніна яктїсніш ув’язатися з укр[аїнськими] панами, впливи приятелів, яких Б[антиш] нажив собі тут, зв’язки з деякими родовитими домами — прим[іром], Кочубеїв, Капністів, дало йому бажання до первісної вірогідної тези докинути дещо і на тему незаслужених образ і кривд України, чи то її панства. Первісну тезу можна сформулювати так: російські царі були добродіями України, а українці вірними і корисними підданими їх, неповинними в зрадах і прогрішеннях своїх гетьманів, вони знайшли своє щастя (“благоденствие”) під рукою царів і завсіди були їм за се вдячні і покірні, виїмок становлять різні авантюристи — чужородці, головно поляки, як Виговський, Мазепа тощо — які в рахунок українців іти не можуть. Дрібні риси, розкидані найвиразніше в останнім томі, додали до сеї тези застереження, яке можна б сформулювати в таких словах: за свою непохитну вірність і самовідречення “Малоросія” не зазнала вдячності від царського уряду: вільності її були порушені, заведені великоросійські порядки бували не в однім гірші від місцевих, людність подданська попала в тяжке становище, а яка подяка спіткала найвірніших слуг, найкращих синів Малоросії? Доля Кочубея й Іскри, Полуботка, Капніста, докладно описана в III і IV томі, ретроспективно освітлювала історію Многогрішного, Самойловича, Палія — полишену без таких виразних підчеркнень, можливо, вона давала освітлення і долі останнього гетьмана Кирила, і його внука по жінці — Репніна: катастрофа спіткала його пізніше в 1835 р., але брак спочуття до своїх адміністраційних заходів в царських верхах він в повній мірі міг, мусив відчувати вже в початках 1820-х років (в справі козацьких прав, охорони підданих тощо). Тому вищевказані застереження можна покласти не тільки на рахунок В.Капніста, “которого любовию и наставлениями имел я честь пользоваться в бытность мою в Малой России” (каже Б[антиш]-К[амєнський] в т. IV, с. 102), С.М.Кочубея (що зруйнував себе до решти своїм меценатством і “службою дворянства”) та інших подібних полтавських патріотів — але і самого Репніна й його родини (де сестра Б[антиша]-К[амєнського] була і лишилась своєю інтимно-домашньою людиною).

Можливо, що розкидані в останніх томах “И[стории] М[алой] Р[оссии]” обережні натяки і півслівця — весь меланхолійний настрій, що переходить через неї, утворили той спочутливий відгомін, що стрів книгу Б[антиша]-К[амєнського] серед української інтелігенції — в її обережних натяках укр[аїнська] інтелігенція не стільки знаходила, скільки відгадувала відгомони своїх жалів і докорів на адресу рос[ійського] уряду, з тим і певні політичні опозиційні гасла. Коль, звісний німецький подорожник, що обертася між полтавськими панами 1830-х рр. і послужив за своєрідний заграничний рупор їх настроям, пише, очевидно, на підставі того, що чув про них: що поява його історії стояла, “кажуть”, в зв’язку з декабристським рухом і мала метою приготувати Малоросію до повстання — “тому в сім

книзі чимало підхлібного для малоросійського патріотизму, і славна доба гетьманів в ній представлена в якнайкращім світлі, вона могла вийти в світ тільки за часів Олександра, толерантного до таких поглядів”¹. Так, як устами Коля полтавські патріоти 1830-х рр. хотіли висловити перед світом те, що не важилися сказати самі, так, як устами Рилєєва висловили своє політичне *credo** петербурзько-слобідські українці 1820-х рр., так хотіли вони використати працю Б[антиша]-К[амєньського] в 1840-х рр.*, і хоч се вдалось їм в мінімальній мірі з таким обережним російським кар’єристом, але в деякій мірі таки вдалось!

Полтава виразно вибила своє тавро на його книзі. Починаючи від цікавої віньети, скомпонованої, очевидно, за вказівками Б[антиша]а його полтавським учителем рисунків Д.Сплітстессером. Вгорі регалії царські, з монограмою царя Олексія і датою 1654, під ними долі простелена польська хоругва. З боків парами йдуть імення найвизначніших героїв: Наливайко — Конашевич, Б.Хмельницький — Пушкар, Сірко — Палій, Кочубей — Іскра, і в центрі на долі — контрапункт до монограму царя Олексія, вгорі — Полуботок з пальмою мученика і кайданами. Під ним долиною українські типи — характеристичні голови, чоловічі й жіночі, в різних уборах — від гетьмана до простого посполитого. Полтавщина домінує, як бачимо: скільки її діячів! Наливайко — герой Солониці, полтавський полковник Пушкар, Кочубей й Іскра. В Полтаві б’ється серце історичної України для ініціаторів чи інспіраторів сього діла!

Се історія лівобережної старшини й її гетьманів. Запоріжжя цілком на другім плані, представлене в рисах негативних, в контрасті до панів-патріотів. Епоха Мазепи — центральне місце. Засудження його “измены” — головне завдання. Історія Кочубея описана так детально, як ніщо інше, а її нерв — се короткозорє, невдячне, несправедливе, віроломне трактування рос[ійським] урядом найвірніших своїх прихильників. Той же посмак в історії Капніста. Можливо, що гостріший аналіз викрив би відгомони подібних фамілійних переказів і в інших епізодах “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Не знати, поскільки свідомо ішов Б[антиш]-К[амєньський] назустріч сим тенденціям свого полтавського оточення, але воно, без сумніву, чимало протягло свого через його томи!²

¹ J.G.Kohl. Reisen im Inneren von Russland. [Т.] II, [р.] 319*. Про се пише К.М.Грушевська в своїй студії про Коля: Коля називає працю Б[антиша]-К[амєньського] чотири-томною, значить мова про 1[-ше] вид[ання].

² Занадто, одначе, сильно і простолинійно висловився М.Слабченко в згаданих “Матеріалах” (с. 106)*, що Б[антиш]-К[амєньський] писав за замовленням полтавських поміщицьких кіл: “маючи на увазі задовольнити знов-таки практичні потреби патріотів, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” не претендувала на художність, але зміцнювала шукання дворянства укр[аїнськими] панами. Предки їх обмальовуються героями, що працювали на користь Росії, отже, через це нащадки їхні мали право на нагороду. Через це в частині, яка мала найбільше значіння, саме в присвяченій Гетьманщині, немає критики, є тільки описи, повторені в примітках, ось чому “И[стория] М[алой] Р[оссии]” робить вражіння двох праць, що йдуть рівнобіжно, доповнюючи одна одну”. В сій характеристиці багато непорозуміння, автор гово-

При нинішнім стані наших відомостей найбільше можна покласти на Капніста — після того, як берлінські акти несподівано кинули таке яскраве світло на сього представника панської ірреденти^{1*}. Перед смертю він, видима річ, сприяв з Б[антишем]-К[аменським] і міг багато йому відкрити з пережитого і передуманого; в тепло і любовно написаній його біографії, надрукованій Б[антишем]-К[аменським] перед своєю смертю, в додаткових томах “Словаря достопамятных людей” (1846)*, він з нагоди його “Оди на рабство” побіжно кинув сю значущу фразу, що К[апніст] мав метою відновлення гетьманства*. Ся дуже небезпечна для тих часів характеристика, очевидно, була сказана не в докір пам’яті небіжчика. Б[антиш]-К[аменський] як повірник інтимних політичних думок його, видко, не хотів пройти мовчки, не зазначивши сеї риси в діяльності не тільки самого Капніста, але всієї генерації полтавських патріотів, що йому довелось ближче пізнати.

Сей зв’язок, сю солідарність Б[антиша]-К[аменського] з панською верствою відчув і зазначив в своїй рецензії конкурент Б[антиша]-К[аменського]го Мартос. Не похваляючи його методу і його соціального настановлення, він пророчить його праці успіх між українським панством: “большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих предках!”. Його — представника дрібної старшини, що не потрапила нагорнути маєтків і зайняти місце серед великих панів “поміщиків”, — така праця не задовольняє, він переконаний, що ширші круги української інтелігенції зажадають інакшої історії, яка могла б показати “причины и начала причин удивительного состава козацкого народа”.

Але, кінець кінцем, переважна більшість була вдоволена, що мала нашу історію, не дуже входячи в подробиці, яка вона була. Важно, що вона була — і ще така велика й показна — було що в руки взяти. В споминах людей тих часів ясно проступає се вдоволення: вони були народом з “історією”, — і недурно Л.С. пише в своїй рецензії 1830 року, що за сей час вона стала “рідною пам’яткою” для “жителя Малороссии”, його пашпортом в культурний світ. Повних 20 років пробула в сій ролі як єдина “наша історія” в новім стилі, і після появи молодшої історії Маркевича заховала своє першенство. Рідке щастя — особливо для такої припадкової, цілком зовнішніми причинами викликаной книги.

IV

Зимою 1820/1821 перші три томи “И[стории] М[алой] Р[оссии]” пішли до цензури, в квітні 1821 дістав цензурний дозвіл останній, IV том;

рить нібито про 1[-ше] вид[ання] (історія Мартоса служить його доповненням), але ілюструє свої думки прикладами з 2-ї ред[акції]. Щодо “замовлення” — то ні в 1-м, ні в 2-м вид[анні] якраз не бачимо ходячої аргументації в справі дворянських прав старшини, якою орудували поміщицькі полтавські кола.

¹ Маю в своїм портфелі студійку про його літературну і громадську діяльність — не друкую її в надії, чей зможу доповнити зібраний матеріал*.

але тільки рік пізніше, не раніш літа 1822, вийшли вони з друку. Я не вмію пояснити такої значної проволоки, можливо, що вона стояла в зв'язку з бажанням автора — присвятити своє видання цареві, вона вийшла з такою присвятою: “Всемиловейший Государь! Беспристрастное потомство произносит суд над дееписателями; но я не страшусь его строгого приговора, хотя и знаю слабость труда моего. Потомство мне позавидует, если “И[стория] М[алой] Р[оссии]” удостоится благосклонного воззрения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края”. Передмова до читачів починалась процитованим уже вище об'ясненієм*: “Находясь по долгу службы в Малороссии, занялся я в свободное время описанием любопытной истории сего края, доселе на нашем языке известной только по двум кратким летописям, изданным Рубаном и Туманским. Труд сей предпринял я по поручению г[осподина] малор[оссийского] воен[ного] губ[ернатора] і т. д. кн[язя] Н.Г.Репнина. Сему почтенному начальнику моему обязан я многими источниками и непосредственным участием в первой книге. Описание Берестечского сражения есть произведение пера его”. Далі автор пояснює, що “первоначальная малор[оссийская] история соединена совершенно с российской и польской” (!), тому в короткім огляді представив “первобытное состояние сего края”, а “подробное повествование” почав з часу, “когда славный козакий вождь вознамерился преклонить булаву свою пред могущим скипетром рос[сийского] самодержца”. “Имя Б.Хм[ельницкого] — додає він як пояснення до долученого портрета, — должно навсегда украшать малор[оссийские] летописи. Оно и в наших (російських себто) заслуживает стоять наряду с именами великих мужей, коими вечно будет гордиться Россия”.

Заховались листи, які дають поняття про заміри, що водили Б[антиша]-К[аменського] при виданні своїм коштом такого великого і дорогого видання — в такім розкішнім для того часу вигляді. Заміри, очевидно, кар'єрні — як я зазначив вище, подиктовані “похотию на воеводство”, як іронізував Репнін.

В вересні Б[антиш]-К[аменський] вислав примірники обом царицям — дружині і матері царя, в жовтні митр[ополитові] Євгенові Болховитинову і Карамзіну, в падолисті Аракчєєву, було тих висилок і піднесень, очевидно, дуже багато: ми знаємо про такі тільки, що лишили по собі листи з подякою авторові¹. З цього ж часу, з листоп[ада] 1822 р., маємо згаданий вище лист Репніна, що в приятельській формі докоряє Б[антишеві]-К[аменському] за його кар'єристичну “похоть” — що він не хоче послухати Р[епні]на і взяти посади, яку він для нього виробляє, а хоче “воеводства”. В 1823 р. Б[антиш]-К[аменський] їздив до Петербурга, щоб особисто представитись цареві — може, й особисто піднести присвячену йому книгу; його заходи не лишилися без успіху: його нагороджено чином статського совітника і

¹ Видані в “Русск[ой] старине”, 1904, кн. IX, листи Карамзіна, 1871, т. 3*.

вписано до реєстру кандидатів на губернаторство. Але реалізація сеї кандидатури вимагала пильної уваги, заходів і припiмнень, заховались листи Б[антиша]-К[аменського], які свiдчать про такі заходи через близьких дворовi і впливових людей; нарештi, в березні 1825 р. вийшло призначення — на губернаторство до Тобольська, під начальство ген[ерал]-губ[ернатора] Капцевича. “Воеводство” здійснилось.

Але вживши 1[-ше] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” за підойму своєї кар’єри, Б[антиш]-К[аменський] не закинув своїх занять укр[аїнською] історією. Було в його планах 2[-ге] вид[ання] її відразу, чи навели його на сю думку побажання і уваги, викликані 1[-м] вид[анням], і спочуття ним знайдене в укр[аїнських] інтелігентських кругах, але в кожному разі бачимо се, що він далі збирає матеріал і літературу. Посилаючи Болховитинову свою книгу, він питає, чи не знайдеться у нього якихось незвісних йому матеріалів, просить доповнень, вказівок — так можна судити з відповіді. Болх[овитинов] по часті джерел нічого нового дати не може, але вказує на працю Лезюра*, проминену в покажчику літератури, і перекладе загальне завваження всіх, хто читав “И[сторию] М[алой] Р[оссии]”, що вступ зроблено дуже коротко¹.

Б[антиш]-К[аменський] просить Болх[овитинова], щоб позичив йому книгу Лезюра, Болх[овитинов] перепрошує, що тільки бачив її, а свого примірника не має. Вичікуючи свого губернаторства в Москві, Б[антиш]-К[аменський] знайомиться з новинками укр[аїнської] історії, збирає відомості. В люті 1824 р.* він робить доповідь в Москов[ському] істор[ичному] товаристві про т[ак] зв[ану] літопись Самовидця, що вперше йому тут впала до рук: се був рос[ійський] переклад її, з вступом і продовженням, доробленим з “Кор[откого] опису”, надписаний 1766 р., і він належав С.Дм.Нечаєву. Познайомившись з рукописом, Б[антиш]-К[аменський] оцінив його вартість — мабуть, намовив власника віддати його Істор[ичному] товариству і зробив оцінку його на засіданні — доволі поверховну, треба сказати: не помітив дороблених додатків, визначив кілька цікавих екстравагантій, “сміливих” і “забавних” виразів. Як “смелые выражения” відзначено “упоминания о стрелецких бунтах и о наказании виновных. Летописатель замечает: “что казни происходили на второй неделе великого поста”. В другом месте, “что гнев его царского величества на стрельцов таков был, что некоторым сам головы рубил”. “Есть в ней и места забавные: При описании избрания гетмана Многогрешного, хитрого, властолюбивого, сочинитель изъясняется: что он отговаривался так, как старая девка, и пр.”*.

На засіданні 29 квітня зробив він там же доповідь про анонімні “Замечания, до Малой России принадлежащие”, прислані до товариства з

¹ Карамзін обмежився загальними компліментами*: “Приношу вам искреннюю благодарность за обязательное доставление мне вашего любопытного творения. Я прочитал несколько глав с живейшим удовольствием. Вы идете по следам вашего незабвенного родителя, который прославил себя трудом общепользным”.

ніженським директором Орлаєм: скритикував тенденційність автора — великороса (назвав його по імені, хоч і не в категоричній формі — недавно помершого чернігівського директора Маркова*) і різні допущені ним невірності¹.

Діставши від Калайдовича звістку, що в Ярополчу під Волоколамськом він бачив гробовець Дорошенка з датою його смерті, Б[антиш]-К[аменський] посилає туди Аргунова, і той 30 серпня 1824 р. зарисував йому сей гробовець і скопіював напис². Наступного року Сплітсесер так само їде до Чиг[и]рина, щоб зарисувати Б[антишеві]-К[аменському] церкву Х[мельницького] і те, що називали останками його будинку³. Можливо, що в сім же часі Б[антиш]-К[аменський] взявся доповняти свої архівні матеріали і заробляти ті прогалини праці, що йому вказували з усіх сторін. Але в такім разі виїзд до Сибірі мусив припинити сю роботу. З кінцем травня 1825 р. Б[антиш]-К[аменський] уже вступив в урядування в сій Тобольській губернії і з запалом новика взявся ушаслиблювати “поручену йому людність”. В сім йому сильно не повезло. Він сам і за ним його біографи представляють справу так, що велика енергія, розумна і доцільна, виявлена ним на сім уряді, викликала невдоволення, нарікання і доноси місцевого урядництва, закостенілого в старих практиках і надужиттях, і стягла на нього біду. Його безпосередній шеф — сибірський генерал-губернатор Капцевич — був з нього дуже задоволений: виїздячи весною 1826 г. на коронацію нового царя, передав Б[антишеві]-К[аменському] свої обов’язки як замісникові, “представив” за великі заслуги до великої нагороди — Б[антиш]-К[аменський] її й одержав. Але сам Капцевич був не в авантажі: Б[антиш]-К[аменський] пояснює се так, що досить впливовий тоді Сперанський, попередник Капцевича на сім уряді, був незадоволений, що той критично поставився до його сибірських реформ. Капцевич був протегованець Аракчеева, а Аракчеев сам тепер не мав уже сили. По виїзді Капцевича пішли чутки, що він на урядування вже не вернеться; весною 1827 року визначено сенаторську ревізію на обслідування його урядування; головним ревізором приїхав неприхильно до нього настроєний сенатор Безродний. Тоді всі незадоволені піднялись не тільки на Капцевича, а ще більше на його замісника, що заступив його в урядуванні. Безродний дуже запопадливо збирав всякий матеріал на його обтяження, і Б[антиш]-К[аменський] побачив, що йому загрожують дуже неприємні наслідки. З поч[атком] 1828 р. він випросив собі трьохмісячну відпустку і поїхав до столиці —

¹ Труды и записки Общества истории и древностей, ч. III, кн. 2, с. 63 і 73*.

² Прим[ітка] 56 в III т[омі] 2[-го] вид[ання]: “Константин Федорович Калайдович первый открыл место погребения Дорошенка и, по дружбе своей, уведомил меня. Я посылал нарочно живописца для снятия рисунка с гробницы”. На рисунку значиться: “Рис. с натуры Я.Аргунов 30 августа 1824 года”.

³ В поясненнях III т[ом] с. 99 “Я посещал сии любопытные места и нарочно потом (розб[ивка] моя*), посылал живописца для снятия сего рисунка, за верность которого отвечаю”. На рисунку “Рис. 1825 г. Сплитсесер”.

шукати заступників, — але ті люде, до яких він звертався в Москві і в Петербурзі, між іншим колишні колеги і патрони, дуже холодно прийняли його: сенат прийняв представлення Безродного, підтримані його безгласним товаришем в ревізії Борисом Ол. Куракіним, і справа Б[антиша]-К[аменського] вважалась пропащою. Він подавав одну за одною скарги цареві, різко виступаючи против сенаторів-ревізорів, але тепер се вважав собі образою сенат, що згодився з їх висновками, і сі скарги тільки погіршували становище Б[антиша]-К[аменського]. Коли скінчилась його відпустка, його відставлено від губернаторства, притягнуто до відповідальності в серпні 1828 р. “за личности, распри, раздор и разные беспорядки” і, неважаючи на всі зусилля, він п’ять літ зіставався без посади, “під судом”, дуже тяжко зносячи своє опальне становище. В своїм мемуарі з жалем і гнівом сильними рисами описав він, як трактовано його — губернатора*, ще ні в чім не засудженого і обвинуваченого в цілком неважних адміністративних неправильностях — через те тільки, що сенат став на сторону ревізорів. Один з колишніх патронів, Дм. Лобанов-Ростовський, — пише він — “приветствовал меня сими словами: как осмелился ты доносить на двух сенаторов, облеченных монаршим доверием? — Не доносил, но только оправдывался. — Да знаешь ли, чему подвергаешься? тебя будут судить как ложного доносителя; ты будешь разжалован, лишен дворянства, будешь отдан в солдаты”. — “Оттого-то и проистекает вздор, бессмыслица, — кричал на меня вельможа, — что ребята, нахватав ордена, выскочив вдруг в чины, не зная службы, действуют не думавши. Жаль, что я теперь не министр, а то, по дружбе к покойному отцу твоему, мог бы спасти тебя от беды: представил бы Государю, что ты с ума сошел!”. Інші говорили не таким патріархальним тоном, але висновки були ті самі.

В сих мало сприятливих обставинах Б[антиш]-К[аменський] взявся до перероблення своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. “В то время, как клевета и злоба преследовали меня, я занимался исправлением, дополнением малороссийской истории”, — писав він Рєпніну на початку 1830 р. (26 лютого) з Москви, просячи його допомогти передплаті на друге видання, що вже друкувалось*. Цензуру пройшло воно восени 1829 р.¹ Перерібка була зроблена, таким чином, досить швидко: від приїзду з Сибірі до Москви до подачі перших томів до цензури пройшло тільки 16 місяців. Видання було знов присвячене цареві — новому Миколаєві: “Всемиловейший Государь! Малороссия доселе не имела подробного описания на отечественном языке. Повествования иностранцев, любопытные, но иногда пристрастные, оставались без всяких исследований. Удостоите, Всемиловейший Государь, благосклонного воззрения историю народа верного, храброго, продолжающего благоденствовать под мудрым правлением вашим. Всемиловейший Государь! Вашего императорского величества верноподданный”

¹ Перший том 29 сент[ября], другий 5 окт[ября], третій 30 ноября; цензурував відомий Сергій Глінка, мабуть, не затримував!

і т. д.* Не берусь рішати — чи се була тільки вимога етикету: працю, присвячену попередньому цареві, в новім виданні переписати на його наступника, чи автор надавав сій новій присвяті якесь реальне значіння і, вживши перше видання на підойму своїх планів на воеводство, сподівався, що ся друга присвята pomoже йому вибрати з прикростей, принесених йому сим воеводством!

Але передмова поясняла появу нового видання виключно науковими мотивами. “Недостатки первого издания “Истории Малой России” побудили меня заняться дополнением оной. Несколько любопытных рукописей, сообщенных мне разными особами, облегчили труд мой... Отторжение Малой России литовцами; иго, наложенное обладателями Польши на тамошних жителей; гонения, причиненные последним от католиков; славные подвиги: Косинского, Наливайка, Тараса, Павлюка, Острицы, Гуна, Полтора-Кожуха и, наконец, единственного Зиновия Хмельницкого до присоединения к России избавленного ими народа — требовали описания не столь краткого, как во вступлении к первой, изданной мною “Истории”. Вообще Малороссия — страна, обильная происшествиями, где каждый город, каждое почти местечко гласят о славе ее обитателей; где искони процветало благочестие; в недрах коей покоится прах первого законодателя нашего и нескольких мудрых государей; страна, верная Богу — в оковах, царям — во время вторжения неприятелей; украсившая век Петра и Екатерины многими достойными сынами; доселе гордящаяся отраслями их — заслуживала подробного описания”*.

Так, з одної сторони — “недостатки” першого видання, з другої — можливість доповнити його відомостями нововідкритих джерел — се мотиви нової редакції. “Недостаток” автор показує оден тільки — що події від литовського завоювання до прилучення України до Росії треба було описати ширше і докладніше, ніж се було зроблене в 1-м виданні. Се була, мабуть, однодушна гадка всіх, хто знайомився з ним, — се засвідчив Євг[еній] Болховитинов в згаданім листі*: “Все читавшие вашу историю жалуют только, что введение в оную очень кратко. А можно бы вам побольше написать о происхождении козаков” — і в асоціації він нагадав Б[антишеві]-К[аменськ]ому недавню книжку Лезюра з її здогадами про походження козаків. Жалі про те, що історія козаччини до 1654 р. в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” виложена занадто коротко, Б[антишеві]-К[аменськ]ому, певно, доводилось чути від дуже багатьох. В рецензії Мартоса — що зробила, очевидно, дуже сильне вражіння на Б[антиша]-К[аменського] — сей докір виложено в такій формі, що Б[антиш]-К[аменський], мовляв, занадто скорим кроком пройшов історію України до її сполучення з Московською державою¹, тимчасом як з смертю Богдана вона, властиво, тратить інтерес, “после него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи,

¹ Цю частину тексту я подав вище, в цитаті на с. [108, примітка 3]*

зверства и очень немного примеров великодушия”, дещо цікаве знайшлося в історії зради Мазепи: страждання Кочубея і Іскри нагадують рецензентові трагічні епізоди з історії італійських дворів XVI і XVII в., заслугою Б[антиша]-К[амєнського], що хоч він “сохранил для нас черты, достойные истории древнего Рима” в епізоді з Полуботком, — загалом же “после полтавского боя история Малор[оссии] становится приметно незанимательнее. Промежуток от гетмана Скоропадского до уничтожения гетманства, кажется, не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории”* — з виїмком Полуботківського епізоду. Таким чином, на гадку Мартоса, історик України повинен був дати найбільше місце визвольній боротьбі козаччини — кінчаючи Хмельниччиною (сам Мартос в своїй історії — на жаль, затрачений, — часам до смерті Хмельницького присвятив 3 частини, 4 і 5 — подіям від Хмельницького до скасування Гетьманщини*). Б[антиш]-К[амєнський] прийняв під увагу сі міркування. Але не тільки їх, а й інші завваження сеї рецензії. Одно я відзначив уже вище: на думку рецензента, студіюючи стару історію України — кінчаючи Хмельниччиною, треба спиратись головню на чужоземних працях. “По многим причинам должно думать, что предки украинцев не радели оставить по себе какие-либо памятники. Люди военные, каковы были прежние запор[ожские] казаки, не занимались науками, не старались о сохранении своих деяний на времена будущие и предоставляли начертать свою историю просвещенным иностранцам”. Боплана, Шевальє, Пасторія можна назвати “отцами укр[аинской] истории”, з огляду на багатство, точність і об’єктивність їх відомостей, і “сколь трудно дееписателю Малороссии заимствоваться для своей славы одними отечественными источниками”* — се можуть показати приклади, наведені в рецензії. Приклади, по правді кажучи, не дуже влучно були вибрані, проте Б[антиш]-К[амєнський] се завваження взяв під увагу, і в другім виданні хоч не вирікся українських літописів і навіть історію про жінку Хмельницького, що так ображала історичний смак його рецензента, лишив непорушеною¹, але прославленим ним “батькам укр[аїнської] історії” дав в новім виданні місця багато і ставив на чолі своїх друкованих джерел: в 1[-м] вид[анні] виказ починався свійськими: Туманським і Рубаном, Прокіповичем, “Извештием об унии”, тепер ідуть насамперед чужинці: Пасторій, Боплан, Шевальє, Лінаж де Восьєн (цитований Енглем), сам Енгель, Шерер, Лезюр і т. д. і тільки після них свої, з Карамзіним в головах, виїмки з Боплана фактично становлять тепер в 1[-й] частині цілі розділи і випираються з її рамців, Пасторій і Шевальє стають, часами, головними джерелами — не тільки перед літописями, але й перед колезькими документами, як ми се могли бачити на аналізі Берестецького епізоду, і т. под.

Третє завваження рецензента, теж в повній і навіть перебільшеній мірі прийняте під увагу Б[антишем]-К[амєнськ]им, дотикалось культурної іс-

¹ Стор[інка] 260 в 1[-му] т[омі] другого вид[ання].

торії України. Рец[ензент] писав: “Отдав всю признательность сочинителю, не станем обвинять его в сухости некоторых мест его истории. Осмелимся думать, что вещи маловажные нужнее пройти молчанием, нежели умолчать о людях, делающих честь Малороссии более всех ея гетманов. Так! умолчано о светильниках просвещения Царства Русского: о бессмертных малороссиянах! Какой предмет может быть богаче творений св. Дмитрия Ростовского — Феофан, другой величайший украинец... должны занять почетное место в истории Мал[ороссии] вместо того чтобы помещать донос на полк[овника] Капниста: мнимый заговор против гетмана не заслуживает предпочтения пред доблестями св. Дмитрия, преосв. Феофана и ученого Сковороды”*.

Се була пригадка про заслуги великих українців перед освітою і культурою Росії, Б[антиш]-К[аменський] взяв справу ширше — урахувуючи приклад Карамзіна, що в своїй історії дав теж кілька коротких оглядів при кінці історичних періодів, що у нього зазначались, — а може, взявши під увагу і конспекти старого канцеляриста Чепи, він постановив при кожнім хронологічним сегменті — назначивши їх далеко більше, ніж було у Карамзіна, — давати огляд внутрішніх відносин, успіхів культури, освіти і громадського життя.

Не лишилися без впливу й здержливі закиди рецензента про “сухий виклад” і перевантаження його “маловажними речами”: в новім виданні Б[антиш]-К[аменський] попереносив в примітки, після тексту, багато фактів, що перед тим були зареєстровані в тексті і здавались йому маловажними в новім аспекті, “сухість” постарався нейтралізувати новими квітками красномовності в карамзінській стилі і пожвавлювати мальовничими деталями ті епізоди, які полишались в тексті, — напр., батальні сцени. Крім того, очевидно, рахував на риторські скарби нововідкритої скарбниці — “Історії Русів”. Взагалі, рівняючи завваження рецензії “Сына Отеч[ества]” з змінами, переведеними Б[антишем]-К[аменським] при новій редакції його праці, можна сказати що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була ґрунтовно перероблена згідно з рецептом сеї рецензії — за вказівками Мартоса, можна сказати. Не мавши щастя з виданням своєї праці, він міг себе потішити, що його методичні міркування не пройшли дурно в українській історіографії! Я вважав потрібним тому децю ширше спинитись на сій рецензії, досі, здається мені, ніким не завважений в оглядах укр[аїнської] історіографії.

Але була ще одна кардинальна відміна, не умотивована і навіть не згадана в передмові нового видання і не рекомендована рецензією “Сына Отеч[ества]”; вона ігнорується і новішими авторами оглядів укр[аїнської] історіографії — хоча цілком зміняла характер видання. Се було відкинення того, що становило головну цінність праці, — її документальні додатки. Рецензія “Сына Отеч[ества]” зазначала, що хоча “г. Б[антиш]-К[аменський] в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных

читателей” — будуючи “на столь зыбких основаниях” місцевої літописної традиції — “но средства его в составлении “Истории” и особенно находящиеся при ней Приложения, всего в IV томах по счету 103¹, достойны величайшей похвалы — хотя материалы еще не составляют здания”*. І от сі дійсно дорогоцінні для того часу додатки, що давали читачеві можливість доповнити виклад автора безпосередньо знайомістю з документами, зникли в 2[-м] вид[анні] без усякого попередження з боку автора і без якоїсь компенсації в новім тексті його праці!² Подекуди щось з змісту документа ввійшло в текст або в примітки, подекуди читач знаходив на маргінезі відсилач до додатків 1-го вид[ання]³, частіш лишалось те, що було в тексті 1[-го] вид[ання] без того доповнення, яке давали його додатки, і те, що було в них, цілком виходило з свідомості читачів — як се сталося з документами вибору Орлика і всім тим, що вони давали для зрозуміння політики Мазепи⁴. От тому я й кажу, що характер видання ґрунтовно змінився: текст першого видання можна було трактувати як певного роду сумарій малого документального корпусу укр[аїнської] історії, вперше опублікованого тут, або коментарій до нього — тепер коментарій лишився без самого корпусу. Текст, що в 1[-м] вид[анні] можна було вважати при охоті річною другорядною — як се й зробив Мартос, — в 2[-м] вид[анні] мав відповідати за все!

Як же се сталося? Не маючи яких-небудь пояснень автора, можна робити тільки здогади. Автор рішив ширше обробити історію козащини до 1654 року і попередити оглядом історії України від слов’янського розселення до литовського завоювання, далеко ширшим від того вступу (від литовського завоювання до 1650 р.), що був в 1[-м] вид[анні], крім того постановив подавати короткі огляди життя і культури до окремих розділів і ширший — при кінці праці, все се мало сливе подвоїти текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, зробити видання волюмінозним і дорогим. От, мабуть, щоб лишити її при первіснім розмірі і не підіймати ціни, автор і рішив виключити додатки, а дипломатарій видати окремо, в збільшених розмірах —

¹ Було властиво 103 нумери, але під деякими стояло кілька листів, і загальна сума актів і листів в додатках 4 томів 1[-го] вид[ання] була 132.

² Тим, мабуть, пояснюється, що й новіші дослідники укр[аїнської] історіографії так мало звертають уваги на сю кардинальну різницю 1[-го] і 2[-го] вид[ань]. Так, в новішій “Огляді укр[аїнської] історіографії” читаємо*, що в 2[-м] вид[анні] “документи перенесено до” “Примечаний”, тим часом з додатків до приміток перейшов, здається мені, тільки уривок з стат[ейного] списку Бутурліна та ще анекдоти про Розумовського. Карпов, що надавав таку вагу опублікованим Б[антишем]-К[амєнським] документам, впав в помилку, рахуючи, що документальні додатки його вийшли тричі: при 1[-м] і 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і окремо під назвою “Источников”, а в дійсності в 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” їх уже не було.

³ Так, за славною “Піснюю Мазепи” Б[антиш]-К[амєнський] відіслав читачів до додатків 1[-го] вид[ання] (с. 75 III[-го] тому 2[-го] вид[ання]), і через недогляд в деяких новіших працях читаємо, що вона вперше опублікована Костомаровим, тому що не була повторена в останніх виданнях “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

⁴ Див. вище с. [113]*.

те, що здійснилось аж по його смерті виданням “Источников малороссийской истории” — вибірки з його дипломатарію, зробленої Бодянським¹.

Пожертвувавши додатками і вживши більш економного формату і друку, авторові вдалося вмістити майже вдвоє збільшений текст в трьох не дуже великих томах середнього октаву, приблизно 35 норм[альних] аркушів, рахуючи разом з примітками, — надати своєму творові замість первісного монументального корпусу вигляд доволі портативного компендіуму. Ілюстрації значно збільшено — я відзначив вище, що від виходу 1[-го] вид[ання] Б[антиш]-К[амєнський] збирав ілюстративний матеріал досить заподадливо, але подано його також в економнішому — навіть занадто економному вигляді: в такім малім розмірі, що він тратить навіть свою вартість. Прибули портрети Дорошенка, Апостола, Безбородька і церковних діячів: Могили, Тукальського, Гізеля, Барановича, Дм. Тупталенка, Прокоповича, Кониського (відповідно побажанням Мартоса), але замість портретів на окремих аркушах подано їх тепер (з винятком Киселя) в маленьких медальйончиках, по 6 на одній сторінці. З’явилися малюнки монументальних пам’яток — гробовці Острозького, Киселя і Дорошенка, Суботівська церква, кілька планів і карт, знімки гербів, факсиміле підписів (числом 15) з оригіналів колезького архіву. Нарешті — багатий і цінний альбом костюмів, споряджених Рігельманом, — 26 типових фігур, різного соціального стану — в фарбах, але в такім малім розмірі — по 9 на одній сторінці, що всі деталі мішаються і пропадають для ока. При стараннішій виконанні і більших розмірах сей матеріал становив би дуже цінний і ефектний альбом — але автор, очевидно, налягав на економію, бажаючи зробити своє видання загальноприступним.

Так зложилась нова редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Розширивши її хронологічні рамці, рішивши дати огляд історії України від розселення, а історію козащини описати ширше від самих початків, Б[антиш]-К[амєнський] мав переконання, що сим разом дає вже повну історію України, тому назвав просто “Историей Малой России”, уже без яких-небудь обмежень. За поміччю чужоземних авторів, вказаних Мартосом і Енглем, і з нововідкритих українських повістей, притягши нові серії документів, не

¹ Працюючи над IX томом історії України, я мав в руках рукопись дипломатарію, але мене тоді не цікавило питання, коли він був зложений в сій формі; в сій хвилі я не маю змоги оглянути сю рукопись, щоб ближче означити її час. Бодянський в передмові до видання (“Чтения”, 1858, [кн.] I) каже, що Б[антиш]-К[амєнський] на його друковану відозву в “Чтениях” 1846 р. і окремий лист до самого Б[антиша]-К[амєнського] дуже скоро, за 2—3 місяці, надіслав “четыре огромных листовника, заключающие в себе самые разнообразные бумаги относительно малороссийской истории” — м[іж] ін[шим], там були копії “О достопамятностях” Чернигова Маркова, “Краткое описание” Іллі Квітки, “Описание” Ст. Зарульского, “Замечания до Малой России”, реферовані свого часу в Московському товаристві, що Бодянський зараз же став друкувати, “поки складались самі акти”. Але відома катастрофа припинила видання “Чтений”, і акти Б[антиша]-К[амєнського] припинились друком. Бодянський наново став їх друкувати в 1858 р., але довів тільки до часів Скоропадського (червень 1722 р.)*.

використаних в першому вид[анні], хотів він її зробити також і “подробною”. Вказані Мартосом праці відіграли в тім особливу роллю, і з Боплана наведені цілі розділи для ілюстрації воєнного побуту. Не так щасливий був Б[антиш]-К[аменський] в користанні з нових українських джерел, вперше ним притягнених для реконструкції українського дієписання. Се була праця Романа Ракушки, пізніше прозвана “Літописом Самовидця”, й анонімна “История Русов”. Очевидно, до них належать слова передмови про нові “цікаві рукописи, уділені йому ріжними особами”. Самовидець в рос[ійському] перекладі 1766 р. знайшовся в посіданні С.Д.Нечаєва — він, мабуть, показав сю рукопись Б[антишеві]-К[аменському]¹ як спеціалістові укр[аїнської] історії десь в рр. 1822—1823 і за його порадою віддав до бібліотеки Московського історичного товариства.

Про “Історію Русов” Б[антиш]-К[аменський] каже, що копію її одержав від Степ[ана] Ширая, тодішнього чернігівського маршала, Ол.М.Лазаревський пізніше чув від чернігівського любителя Ханенка таку історію сеї копії — мовляв, знайдено сеї твір коло року 1828, як описувано Гринівський маєток на Стародубщині, що належав Іллі Безбородькові, а від його зятя перейшов тоді до кн[язя] Голіцина; члени чернігівського суду, описуючи бібліотеку в сій Гринівській садибі, зацікавились рукописом, показали його Шираві, і той велів списати собі з неї копію, і від неї пішли тоді копії “І[сторії] Р[усів]” між українським панством². Я не дуже вірю в реальність сього оповідання: можливо, що його пустили були для того, щоб замаскувати дійсні обставини появи сього сенсаційного твору; з листа Брігена, писаного в жовтні 1825 р.³, видно, що вже тоді копії “И[стории] Р[усов]” ходили по руках чернігівських панів і викликали велике вражіння, питання — чи Б[антиш]-К[аменський] встиг одержати її копію від Ширая ще перед виїздом своїм до Сибірі, чи се сталось пізніш, але ясно, що він знайомився з сим твором в момент незвичайного зацікавлення ним, коли він здавався якимсь апокаліпсом укр[аїнської] історії — незвичайно цінним, але zarazом — політично небезпечним. Б[антиш]-К[аменський] не устояв перед загальною сугестією — яка навіть самому Пушкіну піддала була думку писати історію України на підставі сеї дивної “Історії”; він — Б[антиш]-К[аменський] — очевидно, постановив використати її як[о]мога ширше, щоб пожавити суху манеру викладу, завважену йому в рецензії “Сына Отеч[ества]”, — як я се зазначив вище, і сама по собі се не була лиха думка, коли б він догадався трактувати її як літературний твір XVIII в., цінний як відгомін поглядів, споминів і дезидератів того часу. Але вийшло якраз навпаки: хоч від ока його — досить все-таки вишколеного на автентичних актах — не сховались ріжні підозріливі прикмети тих “документів”,

¹ Так можна міркувати з його згадки в передм[ові] 2[-го] вид[ання] про “доставленные ему” “любопытные рукописи”.

² “Киев[ская] стар[ина]”, 1891, № 4, с. 113*.

³ В.Маслов. Литерат[урная] деятельность Рылеева, додатки, с. 97*.

що містилися в тексті “И[стории] Р[усов]”, і різні розходження її оповідання від того, що давали авторитетні писання Міллера, Енгля і Бантиша-батька, і все се змушувало його признавати “И[сторию] Р[усов]” “источником мутным”, все-таки він зібрав з нього матеріалу найбільше для старої історії козаччини, XV—XVII [в.], — матеріалу наскрізь фантастичного, і далеко менше черпав я її цікавих переказів про XVIII в. “И[стории] М[алой] Р[оссии]” се не пошкодило; я думаю, що успіх 2[-го] вид[ання] в деякій мірі пояснюється тим, що в часах, коли “И[стория] Р[усов]” будила таку гостру і боязку увагу, в нім можна було знайти такі цікаві виривки з неї.

З оповідань Самовидця — таких цінних (хоч тенденційних!) для подій і відносин середини і другої половини XVII в., Б[антиш]-К[аме́нський] скористав далеко менше: до тексту ввійшло тільки його пояснення причин Хмельниччини, що стало потім класичним: Бантиш його оцінив! але поза тим навів в примітках кілька малозначних екстравагантій — “преимуществ пред прочими малорос[сийскими] летописями”, як він се назвав у своїй доповіді в істор[ичному] товаристві (найцікавіше — се характеристика Самойловича).

Все ж таки завдяки сим двом нововідкритим джерелам літописний малоросійський елемент і в новій редакції зістався дуже показним — бо нового архівного матеріалу для сеї редакції Б[антиш]-К[аме́нський] притяг небагато — особливо з архівів місцевих. І сим разом пройшов він, як сліпий, повз сеї дорогоцінний матеріал. На пальцях можна порахувати, що взяв він з старих книг Чернігівського воєводства, з актів військової канцелярії, Генерального суду тощо. Попрацювати на місцях, мабуть, обставини не дозволяли; нова редакція викінчувалась наспіх серед подорожувань до Петербурга і хожденій “по сильних мира” для реабілітації, в настрою, цілком несприятливому для вдумливої праці. Приходилось, правдоподібно, використовувати головню те, що призбирано було після закінчення першої редакції до виїзду “на воєводство”.

Круг джерел і літератури поширено дуже скупо: крім тих трьох “батьків укр[аїнської] історії”, імперативно вказаних Мартосом, бачимо в виказах джерел Лінажа де Восьєн*, “Корону Польську” Несецького* і стару історію Польщі Соліньяка*; досягнення новішої польської історії — праці Альбертранді, Бан[д]тке, Суровецького, Чацького, Квятковського — лишилися без уваги¹. З новішої російської літератури, крім Карамзіна*, бачимо курс Гавр[ила] Успенського, праці Болховитинова*, Берлинського*, Маркова*.

Весь західноєвропейський історіографічний рух — що так сильно зазначився саме в 1820-х роках, — праці Гізо, Тьєррі, Баранта, що захоплювали тодішніх молодших адептів історії, очевидно, нітрохи не цікавили нашого автора. “Історіограф Малоросії” зістався далі в ролі скромного ученика російського історіографа Карамзіна.

¹ Щоправда, їх мало знали взагалі: Полевой виткнув в своїй рец[ензії] незнання польських історичних праць, але назвав Нарушевича, Когновіц[ь]кого, Нємцевіча*.

Сим разом історія починалась від приходу слов’ян — як се значиться в заголовку I частини: “Часть первая. От водворения славян в сей стране, до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем”. “Слов’яне мешкали в краю, потім відомім під назвою Малоросії, від перших віків християнства, прийшовши з Дунаю”^{*} — але автор фактично починає від літописних відомостей про слов’янське розселення, винахід слов’янського письма і “єдиновластія Рюрика”¹, буквально повторює коротку примітку І[-го] вид[ання] як “различно повествуют” про те, відки взялась назва М[алої] Росії і України, у автора не знайшлося ніяких своїх гадок, ні нових відомостей на сю тему. Огляд подій передтатарських часів скопійовано з історії Карамзіна, але для литовсько-польської доби, крім Карамзіна, Б[антиш]-К[аменський] широко використовує Соліньяка, від 2-ї пол[овини] XV в. притягається Енгель, Несецький, під 1410 р. знаходимо відомості з “Іст[орії] Р[усів]”, про участь українців в Грюнвальдській битві і привілей Ягайла (фальшований) з деякими критичними зауваженнями, що не перешкоджає Б[антишеві]-К[аменському] і далі цитувати тексти “И[стории] Р[усов]” (але дещо з відомостей “И[стории] Р[усов]” виразне ставиться під сумнів — “будто бы”, напр., прим[ітка] 49 про українців в битві під Варною)^{*}. З кінцем XV в. використовуються відомості “Диплом[атического] собрания” старого Бантиша. До XVI в. зовнішня політична історія — дипломатичні відносини і конфлікти Московщини, Литви, Польщі, Туреччини і Криму широко оповідаються часом події, що безпосередньо не зачіпають зовсім або дуже мало Україну, але під кінець кожного розділу автор вважає своїм обов’язком докинути щось про релігійне життя, освіту, “состояние городов” тощо. З поч[атком] XVI в., з появою козаків, історія більше займається внутрішніми українськими справами.

Пораду Болховитинова — “більше написати про походження козаччини”² — Б[антиш]-К[аменський] не послухав, тут приклад Карамзіна, що повторив старі згадки XVIII в., його не звабив: він у примітках тільки навів його домисли і висловився против раніших висновків, ніж XV віку — з огляду на звістку Бельського, що до XVI в. про козаків в Польщі не знали³, вважаючи правдоподібним вивід козаків від черкесів, він думав, що се черкеське переселення сталося не раніш XV в., і переказує те, що написав про формування козацького війська Енгель:

¹ Мабуть, через неувагу з’явилися у Слабченка (Матер[іали], [т.] I, с.106), що у Б[антиш]-К[аменського] український нарід “выводиться іще від скитів. Таким побитом Бантиш-Каменський на цьому ґрунті сходиться зо всіма своїми попередниками, почавши від Гізеля, з ними він в повній згоді”. Ні, вже “Кор[откий] опис” відірвався від генеалогій Синопсиса, і ні Рубан, ні Б[антиш]-К[аменський] до них не вертались. Б[антиш]-К[аменський] не йде в глибину віків дальше заселення України слов’янами, що сталося “с первых веков христианства” [1830, т. 1, с. 1]. Се “Ист[ория] Р[усов]” зачинала від кімеріян і скитів, а Б[антишеві]-К[аменському] Бурачек ставив се в докір, що він відступив від сих висновків.

² “А можно бы Вам побольше написать о происхождении козаков” — гадки з приводу І[-го] вид[ання], в цитованім листі 19 листопада 1822 р.

³ В сім він іде за Енглем — див. далі.

“Начало козаков, обитавших за Днепровскими порогами, скрывается во мраке неизвестности. Все разыскания ученых о их происхождении основаны более на одних догадках¹. Они никогда не составляли отдельного народа; подобно римлянам, обязаны существованием своим войне². Нельзя достоверно определить время появления их в сих местах, но оно последовало не прежде XV века, основываясь на показании Бельского: что казаки сделались известны в Польше только в начале XVI. Если б сии отважные витязи, страшные для соседей, до того поселились в странах заднепровских, то наверно обратили бы на себя внимание современных деесписателей” ([т. 1, с. 108—]109). “Переселенцы сии разделились на два сословия, на женатых и холостых: женатые населили деревни в отдалении от Сечи между Днепром и Бугом; холостые имели жилища на Хортитском острове в укрепленном месте, ими Сеч называемом, которое, однако ж, по обстоятельствам переменили... Долго сие деятельное ополчение не имело постоянного учреждения. Первый предводитель оно, о котором история упоминает, был Евстафий Дашкович... Соединяя с знанием воинского дела мужество необыкновенное, неутомимую деятельность, Дашкович, подобно Ромулу, составил из толпы неустрашимых ратоборцев легкое, образованное полчище, всегда готовое на брань при едином мановении руки его. Он разделил сих воинов на сотни и полки, снабдил их ружьями и мечами, поставил над ними вождей. Подчиненность, введенная Евстафием, сходствовала совершенно с римскою: перенесение всяких трудностей, презрение жизни, опасностей; слепое повиновение, равный дележ добычи; свободный выбор начальников — вот в чем состояли обязанности, права сего ополчения” ([т. 1, с.] 111—112). Б[антиш]-К[аменський] цитує до сього Енгля, Старовольського і Зиморовича; Енгля він дійсно мав перед очима, його студіював і використовував, інші польські автори, ним називані (з виїмком названого в виказі джерел Несецького), се ті праці, що цитуються для даних питань у Енгля.

Енгель взагалі служить за головного провідника для XVI в., поруч нього Б[антиш] використовує Карамзіна, Міллера, Соліньяка, “колезькі описи” свого батька, від 1620 р. — “малоросійські діла” для церковних справ: батьків трактат про унію*, “Історію рос[ійської] єрархії” Орнатського, праці Болховитинова і ін[ші]. Українські літописі і компіляції стоять на другім плані: Б[антиш]-К[аменський] вживає їх, коли їх відомості пройшли через ретори Міллера і Енгля (себто перед тим через короткий опис!); до “Ист[ории] Р[усов]”, їм невідомої, він не може прикласти сього методу, через те його становище супроти екстраваганцій “И[стории] Р[усов]” доволі трудне: він то уникає їх, то приймає в тім разі, коли вони не суперечать

¹ Для прикладу Б[антиш] наводить (в примітках) здогадки Потоцького і Карамзіна, але не приймає їх і ставить від себе згадану вище гіпотезу, що се були черкеські переселенці пізнього часу, XV—XVI в.

² Се улюблена думка Міллера, він повторяв її на різні способи, від нього перейняв її Енгель.

відомостям, прийнятим Міллером і Енґлем, а коли суперечить їм, часом критикує, а частіш мовчки відкидає. Напр[иклад], він мовчки обминув реформу Євст[афія] Ружинського, так мальовничо і спокусливо описану “И[сторию] Р[усів]”, — тому що прийняв за Енґлем реформу Євст[афія] Дашковича. А от, напр., як він розправляє з відомостями “И[стории] Р[усов]” про 1580-ті рр. “По отрешении Шаха от гетманства, днепровитяне, продолжая содержать вооруженную стражу на островах... долго не имели главного предводителя. Малороссийские летописатели согласно именуют Скалозуба, иные товарищем Шаха, другие его преемником; говорят вкратце о нападениях его с козаками на Молдавию, на многие турецкие селения; упоминают, что он лишился жизни в одном морском сражении: но все сии события находятся в летописях, без означения годов” ([т. 1, с.] 151–152). Наводяться дати Міллера (“О малор[оссийском] народе” и “Зап[иски]”) і Енґля, відкидається звістка Старовольського про визволення Свирчовського з неволі, тому що сього не каже ні оден “летописатель Малороссии”, далі наводиться дословно опис походу Скалозуба з “И[стории] Р[усов]”, без мотивації — очевидно, тому, що він доповнює короткі звістки “малор[осійських] летописателей”, не суперечачи їм ([т. 1, с.] 152–153). По сім читаємо: “Соображая сие повествование с кратким известием Миллера, можем смело отнести оное к 1589 году. Хвала и честь сынам Малороссии, сохранившим для потомства деяния их предков!”. Се комплімент оповіданню “И[стории] Р[усов]” — але далі наступає критика оповідання її про Мих[айла] Вишневецького, що має пояснити, чому Б[антиш]-К[амєньський] не використовував її і не поставив сього Вишневецького в ряді гетьманів (в “И[стории] Р[усов]” він попередник Свирчовського і править в рр. 1569–1574): “Но не менее дееписателю времен новейших (сучасному історикові, себто) предстоит труд очищать сей мутный источник (“И[сторию] Р[усов]”!). Вот еще пример, сколь осторожно надобно почерпать из одного: там, в числе гетманов, находится князь Михаил Вишневецкий, о мнимых подвигах которого против турков и татар отзывается с похвалами один летописатель (на боці: “См. в Летописи Конисского” і т. д.). Князь Михаил Вишневецкий никогда не был гетманом малороссийских козаков. Они состояли в то время под начальством Свирговского. Вишневецкий был первым кастеланом киевским, старостою каневским, черкасским, любецким, умер в 1584 году и погребен в Киево-Печерском монастыре” ([т. 1, с.] 153), цитата на “унію” Б[антиша]-батька, але використаний, мабуть, і Несецький.

Сей епізод нехай послужить за характеристику позиції Б[антиша]-К[амєньського] супроти укр[аїнського] літописання і спеціально “И[стории] Р[усов]”. Для нього “И[стория] Р[усов]” все-таки “мутный источник”; він притягає його багатством деталей, мальовничих подробиць малор[осійських] подвигів, честь йому за них! Але Б[антиш]-К[амєньський] відчуває його непевність, пробує вибирати більш допустиме з менш допустимого — але при сій провірці часто спирається на таких же самих каламутних легендах і

фікціях, через те його еkleктизм заводить його часто в кут! Трудно його в сім винуватити, бо в сім стані укр[аїнська] історіографія зіставалась і потім протягом майже всього століття; Антонович в своїй першій праці про козачину* пішов в дечім назад проти сеї праці Б[антиша]-К[аменського] — при всім своїм критицизмі!

Причини безрадности Б[антиша]-К[аменського] — і пізніших істориків — в сім еkleктизмі нам відомі. Се непроаналізованість укр[аїнського] літописання XVIII в., де абсолютно не вміли відріжнити факта від фікції, з одної сторони, з другого боку — необзнайомленість з польською і взагалі закордонною літературою, через її малу приступність, труднощі в користанні для аналізування місцевого літописання і реконструкції історії подій, а в результаті — велика байдужість до сеї чужої літератури. Ми бачили, з яким слабим апаратом взявся до своєї роботи Б[антиш]-К[аменський]; як небагато доповнив він його в другій редакції; тільки місцями знаходив він у Енгля більші уривки чи переповідження з сих джерел, до яких він сам не хотів чи не міг братись, іншими разами мав механічні цитатції авторських імен, і не знати, що було з ними робити. Б[антиш]-К[аменський] блудив серед них, ходив навпомацки і часто впадав в помилки, се зрозуміло, і нема чому тут дивуватись.

Так, для історії Косинського він знайшов у Енгля досить детально переказане оповідання Гайденштайна, відчув його реальність і, не входячи в критику, відкинув фікції “И[стории] Р[усов]”. Але з Наливайком не устерігся і повторив за “И[сторией] Р[усов]” все її легендарне оповідання — хоч мав у Енгля досить докладну фактичну історію, — тільки без детального показання джерел. Для історії переведення унії оперся на працю свого батька, що взагалі була для нього оракулом, і вона вийшла досить вдало у нього — для того часу, і т. д.

Те ж приблизно повторяється і далі, в огляді подій 1-ї пол[овини] XVII стол[іття] — те ж хистке балансування між документами колезького архіву, церковною хронікою свого батька і витягами Енгля, з одної сторони, і непорозуміннями і фікціями укр[аїнського] літописання й “И[стории] Р[усов]”.

На початку непотрібно-широко оповідається за Карамзіним і колезькими актами історія московської Смути — очевидно, з огляду на участь в ній укр[аїнських] козаків, але далеко детальніш, ніж було потрібно; в “И[стории] Р[усов]” оповідається вона теж широко, але Б[антиш]-К[аменський], маючи певні матеріали в руках, не спокушається нею. Тут починається правління Сагайдачного, десть від р. 1606; хоча у Енгля був досить багатий матеріал для його часів, Б[антиш]-К[аменський] не втерпів, щоб не покористуватись в дечім і з “И[стории] Р[усов]” ([с.] 189), натомість пропустив багато цінного з поданого у Енгля, взагалі звів до мінімуму відомості про участь Сагайдачного в Московській війні, десть винісши до приміток — вважаючи се за епізод, “помрачающий славу” його, і уділив йому

сувору нагану: “Он действовал таким образом для личных выгод, желая удержать за собою гетманство, приобрел доверие правительства польского, справедливую укоризну от потомства”.

Про церковні події багато матеріалу зачепнув з відомої вже нам літератури, переважно доброякісного, але не без того, щоб з ним не попало і різних вигадок, як те, напр., що Сагайдачний, розжалений невдячністю польського уряду, постригся в ченці, “но и в скромной обители продолжал служить отечеству”: своїм коштом відновив Братський монастир і школу, засновану 1588 р., і т. д. ([т. 1, с.] 190).

Для бурхливих подій 1630-[х] рр. знов широко використано “И[сторию] Р[усов]”, хоча у Енгля Б[антиш] мав багатий фактичний матеріал: всі ті ефектовні оповідання “И[стории] Р[усов]” про унію, про лядські тиранства знайшли тут послух, хоч взагалі виклад Б[антиша] досить короткий і побіжний. Після політичного огляду подано характеристику відносин під польським пануванням — в переддень Хмельниччини дещо про Київ, про організацію Чернігівщини “з земської книги Чернігівського воеводства, що зберігається у чернігівських панів Бакуринських”*, і з “кн[иги] гродской воеводства Черниговского” про різних польських панів, що володіли маєтками в сім воеводстві перед Хмельниччиною, також про єрархічні зміни, школи, книжність, друкарство, дещо більше, ніж при попередніх розділах ([с.] 219—227). Для характеристики відносин перед Хмельниччиною використано вступні оповідання Самовидця (с. 220), і по сім відложено його на бік, не взято нічого для історії Хмельниччини: не підходив до настроїв Б[антиша]-К[амєнського] чи тих панських кругів, для яких він писав.

Біографія самого Хмельницького — цікава комбінація критицизму і безпідставного довір’я до “И[стории] Р[усов]”: відкидається звістка, що мати його була донька Богдана Ружинського — “он, для славы имени своего, не имеет надобности в знатном происхождении”, але повторяється вигадка, що ім’я Богдана він одержав від свого хрещеного батька кн[язя] Сангушка! Конфлікт з Чаплицьким описано, головню, за польськими джерелами, але щедрою рукою зачеплено з “И[стории] Р[усов]” ріжну патріотичну риторику апокрифічного характеру: промови Хм[ельницького] до барабашівців, лист його до короля Володислава, декларація турецьким послам в Переяславі, різні фантастичні епізоди, як облога Новгорода-Сіверського Раданом і под. Жванецьку кампанію Б[антиш] взяв за притоку, щоб подати з Боплана опис татарських наїздів в цілості (перед тим з нагоди козацьких походів на море часів Сагайдачного подано в цілості ж Бопланове оповідання про козацькі морські експедиції). З колезьких актів докинено кілька нових, яскравих подробиць про поведінку Хм[ельницького]: як він лютував на Москву під час Берестецької кампанії, що вона не йде назустріч його пропозиціям в сей критичний момент, про те, як він порубав полк[овника] Єська за те, що той противився молдавській експедиції (в примітках — 286, 302).

Переяславською радою і Московськими статтями 1654 р. замикається перший том; обіжниками Казимира, переговорами з Богуном і московськими операціями на Білорусі відкривається другий, що обіймає 33 роки московської протекції — до гетьманства Мазепи. Ся частина різко відрізняється від першого тому. Вона підпала невеликим змінам проти першого вид[ання] — ще найбільше в першій розділі, присвяченій останнім рокам правління Х[мельницько]го, а далі текст лишається здебільшого той самий, частіш у примітках докидаються нові відомості, між ін[шим], дещо з Самовидця (прим[ітки] 72, 86, 164, 166–167), м[іж] ін[шим], тут Б[антиш] правильно помітив, що устами його говорить духовна особа.

Польські джерела використовуються зрідка (Енгель, Соліньок, Несецький — головні біографічні пояснення — в примітках). “Ист[ория] Русов” теж сливе не виступає (характеристика Сірка на с. 184, виривок з його листа до Самойловича в прим[ітці] 142). Взагалі малор[осійське] літописання потроху відходить на другий план супроти нових додатків з колезьких актів.

На їх підставі вносяться часом і нові риси до давніших характеристик. Напр[иклад], про Х[мельницько]го тепер читаємо: “... оправдывая непоколебимую верность гетмана к российскому престолу, должно упомянуть и о деяниях его, превышавших власть, законом ему предоставленную. Хмельницкий желал сохранить присягу, данную царю, и вместе действовал скрытым образом, в противность Переяславского договора. Если б он, в свое время, донес о предложениях Казимира и Фердинанда III, государь не усомнился бы в его верности: но быв подданным, гетман поступал как независимый владетель; сносился, мимо обладателя России, с врагами его, в них искал друзей себе. Оказанное пособие Карлу X, переписка с сим королем и с Радзеевским служат тому доказательствами. Сего мало: опасаясь, чтобы царь Алексей Михайлович не возвратил Украину полякам, он заключил, в исходе 1656 года, дружественный оборонительный договор в Чигирине с полномочными князя Ракоция, молдавского и волохского господарей и хана крымского” ([т. 2, с.] 10). Далі оповідається останнє посольство Бутурліна до Хм[ельницького] з докорами за порушення обов’язків, і різка відповідь гетьмана: “Никогда не отстану я от шведского короля, с которым дружен более шести лет, прежде нежели поступил в подданство Его Царского Величества. Шведы — люди правдивые: умеют сохранять и приязнь, и обещание; а великий государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском запорожским немилосердие свое, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну”, і т. д. ([т. 2, с.] 15). Політика Хм[ельницького] нарешті знайшла деяке освітлення! Але таких додатків в 2[-м] вид[анні] з’явилося небагато. Навпаки, місцями текст значно скоротився — напр., для рр. 1682–1686: автор, очевидно, хотів надати своєму викладові більш суцільності і прагматизму і багато попереносив до приміток те, що здавалось менше важним, а дещо повикидав зовсім. Попали до при-

міток часом і доволі важні і характеристичні для укр[аїнської] політики речі, напр., інструкції гетьманському посольству до Москви 1686 [р.] з приводу московсько-польського союзу: видко, недооцінював їх Б[антиш]-К[аменський].

На закінченні тому було подано погляд на тодішнє становище Малоросії (гл[ава] XXXI, [с.] 202–223, коло 28 тис[яч] зн[аків]). Починається він патетичними фразами: “Тридцать лет протекло после кончины славного Богдана Хмельницкого и сколько перемен, сколько крови пролито честолюбцами там, где она струилась прежде за одну отчизну! Гремело проклятие его над главами забывших веру, присягу, долг свой; проклятие страшное, ибо оно произнесено Хмельницким пред самою кончиною — действительное, ибо он любил соотчичей как нежный отец...”. Описується “жалкое положение городов украинских”: хто їх здобував, нищив, палив, відбудовував. Відси перехід до “образа правления”. “Правление в Малороссии при гетмане Богдане Хмельницком было самовластное: он мог располагать, как хотел, собственностью, званием и даже жизнью соотечественников. Существовавшие в Украине, до возмущения козаков против королевства польского, суды: земские, градские и подкоморские были им уничтожены. Суд и расправа восстановлены тогда в магистратах и ратушах” (подаються відомості про них за Шафонським, Берлинським, Марковим і Успенським, “Опыт рус[ских] древ[ностей]”*)¹.

Нарешті прийшло на чергу і питання про обмеження укр[аїнської] автономії, і спеціально гетьманських компетенцій, пізнішими статтями, Б[антиш]-К[аменський] ходить коло неї так лояльно, як тільки можна, але тема говорить сама за себе: “При Юрии Хмельницком власть гетманская, во зло употребляемая (розб[ивка] моя), начала ослабевать. Не только в Киеве, Переяславле, Нежине и Чернигове находились российские воеводы с войском, но также в Брацлаве и Умани, для обороны от неприятелей. Гетман получил запрещение избирать и отставлять полковников и иных начальных людей, без рады и без совета всей черни; возбранено ему карать смертию полковников и старшин без высланного на суд от Царского Величества...

На основании Московских статей, постановленных с Брюховецким в 1665 году, одиннадцать тысяч девять сот вооруженных россиян расположились при воеводах: в Киеве, Переяславле, Чернигове, Нежине, Новгороде-Северском, Полтаве, Кременчуге, Каневе, Кодаке, Остре и на Запорожье.

¹ Цікава увага — прим[ітка] 170 — ще за польських часів поміщики рішали справи своїх підданих “на словах, руководствуясь рассудком, а не законом”. (“Статут Литовский и право Магдебургское, данное польскими королями разным городам, оставлены во всей силе царем Алексеем Михайловичем, по просьбе покорившегося ему народа: но сии коренные, единственные в то время узаконения, главные преимущества, которыми гордятся (розб[ивка] моя) малороссияне, исчезали пред неограниченною волею их вожда” ([т. 2, с.] 208.) Се відгомін поглядів шляхетських “демократів”, таких як Гр. Полетика — може, й зачерпнене з його паперів.

Сверх сего гетман обязался... без воли государевой с чужими землями не ссылатся. Постановлено также: чтоб каждый новоизбираемый гетман являлся в Москву... но статья сия не была исполняема его преемниками.

Гетман Многогрешный, исходатайствовав у царя подтверждение прав и вольностей, дарованных малороссиянам при Богдане Хмельницком, ограничил число воевод и ратных людей... Но Глуховский договор, выгодный для малороссиян (розб[ивка] моя), вмещал статью и невыгодную: возбранено предводителю их иметь сношения с иностранными государями...

Конотопские статьи ограничили, по-прежнему, власть гетманскую: без совета старшин и суда Самойлович не мог никого отставлять и наказывать: без их же совета и указа государева не имел права переписываться с посторонними монархами; получил запрещение отправлять посланцев на съезды... Так умалено было прежнее могущество гетманов (розб[ивка] моя) при кротком Самойловиче” ([т. 2, с. 208—] 211).

Так от нарешті дістав тут своє освітлення — хоч яке стримане і надобережне — зібраний Бантишами, батьком і сином, документальний матеріал, занедбаний історіографією XVIII в. Договорні відносини України і Московщини, послідовне обмеження української автономії, неблаганний натиск московського уряду на укр[аїнські] права вперше представлено тут, з’ясовано друкованим словом. Обережні замітки, в 1[-м] вид[анні] розкидані при різних подіях XVIII в., були перекинені на XVII і освітили по-новому укр[аїнську] історію, долю укр[аїнської] державності, і укр[аїнсько]-моск[овські] відносини спеціально. Се треба мати на увазі.

До цього дочеплені малозначні фрази про укр[аїнський] експорт, дороги, пошти. Далі замітки з сфери укр[аїнської] культури. “Среди непрерывных битв в Украине, раздора междоусобного, нашествия иноплеменников духовенство малороссийское из скромных келий продолжало содействовать просвещению” ([с.] 212). Відзначається історична робота Теодосія Сафоновича, поданий (в прим[ітках]) текст його привітальної промови цареві, як взірець тодішнього укр[аїнського] витійства характеризується літературна і громадська діяльність Гізеля (наводяться уривки з його листів до Тукальського), Барановича, Галятовського, Максимовича і Дмитра Ростовського (Б[антиш]-К[амєнський] дає “перше місце” сьому “уму великому, которым гордится Малороссия, которого творения будут блистать в отдаленном потомстве”). Сторінку уділено київській колегії: зазначено (в прим[ітках]!), що Виговський “перший випросив (у польського уряду) братським школам” “титло и права Академии, равные Краковской”, а цар, хоч признав за ними академ[ічний] титул, але “не снабдил никаким содержанием”. Згадано про славні київські “партесні хори”, театральні вистави, віршовані драми, київських співаків, висланих на царський двір.

Кілька сторінок присвячено єрархічним змінам. Тут звертає на себе увагу характеристика Тукальського: “имея ум отважный, беглый, любя повелевать, а не быть в повиновении, Тукальский сходствовал в нрав с Петром

(Дорошенком)*, но превосходил его скрытностью; часто уступал ему в советах, как будто соглашаясь с ним, не брал первенства в слове, признавал мнимые ошибки свои; потом заставлял одобрять их, находить полезными, и пылкий обладатель Чигирина, властитель большей половины Украйны, делался рабом чернца, которому давал пристанище”. Але — “падение Дорошенка приближалось и вместе наступала роковая минута для Тукальско-го... Вскоре тяжкая болезнь заменила печаль, гнездившуюся в сердце святителя, и еще надменный Дорошенко приготовлялся к обороне, расставлял пушки, делал новые укрепления, посылал нарочных к татарам и к султану турецкому, как наставник его, друг, едва ли не единственный, митрополит Иосиф испустил последнее дыхание...” ([т. 2, с.] 220—[221]).

Се місце помітне не тільки тим, що дає нове освітлення Дорошенківському епізоду, ставлячи в центрі не амбітницькі, різунські мотиви “лукавого честолюбця” Д[орошенка], а якісь, треба догадуватись, далеко чистіші, глибші, ідеальніші мотиви марієнбурзького в’язня митр[ополита] Іосифа. Воно звертає на себе увагу і чисто літературними прикметами, які так рідко-прерідко впливають в яловій (“безбарвній”), як осудив її Максимович, праці Бантиша. Так, наче хтось інший вписав се до неї — настільки відрізняється воно сим бажанням увійти в дійсне життя старої України, відгадати живих людей, мотиви, що ними водили. Так відбиває від тих трафаретних відзвітів, якими збувано діяльність Дорошенка в 1[-му] вид[анні] і які перейшли потім механічно і до другого, і полишались на інших місцях.

Нарешті, відзначив Б[антиш]-К[амєнський] в сім розділі також пеку-чу для сього часу справу підпорядкування Київської митрополії московському патріархові. Дуже він поверхово пройшовся по ній, чи тому, що сам не цікавився сим епізодом і не знав, наскільки він був обгострений, чи, навпаки, відчував його дражливість. Все ж таки в порівнянні з 1[-м] вид[анням], де був записаний тільки голий факт — що митр[ополит] Гедеон їздив до Москви до патріарха по благословення на митрополію ([с.] 166), в сім огляді 2[-го] вид[ання] зазначено ([с.] 221), що се була “важна подія”, бо досі ніхто з митрополитів не приймав посвящення від московського патріарха, вони, видно, відпрошувались від московської влади патріарха, Гедеон “согласился нарушить сей установленный порядок до получения разрешения из Константинополя, несмотря что дал клятву при избрании в епископы *быть в совершенном повиновении патриарха греческого*” (курс[ив] авт[ора]). Кінець кінцем, “стесненное положение, в котором находились Первосвятители Греческие под игом неверных, и щедрая награда царская убедила их отказаться от преимущества бесполезного”. Чи не відомо було Б[антишеві]-К[амєнському], який лютий натиск робив через сих “невірних” на патріарха царський уряд, чи він умисно замаскував сей факт? Але все ж його обережне оповідання давало зрозуміти, що великий крок на шляху об’єднання “Великої і Малої Руси” був осягнений не дуже-то чис-

тимими засобами і не лишив по собі приємного почуття на Україні. “Гedeон умів прилажуватись” — от кінцева характеристика виконавця цього великого кроку.

Текст III і IV тому підпав значним скороченням в новім виданні, і автор об’єднав їх в одній, третій, частині і, можливо, в зв’язку з сим хотів, щоб вона не була занадто велика (ще ж хотів в ній помістити на кінці огляд устрою, культурного життя і побуту!); а може, вплинуло й завваження Мартоса, що пізніша історія Гетьманщини малоцікава в порівнянні з вільною боротьбою, і Б[антиш]-К[амєнський] хотів зрівноважити розміри огляду і після 1654 р. Хоча якраз для сеї другої половини ліз йому до рук цікавий матеріал — і актовий, і літературний! Відкинувши документальні додатки, що становили половину в томах 1[-го] вид[ання], він виніс на після тексту примітки, і до них перекидав з тексту те, що здавалось йому менше важним, і туди ж здебільшого містив свої нові доповнення, так що в тексті знаходимо сорозмірно небагато змін.

Виправлено помилку 1[-го] вид[ання] про кінець Дорошенка: надібавши універсал “Петра Івановича” (т. зв. Петрика), Б[антиш]-К[амєнський] узяв був його за Дорошенка і з того був виміркував, що Дорошенко в 1690-х рр. втік з московського заслання і ще раз виступив під протекторатом Орди против Москви, ся курйозна помилка дала привід одному поетові написати цікаву поему про трагічний кінець Дорошенка*, яка здалась сучасним критикам фантастичною вигадкою*, коли в дійсності потребувала тільки переложити в байронівські форми те, що написав про Дорошенка Б[антиш]-К[амєнський]¹: помилка його 1[-го] вид[ання] пройшла непоміченою — користаючи з нахідки Калайдовича, він мав змогу подати докладніші відомості про те, як закінчив життя Дорошенко, і навіть долучити образець його могили, і епітафію, і сими відомостями критики побивали нещасливого поета, що користався з написаного в 1[-му] вид[анні]!

Характеристику Мазепи в новій редакції Б[антиш]-К[амєнський] ще суворіше витримав в чорних фарбах. Похвалу його правлінню, що була в 1[-му] вид[анні], заступлено такою фразеологією:

“Мазепа был сорока трех лет, когда получил достоинство гетмана (се за Адлерфельдом)*. В силе мужества, соединяя с умом образованным дар обворожительный вкрадываться в изгибы сердца человеческого, сей vlastитель народа мог быть душою подчиненных, но он не заботился о том. Ему нужны были жертвы, и кровь невинного юноши (Самойловича)* покрыла бесславием первые дни его владычества” ([т. 3,] с. 7). І далі з’являються нові підчеркнення злобної і нечесної вдачі М[азепи]. В 1[-му] вид[анні], напр., було тільки зазначено просто як факт, що коли 1702 р. цар, визначивши Мазепі похід під Бихів, потім велів йому вернутись до Батурина, командування козацькою експедицією перейшло до Миклашевського

¹ Про сю цікаву поему я поговорю в окремій статті*.

(с. 51). В 2-му вид[анні] натомість читаємо: “Что сделал оскорбленный Мазепа? Каким образом отомстил царю своему, благодетелю? Он поручил начальство над козаками Михайлу Миклашевскому... вождю неопытному, легкомысленному”, підвів тим військо під фіаско, і потім жалувався — “как будто упрекал, что не он предводительствовал” ([т. 3, с.] 37—[38]). Все без яких-небудь документальних підстав.

Зацитувавши звістку “И[стории] Р[усов]”, що М[азепа] не брав участі в Полтавськiм бою “как христианин весьма набожный, воздвигший на свой кошт многие монастыри и церкви”, не хочачи проливати кров “своих соотечественников и единоверцев”, Б[антиш]-К[аменський] додає: “Вернее же, что сей хитрый человек остался при обозе для собственной своей безопасности. Известно, что он был более политик, нежели воин” ([т. 3,] пр[имітка] 155).

Кінцева характеристика лишилась без змін, така, як була в 1[-м] вид[анні]: “Тщетно Залуский и шведские писатели превозносят похвалами великость души его и мнимую любовь к отечеству: беспристрастное потомство может лучше судить о деяниях изменника. Обольстив жену одного польского вельможи, оклеветав царям человека (Самойловича), избавившего его от Сибири, богатством и почестями наградившего, получил он гетманство и участвовал в ссылке другого своего благодетеля (Голицына)* ... не довольствуясь любовию и беспредельною доверенностию государя, возжелал он быть владетельным князем в Польше и, для удовлетворения своих честолюбивых видов, обязался отторгнуть отчизну от древнего ее состава и соотчичей от веры отцов их. Где великость души, заслужившая ему, по словам иностранных писателей, бессмертную славу? Вменяя ни во что священнейшие обязанности, Мазепа имел в виду личные только выгоды и сошел с поприща света с таким же бесславием, как и явился на оное”¹. Але вважаючи потрібним доточити оповідання “Історії Русів” про останнє розпорядження М[азепа] — спалити на його очах всі папери, які при нім лишились, щоб вони комусь не пошкодили, Б[антиш]-К[аменський] признав, що ся деталь, незвісна йому, коли він писав свою історію вперше, кидає корисне світло на М[азепа]: “Один только поступок делает честь изменнику”, — каже він, приступаючи до цього оповідання. Вся ж культурна робота, яку прославляли сучасники М[азепа] до його катастрофи і навіть після неї, в деякій мірі у Б[антиша]-К[аменського] цілком поминена — навіть у тім огляді внутрішнього життя України, що він додав у 2-м вид[анні] при кінці праці.

Інші додатки з “Ист[ории] Р[усов]” пішли до приміток, між ними й найбільш ефектовний образ церемонії анахтемуння Мазепа, або “проводів до пекла”, відправлених у Глухові, що робив велике вражіння і залюбки повторювався в літературі. В додатки пішли й доповнення про роман Мазепа, зроблені на підставі справи Кочубеевого доносу з колезького

¹ Натяк на стилізацію Прокоповича!

архіву, і тексти листів його до Кочубеївни. Примітка 1[-го] вид[ання] про сватання Мазепи до Кочубеївни була продовжена такими подробицями*: “Тогда гетман, для удовлетворения преступной страсти, решился соблазнить крестную дочь, подсылал в дом Кочубея одного слугу расторопного, ловкого, по имени Демьян, с предложением Матрене сначала трех тысяч, потом десяти тысяч червонных. Чего не могли исхитить деньги, то совершила любовь. Шестидесятилетний старик превратился в пылкого юношу; из властелина сделался рабом; умолял жестокою прислать к нему частицу волос; похищал, за дорогие деньги, красный коралл, который она носила на шее, платье ее; держал их при себе, орошал слезами. Самолюбие, свойственное слабому полу, довершило торжество злодея. Мазепа увез возлюбленную. Раздался вопль в доме родителей оскорбленных. От стыда принужден был гетман расстаться с Матреною, лишив ее с невинностью покоя, очародействовав несчастную, говоря словами Кочубея. Она плевала на мать, отца своего; не внимала убеждениям их, не страшилась угроз. Все мысли, все желания ее стремились к одной цели: жить и умереть с предметом пламенной любви. Так поступала юная Матрена. И Мазепа страдал не менее. Письма его дышали страстию огненною, исполнены силы, чувства, не свойственных его преклонным летам” і далі подано 12 цидулок Мазепи до Кочубеївни, що лишилися в копіях в актах процесу (оригінали Головкін вернув Мазепі).

Інші додатки пішли до тексту, тому що мали чисто політичний характер — прим[ітка] про конфлікт Мазепи з запорожцями, за будову Самарської фортеці, про донос Соломона ([т. 3, с.] 11, 14), але вони не приносять нічого важного до загального образу, даного автором, не освітлюють його. Виклад лишається механічно-літописним. Соціальний процес, стабілізація соціально-економічних відносин протягом двадцятилітнього правління М[азепи] не показана і сим разом ніскільки. Конституція Гордієнка зникла з додатків, не лишивши по собі ніякого сліду навіть в примітках.

Значіння Прутської кампанії в тодішніх відносинах лишилося не освітленим і сим разом — дарма, що з нею зв’язані були родинні традиції — тодішніх емігрантів, Бантишів в тім числі. Але, оповідаючи події після неї, автор вважав потрібним повторити гадки Мартоса про те, що історія Малоросії тратить цікавість в сім часі — з виїмком Полуботківського епізоду. “Летописи малороссийские ничего не представляют любопытного в 1713 и 1714 годах. Вообще история сего края приметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливает яркий свет на события тех времен подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть” ([т. 3, с.] 140). В 1[-м] вид[анні] тут були принотовані, на підставі колезьких актів, два царські розпорядження, перше спрямовувало виключно на нововідкриті балтійські порти вивіз важливіших українських експортних товарів: конопляного прядива, шкіри і сала; друге веліло гетьманові силоміць вивезти з козацької території військових

дезертирів і кріпаків-утікачів, що “во множество селились в Украйне”. Сей другий факт автор переніс до приміток без яких-будь коментаріїв, а перший пропустив зовсім, очевидячки, зарахувавши до “незанимательных”, хоч се розпорядження мало величезне значіння для укр[аїнської] економіки¹. Зате — треба се признати — розвинув він ширше короткі звістки 1[-го] вид[ання] про царські розпорядження, звернені на обмеження старшинських надужитъ, і дав їм відповідне освітлення: “Власть полковников малороссийских ограничена не менее гетманской: им запрещено определять по своему выбору полковых старшин, а предоставлено сие гетману с приведением к присяге в присутствии стольника Федора Протасьева. До того полковники раздавали места кому хотели, за деньги, не доводя до сведения главного начальства. И полковничьи должности в гетманство Мазепы приобретались таким же образом. Заслуги и достоинства уступали первенство богатству. Сами старшины, употребляя во зло могущество свое, попирая святость прав народных, приготавливали падение оных. Петр Великий предписал Скоропадскому: строжайше смотреть за полковниками, чтобы они не обременяли народа взятками и разными налогами” ([т. 3, с.] 140).

Але в зв’язку з сим, ураховуючи відзив Мартоса, Б[антиш]-К[аме́нський] ще сильніш висунув і підкреснув діяльність Полуботка, всяко ідеалізуючи його як бездоганного лицаря справедливості — “першого українця після Богдана”, як величав його Мартос, “славу и украшение родины”, як називав його сам².

“В какое время Полуботок принял бразды правления? Когда власти гетманской противуоставлена власть коллегии Малороссийской, которой президент превосходил в полномочии главу народа. Он не мог быть полезным соотечественникам³; мог только вредить самому себе. Исполнилось сие на деле.

С молодых лет верность к престолу, любовь к правде, преданность к начальству — были отличительными чертами характера правителя Малороссии. При Мазепе Полуботок открыл злое намерение Михайла Самойловича против гетмана и сделался жертвою усердия: лишен имения, влачил, сначала в оковах, потом долго в безвестности лучшие дни своей жизни. Чуждый измены, уважаемый старшинами, козаками, он мог быть еще в 1708 году гетманом, если б Петр Великий не устранил его, чтобы дать свободный ход событиям обдуманым” ([т. 3, с.] 154).

Додавши в свій редакції з “Ист[ории] Р[усов]” оповідання, як то українська старшина відмовилась від участі в засуді царевича Олексія, Б[ан-

¹ Про се в праці пок[і́йного] Ів[ана] Джиджори: “Економічна політика російського уряду супроти України”, в збірці його писань*.

² “Полуботок, П[авел] Л[еонтьевич] [...] — слава, украшение родины, занимает первое место в Истории Малороссийской”. — Словарь, [т.] IV, с. 164*.

³ Се звучить, як рефрен “Войнаровского”:

Горит напрасно пламень пылкий,
Я не могу полезным быть*.

тиш]-К[аменський] і сей факт положив на честь і славу Полуботка, невідомо на якій підставі! “Скоропадский был свидетелем суда необыкновенного над царевичем Алексием Петровичем и с старшинами, отказался участвовать в роковом приговоре, прочими присутствующими объявленном: произнес слова достопамятные, что не имеет власти судить сына с отцем и государем своим; что в подобном деле нельзя быть беспристрастным. Благородный порыв Полуботка! Слабый, немощный гетман изъяснился бы иначе, если б не находился при нем муж твердый и словом и делом. Не менее делает чести Скоропадскому, что он, презрев опасности, решился говорить языком правды!” ([т. 3, с. 143]—144).

Прихильне становище українців до нещасливого царевича, очевидно, зацікавило Б[антиша]-К[аменського], і він на іншому місці, полемізуючи з “И[сториєю] Р[усов]”, що толкували знову загадкову смерть митрополита Іосафа Кроковського протестом против церковних реформ Петра, — в обережних, правда, виразах, але досить ясно все-таки висловив гадку, що смерть постигла митрополита тому, що він був “замешан в деле царевича” ([т. 3, с.] 257). Як відомо, було таке толкування, що відновлення гетьманства за Петра II було з його сторони актом вдячності за прихильність українців до його батька. Б[антиш]-К[аменський] не згадав про се, але вповні можливо, навіть правдоподібно, що він знав сю версію, і тим пояснюється його зацікавлення сею справою.

Запорожцям за їх зраду пришито нові латки: “Гнев Божий постиг измешников: они терпели несносные обиды от повелителя татар”, і т. д. — і даремно впрошувалися назад під царську владу ([т. 3, с.] 141).

Гетьманство Розумовського розписане новими рисами в стилі офіційних панегіриків і, нарешті, докладніше описано його головне діло — відновлення статutowих судів, і освітлено, хоч коротко, в стилі Полетики і подібних йому шляхетських автономістів ([т. 3, с.] 208). “Гетман совершил важный подвиг, восстановил суды земские, городские и подкоморские, уничтоженные Богданом Хмельницким. Таким образом, после ста девятилетнего управления гражданскими делами полковников и сотников часть сия отошла от военной. Малороссия разделена на двадцать поветов” і т. д., описано за Шафонським, деякі деталі подано в примітках.

Останній розділ — огляд Старої Малоросії за гетьманських часів — має дуже несистематичний і фрагментарний характер, хоч і в сім вигляді, безсумнівно, був цінним додатком до 1[-го] вид[ання], цілком позбавленого сих відомостей. Починається коротечким фізичним і антропо-географічним описом Малоросії; повторюються досить заїжджені фрази про вплив багатой природи на характер людини: лінощі, байдужість, але до цього докидаються і деякі досить оригінальні риси — спостереження над висуваннями-кар’єристами з укр[аїнських] панів¹. Відзначається, як уже

¹ “Малороссиянин вялый, беспечный — изворотлив, неутомим, когда надеется достигнуть чрез сие преднамеряемой цели. Добродушие и простота, по-видимому, отличитель-

повелось, залюблення в музиці, співах і танцях (“страстные охотники до музыки... каждое время года, каждое занятие... сопровождаются... особенными песнями” — посилка на Максимовичеву передмову до пісень).

“Доселе слепцы-бандуристы воспевают подвиги Хмельницкого, Палея и других знаменитых отечественных полководцев”; згадується “Чайка” — Б[антиш]-К[аменський] не годиться з Максимовичем і Цертелевим, що вважають автором Б.Хм[ельницько]го, він думає на “Калнаша” ([т. 3], прим[ітка] 270).

Чимале місце уділене обрядовості і одежі. Б[антиш]-К[аменський] в сій справі збирав відомості у знавців — посилається на Котляревського, звертався до нього в сих справах листовно; інформувався у Ходаковського; посилається на Рігельмана і Шафонського; до сього видання долучив вибірку з альбому костюмів, спорудженого Рігельманом, — в фарбах, але в дуже маленькім розмірі.

По сім наступає те, що називалось “державними старинностями” (Staatsaltertümer): “Чины малороссийские: полки, козаки, шляхетство, мещане, мужики”. Але заголовки обіцяють більше, ніж дає автор: українська “табеля рангів”, зачерпнена з писань Шафонського, Рігельмана і Успенського, коротенькі відомості про різні категорії укр[аїнського] війська, головню з тих же джерел, але дещо і з “И[стории] Р[усов]” — про сердюків, “ангелів-хранителів Мазепи”. Про шляхетство — коротка вибірка з Литовського статуту про шляхетські права. Про міщан — реєстр міст, що мали магдебургію, і коротенька інформація і право їх — за Л[итовським] статутом — позивати шляхту і підданих їх до земського суду. Сказане про селян навожу в цілості: “Посполитые, или крестьяне, в Малороссии не имели свободы не только продавать, но и закладывать земель своих без позволения помещика; могли переходить с места на место, но оставя все нажитое господину, заплатя ему за льготное время и получа от него письменный отпуск (в прим[ітці] — про заборону переходів 1783 р.). Помещикам не позволено было иначе продавать их, как с землями.

Не имевшие земель и дворов крестьяне известны были в Малороссии под названием *суседи* и *подсуседи**. Они, переходя к разным владельцам, обрабатывали их поля и в награду получали от зажиточных участки, удобные для хлебопашества и сенных покосов, водворялись в тех местах. Сих крестьян именовали тогда *грунтовыми*” ([с. 236—] 237). По сім як у

ные черты его характера; но оне часто бывают следствием хитрости, отпечатка ума. Гордость, прикрываемая сначала ласковым, услужливым обращением, является во всей силе по получении желаемого. Она, особливо, разительна, когда малороссиянин обращается с младшими, возвысясь из низкого звания игрою случая, сгибчивостию, без особенных достоинств.

На поле брани сын Украины видный, мужественный, не щадит себя, сражаясь за царя и родину. Храбрость предков — главное наследие его. Она заставляет его забывать негу, ведет к славе. Скромный в хижине, полезный в службе гражданской, малороссиянин не уронит себя и на кафедре проповедника, и в кругу ученых, везде управляемый врожденным честолюбием” ([т. 3, с.] 213) (розб[івка] моя).

попередніх оглядах — “Состояние городов”. Воно починається цікавими міркуваннями, що з правителів України тільки Мазепа прикрашав городи церквами, дзвіницями і всякими іншими церковними будовами; слідом за Прокоповичем Б[антиш]-К[аменський] поясняє се політикою Мазепи: удаваною побожністю, що маскувала його польські симпатії і “любочес-тієм” — що він скрізь ставить свої герби і портрети. А після нього, мовляв, се будівництво занедбалось через часту зміну “начальників”, в суміш по-ложене тут і гетьманів, і російських правителів.

Від міст і доріг — розширених і справлених, мовляв, під час подорожі Єлисавети (розпорядження Рум'янцева додано в прим[ітці] — бо огляд не виходить нібито за рамці Гетьманщини) — автор без яких-будь переходів перелітає до укр[аїнської] мови! “Несправедливо думают, — заявляє він ex abrupto*, — что наречие, коим говорят теперь малороссияне, обязано своим происхождением единственно влиянию языка польского. Местное удаление киевлян от новгородцев и других славянских племен еще в глубокой древности положило зародыш таковому изменению языка славянского, и наблюдательный филолог в Летописи Несторовой, в путешествии... игумена Даниила и в песни Игоровой, письменных памятниках XI и XII столетий, приметит уже сии отмены в некоторых словах и в самом их составе”. “В малороссийском наречии скрыто происхождение многих славянских слов, которых тщетно будем искать в нынешнем языке русском” ([т. 3, с.] 243). “Сведущие люди находят нынешнее малороссийское наречие сходным с тем, коим говорят венгерские россияне, известные под именем карпатороссов” ([т. 3, с.] 242). Писаних пам'яток української мови автор знає дуже мало — “Кроника з летописцев стародавних” (сокращенная Волынская) Феодосия Софоновича и “Летописец”, изданный Туманским, і дипломатичні акти колезького архіву! “Г[осподин] Котляревский, в новейшее время, в переложенной на малороссийское наречие “Энеиде” показал с отличным искусством, до какой степени ум гибкий и оборотливый может управлять гармоническими звуками”. Більше нічого з нової української літератури! З церковних письменників XVIII віку Б[антиш]-К[аменський] називає вже далі Прокоповича, Яворського, Бужинського, Григоровича-Барського, Сильв[естра] Кулябку, свого діда Амвр[осія] Зертис-Каменського, Георгія Кониського (наводить навіть в цілості славне його привітання Катерині). “Из светских писателей, рожденных под ясным небом Малороссии, известен только, в начале XVIII столетия, Семен Климовский, современник Полуботка, козак, воспитанник природы” — цитується його характеристика, дана Карамзіним в “Пантеоні Рос[ійських] авторів”, і Б[антиш]-К[аменський] додає від себе: “Если б он родился в царствование Екатерины Великой, то, имея огненное чувство, пылкое воображение (!)*, наверно стал бы наряду с соотечественниками: Богдановичем, положившим на алтарь граций свою душеньку, и Капнистом, отличным лирическим поэтом, которого последние песни недавно еще среди

нас раздавались” ([т. 3, с. 250—] 251). Ширше оповідається про Київську академію і Чернігівську колегію, згадується проект Батуринського університету, кілька слів про друкарні, де виявляється абсолютне необізнання з сею незвичайно дражливою справою, далі — єрархічні зміни, тут досить широко про згаданий вище казус Іоасафа Кроковського і коротше — Ванатовича, заслуги для академії Раф[аїла] Заборовського і т. ін. Там кінчиться огляд і ціла історія — Б[антиш] кладе тут таке ліричне закінчення: “Здесь оканчиваю “Историю Малой России”. Счастлив, что отдал дань благодарности родине отца моего! Другой с лучшим искусством, красноречивее опишет дела украинцев. Слава — не мой удел. Доволен и тем, что исхитил из рук всеразрушающего времени несколько хартий, доселе неизвестных, составил целое из отрывков разбросанных. Исчезнет многолетний труд мой, покроется забвением; но деяния мужей доблестных сохранятся в отдаленном потомстве и самые развалины будут гласить о них”.

Так уявлялась тепер Б[антишу] його праця: як акт вдячності і пієтизму для України — монумент слави її великих патріотів.

Не вважаючи себе самого українцем, він, очевидно, хотів ще виразніш, ніж перед тим, стати на українське становище — себто на становище сучасного українського панства — в освітленні укр[аїнської] минувшини. На жаль, не можемо прослідити докладніше, як і під чийм впливом відбувалась у нім ся еволюція: скільки тут було бажання принципіального солідаризування і чи не приходили мотиви більш матеріальні — бажання принорочити книгу до вимог українського ринку?

Констатував я, як сильно вплинули на нього міркування Мартоса як виразника панської української демократії — висловлені в рец[ензії] “Сына Отечества”. Поза тим занадто мало знаємо про настрої й інтереси Б[антиша]-К[аменського] в сих часах — поза його жалями на урядові круги, на бюрократичні верхи в зв’язку з його сенатським процесом. Персональної близькості з українцями у нього в сім часі не помічаємо. Згаданий лист Б[антиша]-К[аменського] до Котляревського, писаний 29 жовтня 1829 року, не показує близьких відносин з корифеєм полтавських українців, і в споминах про К[отляревського]го людей, до нього близьких, Б[антиш]-К[аменський] не згадується між його приятелями. І в звістках про визначніших представників тодішнього українства я не стрічаю звісток про ближчі зв’язки з Б[антишем]-К[аменським].

При кінці лютого 1830 р. — коли кінчалося уже друкування нового видання, Б[антиш]-К[аменський] звернувся з цитованим уже вище листом до кн[язя] Рєпніна, просячи допомогти передплаті на се видання своїми впливами. Рєпнін цілком коректно відізвався на се прохання: написав до підвладних губернаторів листа — що я поставив епіграфом нинішньої статті, післав від себе передплату на два примірники, але не виявив ніякого вдволення з приводу успіху “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, і весь сей лист, і дещо пізніший — в відповідь на прохання Б[антиша]-К[аменського]

матеріалів до біографії його предка, фельдмаршала Ан. Рєпніна — визначаються льодовито-холодним тоном. Я зазначив вище, що з 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” мали зникнути всякі сліди участі його в генезі цього твору, не знати — чи цього бажав Рєпнін, чи зробив Б[антиш]-К[амєнський] з власної ініціативи, — в кожному разі листи, якими обмінялись вони тоді, ясно показують, що їх співробітництво в сій справі без останку відійшло до історії¹.

Друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” викликало дві характеристичні рецензії в московських журналах. Одна — на сторінках “Вестника Европы”, підписана ініціалами Л. С., була голосом старої історіографії — самого Каченовського або якогось його однодумця. Вона вітала появу нового видання, “книги важной по своему предмету, богатой известиями, новыми для публики и даже для записных любителей истории”*, як старого поважаного приятеля. З розумінням цитуючи нове закінчення книги — вирази пієтизму для батьківщини і скромну самооцінку автора, рецензент запевняв його праці славу й тривку будущину: “«История Малой России» займет почетное место даже в книгохранилищах всех просвещенных народов и преимущественно племен славянского происхождения. Житель Малороссии и западных губерний имеет право называть ее родовым своим памятником”. Але стару книгу Енгля рецензент і тепер вважає все-таки “опасным соперником”, хоч він і не міг користуватися “сокровищами наших архивов”. В сім архівнім матеріалі рец[ензент] добачає сильну сторону “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Як я вище зазначив уже, він в обережній формі нагадує про непевність літописного матеріалу, що все-таки завелике місце займає в праці Б[антиша]-К[амєнського]. Він закидає йому, що свою історію він повів від часів, коли козаків не було — “по необходимости должно было смешивать баснословное с историческим, древнее с новым”. Не подобається йому, що Б[антиш]-К[амєнський], хоч сам місцями признає неправдоподібність “И[стории] Р[усов]”, все-таки досить широко з неї користує: “Имея должное уважение к памяти мужей, знаменитых ученостию и даром витийства, я не решился бы слишком часто опираться на его исторические свидетельства”. Оповідання про вишукані муки, задавані поляками, переказані в цілості Б[антишем]-К[амєнськи]м (повторені в “Т[арасі] Бульбі” Гоголя, з захопленням процитовані Пушкіним в його статті про Кониського*), — здаються йому неправдоподібними: “Соглашаюсь, что поляки действовали с ожесточением; но в XVII веке, когда высший класс был уже просвещен науками, любил знания и словесность, нельзя предполагать столь ужасных мучительств, какие будто бы исполнялись над православным народом”*. Фантастичні ймення українських ватажків XV в.,

¹ По смерті Рєпніна, що сталася в 1845 [р.], Б[антиш]-К[амєнський] присвятив йому в додаткових томах свого “Словаря” досить простору статтю*, в звичайнім панегіричному своїм тоні, але теж без якої-будь сердечності. Згадував і свою службу при нім, але без особливих подробиць.

видумані автором “И[стории] Р[усов]” і процитовані Б[антишем]-К[аменськи]м, справедливо викликають його підозріння. Зате з особливим почуттям привітані “письма беспутного старика Мазепы жертве разврата его Матрене” — вони, мовляв, свідчать, що М[азепа] був “поляк родом, образованный по-польски”; “монархічний” лист до кор[оля] Станіслава, видрукуваний в 2-м вид[анні], показує, що М[азепа] орудував “щегольским тогдашним слогом со всеми прикрасами латинской фразеологии”.

Натомість довга рецензія-стаття Мик[оли] Полевого: “Малороссия, ее обитатели и история”¹* гостро скритикувала “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” в аспекті тих взірців, які давала нова західноєвропейська історіографія. Полевою саме тоді виступив новатором на полі історіографії, бажаючи протиставити історичній манері Карамзіна і взагалі всієї офіційній історіографії історіософію, оперту на новій натурфілософії Шелінга. Саме випустив він перший том своєї “Истории русского народа”, скритикував “Историю госуд[арства] Российского”, і вихід нового видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” дав йому привід порохуватись не тільки з учениками і адептами Карамзіна (сюди він зараховує не тільки Б[антиша]-К[аменського], але і Мартоса — маючи на увазі головну гадку, висловлену в рец[ензії] “Сына Отеч[ества]”, вважаючи її ділом Мартоса) з їх патріотично-державницькими аспектами, але й висловити свою власну концепцію укр[аїнської] історії: якби то треба її писати! Розуміється, що праця Б[антиша]-К[аменського] не підходить під його вимоги нітрохи. “Труд сего почтенного писателя достоин величайшей благодарности за то, что в нем в первый раз увидели мы обильные материалы наших государственных архив[ов] касательно Малороссии (дотоле почти безвестные), увидели большое собрание фактов, извлеченное из малороссийских летописей и польских писателей. Все это важно, достаточная заслуга для нашей признательности. Но с тем вместе смело можем поставить в заглавии вместо “История Малой России” слова: “Собрание исторических известий касательно Малороссии”.

Книга г[осподи]на Бантыш-Каменского в самом деле есть ничто иное, как расположенное по годам исчисление событий, если угодно *летопись* — не более, в этом отношении она удовлетворяет во многом, *хотя и не во всем*.

Не ищите в ней ни правильных понятий о составлении и развитии казачества, ни прагматического изложения событий, ни исторического взгляда на разнообразные стороны столь многообразных происшествий. Лица, события являются, исчезают; чтение утомительно, как чтение сухой летописи. Нет ни характеристики мест, ни очерков природы их, нет портретов, нет живописи”.

“Мелочи, пустяки вошли в его текст вовсе без нужды”. При тім — “автор не всегда был строг в выборе и критике материалов. Энгель для него святая истина; Солиняк авторитет в польской истории; слова Шафонских

¹ “Московский телеграф”, 1830, № 17 і 18 (місяць вересень).

и Конисских почитаются фактами, когда они явно не верны”. Се формальна сторона; рец[ензент] домагається “систематичности” — “пусть явится история в романтическом рассказе Баранта или дидактическом изложении Гизо; пусть делит части своего сочинения историк, как Робертсон, как Гиббон, как Г.Миллер — система составляет душу истории, этого *отчета памяти уму*”.

Що ж до України спеціально, рец[ензент] повстає против трактування укр[аїнської] історії як частини історії Росії, в аспекті російської державності; він настоює на тім, що історія укр[аїнської] народності, процес її сформування, розвою і занепаду повинна розглядатись сама в собі, а не як причіпка до російської історії. “Историки малороссийские доныне принимались за свое дело весьма неловко. Карамзин вовсе забыл, кажется, Малороссию, эту важную часть Российского государства с XVII-го века. Доведя свое повествование до начала XVII-го века, он мимоходом упоминал местами о Малороссии, и мы видим, что если бы он дошел наконец до Хмельницкого, то, разумеется, отделался бы так же легко, как отделался он от происхождения казаков, т. е. подарил бы нас великолепным рассказом о патриотизме Хмельницкого, и — только. Да и что за надобность до исследований дальнейших? Святослав был князь русский, Ярослав тоже, Иоанн III тоже; были бы годы верны и рассказ историка хорош. Так и Малороссия. Она была Россия и теперь Россия; вся разница, что там течет Ворскла, а близ Москвы Ока; что там говорят не чистым русским языком, а у нас чистым. Несколько времени было там что-то вроде бунтовщиков, а потом подчинилось законному владычеству.

Шутки в сторону, а точно так представляли Малороссию наши историки. То, что называлось в последствии *Малороссиею*, говорили они, было ничто иное, как *древняя Россия*. Киев — центр Малороссии, а кто же не знает, что с 880-го по 1169-й год столица великих князей русских была в Киеве? Андрею Боголюбскому вздумалось перенести столицу во Владимир. Пришли татары, сожгли и истребили все в Южной России. Часть русских укрылась за Днепровскими порогами, назвалась *черкесами* и *казаками*, приманила к себе множество беглецов. «Сии-то природные воины, усердные к свободе и к вере греческой, должныствовали в половине XVII века избавить Малороссию от власти иноплеменников и возвратить нашему отечеству древнее достояние оногo» (Карамзін, т. V, [с.] 395). — Жаль, очень жаль, прибавляют к этому историки, что малороссияне не всегда были такого добропорядочного поведения. Когда Самозванец шел к Москве, малороссийские казаки “участвовали, *к стыду своему* (курсив П[олево]го), в сем походе”, впрочем “прельщенные золотом Мнишка” (Бантиш, т. I, с. 181). Но “История, передавая знаменитые подвиги героев, не может скрывать деяний, помрачающих их славу. Сагайдачный обнажил в 1618 году меч свой против соотечественников... Он действовал таким образом для личных выгод, желая удержать за собою гетманство, приобрел доверие

правительства польского, *справедливую укоризну от потомства* (Бантис, т. I, с. 185). Нельзя не поблагодарить усердного немца Энгеля: он снял укоризну, по крайней мере, с самих казаков, ибо уверяет, что, «Сагайдачный был подкуплен за 20.000 гульденов поляками», а добрые малороссияне были не виноваты. Наконец, Хмельницкий «*возвращает нашему отечеству древнее достояние оно*»¹. Несколько бунтовщиков до Мазепы, и злодей Мазепа, занимают еще нас. «После Полтавского сражения история Малороссии становится приметно незанимательнее. Промежуток от гетмана Скоропадского до уничтожения гетманства, кажется, не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве истории» (Мартос, рец[ензия] на Б[антиша])^{*}.

Но язык, нравы, отдельность малороссиян от нас? Об языке говорят нам, что от 1236 до 1654 года успел испортиться от польского и литовского малороссийский язык, который и без того несколько различался от северных наречий русских.

И этим заключается все, что до сих пор говаривали нам о малороссийской истории. Отдельность от нас, решительно не наша, особая народность, не замечались, не описывались. В чем оне состоят, как составились, об этом и слова не было”.

В міркуваннях Полевого було багато справедливого, що значно випереджало свій час і було засвоєно укр[аїнською] історіографією значно пізніше. Щоправда — ся теза, яку він розробляв на десятках сторінок, містилась уже в наведених вище словах Мартоса — дарма, що П[олевої] його трактував так зневажливо: Україна “потребує показати причини і начала причин удивительного состава козацкого народа”, і не можна сказати, щоб Полевому своїм многословним викладом удалось привести сей постулат до повної ясності. Він слабо знав історію України і робив великі помилки, уявляючи собі, що укр[аїнська] народність сформувалась на базі козащини, і сей процес відбувся поза старою Руссю, “за порогами”, в мішанині українських втікачів з іншими чужородцями, і под.

Б[антиша]-К[аменсько]го його критичні уваги, безумовно, зачіпали сильно, але він не спішив відповісти.

За нього, по гарячих слідах обізвався занозистий полеміст Ст. Руссов, написавши перед тим антикритику на критичну статтю Полевого про історію Карамзіна, як продовження випустив “Замечание” і на критику “И[стории] М[алой] Р[оссии]”², маючи на увазі, що Полевої воював в ній більш з Карамзіним, ніж з Б[антишем]-К[аменським]. Не входячи в принци-

¹ Курсив Полевого.

² “Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории”, СПб, 1831, с. 19*. Про цензурний інцидент, зв’язаний з сею реплікою (цензори налякались виписок, зроблених Руссовим з критики Полевого, — хоча сама антикритика їм подобалась, і кінець кінцем її пропущено) — див. в монографії про Полевого Козміна, с. 498*.

пiальнi питання, поставленi Полевим, вiн чiпався рiзних дрiбниць — фактичних i стилiстичних, i мстяться за Карамзiна, трактував його зневажливо i грубо як “журналіста”, а не iсторика. Вiдповiдати ж на фактичнi закиди полишив самому Бантишеви. Але сей не вiдiзався на зверненi до нього заклики, i тiльки ген пiзніше звiв рахунки з своїм критиком, виступивши теж в оборонi Карамзiна, i прочитав йому нотацiю на тему критики¹ — так, як Полевой, критикуючи його, бив через його голову Карамзiна. Вiн мiг потiшити себе, що критики Полевого не бере серйозно нiхто з “справжнiх” учених i письменників — вважалося добрим тоном її легковажити, навіть тодi, коли справедливiсть її вповнi вiдчувалась. Критицi ославленого “низвергателя законних литературних властей”, як називав В’яземський Полевого, Б[антиш]-К[аменський] мiг протиставити вiдозви Пушкiна: великий поет в ролi початкуючого iсторика намірявся “повергнуть рассмотрению” Б[антиша]-К[аменсько]го — “настоящего историка, а не поверхностного рассказчика”, — свою першу iсторичну працю, аби поучитись з його “укоризни”². Хто мiг похвалитись компліментами з таких уст!

За сей час над опальним воеводою випогилося. Друге видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не марно було присвячено царевi — воно принесло авторовi брильянтового персня, в березнi 1833 р. пiсля трьох подань “на высочайшее имя” цар, нарештi, положив милостиву резолюцiю: “Бантыш-Каменского избавить от всякого взыскания, обратитъ на службу, при чем зачесть ему все время невинного нахождения под судом — в годы службы. Г[оспода]м же сенаторам поставить на вид неосновательность донесения”. Але “гг. сенаторы” далi, як могли, докучали неспокойному воеводi: посади йому не дано, а на другий рiк вiдставлено i вiд “герольдiї”, де вiн ще номiнально рахувався — цiлком вiд усякої служби. Доперва 1835 р. дiстав вiн посаду урядовця для доручень при мiнiстерствi фiнансiв i засiв в московськiм комiтетi постачання сукна вiйську — хоч се була посада тiльки 6 класи, сумовито зазначає його бiограф, i тiльки в травнi 1836 р. одержав повну сатисфакцiю — посаду губернатора в Вiльнi! На сiй посадi пробув тiльки 20 мiсяцiв: можливо, що i сам не хтiв вiд неї бiльше, як тiльки реабiлітацiї пiсля сибiрської пригоди; бiограф його догадується, що, може,

¹ “Отечеств[енные] записки”, 1842, кн. 10, т. XXIV — “Памяти Карамзина”*.

² От вiймка з його листiв [за] грудень 1832 — сiчень 1835:

“К крайнему моему сожалению, сегодня мне никак нельзя исполнить давнишнее мое желание: познакомиться с почтенным историком Малороссии. Надеюсь, что в другой раз буду счастливее”*.

“Жалею, что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мнения и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт”*.

“С благодарностию отсылаю к Вам статьи, коими по Вашему благорасположению ко мне пользовался я при составлении моей “Истории”. При них препровождаю и экземпляр “Истории” самой. Мнение Ваше о ней, во всяком случае, для меня драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика, будет лестна для меня, а из укории научуся (чего, знаете вы сами, не дождуся от записных наших критиков)”*.

і тут йому не на добре вийшла ревна діяльність в збиранні залеглих податків і викриванні різних шахрайств, але по сибірських досвідах Б[антиш]-К[аменський], мабуть, був в сій ревності обережніший і сам уважав за краще відійти від відповідальної служби. Досить, що з кінцем 1837 р. Б[антиша]-К[аменського] звільнено від губернаторства і “причислено” до міністерства, а в 1840 р. він дістав посаду члена в департаменті уділів, що давала йому дуже небагато праці і забезпечувала можливість віддавати свій час літературній роботі. Була добра нагода ще раз пройти “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” — доповнити недороблене при попередніх виданнях, коли автор спішився випустити книгу якнайскорше і лишав матеріал не використаним, — і ще раз порахуватися з голосами критиків, як се зробив він в 1820-х рр. Друге видання розходилося добре — судячи з того, що вже в 1835 р. встало питання про нове видання. Українська тематика викликала великий інтерес; Гоголь і Пушкін, не кажучи про легіон менших літературних сил, носилися з планами писати історію козаччини; “И[стория] М[алой] Р[оссии]”, як одинока приступна скарбниця українських сюжетів, мала великий попит. Легенда Полуботка, популяризована Б[антишем]-К[аменським], виростала в справжній культ. Інтерпретація Мазепи будила гарячі, хоч і не висловлені явно, розходження. Українські повісті Гоголя (особливо “Бульба”), “Запорозька старина” Срезневського, нові публікації історичних пісень давали все нові імпульси історіографії козаччини. Критичні зауваження Полевого, принципиальні питання, ним поставлені, вимагали тої чи іншої відповіді. Але Б[антиш]-К[аменський] не схотів вносити абсолютно ніяких змін до своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Чому — се лишилось, на жаль, його секретом. Хотів він тим підчеркнути своє презирство до критики Полевого — не давати приводу думати, що вона зробила на нього якесь враження і змусила внести якісь зміни до праці? Се можливо, але мені приходять на гадку наведені вище слова Коля — підхоплені нібито в кучубівських кругах, — що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” могла з’явитись в світ тільки за легшої цензури Олександрових часів, а в 1830-х рр. її б не пропустили. Може, і сам Б[антиш]-К[аменський] був такої гадки і тому рішив передрукувати без змін 2[-ге] видання, щоб не накликати якої-небудь біди на свою працю?

Замість того знявся він знову складанням біографії історичних діячів — як колись за молодих літ. Повів, одначе, сю роботу доволі дивно: не обмежуючись ні хронологією, ні джерелами, ні сферою діяльності, описував тих людей, для яких збиравсь у нього матеріал, — се ще зрозуміло, але поруч того виписував цілком випадково з літописів або інших джерел людей, відомих тільки з одної сеї звістки, всім приступної і нічим не важкої. За кілька літ зібралась велика, але цілком безсистемна і випадкова збірка — кілька сот великих, середніх і зовсім маленьких статей про людей, нічим між собою не зв’язаних, яка не вичерпувала ні якої-небудь епохи, ні місцевості. Так, з українських діячів, описаних в “И[стории] М[алой] Р[ос-

сии”], сюди ввійшли Мазепа, Кочубей, його дружина і донька, Полуботок, Розумовський — але не було ні Сагайдачного, ні Хмельницьких, ні Самойловичів, ні Апостола, зате єсть полк[овник] Жученко, під Святайло, Степан Зертис, прадід Б[антиша]-К[аменського], і под. Освітлення, звичайно, панегіричне і суто офіційне. Пушкін брався бути посередником, щоб сі біографії увійшли до енциклопедичного словника Плюшара, що тоді зачинався, але Б[антиш]-К[аменський] знайшов накладчика — книгаря Ширяєва, що випустив їх окремою збіркою в 5 томах, в 1836 р., під назвою “Словарь достопамятных людей”. Видання се було прийняте взагалі прихильно¹, хоч критика її вказувала на припадковість і безсистемність збірки: Б[антиш]-К[аменський], очевидно, був задоволений сею пробою і далі продовжував працю в сім напрямі. Дещо обробляв і окремо. Так, збираючи матеріали про родину Меншикових², написав він нашвидку за оден тиждень, як кажуть біографи, “історичний роман” про княжну Марію, призначену батьком в цариці і заслану потім з ним на Сибір, — роман успіху не мав, показав ясно, що художнього хисту авторові цілком бракує, і більше він до сього жанру не брався. Випустив особною книжечкою, російською і німецькою мовами “Жизнь Мазепы” (1834)*: се цікаво і варто уваги, що він надавав таке значіння сій темі, бо ся біографія була тільки дещо скороченим витягом з його “И[стории] М[алой] Р[оссии]” і майже без змін ввійшла потім іще до “Словаря”. Чи хотів він тим яскравіше підчеркнути свою інтерпретацію діяльності й індивідуальності Мазепи, з огляду на розходження в його характеристики, що помічалися в літературі і в усних оцінках, чи намірявся дати взірць історичної характеристики: показати, що він може в сім роді³. Але, правду сказати, показав, що і в сім роді нічого особливого не може — рецензент “Сев[ерной] пчелы” (1835, № 141)*, хочаки сказати що-небудь на користь сеї публікації, не спромігся на ніщо більше, тільки що вона збирає разом відомості про М[азепу], розкидані в десятку томів, —

¹ “Это была в свое время незаменимая книга для ознакомления преимущественно с новым периодом рус[ской] истории, почти не существовавшем в систематической обработке”, — писав про неї В.С.Іконников в біогр[афії] Б[антиша]-К[аменського] 1891 р. (с. 93).

² Бувши на губернаторстві, Б[антиш]-К[аменський] відкрив могилу Меншикова, і се дало привід до різних закидів йому і легендарних переказів. В своїй записці “Шемякин суд”* він оповідає, що наказав в 1825 році городничому м. Березова “открыть место погребения Меншикова”, в значінні “розшукати”, а той зрозумів буквально, розкопав могилу — і відкрив труну. Бувши в Березові в 1827 р., Б[антиш]-К[аменський] велів відкрити труну при собі і зняв з тіла хрест, стяжку, “частицу волос с брови, смешанные с приставшею к ним мерзлою землею”, кусники труни і покрову, і післяв дещо з того на пам’ятку правнукові великого заслання. Правнук, здається, не був рад сьому дарунку, цар велів запитати Б[антиша]-К[аменського], нащо він відкривав могилу, і при ревізії поставлено йому в вину сю профанацію. Оповідали, що Б[антиш]-К[аменський] велів виїняти небіжчикові око, інші — що йому відтято ухо і под. Епізод сей набрав розголосу і, очевидно, не лишив приємного спомину у самого Б[антиша]-К[аменського].

³ Полевой в своїй рецензії, між інш[им], ставив се домагання, щоб “дееписатель казачков начертал яркими красками” події і індивідуальності часів після прилучення — в тім і “таинственного старца Мазепу” ([с.] 245). Можливо, що Б[антиш]-К[аменський] хотів відповісти на сей заклик своєю біографією.

і се була неправда, бо якраз вона не давала нічого більше понад те, що надруковане було в III томі “И[стории] М[алой] Р[оссии]” 2[-го] вид[ання] — здебільшого тими ж словами, без стилістичних змін. Індивідуальної “жизни” не прибуло ніскільки. Се начерк правління М[азепа], трохи стисліший і прозоріший — тому що в нім автор пропускав дрібні події, досить рясні і в 2[-м] вид[анні] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, полишив тільки важніше з становища політичної історії України все-таки, а не характеристики М[азепа] чи аналізу його діяльності. Настанова та ж сама: засуд М[азепа] як людини і правителя, і апологія Петра в його політиці щодо України. Епіграфом книжечки поставлено строфу з “Полтави”*: “Забыт Мазепа с давних пор; / Лишь в торжествующей святыне / Раз в год анафемой донине, / Грозя, гремит о нем Собор”. Вона мала подати історичний коментар сеї анахтеми — але зроблений він був дуже поверхово і грубо, без уміння, чи без розуміння — що і сю тенденцію, яка б не була вона похвальна з казённого становища, до якого вона приладжувалася, треба було перевести більш тонко і проникливо, щоб надати праці вартості чи літературної, чи політичної. Наведу се місце, де автор говорить про найважливіше з його становища — про мотиви зради М[азепа]:

“Феофан Грокопович и Голиков приписывают действию любви падение Мазепы, утверждая, что в бытность его в Польше познакомился он с кн[ягиней] Дульской... и для получения ее руки согласился снова привести Малороссию в подданство польское. Если верить преданию словесному, не одна любовь, а также неудовольствие на самодержца российского внушило гетману сию мысль преступную. Государь однажды объявил ему, за обеденным столом, о желании своем преобразовать козаков в войско строевое, ввести в Украину обычаи российские. Мазепа стал оспаривать сие намерение, утверждал, что еще не время тревожить малороссиян. Петр назвал его изменником, схватив за усы, произнес: Нет, пора уже мне за вас приняться*. От сего возродилось негодование в предводителе козаков, от негодования последовала измена”.

“Но положим, что Петр, часто запальчивый, оскорбил Мазепу, следовало ли ему нарушать присягу, предавать соотечественников тягостному игу иноверцев, мстить государю, благодетелю своему, который удостоивал его доверием и дружбою, утешал в печали, награждал деревнями и подарками” і т. д. ([с.] 45). Тяжко собі уявити щось більше дубове і разом хамувате!..

Роман М[азепа] з Мотрею збуто в тексті такою фразою: “Но среди крамольных украинцев находились и верные, не умевшие льстить, угождать преступному властелину: генеральный судья Кочубей (которого дочь была обольщена Мазепой), полковник Искра”, і т. д. (с. 49). Се коротше, ніж в 1[-м] і 2[-м] вид[аннях] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, тільки в примітці розповіджено історію сватання М[азепа] і його зносин з Мотрею — те, що було подано в примітці 2[-го] вид[ання] (див[ись] вище ст[орінку]).

Листів М[азепа] до Мотрі тут не подано, але дещо з них переказано, і додано фантастичні відомості про одруження Мотрі з Чуйкевичем:

“Писал к ней, что она иссушила его красным своим личиком и своими обещаниями, что он никого на свете еще так не любил, чтобы Бог с душою разлучил того, кто их разлучит, что щасливший его письма, что в рученьках ея бывают, нежели его бедные очи, що ее не оглядают, и проч. Называл свою Матрононьку серденьком своим, розовым цветком, наймилишим, найлюбезнейшим”. Мотря була дуже захоплена ним — “когда коварный соблазнитель лежал у ног ее, изъяснял страсть в письмах огненных, дышавших силою чувства: но всему есть конец, и пылкость старика не может долго продолжаться! Она угасла. Несчастная восчувствовала вероломство и вместе вину свою против родителей. Живейшее раскаяние овладело ею. Старики начали промышлять, как бы пристроить дочь. Явился жених, сын ген[ерального] судьи Чуйкевича. Кочубей должен был испросить позволения у Мазепы и, вместо согласия, услышал: “что, когда соединятся они с поляками, найдется другой жених для его дочери из знатных шляхтичей, который будет ему доброю подпорою”. Сие происходило 17 мая 1707 года, а на другой день старики поспешили уже обвенчать детей своих против воли гетмана”, і т. д. ([с.] 89).

Як було вияснено пізнішими дослідниками, Чуйкевич був оженений з іншою Кочубеівною — Катериною¹, так що се оповідання являється непорозумінням, Б[антиш]-К[аменський] знав сю версію, мабуть, від Кочубеїв². В деталі не маю потреби тут входити, а хочу тільки зазначити, що наш малор[осійський] історіограф не вважав вказаним розповідати в тексті сі подробиці, без порівняння більше цікаві для біографа М[азепа], ніж усе те, що він оповідає про царські нагороди і под., — сховав їх у примітці, і романісти тих часів, що взялись описувати дії Мазепа, чи [не] знайшли їх там, чи не оцінили їх відповідно: ні у Голоти, ні у Булгаріна не знайдено відгону листування Мазепа з Кочубеівною*, найбільш яскравого романтичного документа, який маємо для тих часів і будь-що-будь — завдячуємо Бантишеві.

Інша біографічна подробиця, яку дещо по-новому поставив Б[антиш]-К[аменський] в “Жизни М[азепа]” — се питання про те, чи М[азепа] вмер натуральною смертю, чи сам її собі заподіяв. В 1-м вид[анні] він писав, що М[азепа] помер “по шведским известиям, от старости, горести и претерпевших во время пути тягостей, а по донесениям из Турции российских лазутчиков, от принятого им яда”; в примітці додано було, що Енгель оспорує сю звістку, посилаючись на те, що М[азепа] довго хорував. В 2-м вид[анні] Б[антиш]-К[аменський] до сього додав аргументи за правдоподібність того, що М[азепа] сам зробив собі кінець: цар добивався, щоб

¹ Лазаревського “Описание старой Малороссии”, [т.] II, с. 32.

² Її оповідає Арк. Кочубей в початку своєї “Сем[ейной] хроніки”*.

турецький уряд видав йому М[азепу]: двічі писав султанові, і через свого посла обіцяв муфтієві 300 талярів, аби йому в тім посприяв. “Слухи сии могли дойти до изменника и заставитъ решиться на самоубийство” (прим[ітка] с. 49). В “Жизни” він пішов далі: “К довершению мук, терзавших его черную душу, Мазепа узнал, что обладатель России требует неотступно от султана выдачи его: предлагает муфтию до 300 тысяч ефимков за содействие. Поколебалась неустрашимость злодея: он решился на самоубийство и принял яд 22 сентября 1709 г.” — і далі оповідання “Ист[ории] Р[усов]” про те, як М[азепа] велів спалити на очах його всі документи — сим разом уже без підкреслення великодушності сього розпорядження. Цікаво, що в 3-му вид[анні] “Истории” повторено текст 2-го вид[ання], і сі додатки “Жизни” не на користь М[азепа] не ввійшли сюди — тільки до “Словаря”.

При сім оповіданні про останні години життя М[азепа] в “Жизни” Б[антиш] описав, що вигляд М[азепа], за Адлерфельдом головне, дещо додаючи з інших звісток в дуже категоричній формі: “Мазепа был среднего роста, смугл, худощав собою: имел небольшие черные огненные глаза и брови густые, взор гордый и суровый, улыбку язвительную, усы, придававшие ему вид воинственный и вместе грозный: казался задумчивым, не склонен был к смеху и к тому, чтобы смешить других забавными выдумками” ([с.] 76 — цитує Голікова, [т.] XVI, с. 64).

Сі статті і статейки редагувались, коли стояло на черзі нове видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, і се цікаво, з одної сторони, що Б[антиш]-К[амєнський] не виявляє охоти, виправляючи для окремого видання, ширше і ґрунтовніше обробити, доповнити і розширити біографії людей, які виступали в “И[стории] М[алой] Р[оссии]” постільки лише, поскільки се було потрібно для загальної хроніки укр[аїнського] життя; з другого боку, що навіть ті невеличкі додатки, зроблені в статтях для “Словаря”, він не вважав потрібним — як тільки що я показав — вносити до тексту “И[стории] М[алой] Р[оссии]” нового видання. Видко, став на тім, що нове видання буде повторенням без змін видання другого. Весною 1835 року подав він до цензури його текст з сею поміткою: “Издание третье — печатано с издания 1830 г.”. Цензурний дозвіл Каченовський положив з огляду на се, мабуть, без докладнішого перегляду 28 червня — 30 липня 1835 р. Але видання дуже протялось: вийшло в світ тільки в 1842 р. (десь в січні або лютім). Не знаємо причини — чи за накладчиками діло стало, чи з чимось іншим вийшла затримка. Вийшло видання накладом В. Логинова, власника літографії, як читаємо се на репродукції обгортки. Воно дійсно повторяло без усяких змін друге видання: ті ж три томи, той же формат, ті ж самі ілюстрації, і приблизно те ж письмо — трохи дрібніше, — тому в 3[-м] вид[анні] сторін[ок] менше¹. Автор не додав ніякої передмови до

¹ 2[-ге] вид[ання]: т. I, с. 360 і 34, т. II, с. 223 і 60, т. III с. 264 і 101. В 3[-м] вид[анні]: т. I, с. 318 і 80, т. II, с. 202 і 51, т. III, с. 239 і 99.

В 4[-м] одностомовім вид[анні] 1903 р. се дало 609 стор[інок], коло 1420 тис[яч] автор[ських] знаків.

сього видання, ніякого пояснення причин, чому він лишив видання без змін — хоч далі інтенсивно працював, коли не в тій самій, то дуже близькій сфері.

Се було прийнято в літературних кругах з невдоволенням, як повне легковаження авторського обов'язку. Видання викликало досить багато рецензій — переважно невеликих — щоправда¹, і в них досить одноставно повторюється сей закид, що серед того загального пошвавлення дослідницької роботи на історичній ділянці й значнішого руху в видаванні джерел, що помічалися в 1830-х рр. і на поч[атку] 1840-х рр., автор “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не схотів скористати з нового матеріалу, щоб відсвіжити свій виклад — навіть не додав ніяких покажчиків, що давало себе сильно відчувати в перших виданнях. “Все русские читатели попеняют (авторов), зачем он не воспользовался ни одним из новейших исследований о древностях России и перепечатал это новое издание без всяких исправлений”, — писав С.Бурачек*. Євеський в “Денниці” вказував на нові видання Археографічної комісії, на праці Скальковського і деяких польських учених, “що багато роз'яснили в історії Малоросії”. Докорив Скальковським Б[антишеві]-К[аменсько]му і рец[ензент] “Сына Отеч[ества]” (Савельєв?), висловлюючи жалі, що він цілком не переглянув своєї праці для нового видання і не виправив її дефектів. “Чрезвычайно любопытные и в высшей степени важные сведения, доставленные А.А.Скальковским, нисколько не озарили эту “Историю Малой России”, — писав він*. “История Новой Сечи”, випущена Скальковським першим виданням (в 1841 р.), дійсно стала живим докором “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — розділ, присвячений в ній Запоріжжю в 1822, без змін полишений в виданні 1842 р., написаний в аспекті маніфесту цар[иці] Катерини, на підставі Прокоповича і Міллера, став разючим анахронізмом після реабілітації Запоріжжя, зручно і ґрунтовно, на підставі великого архівального матеріалу, переведеної Скальковським, і кидав неприємну тінь на всю “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі: її поверховний схематизм і офіціозність її аспектів. Не тільки багатство фактів нової монографії, але більша органічність, увага для внутрішніх відносин, симпатична проникливість в старе життя забивала працю старого “історіографа М[алой] Росії”: після неї ся праця стала затхлоархаїчним відгомонам “времен очаківських”. Найсильніше висловив се вражіння Євеський, приятель Срезневського з харківського гуртка 1830-х рр.: осередку українського романтизму і поетизації укр[аїнської] історії.

“Его взгляд на историю, — писав він про Б[антиша]-К[аменського], обговорюючи разом сі дві праці, — принадлежит к понятиям еще прошед-

¹ “Отечественные записки”, 1842, № 6 (март), с. 41–42, безімен[на]*.

“Библиотека для чтения”, 1842, т. 51 (март), с. 70–77, безімен[на]*.

“Сын Отечества”, 1842, № 2 (март), с. 10–12* (автор, м[а]б[уть], П.Савельєв, орієнталіст, постійний співробітник журналу).

“Денница”, 1842, № 17, рец[ензія] на книги Б[антиша]-К[аменського] і Скальковського, Євеського*.

“Маяк”, 1843, кн. IX, стаття редактора С.Бурач[е]ка*.

шого столетия; наоборот — на события он смотрит как человек настоящего времени, не принимая на себя труда перенестись в ту эпоху, которую он описывает, отчего и взгляд его на события и его оценка исторических лиц — неудовлетворительны и неверны. Критики источников вовсе не видим. Гипотезы (наприм[ер] о происхождении козаков) не обнаруживают в нем ни большой проницательности, ни большой эрудиции”*. При тім Є[вецький] робить цікаву остерогу — пам’ятати, що історики ріжних держав, які мали претензії на Україну, описують події її історії сторонничо, і рахуватися з тим, що голос “місцевого літописця” буває часом цілком інакший: остерога дуже влучна супроти того, що Б[антиш]-К[аменський] в своїй історії приймав звичайно без усякої критики освітлення українських подій, дане великор[осійськими] офіційними актами. Його позиція супроти Запоріжжя, змалюваного ним так сторонничо і несправедливо за казньонними російськими [па]перами XVIII в., була справді преречистим свідченням проти такої методи після того, як Гоголь так ефектно з’ідеалізував Січ, а Скальковський підвів під сю ідеалізацію документальну базу. Євецький вважав неможливим написання укр[аїнської] історії “в том виде, в каком она должна быть” до видання “Полного собрания актов Археографической комиссии”.

Загальний висновок був той, що “И[стория] М[алой] Р[оссии]” більш уже не може задовольняти потреби в історії України, що найбільше — се збірник фактичного матеріалу, що чекає руки історика-дослідника, який відтворює старе життя¹. Декотрі рецензенти (Савельєв, Бурачек) користали з сього вражіння, аби зробити рекламу історії Маркевича, що провів її вже через цензуру і надрукував кілька розділів з неї в журналах: в порівнянні з “безцвєтицею” Б[антиша]-К[аменського], як її називав Максимович (чомусь такою безбарвною йому здавалась її редакція “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — [т.] I, с. 258), від Маркевича сподівались і живішого, літературнішого викладу, і більшої незалежності від казньонних по-

¹ В найм’якшій формі се висловив рец[ензент] “Отечествен[ных] записок”: “Те, которые посвящали хотя несколько внимания этой книге, без сомнения, знают, что она далеко еще не достигает своей цели как история народа, богатого силами нравственными и физическими, имеющего свою особенную национальную физиономию и считающего на своей исторической памяти не одну блестящую эпоху. Многого, очень многого еще недостает этой книге, чтоб быть верным зеркалом того, что мы могли бы назвать историческою жизнию Малороссии; но при всем том, книга Бантыш[а]-Каменского как материал, как подробнейшая летопись целой страны, должна иметь немаловажное достоинство в глазах будущего историка этого края. Автор имел под руками едва ли не богатейший запас печатных и письменных сочинений, прямо относящихся к избранному им предмету, — впрямь до «настоящей» истории (мы бы) признали ее за лучшее и вернейшее пособие для изучения истории малороссийского края. Для нас оно важно и как искусный, добросовестный, а потом, особенно, как верный и, конечно, самый подробный свод всех известных, туземных и иностранных, какие только можно иметь об исторической судьбе Малороссии и ее жителей. Решительно, говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большею доверенностью”*.

Рецензент “Библ[иотеки] для чтен[ия]” (Сенковський?) кінчив такими словами: “История Малороссии, чрезвычайно любопытного политического явления, этого неудачного опыта военной республики на русском юге, соответствовавшего столь же неудачному опыту торговой республики Новгородской на севере, ждет еще своего историка”*.

глядів — покладались на його “глубоко патриотическое чувство”¹. Що ся історія не виходила в світ, а замість неї вийшов передрук того самого тексту “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, що встиг уже досить нав’язнути всім, хто мав з нею діло, приймалось як певного роду нетактовність з боку Б[антиша]-К[аменського].

Як же сприймав він се? Я не знайшов яких-небудь вказівок з його уст на сю тему, але певною мовчазною відповіддю з його сторони вважаю, що він після сього вже більше не звертався до укр[аїнських] тем. Його “И[стории] М[алой] Р[оссии]” легковажили, міняли на історію Маркевича — що ж, він міг обійтись без сього! Його “Словар” знаходив признання, а ще більший тріумф, не так літературний, як офіційний, досягнула його нова праця — “Биографии рос[сийских] генералиссимусов и фельдмаршалов”, в 4 книжках випущена в 1841 р.*: цар дав гроші на се видання і нагородив автора чином тайного совітника. Офіційна і півофіційна преса стріла се видання великими похвалами. Очевидно, се зміцнило Б[антиша]-К[аменського] в рішенні спеціалізуватись на біографіях великих людей. Він виготовив іще сотню біографій (105 біографій) і в 1846 р. випустив їх як три додаткові томи до свого “Словаря достопамятных людей” з досить курйозною претенціозною передмовою. Виправдуючи неповноту свого “Словаря”, він писав: “Трудно одному заменять сословие литераторов, которые в чужих краях печатают Полные словари², едва упоминая о россиянах. Кроме желанія познакомить иноземцев с знаменитыми моими соотечественниками, цель моя: “сохранить для потомства подвиги, достойные подражания, и, осмеивая слабости, описывая преступления, возвысит цену

¹ Бурачек писав з приводу “И[стории] М[алой] Р[оссии]”*: “Как собрание запасов для будущего историка Малороссии, эта книга и теперь еще сохраняет всю цену. Ждем с нетерпением выхода “Истории Малороссии” Н.А.Маркевича, с которою читатели познакомились уже из прекрасных отрывков ее, напечатанных в “Маяке” 1840—1841 и 1842 годов. Рукопись эта была в наших руках, преизобилует драгоценными вещами, доселе еще неизвестными и хорошо разработанными, она состоит из четырех исполинских частей, одобрена уже цензурою и поступила в печать. История России вообще чрезвычайно прояснится выходом этой «Истории Малороссии», которая с незапамятных времен играла весьма важную роль в судьбах древнего и среднего мира Европы, а не только в судьбах самой России, всегда составлявши с нею, и прежде, и теперь, не раздельное — одно! Быть может, сочинение г. Маркевича поумилостивит и гг. литераторов-москалей, и они отменят свое несправедливое гонение против малороссийских письменников и поэтов и убедятся, что обогащение и украшение русского языка не обойдется без помощи малороссийского, что этот прекрасный, картинный, мелодичный язык, в видах русской народности, вполне заслуживает их внимательного изучения, и гораздо более заслуживает, чем какой либо заморской”.

Перед тим рецензент “Сына Отечества”, вказавши на те, що нове видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, не відсвіжене новим матеріалом, відстає від сучасного стану науки, — пише далі*: “Потому, сохраняя все уважение к трудолюбивому автору этой книги, мы все-таки с нетерпением ожидаем появления красноречивой “Истории Малороссии” господина Маркевича, которая с такой выгодной стороны уже сделалась известною русским читателям по богатству новых, важных фактов, критическому взгляду и глубоко патриотическому чувству господина Маркевича”.

² Розбівки авторів.

добродетели. Критика не устрашает меня: дельными замечаниями воспользуюсь, на пустые не буду отвечать... Если Словарь мой и не принесет желаемой пользы, то, по крайней мере, будет не бесполезен для некоторых наших ученых, которые любят выдавать чужое за свое, старое за новое. Можно из него составить: Историю русских полководцев, русских министров, русских иерархов, русских историков... Обширное поле для выписок”. Сі нетактовні слова накликали досить оправдані іронічні репліки в пресі: Б[антишеві]-К[аменському] вказали, що він сам широко користується чужими працями, висміяли сю моралістичну програму, висунену ним в передмові, зробили закиди за нерівномірність в трактуванні матеріалу, припущення в широких розмірах анекдотичного елементу і под.¹ В обороні Б[антиша]-К[аменського] виступив Погодін, з просторою статтею — з витягами цікавіших місць, для доказу, наскільки цікавий, мовляв, матеріал міститься в сім словнику. Призначаючи, що і в сій збірці стрічаються статті досить випадкового характеру, і автор “часто употребляет тон панегирический”, він рекомендував його публіці високими похвалами: “Д.Н.Бантыш-Каменский принадлежит к числу достойнейших исторических писателей наших, украшающих литературу своими сочинениями. Вступив в 1810 годах на поприще, он не перестает до сих пор трудиться, и со всяким новым трудом своим приобретает новое право на благодарность соотечественников. Исчислим главные, чтобы устыдить незваных рецензентов, которые старались закидать его своею грязью”².

“Малоросів” в сій серії вже не було... хіба такі, що заслужилися в російській єрархії, з письменників, напр[иклад], Капніст. Навіть недавно померлому Котляревському, інформаторові Б[антиша]-К[аменського] в українських питаннях, ні Квітці, що постачав йому матеріал для “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, не знайшлося тут місця — поруч Хемніцера, Кострова, Фонвізіна. Головний контингент його “Словаря” — архієреї, міністри, генерали. Він скріпив репутацію Б[антиша]-К[аменського] як історичного офіціоза, нова царська відзнака підчеркнула її: в рік виходу останніх томів “Словаря” він одержав високий орден — Володимира II степеня. Не знаю, наскільки він завдячав її “Словареві”, але на зверх се виглядало тільки, як нагорода його “Словаря”, бо служба його в тих роках була більш номінальна, неважаючи на зовсім іще не старі літа, здоров’я йому зовсім не служило, він хорував, лікувався по заграницях, і скоро помер — на поч[атку] 1850 р., на 62 році життя. Додаткові три томи “Словаря” були останньою його публікацією, і “Словар” зів’язався рієсе de resistance* його літературної діяльності.

Звісний фундатор “Русской старины” М.Семевський, що сам виховався на історика на сім “Словарі”, так відзивався про його автора через чверть

¹ “Отечественные записки”, 1847 г., кн. 8 (т. 53); “Современник”, 1847, кн. 9. Обидві рецензії анонімні*.

² “Москвитянин”, 1848, кн. 3 і 5*.

століття по виході останніх томів: “Покойный Д.Н.Бантыш-Каменский принадлежит к числу немногих наших соотечественников историков, пользующихся громкою, вполне заслуженною известностью. Его труды — многолетние, добросовестные, донныне составляют драгоценные материалы для русской истории и едва ли когда утратят свои достоинства в глазах каждого просвещенного и любознательного читателя. При всех стеснениях цензуры своего времени, Бантыш-Каменский, первый из русских биографов, отважился выставить многих государственных деятелей (некоторых из них — даже современных) в настоящем их свете. Можно судить, каких трудов и усилий стоило нашему историку избегать столкновений с придирчивой цензурою, и, при всем том, он сумел выйти победителем из неравной борьбы и лестью не маскировал исторической правды”¹.

Ся характеристика високої об’єктивності не зовсім вірна — не дурно сам Погодін добачав нахил до панегіризму, а свою популярність “Словарь” в значній мірі завдячав анекдотичному елементові. Сухі формулярні витяги, з одної сторони, анекдоти, збирані з уст сучасників — з другої, комбінувались не дуже зручно і не відповідали науковому характеру праці, але вона дійсно читалась охоче і була популярна ще довго!

Але і “И[стория] М[алой] Р[оссии]” мала щастя особливо в конкурентах: як в 1820-х рр. її конкурент Мартос запліднив своїми критичними увагами історичну працю Б[антиша]-К[аменьско]го, а власна його праця не побачила світу і згинула безслідно, — так конкурентська праця Маркевича, збудивши надії в момент виходу 3[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, скоро зійшла зі сцени і своїми слабкими сторонами ще раз піднесла престиж “И[стории] М[алой] Р[оссии]”. Я вище висловив здогад, що успіхові 2-го вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” у широкої публіки посприяли викидки з “И[стории] Р[усов]” — що тоді була ще плодом запертним і викликала напружену цікавість. Маркевич втаскав її до своєї історії цілу, можна сказати — з возом і колесами, за кілька років до виходу її повного друкованого тексту, і поява оригіналу ще раз обнизила цікавість Маркевичевої переробки. Потім “И[стория] Р[усов]” була розвінчана, позбавлена всякого історичного авторитету, з тим втратила всякий історичний кредит історія Маркевича — і піднялась репутація “И[стории] М[алой] Р[оссии]” Бантиша, що хоч теж не встояв перед спокусою “И[стории] Р[усов]”, але в далеко меншій мірі! Помогло ще мішання першої і другої редакції “И[стории] М[алой] Р[оссии]”: деякі плюси мала перша редакція (в ній апокрифічного елементу було мало і були перші актові додатки), деякі — друга (вона обіймала “цілу” історію козаччини, говорила не тільки про гетьманів і полковників, але й про городи й друкарні, про мову і обрядовість).

Видавці “Дністрової Русалки”, обговорюючи книжку Лозинського про весільну обрядовість*, висловили жаль, що він “не похинувався багатоцінним

¹ “Рус[ская] старина”, 1873 г., т. VII, с. 736*.

ділом Д.Бантиша-Каменського” — його етнографічними відомостями. Польським козакофілам “И[стория] М[алой] Р[оссии]” здавалась підвалиною українського відродження і самосвідомості¹. З другої сторони, фанатик документа Карпов, як ми бачили, пам’ятаючи заслугу Б[антиша]-К[аменського] в публікації і використовуванні московських актів, звеличив в 1870 р. “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” в докір Маркевичу, Костомарову як “добросовестный труд, являющийся ... единственною целью историей Малороссии”, а Бестужев-Рюмін атестував як “более надежное руководство”, ніж що інше. Дперва, потім як Костомаров в 1870—1880-х рр. дав далеко детальнішу історію подій до кінця Мазепи, Лазаревський розгорнув реальний образ соціальних відносин Гетьманщини, а праці Куліша, Антоновича, Драгоманова, Житецького й ін[ших] вияснили основні питання культурного життя сих століть, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” зійшла на другий план. Але й тепер в різних питаннях останнього півстоліття Гетьманщини, за браком чогось іншого, все-таки приходилось ще звертатися до праці Бантиша-Кам[енського], хоч як убого була в ній представлена епоха. А заголовок “Истории М[алой] России” — за недостатчею новішого компендіуму, все ще притягав до неї увагу — і в 1903 р., 80 літ по виході 1-го вид[ання], з’явилось досить добре зроблене, портативне і приступне, однотомове видання “И[стории] М[алой] Р[оссии]” (600 з лишком стор[інок]), і продовжено її оборот серед публіки. В науковій пресі воно пройшло непомітно, але розходилося, здається, добре і мало те значіння, що своєю приступністю ще більше вибило з пам’яті, чим була “И[стория] М[алой] Р[оссии]” в першій своїй редакції, чим вона ріжнилась від пізніших видань, і навіть записні спеціалісти включно до найновіших українських розвідок, говорячи про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]”, звичайно рахують-ся тільки з 2-ю редакцією, хоч говорять про “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” взагалі. Нинішня моя розвідка, може, приведе се до більшої ясності.

Попробую тепер зробити деякі підсумки роботі Б[антиша]-К[аменського] на полі укр[аїнської] історіографії і тому значінню, яке вона мала для свого часу.

“Историей Малой России” Дмитро Бантиш-Кам[енський] намірявся зреалізувати довголітню працю свого батька над актами колезького архіву

¹ От що писав Еразм Ізопольский в 1850-х рр., вітаючи “Записки о Южн[ой] Р[уси]” Куліша як нове слово в освітленні польсько-укр[аїнських] відносин*: “Для роз’яснення і пізнання історії сеї країни (України) з традицією, мовою, пам’ятками і звичаями її люду положили головні підвалини Зоріан Ходаковський і Бантиш-Каменський: перший збіркою великої кількості народних дум і пісень — що потім перейшла на власність Максимовича, і він кілька раз видавав її частини, другий не так історією Малоросії, писаною без критики і системи (prawie dorywezo), але великоважними додатками до неї (przypiskami do niej mającemi wielkiej wagi znaczenie). За сими двома робітниками прийшли інші — поети, історики і повістярі з великими літературними здібностями: Котляревський, Б.Залеський, Гоцинський, Мальчевський, Гоголь, Марлінський (!), Тарша — себто М. Гр. (Грабовський), Гребінка, Основ’яненко, Маркевич, Скальковський, Максимович, Срезневський, Метлінський, Новосельський, Руліківський, Поль, Зенон Фіш й ін[ші]”. — “Biblioteka Warszawska”, 1857, [t.] II.

і підготовлені ним матеріали за прикладом його. Він орієнтувався при тім на історичні праці його попередника в архі[ва]льній роботі і учителя Міллера, що в укр[аїнській] історії спирався на “гетьманські літописі” — “Короткім опису”: підсумку історіографічної праці укр[аїнських] канцеляристів XVIII в.

Призначення на ген[ерал]-губернаторство Малоросії кн[язя] Рєпніна дало роботі Дм[итра] Б[антиша]-К[амєнського] характер службового доручення, що змусив автора виконати її спішно, з мінімальним використанням місцевого матеріалу.

Як перша історія модернішого вигляду — після видань Рубана і Туманського, історія України, без порівняння приступніша, ніж совісна праця Енгля, — “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була, без сумніву, принята вдячно українською і російською публікою. Багато, без сумніву, значив при тім зверхній вигляд першого видання. Монументальні, розкішно видані томи, великі документальні додатки, чималий реєстр джерел, цитації на маргінезах — все се обіщувало багатий фактичний матеріал і достовірний зміст. Може, й не зразу, а згодом, укр[аїнська] інтелігенція оцінила сей факт, що у неї єсть своя капітальна історія. В ролі такого єдиного історичного підручника вона лишилась цілих 28 літ. Се закріпило за ним поважання, не вважаючи на всі дефекти.

З наукового погляду виклад “И[стории] М[алой] Р[оссии]” не міг зробити епохи: подібно як “История” Карамзіна завершувала російську історіографічну роботу XVIII в., “И[стория] М[алой] Р[оссии]” занадто щільно зв’язалася з укр[аїнським] літописанням XVIII в., і її архаїзмів не маскував блискучий літературний хист, як у Карамзіна. Б[антиш]-К[амєнський] задержав схему і аспекти літописання старих канцеляристів, і через всі додатки з московських актів і зібраних у Енгля відомостей польських і зах[ідно]європ[ейських] хронік дуже сильно презирав “Короткий опис” в перерібі Рубана — як се завважив Мартос.

І наверх “И[стория] М[алой] Р[оссии]” заховала характер літописі — досить сухого і механічного реєстру подій, реєстрації фактів, між собою непов’язаних, — як се й виткнула їй потім критика. Зовсім не підходять до сього конспекту фактів за 117 років Гетьманщини назви “единственной цельной истории М[алороссии]”, “первой попытке системат[ического] изложения мал[ороссийской] истории”, “одинокое системат[ичного] курсу укр[аїнської] історії”, — вона була першою пробою доповнення старих літописців московськими документальними матеріалами, а та маса анекдотичного матеріалу, що Б[антиш]-К[амєнський] згромадив у 2-й ред[акції], цілком позбавляла її права вважатися “надежным руководством”.

Протекторат ген[ерал]-губернатора, службові і товариські зв’язки передали в розпорядження Б[антиша]-К[амєнського] портфелі місцевих аматорів історії, збирачів документів, зробили його спадкоємцем істориків XVIII в., але він дуже мало покористувався місцевим матеріалом як при 1[-й], так і при 2[-й] редакції “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

Практичні потреби, що дали імпульс сій праці, відбилися більше в тім, що вихідним терміном взято 1654 рік — перехід України під царську владу, і в орієнтуванні на укр[аїнсько]-московські відносини, ніж в доборі й інтерпретації матеріалу: на них актуальні питання адміністрації і постулати провідної дворянської верстви не відбилися виразно.

В освітленні подій — в ідеології твору характеристичним способом поєдналась чиновнича лояльність автора, що стратив був всякі зв’язки з краєм, і малконтентські настрої полтавської аристократії, з котрою шукав він і зв’язував зв’язки в новій службі. Може, найбільше заважив вплив Капніста — яскравого, хоч і щільно прихованого, укр[аїнського] іредентиста. Але й офіційному ініціаторові праці кн[язю] Рєпнінові не чужа була туга за старою Україною і її правами. Можливо, що на погляд сих ідеологів старої України, Б[антиш]-К[аменський] не досить гостро і яскраво віддав сі настрої — в 2-й ред[акції] він їх значно поглибив і підкреслював, і се скріпило секретну репутацію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, переказану Колем.

Найбільше все-таки поживилася з неї белетристика, і сею дорогою “И[стория] М[алой] Р[оссии]” здобула великий вплив в культурнім житті України. Вона наспіла саме в час, коли нові романтичні течії звернули увагу на екзотику України і утворили на неї літературну моду. При всій бідності свого викладу, “И[стория] М[алой] Р[оссии]” стала на кілька десятиліть одною з головних скарбниць укр[аїнської] тематики, і особливо се помітно в 1820 р. і в першій пол[овині] 1830-х рр., в рамцях нинішньої праці я не міг розробити сю тему — вона досить широка, я зазначив тут тільки в самих загальних рисах значіння “И[стории] М[алой] Р[оссии]” для розвою укр[аїнської] тематики другої четвертини ХІХ в. — скільки вона дала для характеристичного культу Полуботка, скільки внесла нового змісту в романтику Мазепи, як висунула нові мотиви в характеристиці Дорошенка. “Войнаровский” Рилеєва, “Полтава” Пушкіна — твори величезного динамічного значіння — завдячували свою появу імпульсам “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, навколо них маса інших — українських, російських, польських, як “Кочубей” Аладьїна*, український “Кочубей” 1828 р., анонімний “Дорошенко” 1830 р., “Мазепа” Голоти й Булгаріна. З другої сторони, я зазначив, як мало могло вдовольати суспільність офіційне освітлення політики Мазепи, прийняте автором, і яким архаїзмом стала характеристика Запоріжжя, перейнята ним з офіційних писань ХVІІІ в.

З формальної сторони “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в другій редакції підпала великим змінам: наново написано історію козаччини від початків до смерті Хмельницького, при окремих хронологічних розділах подавано огляди культурного життя, примітки розширено новим матеріалом, зате цілком відкинено документальні додатки. Книга стала більш скромним і портативним тритомником, текст виріс майже удвоє, але вийшов з обороту документальний матеріал, а в нім лежала вага “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1-й ред[акції].

134

12/5/57

139

Се друге вид., випущене в 1830 році, значило дуже важні і цілком нові завдання Пеллєве, коли Б.В. взяв їх під увагу, як завдання Мартеза в 1820-х роках, і скотив переробити свою історію за самими вказівками хоч в деякій мірі, що могло надати їй нову вартість. Але гадки Пеллєве були занадто революційні для епістолярістів XVIII в.; а може і та революційна репутація книги, що дала їй була йому впевненість, стримувала його від яких небудь змін. Але не отримавши уваги цензури, коли стало відомо, що про нього відомо, він подав до цензури незмінний старий текст: хоча мав час і змогу літературної роботи: звернувся до івань, тільки сприятливих для його бюрократичної посади тоді — біографії ^{високих} урядовців. Серед них обрешав кілька діячів з своєї "И.И.Р." — але не внесли нічого, що дискредитувало б українські відомості і свідчало б про роботу автора на українських матеріалах, навіть життєпис Назепа, випущена окремою книжкою, і потім іще вініцькі переклади, здебільшого невірні, даючи буквально текст И.И.Р.

Вихід 3-го вид. И.И.Р. в 1842 р. стрів десять години маршків на маркування автором свого діла — на Медведівський здебільше ків науки — нових матеріалів, И.И.Р. була переглянена працюю відсутності українських надій перенесено на "патрістичну" історію Маркевича. Але се не зробило помітного впливу на Б.В. — він цілком відігнав від української історії, що мабуть ніколи не захоплювала його організаційно; зверхні обставини привели його до неї, і тепер коли не стали цих стимулів і ослабла зв'язка з малоросійським аристократизмом, що стала вироблятися у нього в процесі роботи над "И.И.Р.", Б.В. не подальше віддавав тій офіційній тематичній, як перш, свою літературну діяльність.

Але розчарування в історії Маркевича — дискредитована історія "русів", що несподівано з'явилася підставою і відсутність якого не було серйозного компромісу укр. історії, що раз відкидали в другий по-

Головний і загальний закид 1-му вид[анню] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” був той, що виклад її почато з моменту, коли інтерес української історії спускається в долину: героїчна доба козаччини лишилась за рамцями історії. Потреба перероблення “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в сім напрямі була усвідомлена автором, мабуть, уже в моменті виходу її, і він вів підготовчу роботу до нового видання від самого виходу першого.

Рецензія в “Сыне Отеч[ества]” 1823 р., писана, по всякій ймовірності, Ол. Мартосом — репрезентантом патріотично настроєної дрібно-старшинської інтелігенції, мала великий вплив на другу редакцію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”, можна сказати, що Б[антиш]-К[амєнський] переробив “И[сторию] М[алой] Р[оссии]” за вказівками Мартоса.

Викінчено 2[-гу] ред[акцію] теж нашвидку, так що відзив автора (в закінченні її) про свій “многoлетний труд” являється в значній мірі ілюзією — мабуть, вповні щирою — він протягом довгих літ повертався до роботи над “И[сторией] М[алой] Р[оссии]”, але, мабуть, ніколи не мав нагоди попрацювати над нею довго й інтенсивно.

В сій новій редакції автор вважав свою працю повною і подрібною історією України, хоча фактично се була тільки історія козаччини (властиво гетьманів і старшини) від поч[атку] XVI в. до скасування Гетьманщини. Але ототожнення України з козаччиною було взагалі загально поширено і не видко, аби було кимсь помічено і зауважено, що вся Зах[ідна] Україна і Правобережжя — поскільки воно не жило в формах козацької організації, і навіть Слобідщина — зоставались поза рамцями сеї історії.

В використанні матеріалу і його освітленні зміни не були великі. Послухавши завважень Мартоса, Б[антиш]-К[амєнський] більше місця дав заграничним писанням про козацькі війни. Важне значіння мали нові українські джерела: “Самовидець” і “История Русов” — вперше використані тут. Виривки з “И[стории] Р[усов]”, мабуть, сильно помогли популярності “И[стории] М[алой] Р[оссии]” з огляду, що “И[стория] Р[усов]” вважалася тоді твором секретним, і скріпили “революційну” репутацію “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

В освітленні українсько-московських відносин, що стояли в центрі його уваги, пішов дещо далі і глибше, ніж 1[-м] вид[анні]: ясніш виступили провідні лінії москов[ської] політики в питаннях політичної і церковної автономії. Але і сим разом робота робилась наспіх, в обставинах несприятливих, і багатющий місцевий матеріал, що стояв до розпорядимості автора під час його служби в Полтаві, лишивсь і тепер сливе невикористаним.

Се друге вид[ання], випущене в 1830 році, викликало дуже важні і цінні завваження Полевого, коли б Б[антиш]-К[амєнський] взяв їх під увагу, як завваження Мартоса в 1820-х рр., і схотів переробити свою історію за сими вказівками хоч в деякій мірі, се б могло надати їй нову вартість. Але гадки Полевого були занадто революційні для епігона концеляристів XVIII в.; а може, і та революційна репутація книги, що ледве чи була йому

невідома, стримувала його від яких-небудь змін — щоб не стягати уваги цензури. Коли стало питання про нове видання, він подав до цензури незмінений старий текст, хоча мав час і змогу до літературної роботи: звернувся до інших, більше сприятливих для його бюрократичної позиції тем — біографій високих урядовців і генералів. Серед них обробив кілька діячів з своєї “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — але не вносячи сливе нічого, що ілюструвало б українські відносини і свідчило б про роботу автора на українським матеріалі, навіть життєпись Мазепи, випущена окремою книжкою, і потім іще в німецькій перекладі, здебільшого повторяла буквально текст “И[стории] М[алой] Р[оссии]”.

Вихід 3-го вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]” в 1842 р. стрів досить гострі нарікання на легковаження автором свого діла — на невикористання здобутків науки — нових матеріалів; “И[стория] М[алой] Р[оссии]” була проголошена працею відсталого, українські надії перенесено на “патріотичну” історію Маркевича. Але се не зробило помітного впливу на Б[антиша]-К[амєнського] — він цілком відійшов від української історії, що, мабуть, ніколи не захоплювала його органічно: зверхні обставини привели його до неї, і тепер, коли не стало сих стимулів і ослабли зв’язки з малоросійською аристократією, що стали вироблятися у нього в процесі роботи над “И[сторией] М[алой] Р[оссии]”, Б[антиш]-К[амєнський] неподільно віддався тій офіційній тематиці, якою почав свою літературну діяльність.

Але розчарування в історії Маркевича — дискредитування “Истории Русов”, що послужила голов[н]ою її підставою, і відсутність якого-небудь солідного компендіуму укр[аїнської] історії ще раз підняли в другій половині ХІХ в. авторитет “И[стории] М[алой] Р[оссии]” — хоч як мало вона вже відповідала науковим вимогам того часу. Натомість дипломатарій, що в первіснім плані становив основу наукового значіння, не був видрукуваний до кінця в часті найбільше потрібній, і тому ся сторона в діяльності Б[антиша]-К[амєнського] не мала того наукового ефекту, який повинна була мати.

Така була доля праці в історіографії України Дмитра Б[антиша]-К[амєнського], “обессмертившего себя «Историей Малой России» и «Источниками малороссийской истории»”, як відзивався про нього оден з ентузіастів 1860-х років¹.

¹ *И.Прыжов*. Малороссия в истории ее литературы. — “Филологические записки”, 1869, с. 39*.

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**WILHELM WUNDT. VÖLKERPSYCHOLOGIE.
EINE UNTERSUCHUNG DER ENTWICKLUNGSGESETZE
VON SPRACHE, MYTHUS UND SITTE.
Band VII, VIII, IX, X, 1917–1920**

Творець психофізики, один з корифеїв німецької наукової мислі Вільгельм Вундт мав рідке щастя — вже старечими руками довершити філософічно-соціологічну систему, над якою працював все своє довге і незвичайно плідне життя. 2-го жовтня 1920 року на 89 році свого життя він спочив, випустивши останній, X, том своєї “Народної психології”, котру обробляв протягом останніх двадцяти літ.

З великих соціологів XIX в. йому одному судилось розгорнути повну систему своїх думок про еволюцію людського громадянства, підданих ступенями людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усупільнення.

Лікар по освіті, він вибрав своєю ученою спеціальністю фізіологію, і сей предмет почав викладати ще в 1850 р. як доцент. Від фізіології, однак, скоро перейшов до психології, виступивши сміливим новатором і началоположником експериментальної психології, котра ставила своїм завданням прослідити, дорогою досвіду, взаємовідносини між фізіологічними вібраціями людини та психологічними змінами в ній. Розвиваючи тим чином стару тезу Спінози, що в основнім вияві духовного існування — мишленні і в основнім вияві фізичного існування — просторонності добачав паралельні прикмети тої ж самої субстанції, Вундт виясняв, що психічні і фізичні процеси являються двома формами того же самого буття, і ставив проблему дослідження психології на фізіологічнім ґрунті. Але при тім, не вдовольняючись, як звичайно, індивідуальною психологією сучасної культурної людини, він зостановлюється, з одного боку, над психологічною еволюцією від звіриного єства до людського (капітальна праця “Vorlesungen über die Menschen-und Tierseele”, 1863), а з другого — над взаємовідносинами психології індивідуальної і колективної. Поруч великих праць, присвячених законам людської мислі, морального і інтелектуального життя (“Grundzüge der physiologischen Psychologie”, 1874; “Logik”, 1880; “Ethik”, 1886; “System der Philosophie”, 1889), все більше займають його фактори колективної або соціальної психології, і передусім людська мова. Він прилучається тут до напряму, зазначеного від 1860 р. звісним видавництвом “Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft”, заснованим Лядарусом і Штайн-

талем, котрого потім глибшим і впливовим представником у нас став покійний Потебня, на три роки молодший від Вундта, але так давно уже страчений наукою!

Начеркнувши взаємовідносини психології індивідуальної і колективної в своїм “Grundriss der Psychologie” (1896), Вундт приступив до детального вивчення тих психологічних продуктів людського спільного життя і за-разом — могутніх факторів усуспільнення: мови, міту, етичних і релігійних понять. 1900 [р.] вийшла перша частина цієї соціальної психології*, котру він за прикладом Ляцаруса і Штайнталя назвав “Психологією народів” або “Народною психологією” (“Völkerpsychologie”). В рр. 1905—1906 з’явилася друга — присвячена мітові і релігії*. Праця викликала велику увагу силою влучних і оригінальних гадок, а також масою етнологічного матеріалу, використовуваного автором. Вона все розросталась при нових виданнях. В останнім, випущенім за життя автора, сі дві часті вийшли в шести томах (том перший і другий — мова, третій — мистецтво, четвертий, п’ятий і шостий — міт і релігія). Мабуть, це розростання спонукало Вундта перервати публікування дальших частей, щоб подати коротший і суцільніший перегляд еволюції суспільності з свого становища, — уже не в системі певних явищ суспільного життя, а по хронологічним верствам матеріальної та духовної культури. Се він і зробив в книзі, котру назвав “Елементами народної психології”, додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: “Основні лінії історії психологічного розвитку людства”*. Вийшов дуже цінний підручник, добре придатний для ознайомлення з системою Вундта і висококорисний багатим матеріалом і влучними спостереженнями.

Випустивши в 1912 р. сей компендіум, Вундт вернувся до головної праці і докінчив її в 4-х томах, випущених в рр. 1917—1920. Томи 7 і 8 “Völkerpsychologie”* містять в собі огляд соціального розвою людства в трьох стадіях його: життя первісного (передплемінного роздроблення) (Urgesellschaft) й життя племінного (Stammesgesellschaft) і життя державного, або “політичного” — politische Gesellschaft. Том 9-й, затитулований “Правом”*, присвячений психології юридичних відносин. Нарешті том 10 — “Культура й історія”*, випущений за кілька місяців до смерті автора, подає огляд розвою матеріальної і духовної культури та їх відносин до соціального розвитку. Ним Вундт закінчив свою систему “соціальної психології”, чи соціальної еволюції, взятої з психологічного становища, — третю з ряду, по Конту і Спенсеру, велику соціологічну систему, так само, як і ті, взяті з становища ідеалістичного: розвою людської мислі — будівничої життя.

Хоча автор свідомо вводить певні критерії матеріальної культури в означенні стадій соціального розвою, але економічна база соціальної еволюції в його викладі все-таки лишається на далекім плані, часом ледве зазначена, часом зовсім ні. Психологія індивідуальна і колективна — се, властиво, той фактор, що досліджується автором в різнородних соціальних функціях, на різних степенях культури і усуспільнення. Побудування со-

психологічної системи з відповідними корективами історичного матеріалізму зістається завданням XX в., тимчасом як велична система Вундта являється завершенням психологічних концепцій XIX століття. Треба, однак, признати, що при всіх високих прикметах Вундтового методу останні томи його системи вже мають познаки і старечого упадку мислі. Викладові часто бракує ясності, він многословний, розтягнений, не досить докладний. “Елементи” з цього погляду стоять значно вище і не-спеціалістові можуть заступити доволі-таки тяжке читання *opus majus** покійного мислителя.

LUBOR NIEDERLE. MANUEL DE L'ANTIQUITÉ SLAVE. TOME I: L'HISTOIRE

(Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, t. I).

Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с.

Після одержання свого державного признання в 1919 р. Чесько-Словацька Республіка, з участю також і Югославії, фундувала при Паризькій університеті Інститут слов'янських студій, відкритий зимою 1919/1920 р. На чолі його поставлено історика слов'янських народів, професора Паризького університету Ернеста Дені. Був се акт вдячності з боку чеського уряду і чеського народу своєму приятелеві й, коли хочете, — протекторові, що під час війни всім своїм науковим авторитетом пропагандував ідею чеського визволення від Австрії, чеської незалежності й державності. Дені, однак, скоро вмер, і місце його заступив проф. Луї Айзенман — по предметам історії. Філологічні дисципліни поручені були визначнішому з французьких славістів і лінгвістів взагалі Антуану Меїє. Завданням Інституту, крім провадження семінару з молодими чеськими та юго-слов'янськими стипендіатами, було поставлено видавання наукового журналу славістики, се — “Revue des études slaves”, від 1921 р. тримісячник — звичайно виходить подвійними книжками, два рази на рік; за смертю Дені на чолі його стали Меїє і Поль Бойє, директор “École des langues orientales vivantes”*, властиву редакцію поручено Андре Мазону, спеціалісту від нової російської літератури, тепер професору нового Страсбурзького університету (колись був доцентом французької мови в Харківському університеті, ученик П. Бойє). Друге завдання — видання підручників по славистиці, тут бачимо граматики слов'янських мов (вийшла польська й чеська, мала вийти сербо-хорватська) і компендії по основним питанням: про спільну слов'янську мову А. Меїє*, про старослов'янську мову Кульбакіна, кирило-методіївське питання Ф. Пастернока, вступ до історії слов'янського права К. Кадлеца. Як перший том сеї серії вийшов компендій проф. Нідерле, котрий хочу коротко обговорити.

Автор хоче подати світовим кругам в короткій формі результати своїх праць над “Слов'янськими старинностями”. Тридцять літ тому поставив він собі завданням поновити класичну працю Шафарика “Слов'янські старожитності”* на підставі нових даних і новими методами. Приступом була книжка “Про походження слов'ян” (“O původu Slovanů”, 1896), за нею “Старинні відомості про географію Східної Європи” (“Starověké zprávy o zeměpisu východní Evropy”, 1899). Від 1902 р. стали виходити “Slovanské Starožitnosti” — перший том про праслов'янську добу, другий — про розселення полудневих слов'ян (1906—1910)*, потім виходили паралельно томи, присвячені розселенню і культурі: серія “Život starých Slovanů”, т. I, 1911 — культура матеріальна; 1916, т. II, перша половина — релігійні вірування;

1921, т. III — ремесла, і серед них 1919 р. вийшов т. III першої серії — про розселення західного слов'янства. Тепер по-французьки вийшла в скороченні вся перша серія: огляд доби праслов'янської і розселення слов'янства південного, західного й східного. За сим має піти другий том — огляд слов'янської культури “при кінці поганства”. В передмові автор попереджує, що се французьке видання не просте скорочення чеського: деякі часті перероблені, доповнені, а інші такі і вперше в нім з'являються.

Се правда, і до сього я додав би, що французьке видання в порівнянні з чеськими визначається більшою прозорістю і переглядністю, більшою пропорціональністю в розподілі матеріалу і уваги, тому читається значно легше й приємніше, ніж видання чеське. Але, з другого боку, воно настільки коротке, що дає тільки дуже загальні вказівки по головнішим питанням, тим більше що хоч я й сказав, що трактування сих питань більш рівномірне, ніж в чеськім, але все-таки й ся рівномірність — тільки релятивна.

Перша частина на 41 сторінках обговорює “праслов'янську одиність”: відокремлення слов'янства, праслов'янську територію, найстарші назви, під котрими слов'яни виступають, та диференціацію галузей, чи “народів”, слов'янських. Автор признається, що його давніші зусилля — уставити праслов'янський антропологічний тип (довгоголовий, ясний, як він доводив) — не привели до позитивного результату, і приходиться, навпаки, вважати слов'янський антропологічний тип одвічно мішаним. До такого погляду прийшов я в “Історії України-Руси” доволі давно, коли ще проф. Нідерле обстоював свій слов'янський тип. Тепер і він приходять до переконання, що протоарійці не були чистою расою, і протослов'яни, мешкаючи на пограниччі північної раси — ясних доліхокефалів і раси центральноєвропейської — темних брахікефалів, були їх мішанцями, тільки тисячу літ тому серед слов'ян переважали прикмети першої раси, а тепер мають перевагу прикмети другої, наслідком її більшої життєздатності (с. 12).

Так само признає він безрезультатними всі зусилля, положені на те, щоб уставити слов'янський похоронний тип перед V в. по Хр[исті] і на тій підставі визначити межі слов'янського розселення. Свого часу він положив багато праці для уставлення слов'янської приналежності піль з урнами між Одрою й Лабою, але тепер переконався, що се даремна праця, тому що зв'язок з історичними похоронами пізнішими, безсумнівно слов'янськими, не може бути виказаний (там же).

Натомість обстоює слов'янські елементи в подунайській хорографії II—IV в. як доказ переселення дрібних слов'янських груп почавши від I—II в. (с. 59).

Далі на північ він зараховує до праслов'янської території (перед розселенням) не тільки поріччя Березини, Сожу й Іпуті, але й Київщину з Подесенням (долішнім), Волинь і навіть Поділля (с. 24). Але разом розтягає до “північної частини басейну Прип'яті” розселення литовське (с. 186), не вважаючи потрібним пояснити, як се погодити з попереднім

означенням праслов'янського осідку. Поняття праслов'янської території зістається доволі хитким і неясним.

З трьох розділів дальшого розселення, присвячених слов'янам полудневим, західним і східним, нам, розуміється, найбільш інтересний сей останній, не тільки тим, що він присвячений питанням, нам ближчим, але й тому, що се вперше автор висловлює в суцільній формі свої погляди на історію Східної Європи приблизно до кінця першого тисячоліття по Хр[исті], як се він сам означає.

Розділ цей займає 64 сторінки — приблизно стільки ж, скільки займає і кожний з двох попередніх, а поділяється на 4 глави. Перша по вступних замітках про мовне відокремлення східнослов'янської групи займається сусідами східних слов'ян методом виключення їх території, виясняючи територію східнослов'янського розселення. Друга, маленька, на 9 стор[інок], говорить про східних слов'ян перед приходом Руси з Скандинавії: державу антів і знаходить готів, аварів і хазарів. Третя, на 10 стор[інок], говорить про ту “Скандинавську Русь”. Остання, розмірно найбільша, дає перегляд поодиноких східнослов'янських племен і побіжно говорить про значіння сього племенного поділу та його відносини до витворення трьох головних східнослов'янських розгалужень. Таку силу матеріалу в таких тісних рамках можна було скільки-небудь ясно й прозоро освітити тільки при великій економії слова, прецизії гадки й влучнім виборі головного й суцільного з-поміж другорядних подробиць. Але сим талантом не володіє автор взагалі, а в сім розділі особливо почувається, що він пише не як хазяїн сеї теми, котру опанував вповні, але як референт, який старається орієнтуватись в мало звісній йому області за поміччю авторів, котрим довіряє, на котрих спускається, а не має власних, самостійною працею здобутих поглядів. Тому спеціалістові ця частина не дає майже нічого. Він не знаходить тут наукових здобутків, з котрих міг би чогось навчитись або з котрими мусив би рахуватись. Стрічає перерахування різних, давно вже звісних йому, раніше висловлених поглядів і більш-менш суб'єктивно зазначені позиції, котрі займає супроти них автор: йому те-то “здається”, він з тим-то “охоче погожується”, з тим-то “не погожується”, — не вияснюючи мотивів, не входячи в перегляд аргументів за і против, не оцінюючи вказівок джерел.

При тім література, котрою розпоряджає автор, дуже випадково дібрана й в значній мірі перестаріла. Він, напр., дуже багато цитує Шахматова: то йде за його поглядами, то з ними полемізує, протиставляючи їм голоси його критиків. Але се далеко не весь Шахматов; напр., вся величезна праця, пророблена пок[ійним] дослідником над джерелами, над літописанням, не тільки не цитується, але й взагалі не відчувається в праці. Так само в питаннях історичної географії оракулом її зістається книга Барсова*, а вся пізніша історично-географічна література майже не відчувається: навіть такі праці, скажім, як монографії пок[ійного] Голубовського про кочовників, про Смоленську землю* і под. Зате автор дуже рахується з “добре

звісною книгою по старій історії Руси — Івана Филевича* (с. 169), чимало уваги присвячує поглядам Самоквасова (с. 208 і на інш[их] місцях), дилетанта Флорінського (не київського) і под.

Просто-таки прикрі вражіння роблять традиційні дати старої літописі, давно передані до архіву: скажімо, 882 р. Олег здобуває Київ, 885 він підбиває радимичів (с. 216, 222) і под. — все се зовсім серйозно і без застережень. Рюрик, Сінеус і Трувор, Аскольд, Рогволод, Тур творять цілком історичну галерею “перших князів” варязьких (с. 207). “*Annales de Nikon*” (en 914) et celles de Novgorod* (en 922) цитуються як джерела для історії уличів (с. 216), так, як се можна було робити тільки 30 літ тому, і под.

З другого боку, неприємно відчуються певні наперед повзяті тези, від котрих автор, видимо, не вважає можливим відступити. Скрізь у його в подіях IX—X в. “руські племена”, *Russie, nation russe*, навіть є *purs Russes** ([с.] 224) — в розумінні Руси слов’янської, хоча автор заразом виступає правовірним норманістом, “без страху й сумнівів”. Кінцеві фрази книги заявляють урочисто (с. 231), що “Біла, Велика й Мала Русь зістались і до наших днів зістаються частями єдиної нації — хоча з сеї одності виключають український нарід, навіть ідуть до тверджень, що він не руського походження”... “Русь Біла, Україна і Велика Русь, навіть коли б кожний з них удалось досягнути політичну незалежність, не можуть стати інакше, як тільки частями єдиної нації, і дай то Боже — єдиної Руської держави, зложеної з елементів свободних і братерсько об’єднаних”.

В світлі такої декларації не можна вважати просто випадковим і се підчеркування єдиного руського терміна, включно до того, що цитуються завіси тільки “руські учені”, “руські історики”, “руські філологи”. Та й се, мабуть, не випадково, коли взагалі так рідко й крадькома згадуються взагалі українські наукові праці (навіть коли й використовуються) й учені не “чисто руські”, як, напр., історики так званої київської школи або львівські. Страх автора перед яким-небудь “захитанням руського єдинства” може ілюструвати, напр., отсе остереження в справі антів. Висловивши свій погляд, що “антський нарід, або краще — антська група складалася з великого числа споріднених племен *de la Russie du sud**”, він спішить додати: “однаке се не був окремий нарід, малоруський або український, як то доводять деякі нові теорії, бо між IV і IX віком ще не було українського народу. Се були тільки деякі полудневі племена, що мало що відрізнялись мовою від північних, а були зібрані в одну переходову політичну одність” (с. 191—192).

Як підручник для широкого світу книга має також великі хиби. В такому маленькому компендіумі, що хоче дати першу інформацію по такому складному комплексу питань, не повинно бути нічого зайвого, якнайменше суб’єктивного, якнайбільше провіреного й певного, все ясно й координовано. Тимчасом тут дуже багато зайвого, а часто по найважливішим питанням не дається ясної відповіді, або тільки суб’єктивні міркування й не обґрунтовані твердження. Автор дуже любить полемізувати з поглядами, котрі не

мають ніякої ваги в науці, і тим часом легко переходить над серйозними і нерозв'язаними проблемами, не втаємничуючи читача в істоту суперечностей. Так, напр., зовсім залишено кіммерійське питання; питання норманське загнане в нотку, і тут переказуються нікому не потрібні погляди Тредьяковського, Ломоносова й Морошкіна, але зовсім не пояснюється, в чім лежить сучасна суперечність норманістів і не-норманістів. Читачеві полишається доходити своїм розумом, як погодити історичну роль варязької Руси, котрій судилось об'єднати весь слов'янський схід в одно державне тіло й національну єдність (с. 198), з тим, що се "старі поляне були фундаторами Руської держави, руської культури і літератури" (с. 229).

Багато різних питань, дуже цікавих з становища культурної й політичної еволюції, поминено зовсім. Виклад хоч кращий, ніж в чеській виданні, все-таки не прозорий і не систематичний; про одно й те саме говориться по кілька разів, а ні разу повно й ясно, і под. Все се значно обнижає вартість книги як компендіуму.

**Акад. Вс.МИЛЛЕР. ОЧЕРКИ РУССКОЙ
НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ.**

Т. III: БЫЛИНЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПЕСНИ.

**Москва — Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство],
1924, IV + 351 с. Ціна не показана**

**Проф. М.СПЕРАНСКИЙ. РУССКАЯ НАРОДНАЯ
СЛОВЕСНОСТЬ. ВВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЮ УСТНОЙ
РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ. УСТНАЯ СЛОВЕСНОСТЬ
ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОГО ХАРАКТЕРА.**

Москва, 1917, VI + 474 с. Ціна 2 р. 50 к.

Обидві книги трактують питання, котрому я завсіди давав місце в українських бібліографічних оглядах, і тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу*. В посмертнім томі начерків акад. Міллера (помер 5/XI 1913)*, крім останніх розвідок, опублікованих ним в рр. 1909—1913, надруковані два розділи недокінченої загальної праці на тему: “Очерк истории русского былевого эпоса”, написані в рр. 1911—1912. А в книзі ак[адеміка] Сперанського більша половина також присвячена історії дослідів над билинним епосом, його походженню, розповсюдженню, консервації і под. Отже, для дослідників героїчної традиції і для всіх, хто интересується сим питанням, обидві книги мають чималу вагу, а загальні висновки обох авторів мають інтерес для всіх, хто цікавиться еволюцією української усної творчості.

Як відомо, в сій справі в українській науці здавна позначалось два напрями, чи теорії. Одні дослідники доводили, що хоч героїчна поезія в формі билини на Україні не існує, але вона жила тут довго, до половини XVII в. приблизно, і, уступивши місце козацькому епосові, зістала багаті сліди свого існування в українськім фольклорі — ймення билинних героїв, богатирські мотиви, і так само казкові, новелістичні та легендарні, що становили колись зміст героїчних поем. Отже, героїчна поезія, нині представлена в билинах, мусить трактуватись як інтегральна частина української поетичної традиції. Вона на українськім ґрунті виросла, тут жила — в формах, розуміється, відмінних від нинішньої великоруської билини, і, розкладаючись, передала свою спадщину іншим родам поетичного українського репертуару. На такім становищі стояв Драгоманов, Петров, Дашкевич і чимало інших дослідників.

Інші, навпаки, думали, що героїчного епосу — прототипу билинного — на Україні таки й не було: він вхопив деякі київські ймення, деякі тільки поетичні мотиви, але зложивсь від початку поза Україною, в землях велико-

руських, і тому на Україні його нема. Так думав Ол. Котляревський, до сього погляду схилився Антонович, в найбільш різких формах висловив сю тезу Халанський.

В. Міллер, що з поч[атку] 1890-х рр. став читати курс народної словесності в Московському університеті і скоро зайняв одно з перших місць серед дослідників билинного епосу (а з смертю Веселовського став безперечно найбільшим дослідником на сім полі), в своїй першій великій праці, присвяченій билині (“Экскурсы в область русского народного эпоса”, 1891–1892), стояв на становищу українського походження билин — по його гадці, їх вітчиною була “простора країна полян і сіверян — басейн середнього Дніпра та його східних допливів”. На схід, можливо, потягнув він її під впливом своїх помічень про велику масу іранських мотивів в билинній епосі, що захопили його тоді. Зайнятий слідженням сих іранських паралель, він лишив зовсім на боці всі інші елементи билинної поезії: питання про творчу ролю української стихії і ті соціально-історичні умови, в котрих ся творчість розвинулась. Питання українського походження було тільки зазначене і зовсім не розроблене в сій праці. А звернувшись до нього слідом в ряді студій, які утворили потім I том його “Очерков русской народной словесности”*, він дав сьому питанню зовсім нову і відмінну розв’язку: більшість билин проголосив новгородськими, доволі пізнього, після-татарського часу; поруч новгородських вказав групу билин галицько-волинського походження; найбільш типові богатырські билини признав полудневовеликоруськими; а українське Подніпров’я, яке він сам уважав вітчиною билинного епосу в попередній праці, в сих його студіях цілком зійшло з дослідного овиду і перестало займати яке-небудь місце в перспективі сієї творчості. Дальші студії, зібрані потім в II томі “Очерков” (1910)*, займались переважно вислідженням того, що не належить Київській добі і Київщині в тіснішим розумінні, так що досить неясним зіставалось, що ж саме автор лишив на долю старої української творчості в формації нинішнього богатырського епосу. I праці останніх літ, зібрані тепер в III томі його “Очерков”, були присвячені здебільшого пізнішим наверстовуванням билинного репертуару. Але, як виявляється, поруч із тим в нім жило сильне бажання від сеї аналітичної роботи перейти до синтетичної. “За останні десятиліття, — пише він у вступі до згаданого “Очерка истории русского былинного эпоса”, — нагромадилось чимало інтересних окремих спостережень в сфері “літературної” (sit venia verbo*) історії билин і виявляється потреба підсумувати їх та спитати себе, чи не може вже, при сучаснім стані наукового розроблення нашого епосу, бути зазначений хід його розвитку від давніших часів до нашої доби. Нам здається, що час для сього вже настав. Розуміється, ми не можемо потішати себе надією, що історія нашого билинного епосу буде роз’яснена вже тепер: нові матеріали, а може, й нові, нам ще незвісні, способи наукового дослідження мусять внести більш певності і ґрунтовності в розуміння і конструювання сієї історії, але все ж, ми думаємо, в поході на-

укового досліді такі проби оглядання від часу до часу перейденої дороги та роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь”*. Виходячи з цієї гадки, автор поставив собі завдання: переглянути питання про початки “билинної творчості” і далі стадії його розвитку, які привели її до нинішнього билинного репертуару.

1911 р. покійний приступив до здійснення цього завдання. Але, очевидно, переведення такої синтетичної праці, при масі сумнівів і застережень, видвигнутих попередньою аналітичною роботою, між іншим — самого ж таки автора, показалося на ділі тяжчим, ніж він собі уявляв. Першого року на вакаціях був написаний перший розділ (с. 3—62), присвячений Київській добі. З початком 1912 [р.] автор приступив до другого — що мав на меті вияснити традицію суздальську; але, видима річ, робота не йшла. В листі до свого ученика і товариша в билинних студіях Ол. Маркова (тепер також помершого) він писав в січні 1912: “Тепер передо мною найтяжча задача, котрої, мабуть, не подолаю: се вічний стух* нашого епосу — Ілля Муромець... мабуть, прийдеться тільки критично розібрати всі гіпотези про Іллю та й признати, що досі ми нічого певного не знаємо про його походження”¹. І, дійсно, праця урвалася на 28 сторінці II розділу, на вакаціях 1912 р., серед частини, присвяченої Іллі, і автор не повернувся до неї вже до смерті.

Вплинули на те якісь механічні перешкоди чи сама задача — вияснення суздальської верстви епосу — показалося при виконанні занадто проблематичною (досі ще, дійсно, ніхто такого вияснення не подолав), тільки праця справді урвалася на викладі гадок про походження Іллі — так, як то передчував автор.

Як же ставить він питання про походження билинної творчості в сім останнім своїм творі?

Підходить він до сеї теми чисто історичною дорогою. “Епічна поезія, як оден з проявів духового життя народу, нерозривно зв’язана з усім укладом як матеріального, так і духового життя взагалі”, — пише він на початку. “Мусимо вияснити собі, в яких побутових обставинах жила та людиність, в котрій могла зародитись епічна поетична повість, який був її матеріальний стан і культура, які класи чи групи цієї людиності стояли на чолі, яка була народна чи класова свідомість і які ідеали, які були зовнішні відносини до сусідів, і багато іншого. Тільки пильне студіювання культурної й політичної історії народу на протязі ряду століть дасть нам можливість відповісти і на чисто літературні питання: вияснить нам, які періоди були сприятливі для поступу духового і матеріального життя народу, і які часово гальмували поступовий рух та справляли його однобічно; який клас людиності кермував її духовим життям і виявляв себе в літературі й мистецтві, і які обставини викликали появу тих чи інших пам’яток в першій і в другій” (с. 6).

¹ Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности. — “Известия Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]”, 1915, с. 311*.

Отже, автор зазначає 3 групи билин: новгородську, билин про героїв, не зв'язаних з Володимиром, і теми Володимирового циклу, а своїм заведенням ставить розслідування походження цього Володимирового циклу. Принагідно зауважимо, що новгородська група має тут далеко менші розміри, ніж їх зачеркував автор в 1890-х рр. Тепер, окрім специфічно новгородських тем: Буслаєва, Садка і Терентища, він з Володимирових зачисляє сюди Ставра, Соловія Будимировича і Сорок каліків, характеризує їх як билини-новели, до богатирського епосу не належні, зложені, безсумнівно, або більш, або менш правдоподібно в Новгороді або його культурнім районі і здебільшого за межі цього району не винесені. Очевидно, критика колишніх критеріїв новгородського походження, поставлених автором в 1890-х рр., не пройшла для нього даремно, хоча він свого становища супроти неї не зазначає тут.

Другої локальної групи — галицько-волинської — він тут не згадує (хоч, власне, з погляду систематики треба було її поставити тут же поруч новгородської), він вимежовує її нижче (с. 49 і д[алі]) і робить це згідно з своєю давнішою студією про сю групу. Додає тільки до вказаних там тем (Дюка, Чурила, Потока, Дуная) ще Козарина і далі стоїть на тім, що хоч про Романа мусили бути епічні пісні, але в наших билинах про Романа нема їх сліду: се, правдоподібніше, Роман Брянський.

Приступаючи до перегляду питання про походження того, що, за вилученням всього неприналежного, зістається як властивий Володимирів цикл (на жаль, вичислити ці теми автор не схотів, і в дальшій всуміш говорить про походження і тих билин, котрі належать до цього ранішого Володимирового циклу, і тих, що при інших нагодах з нього вилучаються), автор ставить дві загальні тези:

“Всяка проба вияснити тепер, які теми в стародавніх часах входили до циклу пісень, зв'язаних з іменням Володимира, мусить зістатись безнадійною.

При всіх наших скептицизмі щодо стародавності самих тем сучасних билин, значне число історичних імен, захованих від цього (Київського) періоду, робить неминучим припущення, що основи епічних повістей були заложені ще в сім періоді”.

Автор тільки застерігається, що з полудневого київського походження для нього не витікає приналежність цього старого епосу українцям-малоросам, а не великорусам, бо “про існування великорусів, малорусів і білорусів в X—XI в. не маємо права говорити”: говори північні, середні і полудневі не мали ще різких відмін (с. 8). Але він не прихильник теорії Погодіна-Соболевського*, так що для нього ролю грає властиво питання термінології: не називати старих племен XI в. “малороссами”, щоб не викликати асоціації з пізнішими народностями. Київська доба творила спільне поетичне добро для всіх: “збиваючи різні руські племена в руський нарід”, створюючи “національну свідомість”, вона давала підставу для засво-

ення “пісенного добра”, зложеного котримсь племенем, іншими племенами, тому що викликала живі інтереси до спільних поетичних тем.

За поміччю “Курса русской истории” Ключевського* автор характеризує київську добу як період напруженого політичного і культурного будівництва, що й нині змушує історика з особливою симпатією спинятись на ній і дає ключ до розуміння особливої пам’яті і спочуття для неї в народі. Умови тодішнього життя були сприятливі “в ряді інших мистецтв також і мистецтву поетичної словесної творчості”. Але вся передволодимирова верства повістей, записана в літописі, по гадці автора — походження варязького і не стоїть в зв’язку з народним епосом, бо між владущою варязькою верствою і владомою слов’янською відносини були неприємні. “Тому ледве чи можемо сподіватись знайти в народнім епосі сліди поетичних повістей з-перед епохи Володимира, хоч би вони й ходили серед дружинної верстви в формі прозаїчних саг чи пісень” (с. 18). Виїмок він готовий зробити тільки для Ольги, щоб об’яснити билину про Вольгу. Вольга — се Ольга, але не Олег, — стільки автор приймає з виводів Халанського і додає до нього свою тезу (с. 57), що основна билина про Вольгу зложена була на півночі, на старій новгородській території. З мотивів старого Володимирового циклу зазначаються заховані билинним епосом Володимирові пири і поєдинки з невірним силачем (перяславська легенда), теми Добриніного змієборства і Добриніного сватання. Але автор далі обстоює новгородське походження сих останніх тем, і на тій підставі ставить тезу “живої участі новгородської творчості в утворенні прототипів билин т. зв. Володимирового циклу”: “Старий Володимирів епос був стільки ж київський, скільки й новгородський” (с. 25). Загальні ж висновки щодо нього висловлює так:

“Отже, гадаємо, що до XI віку: періоду сформованої руської національної свідомості, про котру свідчить літопись та інші письменні пам’ятки, належить утворення Володимирового циклу героїчних повістей — прототипу пізніших билин. В утворенні пісень сього циклу могли брати участь і княжі співці, і дружинні, бо предметом оспівування могли бути популярні серед дружини і народу князі і такі ж дружинники, воєводи чи “храбри”, такі як Добриня й Путята” (с. 26). “Київ, Новгород (мабуть, також Чернігів і Переяслав — поки їх не зруйнували половці) могли бути такими, так би сказати, пісенними центрами — так як були центрами письменною літератури, що зародилася в XI і розцвіла в XII в.”.

На повісті, зв’язані з “Старим Володимиром”, лягла пізніш друга верства, зв’язана з Володимиром Мономахом, — головним чином епізоди боротьби руських дружин з половцями перенесені були згодом на часи ласкавого князя Володимира. Автор вказує такі ймення з епохи Мономаха, які ввійшли з своїми повістями до старшого циклу: Козарин, Ставр, Тугарин, Кончак; з Мономаховою добою зв’язує він також “Івана, гостинного сина” і “40 каліків”, добачаючи в них новгородське походження.

В другій половині XII в. констатуючи упадок Подніпров'я і перехід людності на захід і північ (знов-таки за "Очерком" Ключевського*), автор поясняє тим розвій галицько-волинського епічного циклу і припускає, що образ симпатичного волинського князя Володимира Васильковича зв'язаними з ним повістями (як, напр., історія Дуная) міг також наверстуватись на старім Володимировім циклі: "В пізнішій періоді нашої епічної поезії ім'я Володимира Волинського мусило здаватись іменем неодмінного епічного князя Володимира, і таким чином зв'язаний з ним воєвода Дунай міг стати богатирем Володимирового циклу, виконувати доручення Володимира Красного Сонечка" — с. 53. Очевидно, мусило се статись там, де могли обертатись епічні повісті про Володимира Волинського і галицько-волинських богатирів, — але автор не спиняється на сих обставинах. Від заміток про деяких осіб "княжих билин", де героями виступають не богатирі, а князі, автор переходить до розслідування питання, як билина з'явилась на великоруській ґрунті.

Побіжно ставить він тезу, що "поетичні повісті, зв'язані з кн[язем] Володимиром, склалися в XI, XII і XIII в. в різних областях, напр., в Чернігівській, Переяславській, Ростовській, Новгородській, — об'єднаних ідеєю "Землі Руської". Для вияснення питання, чому билини заглохли тут так само, як в Київщині і в Галичині-Волині, він вважає потрібним вияснити питання, які були умови епічної поезії з XII до XV ст., "в періоді верхньоволзької Русі". Піддаючися звичайній в російській науці ілюзії, він трактує сю хронологічну верству як "загальноруську" ("русские силы, которым предстояло восстановить и продолжать разбитое национальное дело Киевской Руси, искали убежища среди финских лесов Оки и Верхней Волги", — цитує він Ключевського). Тому від сього часу українські землі і їх епічна продукція для нього зникає. За Ключевським він характеризує сю великоруську епоху XIII—XIV в. не як таку, що існувала поруч такої ж української епохи, а як наверстовування на Київську добу і Великоруси і України XI—XII в. Констатує (на великоруській ґрунті) регрес, здичіння — умови, несприятливі для розвою епічної поезії. Перебирає відгомони епічних тем татарської доби (на суздальській ґрунті) та стверджує їх бідність. Далі переходить до історії епосу про Іллю — але тут його праця переривається в середині розсліду. Уривки з листів сього часу, наведені Марковим, дають деяке поняття про хід думок пок[ійного] автора:

"Рад був би, — пише він, — знайти сліди Іллі Муромця в київській періоді, але, на жаль, не переконаюсь ні Вашими доводами, ні Ключевського... Найранішою темою, яка зв'язалася з іменням Іллі Муромця, вважаю, як і Ви, першу поїздку, хоч і не зачислив би її до київського періоду, а до суздальського (надруковано, мабуть, помилково: и к суздальскому). Більша частина інших тем зложилась, мабуть, в XVI в., а декотрі ("Ілля і Святогор", "Три поїздки") в XVII.

Ви досі не захитали мого переконання, що XVI вік був тим періодом в еволюції епосу, коли збирались кришки, що полишилися від київського і суздальського періоду, і билини реставрувалися знову, згідно з загальним духом і напрямом сього століття, що зазначилося сформованою національною свідомістю і шовінізмом”.

Отже, останки чи кришки більш яскравого, блискучого епосу київської доби (не тільки київського походженням, але і з інших центрів (галицько-волинського і суздальського — по термінології автора), які дожили до XVI в., в сім столітті були підібрані і зреставровані, в новім освітленні і з новими підходами. — Де саме? Автор сього не висловив, але, очевидно, думав про Московщину. А улюбленим героєм, на котрого перенесено мотиви і теми інших повістей, в сім новім епосі став Ілля, которого цикл потім далі розвивавсь і збагачувався, коштом інших, в XVII—XVIII в. Так виглядає концепція пок[ійного] автора.

Я ширше спинивсь на його недокінченій праці — як на останнім слові дослідника, що протягом останніх десятиліть стояв в центрі дослідів над билинним епосом і давав їм напрям. Його проба синтезу, що її він замишляв дати, навіть в сій недокінченій і не вповні обробленій формі, зістається все-таки явищем дуже помітним. Натомість мова моя про книгу акад. Сперанського буде значно коротша.

Се курс, читаний на Московських вищих жіночих курсах в рр. 1912—1915 і виданий по записам слухачок, так як і попередня “История древней русской литературы”*. Для друку він був переглянений лектором, але все-таки характер записі неавторської на нім лишився. Складається він з двох великих частей: “Введения в историю устной русской словесности” (с. 3—178) і розділу, присвяченого билинам (с. 178—328). Менші розділи присвячені історичній пісні ([с.] 328—358), духовному стихові (с. 358—392), казці (с. 392—432), замовлянням (с. 436—453) і зовсім малі — усній релігійній легенді (тільки 4 сторінки), прислів’ям (дві) і загадкам (теж дві). Змістом своїм сей курс нагадує книгу пок[ійного] Володимірова, видану 20 літ перед тим*, але виклад зовсім відмінний — більш загальний, характеризуючий, без тої маси цитат, текстів і джерелових ілюстрацій, яка наповняла курс Володимірова і надавала йому головну цінність — не зовсім пережиту й тепер.

В поглядах своїх на билину автор іде в значній мірі слідами Міллера, але серйозно рахуючись з вказівками інших дослідників (особливо Веселовського). На жаль, він не збирає своїх поглядів разом і не формулює виразно — розкидаючи загальніші замітки тільки принагідно. Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив*: “Коли тепер в південній Росії ми билин більше не стрічаємо, то, пояснюючи се місцевими умовами, ми пізнаємо сю південну пісню в її північних перерібках, що почасти заховали й слід її мандрівки на північ: відбиття тої середньоруської (московської) сфери, через

котру та південна пісня перейшла на північ. Інше спостереження, котре дістаємо з переведеного огляду, що майже вся південна пісня підпала угрупованню навколо головного центру — Києва: первісно місцева, то чернігівська, то галицька, то навіть ростово-суздальська, вона зтягується до кола пісень з Києвом як ареною акції”. Такий погляд він розвиває спеціально і щодо циклу Іллі (згідно з Веселовським): “Можна гадати, що як самий образ Іллі, так і деякі пісні про нього ведуть свій початок ще з Київської області, може бути — сягають XI в. і пішли разом з колонізацією її дорогами на північний схід і руську північ. Які були ці старі пісні, ми не знаємо, але відгомони їх — поруч пісень про Іллю іншого походження — ми почасти можемо припускати в тих билинах, які до нас дійшли” (с. 256). Основа билин про Іллю і Соловія, по гадці автора, — чернігівський переказ, може XII—XIII в., про місцевого богатира, що вирятував місто від ворогів, — він потім пішов на північний схід, і тут до нього прилучивсь переказ про голосного розбійника, прив’язаний до місцевості коло Карачева: за 25 верст відти тече річка] Смородина, є урочище Соловіїне і Дев’ятидубе (с. 258). Форма билин взагалі в основі своїй походження давнього — може бути, не молодша XI—XII в. (с. 363). Історична пісня розвинулася з билини (с. 329) і т. п.

Чималий інтерес мають погляди автора на духовний стих, котрим він займався спеціально, від довшого часу, — тим більше, що в науковій літературі цьому релігійному епосові пощастило далеко менше, ніж богатырському. На жаль, автор і тут висловлюється досить загально, наче умисно уникаючи докладнішого формулювання тез. Говорячи про великий стих про Єгорія, він схиляється до погляду, що в нім лежать “відгомони руської легенди про перші часи християнства на Русі, коли нові початки християнського життя могли розглядатись як будова руського життя на нових підвалинах, — і таке значіння мають і подвиги Єгорія, і фінал його боротьби з Діоклетіаном” (с. 383). З другого боку, він підкреслює, що на те, аби християнський світогляд, виражений в духовнім стиху, сформувався і знайшов собі відповідний вираз, потрібний був довший час: християнський світогляд в масі поширювався незвичайно повільно (с. 361). За свідомство існування духовного стиха в нинішній формі він приймає стих про Адама, в рукописі XV в., надписаний як “стих-старина за пивом”; більшість тем сягає теж XV—XVI в. “Отже, попередні вказівки начебто показують, що XV—XVI в. були часом коли не появи, то в кожному разі розвитку нашого духовного стиха в тій формі, в якій його знаємо досі” (с. 363).

На закінчення одно слово про історичну схему книги. Вона має назву “Русской устной словесности”. Але специфічно українському матеріалові — думам і історичним пісням присвячено в ній дві з половиною сторінки, в розділі про історичні пісні: розуміється, виклад більш ніж короткий, збитий, і для ближчої інформації рекомендується “сжатая, но в то же время вполне достаточная для ознакомления с малорусской исторической песней” стаття

Арабажина в “Истории русской литературы” Анічкова*. Автор, очевидно, виходить з інтересів до усної словесності великоруської і вводить український матеріал, поскільки він потрібен до з’ясування її еволюції. Але пощо тоді “русская словесность” в титулі, а не просто “великорусская”. А коли “русская” в розумінні “всіх русских народностей”, то мусить і українська, і білоруська поезія [бути] трактована нарівні з великоруською! Двозначність і наукова непридатність “русского” терміна ще раз нагадує про себе.

**A.DEBIDOUR. LE HISTOIRE DIPLOMATIQUE
DE L'EUROPE, DEPUIS CONGRÈS DE BERLIN
JUSQU'À NOS JOURS.**

T. I–II (Bibliothèque d'histoire contemporaine).

Paris: F.Alcan, 1916–1918, XII + 359 і 379 с.

Перша частина “Дипломатичної історії Європи” професора Паризького університету Антонена Дебідура, від Віденського конгресу 1814 р. доведена до Берлінського 1878 р., вийшла в 1891 р.^{*}, здобула широку популярність як дуже точний, документальний, при тім незвичайно гарно і прозоро написаний підручник, і була через те перекладена на різні мови і, як висловлюється приятель автора Леон Буржуа в передмові до нової серії, — “стала твором класичним”. Се засильно сказано, але дійсно се була дуже корисна книга, і тому приємною появою було її продовження, що вийшло в двох томах під час війни — перший присвячений чвертьстоліттю від Берлінського конгресу 1878 р. до утворення франко-англо-російської “антанти” в 1904 р. (затитулований: “Озброєний мир”), другий від р. 1904 до великої війни (так він і затитулований — “Vers la Grande Guerre”), доведений в першій виданні до подій 1916 року.

Центром викладу, розуміється, являється французька політика: дипломатична боротьба з Німеччиною, підготовка реваншу, ліквідація суперництва з Англією, історія франко-російського союзу і перетворення його в потрібне порозуміння (“Антанту”). Тут і лежить головна цінність цієї книги та згромадженого в ній дипломатичного матеріалу. В повній мірі, очевидно, приходить рахуватись з тим, що книгу пише не просто француз, а й висока офіційна фігура — “Генеральний інспектор народної освіти”, себто фактичний правитель міністерства освіти. Його освітлення, доволі коректне в формі, має вповні французько-офіційний характер по змісту, і та атмосфера світової війни, в котрій писалась або переглядалась до друку ся праця, теж дає себе в ній відчувати.

“Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії, а потім Франції й рішив напасти на Бельгію, він святочно проголосив, що війни не хотів, вона була йому накинена, його противники зробили її неминучою не тільки своїми проектами, але й формальними актами ворожнечі, вчиненими против нього. Сі твердження — хоч які вони були неправдоподібні — знайшли віру в Німеччині, і з того часу він стільки разів їх повторяв, що по той бік Ре[й]ну і досі їм дають віру. Сей розділ має на меті показати їх абсолютну фальшивість. Ми зробимо се головню фактами, які стоять вище понад яким-будь оспоренням, зводячи до мінімуму гіпотези, оскільки брак позитивних доказів позволяє їх ще вживати, в заступстві фактів, по деяким пунктам”^{1*}.

¹ Фраза, формально беручи, незрозуміло конструйована і свідчить, що і для вірцевої французької коректи війна не пройшла без сліду!

Так розпочинає автор многозначущий розділ: “Вибух великої війни (1913–1914)”, і дійсно, не тільки дальший виклад його являється актом обвинувачення на адресу Німеччини та Австрії й актом оборони політики Франції та Антанти, — але ця заява його взагалі характеризує план і тенденцію цієї праці.

Інші питання європейської дипломатії сам уже малий розмір книги змушував автора трактувати коротко, бо коли відкинути покажчики і тексти кільканадцяти актів, надруковані в додатках, то на сам виклад зістається тут всього 36 аркушів невеликого формату. Багато дечого і зовсім лишилось на боці. В питаннях східноєвропейської політики взагалі автор має не раз дуже загальні поняття: тут його книга не дасть нам майже нічого. Покажчики важнішої літератури зроблені також дуже загально, так що вишукати по ним і вказану книгу не так-то легко. Але для західної політики вона все-таки має свою вартість і було б бажано, щоб ся праця була продовжена, бодай до ліквідації війни, та доповнена незвичайно багатим дипломатичним матеріалом, принесеним післявоєнними публікаціями актів, мемуарами, судовими процесами і т. д. Короткий провідник, можливо предметово зложений, пекуче потрібний для орієнтування в сій масі нових засобів до пізнання великого краху європейської дипломатії.

L.LÉVY-BRÜHL. DAS DENKEN DER NATURVÖLKER.

In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet
von Dr. Wilhelm Jerusalem.

Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921, XIII + 352 c.

L.LÉVY-BRÜHL. LA MENTALITÉ PRIMITIVE

(Bibliothèque de philosophie contemporaine —
Travaux de l'Année sociologique).

Paris: F.Alcan, 1922, III + 537 c.

WILHELM JERUSALEM. SOZIOLOGIE DES ERKENNENS

(Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften,
1921, I Jahrg., Heft 3)

**RICHARD THURNWALD. ZUM GEGENWÄRTIGEN
STAND DER VÖLKERPSYCHOLOGIE**

(Köln[er] Vierteljahrshefte [für Soziologie],
1924, IV Jahrg., Heft 1–2)

Глиbokі і тяжкі переживання останніх десятиліть відкрили людській мислі темні безодні й замрачені обрії соціального розвитку людства, котрих ця мисль не добачала або принаймні ніколи глибше не аналізувала, загорожена ближчими лаштунками “цивілізованого життя”, і примусили її вийти за тісну сферу європейського культурного світу останніх століть. І хоч у процесі відбудови наукової роботи та її довоєнних засобів наукова енергія і тут, як скрізь, звертається тепер більш на відновлення перерваних праць і дослідів на тих пунктах, де їх розірвала світова завірюха, щоб не затратити здобутків наукової техніки і методології, досягнутих останніми передвоєнними десятиліттями, це, розуміється, не може усунути і не усуне тих загальніших і істотніших питань, які виступили з-поза того привичного кола “чергових завдань”, що був утворився традицією й — ріжче сказавши — інерцією наукової роботи, досліду і навчання тих десятиліть. Вони стоять під дверима цих бібліотек і робітень, за папками дневників і документів, за річниками наукових часописей, котрі ми розпучливо силкуємось підібрати тепер по десятилітнім розвалі всіх наукових зносин і руїні світової наукової кооперації. Вони товчуться в ці двері, нагадуючи, що з-поза тих “чергових питань” виступили старі як світ більш серйозні проблеми, котрих поминути і замовчати не буде в силі ніяка наукова інерція чи традиція. І ми тут, в нашій тісній гуртці, працюючи над відбудовою поруйнованої робітні українознавства, повинні не спускати з уваги отих загальніших проблем, що

мусять бути вихідними і орієнтаційними пунктами в дослідженні спеціальніших питань *нашої* історії, словесності, економіки, краєзнавства, як і в кожному іншому краю і народі.

Випускаючи саме тепер збірку праць Семінарію примітивної культури Українського соціологічного інституту й освітлюючи в короткій передмові* науковий інтерес і вагу поставлених в них тез¹, я хочу також і на сторінках “України” звернути увагу її читачів на деякі основні проблеми історії людського усупільнення (інакше: генетичної соціології) та еволюції людської мислі, видвингені світовою наукою в останніх десятиліттях і, на жаль, — досі дуже мало відомі у нас.

Паралельно з тим як геніальний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій роботні йшли менш показні і ефектні, але в кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних досягнень, досліді над історією основних підстав людської мислі та їх залежності від соціальних відносин. Правда, вони ще не виведені з сфери загальних, принципіальних помічень, і, розуміється, — як кожний дослід над соціальним людським життям — не скристалізовані в таких конкретних і докладних (прецизних) висновках, як спостереження фізичні. Але вже і в нинішнім своїм стані ці помічення дають дуже важні вказівки нашим студіям. Я розумію досліді над примітивним мишленням і еволюцією людської мислі взагалі, розпочаті двадцять літ тому французькою соціологічною школою під проводом покійного Еміля Дюркгейма, доведені в останніх роках перед війною до дуже важних результатів — але, на жаль, іще й досі не перетравлені і не оцінені відповідно навіть в кругах, які називають себе соціологічними, не кажучи вже про ширші дослідничі і просто такі освічені верстви.

Розуміється, тут багато заважив отой розвал, ота руїна світової наукової кооперації, викликана світовим побойовищем, про котру я сказав вище. Коли замість заведеної в звичаї і навіть — зробленої обов’язковою пильної уваги для всяких наукових поступів, де і в якому ворожім осередку вони б виникали, науковий світ поділивсь і собі на ворожі табори та став навіть похвалюватися своїм легковаженням та ігноруванням того, що робиться в ворожій науковій таборі, то слідом за цим не забарилось прийти і загальне розгрішення від пильнування того, що діється в науці за межами своєї парадії. Тож і післявоєнний “науковий світ” став ареною таких виявів невинності в сфері наукового руху, що не раз не знати було — сміятись чи плакати над ними. Непоборимі труднощі в наукових зносинах, в подорожах і навіть в пересилках наукової літератури, які, на жаль, і ми так сильно відчуваємо по нинішній день, очевидно, виправдували дуже багато з того. Але тим не менше зістається в повній мірі небезпека, що інерція, недбальство і лінь дуже довго робитиме собі вжиток з цих аномальних умов, аби вза-

¹ “З примітивної культури”, розвідки і доповіді Катерини Грушевської, з передмовою М.Грушевського, Київ, 1924 р., Державне видавництво України.

галі не прикладати ніяких старань до того, щоб бути в курсі світового наукового руху. З цєю небезпекою, очевидно, треба всіми силами боротись, а всякі проби тікати під охорону цієї неможливості слідкування за світовою літературою — без милосердя нищити. Бо інакше що станеться взагалі з науковим життям?!¹

Я позволив собі це маленьке відступлення від теми не зовсім випадково, а власне, тому, що цим обставинам ми завдячуємо маленьку, але цінну інструктивну статейку, на жаль — покійного вже нині віденського соціолога Вільгельма Єрузалема, що стоїть в заголовку отцеї статті як одна з дуже корисних маніфестацій протесту проти симптомів отакого небезпечного легковаження обов'язків світової наукової кооперації. Сталось це з того приводу, що німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук* (фундованім містом Кельном з закінченням війни, 1919 р.)¹, в ряді вступних статей умістив проспектну статтю одного із своїх директорів, Макса Шелера, професора філософії і соціології Кельнського університету, п[ід] з[аголовком]: “Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання” (“Soziologie des Erkenntnis”)*. Стаття ця починалася з заяви, що “проблеми соціології знання і пізнання в своїй цілості, поділі й внутрішній залежності досі ледве завважені і поставлені, а не те, що не рішені”. І потім далі, побіжно спинившись на деяких передчуттях цієї проблеми у старших дослідників, автор ближче входив в обговорення і критику Кантових трьох стадій в розвитку знання та доводив, що релігійне, метафізичне і позитивне мишлення являються не трьома стадіями, а трьома “цілком ріжними групами актів пізнаючого духу”, які відповідають трьом ріжним соціальним групам. Отже, ці гадки, небезінтересні по собі, викликали “замітки” Єрузалема; в дуже здержливих виразах він дав зрозуміти, що його шановний колега, звичайний професор філософії й соціології (сам Єрузалем так і не діждався цього титулу і вмер “надзвичайним професором” Віденського університету, після 30-літньої незвичайно серйозної і плідної академічної праці), “як здається, думає, ніби властива соціологія пізнання досі ніколи не була признана важною проблемою як частина філософічної теорії пізнання, а тим менше досі не приступлено до дійсного її розроблення”². Тим часом ще 1909 р. в німецькій-таки часописі “Die Zukunft” була опублікована стаття Єрузалема якраз під заголовком “Soziologie des Erkenntnis”*, і в ній було представлено природу і значіння “соціальної творчості” (Soziale Verdichtung)³ в розвою мишлення і спеціально

¹ Про цю першу пробу німецького соціологічного журналу сподіваємось подати ближчі вістки в одній з дальших книжок “України”.

² В своїй відповіді на “замітки” Єрузалема, доданій до них в тім же випуску Кельнського тримісячника*, Шелер пробував витолкувати тим, що він мав на гадці не світову соціологічну літературу, а німецьких філософів і соціологів; але більш уже не повертався до цієї неприємної теми на сторінках свого органу.

³ Цим виразом Єрузалем передає те, що французькі соціологи звуть “колективними представленнями” (les representations collectives).

для консолідації й консервативної сили релігійних представлень та вказано на впливи соціальних процесів — соціальної диференціації й формування індивідуальності — на вироблення здібності об'єктивного пізнання в індивіда. Ця стаття була завважена і прихильно оцінена Дюркгеймом, що присвятив їй ширшу статтю в своїм органі “L'Année Sociologique” і з цієї нагоди відкрив в критичнім огляді соціологічної літератури (що становив головний зміст цього видання) в XI річнику його за 1910 р. особний відділ під заголовком: “Соціологічні умови пізнання” (“Conditions sociologiques de la Connaissance”). У вступній замітці він пригадав свою працю “De quelques formes primitives de la classification” (1903), де він обговорив деякі питання цього кругу, і студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної обрядовості на прийняті поділи часу (“Melanges d'histoire des religions”, 1909)*. А на закінчення висловив переконання, що нововідкрита рубрика не зістанеться порожня — “бо саме тепер з'явилися уже або підготовляються деякі праці, цілком виразно присвячені соціологічному дослідженню пізнання”.

Дійсно, в найближчій, 12, томі цього річника (котрому, на превеликий жаль, судилось бути й останнім, бо війна перервала це видання) в цій відділі було обговорено вже сім праць, які займалися або дотикались цього питання, і в тім числі були такі капітальні твори, як Леві-Брюля “Умовні функції в нижчих громадах” і самого Дюркгейма “Елементарні форми релігійного життя”*, які дійсно клали вже серйозні підвалини соціологічній інтерпретації еволюції людського мишлення.

Перше ніж схарактеризувати ці досягнення, видвингені Єрузалемом, я мушу, одначе, кинути оком трохи назад, поза вихідні пункти нових дослідів, вказані ним. Статейка Турнвальда, котру я задля цього принотував, до речі, нагадує старші стадії в розвою цих ідей в рамках “народної психології” (Völkerpsychologie), так, як її начеркнув свого часу Александр Гумбольдт, потім, в 1860-х роках, розвинули Ляцарус і Штайнталь, і нарешті в широку систему розгорнув Вундт — в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в оцім річнику (1924, [кн.] I—II)*. Турнвальд нагадує, що в завданнях цієї дисципліни лежали дві проблеми, котрі він ставить в програму й сучасним соціологам і етнографам: прослідити психологію окремих народів і психологію народу взагалі, як колективу, в протиставлення психології індивідуальності. Не буду входити ширше в цю начеркнену ним програму (вона зводиться до відокремлення “диференціальної народної психології” з першою метою і “загальної народної психології” з метою другою та конкретизує їх завдання). Коротко завважу, що сам термін я вважаю мало вдатним (власне, через його неясність виходить це плутання і зливання цілком окремих завдань і заміна одного другим). Тому й продовження студій під знаком його мені здається неповні раціональним: ті завдання, які в нього входили, мабуть, розділяться і відійдуть до відповідних розділів сучасної соціології та етнографії. Але хочу нагадати, що в завданнях уже

цеї старої дисципліни лежало розслідування тих проблем, які поставила собі, тільки з іншим підходом, французька школа соціологів-позитивістів: залежність індивіда від колективних представлень, і залежність психології індивідуальної і колективної від тих умов (фізичних і господарських), в котрих розвивалось життя колективу.

Ріжниця, дуже важна і в наслідках своїх дуже корисна, лежала в тім, що німецька психологічна школа, на чолі котрої стояли Ляцарус, Штайнталь і Вундт (а у нас Потебня), в дослідженні цього процесу налягали головню на ідеологію та індивідуальну психологію та з неї виходили в виясненні еволюції колективу. Французька ж школа твердо стала на принципі, проголошенім Дюркгеймом в його “Правилах соціологічної методи”, що “рішача причина соціального явища мусить вишукуватись між соціальними ж явищами, а не в області індивідуальної свідомості”.

Власне, від цієї програмної праці, котрій рівно тридцять літ виходить тепер¹, треба рахувати історію тих дослідів над “соціологією пізнання”, або соціологією людського мишлення — буде краще сказати, — котрих історію Єрузалем та й сам Дюркгейм зачинають від пізнішої праці про класифікацію у примітивних. В “Правилах”, що стали кодексом французької школи й зістаються досі властиво єдиною теорією соціологічного досліду, під дефініцію (опреділення) того, що являється соціальним фактом або явищем (*fait social*), і як таке служить предметом соціологічного досліду, підведені були також всі ті поняття, які визначають напрями індивідуальному мишленню: категорії, котрими людина думає, ідеї часу і простору, принципи тотожності і суперечності і под. Все це стоїть під знаком “соціального явища”, інакше: того, що в рамках даної громади “являється загальним і незалежним від індивідуальних маніфестацій, з існуванням самостійним”. Або як Дюркгейм означає це “соціальне явище” на іншій місці: “кожна манера діяння, оформлена чи ні, але здатна виконувати зовнішній примус над індивідом”. В цих дефініціях маємо цілком ясне освітлення принципів мислі як соціального продукту: наслідку і тих умов, в котрих розвивається життя суспільності.

В цій сфері сам Дюркгейм звернув свою увагу на релігійну сферу. Це можна вважати проявом тісного зв'язку (преемство) його досліду з філософією Канта, котре часто підчеркується дослідниками, хоч як Дюркгейм відійшов від Канта в своїм методі. Але zarazом його праці і в цій сфері, завдяки позитивістському методові, відкривають перспективу справді цілком нової відмінної теорії пізнання, й це було так і оцінено серед самих спеціалістів в історії релігій. Знаходжу, наприклад, в оцінці його соціологічного діла, даного одним з істориків релігійної мислі, це признание, що в Дюркгеймових “Правилах” містилось “не більше й не менше, як нова теорія пізнання”².

¹ “Les Règles de la Méthode Sociologique”, перше видання 1895 р., сьоме вид[ання] 1919.

² Goblet d'Alviella. La Sociologie de M. Durkheim et l'Histoire des Religions. — “Revue d'Histoire de Religions”, 1913, с. 194.

Та це занадто виразно маніфестував і сам покійний дослідник; вступний розділ в останнім його великим творі “Основні форми релігійного життя” (1912) так був ним і затитулований: “Соціологія релігії і теорія пізнання”. Тут він дійсно докладно вияснює соціальне походження категорій мислі і потім в закінченні своєї праці, ілюструвавши наведену тезу величезним матеріалом з сфери релігійної думки, зазначив неминучу потребу розроблення процесу формації понять з соціологічного становища. Признавав, що для цього “соціологічні умови пізнання мусять бути краще звісними, ніж це тепер фактично маємо”. Але думав, що “вже тепер можна твердо встановити деякі загальні основи, здібні кинути світло на розв’язку цієї проблеми”.

Це дійсно можна було сказати з повним правом після появи згаданої праці Леві-Брюля, одного з найвизначніших членів Дюркгеймівського соціологічного гурту — авторитетного дослідника людського мишлення. В своїй попередній книзі про еволюцію моралі (“La morale et la science des mœurs” (1903)*) він дуже цінно виступив проти апіорних дедукцій в сфері інтелектуального життя і ще сильніший удар задав їм в цій новій праці.

Не буду входити тут в характеристику його методу і підходів до висвітлення функцій примітивного мишлення, бо це зроблено досить докладно в згаданій вище книзі про примітивну культуру, що виходить разом з отцим томом “України”. Хочу спинитись тільки на деяких “гносеологічних”, як говорили давніше, вислідах цієї, може бути — епохальної книги, на тім світлі, яке вона кинула на еволюцію людського пізнання. Леві-Брюль відкинув способи інтерпретації примітивного мишлення за поміччю правил нашої цивілізованої логіки: трактування інтелектуальних процесів примітивної людини як недосконального вживання вічних і незмінних загально-людських логічних принципів. Признав неможливим трактувати її як недорозвинену людину з нашим логічним апаратом. Поставив завданням собі і всякому дослідникові, студіюючи функції примітивного мишлення, по можності цілком облишити наші логічні критерії, а старатись студіювати ці функції їх власними методами і принципами. А в результаті прийшов до висновків, що весь склад і хід примітивного мишлення глибоко відмінний від нашого. Воно нелогічне, з нашого становища, або прелогічне, як його називає Леві-Брюль. Йому чужі наші поняття каузальності. Воно зовсім не журиться логічними суперечностями — того, що нам здається абсурдним. Примітивна людина дуже мало дбає про обсервацію, а старається натомість розгадати неприступні її зорові і взагалі її почуванням зв’язки, які існують між ріжними рядами предметів і явищ (“закон партиципації”, як його зве автор). Мисль і уява її опанована “колективними представленнями”, себто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє¹. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “міс-

¹ У вступі книги Леві-Брюль так розкриває зміст цього терміна: “Так звані колективні представлення пізнаються по таким прикметам: вони спільні членам даної соціальної групи;

тичної” причетності (partiципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту), і в її інтелекті переважає емоція. В протиставлення нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя містичне, емоціональне, колективістичне.

Порівняний дослід, — пише Леві-Брюль в закінченні, — “вчить нас, що мишлення примітивної людини має істотно прелогічний і містичний характер; воно орієнтоване інакше, ніж наше; її колективні представлення опановані законом партиципації; через це вона не журиться їх суперечностями: вони зв’язані між собою зв’язками і передумовами, з котрими наша логіка не може нічого вдіяти.

Це пояснює нам і нашу власну духову діяльність. Приводить нас до висновку, що логічна суцільність суб’єкта мислі — це дезидерат, а не факт. І в нашій суспільстві представлення і зв’язки представлень, опановані законом партиципації (містичної причетності), далеко не щезли. Вони існують більш-менш незалежно — поборювані, але не викорінені, — поруч тих представлень, що стоять під знаком логічних законів. Розум добивається логічної самостійності і проголошує її, але наша інтелектуальна діяльність в дійсності раціональна й іраціональна разом: прелогічне і містичне стоїть тут поруч із логічним”.

Книга, таким чином, давала дуже важний причинок до проблеми, поставленої Дюркгеймовою школою, — хоча сам Леві-Брюль не постарався зробити останніх висновків щодо залежності цієї еволюції мишлення від соціального оточення ні в цій книжці, ні в новій, випущеній 12 літ пізніше*.

Ця друга книжка, навпаки, давала ще менше загальних висновків, ніж перша. Дуже обережний в своїх виводах (цю надмірну здержливість в загальних висновках дехто йому ставив навіть в докір!), автор ставив своїй другій книзі таке завдання: рядом нових ілюстрацій, себто серією інтерпретацій різних конкретних явищ примітивного життя, досі толкованих наздогад, ствердити загальну характеристику примітивної мислі, дану в попередній книзі. В першій він головню хотів довести байдужість примітивної людини до того, що в наших очах являється логічною суперечністю, і вияснити примітивні поняття тотожності, які впливають з того, що автор називає законом партиципації. В другій він поставив головнішим завданням представити те, що являється для примітивних людей каузальністю: як вони витолковують собі різні явища життя. Як представляють собі невидимі сили, що їх оточують в їх уяві, сні і приміти, смерть від нещасливих випадків і

вони переходять в спадщині з покоління в покоління; вони панують над індивідом і викликають в нім, відповідно обставинам, почуття пошани, страху, обожання і т. ін. Це не значить ніби вони належать до колективного суб’єкта, що існує незалежно від індивідів, які творять соціальну групу. Цим розуміється тільки це, що характеристичних рис їх не можна об’яснити простим дослідом індивідів, — подібно як мова, хоч вона існує властиво тільки в головах тих, що нею говорять, являється безсумнівною соціальною дійсністю, що засновується на цілості представлень громади. Вона опановує кожного з цих індивідів, вона існує перед ними і переживає їх”.

тому под[ібно]. Разом взяті ці дві книги, на гадку автора, давали право говорити вже про примітивне мишлення (*mentalité*) як явище, для нас в деякій мірі ясне і приступне. Тому, мовляв, назвав він цим словом цю другу книгу, хоча вже перша могла носити це ім'я.

Але й обидві разом, вони в його очах являються не більш як загальним вступом до глибших студій над примітивними інституціями, над виясненням тих завдань, які ставить собі примітивна людина, більш чи менш свідомо, і мотивів індивідуальної та громадської діяльності “цих людей, що їх ми звемо досить невідповідно примітивними — людей заразом таких далеких і таких близьких нам” (передмова до другої книги з місяця вересня 1921 р.).

Він не укриває труднощів цього досліду: “Серед цієї плутанини містичних причетностей (партиципаций) і виключень (ексклюзій) уявлення індивіда про себе самого, живого чи мертвого, і про групу, до якої він “належить”, мають тільки далеку подібність до ідей чи концепцій. Вони відчуються і переживаються більше, ніж мисляться. Ні їх зміст, ні їх зв'язки не підлягають точному заповіді суперечності. Наслідком цього ні індивідуальне я, ні соціальна група, ні доохресний світ, видимий чи невидимий, ще не “определені” в цих уявленнях, так як нам здається, як скоро тільки наша концепційна думка спробує їх схопити. При всіх пильних обережностях, вона не може не приподобляти їх до своїх звичайних “об'єктів”. Заразом вона оголює їх з усього, що вони мають стихійно-конкретного, емоційного і життєвого (вітального). Це робить таким трудним і майже завжди непевним розуміння установ, в яких виявляється мишлення (*mentalité*) примітивних суспільностей, більше містичне, ніж логічне”. Таким скептичним висновком кінчить Леві-Брюль свою останню книгу.

Отже, безпосереднє вияснення залежності форм і функцій примітивного мишлення від умов життя та їх еволюції наслідком основних змін цих умов, в зв'язку з змінами форм продукції, розподілу, споживання і т. д., Леві-Брюль відсуває в далеку чергу як завдання будучих дослідників. Але менш терпеливі і більш зацікавлені в скоршій освітленні цієї проблеми дослідники негодні були чекати таких скрупулезних і детальних розслідувань і спішили намітити деякі точки погляду, бодай щодо загальніших напрямів цього процесу. Таким, власне, був покійник Єрузалем. Ідучи за дослідниками дюркгеймистів, він в виданнях свого університетського підручника “Вступу до філософії” (“*Einleitung in die Philosophie*”, 1913 і 1919 р.) крок за кроком розширяв соціологічну базу цієї доктрини. Вияснював “значіння соціологічного фактора в розвитку людського пізнання”, як сам висловлювався, і в останньому виданні присвятив уже чималий розділ під заголовком “*Soziologische Grundeinsichten*” цьому соціологічному освітленню еволюції мислі. Потім в передмові до німецького видання першої книжки Леві-Брюля, ним виданого, та в вищеназваних замітках до статті Шелера подав короткий і стислий, але дуже інтересний начерк еволюції людського мишлення на

чисто матеріалістичній основі, в соціальному оточенні, під впливами змін відносин продукційних і господарських. Над ним я хочу тут спинитись.

Єрусалем виходить від індивіда, цілком зв'язаного колективом, “стадного звіра”. “Душа” його опанована і заповнена “колективними представленнями”, в котрих домінують елементи емоціональні і рухові (моторичні), а об'єктивні прикмети речей лишаються майже без значіння. Його світогляд переповнений іраціональним, або містичним, елементом, що дає напрям його діяльності. Одиниця чує себе тільки частиною колективу (племени) і з неймовірною упертістю тримається переданих традицією поглядів і пояснень своїх чуттєвих вражень (“колективних представлень”). Те ж, що ми тепер зовемо “досвідом”, для нього цілком неможливе.

В цій примітивній стадії свого розвитку людина цілком нездібна думати теоретично і не спроможна об'єктивно констатувати факти, з якими має до діла. Ця здібність приходить тільки в міру того, як людина визволяється з залежності від колективу і перетворюється в індивідуальність самостійну і самозадоволену. До цього веде соціальна диференціація, головною наслідком того, як поступає поділ праці. Він змушує людину спеціалізувати свою увагу, звертаючи її на тісніший круг речей, що мають безпосереднє значіння для її праці. Завдяки тому вона завважає і пізнає багато нових речей, про котрі колективні представлення, “себто традицією передані толкування її чуттєвих вражень”, не давали нічого. Так коваль пізнає нові прикмети металів, ткач — нові властивості вовни. Тим способом люди стають здібні “спостерігати чисто об'єктивно” поодинокі факти і використовувати їх для своєї продукції. Цєю дорогою й інтелект їх зміцнюється в відносинах до елементів ефекту й емоції, що переважають в стані соціальної підвладності. Так паралельно з спеціалізацією продукції і втвореною нею більшою самостійністю одиниці та зростом її незалежності від традиції зростає “інтелектуалізація душі”.

З другого боку, процес творення такої самостійної одиниці має ще й той наслідок, що духовий інвентар людини незвичайно збагачується. В міру того як вона привчається дивитися власними очима і думати власною головою, відкриває вона наоколо себе і ще більше в собі все нові перспективи. Її дух, визволений від абсолютного панування “колективістичних представлень”, “кличе правила віри, моралі і звичаю, а ще більше — правні норми на суд свого власного визволеного і зміцненого розуму і свого — всім тим витонченого — сумління”. Починається боротьба індивіда за своє визволення, яка тягнеться тисячоліттями в історії під знаком цієї “індивідуалістичної тенденції розвитку”.

Для соціального пізнання тут особливо важна тенденція універсалізму і космополітизму. Вона виходить “з психологічної необхідності” і потверджується історично. З скріпленням індивідуальної свідомості і зв'язаним з нею ослабленням тісної залежності індивіда від племінного, державного і національного зв'язку виникає ідея людства як одної великої цілості і по-

няття загальнолюдського. Одиниця в процесі добування своєї самостійності наповняється переконанням, що її внутрішні переживання — це голос загальнолюдського розуму, того почуття, що дає себе знати в кожній людині, сумління, обов'язкового загально для всіх. Аж тут знаходить собі ґрунт ота глибоко закорінена серед ідеалістичних філософів віра в вічну і незмінну у всіх часах логічну структуру людського духу. Так само при цім переході від індивідуалізму до універсалізму твориться переконання про загальну обов'язковість Натурального права, про Моральний закон, обов'язковий для всіх людей, віра в можливість Релігії розуму, вповні свобідної від яких-небудь авторитативно усталених догм або виведеної з людського ества без огляду на які-будь історичні традиції.

Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду априоризм і ним піддану віру в абсолютний, загальнообов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. Для соціологічно орієнтованого дослідника всі ці філософемі носять на собі зовсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від власті соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все-таки релятивною, умовною і ніколи не повною) часто трактується як абсолютна самостійність, і навіть самодовліємість, і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості. Почуття очевидності, що супроводить кожну глибоку самообсервацію, скріпляє цих мислителів в таким індивідуалістичнім упередженні.

Супроти цього соціолог мусить вказати, що соціальна залежність, яка у примітивної людини виповнює все її життя, вповні не зникає ніколи. Колективні представлення заховують рішаюче значіння навіть на найвищих ступенях розвитку, які досі осягнено. Вже через присвоєння самої мови сучасна культурна людина попадає у власть творчості колективу і залежність від соціального окруження. Приналежність до певної держави і національності теж має великий і сильний вплив не тільки на наше почуття і волю, але так само і на наше мишлення. Навіть в науці при ближчім розгляді часто помітні впливи колективу, чи тої соціальної творчості ("колективних представлень").

Тому на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду та дати початок соціологічній критиці людського інтелекту. Дюркгейм почав такий соціологічний розбір, але не міг довести до кінця, тому що йому бракувало отього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер, здається, можна піти по цій дорозі далі.

Ось цей проспект покійного віденського філософа-соціолога, котрий я старавсь переказати можливо докладно. Не входячи в чисто філософічні постулати його, я підчеркую отці завдання соціологічного вияснення еволюції людського мишлення, висунені соціологічними працями останніх десятиліть:

Залежність мишлення від соціального процесу: спочатку від колективізації людського життя, потім від економічної і соціальної диференціації (при розкладі колективу під впливом продукційних змін і переході до класової суспільності), стала реальним і безсумнівним фактом для кожного соціологічно орієнтованого дослідника. Перехід індивіда від колективістичного до індивідуалістичного світогляду являється епохою в еволюції самого його мишлення. На місце інтерпретації соціологічних фактів дорогою апіорних висновків з вічних і незмінних принципів людського пізнання і мишлення (видвигненої особливо англійськими соціологами другої половини XIX в.) на чергу стає висвітлення еволюції самого пізнання і мишлення з фактів соціального розвитку, дорогою індуктивною: студіями умов соціального життя, трактування інтелектуальних функцій як соціальних явищ, що можуть висвітлитись і вияснитись тільки з соціальних-таки фактів.

Поруч того стають широкі й далеко йдучі постулати розслідування в індивідуалістичній і диференційованій суспільності історичних часів останків старших, колективістичних методів пізнання й оцінки фактів — останків дуже значних і впливових, цілих верств “прелогізму”.

Це ті вимоги, котрі ставить сучасна світова наука однаково психологові і економістові, історикові права, культури, мистецтва і словесної творчості, і з ними в високій мірі мусить рахуватися кождий нинішній український дослідник.

**В.П.АДРИАНОВА. ЖИТИЕ АЛЕКСЕЯ,
ЧЕЛОВЕКА БОЖИЯ,
В ДРЕВНЕЙ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
И НАРОДНОЙ СЛОВЕСНОСТИ.
Петроград, 1917, VII + 518 с. + таблица**

Ця книга вийшла в другій половині 1917 р., коли зв'язки тодішнього “Петрограда” з українськими землями були вже розірвані, і вона не попала своєчасно в український науковий оборот і не була в нім, здається, відповідно оцінена. З цих причин я вважаю потрібним присвятити їй кілька стрічок, щоб звернути увагу на цей твір, хоч і з значним спізненням. Бо авторка трактує в нім тему, взагалі слабко розроблену, а в українській науковій літературі — особливо мало, хоч воно й має чималу вагу для історії нашої словесної творчості: історію духовного стиха.

В доволі просторім вступнім розділі (с. 1—68) авторка переходить історію розроблення духовного стиха в науковій літературі, і як сумаричний перегляд літератури цього питання він буде з інтересом прочитаний кожним, хто займається усною словесністю, — хоч, як бібліографічний огляд, він далекий від абсолютної повноти.

Звертаючись далі до стиха про Олексія, автор обґрунтовує ближче й докладніше тезу, висловлену вже раніш, в 1903 р., в цінній, досі ненадрукованій доповіді свого учителя ак[адеміка] Перетца: він дійшов, що цей стих зовсім хибно був признаний віршовою переріркою книжного варіанта псевдо-Метафраста, надрукованого в московськiм “Анфологiонi” 1660 р., — як то доводив свого часу Тихонравов, і за ним приймали інші історики словесності. Впливи “Анфологіона” відбиває на собі тільки варіант, опублікований Киреевським, але інші варіанти, звісні в великiм числі, в цім відходять від нього, і лишається висновок, що тільки одна з пізніших редакцій стиха була перероблена під впливами “Анфологіона” і наділена деякими подробицями, звідти взятими (як інша, вказана Срезневським, носить сліди впливу “Міней” Дмитра Тупталенка, і тому Срезневський весь взагалі стих поспішився вивести від “Міней”). Стих в своїй основі іде від старого життя Олексія, звісного ще з “Златоструя” XII в., і всі нинішні редакції його походять від цього архетипу. В тім числі й нинішні українські варіанти, навіть найбільш віддалені і перероблені під впливом народної пісні, являються тільки скороченнями цього архетипу, що походить від старого життя і представлений ширшими редакціями, звісними в репертуарі великоруських, білоруських і українських старців.

Отці висновки, зроблені на підставі старанно зведеного матеріалу, не тільки друкованого, але й невиданого (на жаль, авторка пожалувала місця для самих текстів зібраних нею недрукованих варіантів стиха), мають чималу вартість: це найбільш докладно і науково пророблена праця на цім

полі, яку маємо досі. Авторка дещо обнижує її вартість мало обґрунтованою гіпотезою про походження стиха з другої половини XVII в. “За відсутністю безпосередніх доказів, мусимо вдаватись до побічних міркувань, які схиляють нас до датування стиха про св. Олексія XVII віком”, — завважає вона (с. 431). Ці побічні міркування малозначні, і таке датування виглядає як уступка прийнятим раніше поглядам на час утворення цієї поеми; розбивши своїм дослідом ті підстави, на яких спирались ці погляди, авторка, однак, хоче затримати цю стару дату. Думаю, що це нічим не оправдується і зовсім не потрібне: належало зістатись в таких разі при *non liquet*!*

Тим не менше, аналітична робота, переведена в цій книзі, варта всякого признання. Крім літературної історії стиха, вона виявляє ряд питань, зв'язаних з іншими пам'ятками на ту ж тему: життям Олексія, драмою “Алексій, чоловік Божий” (їй присвячено великий розділ праці), іконографію Олексія, чоловіка Божого, й ін. В інтересах нашої літератури позволимо собі висловити бажання, щоб історія духовного стиха, так занедбана дослідниками, далі не переставала бути предметом студій авторки, яка виявила в цій праці таке добре знання цієї області й заінтересованість її питаннями.

**А.КАЩЕНКО. ОПОВІДАННЯ ПРО СЛАВНЕ
ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ НИЗОВЕ.
КОРОТКА ІСТОРІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО.**

Катеринослав, 1917, 370 с.

А.КАЩЕНКО. ВЕЛИКИЙ ЛУГ ЗАПОРОЗЬКИЙ.

Катеринослав, 1917, 112 с.¹

В популярнім катеринославським письменнику А.Кащенко наша література в останніх роках дістала цінного продовжувача колишніх праць Скальковського та Еварницького по історії Запоріжжя і його старинностям. Почавши з популярних белетристичних оповідань з історії козаччини і Запоріжжя, особливо його останньої доби, він перейшов до популярних історичних начерків і останніми часами дав більші популярно-історичні роботи, які продовжують праці Еварницького по історії Запоріжжя — на них я хочу тут спинитись.

Невеличка книжечка про Великий Луг найкраще знайомить нас з ресурсами автора. Він сам родився й виріс в безпосереднім сусідстві цього Лугу. З молодих літ розмилювався в його природі, красі й дозвіллі, і описи його природи, огріті щирою любов'ю до сього оригінального закутка, повного таких дорогих споминів, читаються залюбки. Але не видно, щоб автор займався студіюванням пам'яток та збиранням переказів про козаччину і запорозьке життя з давніших часів, чим прислужились нашій науці Еварницький та Я.Новицький. З книжки зістається таке вражіння, що глибший інтерес до минувшини Запоріжжя в автора з'явився тільки в останніх літах, і він, ознайомившись з літературою по історії Запоріжжя, в 1916 р. новою мандрівкою по Лугу відсвіжив свої вражіння про сі місця та поділився ними і споминами та відомостями з читачами в книжечці, котру дійсно належить прочитати кожному, хто цікавиться Запоріжжям чи з наукового становища, чи просто як цікавим кутком України.

З наукового становища відчувається в книжці недостача знайомості з старими джерелами, що говорять про сі краї; автор, очевидно, знає їх звістки тільки з других-третьох рук і через те не може використати їх подробиць, різних деталей, які — при своїм знанні цих місцевостей і тутешніх побутових особливостей — він міг би зв'язати з звісними йому місцями й явищами, з користю для справи і для читача. З літературного боку — від такого досвідченого белетриста-популяризатора можна б було сподіватись викладу більш живого і мальовничого, бо виклад книжки, неважаючи на багатство і вдячність матеріалу, все-таки досить сухий і перетяжений номенклатурою.

Те саме треба сказати і про більшу історичну працю автора про Запоріжжя. Автор, очевидно, мав на оці завдання не наукові, а популярні: пи-

¹ Сі рецензії були написані для "України" 1918 р. кн. 3/4*, котрій, однак, не судилось вийти. Подаємо їх тепер як доповнення до короткої поминки по авторі в попередній книжці*.

шучи його, мав замір дати не стільки фактичну інформацію, скільки заповнити уяву читача гарними, чутливими образами. Це, між іншим, показує (бо сам автор не конкретизує своїх гадок в передмові чи в якійсь іншій формі) велике місце, дане автором народним пісням і різним поетичним утворам, введеним в виклад в розмірах великих аж занадто — не раз цілі думи, введені до його викладу в повнім тексті, розбивають і зв'язність оповідання. Але від цих поетичних утворів, народних і ненародних (ш[ановний] автор занадто щедро підтягає під народну категорію різні писання рішучо не народного характеру¹), тим більше відбиває доволі сухуватий виклад автора. Найкраще розповіджені “шукання страченої волі” після знищення Січі; найменш інтересно написані перші “оповідання”, присвячені історії козаччини в XVI—XVII в. Тим часом, на мій погляд, не ставлячи собі завдань наукових чи інформаційних — певного роду підручника по історії, автор повинен був всю увагу звернути на легкий, поетично закрашений, сливе белетристичний виклад і ним надати нову вартість тому фактичному матеріалові, який читач може знайти в докладнішій і більш систематичній формі в котрім-небудь підручнику.

Особливо такої переробки потребує перша частина. На її конструкції некорисно відбилися старші взірці того роду праць. Автор, подібно як і Еварницький, бере своїм предметом історію запорозького козацтва в тіснішій значинні війська січового. Але в тих часах Січ не жила своїм самостійним життям. Вона була почасти передовою сторожею всього українського козацтва, почасти його схоронищем, цитаделлю, але належала всьому козацтву в його цілості і не мала свого окремого існування. Таке самостійне існування стало можливим тільки з кінцем XVII в., коли Орда була приборкана, Низ був освоєний, і все більша маса козаків осідалась на Низу на постійне мешкання та загосподарювалася тут. Перед тим життя на Низу було незвичайно тяжке, і січова залага набиралась почасти з добровольців, почасти з виборних від полків, які рідко перебували тут навіть два-три роки зряду, судячи по захованим відомостям. Тому в тих часах про Січ і січове козацтво можна вести мову властиво не як про певну інституцію, а як певний рід служби і побуту українського козацтва. І цю тему так треба й трактувати. Замість яких-небудь поглядів на стару історію українського народу, яку читаємо на вступі книги А.Каценка, годиться дати погляд на ті колонізаційні й воєнні обставини, які вплинули на розвій легкої партизанської війни на степовім пограниччі й творили для неї певні бази, включно до тих “острожків” і “січ”, які робили собі козаки, а пограничні старости

¹ На стор[інці] 306 він зачислав до запорозьких пісень звісну поезію Щоголева “Ой у мене був коняка”, посилаючись на те, що чув цю пісню за дитячих літ, перше ніж вона з'явилась в збірці “Ворскло”. Ш[ановний] автор спускав з ока, що вперше ця поезія була надрукована в 1860 р. і зразу ж здобула широку популярність. Багато наведених ним поезій гайдамацько-запорозького циклу XVIII в. теж по характеру своєму являються віршами книжного або півкнижного походження, до котрих епітет “народних” пристав дуже мало. Ця поетична література все ще дожидає докладнішого розсліду, котрого в високій мірі заслуговує.

старалися всяко їх нищити в сфері свого досягання, поки козаки не потрапили оснуватися на островах за порогами твердо з середини XVI в. З'ясуванню цих обставин треба заступити той історично невірний уступ, який читаємо у автора (на стор[інці] 10):

“Побачивши, що через перехід частини козаків на “Низ” козацька здобич починає уникати їхніх рук, польські старости почали ходити на низових козаків походами, вишукуючи їхні коші й одбираючи здобич. Тоді низові козаки, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися у чималу громаду, обрали собі отамана і, посідавши на човни, поплили Дніпром за пороги.

Не легко, мабуть, було переплисти козакам вперше бурхливі пороги, де і в наші часи часто човни розбиваються на дрібні тріски, та козаки зробили те, і з того часу пороги Дніпрові та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все життя козацьке гуртувалося біля порогів.

За порогами козаки поробили собі на одному з островів Великого Лугу куріні, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками і прозвали свій новий кіш “Січчю”. З того переходу низових козаків за пороги вони й почали зватися “запорозькими козаками”, або “запорожцями”.

В цих словах допущено цілий ряд неісторичностей, нічим не викликаних. Читачеві піддається образ якоїсь спеціальної (в дійсності не бувалої) мандрівки низових козаків за пороги, якогось епохального переходу їх через пороги, від котрого починаються їх ближчі зв'язки з цією територією (а вони в дійсності існували й перед тим, як то ясно показують звістки з кінця XV і начала XVI в., і взагалі, мабуть, ніколи не переривались у місцевої, пограничної людності). Таких хибних представлень належить всяко уникати і взагалі не псувати довільними здогадами, відкинутими наукою апокрифічними матеріалами або різними перестарілими здогадами й поглядами, перейденими в історіографії й заступленими докладнішими, точнішими відомостями, як то ми, на жаль, не раз бачимо у ш[ановного] автора, де фігурують і різні Величківські апокрифи, і традиційна Баторієва реформа з універсалами на запорозькі землі й вільності, і різні апокрифічні козацькі гетьмани, як Свирговський, Підкова й ін., і всякі старі здогади, відкинені новішими працями.

Все це, розуміється, треба облишити. Наукова робота останньої чверті століття усталила вже доволі твердо і певно схему козацької історії, котрої й треба триматися в популяризаціях і не псувати її довільними комбінаціями і вливанням в ці нові міхи різних старих дріжджів. Коли метою ставиться з'ясування історії січового козацтва, екскурси в загальну історію козацтва повинні бути зведені до мінімуму. Інакше історія запорозького січового козацтва розростеться в історію українського козацтва, а навіть в загальну історію України, як то ми бачимо в Еварницького і почасти у самого Кащенка. Це затирає властиву тему, котру належить, навпаки, вивести більш випукло й яскраво, впровадивши якомога більше історично-побутового

елементу з старих джерел, літературних і актових, використаних у д[оброді] Кащенко для перших двох століть взагалі дуже мало. Навіть ті матеріали, які наведені у мене в VI—VIII т. “Історії України-[Руси]”, не використані ним, — а я ж ще не мав наміру в рамцях загальної історії України використовувати історично-побутовий матеріал, який ми маємо до історії січового козакування, в усіх подробицях і деталях! Використавши їх повніше, автор зібрав би дещо матеріалу, щоб схарактеризувати січові відносини й порядки в часи перед Хмельниччиною. А тепер і розділ про “запорозькі вольності й уклад військового й громадського життя на Запорожжі”, уміщений в першій частині, під XVI віком, в значній, навіть переважній мірі спирається на матеріалах XVIII в., говорить про те пізніше життя й являється анахронізмом на цій місці. Побут Запоріжжя XVIII в. мусить бути вповні відрізнений від побуту XVI—XVII в.

Книга щедро ілюстрована, має коло півтораєста ілюстрацій, планів, мап. Дещо тут зайве — те, що не дотикає безпосередньо Січі і взяте з доволі приступних видань; але є чимало й інтересних знімків місцевостей. Багато ілюстрацій скомпоновано малярем Погрібняком, і ці та інші такі нові композиції порушують однастайність ілюстраційного матеріалу. В них дещо може дати невірне представлення — як, напр., плетені з лози вежі і мури Січі або козацькі човни в виді галер. В цій небезпека всяких таких композицій!

А.И.ЛЯЩЕНКО. БЫЛИНА О СОЛОВЬЕ БУДИМИРОВИЧЕ И САГА О ГАРАЛЬДЕ

(Sertum bibliologicum в честь проф. А.И.Малеина.

Петроград, 1922, с. 94–136)

Студії над билинним епосом притихли у нас за останні роки: ак[адеміків] Дашкевича і Сумцова не стало, а ак[адемік] Лобода відійшов від них. З тим більшою приємністю можна привітати отцю коротку студію нашого земляка, що спеціально зайнявся цим питанням, крім отцеї статті зачитавши недавно цікаву доповідь, присвячену билині про Івана, гостинного сина, і заповівши інші студії в цім напрямі.

Названа тут розвідка являється до певної міри відповіддю на книгу копенгагенського славіста Стан. Рожнецького про варязькі елементи в руській героїчній поезії, що вийшла в 1914 р.* і в першій своїй половині була присвячена билині про Соловія, котру Рожнецький вважав найбільш яскравим документом цих впливів — просто-таки переспівом якоїсь затраченої скандинавської народної пісні. Наш автор теж признає варязькі елементи в билині (висунені свого часу ще Ол. Котляревським) — в малюнку Соловієвого корабля, але вважає билину все-таки твором місцевим, київським, а підкладом — його історичну подію: приїзд і сватання королевича Гаральда у Ярослава київського. Її автор міг знати сагу про Гаральда, зложену, мабуть, ще за його життя, але його твір цілком від неї самостійний і оригінальний. В своїм первіснім складі він міг містити в собі історію приїзду Гаральда з півночі до Києва, його сватання, відкладеного Ярославом до часу, коли молодий королевич придбає відповідну славу і багатство, далі його від'їзд до Візантії, поворот з Палестини в образі паломника, можливо — конфлікт з конкурентом, що засватав за той час його княжну, і на решті весілля з нею.

Студія зложена так, що подає насамперед перегляд літератури билини, далі — її текстів і варіантів, потім порівнює їх з скандинавськими творами — сагою і поетичними фрагментами зложених про Гаральда поем і повістей, і на підставі цього порівняння комбінує зміст архетипу нинішньої билини вищенаведеного складу. Під кінець автор спинається на різних іменнях билини (тут особливо інтересне толкування прізвища Будимировича з польського *budomierca*, архітект. — будівничий терема).

Не всі висновки автора мене переконують. Я вважаю більш правдоподібним старий погляд, що історія від'їзду Соловія, сватання Запави конкурентом Давидом Поповим і поворот Соловія в сам день весілля — це неорганічний додаток, що повторює тему Добрині і Альоші, хоч він міститься в найстарішій і дуже гарнім варіанті Кирші Данилова*. Я теж думаю, що архетип билини не виходив поза перший приїзд, що й кінчивсь весіллям. Тому дана автором реконструкція і аналогії з скандинавськими творами про

Гаральда можуть бути оспорювані: аналогії першої половини билини самі по собі не такі яскраві, аби переконати, що під приїздом Соловія лежить конкретний, історичний ґрунт — приїзду Гаральда, не більш і не менш. Я думаю, що Веселовський і Потебня не помилялись, вважаючи оповідання про його сватання поетичним загальним місцем з весільної символіки, розгоненим в епічну повість. Вона, ця повість, могла вживатися для різних конкретних випадків — прикладатись для звеличання того чи іншого весілля або заручин, і при тім підпадала різним змінам. Сватання співця-королевича Гаральда, що в своїй пісні між своїми “восьма мистецтвами” згадує і “ковання стихів”, і, очевидно, сам умів і програти в високому товаристві свої стихи, — теж могло відбитися на цій поетичній повісті. Але це для мене тільки гіпотеза. Тим не менше я й кожний інший з користю і приємністю прочитає студію автора, зручно і науково переведений розбір твору та історично-літературний коментарій до нього. Історично-літературна метода автора і його науковий апарат бездоганні; його комбінації дотепні і zarazом обґрунтовані і його історичний аналіз дуже влучний. Билинний епос знайшов в нім дуже цінного дослідника, і можна тільки пожадати, щоб він продовжив свої досліді на сім, останніми часами таким спустілим, полі з можливою енергією й інтенсивністю.

ІЛАРІОН СВЕНЦІЦЬКИЙ. ПОЧАТКИ КНИГОПЕЧАТАННЯ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

В ПАМ'ЯТЬ 350-ЛІТТЯ ПЕРШОЇ ДРУКОВАНОЇ КНИЖКИ НА УКРАЇНІ У ЛЬВОВІ 1573–1574 р.,

із 560 зразками друку і прикрас давньої книги України, накладом
Наукової фундації Галицького митрополита Андрея Шептицького
ч[ина] с[вятого] В[асилія] В[еликого] “Національний Музей”
у Львові. В печатні монастиря чина св[ятого] Василя у Жовкві
1924 року, XXII + 86 с. + 304 нумерованих таблиць, 4°

В 8-й кн. “України” (1924 р., кн. I–II) було обговорене ювілейне видання Українського наукового інституту книгознавства у Києві*, тепер, з значним опізненням, мали ми нагоду побачити аналогічне видання львівського “Національного Музею”, присвячене тому ж ювілеєві — знайомство більше і з деякими навіть претензіями на монументальність, але щодо наукового і артистичного виконання — нижче від київського. Титулова сторінка друкована в три фарби (чорнодрук, золото і зелень), на обороті книги той самий титул в тих же фарбах по-латині. Вступні статті (на 85 сторінках) в двох фарбах — з червоними титулами й оздобами. Потім великий альбом, що на 300 сторінках містить 498 знімок друку, ілюстрацій і всяких друкованих оздоб; коли до того додати ще більш півсотні знімків, розкиданих на різних сторінках книги, дістаємо справді імпозантний графічний матеріал для пізнання нашого старого друкарського куншту. На жаль, вибраний він без певної системи і поданий без потрібних пояснень: не вказані, скажім, ні розміри оригіналів, ні описів техніки, навіть розміщені знімки в дивній мішанині, так що, напр., київський “Анфологон” 1618 р. попав після почаївських друків і под. При тім альбом знімків обіймає XVII і XVIII в., забігає навіть в XIX, тимчасом як вступні статті говорять про XVI і початки XVII, і також мішає відомості українських і неукраїнських сторін, зачіпаючи безліч цікавих тем, на виривки подаючи різні відомості, але не вичерпуючи науково порушених питань — трактуючи їх більш популярно, в святочнім, панегіричнім тоні. Тому зайвою річчю було б переходити сі статті крок за кроком та робити до них застереження та поправки. Наведемо тільки загальні характеристики автора наприкінці його статті (з збереженням оригінальної мови і правопису):

“Все те, одначе, не перешкоджає постійному розвитку книжної справи на Україні. Спершу піддержують його поодинокі представники найвищих і найзаможніших родів Литви-Білоруси, Волині-України, Поділля і Підкарпаття, а там воно набирає внутрішнього розгону в міру росту попиту на друковану книжку. І найкращим та наймогутнішим меценатом українській книжці стає сам український народ. Рік-річно зріст попиту на псалтирки —

часовнички — молитовнички — акафістнички — граматички — азбуки та значний оборот і великими книгами — се найкращі приклади і зразки збірного меценатства з боку темної занедбаной і підневольної маси на справи високого культурно-національного життя. На місце якого десятка не завсе особливо щирих і щедрих на справи книжки, науки і мистецтва, непостійних у своїх почуваннях панів стає завсе вірний син своїх родителів — батька народу і матері землі — безіменний простолюдин через зріст масового й справді щиропріязного попиту на книжку. Український народ створює собі таким робом свої власні видавничі осередки, що об'єднують у спільній праці авторів, мистців і працівників книгопечатання в одну сім'ю творців сучасної української книжки.

І споглядаючи сьогодні із-за великих ротаційних машин Лаврської печатні у Києві і покійного Івана Айхельбергера у Львові та скорих Монастирської печатні у Жовкві на душевний образ перших дерев'яних прас Івана Федорова або й аж чотирьох Михайла Слезки — то відразу зрозуміємо, що живчик церковнослов'янської або слов'янщеної книжки первісного нашого друкарства вдаряв рівно із західноєвропейським. Ми чуємо, що сучасна книжка України так же гуде, гуркоче і заглушує нас своєю гомінкою народною мовою, як і ся невгомона машина, що рівною хвилястою рікою розливає її на бурхливе море національного книжного ринку. Висота накладу і різноманітність змісту української книжки росте з року на рік, а через неї росте і міцніє зв'язок України з духовно-творчою працею усього культурного світу”.

За маніфестаційними, більш популярними виданнями мають прийти суто наукові. Таке обіцяв Інститут книгознавства, а в останніх днях грудня 1924 р. мало випустити львівське Наукове товариство імені Шевченка історію українського друкарства, написану І.Огієнком¹*. Будемо сподіватись від них деякого світла для історії наших перших видавництв.

¹ Вона вже прийшла до редакції останніми днями.

**М.И.РОСТОВЦЕВ. ЭЛЛИНСТВО И ИРАНСТВО
НА ЮГЕ РОССИИ. ОБЩИЙ ОЧЕРК.**

Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.

**M.ROSTOVTZEFF, HON. D. LITT. IRANIANS AND GREEKS
IN SOUTH RUSSIA.**

Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°.

M.ROSTOVTZEFF. LES ORIGINES DE LA RUSSIE.

“Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18.

**М.И.РОСТОВЦЕВ. СКИФИЯ И БОСФОР.
КРИТИЧЕСКОЕ ОБОЗРЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ
ЛИТЕРАТУРНЫХ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
(Российская академия истории материальной культуры),
1925, VIII + 623 с.**

Академ[ік] Мих.Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х рр. працею з сфери економічної організації старого Риму* (організація державних доходів за імперії, митна справа, каталоги римських пломб і т. д.), доволі скоро переніс свої інтереси на його східні геленістичні провінції, їх археологію, культуру, мистецтво, побут і спеціально став віддавати свою увагу геленістичній чорноморській культурі. Від дрібніших розвідок (першою в їх ряді, здається, була студія про археологічні сліди римських залог Криму, опублікована 1900 р.*) перейшов до більших праць археологічного і культурно-історичного змісту: перед самою війною вийшла його студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах* (в першому — студія, в другому — малюнки), на російській і французькій мові. За нею він ладився випустити велику працю “Исследования по истории Скифии и Босфора”, вже почав її друкувати, але революційна завірюха перебила сю роботу, книга не вийшла, замість її автор випустив в другій пол[овині] 1918 р. популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елементу в культурнім житті Чорномор'я*, а скоро й сам опинився поза звичайним кругом своїх занять: “на нещастя, Росія для нього замкнулась на довгі часи”, — як він пише в передмові до своїх “Іранців”. Від червня 1918 р. він працює в Франції й Англії — читає курс в Collège de France, в Оксфорді, потім об'їздить з курсом про східне і грецьке мистецтво Чорноморського побережжя американські міста і, нарешті, займає катедру історії в маленькім провінціальному університеті Сполучених Держав — в Madison (штат Wisconsin). За сей час з'явився ряд його статей і заміток у французьких, англійських і американських часописах — загальний огляд важніших від-

крить і наукових праць щодо чорноморських країв в “*Journal des Savants*”* (1920) і спеціальніші статті: “*Queen Dynamis of Bosphorus*”, 1919, “*L’Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l’Egypte Protodynastique*”*, 1920, “*The Treasure of Astrabad*”, 1920, “*South Russia in the Prehistoric and Classical Period*”, 1921, “*Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale*”, 1921*. А далі приймається за більш систематичне оброблення матеріалу в ширшій праці, розкішно (і, на жаль, непомірно дорого!¹) виданій оксфордським видавництвом. Се розширена, документована і до більш синтетичних висновків приведена петербурзька праця автора про “*Эллинство и иранство*”, продовжена проєкціями в часи Київської держави, котрі він обробив в спеціальній статті, уміщеній в паризьким “*Revue des études slaves*”. В сумі вийшла праця, варта уваги не тільки з огляду на вплив, що вона матиме, без сумніву, на уявлення заграничного ученого світу про початки нашої культури й державності, але також і з огляду на інтересні, хоча й далеко не безспорні гадки, висловлені в ній на сю тему.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях*:

“Що важно — се факт існування в IX в. Київської держави, і другий — її оригінальна організація, котрій ми не можемо підшукати ніякої аналогії в тогочасній Західній Європі з її феодальною системою. Дійсно, все здається оригінальним в сій історії формації Руської держави. Виключно торговельний характер міст та їх людності. Широка екстенсія їх торговельної діяльності — на полудне до Константинополя, на схід — через міста Керченської протоки і через степи до Кавказу, до Центральної Азії, до Китаю, до Індії, на північ — через Новгород, Ростов, Волгою до берегів Балтійського й Білого моря. Контраст, що виявляється між ступенем розвитку города-держави і примітивною плеємною організацією слов’ян, що населили міста, — між передісторичним способом життя племен і високою цивілізацією міст. Нарешті сама форма правління — дивна комбінація військової влади з міською автономією.

Розважні західні медієвісти, беручись до порівняної історії різних країв Європи X віку і пізніших, дивуються глибокій різниці, котру вони констатують у сім виступі сучасної історії між Сходом і Заходом. В Росії² початкова еволюція була означена торговельними відносинами і містом, тимчасом як в Західній Європі вона направлялась хліборобською працею і тим типом політичної організації, що репрезентувалась “маєтком-державою”, — а на Руси сей тип з’являється тільки в XIII віці і в формі, радикально відмінній від західної.

Тут лежить суперечність, з котрою не можна було дати собі ради починаючи руську історію, як то звичайно роблять, в IX віці, з Літописею, —

¹ Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низьким стані англійського фунта коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки!*

² Чи — на Руси? Не знає, що передає у автора тут *Russie*; див. про се нижче.

таки ні один історик і не дав собі з тим ради до нинішнього дня. Основна помилка, спільна всім історикам, се змішання, або скорше — трудне розділення, так щоб справа йшла про зовсім різні речі — історії слов'янського племені й історії краю, що став ареною сього племені. Се ж значить забувати два істотні факти: що історія Росії іде в минувшину далеко поза історію слов'ян, і що сеї історії не можна представити відокремлено — незалежно від історії культурного світу епохи греко-римської і епохи руху народів, — бо Росія, і особливо Росія Південна, брала участь в житті сього культурного світу. Коли відступити від концепції історії Росії, зведеної виключно до історії руського племені, та поглянути на сю історію з становища ширшого — історії загальної, тоді стане зрозуміло багато таких фактів, які досі були темні, й сама історія нам уявляється в новому світлі.

Початки культури в степах Росії, понад великими російськими ріками — Дніпром, Доном і Кубанею, далеко раніші, ніж думають звичайно. На самім світанку історії, від часів, котрі наші історики мають звичайно означати як “передісторичні”, життя сих степів нерозлучне від життя трьох великих огнищ культури: східної культури Передньої Азії, культури Середземної і культури Центральної Європи. Кубанський район від мідяної доби викриває перед нами розвинену культуру, споріднену з найстаршими культурами — Месопотамії, Туркестану, Єгипту. Район Дніпра в тих же часах дає багатий паросток середньоевропейської культури, з маркою сильних впливів полудневих і східних. Чорноморські побережжя від самого початку беруть участь в культурі Середземній. Вже в сих часах, почавши від мідяної доби, мешканці Дніпрового та Кубанського району поступово переходять від кочового побуту до осілого, і на берегах Дніпра, а правдоподібно також і на берегах Дону та Кубані з'являються перші постійні угруповання осад”.

Підчеркнувши те значіння, яке мусило мати утворення на чорноморському побережжі, одної по одній, “великих індоєвропейських імперій” — “кімерійсько-тракійської в X—XIII в. і скитської в VIII—III в.” — для притягнення грецьких колоністів та для поширення чорноморської культури в глибину суходолу, автор зазначає далі наступство в сій ролі, хоч і в ослабленій мірі, держави Сарматської і Готської і дає такий вислід:

“Ся історична еволюція пояснює нам головні риси економічного, соціального й політичного життя Київської Руси. Ся Русь була одночасно одним з останніх огнів в однім історичнім ланцюгу і першим — в другому. Київська Русь була новим спадкоємцем воєнних і торговельних держав, що творились і трималися в Полудневій Росії, одна по одній, від X в. перед Хр[истом], і матір'ю нових руських держав з їх різною долею — я говорю про Русь Галицьку, Русь Білу і ту, що стала “Росією” і ми її називаємо також Великою Росією¹.

¹ Чи, може, Великоросією? Уживання слів *Russie*, *Russia* однаково в значінні “Руси” і “Росії”, таким відмінним і повним спеціальних особливостей для нас, не тільки що ставить в

Київська Русь дістала спадщиною від своїх попередників усі специфічні прикмети, що характеризували Полудневу Росію в епоху класичну і в епоху переселень, їх характер воєнний і торговельний, їх тенденцію наблизитись якомога до Чорного моря, їх орієнтацію на полудень і схід, а не на північ і захід. Як культура скитська і сарматська, як культура готська, так і київська була культурою полудневою, пересякненою елементами східними. Ся культура в тих часах була репрезентована Візантією, і культура, при-

трудне становище перекладчика — яким словом: Русь чи Росія сей вираз перекласти, але викликає певну неясність і у читача — який зміст вкладає в се слово автор, у котрого, без сумніву, виявляється певна тенденція — зв'язати з новою чи недавньою Росією, в її політичній розумінні, ті далекі почини цивілізації і організації чорноморських країв. Суворо оцінюючи в останній своїй праці мою історію України (хоча з змісту її черпає повною рукою) за те, що вона, мовляв, перейнята бажанням “цілком відділити руську історію від української і виключно сій останній віддати історію Київської держави”, так що аж прикро сю книгу читати (*font de la lecture du livre entier une tache pénible*), сам автор робить лиху прислугу своїм читачам, старанно зливаючи в один клубок “Росії” всі ці культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і явищ, які звичайно мисляться під сим терміном. У західних читачів і так здебільшого Русь Київська, Московська й імперія XVIII—XIX в. зливаються в одно доволі неясне поняття, з границями імперії XIX віку. Старання ж автора підчеркнути історичне наступство сеї формації та органічні зв'язки її з тими далекими епохами й культурами не проясняють, а затемняють для них історичну перспективу. Московські книжники XI—XVII в. досить попрацювали в сім напрямі, і українська історіографія одним із своїх завдань ставила розмотання сього клубка умисних і неумисних підстановок і перемішань. На жаль, стара схема Іловайського, наперекір децентралізаційним тенденціям революції, знаходить собі нових оборонців серед учених, від котрих можна було сподіватись чогось ліпшого. Свою англійську працю акад. Ростовцев кінчить такою панорамою:

“Руські (Russians) були змушені уступитись (перед татарами) в Карпати на заході, в багна горішнього Дніпра і Прип'яті на північному заході, і в ліси горішньої Волги й Оки на сході... Але, уступаючись, руські понесли з собою традиції Київської Руси і важні здобутки культурного життя, що було наслідком їх постійних зносин з Грецьким і Орієнтальним світом в століттях існування Київської держави. Ми не повинні забувати, що ці століття дали змогу руським не тільки вживати добродійства класичної цивілізації, але й сотворити свою власну слов'янську культуру — культуру, подібну до візантійської, але zarazem і відмінну. Чудовий розцвіт мистецтва на Руси, котрої столицею був город Володимира, протягом XI, XII і XIII віку, і в Галицькій Руси того самого часу, показує, як глибоко закорінилась на Руси класична цивілізація. Татарське ярмо не дало руським розвинути сю спадщину вповні і стати цілковитим спадкоємцем візантійської імперії. Але ся спадщина дала Московській Руси змогу спастись від розпущення в морі східних кочовників, заховати свою національність, свою релігію й свою державу і пізніш — увійти до родини європейських націй з своїми особливостями і своїм національним духом.

В сім новім періоді Русь уже не мала більше своєї орієнтації на південь і схід. Сила обставин — упадок культурного життя в візантійській імперії, утиск татар — змусила Росію обернутися на захід, до Балтійського моря; зв'язатися з Західною Європою й її культурним розвитком тепер стало останньою метою руських зусиль...

Кімерійська, скитська, готська, київська, галицька і всяка інша історія об'єдналися в Московській Руси і щасливо скінчили своє існування.

Історія не знає ні пауз, ні перерв, в своїм розвитку. Нема їх і в історії Росії. Слов'янська епоха — одна з епох розвитку Росії як такої. Але слов'янському племені вдалось сповнити кардинальну річ, котрої ні фракійці, ні іранці, ні германці, ні монголи не могли чи не хотіли здійснити. Для тих народів Росія була засобом для досягнення їх головної мети — завоювання Західної Європи. Для слов'ян Росія була їх кінцевою метою і стала їх краєм. Вони зв'язались з сим краєм назавсіді, і Росія завдячує їм не тільки своє ім'я, але також і свій спеціальний державний лад і цивілізацію”.

йнята київською державою, була візантійська. Київ і Новгород стали малими Візантіями, як Трапезунд над Чорним морем, Ані в Арменії і сербські та болгарські столиці.

Західний елемент у Києві був підпорядкований за весь час, поки Київ міг підтримувати свої зв'язки з Чорним морем. Новий період — впливу північного й західного — відкривається в історії Росії тільки з того часу, як татари відділяють Русь від візантійського світу, заснувавши в степах Полудневої Росії останню воєнно-торговельну державу, орієнтовану на південь і схід — останній паросток держав Кімерійської та Скитської¹.

Сей начерк — без сумніву, інтересний, здатний будити гадки: він захоплює читача сміливістю свого пориву. Має, однак, більш декларативний характер, бо в самих працях автора далеко не реалізується, як побачимо далі. З другого боку, він в значній мірі справедливий доти тільки, доки звертається з своїми докорами за занедбання передслов'янської доби на адресу істориків великоруських, особливо Ключевського, котрому автор головню завдячує свої поняття про слов'янську добу. В примітках до своєї англійської праці (с. 238) як тих, “що заперечують існування якого-небудь зв'язку між історією слов'янською і передслов'янської Росії¹ або, краще сказати, — можливість його знайти”, він називає Ключевського і Платонова, і тільки у “археологів” Забеліна і Кондакова знаходить, що вони “почували скорше, ніж шукали” згаданий зв'язок; у нас же, киян — у акад. Багалія і у мене, він знаходить трактування сих двох періодів — але “в представленні, а не в зв'язку”². В дійсності, не вважаючи на таке різке підчеркування своєї концепції як чогось зовсім нового і небувалого, автор реально поступає не багато далі поза те, що робилось в сім напрямі в українській історіографії. Київська школа 1880—1890 рр. під проводом В.Б. Антоновича, власне, працювала в сім напрямі — тіснішого зв'язку слов'янської доби з спадщиною передслов'янських часів; сам В.Б. Антонович в організованих ним публічних лекціях з нагоди сенсаційних відкриттів палеолітичних і неолітичних київських осад, зроблених в 1893 р. Хвойкою, продемонстрував дуже проречисто наверстовування культур і рас в Київському районі. В I томі своєї “Історії України”, що вийшла кілька років по тім, я старався зробити те саме для цілої України. Правда, ні в начерку В.Б. Антоновича, ні в моїм не було тої декларативної сторони, того підчеркування аналогій передслов'янських і слов'янських формацій, в котрім ак[адемік] Ростовцев іде часом таки і занадто далеко. Але основна ідея — що слов'янське розселення покористувалося в широкій мірі культурною спадщиною попередніх розселень — виступала в тих українських працях уже доволі виразно. Конкретно ж переходів певного культурного добра з одної верстви до другої і ак[адемік] Ростовцев не показав — хоч розпоряджав значно більшим матеріалом, принесеним останнім передвоєнним десятиліттям. Його мірку-

¹ The history of Slavonic and the history of pre Slavonic Russia.

² Treatement of the two periods is apposition not connexion.

вання, що політичні й соціальні форми Київської доби копіювали кімерійські, скитські чи сарматські взірці, лишається тільки гіпотетичним постулатом, що мусить бути перевірений і досліджений від початку і до кінця. Отже, признаючи, з методологічного становища, цінність піднесених автором гадок, я й кажу — дивлюсь на них тільки як на декларацію: побажання, а не здійснення!¹

В своїй англійській праці, як і в попередній російській, ак[адемік] Ростовцев ставить своїм завданням вислідити перехрещення на території “Полудневої Росії” впливів східних і полудневих, що йшли з Кавказу і Чорного моря, грецьких — що йшли з морських берегів, і західних, що йшли від Дунаю, та утворення від часу до часу, наслідком сих перехрещень, мішаних культур, що в один бік — “великими руськими ріками” ширились і впливали на “Центральну Росію”, а в другий бік — на Центральну Європу, особливо дунайський район (с. 7). В дійсності, одначе, він займається тільки тими східно-полудневими течіями, що йшли з Кавказу, з євразійських степів, з грецьких колоній, — їх перехрещенням і комбінаціями — тим, що вже досить сильно було підкреслено в працях Кондакова й ін. Вказує, напр., на вироблення в сій амальгамі т. зв. готського стилю, що був понесений на захід германськими народами — факт дуже не новий, піднесений Штерном, принотований і в моїй “Історії України-[Руси]” (т. I, с. 57 третього видання); розуміється, ак[адемік] Ростовцев мав змогу його обговорити ширше і докладніше, але се не відкриття. Зате західні впливи на чорноморській території не висвітлені ним зовсім. Напр[иклад], культуру мальованого посуду автор збув цілком незначущими фразами на двох сторінках, с. 15–17, виявивши доволі слабе обзнайомлення з сею справою, і цілком ухилився від розв’язання питання про її відносини до центрально-європейської кераміки. В справі ранньої металічної культури західного степового району — Подніпров’я і далі на захід — та її залежності від західної (т. зв. гальштатської) виявляє він повну безпомічність: заявляє цілком справедливо, що питання се може бути розв’язане “тільки на місці, в великій археологічній музеї Києва” (с. 93). А що до сього матеріалу він ніколи не підходив, тож і ті його помічення, які він висловлює на підставі невеличкого публікованого матеріалу, не можуть мати особливого значіння, і він сам добре робить, що, кінець кінцем, “стримується від слабо обґрунтованих гіпотез” (с. 94). Тільки ж, в результаті, завдання, котре він собі ставив — поруч наверствовань “іранських і грецьких” вислідити “третій фактор” — середньоевропейський, “як ту базу, на яку наверстовувалася як грецька, так і іранська культура” (“Эллинство”, с. 7), — зісталось зовсім не виконане, і навіть в виясненні “греко-іранських впливів” в подальших

¹ Російський академічний рецензент французької статті ак[адеміка] Ростовцева Н. Державин оцінив її ще різче: “Она, конечно, не делает никаких открытий, не дает нового материала”... (“Анналы”, [т.] III, с. 230*). Сьому рецензентові, як він завважає, велика англійська праця ак[адеміка] Ростовцева була неприступна.

сторонах: середнього Подніпров'я, Волині, Подоння, ак[адемiк] Ростовцев мало що пішов далі того, як ся справа стояла в початках нашого століття і була представлена в I т. моєї "Історії".

Дуже мало відповідає становищу сучасної науки також трактування елементу "іранського", як його зве автор. В першій своїй праці він трактував його як "алародійський та іранський" (с. 6); але в дальших працях сей алародійський елемент вийшов з поля зору, і зіставсь сам "іранський" — хоча, безперечно, культура, котрою автор займається, була походження передіранського, прийнята скитами, може, навіть пізніш, ніж вона стала поширюватись (незалежно від них) в кавказько-чорноморських районах. На се справедливо вказав Фармаковський в рецензії на "Еллінство"¹, і сказане там приходиться повторити і про англійську книгу автора.

В тій же рецензії дуже серйозно було поставлено закид своєвільного і необґрунтованого датування археологічного матеріалу, котрим ак[адемiк] Ростовцев обставляє свої висновки: "датировка могил у М.І.Ростовцева дуже часто мусить викликати не тільки сумніви, але й рішучі протести". Через те й висновки щодо етнічних і культурних наверстовань навіть в тій сфері, яка ближче займає автора, мусять прийматися з певною обережністю.

Ось чому я був змушений признати за цими працями більш декларативний, ніж обґрунтовано-інформаційний, характер. Можна побажати, щоб своїми сміливими, широкими узагальненнями вони викликали якнайбільш енергійну, інтенсивну роботу "на місцях": в археологічних збірках Києва, Харкова, Одеси і систематичні дослідчі заходи з боку археологічних комітетів України. Авторів за ці імпульси належить всяка вдячність. Але вони поки що мусять прийматись тільки як здогади, як робочі гіпотези, доки ближчі розсліди їх потвердять — або відкинуть.

Ся замітка була готова і віддана до друку (се було в березні с[ього] р[оку] — нинішня книжка виходить з великим запізненням), коли з'явилась вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор*, віддана ним до видання на поч[атку] 1918 року і тоді ж розпочата друком, а докінчена тільки зимою 1924—1925 рр. Але, на жаль, се тільки перша половина задуманої і, очевидно, не доведеної до кінця праці. Вона містить тільки огляди матеріалу про Скитію і Боспор: літературного, етнографічного і головно археологічного — перегляд нахідок і особливо могильних розкопів.

В передмові С.Жебелюв, що доглядав сього видання, підносить вартість проробленої автором роботи для будучого "Corpus tumulorum"* що стоїть в плані Акад[емії] матеріальної культури (б[увшої] Археологічної комісії). Але автор мав навіть не стільки скаталогувати добуте і витягнути конкретне ним дане, скільки — як сам се каже — зазначити*, "що в сім напрямі ще

¹ "Русский исторический журнал", кн. 7, 1921, с. 204—205.

мусить бути зроблене”, — “бо те невелике, що добуто дослідом, покривається величезною масою того, що ще має бути зроблене, і може бути зроблене не в загальних оглядах (“сводных работах”), а в окремих спеціальних розвідках і каталогах” (с. 175—176). На кожному кроці автор підчеркує прогалини, недокінчені розсліди, їх безсистемність, ненауковість, неповноту опублікованих відомостей, силу нахідок і розкопів, що лишилися без ближчих звідомлень або й без всякої метрики — і то не тільки чисто дилетантських, випадкових, але й роблених під фірмою і контролем різних наукових установ. Книга автора, з цього боку, се акт обжалування старого російського хазяйнування: робилося хаотичне розхапування дорогоцінного археологічного матеріалу, без ладу громаджено його в московських та ленінградських коморах, де тепер безпомічно крутиться дослідник, силкуючись відгадати, де, коли і в яких обставинах могла бути знайдена та чи інша цінна річ; загибель і зруйнування наукового матеріалу просто жахливі.

Автор в сій книзі силкується систематизувати сей матеріал територіально і хронологічно, маючи на увазі певні культурні течії та колонізаційні, етнографічні зміни. Робить він се в значній мірі навіпомацки, безвихідно хитаючися між сими двома способами пояснення — зміною культурних течій і зміною населень, і ті загальні орієнтаційні пояснення, котрі він при тім робить, з огляду на масу нероз’яснених питань, зв’язаних з сею класифікацією, часом впадають в чисто піфійську неясність. Головна увага скуплена на Боспорі, найкраще обслідуванім, описанім і авторові найбільш відомім. Поза тим його райони — се властиво старі губернії Катеринославська з північною Таврією, Київська, Полтавська, з незначними змінами, і се ясно вказує на недостачу яких-небудь ясних внутрішніх критеріїв класифікації матеріалу. Автор, розуміється, дає цінні полічення про деякі спільні риси і деякі відміни в культурних типах, але вони дуже часто переходять з губернії до губернії або виникають в межах того самого району (губернії). Що твердо автор держить в руках — се матеріал еллінський та елліністичний: фабrikати метрополії і місцеві, зроблені під грецьким впливом; з цього боку він зачеркує — на жаль, тільки дуже побіжно, в невеликих обрисах — район впливів Боспору (куди належать і могили долішнього Дніпра) і район Ольбії. Те, що він ставить поруч того як “іранське”, йому самому являється складним, умовним і в своїм походженні неясним: що тут дійсно іранське, а що хетське, халдське, хетсько-лідійське чи хетсько-фригійське, що принесли кімерії й скити, що було дане перед ними (с. 304—306). А ще більш загадковим являється “третій елемент” — “стара місцева культура”. Отже, автор говорить на сю тему на с. 308:

“При нинішнім стані наукового досліду (скитська культура) уявляється нам майже виключно в аспекті культури верхніх пануючих верств суспільства, а для характеристики укладу життя нижчих, підвладних шарів суспільства, тільки частинно подібного з сею культурою верхів, матеріалу у нас дуже мало, в величезній більшості він випадковий і дуже нерівно-

мірно розложений. Найбільше знаємо для Подніпров'я, але зате майже нічого для всього району Кубані, Дону, Волги й Уралу. Через те скитською культурою доводиться називати культури верхніх верств суспільності в VII—III в. перед Хр[истом] на широкому просторі степів Полудневої Росії; саме ця культура верхів має той мішаний характер, з перевагою східних елементів, що ми зазначили вище. Культура сподів нам далеко менше відомо, тому вивчення її в поодиноких областях — діло будучності. Однак, думаю, що і на всім іншому просторі, де панувала скитська культура верхів, ми стрінемо ту ж картину, котру ми знайшли на Подніпров'ї і на Побожі, себто два відмінні культурні уклади, що тільки частинно мішаються один з другим. Розбір культурно-історичних свідчень, що буде даний нижче, покаже, що ми маємо право звати культуру верхньої верстви скитською і взагалі ділити людність наших степів на два шари, різко відмінні один від другого”.

Се “нижче” мало бути дане в II томі праці; в сім першому для того самого Подніпров'я, де автор найбільше знаходить матеріалу для характеристики місцевої людності, він дає тільки дуже загальні замітки, констатує дуже малу розробленість і неясність тутешнього матеріалу¹, — отже, кінець кінцем, лише постулює місцеві прикмети критерієм відмінності. Як і коли б міг дати автор більш конкретну і ясну картину пануючої скитської народності і підвладної місцевої людності, се з'ясується неясним. II том лишився ненаписаним, і замість нього автор дав свою англійську працю, в котрій культурного образу місцевої підвладної людності властиво не знаходимо зовсім. Коли б автор попрацював серед місцевих колекцій довше, він, може б, дав щось більше; але тон цієї книги взагалі дуже песимістичний — навіть там, де автор почуває себе найкраще озброєним²; а там, де

¹ “Сложность и трудность задачи систематизации материала для Киевской области лежит, однако, не в том, что материал добыт случайно, без должных наблюдений, разбросан и только частью опубликован... а в том, что мы имеем дело не с тем сравнительно простым составом вещей, который дают курганы остальных разобранных групп (де выбирались главным образом “царские похороны”), а с очень сложной культурно-исторической картиной, осложняемой еще и тем, что в Киевщине, наряду с большими курганами, копались и малые, невидные, свидетельствующие о жизни не только верхов населения.

Мы видим частью смену, частью сосуществование двух резко ограниченных культур: культуры керамики спирали и мзандра и культуры погребений со скорченными и окрашенными костяками. Я уже указывал, наконец, что все эти культуры сменяются очень плохо до настоящего времени известной культурой развитого бронзового периода и далее особой специфической и очень развитой культурой, имеющей очень много точек соприкосновения с ранним Гальштаттом, начиная с VII в. до Р[ождества] Х[ристового] связавшейся с Элладой через ее черноморские колонии. Та скифская культура, о которой мы говорили выше, культура, смешанная из элементов иранских, общевосточных и греческих, здесь, таким образом, встретила с совершенно готовым культурным укладом, с сложившейся культурной жизнью, с оседлым земледельческим населением, жившим в укрепленных поселениях, хорошо вооруженным тем же железом, которым вооружены были и иранцы” — с. 465—466.

² “Для написания истории Боспора по археологическим материалам время далеко еще не настало, так как на каждый более или менее разрешенный вопрос приходится десятки других не разрешенных, без разрешения которых, однако, возможна не культурная история Боспора, а только выделение отдельных, часто не самых важных, черт ее” — с. 176.

йому прийшлося б характеризувати, методом виключення еллінських та “іранських” елементів, стихію місцеву, він не пішов би, мабуть, далі обережних підходів, коли б писав свій другий том в нинішнім часі. З виїздом же за кордон місцевий матеріал став йому неприступним, і замість обережного детального обслідування його він дав широкий і самопевний начерк того, що насувалось йому в його роботі, — але в дотеперішніх працях ще дуже мало обґрунтовано.

**THE SLAVONIC REVIEW.
A SURVEY OF THE SLAVONIC PEOPLES,
THEIR HISTORY, ECONOMICS,
PHILOLOGY AND LITERATURE.
1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672;
vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240;
vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480)**

В одній з рецензій (“Україна”, 1924, [кн.] I, с. 181)* я мав нагоду розповісти історію французького “Інституту слов’янських студій”, що виник з політичних і культурних зв’язків нових слов’янських держав з Францією, утворених війною і післявоєнними подіями. До певної міри аналогічним явищем була “School of Slavonic Studies” (що теж можна перекласти як “Інститут слов’янських студій”) при Лондонському університеті — King’s College. На чолі її став проф. Бернард Пейрс (Pares), спеціаліст по історії Росії, що брав активну участь в воєнних подіях — мали ми його нагоду бачити і в Києві, декорованого російським Георгієм*, а від англійського уряду дістав він за сі заслуги титул пера. Поруч нього звів своїми студіями історії Австро-Угорщини (її національних відносин) Р.В.Сетон-Вотсон (Scotus Viator), що перед війною побував і у Львові, з’єднуючи українських співробітників для задуманих збірників про слов’янські народи; потім, під час війни, стояв на чолі інформативного бюро воєнного міністерства і як особливий приятель чехів заняв фундовану чеським урядом “Масарикову катедру” для історії Центральної Європи. Їх заходами при сім Інституті, накладом “королівських видавців” товариства “Eyre and Spottiswood” в Лондоні стало від р. 1922 виходить отсе видавництво: “The Slavonic Review”.

З одного боку, се орган згаданого Інституту, з другого — тісно з ним зв’язаного Англо-російського літературного товариства, що заснували 1893 р. Мекензі Уоллес, Казалет і Поллен. Його члени за свою річну вкладку, 1 фунт, одержують се видавництво. Голова Т[оварист]ва, проф. Пейрс, фактично веде сей журнал і zarazом провадить, як секретар, патрональним комітетом Інституту (Advisory Slavonic Committee), зложеним з делегатів сього товариства, членів асоціації славістів і різних заінтересованих інституцій: російської секції Лондонської торговельної палати, Чеського товариства Великобританії і под. Інститут, А[нгло]-р[осійське] товариство і видавництво ставлять собі завданням, кожде з свого боку, об’єднувати всіх, хто интересується слов’янством, і “розвивати добрі відносини між світом англійської мови і світом слов’янським”. Фактично об’єднують вони різні російські товариства (Russia Society) й інші аналогічні товариства Англії, а з минулого року роблять також енергійні заходи, щоб організувати паралельну мережу також і в Америці. Проф. Пейрс торішнього літа відбув для

сього подорож по Америці і заручився згодою старішого з американських славістів проф. Гарвардського університету Куліджа й інших учених. Після сього, для зв'язку, поруч англійського редакційного комітету "Slavonic Review" (Пейрс, Сетон-Вотсон і Гаррі Вільямс) організовано паралельний комітет американський — S.N.Harper, R.J.Kerner, R.H.Lord. Поруч "Slavonic Review" ухвалено розпочати видання (як при паризьким Інституті) підставових творів з історії, літератури, економіки слов'янських народів, граматик і словарів; в редакційний комітет ввійшли з англійської сторони Пейрс, Сетон-Вотсон і Невіль Форбс (оксфордський славіст), з американської — Кулідж, Гарпер (Чикаго), Ноїс (Каліфорнія). Та поки що комітет сей, видко, не розпоряджає на се діло забезпеченими фондами і відкликається до підтримки всіх інтересованих, і тим часом головним ділом для нього зістається видання "Slavonic Review", що ведеться, головню, лондонським гуртком славістів.

Як видно з проспектів, що друкуються в "Slavonic Review", в лондонським Інституті обслуговуються, силами англійськими і російськими, головню російські дисципліни: історія, література, мова, етнографія, право й економіка (Пейрс, Святополк-Мирський, Раффі, Вільямс, Мейєндорф), менше — дисципліни чеські, югослов'янські і польські. Крім Лондона є "Інститут російських студій" в Ліверпулі (Босвель, Сліпченко, Вільямс). В вісьмох інших університетах по одному професору або лектору російської мови. В Америці головними огнищами славістики [є]: Гарвардський університет в Масачусеті (історики Кулідж, Лорд, Блек, лінгвіст Л.Вінер), "Колюмбія" в Нью-Йорку і Чиказький університет; викладаються передусім дисципліни російські, в другім ряді мова церковнослов'янська, чеська, польська, болгарська, сербська, литовська, історія Візантії і Балканських країв.

"Slavonic Review" об'єднує поки що славістів Великобританії та слов'янських учених — особливо з нинішньої російської еміграції. Між бувшими професорами King's College бачимо низку нинішніх політичних діячів, як Масарик, Гаврилович — нинішній посол Югославії в Лондоні, Залеський — польський посол в Римі, або теперішніх професорів в своїх рідних краях; вони рахуються членами King's College і служать сполучниками його видавництва з різними слов'янськими краями. З російської еміграції в журналі пишуть Бахмет'єв, Булгаков, Лоський, Маклаков, Мейєндорф, Мирський, Мякотін, Ремізов, Родічев, Струве й інші. Виходить він трьома книжками річно: в березні, червні і грудні, три книги становлять один том, але тому що журнал почав виходити від червня 1922 р., томи не відповідають річникам. Відмінно від органу паризького Інституту "Revue des études slaves", що має характер спеціально науковий, дослідчий, призначений для учених спеціалістів, — орган лондонського Інституту призначається передусім, як я вже вище згадав, для членів Англо-російського літературного товариства і має характер "вістника літератури, науки й гро-

мадського життя” для широкої публіки, багато місця уділяє перекладам слов’янської белетристики, дає місце статтям на теми політичні, пера політичних діячів; тільки виїмково стрічаються статті дослідного характеру. Хоч українські дисципліни не мають спеціалістів між тими славістами, що гуртуються навколо видавництва, в нім давалось місце й українським авторам: була стаття В.Панейка про політичні українські перспективи*, Р.Смаль-Стоцького про українські наукові осередки*, Д.Дорошенка про українську історіографію*. Редакція дійсно по змозі старається держати своїх читачів в курсі літератури, мистецтва й науки всіх слов’янських народів, як се ставить своєю програмою, — але, головно, увагу займає російське.

Розуміється, заснування катедри українознавства в однім із сих інститутів велико б посунуло обзнайомлення закордонних кругів з українською культурою й наукою. Пок[іийний] Е.Дені, голова паризького “Інституту слов’янських студій”, висловляв мені ще в 1919 р. своє щире переконання, що український уряд повинен заснувати катедру української філології в Парижі, як се зробили інші слов’янські уряди для обзнайомлення західного світу з своїм життям. З заведенням більш нормальних відносин між нашою федерацією і західним світом се встане справді перед українським урядом як одно з чергових завдань і буде мати важні і корисні наслідки для нашого культурного життя, що досі, неважаючи на зусилля одиниць, зістається поза обрієм європейського світогляду.

**JAMES GEORGE FRAZER. FOLK-LORE
IN THE OLD TESTAMENT.
STUDIES IN COMPARATIVE RELIGION,
LEGEND AND LAW.**

**In three volumes, London: Macmillan, 1919,
т. I, XXV + 560 с., т. II, XXI + 571 с., т. III, XVIII + 556 с.,
ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів]***

Хоч ця книга першим виданням вийшла ще десь восени 1918 року (авторська передмова підписана 26 травня 1918[р.]), проте — при теперішній дорожні і малім розповсюдженні англійських видань, мабуть, небагатьом у нас попадала вона в руки. Тому вважаю потрібним познайомити з цєю незвичайно цікавою працею — третім з ряду капітальним твором загальнопризнаного провідника англійських соціологів, наступника Спенсера й Тейлора на сій позиції, професора Фрезера¹. Після чотиритомового корпусу матеріалів про тотемний устрій (“Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society”*) і класичної “Золотої галузки”, що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів (“The Golden Bough. A Study in Magic and Religion”*), I частина в 4-м виданні, XII том містить бібліографію й покажчики; є вже скорочені видання і вибрані ілюстровані “листки”, видані під редакцією дружини автора), вийшла отсе тритомова праця, присвячена фольклорові Біблії, і протягом двох літ мала вже чотири видання — окрім випущеного недавно скорочення.

Для такої великої і дорогої книги, в таких тяжких для науки часах, се успіх незвичайний. Його можна пояснити тільки тим незвичайним інтересом, який має серед англійського громадянства Біблія і все з нею зв’язане віддавна — і до нинішнього дня. Сам Фрезер серед своїх безконечних, многосторонніх інтересів не перестає бути ентузіастом її не тільки культурно-історичних вартостей, а й чисто літературних прикмет. Він видав недавно свого роду біблійну хрестоматію — вибірку місць, особливо визначних своєю літературною красою (“Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest”*), яка мала великий успіх і була дуже прихильно оцінена англійськими церковними кругами. І в своїй великій праці, аналізуючи зміст Біблії як критик, як історик, як етнолог, відкриваючи під її тисячоліттями усвяченими священничими формами примітивний фольклорний зміст, що й досі живе в устах різних культурно відсталіх рас, він не перестає любитись стихійною красою і літературними вартостями “сього першого світового класика”.

¹ Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — “Віра в безсмертність і культ померших”, стала розгортуватися тільки в останніх роках: перший том вийшов 1913 р., другий — 1922, третій — саме недавно, все ще тільки Австралія, і в четвертій автор обіцяє зайнятися Індонезією*.

Заголовок книги, треба сказати передусім, не дає про зміст справжнього пояснення. Се не фольклорний матеріал Біблії, систематизований й інтерпретований за поміччю світового фольклору, а — сказати б — “деякі епізоди з Біблії в світлі фольклору”. Автор спиняється на різних епізодах, які звернули його увагу своїм паралелізмом з фольклорним матеріалом, часом обмежується короткими вказівками на ці паралелі, часом розгортає широку панораму певних ідей примітивної людини, спільних преріжним племенам на тій стадії господарства і побуту, на якій пробував нарід єврейський в стадії сеї творчості — переходу від пастушо-кочовничого до хліборобсько-осілого життя. Орудуючи новішою критикою біблійного тексту, він з-під новіших верств кодексу храму відкриває старші “єговістичні” документи, притягає до помочі традицію інших семітських народів — халдеїв, арабів тощо, і ті первісні фольклорні образи й ідеї, котрі вирисовуються перед ним на сім ґрунті, ілюструє і доводить до можливої певності за поміччю історично-літературного і фольклорного апарату інших народів, давніх і сучасних. Дослід над яким-небудь епізодом або просто деталю біблійного оповідання — часом ледве помітною під пізнішими наверстовуваннями, виростає в цілу розвідку з сфери порівняного фольклору, релігійних образів, моральних чи ритуальних норм незвичайного загального інтересу.

Так, напр., розбираючи біблійну історію про гріх перших людей, автор нагадує спостереження попередніх дослідників тексту, що добачали тут два скомбіновані оповідання: історію райського дерева життя й історію дерева знання доброго і злого, що при сій комбінації цілком заслонила першу історію, так що дерево життя виходить знову на яв, аж коли прогрішеним праотцям треба було загородити приступ до нього. Далі, аналізуючи роль Змія і освітлюючи її за поміччю інших фольклорних оповідань, приходить до висновку, що в основі мусить лежати мотив, як він то називає “переіначеного доручення”. З багатьох оповідань на сю тему те, котрим автор відкриває серію своїх паралель — готентотське пояснення смертності людей, було видане в збірці Українського соціологічного інституту: “Місяць посилає зайця на землю оповістити людям, що так, як місяць умирає і знов оживає щомісяця, так і люди мають обновлятись, не вмираючи; але заяць чи забув, чи навмисно перекутив це доручення і заповів людям, що вони мають з’являтись і вмирати так, як місяць, — через се люди стали смертні”¹. Для зрозуміння ж біблійної історії мають особливий інтерес ті казки, де Божим післанцем виступає змія, а серед них — особливо варіанти, записані у т. зв. етіопських племен Східної Африки, ближчих культурно, а може, й расово до семітських племен. У племені галля, що вважається найчистішим представником сеї етіопської групи, записали недавно таке оповідання: одного часу Бог післав пташка до людей сказати їм секрет безсмертності: коли вони стають старі й недужі, вони повинні скидати з себе шкіри і так

¹ “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки”, зладила Катерина Грушевська, с. 58*: Походження смерті.

відновляти свою молодість. Пташок по дорозі здибав змію, що жерла стерво, і став її просити, щоб вона дала й йому трохи м'яса і крові, — обіцяв їй сказати Боже доручення, і в інтересах змії змінив його зміст і сказав в такій формі: коли люди старіються, вони вмиратимуть, але коли старієтесь ви (змії), ви скидатимете шкіру і оновлятимете вашу молодість. Бог покарав пташка за таке перекручення доручення, але люди таки стали смертні, а секрет безсмертності перейшов до змії. Подібні оповідання звісні й у деяких інших народів; у інших єсть оповідання про те, що люди давніше міняли шкіру і через те були безсмертні, але потім втрачали сю здібність; або що вони давніше воскресали по смерті разом з місяцем.

На підставі цього матеріалу Фрезер дає таку реконструкцію біблійного оповідання: Бог, виліпивши чоловіка і жінку і ожививши їх своїм духом (дмухнувши до їх рота і ніздрь), умістив їх в прекраснім саді і дав їм змогу вибрати собі смерть чи безсмертя власним вибором. На се він посадив в тім саді дерево життя і дерево смерті і послав до них змію, надливши її на се здібністю слова. Змія мала їм сказати: не їжте з дерева смерті, бо в день, коли з'їсте, ви певно умрете; але їжте з дерева життя і живіть вічно. Але лукава змія змінила се і сказала їм не їсти з дерева життя, аби не вмерти, а їсти з дерева смерті. Жінка повірила, з'їла і дала чоловікові. Від того люди стали смертні, сама ж змія з'їла з дерева життя і стала безсмертна: скидає з себе шкіру і живе вічно; якби не змія, ми б теж скидали шкіру і жили б вічно.

Я коротко переказав зміст отсього розділу (що займає в книзі повних два аркуші), аби дати поняття про характер сеї праці. Такі, як сей, і більші навіть екскурси в порівнянну етнологію присвячені біблійним оповіданням про створення чоловіка, про знак на Каїні, про потоп (сей займає 15 аркушів), про Вавилонську вежу, умову Бога з Авраамом, право Якова на спадщину (з приводу сього велика й интересна студія про ультимогенітуру у різних народів). Яків обманює батька козячою шкірою — автор добачає тут ритуал, утворений у різних народів при передачі прав старшого сина молодшому, або при адоптації: симуляцію уродження від якоїсь тварини, — Біблія забула значіння сього обряду. Сон Якова (віщі сні, небесна драбина, пам'ятковий камінь). Сватання Якова — великий екскурс в сферу подружнього звичаю (17 аркушів!). Ендорська чарівниця — оракули і ворожіння у примітивних. Культ дерев. Правні звичаї: заборона варити козя в молоді матері (дуже интересний екскурс в сферу пастуших звичаїв щодо молока і молочних продуктів, чистих і нечистих звірят і под.). Пробивання вуха рабові (охоронне калічення різного роду). Жалібне натирання шкіри і обтирання волосся. Отрута як ордалія. Забивання бика, що вбив людину, — карання звірят взагалі. Дзвіночки на одязі єврейських священиків — магичне вживання дзвінків взагалі.

Се перечислення самих більших статей (менші я проминаю) дає поняття як про незвичайну різноманітність і цікавість сих книг, так і певну мозаїчність їх укладу і змісту. Зміст дуже різноманітний, але при тім він

творить певну цілість і дає суцільне поняття про примітивний, передрелігійний підклад біблійної традиції, перейнятий прелогічним і магічним мишленням. Вражіння з цього погляду книга робить незвичайно сильне і для багатьох адораторів Біблії як зверхрелігійної книги, мабуть, несподіване. Очевидно, передчуття цих вражінь подиктувало авторові отсі характеристичні й інтересні стрічки передмови*:

“Сучасні розгляди в старій історії людства, ведені в різних напрямках, зійшлись з майже непереборною силою на висновку, що всі цивілізовані раси, в тім чи іншій періоді, вийшли з дикого стану, більш або менш точно подібного станові, в якому різні відсталі раси дістались до нинішнього часу, і що довго потім, як більшість громади перестала думати і поступати, як дикуни, не мало слідів старини, грубіших способів життя і мислі, живе далі в звичаях і інституціях народу. Оттакі пережитки підводяться під категорії фольклору, що в найширшій значінні цього слова, можна сказати, обіймає всю сферу традиційних вірувань і звичаїв, оскільки їх можна виводити від колективного діяння маси, а не можна вислідити в них індивідуального впливу великої людини.

Невважаючи на високий моральний і релігійний розвиток старих євреїв, нема підстав думати, що вони були виїмком з загального закону. Вони теж правдоподібно пройшли через стадію варварства і навіть дикості; ся правдоподібність, оперта на аналогії інших рас, підтверджується розслідуваннями їх літератури, що містить чимало відкликів до вірувань і звичаїв, які ледве чи можна витолкувати інакше як припущенням, що се рудиментарні пережитки далеко нижчого культурного рівня.

Завдання моєї праці змушували мене підчеркувати нижчу сторону життя старих євреїв, розгорнену в Старім Завіті, останки дикунства і забобонів, які можна знайти на його сторінках. Але робити се не значить ігнорувати, тим менш — понижати ту вищу сторону єврейського генія, що виявила себе в духовній релігії і чистій моралі — що їх нетлінним монументом являється Старий Завіт. Навпаки, викриття нижчих елементів, що лежать під культурою старого Ізраїлю, так як лежать під культурою сучасної Європи, скорше ще збільшує, контрастом своєї темноти, блиск цього народу, що з темних глибин несвідомості і жорстокості зміг піднятися до таких ясних височин мудрості і чесноти, — так, як сонячне проміння, здається нам, світить більшим блиском краси, коли воно продирається через понурі хмари зимового вечора, ніж коли воно заливає землю спокійним сяйвом літнього півдня. На жаль, літописі дикості і забобонів становлять більшу частину людської літератури; але в якому іншому томі знайдемо ми, бік-о-бік з сею сумною літописею, псалмистів, що виливають свої солодкі і святочні мелодії скупленої в собі побожності на самотнім горбі чи на зеленім пастві, при тихій воді? пророків, що опромінили свої спасенні візії благословенної будучності огнем запалу своєї уяви? істориків, що передали потомним вікам сцени далекої минувшини, навіки набальзамовані амброю

прозорого стилю? Отсе правдивий блеск Старого Завіту й Ізраїлю; він — ми певні і переконані — житиме на втіху й натхнення людства і тоді, коли варварство, заховане однаково сакральною і профанною літературою, буде очищене благороднішою людськістю будучності”.

З культурно-історичного погляду значіння Біблії в культурнім житті людства зовсім виїмкове, і особлива увага, котру англійський культур-історик присвятив їй, поставивши її в центрі свого культурно-історичного досліджу, може бути оправдана. Як літературна пам'ятка, що переховала в такій виразистій, документальній формі такі багаті сліди примітивного родового, пастушого, низькокультурного побуту, вона являється і зістанеться незвичайним джерелом для генетичної соціології, і коментарі, дані йому Фрезером, мають велику вартість. Але з історично-літературного становища, здається мені, було б бажано більше уваги для залежності біблійних традицій від старших пам'яток семітської літератури і культури: вавилонських й інших. Автор притягає сей матеріал, але просто в ряді інших історично-літературних і фольклорних паралель; тимчасом як при тісних зв'язках біблійної традиції з вавилонською, а часто — й безпосередній залежності від неї, висвітлення сеї залежності може дуже часто поставити біблійний переказ в позицію простого варіанта вавилонської традиції, позбавленого самостійного значіння. Не будучи ні біблістом, ні семітологом, я відчув се як певну недостачу сеї цінної праці; та се, розуміється, не позбавляє її значіння, і я якнайгарячіш рекомендую її всім нашим історикам культури, соціологам і фольклористам. На жаль, трудні економічні обставини нашого життя не дозволяють мені настоювати на перекладі її на українську мову, — хоч вона того варта!

**DR. LUBOR NIEDERLE. SLOVANSKÉ STAROŽITNOSTI.
PŮVOD A POČÁTKY SLOVANŮ VÝCHODNÍCH.****Oddíl I. — Svazek IV. V Praze, 1924 (на обгортці 1925), 286 с.**

До заміток проф. Бузука, поданих, головню, з становища мовознавця*, додам кілька уваг зі становища історика — в доповнення того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці, опублікованого автором в його французьким підручнику (“Україна”, 1924 р., кн. I—II)*.

З приводу сеї моєї рецензії в паризьким листку російських монархістів-єдинонеділимців “Возрождение” (з 17.VIII) з’явилася лайлива статейка “М.Грушевский против Л.Нидерле” якогось таємничого Е.К.*, що добавила в ній не більше не менше як “предел грубости и одичания”, тому що я насмілюся висловити деякі критичні замітки з приводу книги “знаменитого, маститого чешского ученого”, “высокоавторитетного слависта”, “великого слависта” і т. д. проф. Нідерле. Грубо висваривши мене за сі мої замітки¹, Е.К. вияснює, “за что, собственно, великий славист подвергается подобным выходкам зарвавшегося сепаратиста”: “Ответ этому мы найдем в словах, которыми Нидерле заканчивает свою книгу, словах, конечно, весьма неугодных г. Грушевскому и его единомышленникам. Этими словами, к которым российскому (sic!) человеку добавит решительно нечего, и мы закончим данную заметку: Различия между Великороссией и Малороссией достаточно определились в наше время, и нет ничего удивительного, что Украина требует равных с Великороссией прав для своего языка и для своего народа. И, тем не менее, подобная эволюция, поддерживаемая, главным образом, политическим самолюбием, не зашла еще столь далеко, чтобы порвать существенное единство русского народа, она не мешает трем группам, его составляющим, оставаться связанными между собою крепчайшими узами в среде остального славянства. Три великие русские диалекта менее разнятся между собой, чем диалекты французские или немецкие, как это справедливо отмечает А.Милле (sic), выдающийся знаток славянской лингвистики. И Белоруссия, и Украина, и Великороссия, даже если каждая из них получит свою политическую самостоятельность, все же останутся частями единого народа, единого государства, крепко спаянного из свободных и братски объединенных частей”.

¹ Дещо тут треба положити на карб словесних непорозумінь “возрожденского” славіста. Він, напр., закидає мені, ніби я поставив Нідерлеві в вину, що він “в свое время приложил много усилий, дабы установить принадлежность славянам “полей погребальных урн” между Одрю и Лабою, а теперь “перекинулся” (sic)¹⁾ и говорит, что это праздное дело”, і завважає, що характеризувати еволюцію в гадках проф. Нідерле “словом “перекинулся”, совсем неуместно, чтобы не сказать более”. Я згоджуюсь вповні і без застережень, що говорити про проф. Нідерле, що він “перекинувся”, не було б на місці. Тільки ж я й не говорив сього. У мене було написано, що проф. Нідерле “переконався”. А “перекинувся” і “переконався” се “две большие разницы”, говорячи “истинно-русскою” мовою.

¹⁾ Сей сіс належить “маститому” чи “многообещающему” (не знаю, як його потитулувати) славістові “Возрождения”.

Зайвою річчю вважаю доводити своє право критично оцінювати досліді чеського славіста, за котрими пильно сліджу вже цілих тридцять літ, і, мабуть-таки, не гірше, ніж сей анонімний автор, оцінюю їх сильні і слабкі сторони. Але не вважаю можливим проминути сеї дрібної, але характеристичної ілюстрації — *де* знаходять своїх прихильників всеруські декларації проф. Нідерле, котрими він псує в очах всякого серйозного наукового робітника свої наукові праці, і не обійшовся без них і в отсій своїй новій книзі. Замість того щоб представити процес диференціації східного слов'янства в історичнім розвитку на фактичнім документальнім матеріалі, він заявляє, що се не завдання його книги, а натомість він засвідчить тільки своє “пересвідчення”*:

“Хоч диференціація поступила вже так далеко, що Україна тепер домагається признання свого языка і народу за рівноцінну й рівноправну одиницю поруч Великої, не кажучи — Білої, Руси, і дурницею було б відмовляти їй того права, але весь той, здебільшого політикою підживлений, дифереціанційний розвій не зайшов так далеко, аби захитати фактичну одність руського народу, що постійно в'яже міцно всі його галузі в одну одиницю супроти інших слов'янських народів. Ні оден з вищевказаних фактів: ні языковий, ні антропологічний, ні культурний, ні політичний, ні економічний не був так сильний, аби розірвати стару одність народу. Хоча від XIII в. можна говорити про Малу, Білу і Велику Русь, і в дальших століттях їх індивідуалізація поступала далі, але при тім ті три Русі постійно зіставалися інтегральними частинами одного руського народу, так, як то було з племенами і областями в літописній добі. В моїх очах ся одність чи, краще сказати — та єдина підстава існує і буде існувати далі, хоч би Україна здобула повну самостійність політичну, так само, як існує спільна, єдина підстава чехів і словаків. Хто хоче розділяти два руські народи, мусить так само розділити народ чеський і словацький. Руські язики ще більш нероздільні, особливо Білорущина і Великорущина. Тому можна бажати всякого успіху змаганням малоруської, чи української, інтелігенції, коли вона силується добути своєму народові рівноправне з іншими місце... але всяке заперечування тісного зв'язку і спільного походження з Великою й Білою Руссю вважаю за неправильне і зайве. Занадто багато спільного ще й досі в'яже часті руського народу між собою, і той грішить против себе і слов'янства, хто насильно розбиває те, що скували віки, замість аби помагати утворити оден з свободних частей зложений нарід і державу руську” (с. 212—213).

Може, се й дуже зручний аргумент *ad hominem** супроти чеського читача: що коли він признає право України на самоозначення, то мусить тим самим признати його і для Словащини, — але таке політиканство робить неприємне вражіння в книзі, що має претензію замінити для сучасного слов'янства великий твір Шафарика. Українців остороги й погрози проф. Нідерле не зігріють, ані простудять, — але вони вносять фальшиву ноту в виклад автора, викликаючи в читача підозріння в сторонничості до-

бору матеріалу і освітлення його під тим кутом, щоб він ніяк не захитав “одності руського народу”, а навпаки — оборонив її, чим мога, перед яким-небудь розділом.

І се відчувається дійсно. Напр[иклад], у викладі питання про антів автор і в сій книзі, висловивши свій погляд, що се був ряд племен “южно-руської галузі”, пускається в таку інтерпретацію: “Не був то окремий слов’янський нарід”, “малоруський” або “український” в значінні новіших українських теорій. Такого народу в IV–VII столітті ще тут не було. Було лише кілька южноруських племен, що були зв’язані в політичну цілість на якийсь час. Антське сполучення не може бути назване малоруським в національнім розумінні слова, тому що не знаємо, чи ціла малоруська галузь Шахматова творила його, а по-друге — се було тільки часове політичне сполучення южноруських племен наоколо одного великого центру, подібного до того, що почав творитись на півночі в Великім Новгороді, на заході — в Галичі, а на Оці — в Рязані” (с. 78). Автор не поясняє при тім, хто се так налякав його “українськими теоріями”, але річ очевидна, що весь сей екскурс тут зовсім зайвий — тим більше, що термін “южноруський”, котрий автор противставляє небезпечному “малоруському” чи “українському”, для IV–VI в. так само анахроністичний, як і сі.

Так само, вражіння певної навмисності робить підчеркування автором в сій книжці, як і в попереднім французькім витягу, “русской науки”, “русских ученых” і т. д. Навіть аз, многогрішний сепаратист, зарахований до “новіших руських учених”* — з моєю статтею в “Записках тов[ариства] Шевченка” (с. 155)*. Тільки на однім, здається, місці стрічаємося з “малоруськими істориками Костомаровим і Житецьким” (с. 202). А зловорожим українським іменем ш[ановний] автор нікого не назвав!

Українська література в сій книзі все-таки використана в ширшій мірі, ніж в попередній, і взагалі літературний апарат в ній значно підновлений. Власне — підновлений, то значить в примітках тощо вже готової праці подописувані цитати на літературу, але органічно в структурі її вона не грає відповідної ролі. Автор сам натякає в передмові, що, виготовивши працю досить давно, він в останній хвилі доповнив її новою літературою, котру йому вдалося зібрати після війни, чимало вже під час самого друку, що з’являється, мабуть, через се на довгий час. Але стара література та ставлені нею питання все-таки і в сій новій редакції грають непропорційно велику роль, в порівнянні з новішою. Антикварність, дрібничковість в різних другорядних історично-географічних питаннях і перевага всякої такої мікрології над виясненням основних, кардинальних питань історичної еволюції слов’янства зістаються далі головною хвилюючою праці. Антропологічне, язикове і етнографічне вилучення східного слов’янства з всеслов’янської громади, фізичні, економічні й культурні фактори його розвитку і диференціації, фактори відцентрові і елементи зв’язку — сі питання або незачеплені, або зачеплені і не розроблені, або “злизані” — збуті загальними фразами; на-

томість, більшу частину праці і місця присвячено різним дрібним питанням, котрі через їх дрібність і велику масу автор-таки не міг все-таки обговорити вичерпуюче і здебільшого позбував відсилачами на літературу — по більшій часті неповну і перестарілу.

Найсильніше з-поміж різних зачеркнених тут підходів до висвітлення первісної історії східного слов'янства автор, без сумніву, чув себе в археології, котрій присвячена остання четвертина книги — одна з цікавіших її частин. Варто одмітити тут — при всіх компліментах автора на адресу “русської науки” — дуже песимістичні погляди його щодо вислідів роботи “русских археологів”, що дуже достроюються до недавно процитованих мною гадок іншого російського дослідника ак[адеміка] Ростовцева (“Україна”, 1925, [кн.] IV, с. 157)*. “Система руської археології, неважаючи на велику працю, виконану руськими археологами, і величезну масу матеріалу, винесеного ними з гробів і зібраного в колекціях, — по нинішній день суперечна і неясна”, — заявляє на вступі проф. Нідерле (с. 214) і в дальшому не перестає здержливо, але гірко жалуватися на ненауковий характер більшості російських розкопок, недокладні публікації їх, без ілюстрацій, котрі давали б ученій публіці можливість самостійно орієнтуватися в матеріалі. “Старші праці не мають вартості” — “все, що вийшло перед дев'ятдесятьма роками XIX ст.”, — лаконічно завважає він і для прикладу, посилаючись на оцінку Спіцина в “Изв[естиях] арх[еологической комиссии]”, [вып.] XV, с. 84 [і] д[алі]*, вказує на голосну працю Уварова “Меряне и их быт по курганным раскопкам” 1871 [р.]*, в котрих зібрано матеріал з 8 тис. могил, розкопаних для сього — і безповоротно знищених для науки (с. 242).

Ся праця Уварова, що нашими старими археологами вважалася взірцевою, класичною — каноном і прикладом для археологічних дослідів (я сам пам'ятаю як київський студент 1880-х рр., з яким поважанням і похвалами говорив про сю працю пок[ійний] Антонович), тепер являється тільки сумною пам'яткою марнування археологічного матеріалу під егідою петербурзьких та московських установ. Проф. Нідерле мріє про такого “руського археолога”, що дасть класифікацію “русских курганів”, розділить їх по вікам і означить стадії культурного розвитку (с. 241). Але річ очевидна, що се буде можливе тоді тільки, коли сам археологічний дослід буде поведений більш планово і науково, ніж досі.

З тим усім і написання такої книги про східне слов'янство, яку замишляв проф. Нідерле, — річ будучності, як я се передчував при виході першої книжки сеї праці в 1902 р. Дати нові “Слов'янські старинності” для всього слов'янського світу, як дав свого часу Шафарик*, при теперішнім стані дослідів перевищує сили одного, хоч би як пильного і многостороннього, дослідника. Свого часу критика знайшла різні дефекти в “Слов'янській етнографії” проф. Нідерле (“Slovanski Svět”)*, не свободні від них і його “Старинності”. Ерудиція його не може обходити всього слов'янського світу, а різні русофільські і всякі інші упередження, котрі він уважає своїм

обов'язком маніфестувати в своїх творах, не можуть не захитувати довір'я до їх висновків.

Авторові хотілось за всяку ціну докінчити першу, "історичну частину" "Старинностей" отсим томом (перший том — загальний, другий, в двох частих, був присвячений слов'янству полудневому, третій — західному, четвертий — східному), щоб присвятити свої сили закінченню другої, "культурно-історичної" частини (*Život Slovanu*). З сеї другої частини досі вийшли томи: про фізичне життя старих слов'ян (т. I), про одержу і житло (т. II), про слов'янську мітологію (т. III, кн. I), про господарство і ремесла (т. IV). Кн. II т. II, присвячену праву, готовить до друку проф. Кадлец, кн. II т. IV — про торгівлю, воєнне діло та мистецтво слов'янське — ладить сам проф. Нідерле. Заразом готовить до друку нове, переглянене видання першого, вступного, тому першої частини. Автор скаржиться на недугу, що змушує його спішити закінченням праці. Але літа проф. Нідерле не такі великі, і ми будемо сподіватись, що недуга його промине, і він матиме змогу далі поглиблювати і вивершати працю свого життя. На мій погляд, величезний матеріал, згромаджений ним, дає дуже добру підставу для реального словника слов'янських старинностей, подібно як свого часу О.Шрадер після довголітньої праці над компендіумом індоевропейських старинностей спорудив такий, дуже цінний словник реалій*. Для кращого і скоршого виконання проф. Нідерле міг би з'єднати собі співробітників-спеціалістів з різних галузей, але довголітня праця над нинішнім курсом робить його дуже відповідною центральною фігурою й ініціатором сього сильно потрібного діла. Характер його роботи дуже добре відповідає завданням і характерові такого словника.

MAX VASMER. UNTERSUCHUNGEN ÜBER DIE ÄLTESTEN WOHNSTITZE DER SLAVEN.

I: DIE IRANIER IN SÜDRUSSLAND.

Leipzig: Markert & Petters, 1923, 80 с.

(Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts
an der Universität Leipzig, 3)

Проф. Фасмер поставив своїм завданням визначити найдавніший слов'янський осідок. Хронологічно се відповідає добі праслов'янської мови, від IV в. перед нашою ерою до IV в. по ній. Початком сеї доби було відділення слов'ян від інших індоєвропейців (або як автор називає — індогерманів), втім — і від найближчих балтійських народів; автор думає, що раніш як в IV в. перед н. е. не можна довести відокремлення балтійських мов від слов'янських. З другого боку — хоч і пізніш IV в. після н. е. між поодинокими слов'янськими територіями був зв'язок, але слов'яни в тих часах розселилися вже так широко, що між ними мусили бути значні мовні різниці. Визначити тодішню слов'янську територію, на гадку автора, найлегше методом виключення: вилучаючи з нинішньої слов'янської території ті краї, де нема чого шукати старого слов'янського осідку. Знов же з різних кінців її найвигідніш почати від Полудневої Росії, тому що для неї розпоряджаємо старим історичним матеріалом. Але автор хоче доходити своєї мети за поміччю мовного матеріалу, головн — назв місцевостей і запозичених слів. При сій нагоді висловлює цілком оправдані жалі, що ми досі не маємо добрих збірок топографічного матеріалу й особових імен нашої півдня, а також кавказьких, іранських і турко-татарських територій.

Сама розвідка складається з чотирьох глав нерівної величини. Перша, на трьох сторінках, присвячена кімеріям. Автор спинається над самим іменем кімеріїв (вважає його неясним), далі на двох кімерійських іменах: одно — Šandakšatru, явно іранське, друге — Teušra, не ясне. Висновок: "Бідні останки мови дозволяють тільки констатувати, що кімерійські князі іноді носять іранські ймення. Але не можна рішити, чи й мова і нарід кімеріїв були іранські, — чи тільки деякі ймення пануючих. Можна ще згадати про змішування кімеріїв і скитів у греків і асирійців. Поза тим — крім можливості іранського походження, приходить під увагу можливість тракійського походження кімеріїв, тому що в античній традиції вони зв'язуються з безсумнівно тракійськими трерами. Язиково обґрунтувати сю теорію поки що неможливо". Але нема ніякої підстави приділяти кімеріїв і траків до кавказької мовної групи, як робить Ростовцев ("Эллинство", с. 32)*.

В гл. II, присвяченій скитам (с. 7–23), автор рішуче обстоює їх іранство, особливо против монгольської теорії (відновленої Мінсом*). Історичні

свідомства і безсумнівні скитські слова, на його гадку, твердо і певно доводять, що скитська мова була іранська, її фонетика ближча до авестійської, ніж до староперської, і старша від авестійської.

Гл. III присвячена сарматам, аланам і осетам. Етимологічний словник імен і слів з літературних джерел, написів і т. ін., що можуть належати сим народам або ставитися в зв'язок з ними, займає більшу частину розділу (с. 29–57). Тут коротко аналізовано цілий ряд інтересних історичних імен, як роксолани, ревксінали, *ра́лоі* і *па́лаі* і т. ін.

Констатувавши таким чином, що чорноморське побережжя було заселене іранськими племенами, автор в IV главі перебирає іранські елементи в хорографії і топографії, поділивши свій матеріал відповідно старим губерніям. Загальний висновок (с. 78): недостачу певних іранських назв в губ[ерніях] Полтавській, Харківській, Воронезькій можна пояснити тим, що їх вигнали турко-татарські впливи. Далі на північ від Орловської губ[ернії] — в Калузькій і Тульській бракує їх також, але там таке пояснення неможливе: тут треба бачити північну границю іранців. А що в Київській, Чернігівській і Волинській губ[ерніях] також не можна вказати певних іранських назв, причину того автор обіцяє пояснити в дальшому досліді старого слов'янського розселення.

Невелика книга проф. Фасмера має безсумнівну вартість, хоча їй шкодить, по-перше, те, що автор далеко не міг опанувати всієї потрібної літератури; почасти се залежить від нинішніх, майже непереборимих некорисних обставин наукової праці, почасти таки, видко, автор не має потрібного перегляду її. Друге — вже вище зазначена самим автором недостача потрібних збірок ономастичного матеріалу, сучасного і взагалі новішого походження.

**А.И.ЯЦИМИРСКИЙ. БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР
АПОКРИФОВ В ЮЖНОСЛАВЯНСКОЙ
И РУССКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ
(СПИСКИ ПАМЯТНИКОВ).
ВЫПУСК I. АПОКРИФЫ ВЕТХОЗАВЕТНЫЕ.**

**Петроград: Издание Отделения русского языка и слов[есности]
Рос[сийской] акад[емии] наук, 1921, VIII + 273 с., 4°**

Праця задумана давно і почата друком теж, мабуть, давно — судячи з прегарного паперу і друку. Автор поясняє, що він почав її під час своїх командировок в бібліотеки Росії та заграничні в рр. 1908—1913 і мав замір списати всі рукописні тексти і стародруки “апокрифічної та легендарної письменності у слов’ян полудневих і східних”, дати аналіз цих текстів та їх фольклорних відгомонів, видати тексти в систематичних корпусах і нарешті — дати “синтез усього, що знав або міг знати старий книжник в сфері легенди й апокрифу від сотворення світу і до Страшного Суду”. Такого роду описові й аналітичні замітки про тексти полудневослов’янського походження, з котрими він стрічався під час цих своїх праць по різних бібліотеках, він друкував в рр. 1909—1913 в “Известиях Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]” Рос[ійської] академії*, а 1915 р. випустив їх окремою відбиткою п[ід] з[аголовком] “Апокрифы и легенды. К истории апокрифов, легенд и южных молитв в южнославянской письменности. Выпуск I”, Петроград, 1915, с. VI + 404. Потім приступив до систематичного каталогу текстів, але встиг випустити тільки отсей перший том, що містить в собі систематичний каталог старозавітних текстів полудневослов’янського і східнослов’янського походження, а продовження його зістається під знаком запитання: автор помер, і не знати, чи лишилося що з того в його рукописах.

Як видно вже з вищесказаного, заголовок книги не зовсім відповідає змістові — се каталог текстів, а не бібліографія, і не апокрифів тільки, а апокрифічного і легендарного матеріалу. Чому автор не дав такого ширшого заголовку, включаючи і легенду (так, як український корпус, зроблений Франком, носить заголовок “Апокрифи і легенди”), — зісталось непоясненим. Чи тому, що автор не ставив своїм завданням вичерпати доволі необмежану сферу легенди, чи з інших мотивів — не знати. Бібліографії ж апокрифів (апокрифічних тем) він, видно, і не ставив собі завданням дати: наводить тільки літературу поодиноких текстів, при кожнім тексті окремо.

Далі, праця складається, властиво, з двох частин: перша (с. 1—75) присвячена індексам “книг ложных” — всіх взагалі, включаючи книги чародійні, замовляння і под., і в окремій синоптичній таблиці дає перегляд апокрифічних книг, що в них містяться. Друга, більша частина (с. 76—273), дає каталог текстів до поодиноких тем: звичайно дається коротка

замітка про дану тему, потім її, так би сказати — нормальний вигляд (заголовки, початкові і кінцеві слова), і далі вичисляються списки повні, частинні і витяги.

Корисність праці зменшується тим, що автор, як бачимо, виключив з неї тексти західнослов'янського походження (для українського дослідника це особливо неприємно) і не дає (а властиво — дає тільки місцями і не систематично) вказівки про відносини полуднево- і східнослов'янських текстів до легендарної традиції загальнохристиянської, юдаїстичної і магометанської.

**KAZIMIERZ DOBROWOLSKI. PIERWSZE SEKTY
RELIGIJNE W POLSCE. 1925****(“Reformacja w Polsce”, rocznik 1924,
№ 11–12, с. 160–202)**

В світогляді наших мас важно вилучити наверстовання впливів офіційної церкви і різних нецерковних ідеологій. При великій бідності наших історичних і літературних джерел для часів перед першим відродженням 1580–1600 рр. чималого значіння набувають звістки з найближчих країв: польських, угорських, румунських, чесько-словацьких, які дозволяють нам орієнтуватися в тих течіях, які розвивалися в сусідстві й могли захоплювати також нашу людність. Студія краківського дослідника старанно збирає дрібні й розпорошені відомості, котрі він зв’язує з бичівниками 1260 і 1349 рр., з вальденсами, бегінками й бегардами та братами свобідного духу. Вони ілюструють той ґрунт, на яким розвинулося в Польщі гуситство, втягнувши до себе — як це підчеркує автор щодо вальденсів (с. 188) — сі раніші сектантські рухи, і дають небезітересні аналогії й паралелі до містичних противцерковних і противдержавних течій в наших краях в XIV–XV в.

Небезітересний загальний висновок автора, підданий сими студіями:

“Представлені тут релігійні рухи, здається, не відіграли поза Шлезьком важнішої ролі, бо головно захоплювали напливовий німецький елемент. Польська людність, коли й піддавалась їм, то тільки в незначних розмірах. Гуситство було першою релігійною течією, що сильніш струснуло її. В кождім разі в порівнянні з західноєвропейськими народами наша середньовічна суспільність виявила значну стриманість в перейманні і творенні сектарських течій. Певно, се можна толкувати її культурною молодшістю. Але се була не одинока причина. Глибокі причини, безсумнівно, залягали в психічнім укладі самої суспільності. В її середньовічнім релігійнім житті тяжко знайти творчі, оригінальні елементи. Вона йшла утертими, раз прийнятими шляхами. Навіть в сфері культів святих, особливо їх народних атрибутів, себто в сфері, де майже всі християнські громадянства середньовічної Європи натворили багато свійських вірувань, в Польщі стрічаємося виключно з явищами рецепції. З сим консерватизмом в підтримуванні раз прийнятих вірувань була сполучена ще інша важна прикмета. Наш нарід не визначався середньовічним потягом до теологічної спекуляції і сильнішою мрійністю в релігійних почуттях” (с. 202).

Се, може, й так. Але, щоб се констатувати, все-таки треба б більше потрудитися коло збирання й розроблення народної релігії польських мас, а в Польщі для сього робилось небагато.

Д.ЗАСЛАВСКИЙ. МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ ДРАГОМАНОВ. КРИТИКО-БИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.

Київ: издательство “Сорабкоп”, 1924, 172 с.

В сій книзі “України”, присвяченій Драгоманову*, мусить бути сказано кілька слів про книжку Д.Заславського* як замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова — мабуть, найцінніше, що вийшло про нього на російській мові. Становище автора сього “критично-біографічного начерку” і його завдання доволі докладно й інтересно характеризує його передне слово, з якого я позволю собі навести в цілості його першу частину (в перекладі і з перенесенням цитацій до тексту):

“М.П.Драгоманов належить до числа авторів високошанованих, але дуже мало читаних на Україні. Ще більше се треба сказати про Росію. Пояснюється се, серед інших причин, також і тим, що численні твори Драгоманова не зібрані, поховані в старих журналах і стали бібліографічною рідкістю. Виданий в Парижі тому двадцять літ з лишком збірник політичних писань Драгоманова, писаних російською мовою, для широких кругів читаючої публіки мало приступний, а що головніше — сі статті дають про Драгоманова поняття неповне. Тим часом більшість читачів свою знайомість з Драгомановим бере з них. А збірники “Громади” мало хто бачив на власні очі.

Певно, в статтях Драгоманова багато дечого перестарілося. Але ще більше заховало не тільки наукову вартість, але й життєве значіння для сучасних нам питань і інтересів. Драгоманова треба не тільки студіювати — у нього можна ще й учитись. Досі його не стільки студійовано, скільки використовувано — кождим на свою потребу. Не зібрана, не систематизована, не пильнована спадщина Драгоманова, треба се признати, нагадує нам кумів пліт в Гоголевій повісті “Різдвяна ніч”: “Хто виходив з дому, ніколи не брав з собою палиці на собак, в тій надії, що йдучи повз кумів город, витягне собі з його плота яку треба”. Драгоманов писав на різні питання, і до кожного питання підходив з різних боків. Він завсіди воював — щонайменше — на два фронти. Не дивно, що з його статей легко видерти потрібну цитату, як палицю з кумового плоту. Цитатами з Драгоманова націоналісти побивали марксистів, а марксисты — націоналістів. Покликуючись на Драгоманова, українські федералісти спорилися з сепаратистами і самостійниками; одначе один з найближчих друзів і учнів Драгоманова, Павлик, написав брошуру (“Драгоманов як політик”), добором цитат стараючись довести, що Драгоманов стояв за повну незалежність України.

Більш усього натаскали кілків з плоту Драгоманова російські ліберали-конституціоналісти. Вони помогли поширенню того хибно-

го погляду, нібито Драгоманов і сам був лібералом-конституціоналістом, якимсь ніби духовним батьком пізніших кадетів. Нема що й говорити, що така інтерпретація політичних ідей Драгоманова наближається до їх фальсифікації. Непримиренний противник Драгоманова Г.В.Плеханов в рецензії на журнал “Свободная Россия” (1889) рекомендував особливій увазі своїх читачів статтю Драгоманова “Земский либерализм в России”, тому що в сій статті “з звичайним своїм талантом автор показує, до якої міри нікчемні наші ліберали і як мало вони досі зробили” (Г.В.Плеханов. Сочинения, т. III, політичний соціал-революційний огляд в журналі “Соціал-демократ”, с. 96).

Для Драгоманова ще не прийшла пора антикварно-об’єктивного дослідю. В багатьом він наш злободневний сучасник. Недурно найкрайніший і найталановитіший представник українського націоналізму Дм. Донцов в одній з останніх своїх статей вимагав ґрунтовної переоцінки Драгоманова і повного відречення від нього. І се цікаво, що він майже буквально повторяє те ж обвинувачення против Драгоманова, що його підносили блаженній пам’яті “новоєрці” в галицьких журналах 1880-х років: “Драгоманов взорувався в уложенні своєї програми не на національних рухах, лише на соціальних. Він дивився на українство скоріш як на верству... Для Драгоманова всякий націоналізм треба було поставити під контроль космополітизму... між Драгомановим, Грушевським і Леніним нема ніякої різниці” (Дм. Донцов, “Драгоманов і ми”, цит. з ст[атті] В.Коряка: Українська література, “Черв[оний] шлях”, 1923, кн. 8, с. 192).

Автор поставив собі, супротив сього, два завдання: по-перше, довести, що Драгоманов був далеко більше революціонером-соціалістом, ніж лібералом-конституціоналістом. По-друге — вяснити, як сильно помиляються ті, що вважають, нібито поза чисто українською сферою діяльність Драгоманова мала мінімальний вплив у політичній еволюції (як висловлюється процитований автором на с. 90—91 Мартов в “Ист[ории] рус[ской] лит[ературы] XIX в.”). Те, що він пише на сю тему, дуже інтересне, повне вірних і влучних спостережень і з користю буде прочитане кожним, хто цікавиться розвоєм політичної ідеології другої половини XIX ст. Але сам автор признає, що драгоманівське “воювання на два фронти”: одночасно против російського заперечування українства і українських націоналістичних тенденцій, ослабляло його позицію і на однім, і на другім фронті (“та внутрішня колізія, що всю пізнішу діяльність Драгоманова поставить на перехрещенні двох культур, між двома таборами, і витворить в нім і в оточенні незадоволеність, неминучу для тих, що не вміщається ні в однім таборі цілком з усею своєю індивідуальністю. В своїм українським гурті Драгоманов був на рахунку народника й соціаліста, для котрого національність грає ролю підрядну. А в російських гуртках на Драгоманова дивилися як на на-

ціоналіста”). В сім був секрет того, що його слово, поза розмірно тісним гуртком правовірних драгомановців, приймалось “з дозою солі”, і не мало такого реального значіння, якого воно було варте, беручи об’єктивно. Все ж таки автор підчеркує, що завдяки Драгоманову в російських революційних і соціалістичних кругах національне питання взагалі й українське зокрема придбало собі увагу, якої не мало ні перед тим, ні потім (аж до великої революції, розуміється). Що його критика революційного народництва не пройшла безслідно, і що він у цілیم ряді питань простелив дорогу російській соціал-демократії, не вважаючи на свій суто ідеалістичний світогляд, і т. д.

Слабше те, де автор говорить про українські відносини Драгоманова і до Драгоманова. Вони йому не досить звисні, він тут не чує себе дома, і не раз допускає цілком хибні завваження, які малообзнайомленому читачеві можуть дати неправильне поняття про українські відносини. Напр[иклад], така характеристика відносин кінця 1880-х рр.:

“Українські народовці (в Галичині) на виборах виступали разом з польськими поміщиками і панами проти селян. В зв’язку з міркуванням про можливу війну між Росією й Австрією вперше стала популярною ідея об’єднаної України, австрійської й російської, в складі Австрії. Се “австро-фільство” знайшло відгомін і в російській Україні, де найбільш лояльні професори, ті, що недавно доводили, мовляв, український рух ні трохи не шкідливий, а навпаки — корисний для російського самодержавія, тепер потайки загорілись австрійським патріотизмом. Воскресла при сій нагоді стара теорія русофоба Духінського, що росіяни не слов’яни, а монголи, люди нижчої раси, не здатні до культурного розвитку” (с. 157).

Нехай вибачить мені шановний автор, але ми маємо тут чисте “криве дзеркало” дійсних українських відносин, в якім певні крайності, певні потяги чи ухили — симптоматичні і характеристичні, се правда, але цілком спорадичні, представлені як явища загальні, скристалізовані, показательні для загалу і його настроїв, — коли вони зовсім не були такими!

Так само занадто упрощено і через те невірно уявляє собі автор ті “українські гріхи”, з котрими боровся Драгоманов, — “козацький романтизм, народницька ідеалізація української історії — чим так грішила і досі грішна українська політична мисль”, і приходить до висновків, що недостатнє засвоєння творів Драгоманова українською публікою було причиною “буйного розвитку шовінізму і козацького романтизму” в новішій революційній українській русі:

“Через сорок літ після того, як були, власне, написані ці слова (в студії про Шевченка і українофілів), вони могли бути живою осторогою українському народництву і романтизмові. 1917—1920 рр. показали, як поверхово були засвоєні масою української інтелігенції ідеї Драгоманова.

Написані живо, дотепно, з дійсним знанням історії загальноєвропейської й української, статті Драгоманова (1890-х рр.) в своїй часі робили сильне вражіння на читачів, особливо на молодіж. Багатьом вони відкрили очі.

Треба пожалувати, що потім вони довго були незвісні українській публіці. Буйний розцвіт шовінізму і козацької романтики не дійшов би таких розмірів, коли б український рух наших часів був перейнятий реалізмом Драгоманова”.

Автор повторяє ту помилку, від котрої Драгоманов свого часу остерігав українське громадянство (і се він йому ставить в особливу заслугу): не мислити собі ні великоросійства, ні єврейства, ні Польщі як чогось єдиного і одностайного, а розрізняти ідеологію, змагання і тактику різних соціальних верств. Українства так само не можна брати за одну дужку і трактувати його як щось єдине, як то робить не тільки в тих цитатах, а і в цілій своїй праці автор. Український націоналізм і консерватизм, ідеалізація минувшини й її мусування — явища доволі складні. В них треба розрізняти течії недемократичні, які йдуть з ідеології соціально-привілейованих верств, і гіпертрофований націоналізм як небажану, але неминучу реакцію національно настроєних українських елементів (різного соціального характеру) на реальні прояви ще непережитого національного упослідження української народності, незабезпеченості національного існування і розвитку. І було б наївно думати, що популяризація “Чудацьких думок” Драгоманова в часах революції 1917–1920 рр. могла б нейтралізувати наростання українського націоналізму. “Не мишлення определяє буття, а буття мишлення”, — приходить повторити на адресу автора сей афоризм, звернений ним на адресу історичного ідеалізму Драгоманова. Прекрасні, влучні мислі Драгоманова були й будуть безсильні против реальних фактів національної незабезпеченості українства. Щоб противстати аберациям української націоналістичної виключності чи консерватизму, треба було б дати програму національної української тактики, побудовану на реальних відносинах свого часу. Літературно-політична спадщина Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значіння, в котрім можна багато чого навчитися, як взагалі в історії, — але не може бути рецептом національної тактики.

В кождім разі ми гаряче рекомендуємо сю книжку українським читачам — настільки обзнайомленим з українським життям, що деякі не досить поглиблені завваження автора про нього не можуть їх увести в непорозуміння. Треба тільки рахуватися з друкарськими помилками, які місцями досить сильно змінюють зміст.

NATIONERNAS BIBLIOTEK: UKRAINARNA.

Redaction M.Ehrenpreis och A.Jensen.

Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1921, 131 с.

В посмертній згадці про Альфреда Єнсена, що помер восени 1921 р. (“Україна”, 1924 р., [кн.] III, с. 182)*, я коротко спімнув про сього старого нашого приятеля*, котрого двадцять літ тому довелося мені уводити в знайомість з Україною й українцями. Він приїхав тоді, щоб познайомитися з нашим краєм в зв’язку з задуманою книжкою про Карла XII на Україні, в зв’язку з 200-літтям його походу на Україну, і звернувся з сим до мене у Львові; довелося мені тоді до певної міри стати його руководом у сій знайомості — справив я його до Чернігова, до музею Тарновського, до пок[ійного] Коцюбинського, що зробив на Єнсена дуже приємне вражіння, і він зайнявся перекладом на шведську мову його оповідань. В результаті сеї подорожі покійник став великим приятелем українського народу, його історії, літератури і життя та присвятив їм цілий ряд публікацій. Останньою у їх ряді була отся книжечка, котру я одержав з власноручним його написом у Відні, за кілька місяців до його несподіваної смерті. На її титулі покійний виписав як співробітників тих письменників, котрих праці він використав для сеї маленької енциклопедії українознавства, і в число їх попав і я. Тільки се сталося зовсім без моєї відомості, бо від світової війни я не мав нагоди не то що бачити небіжчика, але й зноситися з ним, і не мав поняття про задуману ним публікацію, поки її не одержав.

Се IV випуск “Бібліотеки національностей — образів народів і країв”, що виходить під “редакцією надрабина д-ра М.Еренпрайса і знавця слов’янських культур письменника А.Єнсена”, як стоїть на книжці. Найбільший розміром (третій) випуск присвячений євреям, інші — болгарам, полякам*, і найменший, сей четвертий — українцям (чи продовжується бібліотека по смерті Єнсена — не знаю*). Завдання її чисто популяризаційне. Український випуск “Ukrainarna” — “Україніка” зложено з семи розділів. Перший присвячений “історичному оглядові”; він складається з двох частин: перша подає огляд історії України від татарського лихоліття до 1800 р. і незаслужено носить моє ім’я — тому що пок[ійний] автор зложив його на підставі моїх публікацій; до нього додано начерк “політичного відродження України”, а властиво національного відродження від перших його починів на початку XIX в. і до проголошення самостійності України в 1918 р., — написаний самим автором. Другий і третій присвячені “краєві” й “народові” і надписані іменем С.Рудницького, подають огляд фізично-географічний і антрополого-географічний, закінчений коротенькими і дуже побіжними замітками про “українську мову” (с. 52—53). Далі наступає короткий (12 сторін[ок]) розділ, присвячений культурі, зложений з трьох маленьких начерків: “Релігія і вища освіта” В.Залозецького, “Народна освіта” І.Панкевича, “Укр[аїнське] народне мистецтво” д-ра Діманда.

По сім — найбільший у книзі розділ (42 стор[інки]), присвячений літературі; він поділений на дві частини: перша подає короткий огляд української словесності, книжної і народної, від початків письменства і до революції; він написаний на підставі курсу ак[адеміка] Єфремова і надписаний його іменем. Другий містить взірці української поезії: “Ще не вмерла”, “Ой Морозе Морозенку”, “Засвітали козаченьки” — в оригіналах (в латинській транскрипції), в віршованих перекладах, з нотами; “У городі у Глухові”; “Всі покою щиро прагнуть”; уривки з “Енеїди” Котляревського і “Ворскла річка” з “Наталки”; три поезії Шевченка (“До Основ’яненка”, “Заповіт”); дещо з Куліша і Франка — все в віршованих перекладах; і, нарешті, три прозові переклади з Бордуляка і Коцюбинського.

Шостий розділ — “Театр і мистецтво” — складається з двох статейок: дуже коротенької, написаної І.Панкевичем, про старий і новий театр (с. 108—111) і трохи ширшої — про українську пластику (архітектуру і малярство), В.Залозецького (с. 112—121). Невеличкий останній розділ — “Україна, її минушина, сучасність і будучність” (с. 122—128) має чисто публіцистичний характер.

Статті ілюстровані невеличкими, але дуже гарно виконаними ілюстраціями, числом 25. До статей додано коротенький хронологічний показчик і карту України. Видана книжка взагалі дуже гарно, навіть розкішно.

Стільки для вжитку наших бібліографів і в поминку по першім укладчику — одному з небагатьох щирих і тямущих приятелів, що їх мав український нарід у західноєвропейським науковім світі.

HAROLD T. CHESHIRE.
THE GREAT TARTAR INVASION OF EUROPE
(“The Slavonic Review”, 1926,
vol. V, № 13, June, с. 89–105)

Як довідуємося з пояснень редакції, автор прослухав протягом чотирьох літ курси “школи слов’янських студій” Лондонського університету і, досягнувши ступеня доктора філософії, зайняв тепер посаду лектора англійської мови в Празькій університеті. Стаття, уміщена в останній книжці “The Slavonic Review”, виглядає як докторська дисертація (thesis) і в кождім разі цікава як *testimonium diligentiae** нового огнища славістики Великобританії¹.

Праця складається з двох нерівних половин. Перша — більша — по коротких вступних замітках описує похід Бату до Європи 1236–1242 [рр.], вважаючи, що дотеперішня література не дає суцільного образу цієї кампанії. Ідучи за поглядом проф. Вуру в його примітках до історії Гіббона*, підносить плановість її походу і незвичайну чіткість виконання стратегічного плану та поділяє його переконання, що Бату і його штаб був незвичайно добре освідомлений про політичну ситуацію Європи, тимчасом як європейські народи і правительства виявляли чисто дитинну неосвідомленість щодо цих несподіваних азійських нападників. Але коротка схема походу, начеркнена автором, не дає нічого нового. Очевидно, його займало питання: наскільки справедлива гадка, висловлена історіографією тих країв, які потерпіли від цього татарського наступу, що Захід завдячує сим народам Центральної і Східної Європи своє урятування від татарської руйни й неволі. Спеціально — розходження в поглядах на це питання між національним чеським історіографом Палацьким і новішим німецьким істориком Морауї Бретгольцом, що збивав гадку Палацького, мовби се Вацлав чеський відбив і завернув татар з їх дороги на Захід. Але автор не входить в ближчу аналізу ситуації, котра б дійсно давала таку чи іншу відповідь на це питання.

Друга, менша, половина праці (с. 100–105) говорить про пізнішу долю татарської орди, її походи на сусідні краї, панування над великоруськими краями. Зачіпає дискусію про ті впливи, які мала татарська неволя в політичній і культурній житті Московщини. Нарешті спиняється над різними літературними творами, зв’язаними з татарською руйною, старими й новими. Розуміється, порушуючи таку масу різнорідних питань на п’яти сторінках друку, автор не міг ні одного з них висвітлити скільки-небудь відповідно; краще було б, якби цієї другої частини зовсім не було, а натомість була глибше оброблена перша або взяте темою котре-небудь з питань, порушених в другій частині. Неприємне враження робить поверхове і неухвалне трак-

¹ Кілька слів про нього в моїй рецензії на “The Slavonic Review” в “Україні”, 1925 р., кн. IV*.

тування такого спеціального питання, як отсей вплив татарської неволі — здається, чи не виключно за історією рус[скої] літератури Пипіна!* Без усякого освітлення і без всякого висновку переповіджено “українську думу” про Михайлика і Золоті ворота і билину про царя Калина, поруч кількох житій з часів татарщини, так що читач пройде, не підозріваючи всіх багатств, глибини і ріжнородності народної творчості на мотиви татарщини. Цілком випадково зацитовано, очевидно, і кілька писань з новішої чеської, сербської й польської белетристики з сеї ж сфери.

Не зовсім ясно, звідки автор черпав свої відомості про татарську руїну в Східній Європі; з польської літератури він цитує старий курс Шуйського* і шкільний підручник Анатолія Левіцького*, а літератури про події великоруські і московські не називає зовсім. Неприємне вражіння робить, що для нього сі східноєвропейські краї — тільки Russia і більш нічого, хоча з імені він знає і Україну. Очевидно, трохи більше обізнаний з історією західного і полудневого слов’янства, він слабо орієнтується в “кімерійській пільмі” Сходу. “Школі слов’янських студій” прийдеться ще багато попрацювати, поки вона навчить своїх студентів краще розбиратися в сій пільмі, — але очевидно, вона працює в сім напрямі, а праця ніколи без наслідків не лишиться!

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

В П'ЯТДЕСЯТИЛІТТЯ ОСНОВАННЯ, 1873–1923.

**Записки Наукового товариства імені Шевченка,
том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції
під редакцією Івана Крип'якевича, IV і 335 с.**

**Том СXLI–СXLIII. Праці Філологічної секції під редакцією
Кирила Студинського. У Львові, 1925, IV і 275 с.**

**Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові
за роки 1923–1925, ч. 67–68. Львів, 1926, 176 с.**

По десятилітнім занепаді, спричиненім політичними й економічними причинами, львівське Наукове товариство ім. Шевченка, з вибором нового виділу з акад. Кирилом Студинським на чолі, на зборах 2 падоліста 1923 р. вступило в стадію своєї відбудови. З огляду, що політичні гороскопи не віщували близьких змін на краще, після того як провідники Антанти закріпили Галичину за Польщею, треба було своїми засобами витягати Товариство з того критичного стану, в який воно попало наслідком політичної й економічної кризи. Завдяки енергії і запобігливості нового виділу, а голов-но його голови, та допоміж громадянських складок се в значній мірі удалось: матеріальне становище Товариства перестало бути критичним, хоча умови його праці не перестали бути в високій мірі тяжкими. (Для характеристики пережитого нехай послужить маленька подробиця, що її виймаю з “Хроніки”, с. 3: попередній виділ з огляду на валютні пертурбації ввійшов з своїм довголітнім секретарем, акад. Гнатюком, в умову, що буде йому виплачувати місячно 10 доларів — але не міг додержати сеї умови!). Невважаючи на се, поруч сплати старих різних довгів, виділ знаходив можливим вкладати значні суми в свої наукові видавництва, докінчуючи різні давніші розпочаті видання і розпочинаючи нові. Як видно з справоздання, за два роки, 1924–1925, Товариство випустило 9 томів своїх наукових видань (в тім 3 томи свого ювілейного збірника (про які мова далі), дві книги “Записок” чергових, два томи “Українсько-руського архіву”, одна книга збірника Філологічної секції і одна правничої комісії), кілька інших публікацій і два великі річники популярно-історичного видавництва “Стара Україна”. Се немало на такі трудні обставини, і можемо тільки побажати, щоб далі йдучи в тім напрямі, наша західноукраїнська академія — давно признана в сім значінні науковим світом, хоч титул академії її одержати не судилось (як не носять її такі світової слави академії, як Гетінгенське наукове товариство або Лондонське “Королівське наукове товариство”) — піднялась знову на належну і заслужену височінь, неважаючи на несприятливі обставини. Адже головним і майже самотнім джерелом її доходу знову стає все та ж

друкарня, фундована п'ятдесят літ тому нашими українськими патріотами, як матеріальна його підстава, а ніяких субсидій з фондів публічних Товариство не дістає!¹

В грудні 1923 р. минуло 50 літ від заснування Товариства; з сеї нагоди виділ подбав про урядження в головніших центрах Галичини ювілейних зібрань, т. зв. академій, щоб розбудити серед громадянства заінтересовання до діяльності і планів Товариства, та розписав складку на видання Товариства. Сими дорогами зібрав понад півтори тисячі доларів і з того сімсот доларів призначив спеціально на ювілейне видавництво. Кождій секції уділено по одній книжці — Історична і Філологічна одержали чергові томи “Записок”, котрі позначено як потрібні; секція Природнича одержала подвійний том “Збірника” (т. 23—24). В сій замітці я хочу сказати кілька слів з приводу ювілейного видавництва перших двох секцій.

Ювілейний том Історичної секції складається з 10 розвідок. Найбільше займаються вони історією державного устрою й права. Дві присвячені загальним питанням: С. Дністрянського про розвій поглядів на право і державу* і В. Старосольського про класифікацію державних форм*. Інші трактують різні питання українського державного устрою і права: О. Лотоцький — церковну уставу Володимира Вел[икого]*, Р. Кайндль — “волоське право” Галичини*, І. Крип'якевич — організацію ради і генеральної старшини за Хмельницького*, акад. М. Василенко — “Суд і розправу в справах малоросійських” Ф. Чуйкевича*. Решта розвідок не складають яких-небудь груп; маємо тут історично-географічну студію М. Кордуби про західне пограниччя Галичини між Карпатами і долішнім Сяном*, головню на підставі судового матеріалу XV в. (найбільша студія цілої книги); Є. Сіцінського про вплив візантійсько-атонської архітектури в церковнім будівництві Поділля*; Б. Барвінського про оден гербовий знак, що він уважає з Дмитрашків*; І. Борщака про арешт Войнаровського в Гамбургу в 1716 р.*

Збірник Філологічної секції зложений з 17 розвідок, кожна з окремою нумерацією. Найбільше статей присвячено українській мові: її історії і сучасному станові. Тут маємо статтю акад. Стефана Смалья-Стоцького про становище української мови в родині слов'янських мов*, Ів. Панкевича про останки аориста в закарпатських говорах*, Євг. Тимченка про

¹ З “Хроніки” Товариства принотую ще сю згадку про участь Товариства в університетській справі: Виділ Товариства в 1924 р. утворив комісію в сій справі, зложену з голови Товариства і по одному делегатові від кожної секції — “здавалося, що справа зможе тепер посунутися наперед, — пише офіційальне звідомлення Товариства, — та неfortunний виступ д-ра Р. Смалья-Стоцького і опублікування його листа до міністра Ст. Грабського* перебили усі заходи, бо надано справі виразно політичний характер, за який члени університетської комісії не могли узяти на себе ніякої відповідальності. Супроти того Виділ уважав працю Комісії за покінчену і поручив їй розв'язатися, тим більше, що політичні круги приймали на себе відповідальність за дальше ведення університетської справи”. Ся справа знайшла свого часу чималий розголос в укр[аїнській] пресі, тому я й принотую се офіційальне звідомлення.

речівниковий локатив*, Ол. Колесси про ужгородський “Полустав” як пам’ятку української мови XIV стол.*, Ів. Зілинського про класифікацію укр[аїнських] говорів*. Народній словесності присвячені розвідки акад. Ю. Полівки про казку про 12 місяців*, Іл. Свенціцького про колядний репертуар* і акад. В. Перетца про думу про Олексія Поповича*. Питаннями книжної літератури займаються: “Розділ з «Нестора»” проф. А. Брюкнера, “Розмова м[аг]істра з смертю” Я. Лося, “«Антиграфе» М. Смотрицького” ак[адеміка] К. Студинського, “Сковорода на тлі сучасності” акад. С. Єфремова*. Нарешті кілька статей займаються загальними питаннями. Передовсім треба тут поставити статтю проф. Бодуена де Куртене про окремішність України*, далі сюди належить моя статейка про впливи чеського національного руху XIV—XV в. на українське життя (розділ з невиданого V т. “Історії укр[аїнської] літератури”)*, а також сюди ж можна зарахувати статті Ів. Огієнка про початок унівського друкарства, І. Брика про ролю Й. Добровського в українознавстві і Ол. Барвінського про заснування катедри історії України в Львівському університеті*.

Деякі з цих статей будуть обговорені спеціалістами окремо, і решти я також не буду переходити за порядком, спинюсь лише на деяких питаннях.

Проф. Свенціцький дає короткий зміст своїх дослідів над “походженням української колядки — щедрівки-коляди”. Ставить своїм завданням “показати неоригінальність щодо первісного походження великої частини лudoвoї словесності, яку загально вважається за суто національну”. Одначе сам тут же зазначає, що ще в 1880-х рр. Ол. Веселовський і Потєбня виявили і яскравими прикладами цілком ясно довели міжнародне походження тем і мотивів наших колядок. Значить, не стільки показати се, скільки вияснити розміри запозичення, час і обставини і характер використання запозиченого, його еволюцію на українськiм ґрунті — от що повинно б було бути завданням чергових дослідів, котрих можна б було сподіватись від автора в результаті “порівняння і подрібного розгляду всього доступного міжнародного і фольклорного матеріалу”, що він заповідає. Тільки ж у нього — як можна судити з цього короткого резюме — якось двояться погляди на ці аналогії, що помічаються між українськими різдвяними піснями і поезією, зв’язаною із зимовим поворотом сонця і наближенням весни; зазначивши різні аналогії між християнськими церковними піснями і грецько-античною традицією, він завважає: “Очевидно, що тут грає значно більшу ролю лoгiка самого поетичного образу, що слідує з явищ сонця, світла, тепла і плоду, та ряду символічних зіставлень-порівнянь з винною лозою, як пряме переняття з готової словесності деяких частин її. Усе те зовсім не змінює суті тої рівнобіжності поетичних образів двох оддалених доб, за які тут мова, тільки потверджує однакові основи самої поетичної творчості, що на віддалі яких 10-ти віків та, взагалі, поза певні границі композиції не може вийти”. Але ставити так справу — значить не вияснювати, а закривати питання. Рівнобіжність чи запозичення — в сім, власне,

діло для історика культури чи літератури: спільне джерело чи тільки паралелізм? Чи, нарешті, може, й конвергенція: сходення до подібності явищ, в походженні і в змісті своїх відмінних. Чи певні аналогії в нашій словесності, в церковній поезії і в античному грецькому обряді з'явилися тільки наслідком "логіки творчості", чи наша словесність запозичила ці мотиви і форми? А коли позичала, то де і коли: чи сталося це в церкві, сорозмійрно пізно, десь в середніх віках нашого історичного життя, чи, може, в часах передцерковних, в чорноморсько-дунайській добі нашого розселення і тодішніх стрічах з романізованими або гелленізованими культурами, де ці запозичені мотиви держалися всупереч християнізації? От що цікаво довідатися в результаті такого широкого порівняного дослідження, як його заповідає автор, — а не просто тільки побачити ще новий ряд аналогій. Та автор поясняє (с. 10), що він, властиво, має вияснити "розвиток у церковній літературі трилогії материнства", і його студії про "Благовіщенську містерію" (1907) і "Похоронні голосіння" (1910)* являються закінченими частинами цієї теми. Можна побоюватися, що питання про різдвяну пісню, дуже складне само по собі, не лишилося тільки побіжно зачепленим в ролі епізоду в так поставленій темі. Воно настільки серйозне і складне само собою, що мусить бути трактоване само про себе, щоб знайти відповідне розв'язання.

Проф. Брюкнер з нагоди ювілею нашої найвищої донедавна культурної установи хотів поміняти добрим словом одну з найцінніших пам'яток нашого культурного життя — старий київський літопис, який він умовно називає "Нестором", хоча рішучо заявляє, що вся новіша аргументація покл[ийного] Шахматова за авторство Нестора "переконала його в противному", і він не приймає ніякого зв'язку літопису з Нестором Печерським. При сій нагоді взагалі дуже різко відзивається про теорії Шахматова про походження нашого старого літописання та інтерпретацію його. І для прикладу буяння його фантазії, "котрої міг би йому позавидувати старший Дюма і молодший Сенкевич", спиняється на гіпотезі Шахматова про "Лютого Мстислава" — "Мстишу-Люта", вважаючи її за цілком безгрунтовну фантазію. Длугошевого Міскіну-Ніскіну, що на нім оперся Шахматов, він при тім вважає простою помилкою, без усякого значіння. Не звертає увагу на слід чогось реальнішого, ніж проста прописка Длугоша, в Нискиничих, маєтку Киселів, що визначилися таким замилюванням в старій традиції та її культивуванням: Ад. Кисіль звав себе не тільки "Святодичом", а також "Нискинчським" — з сього маєтку, і се дає певну остерогу: не відкидати "Ніскіну" Длугоша як безвартісний варіант. Дає при тім автор і пробу етимології старого Києва (Київ перевоз, Либедь — Лебідь, Хоревиця — Скоревиця і под.). Стаття звучить як обіцянка більшої студії про "Нестора", котра, будемо сподіватися, принесе чимало цікавого.

Проф. Кайндль в короткій замітці розвиває гадку, кинену ще покл[ийним] Пічем, що т. зв. волоське право, як форма сільської організації, дуже близьке було до "німецького права". Проф. Кайндль висловлює здогад, що

“волооське право” служило для маскувannya надань німецького права русинам-осадчим, тому що німецьке право надавалось тільки католикам: німцям або полякам. Він наводить для прикладу видану мною свого часу грамоту німецького права осадчому — волохові і робить з того висновки, що така грамота могла служити взірцем для заснування “руського села з волоським правом”. Сі здогади, одначе, вимагають докладнішого обґрунтування і вияснення, чому і як “волооське право” стало формою привілейованої осади для селян-русинів.

Акад. Студинський по довгій перерві знову дав нам студію з сфери старого полемічного письменства XVI—XVII в. Не можна не привітати її і не побажати, щоб шановний дослідник не закидав сеї царини, де він являється не тільки найбільшим, але й єдиним спеціалістом у нас, а властиво, і в інших літературах (російській і польській), тепер мало хто на сій ниві працює. Хоч як цінні бувають розвідки шан[овного] автора з історії культурних та церковних відносин XIX в., котрим він віддався в останніх десятиліттях, але тут він працює поруч багатьох, а в дослідях над полемічним письменством — розробленим все-таки й досі дуже недостатньо — не видно, щоб хтось мав його замінити.

Внинішній студії він коротко спиняється на обставинах, в яких з’явилась книга “Антіграфе”, 1608 р., доповнюючи дечим свої завваження в праці про полемічне письменство 1608 р. (в 104 т. “Записок Наук[ового] товариства ім.Шевченка”)*. Далі подає свій коментарій на побутові явища: проступки против церковної дисципліни, що їх Потій закидав православним, а Смотрицький уніатам, і вияснює значіння порядків, заведених в сих справах Моголою. Переходить богословську аргументацію Смотрицького, вказуючи на його залежність від писань Філалета, Зизанія, Лукаріса, з католицьких — Белярміна, з протестантських — Люберта.

Нарешті хочу сказати кілька слів з приводу зовсім близьких часів — з поводу відомостей, поданих Ол. Барвінським про заснування катедри “всесвітньої історії з особливою увагою для історії Східної Європи”, котру мені протягом 20 літ довелося займати в Львівському університеті. Се цікавий причинок до “української політики” кінця XIX віку: поданий автором матеріал з свого листування з пок[ійним] Кониським і з своїх споминів відкриває рубчик тих малозвісних переговорів, які йшли між Львовом і Києвом і супроводили т. зв. “нову еру”. Але термінологія, котрої при тім вживає шан[овний] автор, може внести деякі непорозуміння. Він говорить про київську “Громаду” з великої літери, котра, мовляв, дуже живо займалася сими галицько-українськими справами, й її іменем вів Кониський переговори з Антоновичем про те, щоб він зайняв ту проектовану тоді катедру. Сю помилку досить часто повторюють тепер люди, які пишуть про українські відносини останньої чвертини XIX в. і мішають поняття “громади” як громадянства взагалі, як се слово дійсно вживалось між українцями, і “Громади” як організації. Київська “Громада”, або так звана “Стара грома-

да”, як її згодом називали, зовсім не грала ролі в переговорах, які описує автор, і спеціально дуже мало цікавилась згаданою катедрою; Кониський в тих роках стояв в ворожих відносинах до “Громади”, і відносини Антоновича до неї були теж холодні; усталенням порозуміння з австрійським урядом, що було завданням “нової ери” (і цілком несподівано для багатьох зійшло на порозуміння тільки з провідними шляхетськими кругами Галичини), цікавилась громада українців польської культури, як Антонович, Рильський, Михальчук і ряд менш визначних людей, з одної сторони, з другої — громадка українців, що скупчувалась коло Кониського і його свояка і нерозлучного приятеля Вовка-Карачевського; відомості, котрі має ш[ановний] автор про переговори, могли б кинути цікаве світло і на тодішні українські настрої, але їх не треба препарувати відповідно до термінології сучасного або недавно минулого. Я, напр., сильно сумніваюсь, щоб той гурток (автор знов називає його Громадою з великої літери) галицьких націоналістів австрофільського й клерикального ухилу, що брав участь в утворенні нового політичного курсу, міг бути названий “самостійницьким”, як його рекомендує читачеві автор.

Замість загальних характеристик бажано якнайбільш цілком конкретних фактів і документів, як оті, що подає в сій статті автор.

М.СПЕРАНСКИЙ. К ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ РУССКОЙ И ЮГОСЛАВЯНСКИХ ЛИТЕРАТУР

(Русские памятники письменности на юге славянства)

(Известия Отд[еления] рус[ского] языка

Российской академии наук,

1921, т. XXVI, 1923, с. 143–206)

Се інтересна стаття, яка принагідно порушує багато невияснених питань старої літератури і притягає новий матеріал для їх висвітлення. Ближче за-вдання, поставлене автором, — прослідити перехід руських пам'яток між полудневослов'янську книжність в часах перед відродженням болгарської книжності XIV в. і під час сього другого болгарського руху. Сей процес досі не звертав на себе уваги — вона зверталась головню на факти пізніші, XVI–XVIII в., автор же на підставі зібраного матеріалу доводить, що в XII–XIII в. продукти київської книжності, оригінальні й перекладні, до-волі швидко підхоплювались книжниками болгарськими, в болгарських копіях переходили до сербських: заховались переважно в сербських копіях, але мають сліди болгарського походження, тимчасом як болгарські копії переважно вигинули, наслідком тяжких умов пізнішого болгарського життя. Інтересні самі собою, ці спостереження над східно-полудневою слов'янською дифузиею, так як їх представляє автор, дають цінні аналогії також для від-носин української і великоруської книжності — для зрозуміння крайньої фрагментарності української спадщини в сучаснім письмєннєм запасі. Ті руські пам'ятки, що перейшли до полудневих слов'ян, завважає він, мають характер християнсько-візантійський, сліднують за візантійськими взірцями, виявляючи круг середньовічних понять, що вважався взагалі найважливішим. Тому такі твори руської літератури, що з сього погляду мали значіння мен-ше, вужче, місцеве, — як літопис, “Поучення Мономаха”, “Слово о Пол-ку Ігоревім” — полудневими слов'янами не переймалися як менш для них потрібні з християнсько-учительного погляду. Те ж треба сказати і про по-лудневослов'янські твори такого ж локального характеру: розмірно небага-то їх перейшло між руську літературу — хоч не можна не завважити, що таких творів і в полудневих слов'ян за сей час знаємо дуже мало.

Те ж треба сказати загально і про твори, перекладені на Русі: при ба-гатстві перекладеної літератури на полудні полудневі слов'яни порівнюючи небагато перейняли з руської літератури, і при тім явно вибрано твори змісту загальнохристиянського (с. 205).

Тими місцями, де руські твори переймалися болгарськими книжника-ми, автор вважає (с. 152), крім Болгарії, ще Атос і Царгород, де стрічали-ся книжники “всіх трьох слов'янських народностей” (Руси, Болгарії та Сербії).

К.М.ТАХТАРЕВ. СРАВНИТЕЛЬНАЯ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА И ОБЩЕСТВЕННЫХ ФОРМ.

Часть I и II.

Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство],
1924, 371 і 366 с.

Ся книга інтересує нас тут як підручник соціології для радянського університету. Автор, тепер вже покійний, викладаючи в Ленінградським університеті “історію розвитку суспільних форм”, для вжитку своїх слухачів і підготовки їх до іспитів захотів відновити свій курс генетичної соціології, що друкувався в 1905 р. під назвою “Основные ступени развития общества” та загинув під час грудневого московського повстання. Але се показалося практично нездійснимим, і йому прийшлося наново написати сей курс, очевидно, притримуючися основних принципів своєї ранішої роботи і маючи на увазі своїх теперішніх слухачів.

Як довідуємося з передмови, автор (по спеціальності лікар) уже з початком 1900-х рр. зайнявся спеціально соціологією, опинившись за кордоном “наслідком політичних обставин” і вибравши своєю науковою базою бібліотеку Британського музею. Підготувавши тут курс генетичної соціології, він читав його в 1903–1905 рр. у паризькій “Руській вищій школі соціальних наук”, організованій М.М.Ковалевським, і з його передмовою сей курс почав друкуватися в додатках до журналу “Научное обозрение”, а в 1905 р. мав вийти окремо, як згадано. Пізніше, після нових занять в Британським музеї автор від генетичної соціології перейшов до соціології теоретичної, або, як він її зве сам, — “загальної соціології”, і від р. 1911 читав в петербурзьких вищих школах паралельні курси теоретичної і генетичної соціології. Його інтереси все більше скуплялися коло соціології теоретичної, і тільки в останніх роках, коли катедра теоретичної соціології в Ленінградським університеті перестала існувати, автор був змушений обмежитися соціологією генетичною.

Таким чином, соціологічні погляди автора сформувалися головню під впливами англійської соціології кінця 1890-х і початків 1900-х рр., коли вона стояла вповні під впливами Спенсера й Тейлора, і тільки що починали здобувати признання праці Фрезера. Автор зістається вірним ісповідником анімістичної теорії, хоча в сильній мірі рахується з поміченням Фрезера¹. Високо цінить працю Люїса Моргана, хоча й не ставить до неї безкритично. Особливу ж вагу надає дослідам австралійського життя 1880–1900 рр.: Файсона і Гавіта, Б.Спенсера і Гілена й ін. Досліди і методика

¹ “Теорія Е. Тейлора, що в анімізмі бачив найранішу форму понять і релігійних уявлень, potwierдилась блискуче. Тотемічна закраска примітивного анімізму також знайшла своє наукове об’яснення”, — пише він. — [ч.] I, с. 93.

французької соціологічної школи пройшли повз автора, хоча йому звісні роботи її над австралійським світоглядом. Преанімістичні розв'язки первісного світогляду, магічна теорія не відбилися на його праці зовсім. Він вперед обеззброює всякі критичні завваження своїми жалями на виїмково трудні умови праці: повну недостачу нової соціологічної літератури в лєнінградських бібліотеках, неможливість її одержувати — все те, що ми занадто добре знаємо і у себе. Але се таки треба констатувати, що загалом інтерпретація соціологічних явищ у автора доволі перестаріла.

Свій курс починає він оглядом — досить просторим (і треба сказати — занадто загромадженим, як на університетський курс, іменням і літературою, для основного завдання другорядною) — розвою тих дисциплін, які готовили підвалини для генетичної соціології, та праць її основоположників — як таких він вичисляє: Л.Моргана, Е.Тейлора, Г.Спенсера, Г.Мена, А.Поста і М.Ковалевського. Далі переходить до огляду “основних ступенів розвитку суспільства і культури”. Таких у вступі (с. 81—87) він нараховує шість, але в дальшій викладі вони зводяться на п'ять, котрі автор характеризує з боку продукції й економіки, форм соціальних відносин і світогляду. Сі степені у нього, в останнім рахунку, такі:

а) Перший степінь — “тотемічне громадянство палеолітичної людини”; автор додає його у австралійської людності — в кількох словах відкинувши міркування дослідників, що найстарших форм культури і громадянських відносин шукали у пігмєїв та інших малорослих рас або у цєйлонських ведів (с. 95—97). Австралійські племена, на погляд автора, в матеріальній культурі не пішли далі техніки середньопалеолітичної доби (Солютре); їх світогляд характеризується відсутністю реальних уявлень про фізіологічний порід людини (з чого виникають тотемістичні уявлення, котрі автор, за Фрезером, толкує неправильними поняттями про зачаття) і такими ж хибними поглядами на смерть — з чого виникає примітивний анімізм.

Дещо в сім толкуванні автор сам признає не досить погодженим: напр., існування таких детально розроблених подружніх обмежень при недостачі реальних уявлень про фізіологію подружжя; але, тим не менше, він настоює на зазначених вище особливостях найстаршого, нашому дослідові приступного, людського життя. “В кождім разі стоїть, поза всякими сумнівами, що тотемізм, як і анімізм, се найраніші витвори уяви і творчості людської думки, і вони дають найдавніші форми людського світогляду, їх понять про себе і доохресну природу, а також їх відносини до сеї природи в данім стані їх продукційних сил”. І автор продовжує далі, механічно підвішуючи до анімізму факти магічного світогляду, — як се практикувалось багатьма прихильниками анімізму після спостережень Фрезера над магічними уявленнями: “Тотемічні й анімічні поняття і вірування людей, що вони можуть впливати на продукційні сили природи за поміччю свого чародійства, особливо характеристичні для такого ступеня інтелектуального розвитку людства, на котрім стоїть палеолітична людина, що дійшла вже огню і вироблених з

каміння й дерева знарядів, але ще не дійшла зрозуміння дійсної причини своєї власної появи на світ” (с. 158). Як я сказав, все се автор ілюструє поміченнями над життям австралійських племен.

б) Другий степінь — “родове громадянство” неолітичної людини: родова організація в обстанові кочового скотарства і початків хліборобства; тут спостереження над розмноженням звірят приводять людину до розуміння фізіології її походження і кровного споріднення, що стає основною підвалиною суспільних відносин (автор не дооцінює значіння адоптації і роду як цілком умовної класифікаційної категорії, бо се стало вияснятись тільки в останніх часах¹. Ілюстрації автор бере скрізь: багато місця дає староевропейському матеріалові, північноазійському й індоєвропейському і сорозмірно мало уваги уділяє американському, хоча для неолітичної культури і родових відносин якраз Стара Америка дає тепер найцінніший матеріал. Але він же — сей американський матеріал — протестує і против одностороннього характеризування родового побуту як побуту скотарського.

в) Третій степінь — “територіальна сільськогосподарська громада еолітичної і ранньої металічної культури”, з перевагою хліборобства і патріархальної родини. Автор характеризує сей побут головню матеріалом староевропейським і дає багато місця східнослов'янському.

г) Четвертий степінь — “феодалне громадянство”, “епоха металів, ручної продукції та простіших машин”.

д) П'ятий степінь — “громадянство політичне”: простіше (характеризоване античною політиєю) і складніші форми його — характеризовані політичними формаціями Нової Європи.

Як видно з самого наведеного перегляду, автор, почавши від загальної генетичної соціології, в другій половині перейшов на те, що можна б назвати: “походженням сучасного соціального ладу Європи”. Се особливо різко відчувається почавши від розділу про феодалізм. Західноєвропейський феодалізм, котрим автор тут головню займається, як відомо, не може вважатись чистим типом сеї стадії соціальних відносин, бо в нім мішаються елементи варварського, германського феодалізму з результатами розкладу класової римської держави, дуже складного типу, — так що для багатьох істориків зах[ідно]європ[ейський] феодалізм являється явищем регресивним, як се зазначає й сам автор. (В тім лежить і один з найсерйозніших аргументів против усіх дотепних аналогій, виведених пок[ійним] Павловим-Сильванським між західноєвропейським феодалізмом і явищами східнослов'янського соціального укладу, що на них покликається автор: на Заході сі явища розвинулися з розкладу класової імперії, а в Східній Європі — з родоплемінного побуту, не без деяких, розуміється, запозичень з пізньоримського, візантійського права.) В курсі генетичної соціології феодалізм як загальний соціальний ступінь повинен бути випроваджений порівняним

¹ Чіткий підсумок цих спостережень в книзі К.Грушевської “З примітивної культури”.

соціологічним дослідом з даних різних країв і епох, і тільки таким методом можуть бути уставлені його типологічні риси. Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинна бути дана не самою лише аналізою західноєвропейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з різних епох і народів.

З другого боку, в курсі генетичної соціології, яка читається незалежно від соціології теоретичної, повинні бути виявлені основні поняття соціальної організації, соціальних феноменів і мусить бути освітлене питання соціальних початків. Не можна так просто, як то робить автор, відмахнутися від питання полігенізму і моногенізму людської породи, від форм доплемінного, аморфного людського побуту: нема чого відсилати слухача чи читача шукати інформацій в сих основних питаннях в якійсь спеціальнішій літературі, коли його саме тут уводиться в розуміння основних понять дисципліни.

V.J.MANSIKKA. DIE RELIGION DER OSTSLAVEN.**I. QUELLEN****(F.F.Communications № 43).****Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia, 1922, 408 с.**

“Живий інтерес до студіювання історії релігій східноєвропейських народів, що виявився в останнім часі в моїй вітчизні, викликав гадку — піддати новому переглядові також і східнослов'янський мітологічний матеріал, себто руський, український і білоруський”, — починає автор передмову своєї книги. Пояснює далі, що протягом трьох літ, під час світової війни, за матеріальною підмогою Гельсінфорзького університету, він займався підготовчими студіями в російських бібліотеках, але революція перебила сю роботу, і він мусив її перевести “до місця, де було більше спокою й порядку, але менше засобів і можливостей”. Через те, як сам він признає, його матеріал зістався неповним, і праця значно відходить від начеркненого з початку плану.

Таким чином, перед нами книга з безконечного ряду праць, “пошкоджених війною і революцією”. Те, що автор дає в ній, — се, властиво, історично-літературний і бібліографічний апарат задуманої праці, далеко ще не закінчений, а з другого боку, наслідком того, що його прийшлося публікувати окремо, перед виданням самої праці, — змішаний і доповнений різними елементами, які, властиво, належали б до самої праці або мали служити підготовчим матеріалом — не призначеним на те, щоб бути введеним до остаточного викладу. Автор дав не те, що хотів, а те, що міг дати в тих несприятливих його праці обставинах, в котрих вона опинилась. В дальшій, другій, томі сеї праці він задумує представити культ мертвих у східних слов'ян, а далі — ряд томів, присвячених “релігіям інших слов'янських народів, передусім — слов'ян полудневих”.

Нинішній том, присвячений джерелам, поділений на дві нерівні частини: перша невеличка (с. 5—27), присвячена “археологічному матеріалові”; друга займає решту книги, присвячена “писаним джерелам” і поділяється на такі розділи: “староруські хроніки” (с. 28—132), “з польських хронік” (с. 133—141), звернені против поганства поучення і послання (с. 142—242), “староруське церковне законодавство і постанови про покуту” (с. 243—280), “ріжні інші пам'ятки” (с. 281—319), “свідощтва заграничних письменників” (с. 320—378), “додаток” — “про богів літописі” (Перун, Волос і інші божества, с. 379—397).

Як видно з вищенаведеного, автора в процесі праці чи, може, в процесі оброблення зібраного матеріалу головню займали питання культу небіжчиків, і се дає себе відчувати і в доборі матеріалу, і в його освітленні, хоча тема поставлена ширше, і ріжний матеріал: мітологічний, обрядовий, побутовий взято з ріжних сфер народного світогляду. Тим пояснюється, що

автор уділив багато уваги археологічному матеріалові — хоч огляд його вийшов досить побіжним і в сій книзі дає небагато конкретного. Недостача часу чи якісь спеціальні перешкоди обмежили його, власне, археологічним та історично-літературним матеріалом — при тім доведеним, властиво, скільки-небудь повно тільки до XVII віку. Лише кілька побіжних стрічок (с. 318—319) присвячено матеріалові актовому, документальному, історично-побутовому і юридичному, хоч він має навіть спеціальні колекції щодо чарівництва, ворожбитства, історії обряду і т. под. — далеко багатші відомостями, як ті, що автор виловлює в різнім дрібнім історично-літературнім матеріалі. А вже зовсім полишено на боці сировий етнографічний матеріал, хоч, розуміється, його величезне значіння, певно, не було ігнороване автором. Річ ясна, що добрий етнографічний запис XIX чи XX віку, зроблений в побутових обставинах, які сприяли консервуванню архаїчного світогляду, обрядовості і словесного репертуару, далеко цінніший, ніж яка-небудь побіжна історично-літературна згадка, в котрій не ясно, чи маємо діло з відгомонам реального місцевого побуту (теж, звичайно, незвісного ближче щодо місця і часу) — чи просто з яким-небудь літературним запозиченням, перерібкою чи простим непорозумінням, що перенесло начебто в місцеві східнослов'янські обставини яку-небудь недоречну комбінацію літературних споминів з джерел зовсім чужих: античних, біблійних і т. под. Автор супроти сих літературно-історичних джерел і сам настроєний дуже скептично (іноді, може, й — гіперкритично), тим більш односторонній вигляд має його огляд джерел при таких освітленні: головню літературно-історичних.

Далі, хоч автор у вступних рядках своєї книги виразно підчеркує тричасність поняття східного слов'янства як суму великоруського, українського і білоруського, — але в дальшій викладі ся тричасність пропадає цілком, і автор говорить тільки про “руський матеріал” (“Слово о полку Ігоревім” у нього — пам'ятка “руської” літератури кінця XII стол.”, с. 281), хоча в вищенаведений його вступній схемі руський = великоруський, і фактично українська наукова література не використовується. Взагалі се відчувається, що центр тяжкості праці лежить на півночі, в сусідстві впливів фінських і скандинавських, хоч се й змушує автора ставити над тутешнім матеріалом знаки запитання щодо його слов'янської стихії — чи ілюструє сей матеріал світогляд і обряд слов'янський, чи скандинавський, чи фінський?

Автор дуже добре обізнаний, розуміється, з літературою скандинавською і фінською, і се могло б в значній мірі нагородити читача за інші недостачі, коли б книга увела його ближче в висліди сих малопрístupних для українських чи великоруських читачів дослідів. Але, на жаль, автор держить свій виклад для читачів, добре обзнайомлених якраз з сими дослідями, і тільки побіжно згадує про них; натомість, докладніше інформує про російські — так що наш читач небагато скористає з сього. Автор іде головню за двома новішими працями на сім полі — першим томом праці Нідерле “*Život Slovanů*”* і працею Гальковського “Борьба христианства с

остатками язичества в древней Руси” (2 т., 1913—1916 р.)*. Він перевіряє і доповняє зібраний в них матеріал, а своє скаже, очевидно, в книзі про культ померлих, котру бажано було б побачити якнайскорше.

В очікуванні її я вважав би потрібним спинитися на деяких загальних питаннях.

Автор ставить вихідним моментом “представлення передісторичної культури східнослов’янського племені, себто давніш єдиної племінної групи, з котрої пізніш утворилися теперішні великоруси, білоруси і українці” (с. 5). Він не вказує, де лежить, на його погляд, межа сеї передісторичної доби, та можна зміркувати, що історичні часи для нього починаються з появи письменства. Але річ очевидна, що існування в тім часі єдиної племінної групи, з єдиною культурою і єдиним світоглядом — само се вимагає доказу, що воно було. Автор сам далі (с. 11.) приходить до переконання, що “поодинокі східнослов’янські племена задовго до тої археологічної доби, яку ми тепер обговорюємо (т. зв. слов’янської епохи VI—XI в. — М.Г.), підпали ріжним виливам, які викликали зміни в первісних звичаях і поглядах — якщо взагалі може бути мова про первісні, праслов’янські, всім слов’янам спільні звичаї й погляди” (підчеркнення моє. — М.Г.). Се вірно, що се ще велике питання, але супроти того чи не краще було, замість сортувати матеріал по категоріях для всього величезного простору, де коли-небудь товклося східне слов’янство, розділити матеріали за певними районами географічними чи сферами культурних впливів і полишити виводи спільних елементів східнослов’янського обряду чи світогляду на закінчення досліду, а не виходити від такої передпосилки?

З другої сторони, рахуючися з певними рисами спільності в світогляді не тільки слов’янських племен між собою, але й балто-словено-литовської групи, і ширше — всіх народів індоєвропейської мовної родини, що дійсно виявляють часто яскраві аналогії в своїй обрядовості, — чи можна так різко протиставляти слов’янське і східногерманське чи скандинавське, як то робить автор? Аналізуючи, напр., договір 945 р., автор, ідучи за Рожнецьким, доводить, що, присягаючи при своїй зброї, Київська Русь “ішла за своїм скандинавським законом” (хоча вказує при тім аналогічну присягу на зброї у ріжних північноазійських народів); “згаданий формулою присяги 945 р. будучий вік теж скорше треба зв’язати з скандинавськими релігійними представленнями, ніж староруськими: свобідний скандинавський вояк нічого не боявся більше, як становища невільника в Валгалі” (с. 36). Такі здогади можна висловляти принагідно, але в книзі, спеціально присвяченій виясненню релігійного світогляду східного слов’янства, так собі апіорно рішати таке питання — на тій підставі, що у скандинавів були такі погляди і такі звичаї, — ніяк не можна. Належить довести для такого висновку, що вони були у скандинавів, але їх не було або не могло бути у слов’ян, і аж тоді говорити, що се робилось “за скандинавським законом”. Коли нема безпосередніх вказівок в слов’янським фольклорі, треба про-

слідити порівняним дослідом індоєвропейського матеріалу, і ширше — загальним культурно-історичним матеріалом, чи не належали згадані обряди і погляди до загального людського матеріалу, що так само було у скандинавських вояків, як і всяких інших? Бо апіорно зовсім нема ніякої підстави уявити собі таке непроходиме провалля між світоглядом скандинавського і східнослов'янського вояка X в. Коли уявляти — то треба доказати!..

Але, повторяю, все се повніш і ясніш, очевидно, виступить перед нами в заповідженім другім томі сеї праці; поки що маємо тільки принагідно висловлені гадки. Коли наші побажання можуть іще вчас дійти до автора, побажаймо, щоб у сій праці про культ померлих — котрої потреба дійсно дуже відчувається, виводи були оперті на ґрунтовно переведенім порівнянім методі, і поруч історично-літературного був якнайширше використаний новіший фольклорний матеріал, котрим не можна помітувати і його легко-важити, коли він зібраний і препарований відповідно науковим вимогам.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТДЕЛ ГОСУДАРСТВЕННОГО РУССКОГО МУЗЕЯ. МАТЕРИАЛЫ ПО ЭТНОГРАФИИ.

Том III, выпуск первый.

Ленинград, 1926, II + 157 + 3 с., 4°

Видавництво се заснував пок[ійний] Ф.К.Вовк, що був і властивим організатором етнографічного відділу музею Олександра III — теперішнього Гос[ударственного] Русского музея. Під його редакцією вийшли два перші його томи (перший р. 1910, другий р. 1914). Третій том, що його спорядили його ученики, в значній мірі теж відбиває провідні ідеї етнографічного дослідку, як його собі уявляв покійний дослідник. “Народний побут Ф.К.* розглядав як єдиний процес, що в безпереривній зміні віків твориться від глибокої давнини і до наших часів”, — нагадують видавці цього тому в короткій вступній замітці, присвяченій померлому¹. “Працюючи безнастанно над вигаслими культурами і над сучасним побутом, Ф.К. мислив і етнографічний музей як музей побуту народів в минулому і сучасному”. Свої ж погляди на завдання етнологічного видавництва він виявив, організуючи за поміччю автора отсих рядків, таке ж видавництво в львівським Науковим тов[аристві] ім.Шевченка в 1890-х роках (т. I сих “Матеріалів до українсько-руської етнології” вийшов р. 1899): він об’єднував у нім “стару етнологію (“палеоетнологію”) з сучасною етнографією: дослідками сучасного виробництва, побуту, соціальних форм і інтелектуальної культури. “Матеріали по этнографии”, що організував він десять років пізніш у Петербурзі, як завважають видавці: “не вповні відбивали на собі його ідеологію”. Він не був у такій мірі хазяїном цього видання, як у львівським виданні.

Нагадаю його формулу етнографічного дослідку, дану в його огляді “етнографічних особливостей українського народу” в виданні “Украинский народ в прошлом и настоящем” (т. II, с. 455)*:

“Побутові особливості кожного народу являються вислідом його колективної діяльності, зверненої на задоволення своїх життєвих потреб. Економічна сторона сеї діяльності — се задача окремої галузі знання; форми ж, які прибирає ся діяльність, її результати в побутових предметах, а також у психічних та соціальних явищах — належать до научного дослідку в сфері етнографії. Під впливом різних факторів: раси, окруження, традиції і нарешті — культури, кожний нарід творить сі предмети і сі явища на свій лад і тим оригінальний, наскільки він сам суцільний як расова і громадська група.

Таким чином, для характеристики побутового життя українського народу нам треба розглянути способи добування сировин, техніку, страву,

¹ Окремий том, зложений з статей його учнів і товаришів в службі, видавці задумують присвятити його пам’яті пізніш.

житла, домашню обстанову й одержу, вірування, звичаї й обряди, громадські й юридичні поняття, і, нарешті, його знання — поскільки вони вповні народні, себто незалежні від безпосереднього впливу шкільного вчення”.

І далі він заважає:

“Через одностороннє розуміння завдань і змісту етнографії, в діяльності українських етнографів до останнього часу переважало захоплення лінгвістикою та творами усної народної словесності (фольклором) на некористь так званого матеріального побуту... спеціальні дослідні народної техніки дуже нечисленні”, і т. д.

Відповідно до таких своїх поглядів покійний розпочав львівські “Матеріали” студією про київські палеолітичні нахідки, старавсь освітлювати історію форм господарської роботи, соціальних відносин, обрядовості, а хоч не обминав і фольклору, але з огляду на вищезазначені свої спостереження над однобічним ухилом укр[аїнської] етнографії в сей бік, головний натиск ложив на матеріальну культуру і соціальний побут.

Нинішній том відбиває в собі сі ж провідні ідеї свого фундатора. Ми знаходимо тут дві розвідки П.П.Єфименка з сфери палеоетнології: одну — з палеолітичної доби, другу — з металічної культури масових могильників Рязанщини. О.Міллер аналізує предмети осетинських святих місць (“дзуарів”). А.Глухов знайомить з сучасним жертвуванням коня у алтайських турків. О.Баранніков побіжно описує буддійські святині забайкальських бурятів. Г.Бонч-Осмоловський і Ф.Фіельструп — весільні приміщення в турецьких народів. А.Зарембський, Б.Крижановський і М.Фріде займаються різними галузями українського виробництва. Д.Золотарьов ділиться своїми дуже цікавими і многосторонніми, але занадто через се побіжними спостереженнями над змінами великоруського селянського життя в революційних часах (1919—1925). Зміст, як бачимо, дуже інтересний — тільки, на жаль, деякі статті носять характер занадто побіжний, маючи характер тимчасових звідомлень або загальних конспектів. Не можучи переходити того всього за порядком, зазначу децго.

П.Єфименко в замітці “Статуэтка солютрейского времени с берегов Дона” (с. 139—142), через неможливість опублікувати в цілості звідомлення про результат великих розкопів у палеолітичних становищах в околиці сіл Костенок і Боршева над Доном (в Вороніз[ькому] пов[іті], при самій межі українського розселення), дає короткі відомості про своє дообслідування найстаршого становища, що почав досліджувати свого часу Поляков, і ближче спиняється на знайденій там фігурці жінки. Спостереження над технікою кремінного знаряддя з сеї нахідки привело його до переконання, що се становище належить до раннього солютре — тимчасом як аналогічні нахідки в Вілерсдорфі в Австрії (автор, очевидно, помилково зве його “Виллендорфом”) і в Пржедмості в Чехословаччині мають характер пізнього оріньяка (Вілерсдорф) і середнього солютре (Пржедмост), так що, на погляд автора, Костенське становище треба вважати за найстарше в

нашим Чорноморським басейні. До сього ж часу, раннього солютре, автор зараховує і знайдену в сій культурній верстві цікаву жіночу фігурку, аналогічну з т. зв. вілерсдорфськими Венерами (тепер їх уже дві — друга знайшлася минулої осені).

М.Фріде в статті “Гончарство на юге Черниговщины” (с. 45–58) дає кілька загальних заміток про тутешнє гончарство, спеціально — про українські кахлі, і ближче спиняється над гончарською технікою Ніжина й Ічні, котрій ближче придивлявся; замітки цікаві, але все-таки занадто загальні.

Статті Зарембського і Крижановського присвячені українському килимарству. А.Г.Зарембський (“История и техника тканья украинских килимов”, с. 1–18) дає кілька історичних відомостей про поширення на Україні килимів від X до XVIII в., далі говорить про теперішній стан килимарства, описує процес виробу килимів, коврів, коців і ліжників, знаряддя сього виробництва і техніку ткання в різних районах сього виробництва. Але при значних відмінах сеї техніки і різних родах тканини сі відомості, подані на 18 сторінках доволі розгонистого друку, розбитого ілюстраціями, могли бути тільки дуже загальні, і се дуже жаль.

Б.Г.Крижановський (“Орнамент украинских и румынских килимов”, с. 19–44) намічає три головні типи килимового орнаменту: квітковий, геометризований і третій — українсько-молдавський, лише побіжно спиняючись на інших: симетрично-зірчатих, паскових і т. зв. панських. Зазначає головні культурні течії, які відбилися в виробленні сих типів: перський, середньоазійський і малоазійський, не рахуючи західноєвропейського, панського, типу.

Нарешті пробує начеркнути загальну схему еволюції килимового орнаменту — відзначаючи при тім окремішній волинський тип, що в уяві автора зв’язується з мотивами Східного Туркестану. Все се дуже інтересно: міркування про джерела орнаменту й оригінальні його перетворення на українському ґрунті, але вимагає ще значної деталізації досліду, щоб від здогадів і гіпотез перейти до певних висновків.

Ми в кожному разі щиро вітаємо сі вкладки до етнології України, принесені останнім томом “Матеріалів”, і не можемо не висловити щирого побажання, щоб напрям, наданий від нашого покійного етнографа сій лєнінградській установі, яку йому довелося організувати, довго й тривко жив у ній і робив її й далі такою ж близькою українській науці, як і досі.

**LOUIS EISENMANN. THE IMPERIAL IDEA
IN THE HISTORY OF EUROPE
("The Slavonic Review", 1926, № 14, с. 242–253)**

Проф. Айзенман, директор історичного відділу Словенського інституту в Парижі, в сім інтересним начерку нагадує історикам і політикам факт дійсно важний і далекосяглий, з становища всесвітньої історії — і завдань практичної політики. Се загибель в останнім світовім катаклізмі тих держав, що були спадкоємцями ідеї світової імперії: Австро-Угорщини, Росії й Німецької імперії, а з ними — загибель чи "похорон", як висловлюється автор, сеї самої ідеї.

Автор коротко аналізує поняття імперії, так, як воно зложилось в римським праві — як одність і суцільність влади, що він прирівнює до поняття "суверенності", і далі вияснює, як в практичнім ужитку ся ідея набирала свого подвійного значіння: "воєнного і мирного", як він висловлюється, — підбою і завоювання, з одної сторони, а з другої — охорони спокою і справедливості, що служила оправданням тої воєнної функції її. Дає побіжний перегляд, як ся первісна єдина імперія, що була охоронницею "римського миру" (Pax Romana), а потім стала сторожем "миру християнського", далі роздвоювалась, ділилась, перейшла в "Святу імперію" німецьку на заході, в Російське царство на сході. Як вона при тім тратила свій первісний характер універсальності й надприродності — "чогось посереднього між небом і землею", призначеного сповняти Боже діло справедливості на землі, чогось наднаціонального і свободного від егоїстичних національних протягів. Як імператор з Божого намісника на землі — що, стоячи над народом і володарями, мав сповняти сю Божу місію справедливості — перетворювався в носія і оборонця національних інтересів свого народу і тратив свою містичну авреолу в міру того, як його містична місія утримання миру і справедливості жертвувалась цілком і без останку державному і національному егоїзмові: національному імперіалізові. В Австрії, що прийняла наднаціональну місію для народів дунайсько-балканських, автор вважає крахом сеї імперської ідеології часи після 1848 р., коли уряд став підтримувати германізацію в австрійській частині, мадяризацію в угорській, а далі зв'язався з Німеччиною і, закинувши роль міжнаціонального арбітра, запрягся в суто національну німецьку програму. Для Росії автор вважає таким моментом зречення імперської ідеї на користь суто російського націоналізму — часи Миколи I. Сим споневіренням ідеальних завдань імперії автор пояснює крах цих держав у світовій війні.

Але в муках світової війни, вважає автор, зникла не стільки ідея імперії, скільки ті форми, в яких вона себе виявила на протягу двох тисячоліть. "Бо хоч се може парадоксально виглядати", "але головним й істотним — що давало сій ідеї історичну вагу і силу — була таки не політична структура імперії, не ім'я, гідність і влада імператора, але концепція наднаціональної

політичної й моральної організації, що стоїть високо понад національними ріжницями, на те, аби ослабляти і лагодити їх розходження, зводити й мирити народи й рівноважити справедливість між ними. Ідея — що людська громада, хоч складна й поділена в своїх інтересах, не може існувати без вищого авторитету, який звисока і здалека персоніфікує для людської думки ідеали ладу, згоди й братства, до котрих цивілізоване людство тягне — не вважаючи на ніякі перешкоди, часто несвідомо для себе, а часами навіть само того не бажаючи”.

“Ся от ідея не згинула в великій катастрофі імперій. Навпаки, вона виїшла з її горну очищена, ширше розвинена, відмоложена — ясній виражена і усвідомлена, ніж коли-небудь. Тепер ся ідея — занадто повільно для деяких нетерпеливих глядачів, але з швидкістю й силою, яка, навпаки, може тільки дивувати, коли зрівняти її вихідну точку з ранішим станом, — реалізується послідовно в Лізі Націй”.

Автор передбачає, що така теза буде несподіванкою для багатьох читачів, і я дійсно думаю, що дуже мало хто тепер увірить, що Ліга Націй може “мирити народи” і “рівноважити між ними справедливість”. Були такі ілюзії — в перших часах по замиренню, коли думалось, що під вражінням страшних злочинів буржуазного імперіалізму провід в політичній житті перейде до соціалістичних організацій, гідних сього імені, і Ліга Націй буде делегацією соціалістичних парламентарних більшостей. Але перше ніж дійшло до перших її сесій, стало ясно, що се буде тільки біржа, де кабінети кількох більших держав на принципі реальних відносин сил будуть диктувати свою волю і плани правительством слабшим, тільки прибираючи свою політику пацифістською термінологією. Я, мабуть, не помилюсь сказавши, що в очах навіть буржуазного європейського громадянства Ліга Націй властиво стратила всяке значіння, і тільки ті авгури, що в ній засідають, серйозно декламують свої напам’яті вивчені фрази, стараючись не глядіти при тім один одному у вічі — щоб ненароком не пирхнути сміхом.

Коли вже хотіти шукати дійсного спадкоємця сеї історичної ідеї — суперарбітра народів, то сеї спадщини скорше треба б шукати в Інтернаціоналі. Але, як відомо, Другий Інтернаціонал не витримав огненної проби — не подолав своєї місії в світовій війні, і всі заходи коло його відродження, очищення і т. д. не дали ніяких результатів. Тепер черга за Третім, оскільки об’єктивні умови дадуть йому змогу стати тим, чим він хоче — міжнародним трибуналом працюючих мас.

Професор Айзенман, як об’єктивний історик, матиме змогу се оцінити.

JAN ŁOŚ. POCZĄTKI PIŚMIENNICTWA POLSKIEGO (PRZEGLĄD ZABYTKÓW JĘZYKOWYCH).

Wydanie drugie, poprawione. Lwów — Warszawa — Kraków
(wyd. zakładu nar. im. Ossolińskich), 1922, XVI i 544 с.

Перше видання цього підручника вийшло перед самою війною, і тому, здається, не було принотоване в наших наукових виданнях. Робимо се тепер, з огляду, що се видання являється дійсно конче потрібною книгою для кожного, що студіює історію українського письменства переходової доби.

Автор — професор Краківського університету, відомий польський лінгвіст — задумав дати розширений і доповнений огляд найдавніших пам'яток польської мови против того, що в 1887 р. випустив вроцлавський полоніст проф. Нерінг*. То була перша наукова проба того роду після різних ненаукових видань (як Мальковського “Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego”, Warszawa, 1872*, й ін.); вона не стратила наукової ваги і досі, але матеріал протягом пізніших десятиліть виріс і збагатився настільки, що нове доповнене видання ставало доконче потрібним. Та Нерінг помер 1909 р., не давши нової перерібки своєї збірки, тому за се діло взявся проф. Лось. Притримуючись Нерінгової схеми, він дав новий перегляд матеріалу, доповнив його результатами нових відкриттів і студій — і розширив хронологічні рамці огляду: замість 1500 р., що на нім спинився Нерінг, проф. Лось узяв межею р. 1543 — “народини великої польської літератури” (рік перших виступів Рея, Фріча й Оріховського).

Друге видання його праці, опубліковане по війні, різниться від першого тим, що автор доповнив свій огляд новим матеріалом, що з'явився по р. 1914, покоротив місцями свої характеристики і відкинув вибірку текстів, поданих в додатках. Праця, таким чином, тепер складається з чотирьох частей: 1) слова і фрази польські в латинських текстах, 2) граматики, риторики, словники, 3) прозаїчні тексти (релігійні, моралістичні, історичні, політичні, природничо-математичні), 4) тексти віршовані. Але в будучім, третім, виданні автор задумує всяку систематику закинути і притримуватися тільки хронологічного порядку — щоб пластичніш виступив образ формування літературної мови і змін в ортографії, граматиці і стилістиці, і zarazом зменшити бібліографічні подробиці та надати викладові загальнішого характеру.

Бажаючи авторові якнайскоріше випустити се третє видання, позволю собі висловити побажання, щоб бібліографічні вказівки в нім не були зменшені, бо в такому підручнику вони надзвичайно цінні. Щонайбільше, автор міг би їх винести під текст або вмістити після тексту. По-друге, було б у новім виданні бажано бачити більше місця для язикових і літературних порівнянь сих старих польських текстів з аналогічними текстами інших літератур: чеського, східнослов'янського, полудневослов'янського і германороманського походження. Тепер сі вказівки дуже загальні, а спеціально в

відносинах до церковнослов'янських текстів особливо бідні. З певних причин (в котрі не буду заглиблюватися, але думаю, що вони в значній мірі втратили вже свою гостроту) в польській науковій літературі досі мало і не радо займалися паралелями польськими і східнослов'янськими, особливо коли се не запозичення з польського, а навпаки — спільне візантійсько-слов'янське добро, взяте від посередників полудневослов'янських або східнослов'янських. Тим часом не тільки дослідники старого східнослов'янського письменництва зацікавлені в виясненні таких фактів, але річ очевидна — воно потрібне і для пізнання літературної еволюції. Скажимо, “Богородиця”. Тільки за поміччю церковнослов'янського матеріалу стала зрозумілою ся найцінніша пам'ятка середньовічної польщини, і докладне вияснення повстання і розвою сеї пам'ятки можливе тільки через порівняння з релігійною творчістю західно- і східнослов'янською.

Скороспішні висновки деяких українців, що з наявності церковнослов'янських елементів виводили східнослов'янське походження сеї пам'ятки (теорія Щурата), не повинні хвилювати польських дослідників, ні знеохочувати до дослідів в сім напрямі. Стара слов'янська творчість повинна студіюватися спільними силами і в тіснім контакті дослідників західно-, східно- і полудневослов'янських. Тільки таким організованим співробітництвом можна досягнути роз'яснення багатьох з тих питань, котрі довелося порушити і проф. Лосеві і котрі займають всіх нас: легендарна і повістєва література XIV—XVI в., агіографи, розвій церковної і релігійної пісні. Сміємо висловити побажання, щоб у новім виданні шановної праці автора ці церковнослов'янські й східнослов'янські стичності знайшли більш уваги.

VENCESLAS LEDNICKI. EXISTE-T-IL UN PATRIMOINE COMMUN D'ÉTUDES SLAVES?

(“Le Monde Slave”, Revue mensuelle,
1926, décembre, с. 411–431)

Се вступна лекція молодого польського славіста, що зайняв новозасновану катедру слов'янських мов і літератур в Брюссельському університеті, прочитана 16 листопада 1926 р. в присутності бельгійського міністра освіти Каміля Гюйсманса (б[увшого] секретаря II Інтернаціоналу), послів Польщі, Чехії, Югославії й Болгарії і теперішнього варшавського професора Т.Зелінського — делегованого польським урядом і польським науковим світом на сю інавгурацію. Редакція “Le Monde Slave”, що попередила сю лекцію отсею вступною заміткою, пояснює, що сама катедра була заснована “з участю уряду Польської Республіки”. Очевидно, він мав тому змогу обсадити її своїм чоловіком — на продовження колишньої “інформаційної праці” славного польського історика Лелевеля в Брюсселі і зробити нову катедру органом популяризації польського наукового руху.

Свої виклади д[обродій] В.Ледніцький розпочав курсом, присвяченим “двом головним слов'янським літературам”, як він висловився, — російській і польській, “взятим в найкращу їх епоху — епоху романтизму”. Вибір — як вибір, але молодий професор вважав потрібним попередити свій курс своєю загальною profession de foi*, боронячи інтересну, але доволі ризиковану тезу, що науковим завданням славіста не може бути синтетичне трактування історії слов'янських літератур як якоїсь цілості, що таке домагання може диктуватися тільки політичними пожаданнями, для ученого ж історія слов'янських літератур як цілість не існує — єсть тільки існування поруч себе, juxtaposition*, історій літератур поодиноких слов'янських народів. Всі проби дати синтетичну історію слов'янських літератур, на взірць того як порівняна слов'янська лінгвістика зводить різнорідність слов'янських мов до одної спільної праслов'янської мови, з котрої вони розвинулися, — були настільки ж нереальні і невдалі, наскільки реальна і вдала була ся реконструкція спільності мовної: “Попробуйте перенести ці методи в сферу красивого письменства, особливо поезії — хоча б і народної, і ви зараз побачите, що розходжень набирається стільки, що ніякий синтез неможливий”. Спільне добро, спільна спадщина, commune patrimoine* слов'янських студій — тільки лінгвістика, поза тим — самі розходження.

Автор згадує заснування першої катедри славістики на французькій мові — в Паризькій College de France, 1840 року, — дорученої Ад. Міцкевичу; вона називалася катедрою “слов'янської літератури” до р. 1866, коли стала називатися катедрою “слов'янських мов і літератур”. Спинається над недавнім заснуванням Слов'янського інституту в Парижі, з ініціативи покійного Ернеста Дені, пригадує його інавгураційну промову — як той ставив новій установі завдання: “утворити огнище франко-слов'янсько-

го наближення, в протиставлення німецьким впливам на слов'янство, дати Франції роль посередника в міжслов'янських конфліктах, щоб лікувати слов'янські народи від підвищеної національної вражливості, учить їх неминучості підпорядковувати вищим інтересам свої власні, навіть вповні законні". При всім пієтизмі для покійного слов'янолюбця і при всім поважанні для заснованої ним інституції, автор, в виразах дуже обережних і здержливих, добачає в сім певну політику: бажання впливати за поміччю науки на політичне життя, підпорядковувати реальне життя і змагання слов'янських народів якимсь вищим інтересам і т. д. Се нагадує йому старий російський панславизм, мрії поетів про злиття слов'янських "ручаїв в російському морі" і обрусительські висновки, що робилися з різних поетичних і наукових міркувань про слов'янську єдність, спільні традиції і т. д. Тому він протестує против штучного нав'язування слов'янським студіям якогось апіорного синтезування. Настоюючи на глибоких розходженнях слов'янської культури і творчості, особливо "двох великих світів", на які поділилося слов'янство: православний — східний і католицький — західний, сформований під романо-германськими впливами, він ідеалом славистики вважає виклади паралельних вповні відокремлених курсів з окремих катедр, присвячених поодиноким слов'янським літературам, "принаймні головнішим". Для ілюстрації спиняється на поезії, вказує глибокі відмінності в прозодії окремих слов'янських народів, підчеркує різку відмінність в народній поезії їх: протиставляє великоруські биліни українським думам, колядкам і щедрівкам, польські релігійні співи — великоруським духовним стихам, і з того робить висновок, що коли так розійшлася народна творчість, тим менше може бути якийсь синтез в книжних літературах.

Все се, розуміється, крайності, протилежні крайностям панславистів, з погляду інтересів слов'янських студій також шкідливі і недопустимі, як і те ігнорування непривілегійованих слов'янських національностей, яке робилося з становища офіційної російської славистики чи чеського слов'янофільства. Політику треба гнати скрізь, де б вона не вила своє гніздо: чи під тінню перебільшеного слов'янського унітаризму, чи такої гострої "юкстапозиції", яку рекомендує автор. Вона ж від політиканства так само не гарантує, як і унітаризм. Так, як офіційні російські слависти, проливаючи гіркі сльози над кашубами, лужичанами, словинцями і т. д., канонізували поїдання українців і білорусів "общерусскою культурою", так і у різних "юкстапонованих" слов'янських народностей знаходяться свої домашні "менші браття", котрі такі "юкстапоновані" слависти-політики вважають потрібним заколоти і принести в жертву "вищим інтересам національної культури".

Се вже річ наукової совісті кожного дослідника — поборювати політиканство і надуживання наукових висновків для змагань, науці далеких і супротивних. Але ухилитися від синтетичних завдань з страху, щоб їх не надуживано для політичних завдань, річ неоправдана. Висновки слов'янської

лінгвістики також служили за зброю різним обрусителям, але, проте, автор признає вповні оправданими завдання лінгвістів — дошукуватися спільного в мовних розходженнях. Те саме завдання стоїть і перед дослідником літературної творчості, однаково чи усної, чи книжної, і від них ніяк не можна ухилитись, чи з страху перед труднощами досліду, чи з побоювання, що з того може бути укована якась політична зброя. У польських дослідників помітний сей страх, щоб Польщу не взято в чім-небудь і де-небудь за одну скобку з “групою, найбільш віддаленою від Історичної Європи, найменше європейською, спиноною на порозі духового життя Європи, як каже Леруа-Больє”. Се Росія (все ще Росія!), Болгарія і Сербія. Польські дослідники, і д[обродій] Ледніцький в їх числі, дуже люблять поговорити про польські впливи, але дуже не люблять спинятися на інших елементах польської культури, крім “романо-германських”, наче боячися тим затьмити блиск польської культури. Се фальшива тенденція, за котрою ніяк не годиться йти. Політиканські висновки, які можуть бути зроблені з констатування яких-небудь впливів, запозичень, стиків, треба поборювати відповідними засобами — але обминати їх не годиться. Науково мислячий дослідник народної творчості, і так само книжної, котрого-небудь слов’янського народу при кождім глибокім розсліді неминуче доходить до проблем міжслов’янських спільностей, впливів, перехрещень. При всіх розходженнях в остаточних своїх формах, ся творчість опирається на спільній спадщині часів з-перед розселення і тісних стичностей перших віків по розселенню; спільно запозичає різне добро з спільних культурних джерел; спільно переживає різні великі культурні зміни — як християнізація, протипереконна опозиція, відродження, реформація, ідеї народницького романтизму і под. З одних слов’янських рук до других передаються нові ідеї, мотиви і форми — з Заходу на Схід і з Сходу на Захід — з певними модифікаціями, внесеними в процесі сеї передачі. Без зрозуміння сеї міжслов’янської культурної кооперації, що велась незалежно від всяких антагонізмів, суперечностей і конфліктів, не може бути відповідно вияснений культурний процес ні одного з окремих слов’янських народів. Коли для істориків культури культурна кооперація людства, неважаючи на всі расові, географічні, економічні й культурні відміни, зістається фактом, і культурна історія людства як цілості студіюється для вияснення культурного процесу того чи іншого народу; коли не простою “юктапозицією” поодиноких народів і країв являється загальна історія мистецтва, історія правових ідей, “історія європейської цивілізації” або “історія європейських літератур”, — то тим конкретнішим поняттям являється порівняна історія літератур слов’янських народів. Їх кооперація на сім полі найбезсумнівна, і коли досі така порівняна історія слов’янських літератур — як підносить д[обродій] Ледніцький — дала результати значно менші від порівняної слов’янської лінгвістики, наслідком лихих методів та різних політичних упереджень і наперед повзятих ідей, то се значить тільки, що методи мусять бути уліп-

шені, а політичні чи інші упередження мусять бути поборювані. Але робота мусить вестись спільними силами як тих славістів, які покликуються для інформування неслов'янського світу про слов'янство як цілість, так і тих дослідників, які розробляють історію культури, літератури чи соціального життя поодиноких народів. Слов'янство як цілість, як фактична, хоч і непланова, кооперація не тільки існувала, але й тепер існує, неважачи на всі розходження й межі, що його ділили й ділять, і дослідження сеї кооперації потрібне необхідно.

**P.P.PANAITESCU. L'INFLUENCE DE L'OEUVRE
DE PIERRE MOGIŁA ARCHEVÊQUE DE KIEV
DANS LE PRINCIPAUTÉS ROUMAINES.**

**Extrait des "Mélanges de l'École Roumaine en France"
(V. 1926), Paris, 1926, 98 с.**

Невеличка праця молодого румунського славіста, дуже інтересна сама по собі, нагадує нам велику, незаповнену прогалину в українських студіях — в тім, що дотикає українсько-румунських відносин. Ні стара, офіційна російська наука, ні нова українська не опанувала сеї ділянки, незвичайно важної для роз'яснення різних питань в історії східного слов'янства і Східної Європи: для історії східнослов'янського розселення, для формації антропологічного типу в карпатсько-дунайських краях, для різних питань діалектології, матеріальної культури, обрядовості і народної словесності, для відносин церковних, літературних і політичних ні старі церковні дисципліни, ні славістичні студії — так сильно форсовані в старій Росії, не займалися сими питаннями навіть в приближенні стільки, як того вимагали сі дисципліни. Причини лежали в малім поширенні знання румунської мови, в загальнозапізненім розвитку румунських студій, нарешті в різних обставинах, які не сприяли тіснішому контактові наукових центрів румунських з слов'янськими. Сі несприятливі факти тяжать і над українськими студіями, і недостача в спеціалістах з румуністики, в обзнайомленні з румунськими матеріалами, з румунською літературою дають себе відчувати на кожному кроці. Такі прогалини, правда, існують у нас і в відносинах українсько-турецьких, українсько-угорських і т. д. Українські студії не поспівають за швидким зростом вимог української науки і культури, українського життя. Але мусять старатись поспівати скрізь, де існують отакі прогалини, як отся, що я зазначив.

Молодий румунський учений нагадує, що тимчасом як впливи київського культурного руху XVII в. на Московщині досить студіювались і вияснялись, в тіні лишалося аналогічне і одночасне поширення впливів київської школи, книжності і літератури в краях румунських. "Вони не студіювались досі в загальних рамцях експансії тої праці, що була довершена в Києві"*.

Се правда. Московські учені займалися виясненням впливів "київської ученості" на культуру і державність московську, і ми трохи про них знаємо. Але поруч сеї експансії на північний схід ішла аналогічна експансія на південний захід, до країв Балканських: не тільки до Молдави й Валахії, але також до країв сербських і болгарських, і досі ми не маємо навіть найзагальніших обрисів сеї експансії, теж незмірно цікавої і з загальнокультурного становища, і спеціально — з погляду українських студій.

Д[обродій] Панайтеску спеціально взяв своєю темою впливи на культурне життя Молдави і Волощини Петра Могили і його київських установ.

“Історична румунська наука, — каже він, — загалом уважає Петра Могила властиво за втраченого для свого народу і його діло — за чуже румунському духовому життю. Але дослід його політичної й інтелектуальної діяльності доводить протилежне”. Коротко згадавши про власні претензії Могили до молдавського престолу і традицію молдавського походження, так старанно ним культивовану, автор спиняється на його ролі в організації друкарства, шкільництва і книжності в Валахії й Молдаві: на ролі київських піонерів друкарства і графіки, висланих ним спочатку до Валахії, потім на Молдаву, на бажання тутешніх господарів, на значінні київських і львівських, і ширше — українсько-білоруських взірців для тутешніх передруків, перекладів, компіляції і т. д. Спиняється ближче на історії колегії в Яссах, що мала становити фактичну філію київської — паралельно з московською, і на Ясським синоді 1642 р., де відбулися диспути українських і грецьких богословів: обрахунок старої царгородської теології з новою київською з приводу нового катехізму, довершеного заходами Могили. Застерігається, що брак всього потрібного матеріалу не дає йому можливості ввійти в усі потрібні деталі зачеплених питань, тому більше спиняється на загальніших моментах: як українських піонерів згодом заступали місцеві робітники, як спиралися матеріали українські з полудневослов’янськими, київська книжність в латинським офарбленні, поданім Могилою, з течіями грецькими, царгородськими. Підчеркує паралелізм боротьби, витриманої київськими ученими з греками на московським ґрунті, з аналогічною боротьбою, що їм довелося витримати на ґрунті молдавським, і т. д. Деякі прогалини в першоджерелах і в літературі, яку мав під руками автор, дають себе відчувати. Місцями ближче обзнайомлення з українською історією пояснило б, що те, що автор бере за персональне діло Могили, він застав уже готове по своїх попередниках. Але се не позбавляє інтересу його цінної студії, що не одно цікаво освітлює, а ще більше — закликає до ближчого прослідження і освітлення. Лишається тільки вітати його працю та бажати її продовження.

І ще одно. Студія виходить як відбитка з V тому праць “Румунської школи в Парижі”. Два роки тому я говорив на сторінках “України” про необхідність катедри українознавства в Парижі*; за сі два роки справа, на жаль, не посунулася наперед. А тимчасом обставини нагадують неустанно про потребу такого безпосереднього стику українських студій з західними, в формі таких катедр або таких шкіл чи інститутів в Парижі, Лондоні, Римі — потребу пекучу і негайну.

Проф. Йор. ИВАНОВ. БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ.

Софія, 1925, IV і 338 с.

Богомилство як релігійно-філософська система і як соціальна концепція — явище незвичайно цікаве, і його широке розповсюдження на Сході і Заході та проникання в маси — між іншим, і українські — є проблема дуже цікава, яка пильно вимагає свого освітлення. Українські дослідники мусили спинятись над нею. Чимало попрацював над нею Драгоманов, по його смерті зайнявся нею молодий київський славист К.Ф.Радченко, що від студій над релігійним життям Болгарії XIV в. (тема його студентської дисертації 1898 р.)* перейшов до спеціальних занять богомилською літературою і в останніх роках свого недовгого життя (пом[ер] 1908 р.), в тридцять шостім році життя, опублікував кілька невеликих студій на сю тему* — як передвступ до більшої праці. Тепер відомий болгарський дослідник слов'янських старинностей і фольклору проф. Йордан Іванов береться до сеї справи, і його перша книга, опублікована Болгарською академією наук з фонду Д.П.Кудоглу, являється вістуном до сеї нової великої і дуже пожаданої праці — продовження недоведеного діла нашого київського земляка.

Ся перша книга — що при нинішніх жалюгідних наукових відносинах тільки за два роки по виході дісталася нарешті до наших рук — складається з збірника текстів з відповідним апаратом (с. 49—383) і вступної студії (с. 1—48), що являється почасти вступом, почасти конспектом властивої розвідки про богомилство. Автор обіцяє в передмові науковому світові — коли обставини йому дозволять — в іншій книзі виложити богомилську доктрину й історію богомилства і додати до нинішньої збірки відповідні матеріали — болгарські й на інших мовах. В сій же книзі автор дає пам'ятки богомилської книжності, заховані на різних мовах — болгарській, грецькій, латинській, і фольклорні матеріали — тільки болгарські. Сих фольклорних текстів не так багато: 16 текстів з короткими поясненнями і сумаріями (с. 327—357) і невеличкими розділами, присвяченими характеристиці і міркуванням про походження сих легенд (с. 357—383). Головну ж частину книги становить огляд і видання книжних текстів (с. 49—327). Автор поділяє їх на дві категорії: перша — се богомилські книги в тіснішій значінні: “канонічні, служебні і книги для читання, в яких відбилися догмати і етика богомилів”; друга — се “книги, прийняті богомилами, що за внесенням до них богомилських елементів вживалися для поширення їх доктрини також і серед православних”. Але обидві категорії розглядаються всуміш, фактично розділені на дві частини: “твори головні” і “твори другорядні”. В першій видана Тайна книга (каркасонський і віденський тексти, з літературними вказівками); далі автор вияснює відносини богомилів до новозавітних і старозавітних книг Біблії, наводить богомилські тексти “Отче наш”, подає текст і аналіз богомилського “Катарського требника”, нарешті

і “Ісаїне видіння” в тексті слов’янським і латинським. В другій маємо: “Енох”, “Варух”, “Адам і Єва”, “Дітство Ісусове”, “Прение Христа з дияволом”, “Разумник” (питання і відповіді), богомільська апокрифічна літопись, Тиверіядське море і його грецькі та боснійські паралелі. В легендах усного походження маємо переважно загальнозвісні теми: Бог і диявол творять світ і ділять між собою, диявол псує тіло першого чоловіка, диявол творить вовка, Бог спілкує з дияволом і вивідує його гадки через бджолу, Бог скидає чортів з неба; декотрі дають варіанти відмінні, як напр., “Насадження власного раю дияволом (№ 15)”. В короткій екскурсі про походження цих легенд, що по них наступає, авторові приходится звертатися до матеріалів з інших осередків такої дуалістичної космогонії: українських, тюркських, фінських, і тому дає себе відчувати неповнота його фольклорної збірки, що обмежується самим болгарським матеріалом. Генетичний аналіз, даний в цій екскурсі, недалеко виходить поза те, що було дане Веселовським і Драгомановим. Батьківщиною, де сформувалася ця дуалістична космогонія, автор вважає Месопотамію, а за крайню хронологічну межу, коли вона могла бути перенесена на північ, він приймає VII вік н. е. — коли араби заволоділи Месопотамією і Персією і викликали сильний рух на північ: тоді маніхейство закорінюється в Середній Азії й стає державною релігією турків-уйгурів. Але у аспарухових болгарів автор не знаходить дуалізму, і поширення дуалізму в Болгарії він кладе на рахунок переселенців маніхейів та павликіян. У вступнім погляді на дуалістичну доктрину перед богомільством автор починає її історію від Мані і маніхейів III в. н. е. — не ставлячи питання про ті дуалістичні елементи в космогонії народній і літературній, з яких виросла маніхейська доктрина. Маленький екскурс в питання про слов’янський дуалізм (с. 361—363) визначається крайньою поверховістю; прикро, напр., вражає, що автор серйозно цитує апокрифічний, псевдонародний текст “Пане Круку, пане Круку, Черна бога старший внуку...”. В будучій праці хотілось би бачити більше етнологічного і соціологічного поглиблення.

Прикро також бачити, що небіжчик Драгоманов, котрого національну фізіономію повинні б знати в софійських кругах, для автора тільки “другий *руски* учень” поруч Веселовського.

ARTURO CRONIA. II. BOGOMILISMO
(“L’Europa Orientale”, 1926, [No.] XII, с. 606–630)

Се інформативна статейка популярного характеру. Автор не входить глибше в питання походження богомільської космології, догматики і моралі. Він бере за вихідний пункт переселення павлікіян до Балканських країв в XIII в. і старається пояснити ті сприятливі обставини, що вплинули на поширення богомільства в Болгарії, також в інших Балканських краях. Поза Балканські землі він не виходить і головню займається богомільством болгарським — як се зазначає на початку. Опирається головню на новішій історії болгарської літератури М.Вейнгарта*, історії хорватської літератури Броза*, начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски*, поруч старих праць Рачкого, Петрановича* й ін. Доктрину богомільську характеризує головню на підставі класичних писань Євтимія і Козьми*; до поняття “богомільської літератури” ставиться дуже скептично, так само — до богомільства апокрифів; до фольклорних джерел не звертається зовсім.

Соціально-політичні сторони богомільської доктрини ближче не пояснені — хоч, безсумнівно, їм богомільство завдячувало свою динаміку поширення. Взагалі можна побоюватися, що в викладі автора се незмірно цікаве явище — одно з найбільш яскравих і глибоких явищ старого слов’янського життя — не викличе у читачів італійського славістичного журналу того інтересу, якого воно заслуг[ов]ує як з огляду на свої західні відгомони, як також і на зв’язки з пізнішими слов’янськими течіями релігійного і соціального характеру. Автор, щоправда, на початку натякає на зв’язки богомільських ідей з гуситськими — Гуса й Хелчицького, і навіть з толстовством, але далі сеї теми цілком не чіпає. Тим часом для читачів журналу се, мабуть, було б найбільше інтересне. Поруч того заслуговували б ближчого аналізу відбиття богомільських ідей в фольклорі — балканським і позабалканським. Може бути, що шан[овна] редакція постарається се дати в інших статтях.

ПРОФ. ХВЕДІР ВОВК. СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ.

Прага. Український громадський видавничий фонд,
б. р. (1927), 356 с.

Десятий рік минає з того часу, коли нещасливий випадок у переїзді з тодішнього Петрограда до Києва передчасно вирвав з рядів українських учених найвизначнішого українського антрополога та етнолога Хв.К.Вовка. Під тяжким враженням сеї втрати Українське наукове товариство в Києві ухвалило якнайскорше видати можливо повну спадщину покійного: праці ще не публіковані і друковані — з тими доповненнями й змінами, що містили авторські примірники покійного. Підготуванням їх до друку зайнявся учень покійного О.Г.Алешо, але він захворів і помер 1922 р., не довівши до кінця сеї справи, і вона, на жаль, по сім затихла. Але от “Видавничий фонд” з ініціативи Педагогічного інституту імені Драгоманова випускає збірку, котру отсе маємо перед собою. В ній, однак, надруковано в українських перекладах тільки отсі праці покійного:

Антропологические особенности украинского народа;

Этнографические особенности украинского народа;

Rites et usages nuptiaux en Ukraine;

Le traineau dans les rites funéraires*.

План не можна сказати щоб був влучний. Перші дві студії, надруковані в збірнику “Украинский народ в прошлом и настоящем”*, не становлять і сьогодні ніякої бібліографічної рідкості, і згадана збірка продається й тепер по дуже невисокій ціні (щось 2 карб. 50 коп. приблизно). Тим часом вони займають без малого дві третини нинішньої збірки і, очевидно, вимагали великих коштів на перевидання, з огляду на силу ілюстрацій, повторених тут (хоча старанно презняті, вони все-таки менш виразні, ніж у першій виданні). Передруковуючи ж їх для ширшого вжитку, годилось доповнити новим матеріалом; у передмові — властиво, вставній картці, вложеній до книги, — читаємо, що Педагогічний інститут, задумавши сей передрук, звернувся до одного з учнів покійного, проф. Раковського, з проханням доповнити сі огляди новішим матеріалом, але шановний антрополог признав се зайвим, покликаючись на те поважання, з яким ставились до праць покійного всі дослідники, що торкались питань, у них порушених, на останнім з’їзді слов’янських етнографів в Варшаві — покликувались на них, “як на Євангелію”. Але, власне, через се, шануючи заслугу покійного, було б добре доповнити матеріал його антропологічного огляду новими дослідками останнього десятиліття, що минуло з часів видання його студії. Це більше вимагають доповнення історично-етнографічні екскурси, які і в момент публікації далеко не вичерпували тодішнього матеріалу.

Тому думаємо, що кошти, вжиті на передрук сих оглядів, — досі не вичерпаних у продажі — з більшою рацією могли б бути вжиті на переви-

дання праць, розкиданих по різних періодиках і збірках, дійсно мало приступних. До сеї категорії дійсно належить третя з передрукованих тут студій — про весільний обряд. Ся студія дійсно мало приступна в обох своїх виданнях: болгарському і французькому*, і при тім непережитім науковім значенні, яке вона має, нове видання її дуже пожадане. Вартість сього видання, одначе, зменшується двома обставинами. По-перше — видавці не порівняли двох попередніх видань: французького і болгарського*; тим часом, узявши за основу французьке видання як новіше, годилося зазначити, в чім воно різниться з болгарським. По-друге — в паперах покійного, як свого часу підносилось, лишились ріжні зміни й додатки, які покійник ладив для українського видання, і нове українське видання повинно буде їх використати.

Але тимчасом нинішня публікація все-таки робить приступнішою сю важну працю, і ми звертаємо на неї увагу всіх, хто має діло з українською обрядовістю.

ЗАПИСКИ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ.

Т. I, Київ, 1926, 146 с., т. II, 1927, 216 с.

Отсі невеликі, гарно видані книжки мають чимале симптоматичне, показне значіння, тому вважаю потрібним на них спинитись. Київський інститут народної освіти — се радянський замісник старого Київського університету, і нинішні записки виходять на місце колишніх “Университетских известий”, що припинилися в 1919 році. Їх вихід маніфестує сю велику зміну, що переводиться в організації освіти і навчання в рамках Укр[аїнської] Роб[ітничо]-Селянської Радянської Республіки, в її змісті і в формі — в українським вигляді сього навчання і науки, котрих КІНО* має служити органом. З огляду на те значіння, яке мав старий Київський університет в історії наукового життя України і в історії її громадських і національних відносин, історія сеї реформи і нинішній документ — перші томи “Записок КІНО” — мають неабияку цікавість. Може, мало хто знає або пам’ятає тепер ту завзяту боротьбу, що старий Київський університет зводив з українізацією культурного і педагогічного життя: його розпучливі зусилля загородити дорогу українським елементам і ті “чистки”, які він переводив у себе з сього становища. А проте се була важна сторінка українського життя, і належить пожалкувати, що коротка вступна стаття, де оповідається історія КІНО, не розгортає її перед нами. Може бути — ще не прийшов на те й час.

Старий Київський університет закрито 1920 р. З нього вилучено в окремих Медичний інститут медичний факультет, а факультет правничий переведено до Київського інституту нар[одного] господарства (б[увший] Комерційний інститут). А на місці старих факультетів істор[ично]-філологічного і фізично-математично-природничого, приєднавши Український університет, заснований 1917 р., Київські вищі жіночі курси, Народний університет, Географічний інститут, Фребелівський інститут та приватні Вищі жіночі курси Жекуліної, засновано в старім університетському будинку, вірніш — в його полудневій частині, Інститут народної освіти, поділений на два нові факультети: факультет соціального виховання (соцвих) і факультет професійної освіти (профос). Факультет соц[іального] вих[овання] мав обслуговувати передшкільне, нижчешкільне і позашкільне виховання і поділявся на відділи виховання нормальної і дефектної дитини. Факультет проф[есійної] ос[віти] мав обслуговувати середню школу і поділявся на відділи: історичний, літературно-лінгвістичний, природничо-географічний, фізично-математичний, біологічний. Були в сій організації різні вагання, але я тут їх проминаю, з виїмком одної, дуже характеристичної для сеї нової організації освіти: робітничого факультету (робфак), заснованого 1922 р., підготовчих курсів, призначених для того, щоб робітники і селяни, командировані до Інституту, мали змогу підготувитися для інститутських викла-

дів. Курс навчання в Інституті вагався між трирічним і чотирирічним: тепер якраз він повертається знов до чотирирічного. Число студентів в останніх трьох роках вагалось між 1502 и 1035 (1926/1927), на робфаку — між 214 і 257. Число українців дійшло до 823 на загальне число 1286. Число селян — до 320, робітників — 176, нар[одних] учителів — 417, труд[ового] і інтелігент[ського] походження — 369.

Всі статті “Записок” надруковані українською мовою; щодо змісту згадаю: О.Ю.Гермайзе — “З минулого Шевченківського села (кілька характеристичних рис соціальних і культурних відносин села Кирилівки перед реформою)”; О.Назаревського — “Київське студентство 50 років тому”; І.Шаровольського: “Німецькі позичені слова в укр[аїнській] мові”.

Інститут стоїть під знаком підвищення свого наукового рівня, “Записки” — під знаком поширення. Побажаю Інституту, заховуючи свій робітничо-селянський характер, піднятися на рівень найкращих часів колишнього університету, а “Запискам” — можливо наблизитися до тої ваги і значіння, котре колись мали його “Известия”. Колись вони були найбільшим і найважливішим науковим органом цілої України. Тепер сей примат перейшов до Української академії наук. Але поруч нього бажаю одного з найпочесніших місць молодому наступникові старих київських “Університет[ських] известий”.

**Ю.Д.БРУЦКУС. ПИСЬМО ХАЗАРСКОГО ЕВРЕЯ
ОТ X ВЕКА. НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ
ЮЖНОЙ РОССИИ ВРЕМЕН ИГОРЯ.**

Берлин, 1924, 46 [с.]

Концентруючи свої заняття над курсами української історії й літератури XVII в., я не маю змоги уділяти свого часу на своєчасне нотування новинок на полі українознавства, як бувало давніш і як хотілось би й тепер. Але з деяким спізненням і в можливо короткій формі хочу спинити увагу читача на кількох, може, не досить відомих закордонних публікаціях. Починаю з сеї невеличкої праці берлінського тепер гебраїста Ю.Бруцкуса про фрагмент, опублікований 1912 р. д-ром Шехтером. Я тоді присвятив цьому цікавому документові спеціальну статейку — надруковану в “Україні”, 1914, кн. IV* (на жаль, не міг справити коректури сеї статейки, бо сидів тоді у в’язниці*). Ю.Д.Бруцкус справедливо жалує, що сеї цінний документ після перших коментаріїв не був предметом докладнішого обслідування. В своїй брошурі він подає єврейський лист, російський переклад ак[адеміка] Коковцова, та історичний коментарій. Відзначу кілька пунктів, де він розминається з раніше висловленими поглядами і толкуваннями.

Назву “Смбрю” Шехтера, котру Коковцов тільки гіпотетично поправляв на “Смкрц”, Бруцкус категорично справляє на “Смкрю”, бо так стоїть і в оригіналі, а Шехтер хибно відчитав “Булшцю Песах”, а Бруцкус толкує як Булшиці-пасег, себто башу, титул, а не ім’я.

Країну Парас він розуміє як Персію.

Принагідно толкує “Самбатас” Порфирородного просто як “фортецю”, князя Бравлина як варіант грецького “Варанга”, Варяга.

Але найважніше в выводах автора, що він згаданого в фрагменті царя руського Хльгу толкує не як Олега — як толкував Шехтер і Коковцов, і я також, але ж як Helgi Inger — Гельги молодий, себто Ігор київської літописі; полишаю скандинавістам перевірку можливості такої гіпотези. Для себе ж не вважаю можливим піти далше тих міркувань, які висловив в згаданій своїй статейці, що тут можливе помішання Ігоря з Олегом через одночасне їх правління, котрого хронологія, кінець кінцем, все-таки лишається нам незвісною.

Е.Ю.ПЕРФЕЦКИЙ. РУССКИЕ ЛЕТОПИСНЫЕ СВОДЫ И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

(Spisy filosoficke fakulty university v Bratislavě).

Братислава, 1922, 101 с.

Автор, ученик ак[адеміка] Шахматова, в сій книжці розвиває його теорію походження найстарших літописних праць XI—XII в., з деякими власними завваженнями і модифікаціями. Ідучи слідами свого учителя, він виходить від гіпотетичної володимирської компіляції першої половини XIV в., або т. зв. “Володимирського поліхрона”, і на підставі його аналізу пробує реставрувати “общерусский летописный свод 1189 года”. За складові частини сеї гіпотетичної компіляції він уважає переяславський літописний звід 1186 р. і володимирські записки; в переяславському зводі відшукує київську літопись 1174 р. Далі постулює існування літописного зводу 1193 р., в котрім, мовляв, відбулася нова редакція київської літописі 1174 р., і т. д. Все се в стилі пок[і́йного] ак[адеміка] Шахматова, то значить дуже скомпліковано, гіпотетично і далеко не завсіди переконуюче.

Було б все-таки корисніше, якби автор точно відмежував ту схему, яку він узяв від Шахматова, і ті доповнення чи поправки, котрі він вносить до тої схеми. Як відомо, пок[і́йному] Шахматову не судилося привести свою теорію до суцільної системи і дати їй закінчену форму. В ній лишилося чимало недоробленого і непогодженого. Коли б д[обродій] Перфецький як вірний і вдячний ученик потрудився внести деякий порядок в досягнення і гіпотези свого учителя, се було б дуже цінно¹, і попри се і його власні поправки чи додатки, в розвиток поглядів покійного дослідника розвинені з відповідною докладністю і ясністю, мали б свою вартість. Але він сього не зробив; читачеві, що не займався спеціально дослідженням теорії Шахматова, лишається неясним, де кінчиться ся теорія і де починаються власні помічення чи гіпотези автора. А сі останні, як я сказав, подаються тим же способом — який міг собі позволяти (не без великої шкоди для своєї наукової праці, треба сказати) такий високоавторитетний дослідник-ерудит, як покійний Олексій Олександрович, але не годиться його вживати науковим робітникам звичайного калібру: громадження гіпотез, не доведених і не розвинених до кінця висновків, не уаргументованих натяків і т. д. До сього прилучається “мало русска” мова автора; чи волею, чи неволею силкуючися викладати свої гадки російською мовою, котрою він, видимо, володіє слабо, автор не тільки переповнив свою книгу стилістичними курйозами,

¹ Я позволю собі підчеркнути сю гадку: роки минають, вражіння стираються, і коли хто-небудь з людей, що близько стояли до покійного і знали не тільки те, що він опублікував, але і те, що він лишив несформульованим і неопублікованим, не постарається ще за свіжої пам’яті звести в цілість, можливо об’єктивно утримуючися від всяких власних додатків (або докладно відмежовуючи свої здогади від того, що певно належить покійному), — погляди Шахматова на літописання і вся його грандіозна праця на три четвртини вийде з наукового обігу.

але часто й саму гадку його схопити не легко. Коли автор цінить ті висновки, до котрих він прийшов у сій книзі, він повинен їх виложити більш ясно, зрозуміло і уаргументовано — і більш свобідно від того “общероссийства”, котрого він теж — може, не з доброї волі — занадто багато напустив у своїм викладі.

**JOZSEF SZINNYEI. DIE HERKUNFT DER UNGARN,
IHRE SPRACHE UND URKULTUR.**

**Zweite, verbesserte Auflage — Ungarische Bibliothek für das
Ungarische Institut an der Universität Berlin
herausgegeben von Robert Gragger.**

Erste Reihe, I, 1923, Berlin: W. de Gruyter, 50 c.

Хоч се друге, поправлене видання праці, і призначається вона для такої високої установи, як Мадярський інститут при Берлінському університеті, проте все-таки вона має доволі поверховий характер і не вводить читача в суперечності, літературу і стан питань. Складається з трьох розділів: про походження мадярської мови, про походження мадярів як раси і про їх культуру в епоху приходу на Угорщину. Перші два розділи звернені против турецької теорії Вамбері, що, видно, й досі не пережилася на Угорщині й поза нею, коли приходиться так детально розбирати її аргументи за турецьке походження “справжніх мадярів”. Автор показує близьке споріднення мадярської мови з фінсько-угорськими в фонетиці, словотворі і лексиці; особливо близькі до мадярської мови вогульська й остяцька: разом із мадярською вони становлять угорську галузь фінсько-угорської мовної сім’ї, за термінологією автора. Супроти того турецькі слова в мадярській мові він вважає за запозичення, що дісталися через мішання з болгарами і хазарами (нараховується коло 200 чуваських, себто волзько-болгарських слів), а потім від печенігів, половців і османів; від них треба відрізнати елементи, спільні всім “урало-алтайським мовним сім’ям” — але вони мало досліджені. Поруч того сліди стику з якимсь індогерманським, а пізніше з індоіранським народом, мабуть аланами; ці останні помічення виложені цілком побіжно, на одній сторінці ([с.] 20–21).

Переходячи до справи походження мадярів як народу-раси, автор виходить з того, що фінсько-угорська мова дає позитивний аргумент за фінсько-угорське походження, тому тільки критично розбирає аргументи, висунені за походження турецьке, проголошує їх за неважні (с. 35) і на тім заспокоюється. Ся критика, однак, не рішає питання про можливість того, що фінсько-угорська мадярська маса була підбита якоюсь турецькою ордою, яка відіграла провідну, пануючу, організаційну роль в житті мадярського племені; за більш-менш певне можна вважати тільки, що більшість його була фінсько-угорська, але мадярські націоналісти і далі, мабуть, uważати-муть себе родичами турків з більшою охотою, ніж родичами фінів. Психологічне вражіння робить тут, очевидно, той факт, що ім’я старої національної династії Арпадів — турецьке; автор вказує супроти сього, що слово має корінь запозичений, болгарсько-турецький (агра — ячмінь), але морфологічно воно одомашнене, мадяризоване, так що носитель його не мусив бути неодмінно турок.

В третім розділі на підставі лінгвістичного матеріалу автор показує наявність у мадярів, в добі їх переселення, різних понять із сфери матеріальної і соціальної та інтелектуальної культури. Стрічаються факти дуже інтересні (напр., наявність шамана, *taltos*, і шаманського екстазу, в християнських часах використаного для християнського вжитку; *balvan* — граничний камінь та ідол, мішанина фінських і турецьких слів в поняттях культу і т. ін. — с. 48–50), але все виложено занадто коротко і аподиктично*. При тім автор оперує матеріалом головню лінгвістичним, потрохи історичним і цілком не чіпає археології й антропології, хоч було б необхідно знати, що робилося для освітлення минулого мадярського племені і його мандрівки сими засобами. А таких проб не бракувало — свого часу я одмітив дещо з того в І т. моєї “Історії України-[Руси]”.

Dr. EUGEN PERFECKIJ,
docent University Komenskeho v Bratislavě.
SOCIÁLNE-HOSPODÁRSKE POMERY
PODKARPATSKE RUSI VE STOLETI XIII–XV.
V Bratislavě, 1924, 148 с. і мапа

Років тому майже тридцять, в III томі “Історії України-[Руси]”, що вийшов 1900 р., зробив я пробу схарактеризувати початки заселення і соціально-економічні відносини українського Закарпаття на підставі головніших дипломаторіїв Угорщини і дав витяги з найбільш інтересних документів. Видаючи перші томи в новім виданні в р. 1905, я полишив сам огляд (перевівши до II тому), але викинув сі регести, задумуючи не в рамках сього загального курсу, а окремо, спільно з одним із спеціалістів, видати повнішу збірку сих документальних звісток до кінця XV в. (див. с. 582 другого вид[ання] II тому)*. Ріжні інші заняття не дали мені змоги виконати сей замір — тим приємніш, що, хоч так не скоро, таку роботу все-таки виконано заходом українського ученого. Автор, правда, не згадує ні сих моїх регест, ні огляду закарпатського життя, але я припускаю, що він мав нагоду познайомитися і з тим, і з другим, збираючи стару літературу, щоб дати нову пробу представлення, ширшу і обставлену більшим апаратом, але також, розуміється, не дефінітивну.

Праця поділена на три частини: соціальні й економічні відносини сільської людності (с. 7—63); соціальні й економічні відносини міські (с. 64—83); реєстер сіл і міст до кінця XV стол. (с. 84—114). Фактично маємо насамперед короткий огляд найстарших відомостей про Закарпаття, найстарші відомості про залюднення його і комітатську організацію, по сім — звістки про соціальні верстви і економічні відносини в добі Арпадів, до кінця XIII в.; економічним відносинам, одначе, присвячено всього тільки 2 сторінки (с. 31—32). Далі йде мова про будову замків і поширення німецького права, феодалізацію відносин, заходи Матія Корвіна коло поліпшення становища української людності і зміни сеї політики за Володислава. Відомості, які авторові вдалося зібрати про соціальні й економічні відносини українського селянства, все-таки не багаті. Відносинам етнографічним присвячено особливий екскурс на с. 114—131.

Автор всіма силами уникає українського аспекту в своїм досліді. Він говорить переважно про “елемент руський”, rusky, в Закарпатті, і в французькому змісті, доданому на кінці, так резюмує свої висновки: “Русский нарід (la nation russe), поділений на 3 групи: Великорусь, Білорусь і Малорусь, або Україну, займав великі простори за Карпатами. Русини (Ruthènes), приналежні до третьої групи, що говорили північномалоруською мовою, кидали свої оселі. Переходячи через гори, вони без перешкод проникали своїми історичними дорогами: Лаборцем, Унгом і Ляторицею, а також долиною Тиси” (с. 148).

До Закарпатської колонізації XII–XIII в. Великорусь і Білорусь на-
чебто не мали відношення. Так, але в XX столітті під чеським пануванням
Великорусь має до Закарпаття дуже великі претензії, і йде формальна війна
про те, чим має бути закарпатська людність: українцями чи великоросами.
Обережний автор постилізував свої висновки так, щоб не розминаючися з
історичними фактами — колонізацією Закарпаття українцями, не заперечити
до нього права також і Великоруси. Се характеризує відносини, в
котрих там доводиться працювати. Але, скільки мені відомо, політична
обережність автора не забезпечила його книзі успіху: в чеських наукових
кругах прийнято її не дуже прихильно.

JAROSLAV BIDLO. DĚJINY SLOVANSTVA
(“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl I).

Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с.

Рік тому на сторінках сеї часописі я боронив рацію і потребу студіювання історії слов'янства як цілості супроти аргументів contra молодого польського славіста В.Ледніцького (“Укр[аїна]”, 1927, [кн.] III, с. 172)*. Тепер маю приємність привітати курс загальної історії слов'янства як цілості, зроблений признаним спеціалістом, професором історії Східної Європи і Балканських країн Ярославом Бідлом. Вона вийшла як перша частина компендію, обрахованого на п'ять томів розміром 12–20 аркушів: том перший — історія, другий — література, третій — географія, статистика і державний устрій, четвертий — слов'янські мови, п'ятий — філософія, мистецтво, етнографічний огляд. Компендіум виходить за підмогою чеського міністерства освіти, з нагоди 10-ліття державної самостійності чесько-словацького народу. “Гасло твору — слов'янство як цілість”, читаємо в його проспекті*: “Всі частини будуть оброблені з однакості всеслов'янського порівняного становища. Особлива увага буде присвячена тим сторонам слов'янського життя, де всеслов'янське споріднення і обопільні стичності проявляли себе найбільше і в теперішнім стані наших відомостей можуть найкраще досліджуватися, себто історії, мові і літературам: сі відділи будуть виложені ширше, інші — коротше”.

Перший том — історія, в обробленні проф. Бідла, складається з вступу (с. 5–23), де вияснюється предмет і завдання досліду, і з самого викладу, поділеного на 4 частини: перша — від 6 стол[іття] до кінця 10, друга — від кінця 10 стол[іття] до поч. 17, третя — стол[іття] 17 і 18, четверта — з кінця 18 стол[іття] до нашого часу.

Своє завдання автор характеризує так: “Головне завдання історії — се відкрити їх істоту або головні течії, їх вартість, їх напрямок і мету. Виконати се завдання можна, тільки досліджуючи історію слов'янства як нероздільну частину історії світової або загальної, сполученої з ними як з кожним з живих, і то головних членів і органів єдиного тіла. Як зміст світової або загальної історії можна означити передусім з становища заінтересування нинішньої, новочасної, людини до питань, як людство поволі розпросторювалося по цілій земній кулі, як поодинокі його групи (племена, народи й державні організації) опановували різні частини її, в конкуренції й боротьбі між собою, як від свого початку в боротьбі з природою воно визволяло себе з-під її впливів і, навпаки, робило її своєю невідлучною, як творило свою культуру, що робила і робить її життя на земній кулі не тільки легшим, але і приємнішим, і як відносини людини до людини дедалі ставали людянішими або гуманнішими, — так і зрозуміння змісту слов'янської історії буде полягати в пізнанні того, з якими наслідками слов'янська група кон-

курувала і боролася в різних часах з іншими групами за своє місце на землі, в якій мірі брала участь в творенні людської культури, а передусім — тої, що в нинішніх часах опанувала майже всі народи землі: культури європейсько-американської, і що слов'яни вносили до поступу людства. Дослідження цього питання досі не було предметом глибокої, широко розгалуженої і систематичної історичної праці, але здебільшого — філософічно-політичної спекуляції, якій часто бракувало знання найосновніших подій слов'янської історії. Тому історик, який би схотів задоволити сю здавна вже відчуту потребу пізнати істоту слов'янської історії, опиняється в невеличкій клопоті, бо не може опиратися на ніякі підготовчі праці. Однак учений-спеціаліст все-таки може далеко краще відповісти цьому завданню, ніж поверховий дилетант, і се його обов'язок — висловити свою гадку в сих питаннях, хоч би і виставляючи себе на небезпеку неприхильної критики, яка легко добачить хиби, але не згадає або й не схоче взяти під увагу труднощі, які приходиться поборювати...”

Не можна не привітати сеї постанови шановного славіста взятися до цього діла, не вважаючи на дійсно великі труднощі. В своїй першій пробі цього історичного компендіуму слов'янства він, крім ерудиції і точності в передачі фактів, виявив дві незвичайно цінні для здійснення свого наміру риси. Перша — се об'єктивність, брак націоналістичних упереджень, бажання не обмежитися в своїх оглядах головнішими слов'янськими народностями, яскравішими проявами слов'янського життя, а охопити всі народності і ввійти в важніші моменти їх життя; се одно. Друге — свобода автора від усякої містики, спекуляцій “слов'янської душі”, слов'янського месіанізму, протиставлень “гнилому романо-германському світові” і т. д., що робили такими неприємними старі слов'янофільські концепції. Се дає запоруку, що автор потрапить дати науковий огляд слов'янського життя в цілому.

Нинішня його книга становить уже другий крок автора в сім напрямі — першим були його публікації 1911–1912 рр.: “О истории Slovanstva jako celku” і курс: “Historický vývoj Slovanstva”*. Нинішня книга поглиблює працю автора, але ще не може задоволити потребу такого огляду вповні — передусім через свій малий розмір. От пропорції, в яких дано перегляд:

Слов'яни до кінця X віку.	34	сторінки.
Від кінця X віку до початків XVII	59	сторінок.
Століття XVII і XVIII	25	”
Перша половина XIX в.	40	”
1848–1914 роки	45	”
Від 1914 року до нинішнього часу	29	”

В сих рамках не можна ввести читача в конкретні явища життя поодиноких народностей і тих спільностей, що їх об'єднували в різних моментах слов'янського життя, і автор мусив лишати поза обрієм свого огляду багато такого, що потрібне для відповідного орієнтування в історичнім процесі.

По-друге — маючи на увазі, очевидно, що деякі сторони цього процесу будуть освітлені в інших томах сеї серії, автор в своїм курсі спинився головню на зверхніх явищах історичного процесу, менше уділяючи уваги внутрішнім зв'язкам слов'янських народностей.

В бібліографії — дуже старанній — читач потребує аднотаций і рекомендацій, щоб знати, що має тільки історичне значіння і що може йому дійсно доповнити вказівки, подані в нинішнім курсі: де і що він може знайти. А крім того при тексті самого викладу повинні даватися в нотках, при поодиноких уступах, вказівки, де читач може знайти більше до саме сеї теми; се конче потрібно.

Ще маленька заувага до історії східного слов'янства: подекуди краще було вжити власне сього терміна: "східне слов'янство" там, де автор уживає терміна: Rusko (Русь і zarazом Росія).

Але, неважаючи на сі завваження, огляд автора має неабияку вартість, і була б пожадана поява його і на українській та інших слов'янських мовах, і на одній з мов світових для розповсюдження в не-слов'янському світі.

HISTOIRE ET HISTORIENS DEPUIS CINQUANTE ANS (Bibliothèque de la Revue Historique).

Paris, F. Alcan, I—II, 1927 i 1928, XVIII i 758 с.

З нагоди п'ятдесятиліття існування, що скінчилося 1925 року, редактори історичного журналу "Revue Historique" постановили видати огляд історичної праці за ці п'ятдесят літ життя їх часопису.

Журнал сей, заснований звісним французьким істориком Габріелем Моно (Monod), почав виходити від січня 1876 року спочатку як тримісячник, потім як двомісячник, під редакцією самого Моно до р. 1912, потім під редакцією його товаришів і учеників. З самого початку він уділяв багато місця і уваги "бюлетеневі" історичної роботи в поодиноких краях, що вівся почасти французькими спеціалістами, почасти ученими з тих країв, що реферувалися в сих бюлетенях. Нинішня книжка — се немов поширення, продовження і підсумок сих бюлетенів: почасти їх складали ті ж учені, що й вели ці огляди в попередніх роках. В сумі вийшла цінна ілюстрація наукової організації, переведеної редакцією протягом довгих літ, і маніфестація міжнародної наукової солідарності. З збірника немов лунає благовістя відновлення міжнародної наукової кооперації після сумного розриву, спричиненого світовою війною і досі не ліквідованого вповні.

Збірка поділяється на дві нерівні частини. В першій — більшій — після короткого вступу, присвяченого історії часопису, ідуть огляди історичної праці в поодиноких краях Європи в алфавітному порядку (Allemagne—Yougoslavie*). Середній розмір оглядів — коло 20 сторін[ок]; найбільший присвячений Німеччині і поділений на 2 розділи: медієвістика (праці проф. Допша, с. 1—23) і нова історія (проф. Фютера, с. 23—38). Визначається також своїми розмірами Росія (Russie) проф. Карєєва (с. 341—370), поділена на 3 розділи: а) архіви, наукові товариства і журнали, б) Les historiens russes et l'histoire nationale*, в) Les historiens universels et l'histoire étrangère*. Натомість, огляд французької науки — поділений аж на шість розділів навчання: дослідчі інститути, товариства й журнали; інвентарі і публікації документів; словарі і підручники; répertoires*; дослідчі праці; синтетичні роботи — займає тільки 19 сторін[ок]. Здебільшого огляди займаються тільки тим, що тут називається histoire nationale*: що зроблено було в даній країні для дослідження історії сеї країни; тільки декотрі — як російський або польський, в окремих розділах дають огляд того, що зроблено було для вивчення історії всесвітньої. Декотрі до огляду зробленого додають desiderata*. Таким чином, повної однастайності плану нема, і можна побоюватися, що дещо зісталося поза полем зору. Але ж і не можна вимагати абсолютної повності від таких невеликих оглядів; повторюю — се більше маніфестація, ніж підручник, реперторій.

Другий том ще менше однастайний. Тут маємо спочатку огляди позаєвропейських країв — аналогічні з оглядами I тому (Америка Латинська,

Канада, Сполучені Держави Півн[ічної] Амер[ики], Китай і Японія). Далі огляди предметові: дослідження Передньої Азії, Старої Індії, Єгипту, Античної Греції, Античного Риму, Візантії, юдаїзму, папства, ісламу. Кінцевий розділ присвячений “міжнародній організації історичної науки” — організації міжнародних історичних конгресів, що цього року відбула свій черговий з’їзд в Осло.

Що прикро вражає українського читача при всіх приємних почуттях міжнародної наукової солідарності — се відсутність України (так само й Білорусі) в сих міжнародних переглядах. Україна досі не була представлена в міжнароднім конгресовім комітеті, ні в оглядах “Revue Historique”, і тому українська історична наука не виступає в сім огляді. Проф. Карєєв у своїм огляді згадує кількох українських учених поміж *historien de la Russie**, кілька праць, присвячених Україні в рамках російської “національної історії”, але українська історична наука як така не виступає ніде, і, напр., про те, що робилося для дослідження української історії в Галичині, — немає й згадки. Се очевидний дефект плану, а не недостача доброї волі з боку автора. Він нагадує нам потреби заграничного наукового зв’язку для нашої республіки — не раз згадувані нами.

Сей огляд нагадує також потребу упорядкування транскрипції слов’янських імен у міжнародній передачі. А то бачимо поруч себе такі форми, як *Rojkov, Zabugin, Bestuzhev, Sergeevic, Belajev, Pokrovskj, Khvostov, Kochanovski*. Ніякий чужинець, не обізнаний з слов’янськими мовами, не розбереться в сім.

**Доктор славяноведения А.ПЕТРОВ.
ОТЗВУК РЕФОРМАЦИИ
В РУССКОМ ЗАКАРПАТЬИ XVI В.
НЯГОВСКИЕ ПОУЧЕНИЯ НА ЕВАНГЕЛИЕ
(Материалы для истории Закарпатской Руси, [т.] VIII).
Прага, 1923, 123 с.
(відб[итка] з “Věstniku [královské] čes[ké] spol[ečnosti] nauk”,
1921–1922)**

Няговські поучення, чи “Учительне Євангеліє”, вживаючи досить розповсюдженого терміна для таких поучень¹, видав проф. Ол.Л.Петров перед війною, в 91 т. “Сборника” Петерб[урзької] академії (окремо як вип. VII його “Матеріалів”)*. Те, що тепер принотовуємо, — се почасти коментарій до сеї пам’ятки, почасти — проба хронологічно її означити як твір XVI віку та зв’язати з реформаційним рухом на Угорщині в середині того століття. Автор сам признає, що в його висновках “багато дечого збудовано на хисткім ґрунті аналогій” (с. 112). Дійсно, його припущення, що первотвір нинішньої копії 1758 р. належав вікові XVI, спирається на дуже “загальних” міркуваннях (с. 29–30), а з тим і духове споріднення сього твору з кальвінськими течіями саме XVI віку не виходить за межі гіпотетичні. Автор так характеризує ідеологічну позицію автора: автор поучень, православний руський священник з Марамарошу або сусідньої карпато-руської території, в основі зістався і формально зістався при православній церкві, хоча в сильній мірі піддався впливам реформаційних ідей, що привели його до свідомості потреби запровадження народної мови в церкві і проповідування нею, а також розуміння релігії внутрішнім, а не зовнішнім обрядовим способом, і се значно віддалило його від тодішнього православного громадянства (с. 101). При тім автор дає загальний начерк євангеліцтва на Угорщині — на жаль, дуже побіжний, не багатий фактичним змістом (с. 72–87).

¹ До нинішньої рукописі автор не вважає можливим прикладати сеї назви, тому що в ній нема євангельських текстів, хоча допускає можливість, що вони були в її першовзорі (с. 34).

**Z DĚJIN VÝCHODNÍ EVROPY A SLOVANSTVA.
SBORNÍK VĚNOVANÝ JAROSLAVU BIDLOVI,
PROFESORU KARLOVY UNIVERSITY
K ŠEDESÁTÝM NAROZENINÁM.
V Praze, A.Bečková, 1928, 15 i 512 c.**

17 листопада 1928 скінчилося 60 літ життя Ярослава Бідла, професора чеського університету в Празі на кафедрі історії Східної Європи і Балкану, і ученики, товариші і прихильники ювілята ушанували сю дату розкішною збіркою, що вийшла недавно. Вона прикрашена гарним портретом і покажчиком публікацій автора, відчувається, однак, недостача докладнішої біографії — в доповнення до тих, які можна прочитати в енциклопедичних словниках і в ювілейних оповістках.

З виїмком одної статті з теорії історичного пізнання, статті, уміщені в сім збірнику, поділяються на дві частини відповідно спеціальності автора: а) історія Балкану і Східного Середземномор'я (с. 10—156), б) історія слов'янства (с. 157—450). Ся друга половина, що займає головну частину книги, поділяється на чотири головні групи: чеську, польську, українську і російську. Український відділ зложився з таких статей: моєї про об'єднання східного слов'янства і плани експансії на Балканах в рр. 1654—1657 (с. 340—345)*, Яна Рипки “З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким” (с. 346—351, з далеко довшим німецьким резюме, а власливо додатком на с. 482—498), Д.Дорошенка “«Annales» Шерера і їх місце в укр[аїнській] історіографії”, Л.Айзенмана “Незвісний документ з р. 1855”, Ю.Горака “Мартин Пушкар”, роман чеського письменника Бенеша-Тржебізького, Фр. Тіхого “Подробиці з літературного життя Підкарпатської Руси”*. З сих статей особливий інтерес має студія Я.Рипки, до котрої я хотів би повернутися іншим разом*. Тепер скажу про інші.

Проф. Айзенман опублікував інтересну записку про київську козацьчину 1855 р. з актів французького міністерства заграничних справ, на жаль, позбавлену всяких вказівок, звідки і як вони туди дістались, її мораль в тім, що українські селяни чекають визволення від Франції!

Проф. Тіхий дає кілька інтересних вказівок про впливи гуситських епігонів на Підкарпатті (відзначає, напр., звісну колядку “Час радості, веселості”, популярну в підкарпатських співанках, як “найулюблену коляду чеських протестантів”). В другій замітці спиняється на особі “Івана Бережанина”, автора першої студії про підкарпатську українську мову (1829), і доводить, що се, мабуть, був псевдонім звісного Михайла Лучкая*.

З інших статей спинимось на інформаційній замітці Яна Новака про “Федерацію історичних товариств Східної Європи”* (“Fédération des Sociétés historiques de l'Europe Orientale”), założenu на варшавським з'їзді

¹ Редакції “України” обіцяна спеціальна замітка про сю записку*.

“істориків східноєвропейських держав і слов’янщини” в червні 1927 р. Про сам з’їзд було у нас звідомлення проф. Кордуби (“Україна”, 1927, кн. 5)*, але в статті Я.Новака дано інтересне освітлення новій організації. Він підчеркує, що до війни Східну Європу репрезентувала перед світом Росія, і на останнім передвоєнним міжнароднім історичнім конгресі в Лондоні літом 1913 р. російські історики устами київського професора Бубнова, що подав в сій справі спеціальну записку, зажадали, аби за конгресові мови, поруч двох мов романських — французької й італійської і двох германських — німецької й англійської, були признані також язики слов’янські — себто мова руська передусім, і найближчий конгрес призначено в Петербурзі. Але війна все змінила, і перший повоєнний конгрес зібрався в Брюсселі в 1923 р., а п’ятою конгресовою мовою замість російської була признана еспанська. “Заступники російської історичної науки розділилися на два табори — совітський і емігрантський, і сим роздвоєнням позбавили себе престижу в слов’янським світі. На опорожнене місце провідників слов’янства вступили поляки. Не можемо тому дивуватися, — завважає чех-автор, — вважаючи на великість їх держави, на їх численність і добрі міжнародні традиції, що випливали з їх постійної стичності з Зах[ідною] Європою”. Чехів, — поясняє він далі, — займала головню організація слов’янства, себто роля в міжслов’янських відносінах — додаємо від себе. Поляки ж узяли на себе представництво східноєвропейського світу перед Заходом, причім мотиви практичної політики, власне, диктували їм се, що вони свідомо заміняли взагалі поняття слов’янства поняттям Східної Європи — включаючи туди і Угорщину і Балкани, — щоб противставити се поняття Заходові і жадати від нього певних уступок сьому “Об’єднаному Сходові”, з Польщею на чолі. Варшавський з’їзд і організація згаданої “Федерації” і різних спільних наукових підприємств було, так би сказати, репетицією. На міжнароднім конгресі в Осло поляки постаралися виступити якнайсильніш: їх делегація була найбільша, вони дали коло 40 наукових доповідів і добилися призначення найближчого конгресу 1933 р. в Варшаві. Тут вони мають показати себе керівниками “Об’єданого Сходу”. Так можна зміркувати сю наукову політику на основі сеї статті.

**ЗБІРНИК ПРАЦЬ
ДЕРЖАВНОГО РИБНОГО
ЗАПОВІДНИКА “КОНЧА-ЗАСПА”.**

**Редакційна комісія: М.Шарлемань,
проф. Д.Белінг, П.Кулиниченко та К.Діхтяр.**

Т. I, 1928 р., Київ, 124 с. і 8 табл.

**(вид. Досвідного відділу
Нар[одного] ком[ісаріату] зем[ельних] справ)**

Одна з глибоко симпатичних течій нового життя се охорона природи. Цілий ряд заповідників, починаючи від Чаплів (Нової Асканії) і кінчаючи цілком новими і мало звісними, ставлять собі завданням захистити і забезпечити показні взірці природи України від знищення, що насувається на них під натиском інтенсифікації господарства, урбанізації й індустріалізації. Сей похід нового господарства, без сумніву, в короткім часі глибоко змінить фізіономію нашого краю, і, розуміється, замість сумувати над сею неминучою перспективою треба енергійно заходитися, аби зберегти найбільш інтересні й характеристичні кутки старої романтичної України, що надихувала нашу поетичну творчість і мистецтво. Дуже часто се потрібно навіть в інтересах самого господарства — для збереження лісу, цінних технічних рослин, дослідів над витривалістю різних родів і т. д., а заразом воно дає глибоке психічне вдоволення людині сим образом замирення з природою і має велике виховуюче значіння. Один з найбільш показних і симпатичних взірців такого поєднання господарських і естетичних вимог дає рибний заповідник на колишнім старім річищі Дніпра — ур[очищі] Глушець (очевидно, в значінні “глухого”, заглохлого річища), що звісне в документах уже з поч[атку] XVI в., а тепер носить більш розповсюджене ім'я Кончі. Ся Конча з прилеглою Дніпровою затокою Заспа, при котрій стоїть дослідча рибоводна станція, ще 1895 р. була проголошена рибоводним заповідником заходом звісного знавця дніпровського рибальства І.Н.Фалієва, а в р. 1919 була націоналізована, причім заборона була наложена не тільки на нищення риби, але також і на нищення рослин і фавни і на всякого роду хижацьку господарську експлуатацію. В результаті, окрім незвичайно цінного з господарського погляду рибного нерестища, утворився чарівний закуток типової української природи, що, безсумнівно, буде колись одним з визначних окрас київської околиці. Нинішній керманіч сеї станції і заповідника — наступник на сім становищі пок[існого] Фалієва (пом[ер] 1924 р.) — звісний фауніст Мик. Вас. Шарлемань і його співробітники дуже вміло поєднують господарські і науково-дослідчі завдання станції з історичними й естетичними інтересами нашого життя, і можна тільки побажати можливо сприятливих умов як для сеї установи, так і багатьох інших,

що плануються на Україні і, зокрема, в околиці Києва, де історичні традиції так чудово поєднуються з природною красою — й перспективами раціоналізації господарства.

Нинішня книжка може бути взірцем для інформативних видань про сі установи.

FRANK WOLLMAN. SLOVESNOST SLOVANŮ
(“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl II),
Praha: Věsmír, 1928, 264 с.

З рік тому одмітив я¹ появу першого тому сеї малої енциклопедії слов'янознавства: “Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, що розпочало празьке видавництво “Věsmír” за підмогою чеського міністерства освіти, під загальною редакцією професора Празького університету Мілоша Вейнгарта. Тепер відзначу вихід другого тому, присвяченого слов'янській літературі. План книжки такий: творчість мітична (с. 5–8); культура церковно-слов'янська і західнослов'янське письменство феодальної доби (с. 9–27); реформація, гуманізм, католизація, барок (с. 28–51); усна епіка і лірика (с. 52–63); відродження просвіщенної доби (с. 64–76); романтичне відродження (с. 77–128); тенденційний реалізм (с. 129–159); романтичний синтез і космополітизм (с. 160–177); сучасна література (с. 178–232); післяслово (с. 237–239); бібліографія (с. 237–250).

Можна б спорити щодо сього плану — але він, кінець кінцем, не мав великого значіння супроти незвичайно малого розміру всіх сих розділів аж до XIX віку. Що тут споритись, коли передхристиянську творчість виложено на 4 сторінках, а усній творчості дано 12? Вісімнадцятий вік займав теж 12 сторінок. Поділивши се на 6 чи 7 національних літератур — що дістанеться кожній? Кілька побіжних уваг! Можна сильно сумніватися в доцільності такого підручника. Що він може дати? Ні конкретних фактів, ні докладних загальних характеристик, бо все-таки автор хилиться до деталізації — старається подати якбільше ймень, титулів, фактів. Але вибір їх при такій малій простороні стає випадковим і суб'єктивним. Навіть в “сучасній літературі” цілком випадковий вибір імен і фактів. Особливо впадає в очі те, що відведене тут українській народності: в начерку “ідей доби” рівно 10 рядків (с. 184), що згадують про львівську “Зорю”, Наукове товариство ім. Шевченка, “засноване за ініціативою Ол. Кониського в 1893 р.” (!) і “Літературно-науковий вістник”. Стільки! До Української академії наук не дійшло — що ж казати за інше! В огляді “творчості” на двох неповних сторінках коротко обговорена творчість Коцюбинського, Кобилянської, Стефаника, Винниченка (Леся Українка лишилася в попередній добі: романтичного синтезу і космополітизму). Кількома словами охарактеризовані М. Чернявський, Л. Яновська, Семанюк, Яцків, Турянський, Олесь, Лепкий, Черкасенко, М. Вороний, В. Пачовський. Буквально лише згаданий Тичина і більше нема!

Бібліографія теж дуже скупа, неповно зібрана і позбавлена всяких аднотай — в такому підручнику цілком необхідних.

Завдання підручника цілком не досягається при таких малих розмірах. Притім матерія занадто складна, щоб її можна було скільки-небудь добре обробити одним пером.

¹ “Україна”, 1928, кн. IV, с. 134*.

ГАЛИНА ВОВК. БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ХВЕДОРА ВОВКА (1847–1918)

(Українська бібліографія, вип. 3 — Всеукр[аїнська] ак[адемія]
н[аук], Бібліогр[афічна] комісія), у Києві, 1929, 79 с.

Перше десятиліття смерті високоzasлуженого українського етнографа Ф.К.Вовка не принесло ні повної його біографії, ні видання його малопріступних розвідок, як би то годилось; здається, найцінніше з усього, що з'явилося з цього приводу, — се бібліографічний покажчик, виготовлений його донькою. Праця зроблена не тільки з піетизмом, але і з знанням. Упорядниця пильно попрацювала над авторською спадщиною Ф.К., що переходить тепер в Кабінеті антропології та етнографії його імені при Всеукр[аїнській] акад[емії] наук, постаралась коло розшифрування його псевдонімів і анонімних статей; деякі спостереження, нею зроблені, цінні не тільки для біографії Ф.К., але і для історії українського руху — напр., псевдонім його статей в “Київ[ському] телеграфі”: Федір Новостроєнський. Покажчик попереджено короткими, але інтересними біографічними відомостями, які служать поясненням до бібліографії його творчості.

Розуміється, до абсолютної повноти тут ще далеко, не можна сього досягти відразу: одно уйшло уваги (напр., я не знайшов в реєстрі писань про Ф.К. замітки про його концепцію етнології як науки — що була уміщена в нашій органі, 1926, [кн.] III, с. 196–197*); інше лишилось неприступним: напр., укладчиця могла познайомитися тільки з “Київ[ським] телеграфом” за рік 1875 — інших у Києві не було. Очевидно, сі досліді треба продовжити; шкода, що Бібліогр[афічна] комісія ВУАН не могла своєчасно дати змоги укладчиці познайомитися з комплектом “Київ[ського] телеграфа” в лєнінградських бібліотеках, — належить побажати, щоб ся змога знайшлась бодай тепер.

Пильним і невідкладним завданням являється також опис і можливо вичерпуюче використання невиданої спадщини Ф.К[індратови]ча: його листів, заміток, доповнень до писань для нового видання і т. д. Те, що було пророблено нашим співробітником В.С.Денисенком дотично праці Ф.К[індратови]ча про весільний обряд (див. “Перв[існе] гром[адянство]”, 1928, вип. 2–3)*, повинно бути пророблено над спадщиною Ф.К[індратови]ча взагалі. Тепер, коли взагалі ведеться така жвава дискусія над завданнями етнографії, етнології, народознавства і т. д., більше, ніж коли-небудь, годилось би привести до ясності погляди в сій справі найвизначнішого українського етнолога.

Висловимо також побажання, щоб праця над біографією його, зазначена так влучно тими вступними замітками до бібліографії, знайшла сприятливі обставини для свого продовження її укладчицею, Галиною Вовк. Се дало б нам надію одержати потрібну біографію сього визначного дослідника і громадського діяча.

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДНОСТІ ТА ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

З приводу книги:

“Russische (Ostslawische) Volkskunde” von Dmitrij Zelenin

Підручник східнослов'янського народознавства, написаний Дмитром Константиновичем Зелениним, професором Ленінградського університету і “старшим етнографом Музею антропології й етнографії Академії наук Союзу Рад[янських] Соц[іалістичних] Республік”, і виданий німецьким видавничим трестом W. de Gruyter і К^о в серії “Grundriss der Slawischen Philologie und Kulturgeschichte”, написаний, очевидно, не пізніше 1925 р. (передмова друкована після закінчення тексту, датована травнем 1926 р.). Видання позначене 1927-м. Не знаю, коли воно фактично з'явилося в книгарським обігу.

Р[оку] 1928 воно було рекомендовано Відділом примітивної культури і народної творчості київської Н[ауково]-д[ослідної] катедри історії України своїм аспірантам як підручник і в зв'язку з тим було предметом уважного розбору і оцінки на засіданнях Відділу і в колоквіях. В результаті хочу висловити кілька принципіальних гадок з приводу цього компендіуму, що у мене зібралися під час цих обговорень. Але передусім мушу сказати кілька слів про саму книгу.

Се перший компендіум народознавства східного слов'янства в цілості — в межах європейського розселення. Автор в передмові підчеркує, що в своїм завданні — дати “порівнянню аналізу народної культури східнослов'янських племен” він зрідка лише (“в дуже небагатьох частинах книги”) міг використати щось уже зроблене на сім полі. “Ріжні галузі східнослов'янської народної культури з невеликими виїмками не були досліджені порівняно-історичною метою, ані не описані науково. Те, що з'явилося в друку, здебільшого походить від дилетантів, не повне, не задовільне і позбавлене ілюстрацій”.

Щоб зрозуміти ці слова відповідно, треба додати, що автор розуміє тут головню матеріальну культуру — котрій присвячено майже три четвертини книги, причім сама техніка продукції займає приблизно половину її. Автор — хоч лінгвіст [за] освітою, сам багато займався хліборобською технікою (відкликається до своєї молодечої праці: “Русская соха, ее история и виды. Очерк из истории русской земледельческой культуры”, 1908)*. Докладний опис прирядів, техніка праці, ілюстрації грають тому для нього особливо важну роль, і його працю можна характеризувати формулою “Wörter und Sachen”, “слова і речі” — популярною в німецькій науці. Автор уділяє особливу вагу термінології знаряддя та його складових частин і його конструкції, старається ілюструвати її знімками і креслениками. З цього погляду його праця — дійсно нове слово, особливо щодо культури великоруської. Для української людності ми мали вже аналогічну працю

Хв. Вовка, писану кільканадцять літ скорше (правда, з підходом не лінгвістичним, а антропологічним), доповнену рядом спеціальніших робіт — Шухевича, Зубрицького, Гнатьюка й ін. В дечім вони ставлять справу ширше, ніж проф. Зеленін, в дещо він входить детальніш — особливо в знарядознавство. Техніка праці, її енергетика відступає на другий план — заслонена іншою сферою інтересів автора, в котрій він також заявив себе серйозними працями — сільськогосподарською магією (його праці: “Славянская мифология — Умершие неестественною смертью и русалки. Древнерусский культ заложенных покойников. Обычай греть покойников. Обыденные полотенца”* і т. п.).

Кінець кінцем, супроти безсумнівного багатства матеріалу, згромадженого автором, і серйозного методичного трактування, найбільше, за що не так докір, як жаль, можна висловити його праці — ся її надмірна стислість. Автор закидає се праці Вовка — “стислу короткість і місцями схематичний спосіб викладу” (с. XVII) — в повній мірі се треба сказати і про його роботу. Коли б з своїм запасом відомостей він написав удвоє більшу роботу, навіть за своїм таки нинішнім планом, присвячену народознавству великоруському — без сумніву, йому найбільше відомому, се було б корисніше для справи. Було б певніш, якби компендій східнослов’янського народознавства з’явився як синтез ширше і детальніше оброблених з народознавського становища східнослов’янських народностей, ніж тепер ставити побажання, щоб автор за нинішнім коротким і стислим оглядом дав ширшу і детальнішу монографію про матеріальну культуру великорусів. Можна думати — він був поставлений в примусове становище планом видавництва; західні видавці не люблять ділити на частини східне слов’янство, воліючи його для упрощення всяких схем трактувати як цілість. Терпить від такого спрощування студіювання слов’янство взагалі, а східне слов’янство особливо. Але західні видавці й редактори ще довго, мабуть, не зможуть переконатися, що таке уодностайнювання і спрощування реальної складності, ріжnorodності і многосторонності слов’янського життя не може нічого дати, крім недостатності самого вивчення.

В данім випадку сею вимушеною короткістю пояснюю собі насамперед повну відсутність апарату: автор ніде не пояснює своїх відомостей, звідки він їх черпає — з автопсії, з літератури, де саме єсть про се — може, більше, ніж він подає в своїй книзі; відки саме походять ті назви — терміни, які він часом цілим рядом вписує при тім чи іншій знаряді чи приряді. Досить рідко він дає докладніші локалізації і самих знарядів, звичайно самі лаконічні: “великор[уське]” або “півн[ічно]великор[уське]”, “українське”, “білоруське”. Але ж поняття українського, напр., об’єднує собою такі ріжnorodні райони, цілком гетерогенні з погляду матеріальної культури, що се “укр[аїнське]” саме по собі дає дуже мало, або й зовсім нічого.

Показчики літератури занадто короткі, не вичерпують всього і не дають вказівок, що можна знайти в тій чи іншій праці.

Ілюстраціями книга доволі багата, але в порівнянні з тим, що вчисляється в тексті, відчувається велика недостача їх. Дуже часто знаряди чи їх варіанти не ілюстровані рисунками, і короткий опис, поданий в тексті, без того зістається не дуже ясним.

Бракує цілком мап, які б показували географічне поширення тих чи інших типів знарядь чи різних досліджених явищ.

Аспект порівняно-історичний, проголошений автором в передмові, в викладі виступає дуже мало. Правда, автор не пояснив, який саме зміст вкладає він у сей вираз.

Порівняність в його праці можна добачити хіба тільки в тім, що він вказує різні форми знарядь або обряду, які виступають у східнослов'янських народностей. Порівнянь з формами знарядів, які існують поза східнослов'янщиною, так само явищ соціальних, обрядів чи виявів світогляду — він не подає. Екскурсії в сферу історії зачеплених явищ подаються тільки зрідка, зовсім не маючи на мислі вичерпати матеріал. Автор, властиво, подає статистику села в передреволюційній добі — се він сам зазначає в передмові¹. Навіть в своїх показниках, дуже коротких взагалі, — не вказує того, що подає в якійсь мірі історію побуту. Зовсім не використано й археологічного матеріалу, нема порівняння знарядів, даних археологічними розкопками і нахідками, з тими, які вживаються тепер.

Виповнення сих вимог, розуміється, перетворили б сей невеликий підручник в кількатомову серію, котра б вимагала для свого виконання не одного, а кількох авторів і не могла б бути здійснена в короткім часі. Тому можна б поставити справу і так: з вдячністю прийняти той короткий і стислий загальний огляд, все-таки дуже корисний за недостатчею ширших суцільних праць, та висловити побажання, щоб і автор, і видавці сеї книги не спускали з ока потреби детальнішого виконання поставленого завдання: порівняльно-історичного обслідування матеріальної і соціальної культури східнослов'янського розселення, з докладною типологією як поодиноких східнослов'янських народностей, так і районів розповсюдження певних культурно-історичних явищ.

Тут я перейду до тих більш принципіальних питань, котрі мені насовує нинішня праця автора. В перших рядках своєї передмови він схарактеризував своє завдання як “порівняну аналізу народної культури східнослов'янських племен (*ostslawischen Volksstämme*)”. У спеціальному вступі розглядає далі він се питання про східнослов'янські народності. Його не вдовольняє прийнятий звичайно поділ східного слов'янства на три “головні групи: великоросів, білорусів і українців (за старою термінологією южнорусів або малорусів)”. Сей поділ йому здається “не стільки етнографічним, як історично-політичним”: сі три групи відбивають у собі старі політичні формації:

¹ Се відбилося на самім плані роботи: автор починає від хліборобства, як головного нинішнього заняття народу, і пропускає зовсім ловецтво, тому що тепер воно не має господарського значіння для європейського слов'янства.

Московську державу, Київське князівство з пізнішою Гетьманщиною і “Литовсько-руську державу”, що сформувалася з кінцем XIV віку. Сей поділ замовчує гострі етнографічні і діалектичні різниці, що існують між великоросами полудневими і північними. Автор вказує кілька фонетичних і лексичних різниць між ними (головно окання і акання) і, констатуючи на сій підставі існування двох великоруських народностей (Nationen), поясняє, чому вони не протиставляли себе виразніше в минулому і тепер не протиставляють. Причини тому він добачає дві. Одна — се сформування московського державного, політичного і культурного центру на межі північно-вел[икоруського] і полуднево-вел[икоруського] розселення (на полудневім краю північно-вел[икоруського] розселення, густо покритім в XIV–XV в. полуднево-вел[икоруською] еміграцією). Завдяки йому московський осередок одержав мішаний характер, прийнявши елементи і північного, і полудневого діалекту і культури, і під знаком такого об’єднання і зливання елементів полудневих і північних не тільки повів успішно державне об’єднання, але й вплинув на зближення обох частин великорус[ького] розселення, нейтралізуючи їх розходження. Друга причина сеї нейтралізації — ота еміграційна хвиля полуднево-вел[икоруської] людності, що, вступаючися з степових районів (басейну Дону) на північ, від Татарської руїни, покрила великі простори між Окою та Волгою і витворила тут в XIV–XV в. “нову народність (Nation), що звичайно звуть середньовеликоруською”. Пізніше, з колонізаційними рухами XVII в. вона посунулась і на схід. Утворення такої перехідної великоруської народності також спричинилося до ослаблення розходжень основних великор[уських] народностей — північної і полудневої.

Тим не менше про повне уподоблення (vollständigen Zusammenfall) двох старих великор[уських] племен мови бути не може, підчеркує автор. “Маємо повне право говорити про два великоруські племена (Völkerschaften*), не вирізняючи третього — середньовеликоруського, тому ще се останнє з’явилося тільки пізніш, через мішання елементів обох старих племен” ([с.] 3).

“Для народознавства особливо важно відрізнити сі два племена — різні, хоч і близькі між собою, а не розглядати як одне й те саме. Тому далі скрізь будуть відрізнятися сі два великоруські племена, і таким чином в цілій східній слов’янщині відрізнятимуться 4 племена: українці, білоруси, північні великоруси (діалект з аканням, а-Dialekt) і полудневі великоруси (діалект з оканням)” ([с.] 3–4).

Далі автор висловлює свої погляди па повстання сих східнослов’янських народностей, заявляючи себе прихильником поглядів в сій справі ак[адеміка] Шахматова. Але Шахматов, як відомо, дуже часто значно міняв свої погляди в сій справі, шукаючи такої концепції, яка б могла погодити сучасні діалектологічні факти з відомостями історичними (головно літописними), так що тут рішає те, що саме з теорій Шахматова брати за підставу своєї теорії. Автор приймає, що в VII–VIII в. східне слов’янство поділялося на

3 групи — північну (куди він зараховує словен, кривичів і полочан), на середню — котру репрезентували, мовляв, в'ятичі, і полудневу — до котрої він зачисляє всі інші племена, з дреговичами включно (Шахматов оден час уважав дреговичів за плем'я лядське).

Натиск кочовників змусив в'ятичів пересунутися на північ і північний захід. Частина їх, зайшовши на захід аж за Дніпро, змішалася тут з полудневою і польською людністю, і так утворилася білоруська народність. Та ж частина, що осіла в басейні Оки (Рязань), стала основою нинішньої полуднево-великоруської народності ([с.] 5).

Против сеї концепції можна було б багато-багато чого сказати. Міграція в'ятичів, що відіграє в ній таку визначну роль, на однім кінці мавши Тмутаракань — “сеї третій культурний центр Старої Руси — найбільший після Києва і Новгорода”, а другим кінцем покривши вітебських кривичів, належить до дуже сміливих гіпотез Шахматова, на котрих дуже небезпечно що-небудь будувати. Виходячи з звістки Прокопія, що називає антським розселенням всю слов'янську колонізацію VI віку від Дніпра і до Азовського побережжя, здавалось би правдоподібніше старинну колонізацію полудневого Подоння зарахувати до полудневої групи східного слов'янства і под. Але я сим разом не маю замір входити в деталі сеї старої колонізації і спинюсь на питанні: чи дійсно єсть потреба замість трьох східнослов'янських народностей рахувати чотири, як пропонує проф. Зеленін, і по-друге — в якій мірі і в яким аспекті треба рахуватися з поділом на народності при етнографічному огляді східного слов'янства.

Довгі часи раховано дві східнослов'янські, чи руські, народності — великоруську і українську. Таку тезу поставив в 1840-х рр. Костомаров в своїй етнографічній дисертації*, що мала таке значіння в дальшій формуванні етнографічних понять; се був правдоподібно загальний погляд тодішнього харківського гуртка, і початки такої біфуркації, дуалізму східного слов'янства ідуть з значно раніших часів. Білоруси ж довго не йшли в рахунок, тому що не виявили так яскраво своєї етнічної фізіономії ні в минулому, ні в сучасному; польські учені мали охоту рахувати їх піднародністю польською, великоруські — великоруською, українські — українською: ще в 1890-х рр. стояв на таким становищі наш львівський філолог Огоновський. Очевидно, на се впливали тісні зв'язки українського і білоруського руху XVI–XVII в., а також близькі аналогії в сучасній етнографії і фольклорі, маса переходових білорусько-українських говірок, а головню — недовіда ясної волі до національної окремішності, що в останнім рахунку рішає в таких питаннях. Але з кінцем століття ся воля у білорусів наростає, а наукові праці — головню ак[адеміка] Карського, дають їй наукове обґрунтування. Сформування Білоруської рад[янської] республіки рішає справу, ідея тріалізму, тричастності східного слов'янства помалу промощує собі дорогу в свідомість наукових кругів і всякої іншої публіки. Чи з тим дійсно прийшов час поставити питання про четверту східнослов'янську народність, чи націю, як се робить проф. Зеленін?

Перше ніж дати відповідь на се питання, спинюсь на одній подробиці, що уйшла уваги шан[овного] автора. Він каже, що нинішня тричастна схема східного слов'янства виходить не тільки з мотивів етнографічних, скільки історично-політичних, а він робить свою поправку з мотивів діалектологічних. Але коли б “історично-політичні” мотиви рішали в сім питанні, північновеликор[уська] народність, мабуть, давно б здобула права горожанства. Вона ж репрезентує Великий Новгород, Новгородську республіку, чи “народоправство”, як делікатно висловлялись за царських часів. Якого ліпшого історично-політичного документа можна було б собі бажати, як традиції сього могутнього політичного і культурного центру, сього багатого, яскравого життя, з котрим небагато що можна порівняти в слов'янщині? Се ж колонізація Вел[икого] Новгорода утворила найбільш яскраві території, північновеликор[уські] розселення. Він був огнищем його культури. Він контрастує Москві як представниці нової великор[уської] форми — так, як Рязань репрезентує полудневожел[икоруський] тип. Але ся блискуча історична минувшина не викликала волі до національності, так само, як традиції державного життя В[еликого] кн[язівства] Литовського ніскільки не відіграли рішальної ролі в новішій формуванні білоруської національної свідомості. Дперва після того як серед білоруської суспільності визначилась ся “воля до національності”, *Wille zur Nationalität*, — що виросла на культурі народного слова і етнографічних особливостей народного життя, білоруська державність В[еликого] кн[язівства] Литовського ввійшла теж між аргументи права на існування білоруської народності. Перед тим В[елике] кн[язівство] Литовське зовсім не асоціювалось з білоруською народністю, не вважалось ні продуктом, ні носієм білоруської національності. Поняття Білорусі існувало як поняття географічне, а не національне. Тільки з тим як явилися тенденції перетворити етнографічну статичну Білорусі в динаміку національного життя, народну мову, етнографічні і побутові особливості зробити знаряддям культури вищого порядку — все се набрало значіння національних прикмет, виявів білоруської національності, і в будову її пішли й історичні традиції. У північних великоросів досі не видно було сеї волі до національності — тенденції протиставлення своєї народності в цілості народності і культурі московській як чогось окремішнього, що не тільки існує, але й вимагає свого заховання й дальшого розвитку, культури, степенування, перетворення в підставу національного життя. Без сього трудно говорити про дві великоруські нації, про чотири східнослов'янські племена (*Nationen* або *Völkerschaften*, як се термінологізує проф. Зеленін).

Тим більше, що в такім разі беручи за підставу наявність діалектичних особливостей, прийшлося б домовитися не до чотирьох, але до десяти, дванадцяти, або й сам уже не знаю — скількох східнослов'янських народностей. Сам проф. Зеленін каже, що великоруських народностей, властиво, не 2, а 3, і середньовеликоруська народність, властиво, п'ята східно-

слов'янська народність — тільки проф. З[еленін] не хоче вилучати її в окрему етнографічну групу, бо вона, мовляв, має мішаний характер. Се, мабуть, не рація — бо, напр., білоруська народність уявляється йому теж не основною, а секундарною, мішаною групою — результатом мішання елементів полудневих, північних і польських, а проте він не відмовляє їй місця між тими групами, на які він ділить східнослов'янську людність.

За межами Європи, в Сибіру прибуде, може, ще четверта великоруська народність, в загальнім рахунку шоста. А може, знайдеться там і не одна? Я не знаюсь на сибірській етнографії, тільки принципіально завважу, що коли вона в цілості не може бути підведена під північновелик[оруську] групу, то її нема причини виключати з рахунку, ні з огляду на її мішаний характер, ні з огляду на розмірно пізній час її формування.

Про те, що мішаність зовсім не аргумент против дослідження такого мішаного типу, я сказав. Всі народності більше або менше мішані, се факт загальновідомий, се не причина для одводу. Хронологія також річ безко-нечно релятивна. Соціальний процес інтересний незалежно від давності; міркою антиквара не можна міряти вартості етнографічних явищ. Культур-на еволюція, що розвивалася протягом тисячоліть палеоліту, не більше ін-тересна для дослідника людського життя, як процес соціалізації народного господарства, що розвивається на наших очах. Преісторичні пережитки річ цінна, але всякі явища приспособлення життя до нових обставин, процес культурної чи національної дифузії так само варті дослідження, як і уста-лені форми, вироблені століттями життя, — що теж для свого часу було процесом приспособлення, засвоєння, переймання культурних дібр і т. д.

Далі, коли на сій підставі ділити великоруську народність на кілька груп чи народностей, то українську прийшлося би розділити так само. Вона не менше різнородна в собі, ніж великоруська. Коли взяти три карпатські групи — лемківську, бойківську, гуцульську, з одної сторони¹, далі полісь-ку зону чи, може, дві поліські групи — бузько-прип'ятську і деснянську, нарешті — полудневоукраїнське розселення, розходження між ними будуть, мабуть, більші, ніж між північновеликоруською та полудневовеликоруською. Діалектологічні особливості у них доста яскраві. Коли при кінці першого десятиліття нинішнього століття в українських літературних кругах вияви-лась охота писати діалектами і стали появлятися бойківські писання Ю.Кмі-та, гуцульські — Харов'юка, не кажучи про бачванські Костельника і под. (кілька таких проб з'явилося на сторінках Літ[ературно]-наук[ового] ві-стника, і Харов'юк, пригадується мені, дістав навіть якусь літературну премію на підставі оцінки пок[ійного] Ягіча — принаймні Ягіч писав мені, питаючи моєї гадки про сю, на його погляд, замітну пробу, се пам'ятаю) — виходило се доволі ефектно з погляду не тільки місцевого колориту, але і

¹ До речі: на етнографічній карті проф. Зеленіна границя сих карпатських племен пока-зана не вірно: вона потягнена по угорській границі, так що зовсім не захоплює галицьких бойків і гудулів. Границя північноукраїнського діалекту в Галичині також викликає сумніви.

дуже великої одмінності від української літературної мови. Фонетика, морфологія, лексика — все се вимагало коментарів, словарця і т. д., щоб бути зрозумілим.

В сфері побуту, фольклору, народного мистецтва не менш яскраві відмінні. Взяти гуцулів, пінчуків і полтавців, поставити поруч себе їх зовнішній вигляд, екстер'єр їх села, їх господарство — зовсім інший образ. Коли північні великоруси і полудневі — дві окремі народності, чому сі — ні?

Але як тут, так і там, нема волі до національної самостійності, се одно. Друге — при діалектичних відмінностях сих груп все-таки сума різних і мовних, і антропологічних, і побутових зв'язків твердо зв'язує кожду таку групу з іншими українськими групами, і нема підстав рахувати їх за окремі народності, дробити українську національність на кілька менших націй.

Так само і великоруську. Діалектичних особливостей, вказаних проф. Зелениним, для сього не досить. А чи етнографічні окремішності так різко відділяють північновеликоруську народність в цілості від полудневої, щоб її треба було рахувати за дві окремі народності, — се з викладу проф. Зеленина неясно. Він взагалі в своїй праці не зібрав для кожної народності в цілості її етнографічних особливостей разом, щоб можна було судити, наскільки кожна така народність суцільна з етнографічного погляду, і наскільки відрізняється ся цілість від інших народностей чи груп. Далі — наскільки ся етнографічна окремішність погоджується з тою територією, яка вимежовується для даної народності на підставі фактів діалектичних. Без сього не можна судити, чи постуліровані ним дві великоруські народності становлять суцільні реальності, що характеризуються певними витриманими прикметами етнографічними, не тільки діалектологічними. Чи їх окремішність побутова і почуття своєї окремішності настільки сильні, щоб ставити питання про їх етнографічну окремішність, навіть при відсутності волі до національності.

Без сього, думаю, не можливо ставити постулат заміни тричастності східного слов'янства чотиричастністю, чи якимись ще дрібнішими поділами.

Я торкнувся тут питання методології етнографічного представлення східного слов'янства. Проф. Зеленін поставив завданням своєї книги "порівняну аналіз народної культури східнослов'янських народностей" (передм[ова]). Се значило б представити "народну культуру" поодиноких східнослов'янських народностей, кожної зокрема, і перевести порівняння між ними. Але так перевести сього завдання авторові не вдалось, думаю, передусім тому, що він був зв'язаний обсягом роботи, а може, і з інших міркувань. Тільки зрідка стрічаємо у нього порівнянні характеристики того чи іншого явища у різних східнослов'янських народностей. Частіше він бере найбільш характеристичний варіант, означаючи його походження — з території котрої східнослов'янської народності він його бере, іноді означає при тім варіанти з інших місцевостей. Дуже часто, може ще частіш, він

просто описує, не входячи в ніякі пояснення, те, що вважає типовим для цілого східного слов'янства в цілому, і тут уже і диференціація східного слов'янства, і завдання порівняної аналізи зникають зовсім.

Розуміється, годиться бути вдячним і за ті елементи порівняної аналізи, які ми все-таки в книзі знаходимо. Але як дезидерат повнішого і глибшого обслідування східного слов'янства, і всього слов'янства в цілому, зістається все-таки всебічна аналіза народної культури поодиноких народностей і порівняння, можливо широкі, їх між собою. Але при тім тільки порівняння з іншими слов'янськими народностями покаже, наскільки оригінальне тут саме східнослов'янське життя, і тільки зрівняння з не-слов'янськими явищами пояснить нам, де ми маємо перед собою оригінальні продукти слов'янського побуту, а в якій мірі перед нами тільки різні форми засвоєння різними місцевостями чужих взірців чи явища, спільні ширшим культурним кругам.

З другого боку, нема ніяких причин трактувати поодинокі слов'янські народності як культурно чи етнографічно суцільні й однастайні. Так як з погляду фізичної антропології вони являють з себе мішанину різних рас, вічний процес схрещування, що триває тепер і триватиме далі, так і в сфері народної культури — культури матеріальної і так само соціальної — кожна народність переживає вічний процес культурної дифузії, як внутрішньої, всередині самої народності, так і зовнішньої, в стичностях своїх з іншими народностями. Ті діалектичні мовні прикмети, що беруться за критерій розмежування народностей, — в тім роді, як уживає їх і проф. Зеленін в своїй праці, тільки в дуже приблизній мірі можуть орієнтувати нас в дійсних взаємовідносинах сих народностей в сфері культури чи етнографії.

По-перше, тому, що ці діалектичні границі не мусять погоджуватися ні з антропологічним (соматичним) поділом, ні з культурними (чи етнографічними) кругами.

По-друге — вони не обумовлюють ні антропологічної, ні культурно-побутової однастайності в межах, означених сими діалектичними прикметами.

Ті діалектичні прикмети, на підставі яких розмежовуються народності, становлять самі по собі тільки абстракцію: більш або менш влучно, але за всіди більше або менше довільно дібрані діалектичні особливості, дібрані так, щоб можливо повно охопити групу людності, зв'язану певними подібностями на певній території.

Вимежовані таким чином діалектичні границі — се тільки межові тички, які вимагають постійної перевірки: наскільки ці діалектичні границі відповідають реальному змістові життя вимежованої території — всьому комплексові його прикмет, що характеризують його єство. Звичайно, всередині сих діалектичних границь стрічаються ще різні діалектичні відміни, які при ближчій аналізі можуть явитися показниками культурно-побутових варіантів, етнографічних розходжень, спричинених чи то імміграцією і аси-

міляцією гетерогенних етнічних елементів, колонізаційними переміщеннями, чи то зовнішніми культурними впливами, чи, нарешті, приноровленням до спеціальних господарських або побутових умов. Ми не маємо ніякого права групу, означену спільними діалектичними прикметами, апіорно вважати одностайною расово, етнографічно, культурно. Тільки всебічно простудіювавши її, зможемо переконатися, в якій мірі вона одностайна, де лежить центр сеї одностайності, а де починаються сфери впливів сусідніх культур, чи, може, такого одностайного центру і нема, а єсть тільки культури менших округів — тоді являється завдання викрити, котрі з них старші, архаїчніші, ближчі до архетипу, а котрі являються продуктом новіших трансформацій, пересувань і т. д.

Візьмемо, напр., нашу українську народність.

В процесі формації самого сучасного поняття укр[аїнської] народності основою послужила її середня зона, яка з погляду історії мови, фольклору, побуту, культури являється явищем сорозмірно новим.

Се продукт життя останніх століть, що своєю інтенсивністю викликало в сій частині великі зміни, але zarazом і підвищену активність, свідомість і волю до національності. Дорогою порівняної аналізи, на підставі мовних, побутових, етнографічних і всяких інших зв'язків дослідники ув'язали з сим національним центром його периферії і потягнули по можності докладні границі з народностями сусідніми (головно і майже виключно поки що за позначками діалектичними). Так утворилось поняття української етнографічної території, котрим ми нині орудуємо.

Історично беручи, маємо тут дві краще законсервовані, більш архаїчні зони — Поліську на півночі і Карпатську — на полудневім заході, між котрі вклинюється людність новішої формації, викликані колонізаційними пересуваннями (відступами української людності з слабше захищених східно-полудневих частин на північний захід, рухом людності західної, північної і підгірської на схід в моменти, сприятливі для екстензії і т. д.), а також і інтенсивнішим культурним життям. Переводячи порівняно-історичну аналізу побуту і культури ми, з одної сторони — мусимо шукати старших побутових і культурних форм в сих більш архаїчних і законсервованих зонах — лісовій і гірській, і в їх формах життя знаходити прототипи новішого, центрального, східнополудневого українського життя, розв'язку його еволюції. З другої сторони, ми повинні пам'ятати, що ці архаїчні зони також не були законсервовані абсолютно. Ми ясно бачимо словацькі і польські впливи і мішання на Лемківщині, молдавські (і старші, мабуть — дако-тракійські) на Гуцульщині. Безсумнівні пересуви, мішання, асиміляції відбувалися і в лісовій зоні. На центральній східно-полудневій території ми також бачимо ряд відмін — так би сказати, ступенів процесу формації нової української людності, з них західні більш архаїчні в порівнянні з східними.

Колонізація степу — продукт останнього століття, замикається пограничними територіями, де українська людність явно стоїть в сфері впливу сусідніх народів Криму, Кавказу, Малої Азії, Каспійського побережжя і т. д.

Студіюючи порівняно-історичною методою побут різних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверствовань і знаходити в них те, що може вважатися архетипом старого укр[аїнського] життя. Ув'язуючи характеристичні риси сих очищених архаїчних типів — поліських і карпатських, і притягаючи те, що виявиться архаїчного в середньоукраїнським розселенні, ми зможемо собі виробляти приблизне поняття про спільний старий український побутовий тип — розуміється, також не одностайний, в залежності і від географічно-побутових умов життя, і від тих етнічних відмін, які мусили існувати серед сеї східнополудневої слов'янської колонізації. Виробивши собі таке, кажу, приблизне поняття про старий побут, ми зможемо собі уявити, як він потім змінювався в залежності від колонізаційних перемін, нових форм господарства, змін в культурних впливах і т. д. Зможемо начеркнути собі в основних рисах еволюцію головних галузей господарства, форм і техніки продукції, соціальних відносин, світогляду, обрядовості, творчості.

Подібною методою повинна бути пророблена культура і побут всіх східнослов'янських народностей, і тоді, зіставляючи і порівнюючи собі процес їх еволюції, ми дістанемо дійсний образ народної культури східнослов'янської, в сучаснім і минулім.

Розуміється, се праця не для одної голови ані не для одної пари рук. Я буду почувати себе дуже вдоволеним, коли щось з тут сказаного візьме під увагу і проф. Зеленін в дальшій своїй роботі; але робота в сім напрямі мусить вестися гуртом — етнографами білоруськими, великоруськими і українськими, і тільки в результаті такої колективної, дуже інтенсивної праці ми прийдемо до того, що нам треба.

Поки ж що належить від нас щира подяка за цінну, талановиту і в високій мірі заохочуючу до дальшої роботи працю лєнінградського ученого.

**Dr. JIŘI KRÁL. SVIDOVEC V PODKARPATSKÉ RUSI.
SÍDLA OBYVATELSTVA. HOSPODÁŘSKÉ VYUŽITÍ**

**(Відбитка з “Věstníku král[ovské] české společnosti nauk”,
třída II, ročník 1927). Praha, 1927, 125 с.**

Різні технічні труднощі перешкоджають нам бути в курсі антропогеографічного й етнографічного вивчення Закарпаття, що досить жваво провадиться місцевими українськими і чесько-словацькими силами — і дає багато цікавого для дослідників українського життя. В сій замітці хочу звернути їх увагу на праці чеського географа д[окто]ра Юрія Краля, що дуже енергійно працює на сім полі. В 1923 р. він опублікував бібліографічний показник географічної літератури Закарпаття (“Travaux géographiques tchèques”, № 11, с. 63), короткий начерк історії колонізації (“Osídlení Karpatské Rusi”, “Sborník Česk[oslovenské] společnosti zeměpisné”, с. 65—83, окрему відбитку видав Географ[ічний] інститут Карлового університету, на другий рік він вийшов українською мовою — “История колонизации Подкарпатской Руси. Подкарпатская Русь”, Прага, с. 37—43 і 68—72), монографію про Чорногору (“Černá Hora v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva. Hospodářské využití” — “Spisy vyd[ávané] Přírodovědeckou fakultou Karlovy Univ[ersity]”, с. 46 — з багатьма ілюстраціями) і провідник для туристів по Закарпатській Русі і Словаччині, спільно з А.Свободою (Мукачів, с. 115). 1924 року видав він загальний начерк “Podkarpatská Rus” (Прага, 124 стор. з 24 ілюстраціями) і огляд поділу сеї території на господарські райони — “Rozdělení Podkarpatske Rusi na výrobní oblasti”, “Č[e]s[koslovenské] Statistický Věstník”, с. 519—525, з креслениками. В році 1925 вийшла друга його монографія — про полонину Рівну, в тих же записках природничого факультету (“Polonina Rivna v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva. Hospodářské využití”, с. 39 і 13 ілюстрацій), і стаття про випас худоби на закарпатських полонинах (“Poloninske salašnictví německých kolonistů v Podk[arpatské] Rusi” — “Sborník Č[e]s[koslovenské] společnosti zeměpisné”, 1925); друга стаття на сю тему вийшла там же р. 1926: “Vysokohorské salašnictví v Podkarpatské Rusi”. В 1927 вийшла третя монографія, заголовок котрої я виписав вгорі. В збірнику II з’їзду слов’янських географів і етнографів мала вийти доповідь: “Антропогеографічний дослід Карпатської верховини”. Про пізніші публікації не маю відомості.

В сій замітці хочу познайомити читача з деякими висновками автора, виложеними в його монографії про Свидовець — гірський масив на верхів’ї Чорної Тиси, при галицькій границі, що разом з Чорногорою і Красною Полониною творить вододіл басейнів Тиси і Пруту (найвищий шпиль Близниця, 1883 м). Полишаючи на боці географічні спостереження, спинюсь на деяких антропогеографічних.

На думку автора, до XIV в. сеї глухий кут не мав скільки-небудь постійної людності. Перша колонізаційна хвиля на початку XIV в. була ру-

мунська — вона принесла нові форми використання верховини для випасу, досі не практиковані. З кінцем XV в. почалася колонізація українська — бойківська, хліборобська, що йшла сюди від полудневого заходу, широкою долиною річки Терешви; вона розвинулася головню в XVII і XVIII в. В XVI [в.] посунули з півночі, з Галичини в долину Чорної Тиси гуцули, що займалися також скотарством, як і румуни, — з котрими, на гадку автора, змішалися сі галицькі втікачі, що, крім скотарства, промишляли також добувництвом і через те отримали румунську назву гуцулів, себто злодіїв, “що тільки в XIX в. і на поч[атку] XX в. стала ходячим і необразливим іменем всієї сеї руснацької галузі”. (Не можу судити, наскільки ся назва ввійшла в уживання самої людності за останні десятиліття, але до війни самі гуцули себе, скільки знаю, гуцулами не називали.) Нарешті, з кінцем XVIII в. з’являються тут іще німецькі колонії, організовані австрійською камерою для роботи в лісі.

Групи постійних осель в сім районі не підіймаються вище 700 м над рівнем моря. Окремі постійні оселі доходять до 1000, т. зв. зимарки — до 1100 м, шалаші й колиби — до 1430. Від своїх громад такі шалаші й колиби бувають віддалені до 50 кілометрів. В загальному на 1 кв. кілометр припадає тепер двадцять мешканців, але ся людність згрупована на підгір’ях, середина майже порожня.

Побут найбільше примітивний у бойків, також і господарство; побут гуцулів значно культурніший: вони все менше розводять овець, більше корів. Бойки ж тримаються овчарства за старим румунським взірцем. В полонину худобу виганяють після 1 червня (раніш заборонено), і вона зістається там приблизно до “Малої Богородиці”, 8 (21) вересня. Автор подає виказ худоби, що випасається на сих полонинах, з позначенням, скільки якої з котрої громади. Ціну випасу визначає хліборобський відділ Ужгородської губернії: за корову і яловицю беруть тепер за сезон 13 корон (нинішня чеська корона коло 6 коп. золотом), за вівцю — 3 корони. Пастухові (“бовгарові”) платять 800—1200 корон за сезон і доносять ріжну їжу. Рахується оден пастух на 15 корів або 60—70 яловиць; за вівцю платять по 10 корон або гуртом 1000 корон, з додатком продуктів.

Стара процедура обліку овечого молока “на міру” ще заховується в бойків і гуцулів, але у гуцулів практикується вже мало. Взагалі для господарської обрядовості монографія нічого не дає, та й взагалі побут схарактеризовано дуже коротко, і се шкода.

Видана монографія прегарно, знимки розкішні.

**VÁCLAV NOVOTNÝ. ČESKOU MINULOSTÍ.
Praha: Jan Laichter, 1929, 292 с.**

Одмічую сей прегарно виданий збірник праць учеників професора Празького університету Вацлава Новотного, присвячений йому з нагоди 60-ліття його життя: 25 розвідок і спис друкованих праць ювілята. Проф. Новотний працює головню в старій і середній добі (його загальний курс чеської історії, в трьох томах доведений до половини XIII в., історія релігійно-національного руху до-Гусової і Гусової доби, матеріали і документи). Відповідно тому і праці, уміщені в збірнику, дотикають різних питань старої доби. Хронологія кельтського заселення Чехії — котру автор, J.Schránil, датує IV—II віками перед нашою ерою; початки міста Праги — дві розвідки і п[о]д[ібне]; ще більше з XIII—XVI в.: відзначу розвідки про початки чеського месіанізму, децо з ідеології Гуса; чеські вояки в поході кор[оля] Яна Ольбрахта на Буковину — уривок більшої праці про чеських вояків в Польщі, котру цікаво буде побачити в цілості; нові матеріали до історії моравських анабаптистів і под. Приємно бачити таку фалангу історичних робітників, і можна побажати тільки довгих літ їх містрові на продовження і закінчення піднятої праці.

**Dr. FRANTIŠEK ŠTŮLA, Dr. ANTONÍN BOHÁČ,
Dr. KAREL KADLEC a Dr. JOSEF TVRDÝ.
ZEMĚPISNÝ OBRAZ, STATISTIKA,
ÚSTAVNÍ ZŘÍZENÍ
A FILOSOFIE SLOVANSTVA
("Slované. Kulturní obraz slovanského světa", díl III),
1929, Praha: Věsmír, 310 c.**

Попередні томи сеї малої енциклопедії слов'янознавства — "Slované. Kulturní obraz slovanského světa", розрахованої на 5 томів, були обговорені в "Україні", 1928, кн. 4, і 1929, кн. 7*. Перший том був присвячений історії слов'янства, другий — його словесності, сей третій мав містити географію, статистику, огляд сучасного державного устрою і етнографію слов'янства. Але етнографічний начерк не поспів на час, і тому його відложено на потім, а натомість до сього тому включено огляд слов'янської філософії, що мав вийти в т. V, присвяченим мистецтву і науці (том IV має виповнити мовознавство). Тим пояснюється доволі незвичайний добір тем в заголовку сього видання.

В змісті дає себе відчуті відсутність історичного аспекту в розгляді поставлених питань: в сім томі нема історичної географії, історичної статистики, історії державного устрою, а не було сього в скільки-небудь значній формі і в томі історичнім. Далі треба зазначити не досить ясно переведену диференціацію слов'янських народностей, напр., відчувається старий чеський панрусизм. Часто українська і білоруська народність зникає і розпливається без сліду в "народності руській" — особливо се помітно в розділі, присвяченим філософії (див., напр., сторінку, присвячену "руському філософові Сковороді" — с. 227). Великі зміни в східнослов'янському житті, що перейшли в останнім чвертьстолітті, видимо, мало або й зовсім не приймаються керівниками сього видання, вони мислять категоріями минулого, для них нинішній стан радянської слов'янщини тільки "pove Smutное время ruskjch dějin", "нові смутні часи руської історії", і "бажання кожного чесно-го слов'янина мусить бути, аби воно скінчилось якнайскорше" (с. 204). Дивно це звучить в компендіумі, що претендує на об'єктивність і зрозуміння складного слов'янського життя!

Не дивно після сього читати такі вступні міркування на початку статистичного огляду: "від єдиного руського народу почали в останніх десятиліттях відділятися українці (малоруси) і білоруси та перетворюються в самостійні слов'янські народи. Організацією Білоруської й Української Радянської Республіки після Жовтневої революції сей процес був прийнятий і поставлений на тверді підвалини. Але тому, що і в будучності самостійний нарід український і білоруський творитимуть з руським (великоруським) окрему групу слов'янських народів, і декотрі статистики й досі не роблять

різниці між руськими (великорусами), білорусами й українцями, — і ми викладатимемо про них разом”.

Прикро відчувається недостача загальних підсумків. Скільки ж усього слов'янства, яку територію воно займає, наскільки виявляє вона себе як цілість і т. д.? Не на всі питання можна відповісти, але принаймні поставити годилось.

А.В.ОРЕШНИКОВ. КЛАССИФИКАЦИЯ ДРЕВНЕЙШИХ РУССКИХ МОНЕТ ПО РОДОВЫМ ЗНАКАМ

(“Известия Академии наук СССР,
Отд[ел] гуманитарных наук”,
1930, № 2, с. 87–112)

Авторитетний московський нумізмат поставив своїм завданням установити хронологію монет київської доби, взявши за критерій їх династичний знак чи герб — опираючись головним чином на матеріалі “Альбома к материалам для истории византийской и русской сфрагистики” акад[еміка] Ліхачова*. В методі досліджу він виходить з гадок, висловлених в’ятським етнографом П.Сорокіним. В статті “О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей”, надр[укований] в скороченні в “Археол[огических] изв[естиях] и зам[етках]” 1894 [р.]*, він пробував пояснити ці геральдичні знаки з аналогії знаків власності в родовім побуті, беручи за приклад близько йому відомий побут вотяків. Се плем’я поділяється на роди, кождий рід має свій знак власності, т. зв. “нус”. Поодинокі господарства даного роду вживають нуси свого роду з різними додатками: вони ускладнюються в генеалогічному порядку: що молодший господар, то зміни і додатки “нусу” більші. На підставі сього Сорокін пробував пояснити зміни династичного знака на монетах, але при тім тримався класифікації монет видання Ів. Толстого, і тому виходила у нього така суперечність, що знак Ярослава, сорозмірно простий, являвся пізнішим, а знаки складніші — знаками його батька. А.В.Орешніков рішив бути послідовнішим: він поставив Ярославів знак напереді, за ним знак золотих монет Володимира, на третім — різні варіанти Володимирових монет з фігурою князя; всі ці монети він вважає Мономаховими. Монети Святополкові приділяє Святополкові Ізяславичеві. Для Володимира ж Великого він постулює знак, простіший від Ярославового, такий, як на одній пломбі альбому Ліхачова: се не тризуб, а двозуб, досить близький одною стороною до знака Ярослава, другою — до знака Володимирових золотників. При сій нагоді звертає увагу на різні відміни двозуба і тризуба поза монетами: на цеглі, перснях, пломбах, включно до звисних дорогичинських пломб, — об’яснюючи їх як княжі знаки, толкуючи виріб цегли в Києві як княжу власність і т. д. Все се має характер пробних гіпотез, і я не вважаю потрібним входити в їх подробиці. Інтересне питання про родові знаки у нас на Україні, не тільки Ігоревої династії, а взагалі родів — як прикмета родових пережитків, висунене автором, а при тім наново, з додаткового матеріалу і нових міркувань поставлена справа хронології монет Київської доби. В тій формі, як вона поставлена автором в сій доповіді, вона викликає багато сумнівів, але варта того, щоб спинитися на її тезах і висунених нею поміченнях над досить багатим і різномірним матеріалом.

**JOSEF PFITZNER. GROSSFÜRST WITOLD
VON LITAUEN ALS STAATSMANN**

**(Schriften der Philosophischen Fakultät
der Deutschen Universität, in Prag).**

Brünn—Prag—Leipzig—Wien: Verlag R.M.Rohrer, 1930, 239 с.

Занятий іншими працями і темами, вважаю, одначе, своїм обов'язком хоч у кількох словах одмітити появу сеї замітної книги. Були часи, коли українські дослідники і взагалі київські учені — як Іванишів, Антонович, Леонтович, Владимирський-Буданов, Дашкевич й ін. — вели перед у розробленні історії Вел[икого] кн[язівства] Литовського. Київ в 1800—1880 роках був найбільшим осередком сих студій, втім і тої доби, якій присвячена отся монографія. Останніми часами, коли зазначився новий період незвичайно жвавого заінтересування Литвою, старою і новою, в зв'язку з епохальними політичними змінами в житті сих країв, на жаль, ся історіографічна робота над історією Вел[икого] кн[язівства] Литовського проходить майже без участі українських вчених. Інші, актуальні з становища потреб моменту, завдання захопили їх, се зрозуміло. Але в загальнім плані наукової роботи ні одна ділянка не повинна випадати з поля зору, так і такий важний період історичного життя українського народу, як доба литовська, не повинна зіставатися цілком поза науково-дослідною увагою; бажано було б, щоб на неї звернено більше бачності — на те нове, що подає наукова робота на сім полі, і на ті проблеми, що вона висуває.

Праця доктора Пфіцнера може служити за гарний підсумок того, що зроблено за останні роки на полі історії Вел[икого] кн[язівства] Литовського XIV і початку XV віку за останні роки. Автор, працюючи над історією слов'янсько-німецьких відносин і німецького поширення на Схід, з сього боку, видимо, підійшов і до теми німецько-литовських взаємовідносин: східної політики Люксембурзької династії і обох рицарських німецьких орденів з часів Витовта, але поставив в центрі праці особу Витовта. По дуже коротких загальноісторіософічних увагах присвячує він два розділи (с. 13—47) характеристиці загальної політичної ситуації Литви перед Витовтом. Наступає огляд боротьби Витовта за спадщину (с. 48—78), далі — відбудова ним Вел[икого] князівства (с. 79—94), проблема унії з Польщею (с. 95—117), відносини до німецьких рицарів (с. 118—144), боротьба за збирання руських земель, політика супроти татар — “чорноморська проблема” (с. 145—161). В сім же розділі цілком коротенько про участь в чесько-німецькій боротьбі (с. 164—167), а в короткім наступнім (с. 168—169) про церковну політику Витовта домашню: відносини до католицької і православної церкви. Далі — відносини до курії й імперії, справа коронації (с. 178—207) і тут же коротенько — про відносини до Візантії (с. 207—209). Кінцева глава: характеристика і оцінка державної політики Витовта (с. 210—224).

При величезній різноманітності діяльності Витовта і багатстві матеріалу автор мусив свідомо і несвідомо затискати рамці свого досліду. Він положив натиск на високій державній політиці, майже обмежився нею, при тім вважав на схему, на керівні лінії, ухиляючись від усякої описовості, з одної сторони, з другої — власний синтез заступаючи розглядом поглядів на певні моменти діяльності В[итовта], висловлених в літературі. Не значить се, щоб авторові бракувало самостійності в поглядах, стрічаємо погляди оригінальні й інтересні — напр., впливи структури й політики татарської Орди на політику Витовта і под. Але не широкий синтез, а скрупулятна історія питань, їх література — от що характеризує автора. З цього боку його праця робить дуже приємне вражіння; не вважаючи на всі труднощі стягнути все потрібне, сидючи в Празі, він вистудіював і познайомився з дуже великою літературою, включно до вчорашнього дня, і познайомився ґрунтовно: великий показчик літератури на кінці книги не являється тільки з других рук списаним каталогом! При тім вражає незвичайно старанні цитації, точна передача слов'янських текстів — річ не часта в чужих виданнях. Можна висловити побажання, щоб, занявшись сею епохою, автор не скінчив на сій праці, а поширив свої студії і дав більш детальний і широкий образ часу, захопивши і ті сфери життя Вел[икого] кн[язівства] Литовського, які лишилися майже невисвітленими в сій його праці: соціальні відносини, економіка, право, національна і культурна політика литовського уряду і взаємовідносини фактичні і т. д. При тій об'єктивності і совісності досліду, яку виявляє автор, його праця на сім полі могла б дати дуже цінні результати.

**D-r JOSEF JIRÁSEK. RUSKO A MY.
STUDIE VZTAHY
ČESKO-SLOVENSKO-RUSKYCH
OD POČATKU 19 STOLETÍ DO ROKU 1867.
Věsmír, Praha, 1929, 367 с.**

Книга ся мусить бути принотована тут, бо автор її, стоячи на традиційнім чеським панруським становищі, під Rusko розуміє однаково і великоросів, і українців, і білорусів. Але українсько-чеськими відносинами він інтересується мало, може бути — просто-таки не розпоряджав матеріалом; вся увага скуплена на відносинах великорусько-чеських; Гоголь (Gogol), Бодянський, Костомарів і т. д. входять у сферу його уваги тільки як представники російської культури, в комплексі російського матеріалу. Незмінно інтересні чесько-українські (галицькі) взаємини 1848 р., властиво, ані зачеплені. З другого боку, як бачимо, автор починає свій огляд, властиво, з початків ХІХ в., про попереднє, від старого київського літопису почавши — ледве згадано на кількох сторінках; про впливи гуситства, про зв'язки України й Білоруси з чеською боротьбою за визволення — майже ні слова. Все ж таки деякі подробиці, варті уваги українського читача і дослідника, в книжці єсть, і тому ми її принотовуємо. Автор обіцяє присвятити другу частину відносинам від р. 1867 до світової війни.

**ОСИП GERMAЙЗЕ. УКРАЇНА ТА ДІН У XVII ст.
(Записки Київського інституту народної освіти,
1928, кн. III, 1928, с. 106–196 і окремою книжкою)**

Автор справедливо жалує, що досі надто “мало освітлено питання про політику козацької держави до донського козацтва, як і взагалі складні питання про вікові взаємини між українським та великоруським козацтвом”. Він підносить потребу студіювати українську козащину не тільки саму в собі, але і порівняльним методом також, “знаходячи потрібні аналогії й порівняння” в історії козацтва великоруського. Але на перешкоді стоїть “майже цілковита і повна нерозробленість історії великоруського козацтва”. Порівняльний метод може бути корисно приложений там, де порівнюються речі добре відомі. Інакше хапання випадкових зовнішніх подібностей може тільки затемнити, а не пояснити явище. Українським історикам другої половини XIX і поч[атку] XX в. приходилося відмежовуватися, власне, від неуважного ставлення до глибоких різниць в соціально-політичній ролі козацтва українського і великоруського, від тенденції валити їх в одну купу за зовнішніми й поверховими прикметами добичництва, своєволі, антидержавності і т. д. В дійсності під назвою козацтва виступають значно відмінні соціальні явища в житті не тільки українським, великоруським, але також і турецьким (тюркським, передньоазійським); аналогії сі треба, розуміється, мати на увазі, але разом тямити, що українська козащина, стаючи елементом державно-творчим, соціально-організаційним — приймаючи на себе ролю національного представництва, обов'язки охорони національних інтересів, незмірно підіймалася над примітивними аналогіями козацької дружини чи козацького коша, і сі аналогії можуть бути тільки відправною точкою в досліді структури “Запорізького війська” і його політичної, соціальної і національної ролі. Тому й автор, зазначивши такий порівняльний дослід — “потребу спільності процесів в історії козацтва великоруського й українського” як постулат історичного дослід, завданням своєї праці ставить вивчення “українсько-донських відносин”, “фактичних зносин і форм у минулому”. Головною підставою служить йому видання російської археографічної комісії “Донские дела”, що почало виходити від р. 1898 і досі дало 5 томів (останній 1917), що обіймають матеріал з рр. 1594–1663, а головню від р. 1633, так, як він міститься в т. зв. “Донских делах” і “Донских книгах” колишнього архіву міністерства заграничних справ в Москві. Але ся збірка містить тільки частину офіційного московського архівного матеріалу; автор доповнив його іншими публікаціями, а подекуди і невиданими матеріалами, і на сій основі дав перегляд взаємовідносин Запорізького і Донського війська від XVI в. і до епохи Мазепи і Булавіна. Як такий перегляд його робота дуже корисна і буде необхідним підручником для дослідників історії козащини як української, так і велико-

руської. Заразом послужить цінним memento розроблення цих відносин і для доповнення друкованого матеріалу недрукованим. Українським дослідникам в інтересах вияснення історії своєї козаччини, очевидно, прийдеться приложити рук і до історії великоруської.

ВІКТОР ДАНИЛЕВСЬКИЙ. НАРИС ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ ОРГАНІВ СУСПІЛЬНОЇ ЛЮДИНИ (СПРОБА МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ТЕХНІКИ).

Харків, Д.В.У., 1929, 569 с., ціна 7 карб.

Автор — харківський інженер, протягом десятиліття випустив низку популяризацій з історії техніки і, нарешті, сягнув по завдання — дати повний курс, навчального характеру, історії техніки з історично-матеріалістичного становища. Такий курс викладав він в Харківському інституті народної освіти й Сільськогосп[одарському] інституті; програму його затвердив Харківськ[ий] інститут марксизму і лєнізму, а нинішню його редакцію методологічний комітет Нар[одного] ком[ісаріату] [народної] освіти дозволив до учбового вжитку. Тим не менше автор, з похвальною скромністю вважаючи нинішню книгу тільки першою пробою на сім полі, просить всякого роду критичних заміток. Тож і я вважаю потрібним долучити до них кілька своїх — на сторінках нашого видання.

Автор виходить з завваження Маркса в його “Капіталі”: “Дарвін повернув інтерес на історію природної технології, тобто на утворення рослинних і тваринних органів, сього знаряддя продукції в житті рослин та тварин. Невже не заслуговує такої самої уваги й історія утворення продуктивних органів суспільної людини, сієї матеріальної бази кожної окремої суспільної організації?” Розкриваючи зміст сього завваження, він ставить завданням науки “історії продуктивних органів суспільної людини”, котру він постулює, згідно з вимогами Маркса ж таки, — досліджувати історію активних механічних засобів, пасивних продуктивних знарядів (таких, скажімо, як печі, апарати для перетворення речовин) і, нарешті, — тих матеріальних умов, потрібних для того, щоб міг відбутися самий процес праці, що в сумі дасть історію організації виробництва. При тім, відповідно наголосові на суспільнім характері продукції, увага сеї науки мусить звертатися головнo на ті виробничі процеси, які мають суспільне значення і вартість, лишаючи на боці всякі механічні курйози і кунштштуки, і вияснити те значення, яке ті виробничі процеси мають для певної суспільної формації, для кожної економічної стадії, і навпаки — як ті матеріальні умови натискують на людину, вимагаючи від неї певних уліпшень техніки для розв’язання певних виробничих завдань.

Сю історію автор старається прослідити від початку, то значить від витворення самої людини, процесом праці, з антропоїдів — і до найвищих нинішніх типів продукції. З становища технічного ся історія розділяється, властиво, на дві дуже нерівні частини: виробництва машинового і передмашинового; межу між ними становить століття “від середини XVIII в. і майже до останніх десятиліть першої пол. XIX ст.”, котре автор називає “добою промислового перевороту, або промислової революції”. Але маючи на увазі вище подану вимогу — при з’ясуванні техніки ув’язувати її розвій

з загальними матеріальними умовами життя, він старається поділити передмашинову добу, або “еру ручних знарядь праці”, що становить три перші частини книги (с. 27–349), на історично-економічні підвідділи, а саме:

Перша частина — примітивне господарство, його виробництво й техніка (“Первісна техніка. Привласнювальне та раннє продуктивне (протонатуральне) господарство”), с. 27–168, поділена на вісім розділів: I. “Від мавпи до людини, походження знарядь праці” — від природних знарядь праці (каміня, дерева, кісті) до імітації їх (напр., кам’яна сокира — імітація щелепи, пила — імітація меча пили-риби тощо) — короткий (на жаль, занадто короткий!) загальний вступ (с. 27–38). II. “Техніка часів привласнювального господарства” — використання готових продуктів природи, палеоліт і початки неоліту (с. 39–619). III. “Вогонь” — техніка здобування і використання вогню в примітивному господарстві (с. 62–70). IV. “Техніка часів раннього продуктивного (протонатурального) господарства” — пізній неоліт і початки металургії (с. 71–98). V. “Первісне хліборобство” (с. 99–115). VI. “Обробна промисловість раннього продуктивного господарства” (с. 116–134) — історія посуду, примітивна кераміка, оброблення шкіри, перші тканини. VII. “Будівельна техніка часів привласнювального й раннього продуктивного господарства (будівництво житла)” — на с. 116–134. VIII. “Транспорт привласнювального та раннього продуктивного господарства”, с. 135–170.

Частина друга — “Ремісничка техніка. Рабовласницькі суспільства стародавнього Сходу”, с. 171–253, поділена на три розділи: IX. “Розвиток техніки — гідротехніка, двигуни, хліборобство” (с. 171–196). X. “Розвиток техніки по деяких галузях добувальної та обробницької промисловості стародавніх суспільств” (с. 194–217): гірництво, металургія, ткацтво, кераміка тощо. XI. “Будівельна техніка та транспорти” (с. 218–253). Матеріал тут головно єгипетський (єсть дещо з Месопотамії, Індії, з Японії) і античний, греко-римський, так що заголовок з “стародавнього Сходу” не зовсім підходить, і тому розділи X–XI говорять просто про “стародавні суспільства”.

Частина третя присвячена середньовічній і новій докапіталістичній Європі. Вона поділена також на три розділи, аналогічні з трьома піділами другої частини: “XII. “Хліборобство в Європі до доби промислового капіталізму” (с. 257–272). XIII. “Добувна та обробна промисловість в Європі до доби промислового капіталізму” (с. 273–320). XIV. “Транспорт в Європі до доби пром[ислового] капіталізму” (с. 322–346).

Що сказати з приводу сеї схеми та її переведення?

Автор ішов за новішими західноєвропейськими підручниками історії техніки, стараючись по-новому використати їх матеріал, але перша проба — досить зрозуміло — випала не зовсім вдатно: автор не вийшов з залежності від тих підручників, не вповні опанував їх матеріал і не доповнив його матеріалом, потрібним для тих завдань, для яких призначається його книга.

Передусім, на мій погляд, доба передмашинова трактована занадто коротко в порівнянні з машиною, і її технічна, а, особливо, ширше — економічно-виробнича еволюція не представляється з потрібною ясністю і повнотою, так, щоб читач чи слухач міг належно оцінити значення машинової техніки і наслідки зробленого нею перевороту в виробництві і матеріальних умовах життя.

Поділ матеріалу на три частини — господарство примітивне, старовинне (старий Схід і античний світ) і західноєвропейське середніх і нових віків — іде за старою шкільною традицією, а не відповідає спрямуванню автора. Скажимо, примітивні стадії культури. Їх же переживали всі люди, і нема причин характеризувати їх прикладами й інвентарем сучасних “диких народів”, там, де можна знайти такі самі явища і пам’ятки в ближчих нам сторонах. Ми маємо і на Україні палеолітичний матеріал, а неолітичний і ранній металічний навіть в такім багатстві, що воно відповідає багатьом вимогам історії техніки. Яка рація передруковувати сортименти неолітичного або бронзового знаряддя з швейцарських або австрійських знахідок, коли такі самі сортименти можна підібрати з робітень або становищ українських — Києва, Овручини, Трипільських становищ? Розумію, що авторі було легше взяти готові ілюстрації, приклади, аналізи з якого-небудь німецького Reallexicon-у* або підручника техніки, і для першої проби, котру хотілося подати якнайскорше (автор подав програму свого курсу на затвердження 1928 р. і весною того ж року виготовив до друку нинішній курс), се зрозуміло. Але очевидна річ, що в дальшій українській підручник історії техніки повинен ув’язати її якнайтісніше з місцевим матеріалом і його своєрідними відмінами. Коли автор — цілком правильно — ілюструє найвищі досягнення сучасної техніки технікою Дніпрельстану, то чи не треба б також і всю історію техніки, від палеолітичної робітні і до конвеєра, старатись ілюструвати, по змозі, українським матеріалом? Розуміється, де не можна відшукати відповідної ланки розвою виробництва в українським матеріалі, треба заповнити даними чужоземними. Мають всяку рацію і перваки якогось приладу, якоїсь машини, з точно задокументованою метрикою своєї першої появи, щоб їх подати як первовзір пізніших модифікацій і удосконалень. Але там, де потрібен типовий взірець, і його можна знайти в українським матеріалі, там, очевидно, треба його використати. Се ж багато наблизить до розуміння читача чи слухача історії виробництва, коли вона буде представлена взірцями з близьких йому місць, з відомої і зрозумілої природної і господарської обстанови.

Частина, присвячена виробництву примітивному, і частина, присвячена “старовинному суспільству”, до певної міри заходять одна за одну. Нема потреб повторяти з матеріалу єгипетського чи античного ілюстрації таких явищ, які вже дано в попередній частині. Автор тут показує над собою владу шкільної історичної схеми — її хронологічних чи культурно-історичних періодів. Тільки що я сказав, що примітивні стадії культури пережива-

ли всі народи; коли якийсь виробничий чи будівничий, чи транспортний процес уже показано в відділі примітивної культури, пощо ілюструвати його знову малюнками єгипетськими чи грецькими? Се нарушує, розриває суцільність образу еволюції виробництва, викликає вражіння, начебто єгипетська чи грецька культура мали якісь своєрідні, виїмкові початки, що се, так би сказати, були вибрані народи в історії культури, і їх культурні процеси не сходили на тих самих дріжджах, як і у обділених історією червоношкірих чи чорношкірих, з одної сторони, а наших предків — з другої.

Розділи, присвячені середньовічній Європі, з сього становища являються теж чистим методичним непорозумінням, викликаним, з одної сторони, тим, що підручники, які послужили авторові на взірєць, за старою шкільною схемою мусять по римській добі неодмінно перейти до середньовіччя, з другої — малюючи історію романо-германської культури новіших часів, вони звичайно вважають своїм обов'язком представити її перші відомі зав'язки, кельто-германські. В історії техніки, яка не має спеціально місцевого романо-германського спрямування, а ставить своєю метою представити різні етапи її ступневого розвою, ні одно, ні друге не має рації. Що уявляє з себе техніка, виробництво і організація економічного життя західноєвропейського середньовіччя? З одної сторони — факти примітивної техніки і виробництва германських племен в обстанові протонатурального — як його називає автор — господарства; з другої сторони — спадщина римської культури, в деградованих формах. Коли наводити перше — йому місце в розділах, присвячених примітивній культурі; друге — не має властиво інтересу, як всяка деградація; спинятись над амальгамними формами першого і другого — се можливо в історії західноєвропейської культури, але тут — при невеликих розмірах курсу — властиво зайве.

Кілька інкрустованих тут текстів з історії української економіки — зовсім не на місці. Уривок з Лазаревського про пізні пережитки хліборобства на “лядах” (розчищених зрубх), з Слабченка — про розробки, з Яворського — про хліборобські знаряди (с. 261–262) роблять дивне враження своїм випадковим характером, так само, як і відкриття на с. 281, що для українців першими учителями металевого ремесла були татари (за Яворським). Одно з двох: або писати історію техніки на Україні — але сього автор не мав заміру, хоч би навіть в формі додатку чи екскурсів при загальнім курсі; або ілюструвати українським матеріалом загальну еволюцію техніки — се я їй рекомендував би, але робити се там, де йде мова про певні моменти загального розвою техніки, і наводити сі українські форми і речі, поскільки вони ілюструють загальний поступ техніки і виробництва, а не мають характер випадкових екскурсів — а на Україні, мовляв, он як воно було!

З українською науковою літературою автор, видимо, обзнайомлений мало; тим часом за п'ятдесят з лишком літ — рахуючи від підготовки археологічного з'їзду в Києві на 1874 рік, що був зв'язаний з першою археоло-

гічною українською виставою і з науково поставленими розкопками, — для історії техніки на Україні по музеях і по виданнях матеріалу зібралось дуже багато! Я не бачу, щоб автор був знайомий з працями Антоновича, Гамченка, Мельник-Антонович, з працями про трипільську культуру. Не відомо йому, мабуть, що в першому томі моєї “Історії України-[Руси]” кілька разів зроблено підсумок того, що нам відомо про виробництво українських племен часів розселення. Не бачу посилки на такий же підсумок про слов’ян взагалі в “Слов’янських старинностях” Нідерле*. Не знаю, чи відома йому серія статей про різні роди використання продуктів і виробництва на Україні, що друкувалися в “Матеріалах до укр[аїнської] етнології” під ред. покійного Ф.Вовка*, і його ж огляд народної матеріальної культури в II т. видання “Украинский народ в прошлом и настоящем”*, і новіший курс Д.Зеленіна на “Die Ostslawische Volkskunde”* — всі ці праці дають багато пережитків примітивної техніки, що заховуються або донедавна заховувалися між народом, і я думаю, що автор з великою користю може вжити їх при новім обробленні своєї праці.

Належить також звернути увагу на стиль і виклад. Що, напр., сказати на такий вступ X розділу: “Характеризуючи у своїй ґрунтовній розвідці текстильну промисловість стародавнього греко-римського Єгипту, проф. Хвостов каже: “Обробка волокнуватих речовин у фараоновому Єгипті не залишалася на одній стадії, а повсякчас перебувала в стані еволюції і прогресу”. Ці слова відомого знавця стародавньої промисловості можна цілком застосувати до всіх галузей її, як це цілком безперечно доводить дослідження також і всіх інших знавців тих часів, як, напр., Фл. Петрі, Моргана, Масперо, Вількінсона, Ердманна та багатьох інших дослідників. Та завше, за всіх часів у кожному закутку життя панував закон, що його вперше вилловив геніальний грек Геракліт, якого підтримав Кратіл і надалі Демокріт: “Все тече, все міняється”... Отже, стародавня промисловість щодо форм своєї організації, щодо своєї техніки ніколи не мала чогось сталого, вічного, а якраз навпаки — завжди й неупинно еволюціонувала, прогресувала, як це завжди бачимо навіть в найменшій галузі її”.

Се вірно, але чому се треба було писати саме на початку X розділу і наводити такий великий апарат для підпертя такої загальновідомої речі — се неясно!

Треба звернути увагу також на ілюстраційну сторону. Тепер чимало подано ілюстрацій зайвих, себто неув’язаних з текстом і не пояснених, що вони властиво ілюструють. Чимало є таких, що для того, щоб вони мали якусь вартість, автотипії, зроблені за фотографіями, треба заступити чіткими креслениками, бо автотипії, перезняті з автотипій, в результаті дають невиразисті темні плями, які тільки даремно займають місце і дають неприємний вигляд книзі.

Сим кінчаю мої завваження в надії, що вони, може, придадуться авторові, а як не йому, то тим, що будуть займатися сею ж справою, безсумнівно важною і дуже потрібною в сучасних умовах.

**AUS DER HISTORISCHEN WISSENSCHAFT
DER SOVIET-UNION — VORTRÄGE IHRER VERTRETER
WÄHREND DER RUSSISCHEN HISTORIKERWOCHE,**

**herausg. von Otto Hoetzsch
(Osteuropäische Forschungen, Neue Folge, Band 6),
Берлін, 1929, 199 с.**

Засноване в Берліні незадовго перед війною (в жовтні 1913 р.) Deutsche Gesellschaft für Studium Osteuropas*, з метою “пособляти знайомості Німеччини з Західною Європою та її культурою”, не встигло розгорнути на добре свою діяльність, як налетіла імперіалістична війна і унеможливила сю роботу. Після війни і революції, потім як головний промотор сього Товариства проф. Отто Геч побував кілька разів в Радянському Союзі для відновлення наукових відносин, Товариство спільно з Вроцла[в]ським інститутом (Osteuropa-Institut in Breslau*) від р. 1925 стало видавати щомісячник “Osteuropa” для інформації про Рад[янський] Союз (в програму свою він включає і т. зв. Randstaaten* і прилеглі часті Азії, але фактично займається майже виключно тільки Росією, РСФСР). Поруч того друкує окремі монографії (Osteuropäische Forschungen*) — між ними вийшла книжка Д.Оляничина про Сковороду, обговорена свого часу в “Україні”*. 1927 року Товариство організувало в Берліні “Російський природознавчий тиждень” (“Russische Naturforscherwoche”) — серію відчитів російських природознавців, зібрану і випущену того ж року п[ід] з[аголовком] “Die Naturwissenschaft in der Sowjet-Union; Vorträge ihrer Vertreter während der “Russischen Naturforscherwoche” in Berlin 1927, herausgegeben im Auftrage der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas von Oskar Vogt”, 351 сторін[ка].

Літом 1929 р. Товариство організувало такий же “Російський тиждень істориків” — виставу історичної літератури Радянського Союзу і серії викладів. В зв’язку з виставкою видрукувано бібліографічний покажчик за десятиліття 1917–1927: “Die Geschichtswissenschaft in Sowjet-Russland 1917–1927”, а відчити, читані під час сього “Російського тижня”, випущено книжкою — котрої заголовок я тут виписав. Дійшла вона до нас не скоро, і тому обговорюємо її тут тільки тепер. Редактор проф. Геч поясняє, що редакція мала досить клопоту з перекладом російських відчитів і з стилістичною виправкою тих, що були подані в тексті німецьким, з їх спеціальною термінологією і т. д.

Всього тут надруковано десять рефератів. Два мають чисто інформативний характер: про архівну справу (В.Адоратський) і бібліотечну справу (Д.Єгоров) в РСФСР (в заголовку другого реферату значиться “Радянські республіки”, але говорить він, властиво, про Бібліотеку ім. Леніна в Москві). Характер наукових рефератів мають: акад. М.Покровського — “Початок російського абсолютизму”, акад. С.Платонова — “Проблема

північної Росії в новій історіографії (Біломорсько-полярні краї)”, акад. М. Любавського — “Заселення великоруського центру”, С. Дубровського — “Аграрна реформа Столипіна”. Сі належать до РСФСР. Два реферати акад. М. Яворського говорять про Україну: “Західноєвропейські впливи на ідейне формування соціального руху України в 2 і 3 четверті XIX ст.” і “Результати української історичної дослідчої роботи за р. 1917—1927”. Реферат акад. В. Пічети дотикає Білоруси: “Аграрна реформа Литовсько-Білоруської держави в 2 пол. XVI і на початку XVII ст.”. Цілком окремо стоїть доповідь Є. Пашуканіса про вояцькі ради Кромвеля. Редактор зазначає на вступі, що на “Тиждень” запрошено “істориків совітської Росії, що працюють над російською історіографією”, так що дві доповіді з всесвітньої історії, зачитані тоді, з’явилися як виїмок.

Як звичайно буває на таких міжнародних сеансах, доповіді в можливо короткій формі старались схарактеризувати можливо більші комплекси явищ, дати можливо широкі перспективи і узагальнення. В рамцях короткої бібліографічної замітки нема можливості входити в сі подробиці. Н[а]пр[иклад], щоб спростувати всі недокладності, які встиг подати акад. Яворський своїм слухачам протягом свого півгодинного реферату про еволюцію української історіографії і, зокрема, про мою історичну роботу, треба б було написати багато аркушів. Але на одну загальнішу справу хотів би я звернути увагу — на ту термінологію, в якій подає свою інформацію про “культурне життя Східної Європи” се “Німецьке товариство вивчення Східної Європи”. На обгортці книги читаємо, що тут мова про історичну науку в “Радянським Союзі”. У вступній статті редактор говорить, що на Тиждень прошено “російських істориків, що займаються історією Росії” (unsere Einladung war an die in Soviet-Russland arbeitenden Historiker, die sich mit russischer Geschichte beschäftigen). Зазначає, що хоч в уміщених рефератах головна увага звертається “на великоруську сторону”, але “не бракує в сім образі і не-великоруських частин, спеціально України”. Виходить, що Soviet-Union — се те саме, що Soviet-Russland. Osteuropäische Geschichte — се те саме, що russische Geschichte (стор[інка] IX внизу). Українські історики — се russische Historiker. Редактор висловлює жаль, що я не приїхав на се зібрання, дійсно, різні обставини не дали мені сеї змоги — але я і не підозрівав, що мене кликано як russischen Historikern — яким я ніколи не був. Працюючи в обставинах дуже тяжких, стягаючи на себе різні болючі неприємності, я добився, одначе, того, що ті, які мене знали ще в царських часах, знали як історика українського, а не руського. Що ж тепер, коли українська наука й українська історіографія стає вже, здається, загальноприйнятим фактом і якраз в сім напрямі веде національну політку Soviet-Union? “Німецьке товариство для вивчення Східної Європи” творить чи підтримує стару ілюзію про єдину “руську науку”, котрої частями являється наука українська і наука білоруська? Начебто для Товариства, що ставить своїм завданням освідомляти німецьке громадянство про культурне життя Східної Європи, заняття не зовсім підхоже.

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО ВИСОКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ім.МІХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ПРАЗІ.

Науковий збірник, т. I,
під загальною редакцією д-ра Василя Сімовича.
Прага, 1929, VIII і 576 с.

Сей збірник, як значиться на передмові, закінчено в падолисті 1929 р., у нас він з'явився тільки на весну 1930 р. в дуже невеликій числі примірників, так що рідко де можна його бачити. Тим часом містить він чимало статей з українознавства, які годиться мати на увазі:

В.Щербаківського — “Бронзові списи з вирізками на листі на території України і на Приураллі (британського походження, за Тальгреном)” — с. 531—540.

В.Січинського — “Етрусський дім і гуцульський «осередок»” (с. 370—381), автор звертає увагу на подібність, не шукаючи історичної розв'язки.

Хв.Слюсаренка — “Мітрідат Евпатор і населення України I в[іку] перед Хр[истом]”, с. 396—424.

М.Славінського — “Другий хазарський лист з X в[іку]”, с. 382—395.

Хв.Стешка — “Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні”, с. 425—440 (кілька загальних уваг, переважно бібліографічного характеру).

П.Феденка — “З дипломатичної діяльності Данила Грека”, с. 441—468 (перегляд друкованого матеріалу, автор трактує Данила як балканського патріота, що вірно служив інтересам України, сподіваючися від неї порятунку для своєї батьківщини).

С.Наріжного — “Гетьманство Ів[ана] Виговського”, с. 159—187 (зрецензовано в “Україні” за липень)*.

Д.Дорошенка — “Князь М.Рєпнін і Д.Бантиш-Каменський”, с. 90—108 (про українофільство Рєпніна, але про історію Б.Хмельницького Б[антиша]-Каменського — майже нічого).

З.Лиська — “«Запорожець за Дунаєм» С.Артемовського-Гулака та відношення сього твору до Моцартового «Уведення із Серайлю»”, с. 115—135 (детальна аналіза доводить, що про наслідування Моцартовій опери нема підстав говорити, тільки про загальні впливи італійського стилю на Моцарта і на Гулака).

Л.Білецького — “Поема «Мойсей» і розвиток ідеї й образу в літературно-поетичній традиції Ів[ана] Франка”, с. 7—28.

В.Сімовича — “Українські іменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні”, с. 305—369.

Книга видана гарно, навіть розкішно. Містить витяги з статутів і правил Інституту, але не подає ніяких відомостей про дотеперішню діяльність Ін-

ституту й далі його перспективи. З передмови довідуємось, що приводом до видання цього збірника було закінчення першої п'ятирічки існування Інституту в 1929 р. і що статті про життя і діяльність "патрона Інституту М. Драгоманова" вилучено в окремий збірник, що вже друкувався при кінці 1929 р. Про вихід його в світ досі не доводилося чувати*.

**J. RYPKA. WEITERE BEITRÄGE ZUR KORRESPONDENZ
DER HOHEN PFORTE MIT BOHDAN CHMEL'NYČKYJ
("Archiv Orientální: Journal of the Czechoslovak Oriental Institute",
Prague, vol. II, № 2, June 1930, с. 262–283)**

Перший розвідді чеського тюрколога Яна Рипки про листування Порти з Б.Хмельницьким я присвятив кілька слів в "Україні" за місяць липень ("З приводу листування Б.Хмельницького з Отоманською Портою")* і того ж місяця липня мав приємність одержати від автора другу розвідку з тої ж серії, котрої заголовок вписав я вгорі. В ній проф. Рипка займається листами, висланими з звісним султанським посольством на початку місяця ребіу-ль-еввель 1061 р. (кінець лютого — початок березня 1651 р.): подає з копією Гетінгенського університету султанську грамоту до гетьмана, опубліковану свого часу в "Памятниках" Київськ[ої] археогр[афічної] комісії* з оригіналу коронного архіву, що зберігався тоді в московськ[ом] архіві Мін[істерства] загран[ичних] справ, далі — листа від гетьмана до великого візира Ахмеда, з оригіналу музею Чарторийських у Кракові і, нарешті, листа від султана до хана в сій же справі з гетінгенського копією. Всі три — в факсиміле, в сучасній транскрипції і в німецьк[ом] перекладі.

Копія султанської грамоти не різниться від оригіналу, виданого в "Памятниках"; дата та сама: "початок місяця ребіу-ль-еввель 1061 р." Проф. Рипка справляє тільки деякі дрібні недокладності в перекладах сеї грамоти, уміщених у "Памятниках".

Лист великого візира не має дати — ні в оригіналі, ні на двох польських копіях, що заховалися в тім же музеї Чарторийських. Проф. Рипка доводить, що з трьох Ахмедів, що займали посаду вел[икого] візира за часів Хмельницького, до обставин найбільше підходить Мелек-Ахмед, що займав сю посаду від 5 серпня 1650 р. до 21 серпня 1651 р., і справді, зміст сього листа дуже нагадує листа вел[икого] візира до хана, виданого в сій же праці проф. Рипки, а він має дату: "початок ребіу-ль-еввеля 61 року".

Дефінітивно могла б рішити се питання копія листа, зацитована у Буцінського ("О Богдане Хмельницком", с. 125)* за московськими актами коронної метрики, як, соріа lista Mellit-Achmeta do Chmielnickiego, "під 1651 роком". Порівняння змісту, поданого Буцінським, з повним перекладом, поданим проф. Рипкою, не лишає сумніву, що перед нами той самий документ. Але супроти того, що оригінал, опублікований проф. Рипкою, дати не має, повстає питання, звідки ж узялась дата на копії коронної метрики, використаній у Буцінського? Чи се канцелярська поміта, чи пояснення перекладчика? Сі в'язки, де бачив сю копію й інші документи, переловлені поляками, Буцінський, тепер з московського архіву вернулись до Польщі, і проф. Рипці, що через своїх польських колег умів винайти потрібні документи в інших випадках, треба буде приложити старання, щоб

відшукати ці акти українсько-турецьких зносин, які свого часу бачили Костомаров і Буцінський, але лишили тільки загальні згадки або переповідження, не давши повних текстів і докладніших вказівок щодо їх походження. У Буцінського цитується з тих самих в'язок "кор[онних] метрик" лист Бекташ-аги до Хмельницького, лист Хмельницького до султана нібито з вересня 1651 р., лист вел[икого] візира до польського короля того ж року (с. 127–128). Прийдеться проф. Рипці за ними пошукати і обслідувати їх докладніш.

Третій лист, опублікований проф. Рипкою в нинішній студії, від султана до хана з початку ребіу-ль-еввель 1060 р. досі був зовсім незвісний. Зміст його тісно зв'язується з листом візира Ахмеда до гетьмана. Вел[икий] візир пише гетьманові, що згідно з його проханнями, висловленими в листах, пересланих з Осман-чаушем, посилається наказа ханові, молдавському господареві й сумежним башам, щоб помагали гетьманові, коли б йому загрожували поляки, а гетьман нехай подає відомості Порті про їх замисли, спеціально що було на останнім соймі, — і лист султана до хана справді обертається коло сих тем. Султан похваляє хана за те, що він зумів увести гетьмана в орбіту турецької політики, і поручає йому далі триматися сеї тактики, слідити за намірами поляків, особливо за тим, що вони ухвалять на нинішнім соймі, і боронити гетьмана против їх замислів.

Кінець кінцем, ми не дістаємо багато нового щодо сього турецького посольства в березні 1651 р., але відомості про нього значно уточнюються, завдяки нинішній студії проф. Рипки, а головне — ми дістаємо надію, що завдяки йому, солідності його дослідчої методи і запобігливості в збиранні літературного апарату і документального матеріалу, з якого він узявся до сеї теми, — турецько-татарська політика України часів Хмельницького буде нарешті розсліджена ґрунтовно. Наші тюркологи повинні в тім собі взяти приклад з проф. Рипки і піти його слідами в розслідуванні орієнтальних зносин української гетьманщини, а проф. Рипці належить щира подяка від українських істориків і побажання, щоб досліди його на сім полі посувались якшвидше!

**ALEKSANDER BRÜCKNER. DZIEJE KULTURY POLSKIEJ.
TOM PIERWSZY: OD CZASÓW PRZEDHISTORYCZNYCH
DO r. 1506.**

Kraków, 1930

**(Biblioteka Historyczna Krakowskiej Spółki Wydawniczej),
VII i 653 s.**

Визначний польський лінгвіст і літературознавець не перший раз береться до конструювання культурно-історичних образів, оперуючи літературним і мовним матеріалом. Навпаки, можна зазначити се як спеціальну його прикмету — потяг до малювання історичних й історично-культурних образів за поміччю філологічного і особливо мовного матеріалу як найбільш постійного, тривкого і, безсумнівно, документального. І тепер, проробивши величезну аналітичну роботу над “етнологічним словником польського мови”, очевидно, захотілось йому використати результати сеї аналітичної роботи для широкої синтези польської культурної історії і її початків, бідних матеріалом археологічним, ще біднішим літературним й історичним, так що мови являється головним джерелом до її пізнання.

Сю історію він починає від року 500 — як приблизно того моменту, “коли польські племена остаточно вирізнилися з слов’янської спільності”, і в сім першій томі своєї праці дає огляд першого тисячоліття такої народної окремішності польської — до року 1500.

Всякі старші процеси, культурні й соціальні, що переходили предки поляків перед сим моментом від окреслення, лишає він на боці — хоч фактично не обійшлося без порушення у вступних розділах таких передвступних питань, як археологічні сліди старшого залюднення польської території, вихідні пункти арійського розселення, праслов’янська територія тощо. Але сеї першій розділ (“часи передісторичні”, с. 3—30) має, власне, характер вступу. Властивий же виклад розділяється на три частини: “Польща поганська, VI—X віки”, до охрещення в 966 р. (с. 31—206) і “раннє середньовіччя”, 966—1300 (с. 207—414), і “віки XIV і XV” (с. 415—649).

В першій частині містяться такі розділи: загальні характеристики слов’ян VI—X в., племена польські, номенклатура топографічна і ймення людські; суспільні верстви, влада й її органи; родинне життя, вірування, матеріальна культура, пережитки сеї найстаршої доби. В розділі другім: церква, школа, письменство, мистецтво; державна організація, культурний поступ; Русь, Пруссія, Литва. В розділі третім: держава і церква, місто і село, шкільництво, література латинська і польська, мистецтво; Русь і Литва.

Книжка призначається автором для широких кругів, тому він, як каже, — “усунув з неї баласт науковий — цитати, полеміку, допускаючи її тільки з необхідності”. В дійсності полемічного елементу лишилось все-таки дуже багато — тільки він ведеться здебільшого без адреси, без скільки-

небудь докладного викладу поглядів, проти яких виступає автор, і без умотивування поглядів автора — часом зводиться до простого позначення одним словом “це те-то”, так що се, властиво, лишається зрозумілим тільки [пропуск у машинопису] уже ознайомленим з літературного питання, що се, мабуть, відгадати, які саме погляди лежать за такою [пропуск у машинопису] згадкою. Так само сорозмірно багато місця займається різними маленькими екскурсами автора — особливо з приводу певних слів і термінів, назв. Декотрі з них мають ширший інтерес, інші цікаві тільки для спеціалістів. Вони являються результатом спеціального інтересу автора до того чи іншого факту, документа, питання і не дуже-то вкладаються до тої схеми популярної історії культури, яку нібито ставить собі автор. Се не так “історія польської культури”, як збірка більш і менш цікавих і цінних заважень автора на теми історії польської культури, не дуже щільно ув’язаних і дуже суб’єктивно забарвлених. Його екскурси в літературу питань, оцінки праць, критика поглядів носять виразні прикмети суб’єктивізму. Спеціаліст знайде в них багато цікавого, такого, що розбуджує гадку, піддає нові думки. Але се не книга “для широких кругів”.

“Усунення наукового баласту”, як висловляється автор, — то значить часть джерел, відкликів до літератури і под. — не стільки улегшує читання, скільки позбавляє об’єктивної вартості завважання і висновки автора.

Як сам він признає, там, де не стає йому фактичного, документального матеріалу, він широко користується гіпотезою і аналогією, але далеко не всюди застерігає при тім читачів. Особливо широко використовується ним для аналогій культурно-історичний матеріал чеський, взагалі західнослов’янський і східнослов’янський. Володіючи значним читанням в нім, він широко притягає його для заповнення прогалин в матеріалі, сорозмірно значно біднішим, навіть таки дуже бідним для старої доби — як се зазначає не раз і автор. Але що при тім джерела не вказуються, пам’ятки не позначаються, читач часто не знає, чи має він до діла з фактом польським, чи притягненням за аналогією з матеріалу, скажім, українського. Український читач, знаходячи цікаву аналогію в сій “історії польської культури” для фактів українських, кінець кінцем не знає, чи йому дійсно дають аналогічний польський факт, чи се той же самий український, йому добре звісний, тільки включений автором до історії польської культури за відсутністю аналогічного факту польського. Він, кінець кінцем, довідується, як уявляє собі автор ту чи іншу сторону польської культури за поміччю західно- і східнослов’янських аналогій, а не те, як виглядала ся сторона за фактами польського життя, польських джерел.

Автор виходить з тези про центральне становище Польщі серед слов’янства. Далеке від моря, від великих транзитних шляхів і огнищ світової культури, польське життя визначалось бідністю, монотонністю і консервативністю, через що зберегло, мовляв, краще, ніж де, “слов’янську природу”, типовий для слов’янства побут, спільний для сусідніх західно- і східнослов’янських племен.

Два епохальні моменти — сформування деспотичного монархізму енергією і безоглядністю двох П'ястів — Мешки і його сина Болеслава — виривають польські племена з сеї енергії, збивають їх в суцільну національну спільноту; новозаснована латинська церква стає її цементам, церковний зв'язок перетворюється в тісний культурний зв'язок з Заходом, і з сим витворюється межа між польським народом і східнослов'янським світом, зв'язаним з Візантією, що все глибшає з часом. В дальшій підчеркується органічність і постійність соціального і культурного зросту Польщі: “Розвій був спочатку дуже повільний; не зазнав ніяких перерв (крім розрухів 1038 р.), ані реалізації — бо політична безсильність Польщі не ослабила занадто культурного поступу. Доперва Казимир В[еликий] незвичайно приспішив сей рух...” Поволі росла будова польської культури, але під прихильними знаками; не струснули її ніякі релігійні конвульсії, ніякі хрестоносні походи на невірних, чужих чи своїх, ані боротьба класова, внутрішня, соціальна. В тім віковім спокою народний організм, не виставлений на тяжкі пригоди [пропуск у машинопису] і асимілювати чужі, причіплені до нього елементи, християнські й інші. Під їх впливом ублагороднювалась слов'янська натура. “Те, на що здобулися чехи, через малі розміри своєї землі, припало в уділ Польщі: органічне сполучення здобутків з дарами слов'янської природи, витворення окремого типу культури — “старопольського”, домашнього — на європейській підставі”. Польща здобула першенство серед слов'янства в XV—XVI віках, стратила його в часах свого занепаду, в в. XVII—XVIII, але “скоро наново скріпила зв'язки з Заходом — ослаблені, але не розірвані, і з новим напруженням почала похід до ідеалу — давніш не осягненого в цілості, сполучуючи з домашньою традицією і віддаючи жертви в протесті против позбавлення державності”.

Для повноти сього образу автор вважав потрібним виложити також поменші начерки культурного життя Руси і Литви, не ясно — чи з огляду на вагу їх в історії Польщі, чи на ролю їх як провінцій її. В розділі, присвяченім давній Руси (с. 383—404), він відзначає близьку подібність староруського й старопольського життя в його початках: “Спочатку була се культура майже однастайна, праслов'янська (“культура городищ” — як він її називає); поляне, древляне й інші [і] не ріжнилися від вислян, полян й інших — те було у них спільне, а відмінне від інших слов'ян, що вони своїх первісних осідків не кидали, провадили далі спокійне життя, не підпадаючи чужим нападам <...>, тому краще заховували його прикмети, ніж інші...” В історії польської культури руська не мала б місця як тип цілком окремий, коли б не переплелася доля обох племен і обопільні впливи не заважали на них так сильно.

Польща здобувала Руські землі, спочатку часами — потім здобула їх на постійно не так зброєю, як культурою й колонізацією, кінець кінцем опанувала все вище громадянство руське і витиснула свою печатку на руській літературі XVII віку. Русь видала Польщі свою шляхту, збільшила ряди

тих, що пишуть польською мовою, і навіть в XIX в. зазначила свої прикмети в школі українській і литовській. Коли хотіти представляти історію польської культури вповні, не можна поминути її східних сфер впливу [пропуск у машинопису], а се змушує до обзнайомлення з його побутовими умовами. Можна було б сподіватись, що автор звернув увагу на взаємини Польщі й Руси та їх обопільні впливи, — але нічого подібного, автор дає просто дуже короткий, побіжний начерк історії культури Руси, головню Київської; застерігається, що він може її в сій праці так детально викладати як польську, але постає питання, пощо, властиво, й взагалі викладати тут. Короткий екскурс в історію культурних відносин України й Білоруси XV віку містить кілька уваг на тему упадку тутешньої культури, маленький екскурс про Фіолеві друки, короткі згадки про флорентійську унію і раціоналістичний рух XV в. (*zydowstwo*). Все се виглядає досить випадково і безпланово.

Така загальна схема сеї праці, що сильно тхне старими історичними концепціями, складеними *dla rokrzerpienia ducha**, без глибокої соціальної аналізи, без використання нових методів соціологічного дослідю, але, безсумнівно, дає багато цікавого в подробицях.

**INTERNATIONAL BIBLIOGRAPHY
OF HISTORICAL SCIENCES. FIRST YEAR (1926).
Edited by the International Committee of Historical Sciences,
1930, LXVII i 366 s.**

Це цікава спроба інтернаціоналізації наукової праці. Головний заголовок англійський, менші заголовки мовою німецькою, іспанською, французькою й італійською — мови, прийняті на інтернаціональних історичних конгресах. Редакція була доручена німецьким історикам (перший редактор Райнке-Бльох помер перед закінченням — йому присвячена книга, котру довів до кінця проф. Гольцман у Галле); тому передмова і внутрішні заголовки німецькі. Друковано книгу у Франції. А на титулі, замість місця виходу книги, стоїть місце офіційного пробутку Комітету — Вашингтон. І, мабуть, через недогляд не показано, де можна сю книгу набувати.

Як маніфестацію інтернаціональної наукової роботи треба оцінювати і сю книгу, і взагалі сей план інтернаціональної історичної бібліографії. В інструкції її складання, виробленій 1928 р., читаємо:

“Публікації про поодинокі краї, провінції й міста* — за небагатьма виїмками виключати. Загалом втягати тільки праці, присвячені відносинам держав і народів між собою. Вони мусять значити дійсний поступ історичного пізнання. В ніякім разі наш річник не має заступити місця національних історичних річників; навпаки — в кожному поодинокім випадку треба добре розважити, чи дана праця досить важна для того, щоб бути включеною в інтернаціонального річника. З-поміж історичних представлень мусять бути виключені навіть роботи великої наукової вартості, коли їх інтерес не виходить поза межі якоїсь одної країни. Суцільні, великі історичні представлення якогось одного краю або великі начерки культурного уділу цілого народу або окремих його розгалужень загалом треба включати, бо тут можуть бути показані відносини до інших країв та їх споріднених процесів. Особливо се належить до писань визначних учених або суцільних праць, опертих на власних дослідах. Навпаки, треба лишати на боці розвідки спеціальні і представлення, що обмежуються певною територією. Також треба мати на увазі, що наш інтернаціональний річник так само як не має заступити собою національні покажчики, так само не бажає і не може зайняти місце спеціальних бібліографій історії церков, літератур, права, господарства, мистецтва. З усіх сих ділянок треба вибрати тільки те, що мало вплив на загальний культурний розвій народів. Для новішого часу всі чисто політичні роботи виключаються” (с. X—XI).

Провідні ідеї ясні, хоча виложені в сій інструкції досить плутано. Їм не можна відмовити певної раціональності: зложений в таким аспекті покажчик

того, що підіймається над вузькомісцевими інтересами і освітлює загальніші соціально-економічні і культурні процеси, міжнародні зв'язки і кооперацію, був би дійсно цінним доповненням покажчиків бібліографії певних дисциплін, країв, держав і національностей (того, що ся інструкція досить неявно називає національною бібліографією, мішаючи поняття національності і держави, як се здавна повелось на Заході). Але зробити такий покажчик не так легко, і та перша проба, яку маємо тепер в результаті більше як трьохлітньої праці великої інтернаціональної колегії фахівців над науковою продукцією 1926 року, — найкраще показує, як трудно здійснити такий план.

Бібліографічна комісія, вибрана на інтернаціональним історичним конгресі в Женеві в травні 1926 р., зібралась на першу ділову нараду в Парижі в жовтні того ж року. Роботу розділено між представниками 25 держав, представлених в Інтерн[аціональному] комітеті (вчисляю в тім порядку, як вони вчислені в книзі, за німецькою абеткою): Бельгія, Колумбія, Данія, Німеччина з Австрією, Естонія, Фінляндія, Франція, Греція, Великобританія, Італія, Югославія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Палестина, Польща, Румунія, "Росія", Швеція, Швейцарія, Іспанія, Чехословаччина, Венгрія, Америк[анські] Сполуч[ені] Держави. Прийнято такий принцип, що кожен відділ буде доручений представникам кількох держав — напр., середньовічну історію оброблять представники Німеччини, Італії й Норвегії, новочасне мистецтво і науку — представники Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Спол[учених] Держ[ав] Америки. Вони мали розділити між собою підвідділи визначеної їм ділянки науки і т. д.

Але ся метода показалася цілком непрактичною. З одної сторони — ті, що робили остаточну вибірку карток, не завжди могли зорієнтуватися, наскільки варткі ті чи інші праці і котрій дати перевагу, коли загалом треба скоротити число карток. З другої сторони, ясно, що представники 3—4 держав, котрим доручався певний відділ, не мали докладного перегляду, що вийшло в інших літературах, не заступлених в тій групі фахівців, якій доручено певну наукову ділянку. Прийшлося відступити від сеї системи і доручати представникам певної країни робити вибірку з наукової літератури сеї країни для всіх питань. Але тут знову постало питання: чи має такий представник зібрати літературу, тільки друковану в його державі, чи доповнити її також і заграничною літературою до історії його краю чи народу? Бо ж, кінець кінцем, чех, може, краще знає, що вийшло цінного до історії Чехії на території Німеччини, ніж німець — спеціаліст від німецької історії, і т. д.

Багато пошкодило також бажання можливо скоротити сеї покажчик, не робити його волюмінозним. Хоч на видання сього бібліографічного річника Інтерн[аціональний] комітет дістав спеціальну дотацію від одної дами з родини Рокфеллерів (крім загальної дотації на потреби Комітету, з фонду того ж Рокфеллера), і нею забезпечено видання трьох річників, але він

все-таки поставив їм дуже тісні межі. До сього першого тому ввійшло всього тільки не сповна 5 тисяч назов, число дуже мале, і бажання втиснути весь матеріал в такі тісні межі мало той неприємний наслідок, що різні дрібні і маловажні речі, включені до сього покажчика, витиснули собою речі, далеко більше цінні, — тому що, на думку укладчиків, вони не виявляли досить маркантно* того міжнародного характеру, що ставився головним принципом вартості. Коли б у сім покажчику було дано місце не 5, а 20 тис. карткам (що ще таки не було б багато), можна було б спеціальними значками відрізнити те, що, на думку укладчиків, має більше того міжнародного характеру, не викидаючи того, що мало більш локальний інтерес, бо ж, кінець кінцем, суцільне представлення певної епохи в житті країни не може не зачіпати певних суголосних течій в житті інших країн — як се зазначує і сама інструкція! Тепер же, безсумнівно, відсіялось багато повноважного зерна, і те, що лишилось, дає дуже мало історикові, навіть жадному якраз тих міжнародних зв'язків.

Бібліографія уложена в такій системі:

Помічні науки: палеографія, дипломатика, книжна справа, хронологія, генеалогія, сигілографія і геральдика, нумізматики, мовні допомічні засоби, історична географія, разом тільки 284 назви, дуже мало — і притім багато зайвого.

Підручники і праці загального характеру: бібліографія, бібліотекознавство, архіви, музеї, історія історіографії, методика і філософія історії (!), фольклор, загальна історія, історія права, господарства, транспорту, культури, знання і навчання, мистецтва, релігії, філософії, літератури — разом 791 назва; з того на весь фольклор припадає 15 назов, на економіку, транспорт і соціальну історію — разом 50 і т. д.

“Передісторія і рання історія” (кінчаючи ранньою залізною культурою) — статті з археології, історії колонізації і т. ін., всього тільки 149 назов.

“Народи старого Сходу” — 203 назви. Греція — 154. Рим — 208. Християнська церква до Григорія Вел[икого] — 104. Візантія — 56.

“Середні віки” — джерелознавство, “загальні представлення”, політична історія, право, господарство, культура, література і т. п. — разом 732.

Нові часи — загальні праці 248, релігійне життя — 188, культура — 471, економічна і соціальна історія — 278, устрій і право — 168, відносини міждержавні (тут колонізація — війни, кінчаючи останньою імперіалістичною, і відносини після неї) — 730.

Азія — 97. Африка (до колонізації) — 18. Америка (те ж) — 26.

В сумі європейська історія нового часу займає без малого половину; але се, головнo, відносини між великими державами і їх культурне життя; “малі нації” представлені здебільшого слабо.

Зілюструємо результати сього методу на прикладі саме нашої історії. В 1926 р., коли організувалась ся бібліографічна робота, Україна не була

представлена в організації; її історична література попадала в круг зору укладчиків, оскільки щось з праць українських дослідників було приготоване польськими або російськими укладчиками, або се були українські реферати в різних західноєвропейських виданнях. Польську бібліографію складав варшавський проф. М.Гандельсман, російську — проф. Єгоров, заступник директора Бібліотеки імені Леніна в Москві (кол. Румянцевської).

З українських видань знаходимо посилки на “Записки Н[аукового] тов[ариства] ім.Шевченка у Львові” і на видання львівського Національного музею ім.Шептицького. Ні “Україна”, ні “Черв[оний] шлях”, ні “Київ і його околиця”, ні “Архівна справа”, ні “Праці комісії історії зах[ідно]-рус[ького] і вкр[аїнського] права”, ні “Наук[овий] збірн[ик] Харків[ської] н[ауково]-досл[ідної] катедри історії укр[аїнської] культури”, ні “Первісне громадянство”, ні “Історія укр[аїнської] літератури”, що вийшла того року, не попали в око укладчикам — хоч містили, власне, той матеріал, що включався до цього покажчика. Але єсть брошура Л.Василевського “Ukrainiska sprawa narodowa”*; єсть стаття В.Щербаківського про палеолітичні нахідки в Гонцях, бо була уміщена в “Eiszeit”*; єсть стаття Брика про Франка — тому що була надрукована в “Slov[anský] Přehled’i”*; єсть стаття про “Союзний десант на Україні” — бо була надрукована не в укр[аїнській] “Літописі революції”, а в ленінградській “Звезде”*.

Бібліографічний матеріал за р. 1927 Історична секція наша послала сього року укладчикам від себе — довідавшись докладніш про план і організацію сеї бібліографії. Побачимо, наскільки вона буде використана в наступнім річнику.

**МИХАЙЛО ГНІП.
ГРОМАДСЬКИЙ РУХ 1860-х рр. НА УКРАЇНІ.
КНИГА ПЕРША: ПОЛТАВСЬКА ГРОМАДА.**

**Державне видавництво України,
1930, 236 с., ціна 1 карб. 70 коп.**

Се цінний матеріал для історії українського життя 1860-х років, хоч книга дає менше, ніж обіцяє заголовок. Властиво, маємо тут допити полтавських діячів Лободи, Шиманова, Строніна і лубенського Шевича в спеціальній слідчій комісії в Петербурзі в листопаді і грудні 1862 р. До сих протоколів, збережених в архіві III отделения і надрукованих в цілості (с. 69—189), додано зібраний тим же III отделением матеріал — листування, літературні твори (с. 190—234), і се попереджене вступними замітками автора (с. 5—68). Він збирає в них відомості про українське життя Полтави 1860—1862 рр., беручи за вихідний момент приїзд до Полтави Куліша весною 1860 року і потім спиняючись головню на тім, що він зве “Полтавською громадою”.

Термін сей виступає в слідчих актах, проте ні слідству не вдалось сконстатувати організованого характеру сих українських сходин і нарад, і автор також не поставив сього питання, наскільки дійсно існувала в тих часах в Полтаві “Громада” як організоване товариство. Він пише на с. 7: “Полтавська громада виникла десь улітку 1861 року, коли стали відбуватися постійні щотижневі її збори, вона об’єднала навколо спільної, спочатку культурно-освітньої, праці до того розпорошених поодиноких осіб. Полтавська, як і інші наші громади, не мала певних організаційних форм, визначеної політичної програми. З гаслом — праця на користь народу — до громади приставали люди з різними суспільними настроями і поглядами. Дехто з них лише цікавився, дехто брав участь у її діяльності, заходжуючись коло читань для народу, коло викладання в недільних школах, складання підручної літератури тощо. Андрій Шиманов у листі до свого приятеля Василя Гнилосирова навесні 1862 р. число громадян визначає в 60 чоловік. Коли залічувати сюди всіх, хто так чи інакше виявляли себе в культурно-громадському русі, то цифра ця не перебільшена”. Виходить, що “Громади” як організації, властиво, не було. Се назва для людей, які “так чи інакше виявляли себе” в укр[аїнському] житті. Се приблизно те становище, на яким стояв Шиманов на слідстві, відповідаючи на запит про громади, що назву “Громади” давано жартом* людям, які брали участь в складанні українських підручників. Але разом з тим д[обродій] Гніп говорить про “постійні щотижневі збори”, себто про організацію, і на кінці своєї розвідки виразно підчеркує, що після того, як з Полтави забрано видніших діячів, “громада як організація перестала існувати”, а (на с. 43—44) наводить “устав Полтавской громады по догадкам почтеннейшей публики”, що в своїй жартів-

ливій формі доволі ясно травестує обряд приймання до громади і прийняті в ній форми (“Все совершающееся в громаде должно быть облечено в непроницаемую тайну, для чего письменность воспрещена”, і под.).

Отже, що таке була “Полтавська громада”, що стоїть на заголовку книги, се треба б ще вяснити. Автор натомість вичисляє 21 ім’я як “визначних осіб” серед “досить численного гурту” (не зовсім ясно — якого, тих що “так чи інакше виявляли себе в культурно-громадському русі”?), подає про них коротенькі відомості в примітках і без дальшого мотивування приймає се як склад полтавської громади — на тім і кінець. Чи дійсно були се “визначні особи” між тими шістьма десятками, нарахованими Шимановим і прийнятими автором, чи в дійсності тих шести десятків йому не вдалося дійти, і він набрав тільки сих 21, а поза тим бере цифру Шиманова на віру, лишається неясним. Деякі ймення виринають під кінець праці — напр., Йонин, згаданий Мезенцовим в 1863 р.* як полтавський діяч (с. 65).

Певно дальші досліди і самого автора й інших дослідників дадуть і більшу скількість учасників українського культурного руху, докладніше означать, що з них творило “громаду”, наскільки вона була організована, і що становило її ширшу базу.

Автор ширше спинився на кількох особах: Кониському, Кулику, Пильчикові, Строніні, В.Лободі, Єл.Милорадовичці, і то не маючи заміру вичерпати відомості про них, а про інших обмежувався здебільшого коротечкими нотатковими поясненнями, без показання джерел. Я вважаю потрібним звернути увагу на се, бо воно трапляється досить часто в обслідуванні всяких таких колективних явищ. Докладні відомості про людей, що їх складали, — се діло першорядної ваги. Дослідник повинен старатись придбати можливо докладні відомості про всіх учасників, яких являють йому джерела, і зафіксувати здобуті дати можливо докладно і точно, а не обмежуватися загальними голословними висновками, які читачі і дослідники змушені будуть брати на віру. До кожної біографічної дати мусить бути показане джерело, де вона засвідчена, — се дасть поняття про її певність і послужить опорою для всяких дальших розшуків. Так само мусить бути точно документована кожна дата щодо організацій та їх діяльності. Без того всякі архівальні досліди тратять більшу частину ваги для дальшого досліду. А не треба ж забувати, що такі праці, як отся книга М.Гніпа, — се тільки цеглини, орієнтаційні точки для дальшої роботи. Ми тільки що приступаємо до розслідування масового українського руху. Я з приємністю бачу на заголовку книги д[обродія] Гніпа наголовок: “Громадський рух 1860-х років”, судячи з тексту можна сподіватись від нього дальших розвідок не тільки про громаду полтавську, але і харківську, київську, чернігівську. В своїй нинішній праці він виявив і хист, і сумлінність, через се я й уважав потрібним зробити сих кілька завважень, маючи на гадці не тільки його, а всю ту фалангу робітників, що взялись тепер за документальне розроблення масового українського життя XIX віку.

Роблячи загальні підсумки, даючи загальні образи сього життя, не закривати ними всеї проробленої підготовчої праці, а навпаки — лишати наявною, приступною провірці свою аналітичну, документальну роботу. Проробляти її можливо вичерпливо і чітко, так, щоб коли якийсь загальний висновок, образ, характеристика в дальшій досліді виявить свою неповноту, однобічність — що в процесі соціально-історичної роботи властиво неминуче, — лишались для дослідчої роботи тривким здобутком документальні факти, провірені і систематизовані. Не самі тільки тексти документів — коло котрих кожному новому дослідникові прийшлося би проробляти наново аналітичну роботу, — а вже готові зводки з іншим аналогічним матеріалом, провірені і зведені, підсумовані факти. (Неминуче потрібні покажчики, бажані також докладні хронологічні табельні.) Нинішня книга робить настільки приємне вражіння, що я хотів би бачити по ній довгий ряд таких документальних монографій — тривких цеглин нашої культурно-історичної і соціально-історичної будови, до котрої вже треба приступати гуртом, широкою лавою молодих і свіжих сил.

**ЗБІРНИК МУЗЕЮ ДІЯЧІВ
НАУКИ ТА МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ.
ТОМ І, ПРИСВЯЧЕНИЙ МИКОЛІ ЛИСЕНКОВІ
(Збірник Історично-філологічного відділу
Всеукр[аїнської] академії наук № 94),
Київ, 1930, 178 с.**

Збірник сей зложено ще в 1927 р. з нагоди 15-ліття з дня смерті М.В.Лисенка, одночасно з комеморативною виставою, спорудженою тоді тим же Музеєм. Але з призбираних тоді статей тільки частина вийшла в сій книжці, тому пояснюється деяка неповність її змісту.

Перша і найбільша розміром праця належить К.В.Квітці; під назвою “Фольклористична спадщина М[иколи] Лисенка”^{*} дає він критичний реєстр тих осіб, від яких М[икола] В[італійович] записував видані ним народні пісні і виказ записаних поданих номерів. Реєстр споряджений з величезним накладом праці, з незвичайно документальною і бібліографічною повнотою: автор переводив спеціальні розвіди і розпити, щоб виявити тих осіб, які наспівували Лисенкові пісні або постачали йому готові записи.

В результаті виписується широкий круг аматорів і знавців (не теоретичних, але практичних) народної пісні 1850—1880 років — та співлюбна Україна, головню інтелігентська і півінтелігентська, яка неорганізовано, але стихійно і влучно мотивувала і досконалювала народну музику, що була тоді, можна сказати, — головним проявом, а з тим і головною ареною національної творчості. Здобуток дуже цінний — але, на жаль, автор, наче втомившись від праці, вложеної в цю чорну лабораторну роботу, майже не дав підсумків. Не схарактеризував сю культуру народного співу середини ХІХ століття, що, може, кінець кінцем прийдеться признати за кульмінаційний пункт в розвою національної української музики, не дав їй оцінки з становища загальномузикологічного і спеціально — еволюції народної музики. Обмежився кількома побіжними завваженнями на ролю інтелігентської верстви — від котрої головню збирав свій матеріал Лисенко — в консервації народної пісні. Посилаючись на інших знавців народної пісні, у інших народів, наш автор доводить, що не належить недооцінювати і легковажити цього матеріалу, тому що він не зачерпнений безпосередньо з народних уст, бо репертуар частково буває спільний верстві інтелігентській і народній — [пропуск у машинопису]^{*} сі репертуари зв’язуються різними переходовими ланками, де мішаються музикальні й поетичні елементи, інтелігентські й народні чи обнародовані в ріжній мірі. Спостереження дуже інтересні, які тим більше змушують бажати, щоб автор повернувся до сього матеріалу пізніше, аби висловити з нього вичерпуючі висновки. Не тільки з становища чисто музикального, але і з становища національного українського руху, його [пропуск у машинопису] — се проблема уваги пильної і невідкладної.

В невеликій спеціальній розвідці Д.М.Ревуцький* зібрав відомості про одну з тих співачок, від яких записував пісні Лисенко, — Меланії Загорської. Досі були тільки побіжні і дуже загальні відомості про сю талановиту співачку, приятельку Оп.В.Марковича. Д.М.Ревуцький потрапив добути відомості бодай зверхньої біографії сеї багато обдарованої й тяжко скривдженої життям людини, яку сучасники, що чули її, оцінюють як явище феноменальне — останню велику співачку, як Вересай був останнім кобзарем. Знов-таки повторимо висловлену гадку: чи не помилялися ті, що вважали музичну красу середніх десятиліть ХІХ [ст.] за останні відблиски якихось давніших кульмінаційних досягнень, — коли в дійсності, може, якраз сі часті і сі люди були кульмінаційним моментом розвитку тої народної пісні, що культивувалась, власне, на стиках народних верств з півінтелігентським і інтелігентським першої половини й середини ХІХ віку.

Той же Д.М.Ревуцький подав текст “Андраціади”* — народної опери 1860 років — з кількох рукописних варіантів, з коментарем до нього. З багатого листування Лисенка, що переховується в Музеї, видно кілька-десять цікавих і старанно аднотованих мотивів.

Появу збірника належить привітати і побажати скорішої появи дальших випусків.

**АЛЕКСЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ШАХМАТОВ,
1864–1920****(Академия наук СССР,
Очерки по истории знаний, [вып.] VIII),
1930, 103 с.**

16 серпня цього року* скінчилось десять літ з дня смерті незабутнього історика мови і культури Ол.Ол.Шахматова. Ленінградська Академія наук* відзначила сю річницю виданням отсеї книжечки, спорудженої донькою небіжчика Софією Шахматовою-Коплан і зятем його Б.Коплан під редакцією ак[адеміків] С.Ф.Ольденбурга і Є.Ф.Карського. Вона містить коротеньку автобіографію Ол.Ол.Шахматова, “біографічну канву” його життя, зложену вищеназваними близькими до нього людьми, і покажчики праць небіжчика.

Результат нібито і не показний — але пророблений на підставі величезного матеріалу. Архів Шахматова, переданий до рукописного відділу бібліотеки Академії, містить 17 тисяч листів від двох тисяч осіб; вони були переглянені укладчиками, також листи самого Ол[ексія] Ол[ександровича] — розкидані по різних публічних і приватних збірках, друковані звідомлення і навіть архівні справи тих установ, де працював Ол[ексій] Ол[ександрович], і т. п. Праця велика, виконана з піетизмом і всею потрібною солідністю. Вона пригадує все багатство і різнородність велетенської праці, проробленої небіжчиком, многосторонність його інтересів, імпульсивність, з якою він відкликався на преріжні справи не тільки чисто наукові, але й громадські. Цікаво, наприклад, відзначити для українських дослідників наведене з його листа до Ф.Є.Корша 1890 року, що, складаючи свій перший університетський курс “русского языка”, Ол[ексій] Ол[ександрович] пише про “образование трех русских народностей, об отношении между собою языков великорусского, украинского и белорусского” (с. 20), нагадати такі факти, як участь О[лексія] О[лександровича] в академічній комісії “об отмене стеснений малорусского печатного слова” 1905 р., його пропозицію видання “южнорусских летописных списков” в археографічній комісії 1906 р., участь в комісії “по вопросу о правописании в словаре укр[аинского] языка” 1907 р.; лайливо донощицьку статтю “Л.Волкова” (псевдонім київського цензора) в “Московских ведомостях” 1905 р.: “Два академіка”, против Ф.Є.Корша і О.О.Шахматова, з обвинуваченням за українофільство і агітацію на користь “білоруського сепаратизму” і под. Тим більше приходить бажати, щоб якнайскоріше за сею “біографічною канвою” з’явився сам життєписний матеріал про цього ученого-громадянина: докінчена була друком його біографія, списана його сестрою (досі видано тільки перші роки, що описує дитячі роки Ол[ексія] Ол[ександровича]), приступлено було до публікації його листування, до написання повної біографії і т. п.

Важним кроком для об'легшення цього завдання було б сконцентрування біографічного матеріалу про Ол[ексія] Ол[ександровича] в бібліотеці Академії, куди перейшов його персональний архів, аби передано було туди передусім все те, що переховується в інших публічних збірках (в Публічній бібліотеці тощо), а далі пороблено було заходи, щоб, по можності, постягати туди ж і те, що переховується по збірках приватних. Діяльність Ол[ексія] Ол[ександровича], його недокінчені плани і наукові замисли повинні виступити на яв перед науковим світом якнайскоріше — поки вони ще мають не пережити вартість. З цього погляду, треба сказати правду, за минуле десятиліття було зроблено мало. Тим жвавіш треба надолужити се в найближчих роках.

КОМЕНТАРІ

Розділ І ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Вікопомна дата

Стаття була підготовлена для першого числа часопису “Україна” за 1931 р. до 50-річчя трагічної дати страти революціонерів-народовольців, які організували та 1 березня 1881 р. здійснили терористичний акт проти російського імператора Олександра II. Проте через репресії, яких тотально зазнали співробітники Історичних установ М.Грушевського, та припинення виходу журналу стаття надрукована не була. Вперше опублікована у двотижневику: Старожитності. — К., 1992. — № 18/19. — С. 9–13 (вступне слово, підготовка тексту, примітки С.Кіржаєва).

Машинопис з авторськими правками чорнилом, редакційними правками чорнилом та олівцем і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17169. — 34 арк.). Підпис на початку статті: *Акад. М.Грушевський*. Дата не зазначена. Текст місцями затухаючий. На арк. 1 вгорі праворуч позначки: чорнилом “Читав Завадович”, олівцем: “Україна, 1931, І. Виправлено. МГ”, ліворуч вгорі чорнилом навскіс написи: “Укр. 2096” та “проп. рад. печ. Я”. Позначені редактором цитати подані зменшеним кеглем та з виноскою. Редактор, крім вичитки, зробив мовну редакцію цитат, прибравши всі вжиті М.Грушевським під час цитування “яті” та “єри”.

Передруковано: Історія України. — К., 2000. — № 4. — С. 1–4; № 5. — С. 3–6 (текст подано без коментарів за першодруком 1992 р., бібліографічні посилання та примітки зняті, передмова І.Гирича у № 4 на с. 1); *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Старий світ, 2006. — С. 335–362 (текст передрукований з газети “Історія України” без коментарів).

Публікується за правленням машинописом.

с. 4 Драгоманов, публікуючи листа Желябова... — йдеться про лист А.Желябова до М.Драгоманова від 12 травня 1880 р. Вперше він був опублікований у статті М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова” у женецькому журналі “Вольное слово” за 1882 р., одночасно ця стаття вийшла окремою брошурою (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Вольное слово = La Parole Libre: двухнедельное издание. — Женева, 1882. — № 39, 15 июня. — С. 14–16; № 40, 1 июля. — С. 17–20; *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова. — Женева: Impr. de la “Parole Libre”, [1882]. — 48 с.). У 1906 р. статтю було передруковано у зібранні творів М.Драгоманова (див.: *Драгоманов М.* К биографии А.И.Желябова // Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова: С биографическим очерком и портретом автора. — Т. II. — Paris: Société nouvelle de librairie et d’édition, 1906. — С. 414–417). Того ж 1906 р. був окремо передрукований і лист А.Желябова, цього разу у петербурзькому журналі (див.: *Былое*. — 1906. — Кн. 3. — С. 71–73).

У статті “Вікопомна дата” М.Грушевський подає переклад цього листа українською мовою за оригіналом, що зберігався у Музеї Революції у Ленінграді.

...як виходить з автобіографічного листа Желябова, надрукованого в брошурі про Желябова заходом “Народної волі”, 1882, с. 4 — йдеться про видання: Тихомиров Л.А. Андрей Иванович Желябов (Материалы для биографии). — Лондон: Вольная русская типография, 1882. — 50 с. М.Грушевський подає цитати з даного видання у власному перекладі.

с. 5 ...нова студія В.Антоновича про гайдамачину — очевидно, йдеться про написану В.Антоновичем передмову до документального видання актів про гайдамаків, що також була видана окремо від назвою “Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 гг.”. Див.: Антонович В. Предисловие // Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о гайдамаках (1700—1768). — Т. III. — К.: В университетской типографии И.Завадского, 1876. — С. 1—128.

с. 6 ...як оден з провідників сеї течії на Липецькім з'їзді в червні 1879 р. — у червні 1879 р. у м. Липецьку відбувся з'їзд членів народницької організації “Земля і воля”. На з'їзді було вирішено внести до програми “Землі і волі” визнання необхідності політичної боротьби з самодержавством як першочергового і самостійного завдання.

“Можна з певністю сказати... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату із книги: Заславский Д. А.И. Желябов. — М.; Л.: Госиздат, 1925. — 132 с.

“Хрещений у православ'ї, але православ'є відкидаю... — тут і далі М.Грушевський подає у власному перекладі цитати з документів, опублікованих П.Є.Щоголевым у книжці часопису “Былое”, що була присвячена подіям 1 березня 1881 р. Див.: Показания первомайцев: Из актов предварительного следствия // Былое. — М., 1918. — Кн. 4—5. — С. 230—304.

с. 7 “Вважаючи, що 1) наші вчинки... — М.Грушевський подає у власному перекладі свідчення А.Желябова. Див.: Показания и заявления А.И.Желябова // Былое. — 1918. — Кн. 5—6. — С. 278—284.

с. 8 Віра Фігнер у своїх примітках до “Портретів народовольців” (“Былое”, [1918], [кн.] 4—5, с. 71)... — йдеться про статтю: Фигнер В. Портреты народовольцев // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 70—81.

с. 12 Де наші фенії, Парнелль? — фенії (феніанці) — ірландські дрібнобуржуазні революціонери-республіканці, члени таємних організацій “Ірландського революційного братства”, які у другій половині XIX — на початку XX ст. боролися за незалежність Ірландії. У 1870—1880-х рр. у своїй діяльності фенії активно застосовували терор. Натомість ірландський землевласник та політичний діяч, член британської Палати громад Ч.С.Парнелль, хоча і був лідером ірландських націоналістів та прихильником самоврядування Ірландії, виступав за помірковані реформи та не підтримував терористичну діяльність феніїв.

с. 13 “Першу зустріч тільки з того й можемо пізнати... — тут і далі М.Грушевський у власному перекладі та мовою оригіналу цитує статтю М.Драгоманова “К биографии А.И.Желябова”.

...Желябов, тоді вже притягнений до процесу, потім славного “193” ... — судова справа проти революціонерів-народників, учасників “ходіння в народ”, які були арештовані за революційну пропаганду у 1873—1877 рр., дістала назву “Процесу 193-х” (офіційно “Справа про пропаганду в Імперії”). Суд відбувався у Петербурзі у жовтні 1877 — січні 1878 рр. Притягнутий до процесу А.Желябов у січні 1878 р. був виправданий.

с. 15 ...вступає... до інституту шляхів... — йдеться про Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення, де М.Кибальчич вчився у 1871—1873 рр. Не закінчивши курс інституту, він перевівся до Медично-хірургічної академії, яку теж не закінчив через арешт у 1875 р.

“Н.И.Кибальчич”, женеvська брошура, передрукована в 1906 р. в Петербурзі есерівським комітетом, с. 3 — йдеться про видання: Николай Иванович Кибальчич. 1854—1881: [Сборник] / Ред. Ф.Дедова, Н.Максимова, С.Нечетного и А.Рудина. — СПб.: В.Распопов, 1906. — 55 с.

с. 16 “Коли я прийшов до Кибальчича, — говорив потім у своїй промові його оборонець...” — М.Грушевський цитує у власному перекладі слова захисника М.Кибальчича В.Герарда, наведені у статті: *Щоголев П.* Проект воздухоплавательного аппарата Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 113—115.

Кибальчич пише тут... — далі М.Грушевський подає у власному перекладі витяг із записки М.Кибальчича, опублікованої П.Щоголевым у вищенаведеній статті.

Про неї замітка інж[енера] Риніна в тій же книжці “Былого”, 1918 року — див.: *Рынин Н.* О проекте воздухоплавательного прибора системы Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 122—124.

с. 17 “Хто знав Кибальчича, не може дивуватись його філософічно спокійній смерті, — писали його товариші — М.Грушевський у власному перекладі цитує наведену у статті П.Щоголева цитату із брошури “Николай Иванович Кибальчич” (Лондон, 1882. — 24 с.), передруковану у 1906 р. у збірнику “Николай Иванович Кибальчич. 1854—1881”.

“Ще бувши студентом медично-хірургічної академії...” — тут і далі М.Грушевський наводить цитату у власному перекладі з російської зі свідчень М.Кибальчича. Див.: Показания Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 291—297 (наведена цитата зі с. 296—297).

с. 19 *au courant* — з фр.: знати, бути в курсі.

“Так, розуміється, се не могло мені бути невідомим — М.Грушевський у власному перекладі подає свідчення М.Кибальчича. Див.: Показания Н.И.Кибальчича // *Былое*. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 290—297 (наведена цитата зі с. 293).

с. 20 В.Фігнер у споминах про Соню Перовську... — див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854—1881) // *Былое*. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 3—11.

...внучкою кримського губернатора і донькою петербурзького” — дідом С.Перовської був Микола Іванович Перовський, що у 1822—1823 рр. був губернатором Таврійської губернії. А її батько, Лев Миколайович Перовський, у 1865—1866 рр. був Санкт-Петербурзьким губернатором. Обидва мали чин дійсного статського радника.

...біограф її Ашешов навіть заявляє... — див.: *Ашешов Н.П.* Софья Перовская. Материалы для биографии и характеристики. — Петроград: Госиздат, 1920. — 142 с.

с. 21 ...кн[язь] Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 5 томів, 1880—[1894], французьке видання вийшло в Галле в 1893—1902 у трьох томах, [восьми частинах])... — упорядником виправлені помилки у бібліографічному описі. У машинопису статті М.Грушевського були неправильно позначені кількість томів багатотомних видань та їх роки виходу. Було: “Васильчиков... мав у розпорядженні фамільний архів і на підставі його списав історію роду (“Семейство Разумовских”, 4 томи, 1880, французьке видання вийшло в Галле в 1892—1894 в шести томах)”.

Див.: *Васильчиков А.А.* Семейство Разумовских: В 5 т. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880—1894; *Wassiltchikow A.* Les Razoumowski. — 3 vol. in 8 parts. — Halle, 1893—1902.

с. 22 ...Льва Жемчужникова — сина Ольги Перовської, що вийшла за Мих[айла] Жемчужникова — упорядником виправлена помилка в імені матері Л.М.Жемчужникова. Нею була не Єлисавета Перовська, як помилково було зазначено у статті М.Грушевського, а Ольга Жемчужникова, уроджена Перовська.

...Льва Жемчужникова... видавця "Живописної України"; спомини його, що почали виходити в повнім тексті тільки тепер (ще не скінчені)... — у 1861–1862 рр. Л.Жемчужников видав альбом офортів під назвою "Живописная Украина". За задумом автора, він був продовженням однойменної серії Т.Шевченка (у 1844 у Санкт-Петербурзі побачив світ перший та єдиний альбом Т.Шевченка "Живописная Украина" із 6 естампами). До альбому було включено 43 офорти Л.Жемчужникова з власних малюнків та малюнків П.Куліша, Л.Лагоріо, К.Павлова, І.Соколова, К.Трутовського, Є.Чемесова, чотири офорти В.Верещагіна та один О.Бейдемана (всього 49 офортів разом із фронтисписом). Офорти виходили як додаток до журналу "Основа" по два-три естампи до кожного номера (перші з'явилися у книжці "Основи" за квітень 1861 р.) та супроводжувались, як і в серії Т.Шевченка, пояснювальним текстом. Усі гравюри до альбому були власноручно витравлені й надруковані Л.Жемчужниковим.

Над спогадами "Мои воспоминания из прошлого" Л.Жемчужников працював наприкінці життя, однак включив до них раніше опубліковані праці. Так, зокрема, до спогадів увійшли вступ до нарису "Сказки и сказочницы", що був надрукований у книзі П.Куліша "Записки о Южной Руси" у 1857 р., а також статті із журналу "Основа" 1861 р. "Воспоминания о Т.Г.Шевченко. Его смерть и погребение" та "Полтавщина (из записной книжки 1856 года)". Уривки зі спогадів Л.Жемчужникова були надруковані ним самим у кількох книжках журналу "Вестник Европы" у 1899–1900 рр.

Першу публікацію спогадів Л.Жемчужникова окремим виданням здійснив С.Бахрушин у 1926–1927 рр. Про ці видання й нагадує М.Грушевський. Див.: *Жемчужников Л.М. Мои воспоминания из прошлого. Вып. 1: От Кадетского корпуса к Академии Художеств (1828–1852 гг.). — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1926. — 168 с.; Вып. 2: В крепостной деревне: 1852–1857 гг. Записи прошлого, воспоминания и письма. — Л.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1927. — 238 с.*

Читаючи згадки Л.Ж[емчужникова]... — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка у машинопису (було: М.Ж[емчужникова]).

"Ты знаешь край, где все обильем дышет" — йдеться про вірш О.К.Толстого з 1840-х рр.

...написана стаття про нього В.Горленка — "Киевск[ая] старина", 1888, [кн.] IV — див.: Горленко В. Алексей Алексеевич Перовский // Киевская старина. — 1888. — Кн. 4. — С. 109–124.

Разом з рідним братом Володимиром... — упорядником виправлена очевидна помилка в імені Володимира Жемчужникова (у машинопису було: "з рідним братом Василем").

с. 23 ...в зацікавленні Перовським долею Шевченка під час заслання... — Василь Олексійович Перовський, позашлюбний син Олексія Кириловича Розумовського, у 1851–1857 роках був Оренбурзьким та Самарським генерал-губернатором і командиром Оренбурзького корпусу. До нього неодноразово зверталися друзі Т.Шевченка, який тоді був на засланні в Оренбурзі, із проханням про полегшення долі заслання. За свідченнями Л.Жемчужникова, В.Перовський "робив усе можливе" для полегшення долі засланого Т.Шевченка. Див.: *Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура. — Львів, 1925. — № 3.*

З записок її брата... — див.: Перовский В.А. Воспоминания о сестре (Софье Перовской). — М.; Л.: Госиздат, 1927. — 114 с. Далі М.Грушевський у тексті перекладе спогади В.Перовського та посилається на с. 92 даної праці.

Її батько Лев Миколайович був хрещеником гетьман[ича] Олексія, свого діда... — дещо плутано сформульована М.Грушевським теза вимагає роз'яснення. Йдеться про те, що хрещеним Л.М.Перовського (батька Софії) був його дід, Олексій

Кирилович Розумовський, син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського. Сам О.К.Розумовський гетьманом не був, тому до тексту упорядником внесене уточнення. Означення “гетьманич” до О.К.Розумовського вживає й сам М.Грушевський, зокрема у студії “Историограф Малой России” (див. це видання, с. 103).

“В споминах свідків її тодішнього життя...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує спогади В.Фігнер. Див.: *Фигнер В.Н.* Софья Перовская (1854—1881) // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 4.

с. 24 “Дбаючи про те, щоб підняти економічний добробут народу...” — М.Грушевський у власному перекладі цитує свідчення С.Перовської. Див.: Показания С.Л.Перовской // Былое. — 1918. — Кн. 4—5. — С. 285—290 (М.Грушевський наводить цитату зі с. 287).

с. 25 Багато, дуже багато обвинувачень висипалось на нас... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитує із промови С.Перовської на суді. Див.: Из речей на суде А.И.Желябова, Н.И.Кибальчича и С.Л.Перовской // Былое. — 1906. — Кн. 3. — С. 62—70 (М.Грушевський цитує зі с. 70).

...“1 марта 1881 года”, 1920 — див.: 1 марта 1881 года: Прокламации и воззвания, изданные после царевубийства / Предисл. Н.С.Тютчева. — Петроград: Госиздат, 1920. — 28 с. М.Грушевський наводить прокламацію у власному перекладі на українську мову.

Про так званий “Львівський літопис” (1498—1648) і його ймовірного автора

Перша публікація російською мовою: О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1931. — № 5. — С. 569—587. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Текст уперше публікується українською мовою. Переклад з російської і польської Наталії Черкаської. Коментарі перекладача спеціально позначено: *Прим. пер.*

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

О так называемой “Львовской летописи” (1498—1648) и ее предполагаемом авторе

В конце 1839 г. в III томе “Русского исторического сборника”, издававшегося московским “Обществом истории и древностей российских” под редакцией Погодина, появились, под названием “Львовской русской летописи”, анонимные летописные записки из сборника, писанного в 1649 г. Михаилом Гунашевским и, вероятно, им же подаренного Львовскому братству: “Исписание летом от Рож[дства] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих”. Вместо предисловия или каких-нибудь пояснений происхождения этого памятника в примечании, за подписью Погодина, значилось: “Доставлена мне в новой копии г. Зубрицким из Львова и напечатана здесь с точностью, числа означены в подлиннике церковными буквами; над и кроме знака, здесь употребленного (ударения), поставлены в известных местах еще два, которые здесь опущены, по неимению оных в типографии”. Под текстом напечатано несколько примечаний Зубрицкого, очевидно, в той форме, в какой они были даны (они написаны тогдашним “образованным наречием” львовской интеллигенции, достаточно необычным для московских читателей). Судя по этому, Погодин дал в печать, вероятно, все, чем снабдил свой текст Зубрицкий. Только сопоставляя пояснение о “Перестороге”, данное здесь под 1592 годом с пояснением Зубрицкого относительно текста “Перестороги”, доставленного им непосредственно или

через другие руки в Археографическую комиссию ([опубликовано] в “Актах Западной России”, [т.] IV, с. 236), можно установить, что сборник Гунашевского находился в то время в библиотеке Львовского братства, или так наз[ываемой] “Ставропигии”, между манускриптами, под № 406. Из ссылок под 1648 и 1649 гг. на “Квартальник” явствует, что свою копию Зубрицкий изготовил после того, как Войцицкий и Мацейовский напечатали перевод этих записок в краковском журнале “Kwartalnik naukowy” за 1835 г. Остается неясным, были ли ему в это время известны также и та часть “летописи”, которая была напечатана Войцицким в 1836 г., и перепечатки текста, изданного Войцицким, появившиеся в “Телескопе” в 1836 г. и в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за 1838 г. (в XXIX кн. “Телескопа”, с цензурным разрешением 1 мая 1836 г., О.Евещкий писал о двух статьях Войцицкого — первой, уже появившейся в “Kw[artalniku] n[aukowemu]”, и второй, с которой он познакомился в рукописи в Варшаве, у Войцицкого; в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за апрель был перепечатан текст летописи по 1636 г. включительно).

Войцицкий издал летопись в извлечении — местами в подлинном тексте (в польской транскрипции), местами в польском переводе, до 1636 г. включительно (от 1498 до 1626 “Kwartalnik naukowy”, т. I, 1835, от 1630 до 1636 — в т. II, 1836). Как попал в его руки этот текст и где находится оригинал, он не объясняет; возможно, что он и сам этого не знал, получив копию из вторых или третьих рук. Мацейовский, получив список от Войцицкого, в том же “Kwartalnik[u] naukow[emu]” за 1835 г. напечатал несколько извлечений из записей 1625, 1630, 1636–1638 гг. и в полном виде, в свободном переводе — историю войн 1648–1649 гг. (“Ułamki historyczne. I. O kozakach”). Войцицкий не дал этому памятнику специального заглавия, его статья озаглавлена: “O kronice ruskiej od roku 1498 do roku 1649”, и в тексте он называет ее просто “Kronika pisana przez Rusina w Galicyi i rodem z Galicyi”. Мацейовский тоже называет ее просто “хроникою”.

Яков Головацкий, в своих предсмертных воспоминаниях приписывающий себе честь расшифровки этой трудночитаемой рукописи, представляет дело так, что текст, изданный Войцицким и Мацейовским, вышел из его, Головацкого, рук.

“В 1839 году Галицию посещал Петр Киреевский, затем Платон Лукашевич, издатель малороссийских и червонорусских песен. Лукашевич обещал много, но не сдержал слова. Я поверил ему “Львовскую рукопись” с моим предисловием, с определением напечатать оную в России. С тою рукописью вот что было.

Разбирая акты Ставропигийского института, Зубрицкий нашел русскую летопись, кончающуюся в половине XVII в., но она была написана так неразборчиво скорописью, что ее невозможно было разобрать. Зубрицкий показал ее однажды проф. Венедикту Левицкому и сказал, что он готов битись об заклад, что никто во Львове не в состоянии прочитати тую рукопись. Левицкий утверждал, что у него есть богословы, которые прочитают. Опечатав книгу и оставя два самых нечетких листа, Левицкий передал летопись Маркиану Шашкевичу. В Семинарии возились с нею, возились, но не могли разобрать. Тогда Шашкевич принес ее мне. Имев уже случай заниматься подобными работами у графа Тарновского, я принялся за дело и до тех пор не вставал, пока не разобрал все. Левицкий выиграл заклад. После Зубрицкий дал мне переписать всю. У мене ее выманил Жегота Паули, дал из ней копию Войцицкому, который напечатал ее со многими ошибками в польском журнале: “Przegląd naukowy” (Sic vos non vobis!). Пл. Лукашевич обещал напечатать ее по-русски и не сдержал

слова. После того подлинник кто-то украл из Ставропигийского института, а только по моей копии А.С.Петрушевич напечатал сию летопись наконец в 1865 г. в своей сводной летописи”¹.

Сохранилось письмо Головацкого к Лукашевичу, писанное летом 1839 г., в котором он напоминал об издании этой “летописи”: “Будте ласковы, старайтесь, щоби хоть у вас тая летопись Львовская, що я вам поручив, могла б бути напечатана. Донесет же нам, що из нео деєся — чи вѣддали сте ю на руде г. Максимовича, чи сами думаете издати? чи вже одобрєнная цензурою чи ни, и коли печататиметься? О тем всем нас известити, бо не так я, как г. Зубрицкий о ню клопочєся”².

Тут впервые мы встречаемся с названием “Львовской летописи”, очевидно, окрещенной так или самим Зубрицким, или кружком, занимавшимся ее расшифровкой.

Переписка между Головацким и Лукашевичем об издании “летописи” тянулась много лет. Лукашевич не обнаруживал особого интереса к ней. Осенью 1843 г., отвечая на напоминания, он просил передать Головацкому, что летопись сохраняется у него в целости, “яко зеница ока”, и в ноябре он намеревается отправить ее с Шевченком, гостившим тогда на Украине, в петербургскую цензуру³. Интересно, что ни Лукашевич, ни Головацкий не подозревали, что за это время “летопись” давно уже появилась в московском издании. Вероятно, Зубрицкий после всего случившегося с копией Головацкого не считал нужным посвящать его в свои хлопоты об издании памятника.

Итак, в момент появления он уже имел за собою довольно необычную историю, и сенсационный интерес к нему увеличился еще фактом, что оригинал его, сборник Гунашевского, кроме этой “летописи” заключавший в себе еще единственный список другого драгоценного памятника — “Перестороги”, таинственно исчез из архива Ставропигии и, как позже оказалось, очутился в руках известного польского археографа Авг. Белевского. Вероятно, зная, какими путями он ему достался, Белевский, видимо, скрывал его местонахождение. Потом, в начале 1870-х годов, он от Белевского таким же таинственным образом перешел к известному галицкому антикварию А.Петрушевичу, и последний тоже долго избегал огласки, вероятно, не желая возвращать рукописи ее старому собственнику — Ставропигии. В 1860-х годах, после смерти Зубрицкого, он решил переиздать “летопись” ввиду недоступности в Галиции московского издания и в 1870-х гг. начал печатать ее в издании львовской Галицко-русской матицы — “Научовый сборник”, но, не подозревая существования во Львове оригинала, использовал новую копию Головацкого, употребив ее для контроля текста московского издания. В предисловии не преминул кинуть камешек в огород Ставропигии за “недостаток досмотра над памятниками”, вследствие которого пропала такая ценная рукопись. Но в дополнениях к своей “Сводной летописи с 1606 по 1700 год”, печатавшихся в 1874 г., он уже поместил извлечение из грамоты еп[ископа] Аф. Пузыны, которую мы цитируем ниже, почерпнув его несомненно из рукописи Гунашевского; однако источника назвать не захотел. Вероятно, в связи с этим явилась у него мысль внести в дополнение к своему обзору также и исторические известия этой рукописи, обойденные при составлении основного текста, и сначала он цитирует свое прежнее издание “летописи”, а под конец ссылок на него уже не дает вовсе.

Позже, решив отблагодарить Киевский университет, почтивший его избранием в почетные члены, Петрушевич в числе других сокровищ своего собрания пожертвовал и

¹ “Литературный сборник”, изд[аваемый] Галицко-русскою матицею, 1885, с. 35–36.

² Отрывок из этого письма опубликовал недавно акад. Возняк: “Україна”, кн. 40, 1930, с. 69.

³ “Науковий збірник”, вид[ання] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства] у Києві, 1915, с. 43.

эту рукопись в библиотеку Киевского университета, но она долго не обращала здесь на себя внимания, и только случайно я напомнил о ней О.И.Левицкому, когда он задумал дать новое издание “Львовской летописи” в историко-литературной серии Киевской археографической комиссии. Том “Южнорусских летописей”, заключающий “Львовскую летопись” и “Летопись Иоахима Ерлича”, был отпечатан под его наблюдением, но вводной статьи он не написал, книга не была выпущена из типографии, и в период усиленной утилизации типографских запасов она была отослана на фабрику для переработки, так что, по-видимому, уцелел только один пробный оттиск, хранящийся в библиотеке Археографической комиссии Всеукраинской академии наук. Археографическая комиссия имеет в виду перепечатать этот том и, может быть, получит средства на осуществление этого плана. А пока я хочу поделиться некоторыми наблюдениями над рукописью Гунашевского, хранящейся в настоящее время в Рукописном отделе Всенародной библиотеки Украины (Университетский отдел, фонд б[ывшего] Университета, собр[ание] Петрушевича, № 27). Изучая “Пересторогу” для V тома моей “Истории украинской литературы” и летописные записки для тома VI, я довольно внимательно прошел эту рукопись, писанную крайне неразборчивым почерком и потому доселе мало изученную, и хочу в настоящем докладе поделиться некоторыми наблюдениями над рукописью вообще, и специально над ее летописными записками, получившими вышеупомянутое — по-моему, мало обоснованное — название “Львовской летописи”.

Рукопись представляет записную книгу или альбом листового формата некоего Михаила Гунашевского, сделавшего последние записи в ней в конце 1649 или в начале 1650 г. Последние датированные записки относятся к 1649 г., и так как последние записи в своей летописи, очевидно, он же сделал в 1649 г. или в начале 1650-го и далее ее не продолжал, то есть все основания думать, что в это время эта записная книга вышла из его рук. С другой стороны, так как “История albo новина о антихристе” “ту вписана року 1649 апреля 9 дня в понед[ельник] миронос[иц]”, и последние записи летописи — события конца 1649 г. — сделаны тем же характеристическим почерком, которым записан вообще этот сборник, заключаю: если не вся летопись, то по крайней мере ее более новые части принадлежат владельцу и составителю сборника Гунашевскому.

О личности его из этой летописи и других материалов сборника¹ узнаем следующее. Он происходил из шляхетской семьи восточной Подолии (Брацлавского воеводства).

¹ Белевский выписал в особой тетрадке, сохранившейся при сборнике Гунашевского, такие биографические данные о нем из его сборника и других имевшихся в распоряжении Белевского материалов (цитируя их как Chmielniciana): Do biografii. Michał Gunaszewski. Roku 1621 zaczął się uczyć w Miedzybożu u diaka Dmytra Szczyreckiego. W tymże roku ojciec mu umarł. 1630 był, jak się zdaie, w meżyhorskiem monasteru s. 168 (рукописи). 1641 zostawał w Zamościu przy cerkwi s. Mikołaja (s. 337), 1643 dnia 24 czerwca Kyrk namiesnik zamojski daie mu dispensę na klerykat i mieszkanie u siebie, oraz pełnomocnictwo w swoich sprawach (s. 359). 1646 dnia 7 lutego Żeliborski wyświęca go na subdyakona we Lwowie dnia 1 (!) czerwca — (s. 337 i 348). 1647 dekretem z 29/30 czerwca (!) zakazano mu koliwo święcić (s. 350). Żelzonego o koliwo popiera skargę przyjacieli jego Ioachim Sziszkwowic (s. 350). 1647 dnia 24 grudnia siostrę ukochaną Eudoxie posyła do Kyrły do Zamościa z Lublina (s. 355). 1648 lutego ostatniego pisze list do Iwana mieszczanina lubelskiego. Chmielniciana (s. 171). 1648 dnia 25 marca bractwu Stauropigii lwowskiej a w szczególności Andrzejowi Strzeleckiemu (o Strzeleckiem obacz Chmielniciana s. 225) posyła w darze xiazeczke niniejszą. Był w skiecie dwa razy po półroku (s. 309 i 337), tudzież u hospodara wołoskiego osobiście (s. 340, cf. Chmielniciana s. 174), gdzie zapisany iest titulus ducis Valachiae. Wasyła Tarsowicza biskupa munkaczowskiego zowie swoim mecenasem i swoią mu xiazeczke posyła. Chmielniciana (s. 231). Wiersze pisze (na) herb Czaplica włodzimierskiego biskupa i Żeliborskiego lwowskiego. Chmielniciana (s. 231). Ниже некоторые ошибочные даты этой биографии будут исправлены.

В 1621 г. отец отдал его в науку дьяку Дм. Цирецкому в Меджибоже (эту запись “ле-тописи” со всей вероятностью можно приложить к Гунашевскому). В том же году отец умер, и Гунашевский, вероятно, искал занятий и пропитания в разных городах Галиции (записки 1620-х годов особенно много говорят о Львове и Ярославе). Потом он перекочевывает в киевские стороны и, рассказывая о событиях 1630 г., говорит о себе как о жителе Межигорского монастыря под Киевом. Записи 1630-х годов продолжают указывать на живой интерес к казачеству и киевским событиям, но в конце 1630-х годов Гунашевского снова потянуло на запад, может быть в связи с погромом казачества в 1638 г. и обострением польского магнатского и клерикального режима в Восточной Украине. Им, очевидно, руководили желания закончить свое образование и вступить в ряды ученого украинского духовенства. В 1641 г. мы видим его студентом Замойской академии и иподиаконом львовской епархии, получившим посвящение от львовского епископа Арсения Желиборского. Он продолжает свои странствования и знакомится с православными обрядами и обычаями разных мест; так, он ссылается на практику “отцов скитских” (“Великого скита”, основанного афонитом Иовом Княгиницким на Покутти, в Южной Галиции), у которых он, по его словам, два раза жил по полгода ([с.] 339), и двора молдавского господаря. Заводит связи и знакомства в Львовском братстве и т. п.

Исходя из этих наблюдений и собираемых сведений, он пытается проявить некоторую инициативу в области православной обрядности. Так, на основании того, что ему довелось видеть и слышать о греческой практике, он начинает проповедывать спасительную силу обряда освящения кутьи, или колива, во все праздники. Изложив свои соображения митрополичьему наместнику, архимандриту константинопольской церкви греку Кириллу, проживавшему в Замостьи, и, получив от него благословение, Гунашевский, по его словам, дал обет на все праздники приносить в церковь коливо, и в продолжение 5 лет исполнял этот обет в братской церкви г. Замостья. Очевидно, сопровождал он это различными объяснениями на тему спасительности этого обряда и православной обрядности вообще, но в конце концов этими претензиями на учительство возбудил недовольствие среди замойских братчиков, и у него возник на этой почве конфликт и процесс. Документы этого процесса Гунашевский вписал в свой сборник, вероятно, тогда же предназначая его в дар Львовскому братству как свое оправдание в этом инциденте.

Из этих документов мы и узнаем об этом обете или миссии по утверждению обряда колива, принятой на себя Гунашевским, и постигших его на этой почве злоключениях. Кроме самого колива, очевидно, сыграла свою роль в этом конфликте известная натянутость между мещанским Замойским братством и наместником-экзархом. Гунашевский сумел войти в расположение последнего, стал у него домашним человеком, получил приглашение жить в его помещении, которое давало ему братство, и, вероятно, давал чувствовать братчикам свое влиятельное положение, а братчики, со своей стороны, старались воспользоваться обстоятельствами, чтобы избавиться от этого неприятного чужака.

В феврале 1646 г. в отсутствие наместника, выехавшего во Львов, при выходе из церкви после литургии братчик Марк Хилинский устроил Гунашевскому публичный скандал, наговорив ему разных обидных слов, а когда Гунашевский занес на него жалобу старшинам братства, последнее, вместо того чтобы выслушать и разобрать эту жалобу с участием того же Хилинского, выслушав показания дьяка и самого Хилинского, постановило воспретить Гунашевскому принимать какое-либо участие в богослужении в братской церкви: петь или читать, и удалить его из помещения наместника. Гунашевский обжаловал это постановление перед магистратом, доказывая свою неподсудность братству; магистрат действительно признал решение братства несправедливым, предоставив Гунашевскому искать удовлетворения за нанесенные ему оскорбления в подлежащей

инстанции. В конце концов дело очутилось в замковом суде, оштрафовавшем братчиков за нарушение привилегии Замойской академии и предоставившем Гунашевскому требовать возмещения судебных издержек до суммы 6 золотых (совершенно ничтожной)¹. Отношений между сторонами это, конечно, не исправило, и дело через год возгорелось с новою силою.

За это время Гунашевский старался получить священническое звание и с этой целью отправился во Львов, но в своей промоции не ушел дальше сана иподиакона. Епископ львовский Арсений Желиборский грамотою своею от 11 июня 1647 г., вписанною Гунашевским в свой сборник, удостоверяет, что “оказателя по имени Михаила Гунашевского, мужа добродетелна свидетельствована и во писаниих внешних и духовных доволне искусстваа, от нижайшего степене чина освятихом даже и в поддиакони, в диакона же и иерея на время освящение соблюдохом, обучения ся его и искусстваа ради в церковных священнодействиях, обаче яко мужу благоискусну во священных писаниих проповедати слово Божие съизволихом ему в храмах православных, идеже бы аще ему ся случало” — под клятвою святых отец и архиерейским неблагословением на всякого, кто бы ему в этом препятствовал².

Опираясь на этот документ, Гунашевский, вероятно, предпринял новые шаги к утверждению своих функций в замойской церкви, но вызвал лишь новый неприятный для себя инцидент.

Когда в день Петра и Павла Гунашевский по обычаю принес свое коливо для освящения, родственник Хилинского (брат его зятя), Марк Янисевич, очевидно, один из старших братчиков этого года, запретил братскому священнику освящать это коливо в этот день и в следующий, и Гунашевский с позором должен был унести свое коливо из церкви без посвящения. Когда он опять-таки обжаловал этот поступок перед братским собранием, совет братства, после долгих пререканий между сторонниками Янисевича и Гунашевского, опять вынес решение, направленное против последнего: признал заводимый им обычай освящения колива во все праздники “ненужным новшеством”, противным обычаям церкви, и воспретил его на будущее время, налагая штраф на всех нарушителей этого постановления, виновника же инцидента Янисевича приговорил к самой легкой форме домашнего ареста, за ссору со сторонниками Гунашевского. Приводим текст решения:

“Dekret bractwa Zamojskiego cerkwie świętego Mikołaja:

Przy zgromadzeniu braci starszych y młodszych y pospólstwa wielu prowadzonej wiary greckiej ruskiej zamoyskiej w domu cerkiewnym, toczyła się sprawa — z powodustwa dowcipnego Michała Gunaszewskiego studenta sławnej akademii Zamoyskiej strony noszenia kołiwa do cerkwi zamoyskiej murowanej niepotrzebnego.

Gdzie wszyscy bracia za instancją sławetnego Marka Janisiewicza mieszczanina Zamoyskiego a brata teyże cerkwie, broniąc takowych niepotrzebnych zwyczajow, gdzie po inszych cerkwiach y krainach nie zachowuie się. A przytym było by to przeciwko ustawom y kanonom y wierze świętej prawosławney, aby kto inny, tego niewiadomy zwyczajui będąc, nowe postanowienia y s. wierze posmiewiska przez wymysły swoje uchwalał y stanowił, czego się w innych miastach,

¹ Рукопись, с. 357—364.

² Рукопись, с. 348, на копии пометка: “июня 6 на сошествие святого духа во храме с[вя]того вел[ико]м[ученика] Георгия во Львове при отцу Иосифе, настоятелем, и отцу Пахомии, наместнику уневском, и архидиаcone епископском Иларионе посвящен бых* на 5 чинов церковных* 1647” (приписка не особенно четкая, с поправками, в некоторых словах, отмеченных звездочкою, возможны сомнения).

to iest we Lwowie, w Kiiowie y w Wilnie y po innych diecezjach nie nayduie. Skąd by nienawiść y nieznaski wielkie między bracia stawały się, — iakoz przeto dzieją się. — zabiegając temu my nizey podpisani, aby to na potomne czasy we zwyczaj nie weszło, zezwoliwszy się spoiną radą głosem iednostaynym przykazujemy, aby pan Michał Gunaszewski iako mniey należący do cerkiewnego urzędu albo prosto nic, tego wymyślnego koliwa nosić do cerkwie bozey y onym ludzie zachęcać poprzestał y wiecey nie ważył się, oprócz czasów zwyczajnych.

Co na uwagę duch[o]wnych naszych starszych podaiemy y do wysokiego rozsądku ich mc. wnosić powinny będziemy y słuszności żądać, a przy tymteż y win na takowym, który by się ważył takich wymysłów wymyslać, założenia y nakazania czasy wiecznemi affectować zechcemy.

Pana Marka także winnego być nayduiemy, że poswarek strony tego koliwa za przyczyną tegoż pana Michała Gunaszewskiego z uczciwym Jachimem Szuszkiewiczem y z innemi który się do tego przywiązali stał się na gruncie cerkiewnym. Przeto onego więzieniem wolnym na tymże miejscu karanego być wynaleźli. Panu zas Joachimowi Szuszkiewiczowi, przedmieszczaninowi zamoyskiemu, iż się przywiązał do tego pana Michała Gunaszewskiego, różne hałasy y turbacie czyniąc, w tey mierze będąc idiotą, co to iest koliwo y których czasów ma być odprawowane, przeto onego iako wzruszyciela pokoju tenże sąd y zgromadzenie brackie skazuje na siedzenie wolne y zwyczajne, do woli brackiey, iako też y pulkamieniem wosku winnym być wynayduią.

A na potym waruiemy to, aby żadnego hałasu o te koliwo przez żadnego brata naszego nie działo się, y który się iakowy uporny pokazał, okrom czasu zwyczajnego, to iest za umarłego y kiedy cerkiew boża roskazuje stawiać, — tedy takowego nie tylko siedzeniem, ale zaraz winą nieodpustną — kamieniem wosku winnego być, bez wszelakich odwłok naznaczamy.

Który dekret iednostaynym głosem spólnie wszyscy przy publiczney schadce braci wszystkich, na to się zezwalających, wiecznemi czasy chcemy mieć za ważny y w swy mocy. No cośmy się rękami swemi podpisali. Działo się w domu cerkiewnym miesiąca iulii dnia czwartego roku pańskiego 1647. Hrehory Klimowicz pisarz świętego Mikołaja bracky m. p.” (c. 349).

Гунашевский был крайне обижен таким решением и поднял на ноги также и наместника, оскорбленного тем, что братчики дерзнули осудить обряд, допущенный с его благословения, и постановили выселить его келейника Гунашевского из келии, им самим, наместником, построенной на церковной земле и отремонтированной средствами Гунашевского. Гунашевский подал ему обширную записку (на польском языке), в которой приводил различные доказательства в защиту освящения колива — ссылками на молитвы, требники и церковную практику. Ссылки эти в значительной степени были излишни, так как сами братчики нисколько не отвергали колива “в указанных церковью случаях”, но для нас тут кое-что представляет бытового интерес.

Гунашевский подчеркивает, что он устраивал эти посвящения исключительно за свой счет; давал свою посуду, кадило, свечи, “не только простые, но и росписные, серебрянные и золоченные”. “Давал даже на попа — как они дают по золотому, так и я даю золотый”. Коливо готовил из чистой вареной пшеницы, подслащенной медом; ссылается на то, что видел при дворе молдавского господаря: коливо украшается позолоченным миндалем, разными изделиями из сахара, орехами и изюмом — как кто может. Приносят его в церковь во время освящения даров или на “Изрядно” и ставят перед алтарем на убранном столике, с зажженными свечами. При окончании литургии выходят пресвитер

и диакон с кадильницей в ризах, в которых совершали богослужение, певчие поют тропари, диакон кадит, пресвитер громко читает молитвы и освящает, “и, как я видел в Молдавии, по анафоре сначала митрополит, после него господарь, за ним бояре вкушают (коливо) в церкви, а в Ските — в трапезной, прежде какой-либо пищи и питья”. “И сами замостяне с давних пор освящали коливо в честь святых и на обедах, устраиваемых духовенству и нищим” (называется ряд свидетелей, принимавших участие в этих церемониях); “пани Кроликова устраивает это ежегодно на св. Николая, и сам Марк Янисевич не раз и не два устраивал при мне в Замостии — я даже был в его доме и вкушал (коливо) с духовенством в 1644 г., 25 апреля, в праздник св. Марка евангелиста — его патрона. То же устроило все братство на св. Николая в мае в нынешнем 1647 г. А теперь этот Марк и его одномысленники так объеретичили, что высмеивают (коливо), издеваются, кощунствуют, называют бигосом, кашею, фуражом, и наконец этот Марк в день Петра и Павла запретил попу освящать, дякам петь, и (коливо) без посвящения вынесено из церкви”.

“Попы, бывшие при мне в Замостии, посвящавшие и благоговейно вкушавшие (коливо): Тимофей Киселевич, Самуил Степкович, Иван, владимирский проповедник, и Ваша вельможность, дав мне благословение, — теперь, не обижая Вашей чести, оказываетесь еретиками и глупцами, и я с вами вместе, потому что эту “глупость” приносил в церковь, а вы ее вкушали. И те святые отцы, составившие молитвы (на освящение колива), очевидно были глупцы. И все эти бедняги замостяне были введены в заблуждение, если устраивали эту “глупость” и ее вкушали. Или нынешние противники обезумели, прежде устраивавшие, а теперь оплевавшие и запретившие попам освящать, словно своим хлопам и подданным. Ведь и теперешний поп, Харитон монах, от Пасхи здесь священствующий, посвящал (коливо) до дня Петра и Павла, а теперь не смеет, опасаясь Марка, своего патриарха, чтоб он его не прогнал с замойского поповства: принужден, бедняга, оказывать более чести своему патриарху, замойскому мещанину, чем 12 апостолам, небесным сенаторам”.

Приведенный выше текст братского постановления, выданный ему после долгих отнекиваний, Гунашевский считает сомнительным или даже вовсе подложным, позже составленным, чтобы покрыть неблагоприятные стороны инцидента. Неудачная фразеология его вводной части дает ему повод для иронических замечаний, что братство сочинило какую-то собственную религию из трех перечисленных в ней: “греческой, русской и замойской”; отрицая практику церкви греческой и русской, их богослужебные обряды, братчики, дескать, действительно придерживаются особой “замойской веры” и нарушают канонические постановления церкви русской и греческой и т. д.¹

В таком же смысле Гунашевский составил жалобу бурмистру замостского магистрата, жалуясь на превышение братчиками власти, на кощунственные насмешки над обрядом, которые позволяет себе Янисевич: прежде он сам приносил коливо для посвящения, а теперь, взяв с колива кусок освященного сахара, носит его в кармане и показывает собеседникам с разными обидными и кощунственными шутками, и т. п.

Наместник Кирилл горячо принял все это к сердцу. Он положил на записку резолюцию (“сентенцию”), в которой резко осуждал поведение братства и передавал дело на решение старейших, будучи бессильным сам что-либо предпринять против этого дерзкого своеволия братчиков. Задним числом, очевидно, — от 24 июня 1643 г. — выдал он Гунашевскому удостоверение в том, что, убедившись в благонадежности и честном характере, разрешил этому молодому человеку (*uczciwemu młodzieńcowi*) жить в его

¹ Dowody o koliwie u process do namiesnika — с. 337–346 рукописи; цитаты привожу в сокращении, опуская лишнюю фразеологию.

келии, охранять его имущество и бумаги, благословил его помогать при богослужении, за неимением при церкви св. Николая каких-либо священнослужителей, приносить в честь святых “кутью, называемую коливо”, и вкушать от нее с приглашенными лицами в его келии.

Наоборот, суд академический, к которому обратился братство с жалобой на поведение Гунашевского, осудил его обращение к магистрату и предоставил сторонам продолжать дело в церковных православных инстанциях, а до его разрешения признал для Гунашевского правосильным запрещение братства относительно колива.

Следуя этим указаниям, Гунашевский взял назад свою жалобу, занесенную в магистрат, и обратился к церковному суду владыки луцкого, находившегося в это время в соседнем Люблине. Здесь вполне стали на его сторону. Рассмотрев жалобу Гунашевского и предъявленные им документы, владыка вполне реабилитировал его и наложил клятву на виновников эксцесса: “що мы епископскою владою так з декрету их яко и з выводов и показания слушного вырозумевши таковой эксцес клятве и неблагословению стых богоносных отц триста и осмнадесять иже во Никее и нашего архиерейства оных подкладаем и от церкви святой отлучаем, поти — поки от нас, епископа, абсолюции не одержат и от помененого клерика прощению не сподобят ся и досит оному за кривды его не учинят. А на потом абы жаден жадною мерою прекословити тому и от церкви стой принос тот отдаляти и блюзнити не важил ся с православных христиан, под анафемою вечною приповелеваем. А творящих сей принос на хвалу Христу Богу и пречистия Богородица и святых Божих для спасения своего благословением вечным и нашего архиерейства благословляем и их Богу вручаем”¹.

Получив эту реабилитацию, Гунашевский не спешил возвращаться в Замостье; отношения, вероятно, были настолько испорчены, что делать ему там было нечего и с епископской реабилитацией. Он остался в Люблине, ища случая как-нибудь устроиться. В его сборнике читаем витиеватое послание, отправленное своему патрону архим[андриту] Кириллу в день Рождества с “превозлюбленною в духе святом сестрою Евдокиєю”, отправлявшеюся из Люблина в Замостье: Гунашевский выражает сожаление, что ему не удалось провести святки в Замостьи, передает поклоны и просит упомянуть его в молитвах (с. 355). Затем уже не в сборнике, а вне его сохранился автограф Гунашевского — вероятно, не оригинал, а авторская копия², — письма его к львовскому братчику Андрею Стрелецкому и всему братству: поздравление с пасхальными праздниками 1649 г., к сожалению, без обозначения места отправления; приветствия, изъявления признательности “щегульным добродеем”, какими были для автора львовские братчики “през час немалых проб” (испытаний), и комментариев к книге, посылаемой в подарок, имеющей какое-то отношение к “воскресению Христа и человек”. Как видим, Белевский ошибается, толкуя это письмо так, что в подарок Гунашевский послал тогда свою настоящую рукопись. Она оставалась в его руках еще некоторое время: после Пасхи, в понедельник мироносиц, он вписал в свой сборник повесть об антихристе и, очевидно, после этого сделал еще несколько записей на последующих страницах (с. 256–261). В свою летопись он вписал историю восстания Хмельницкого, закончив ее Зборовским договором (август

¹ “Писан в Люблине дня 12 м[еся]ца октоврия року 1647”, с. 353.

² Это лист, сложенный в четвертку, неизвестно где и как присоединенный к сборнику; он сшит в тетрадку, вероятно, Белевским, надписавшим на обложке: Autograf Michała Gu-naszewskiego dnia 25 Marca 1649. Тут же пояснения Петрушевича: “Собственноручная рукопись польского писателя А.Белевского. Из Музеума А.С.Петрушевича”, и карандашные пометки его же: А.Петр[ушевич] “Сводная Галицко-русская летопись, с. 512 о Мих. Гунашевском”; на задней обложке этой тетрадки Белевский записал приведенные выше сведения о Гунашевском. Потом кто-то, может быть Петрушевич, приклеил ее к форзаду сборника.

1649 г.), следовательно, раньше осени или зимы 1649—1650 гг. он не мог подарить этот свой сборник Львовскому братству.

Затем сведения о нем обрываются, и летом 1653 г. мы видим его уже в Запорожском Войске, канцеляристом войсковой канцелярии, доверенным человеком войскового писаря Ив. Выговского: через него Выговский передает 19 (29) августа секретные документы царскому подьячему Ив. Фомину и уполномочивает принять для передачи ему царское жалованье, присланное секретно за особые заслуги¹, а 11 января следующего года “Михайло Игнатъев сын Кгунашевской” присягал царю в Переяславе вместе с семьей Выговского в качестве людей шляхетского звания².

Перейдем к его наследству. Дошедший до нас альбом Гунашевского — вероятно, подаренный им Львовскому братству, как прощальный дар перед выездом на Козацкую Украину, — представляет из себя небольшую книгу в лист, в обновленном кожаном переплете, сооруженном, вероятно, А.Белевским; он же, вероятно, пронумеровал рукопись по страницам — этой нумерации в рукописи 388 страниц, из них большая половина пустых совершенно или в малой мере исписанных. Автор разделил свой альбом на отделы, и в каждом оставил свободный запас для позднейших записей; но так как записывался этот альбом, очевидно, недолго, эти запасные листы остались по большей части чистыми.

Первая четверть (с. 7—97) альбома отведена, очевидно, под латинские выписки, которые предполагалось размещать по алфавиту: сентенции, объяснения слов, стихи и т. п.; заполнена эта часть в очень незначительной мере. Затем следует часть церковно-историческая: знаменитая “Пересторога”, после нее несколько статей и документов по истории унии, одновременно вписанных в книгу. Далее имеем часть историческую — “Исписание летом”, о котором будем сейчас говорить специально, с. 163—180, с соответствующим запасом чистых страниц, простирающимся до с. 250. Часть четвертая — литературная: легенды, канты и т. п. (с. 251—266, с. 267—296 пустые). Часть пятая — лечебник (с. 297—301, и затем пусто до с. 333 вкл[ючительно]). Часть шестая — акты процесса Гунашевского с Замойским братством (с. 333—364). Наконец, седьмая и последняя — астрономическая: зодиак, звездный календарь и т. п. (с. 373—387).

В подавляющем большинстве записи сделаны одним почерком, на одной и той же бумаге (водяной знак — рожок в щитке). Очевидно, альбом сразу был заложен и переплетен в книгу, и основные записи по всем отделам были сделаны в сравнительно непродолжительное время: получается такое впечатление, что эти основные записи были списаны с готовых оригиналов, а не накапливались постепенно, и затем в продолжение некоторого времени, сравнительно недолгого, к этому присоединялись дополнительные записи, другими чернилами и изредка другим почерком; последних сравнительно немного.

Погодные записи начинаются 1498 годом и простираются до 1649. Издания “Львовской летописи” не дают точного понятия о них, так как воспроизводят только записи, опуская пустые годы. В действительности первая страница представляет собою колонку 34 годов, с 1498 по 1531, из них только при шести есть известия, остальные пустые. На следующей — 33 года, с 1532 по 1574, события при 13 из них. На третьей — 31 год, с 1575 по 1605, из них имеют события 22; записи становятся подробнее, об унии под 1592 г. довольно большая запись, со ссылкой на “Пересторогу” (оставлено место на цифру листа, но цифра не проставлена: автор не пронумеровал своей рукописи).

На с. 4 ([с.] 166 новой нумерации) вписаны годы с 1606 по 1619, почерк 1608—1615 [годов] отличается от предыдущих, но затем снова сходит на старый, без перехода, не-

¹ “Акты, [относящиеся к истории] Южной и Зап[адной] России”, [т.] III, с. 496.

² Переяславские присяжные списки — мой доклад: “К истории Переяславской рады 1654 года”, “Д[оклады] АН [СССР]”, [Серия] В, 1929, с. 302.

заметно. На с. 5 годы 1620—1627, только один пустой (1624). На с. 6 вначале три пустые года, при каждом оставлено место строки на 3, под 1630 г. большой, связный рассказ о козацкой войне, занимающий почти 3 страницы. В конце последней (с. 170) краткая запись 1631 г.

Следующая с. 5 ([с.] 171) начинается пустым годом 1632 (места на 2 строки) — смерть Сигизмунда III записана ошибочно под 1631 г., бескорольеве, сеймы конвокацийный и елекцийный не отмечены вовсе; под 1633 г. суммарно записано начало правления Владислава [IV] и восстановление “старых прав Руси”. Затем идут годы с записями до 1647: до 1639 [г.] почти без запасных пробелов, при годах 1639—1647 значительные пробелы, для 1647 оставлено полстраницы, она и осталась незаполненной. Теми же чернилами и почерком проставлен 1648 г. в начале стр. 179, но события 1648 и 1649 гг. (с. 179—182) вписаны уже другими чернилами, очевидно, после некоторого антракта после записи 1646 г., в один присест (год 1649 не был проставлен заранее, как 1648). На свободных страницах (с. 178 и 183) следы приклеек сургучом: вероятно, автор приклеил тут какие-нибудь документы или записки в дополнение своих записей. Затем следуют 34 пустых листа, неиспользованный запас.

Позднейшими приписками, несомненно, являются две записи на польском языке: поход Казимира Великого на Львов, с 1339 годом и ссылкой на Кромера, — приписано за недостатком места на предшествующей странице 162 (на развороте), и превращение Киевского княжества в воеводство с 1474 годом — вписано между заглавием и первой записью. Принадлежат ли они Гунашевскому — с уверенностью сказать трудно.

Маргинальные приписки, встречающиеся местами (на укр[аинском] языке), очевидно, делались одновременно с записью.

По характеру своему записи сами собою разделяются на несколько групп. В центре стоит история козацкой войны 1630 г., где автор говорит как очевидец, почти участник: “Що ж, розумеете, в яком мы страху были, же юж в козацком монастыру (Межигорском), на который вшитки зубами скреготали”. Можно ли это мы с уверенностью связать с Гунашевским — так же, как и автобиографическую записку под 1621 г. — об отце и меджибожском дьяке? Некоторое сомнение возбуждает то обстоятельство, что в своем удостоверении, датированном 1643 г., архимандрит Кирилл называет Гунашевского “юношей” (*uczciwemu młodzieńcowi*), а ведь если принять, что в 1621 г. автор летописи был отдан в обучение дьяку, то в 1643 г. ему было около тридцати лет, может быть, немного меньше. *Młodzieniec* не очень юный. Но, очевидно, что очень юным Гунашевский и не был в это время: ведь уже с 1641 г. он начинает свою агитацию о коливе, на основании виденного и слышанного в путешествиях по Украине и Молдавии. Можно думать, что, составляя свое удостоверение задним числом, Кирилл или сам же Гунашевский несколько нарушили перспективу. А, впрочем, и латинское *juvenis*, несомненно являющееся прототипом польского *młodzieniec*, прилагалось к возрасту от 20 до 40 лет. Итак, обучение у меджибожского дьяка в 1621 г. вполне подходит к Гунашевскому хронологически. По сути же довольно трудно предположить, чтобы такой литературно образованный человек, как Гунашевский, переписал в свою летопись из чужих записок такие *privatissima*, какие читаем под 1621 г.: начало обучения, смерть отца, болезнь и т. п. А что он вписал в альбом эти записки, несомненно свидетельствует почерк. Итак, автобиографические записки следует отнести к Гунашевскому.

Что касается автобиографического указания под 1630 г., то тут говорят соображения такого рода: повесть о войне 1630 г. тематически, идеологически и стилистически неразрывно связана с последующими записями, по 1646 г. включительно; повесть о войнах Хмельницкого 1648—1649 гг., приписанная несомненно Гунашевским несколько позже и, очевидно, им составленная, хотя имеет некоторые стилистические, точнее —

лексические отличия (новые польско-латинские выражения, не встречающиеся раньше: “ребеллезовавши”, “конюровавши”, “конклюдовавши”, “екскузовал”, “анемушно”, “кондиций” и т. п., вероятно, обязанные своим появлением влияниям Замойской академии), общим своим характером обнаруживает тесную связь с записями 1630–1646 гг. Автор несомненно тот же (напр., отмечу редкое выражение: “заперли згоду”, польское “zawarli zgode” под 1638 и “покой запер” под 1649 г.).

Ввиду этого приходится признать, что Гунашевский был автором записей 1630–1649 гг., и автобиографическое упоминание, указывающее на то, что этот автор в 1630 г. жил в Межигорском монастыре, относится к нему же. Он описал события 1630-х годов и присоединил к ним погодную выборку событий предшествующего столетия.

Эта выборка и записи 1630–1640-х годов были переписаны в нынешний альбом, как отмечено выше, уже с готового оригинала, вероятно, в 1645–1646 гг., судя по тому, что до 1646 г. не заметно перерыва в почерке, и, закончив свое повествование, автор проставил последующие года — 1647 и 1648: 1647 остался пустым, 1648 записан позже, не ранее конца 1649 г.

“Исписание летом” вписывалось в альбом уже после того, как записана была “Пересторога”, — это доказывает ссылка на нее под 1592 г.; оно имело в готовом виде, когда Гунашевский сооружал свой альбом.

Судя по хронологическим неточностям и пробелам в истории бескорольев 1632 г., история войны 1630 г. и последующих событий Восточной Украины была записана автором не одновременно с событиями, а значительно позже — вероятно, не раньше 1640-х годов.

Решив в это время описать достопамятные случаи и события, которых ему привелось быть свидетелем, Гунашевский, естественно, должен был поставить в центре козацкие войны 1630-х годов. Он прожил эти годы, без перерывов или с перерывами на месте, в козацких краях. Это была благодарная задача: рассказать публике западноукраинских земель, где Гунашевский жил и вращался в 1640-х годах, о борьбе за веру и народность, за права Руси, с польскими насильниками, происходившей в Восточной Украине, на глазах у Гунашевского.

Но была у него, очевидно, и другая мысль: собрать побольше известий и западноукраинских — то, что ему пришлось слышать, бывая во Львове, Галиче, Люблине, Замостьи, в Великом Скиту, вероятно, в Перемышле и Каменце. Он включил кое-что в историю 1630-х годов и, очевидно, в этих целях начал делать выборку из той литературы, какая ему попадалась для предшествующих годов. Общий аспект, само собою разумеется, — церковно-национальный: “русская” церковь, русская вера, борьба за права Руси; но наряду с этим и чисто бытовой материал: урожаи и неурожаи, эпидемии, пожары, перемены в составе администрации, посвящения высоких особ, татарские нападения, войны и сеймы, чудесные знамения и т. п. Чаще всего ареною событий выступает Львов, наряду с ним также Перемышль и Ярослав, Галич, Камень, Острог, Вишня, Мостиска, Сокаль и т. д. Желания наполнить событиями свою хронику и превратить ее во всеобщую историю у автора не заметно, и это я объясняю установкою на западноукраинского читателя: дать ему то, что именно для него имело местный, отечественный интерес.

В связи с этим объясняется для меня и назначение альбома. Гунашевский, сооружая его, хотел сделать подарок львовским знакомым — братчикам, поддержкою которых пользовался в трудные моменты жизни и очень ее ценил. Он хотел собрать для них нечто от “студниц иноязыческих”, с которыми пришел в соприкосновение в Замойской академии, и различные материалы по истории религиозно-национальной борьбы Украинской Руси. Но в сущности все это должно было послужить декорацией для собрания документов *pro domo sua* — о конфликте с Замойским братством, пытавшимся погубить

репутацию автора и его карьеру в сфере православно-церковной. Ведь Львовское братство считалось верховною инстанцией для всех братств, особенно западноукраинских, и, оправдавшись по линии иерархической перед епископом луцким, Гунашевский естественно мог желать, чтобы Львовское братство также имело желательное для него представление об его конфликте с братчиками замойскими.

Это обстоятельство, по-моему, дает совершенно точную дату — вторую половину 1647 г. Различные обстоятельства, очевидно, помешали быстрому наполнению альбома новым материалом; готовый был только в виде “Перестороги”, “Исписания летом”, кое-какого легендарного материала. Очевидно, это не удовлетворяло Гунашевского; он строил свой альбом в больших размерах, но наполнить его не удалось, и, пускаясь в новый путь, Гунашевский подарил его львовским покровителям в таком неоконченном виде.

Но мы обязаны этому подарку все-таки многим. Это, во-первых, “Пересторога”, драгоценный памятник украинской национальной идеологии — украинская теодицея начала XVII в., сохранившаяся только в этом списке Гунашевского. Во-вторых — его собственные записки о событиях 1630-х — 1640-х годов, драгоценные как отражение, совершенно единственное в своем роде, того, что говорилось в кругах малой интеллигентской братии — среди низшего духовенства и мещан, в монастырях и школах, на братских собраниях, на “цвинтарях” и “клиросах”, на современные темы — о религиозной политике правительства, об иерархических переменах, о польско-украинских отношениях, о политических событиях. Нечего искать тут политической проникновенности, широких взглядов и перспектив. Понимание отношений самое упрощенное. “Срокое лядское тыранство над Русью”; коварные замыслы на искоренение веры русской и всего народа русского; папство и католицизм как дьявольское орудие на истребление истинного христианства, т. е. православия; козачество как последний богоданный оплот православия.

Идеология, конечно, убогая содержанием, но интересно видеть, как она конкретно преломляется в различных суждениях, отзывах, в восприятиях и образах, легендах и анекдотах, в крылатых словечках, в афоризмах и характеристиках. Редко в чем мы можем так живо чувствовать этот аромат эпохи, осязать пульс этих общественных прослоек, как в записках этого украинского студента, дьячка и войскового канцеляриста в будущем.

Название “Львовской летописи” мало подходит к этому замечательному памятнику. Он составлялся не во Львове, не львовянином, и львовская жизнь отражается в нем сравнительно мало; он, правда, писался, как я выше пояснил, вероятно, для львовских братчиков, и львовский братский архив сохранил его для нас, но по содержанию и происхождению это не львовский памятник.

Это и не летопись в собственном смысле; автор не стремится быть летописателем своего времени, отмечать достопримечательные события, происходившие в его время. Это — записки о разных событиях, почему-либо остановивших его внимание и оставивших глубокий след в памяти автора. Это “записки современника”, граничащие с мемуаром, “записки украинского студента 1640-х годов”, можно сказать.

с. 28 ...“Исписание летом от Рож[дства] Х[ристо]ва року 1498 и по нем идущих” — оригінальна назва була така: “Львовская русская летопись. Исписание летом от Рождества Христова 1498, и по нем идущих”. Див.: Русский исторический сборник. — Т. III. — Кн. 3. — М.: В университетской типографии, 1839. — С. 233.

“Доставлена мне в новой копии г. Зубржицким из Львова... по неимению оных в типографии” — з рос.: “Доставлено мені в новій копії п. Зубржицьким зі Львова та надруковано тут з точністю, числа позначено в оригіналі церковними літерами; над и, крім знака, тут вживаного (наголосу), поставлені у знаних місцях ще два, пропущені тут за відсутністю таких у друкарні”.

Розшифрування наведеного знака над *и* (наголос) подано М.Грушевським у круглих дужках; у примітці М.Погодіна відсутнє.

...[опубліковано] в *“Актах Западной России”*, [т.] IV, с. 236 — йдеться про публікацію: № 149. Около 1600—1605. Историко-полемическое исследование о начале и распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшим на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. IV: 1588—1632 — СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1851. — С. 203—236.

...*Войціцький і Мацейовський надрукували переклад цих записок у краківському журналі “Kwartalnik naukowy” за 1835 р.* — див.: К.В.В. [Kazimierz Władysław Wójcicki]. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649 // Kwartalnik naukowy. — Kraków, 1835. — Т. 2. — С. 86—93 (витяги з літопису від 1498 до 1625 року включно, частково мовою оригіналу, але в польській транскрипції, частково у перекладі польською мовою); Maciejowski W.A. Ułamki historyczne. I. O Kozakach // Kwartalnik naukowy. — Kraków, 1835. — Т. 2. — С. 283—320 (витяги зі звісток літопису за 1625, 1630, 1636—1638 роки та повністю за 1648—1649 роки, але у вільному викладі польською мовою).

...*та частина “літопису”, яку надрукував Войціцький у 1836 р.* ... — йдеться про публікацію: К.В.В. [K.W.Wójcicki]. O Kronice Ruskiej od roku 1498 do roku 1649. Wypis drugi // Kwartalnik naukowy. — Т. 3. — Kraków, 1836. — С. 315—329 (витяги з літопису від 1630 до 1636 року включно, теж частково мовою оригіналу, але в польській транскрипції, частково в перекладі на польську мову. Звістки за 1626 рік у публікації К.Войціцького відсутні).

...*передруку тексту, виданого Войціцьким, що з’явилися у “Телескопе” у 1835 р. і в “Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения]” за 1838 р.* ... — упорядником виправлена неточність у зазначеному М.Грушевським році видання “Телескопу” (1835 замість помилкового 1836). Див.: Евецкий О. Русинская летопись // Телескоп. — М., 1835. — Ч. XXIX. — С. 309—328 (передрук тексту “Львівського літопису”, виданого К.Войціцьким, у перекладі російською мовою); В.Р. О русской летописи, с 1498 по 1649 год, писанной в Галиции (статья г[осподи]на Войццкого // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1838. — Ч. XVIII. — Отдел II. Науки. — С. 1—22 (передук у перекладі російською мовою).

...*“Kwartalnik naukowy”, т. II, 1835, з 1630 до 1636 — у т. III, 1836)* — упорядником виправлені числа томів (замість помилково вказаних т. I, 1835 та т. II, 1836).

с. 29 ...*його статтю озаглавлено: “O kronice ruskiej od roku 1498 do roku 1649”* ... — з пол.: “Про руську хроніку з року 1498 до 1649 року”.

...*називає її просто “Kronika pisana przez Rusina w Galicyi i rodem z Galicyi”* — з пол.: “Хроніка, написана русином в Галичині й [який] родом з Галичини”.

Sic vos non vobis! — з лат.: Тож ви не для себе! Вираз вживається як натяк на привласнення чужої роботи, використання праці інших, незаслужену славу. Його приписують Вергілію, який, дізнавшись, що авторство написаних ним віршів на честь імператора Августа привласнив посередній поет Батіл, написав “Ці віршики написав я, а почесні за них дістались іншому”. — Прим. пер.

“В 1839 году Галицию посещал Петр Киреевский... в своей сводной летописи — з рос.: “У 1839 році Галичину відвідав Петро Киреевський, потім Платон Лукашевич, видавець малоросійських і червононоруських пісень. Лукашевич обіцяв багато, але не дотримав слова. Я довірив йому «Львівський рукопис» з моєю передмовою, призначивши надрукувати його в Росії. З тим рукописом ось що сталося.

Розбираючи акти Ставропільного інституту, Зубрицький знайшов руський літопис, що закінчувався в половині XVII ст., але його було написано скорописом так нерозбір-

ливо, що неможливо було розібрати. Зубрицький одного разу показав його проф. Венедиктові Левицькому і сказав, що він готовий побитись об заклад, що у Львові нема того, хто прочитає той рукопис. Левицький стверджував, що в нього є богослови, які прочитають. Запечатавши рукопис і залишивши [собі] два найбільш нечіткі аркуші, Левицький передав рукопис Маркіяну Шашкевичу. У семінарії морочилися з ним, морочилися, але не спромоглися розібрати. Тоді Шашкевич приніс його мені. Маючи вже нагоду займатись подібними роботами у графа Тарновського, я взявся за справу і доти не піднімався [з-за столу], поки не розібрав усе. Левицький виграв заклад. Згодом Зубрицький дав мені переписати [рукопис] повністю. У мене його видурих Жегота Паулі і передав копію з нього Войцицькому, котрий надрукував з багатьма помилками в польському часопису “Przegląd naukowy” (Sic vos non vobis!). Пл. Лукашевич обіцяв надрукувати її російською й не дотримав слова. Згодом оригінал хтось викрав зі Ставропігійного інституту, і тільки з моєї копії А.С.Петрушевич нарешті надрукував цей літопис 1865 р. у своєму звідному літопису”.

“Литературный сборник, изд[аваемый] Галицко-русскою матицею”, 1885, с. 35–36 — мова йде про роботу: Головацкий Я.Ф. Воспоминание о Маркиане Шашкевиче и Иване Вагилевиче // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. — Львов, 1885. — Вып. I. — С. 10–36.

с. 30 ...збірник Гунашевського, який окрім цього літопису містив також єдиний список іншого дорожчинного пам'ятника — “Перестороги” ... — йдеться про православний антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., в якому викладається історія боротьби православних проти католицизму та унії. Твір зберігся у списку, знайденому в архівних матеріалах Львівського братства. Вперше був опублікований Д.Зубрицьким у 1851 р. Див.: № 149: Историко-полемическое исследование о начале в распространении Унии в Литве и Западной Руси и о действиях ее поборников, сочиненное некоторым львовским священником, бывшем на Брестском соборе, в предостережение православным // Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 5 т. — Т. 4: 1588–1632. — СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. — С. 203–236. У 1926 р. М.Грушевський пропонував перевидати “Пересторогу” у серії “Історично-літературні пам'ятки” Археографічної комісії ВУАН. Цей проект зреалізований не був. У своїх працях останніх років М.Грушевський до “Перестороги” звертається неодноразово.

...в 1870-х роках розпочав друкувати його у виданні Галицько-руської матиці — “Науковий сборник” ... — див.: Львовская летопись // Науковий сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской матицы. — Львов, 1868. — Вып. I–IV. — С. 255–294.

...в додатках до своєї “Сводной [галицко-русской] летописи с 1600 по 1700 год”, надрукованої у 1874 р. ... — тут виправлено помилки М.Грушевського. “Літопис” А.Петрушевича розпочинався 1600, а не 1606 р., як було вказано у першодруку. Згадані “Дополнения” А.Петрушевича до першої частини “Літопису”, виданої у 1874 р., вийшли друком лише 1891 р. — Прим. пер.

Див.: Петрушевич А.С. Дополнения ко Сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год, изданной во Львове 1874 года // Науковий сборник на г. 1889–1890, издаваемый Литературным обществом Галицко-русская матица. — Львов: Типография Ставропигийского института, 1891. — III, 939 с.

“Науковий збірник”, вид[ання] Укр[аїнського] наук[ового] т[овариства] у Києві, 1915, с. 43 — у першодруку упорядником була виявлена та виправлена плутанина із бібліографічними посиланнями на цитовані листи Я.Головацького до П.Лукашевича. Лист Я.Головацького до П.Лукашевича від 2 (14) липня 1839 р. див. у публікації:

Науменко В. Листи Я. Головацького до М. Максимовича та П. Лукашевича // Український науковий збірник: Видання Українського наукового товариства у Києві. — Вип. 1. — М., 1915. — С. 34–44.

...опублікував нещодавно акад. Возняк: “Україна”, кн. 40, 1930, с. 69 — лист Я. Головацького до П. Лукашевича див. у виданні: Возняк М. Шевченко й Галичина (слід зацікавлення Шевченка Галичиною в 1843 році // Україна. — 1930. — Березень—Квітень. — С. 66–72.

с. 31 ...вцілів лише один пробний відбиток, який зберігається в бібліотеці Археологічної комісії Всеукраїнської академії наук — про це видання М. Грушевський писав в “Історії України-Руси”: “Записки Якіма Єрлича “*Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego*”... досі маємо їх тільки в доволі лихому виданні Войцицького “*Latopisiec [albo Kroniczka] J[oachima] Jerlicza*”, [t.] I—II, 1853; нове видання було приготовлене пок[ійним] Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII [ст.], розпочатій київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 р. Випущенням цього тому я не бачив”. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VIII. — Ч. II: Початки Хмельниччини (1638–1648). — 2-ге вид. — К.; Відень, 1922. — С. 200.

Зараз віддруковані аркуші видання “Южнорусские летописи”, що у 1916 р. підготував О. І. Левицький, направлені у цупку палітурку і зберігаються у науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України. До примірника на 456 с. входять: “Исписание летом от Рождества Христова року 1498 и по нем идущих” (с. 1–32), “Летопись Иоахима Ерлича (1620–1673 гг.)” (с. 33–393), “Указатели личных и географических имен” (с. 395–456), “Опечатки” (с. 456). Титул, передмова та зміст відсутні.

с. 32 ...*daie mu dispensę na klerykat*... — тут: від середньовічного лат. *dispensa*, пол. *dyspensa* — звільнення від обов’язкових приписів костельного права. *Klerykat* — з пол.: вища духовна семінарія; місце мешкання та формації капеланів; духовний стан. — Прим. пер.

...*przyjacieli jego Ioachim Szyszkowic*... — приятель М. Гунашевського згадується А. Бельовським як Шишкович, але у тексті декрету Замойського братства, наведеному нижче М. Грушевським, його прізвище вказано як “*Szyszkiewicz*” (Шушкевич). — Прим. пер.

...*a w szczególności Andrzejowi Strzeleckiemu*... — див. про знану міщанську родину Стрелецьких у кн.: *Łoziński W.* Patryarchat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1890. — S. 29, 134, 135, 230, 235–236, 245–246, 255. — Прим. пер.

cf. — скорочення від лат: *conferatur* — порівняй. — Прим. пер.

Wasyla Tarsowicza biskupa munkaczowskiego... — хибно вказано прізвище єпископа мукачівського; мало бути: *Tarasowicz* (Тарасович). — Прим. пер.

...*Do biografii. Michał Gunaszewski. ...Chmielniciana (s. 231)* — з пол.: “До біографії. Михайло Гунашевський. У 1621 р. розпочав навчання в Меджибожі у диякона Дмитра Ширецького. Того ж року помер його батько. У 1630 р. був, як здається, в Межигірському монастирі (с. 168 рукопису). У 1641 р. залишався в Замості при церкві св. Миколая (с. 337), 24 червня 1643 р. Кирик, намісник замойський, дав йому дозвіл для духовної семінарії, оселив у себе, а також уповноважив у своїх справах (с. 359). 7 лютого 1646 р. Желіборський висвячує його на іподиякона у Львові 1 (!) червня — (с. 337 і 348) [очевидно, під час друку пропущена частина тексту. — Прим. пер.]. У 1647 р. декретом від 29/30 червня (!) заборонено йому освячувати коливо (с. 350). Скаргу знеславленого за коливо підтримав його приятель Йоахим Шишкович (с. 350). 24 грудня 1647 р. відряджає кохану сестру Явдоху з Любліна до Кирила в Замостя (с. 355). У 1648 р. останнього [дня] лютого написав лист до Івана, люблінського міща-

нина (Chmielniciana, с. 171). 25 березня 1648 р. львівському ставропігіїному братству, а насамперед Андрієві Стрелецькому (про Стрелецького див. Chmielniciana, с. 225) надсилає в дар цю книжечку. У скиті був двічі по півроку (с. 309 і 337), так само й у волоського господаря особисто (с. 340, c[on]f[eratur] Chmielniciana, с. 174), де записаний “titulus ducis Valachiae”. Мукачівського єпископа Василя Тар[a]совича іменує своїм меценатом і свою книжечку йому надсилає (Chmielniciana, с. 231). Пише вірші на герб Чаплича, володимирського єпископа, та Желіборського — львівського [відповідно: герби “Кирдей” і “Сас”. — Прим. пер.]”.

с. 35 т. р. — скорочення від лат.: *manu propria* — підписано власною рукою. Традиційно цією фразою особа засвідчувала підписання документа власноруч. — Прим. пер.

“Dekret bractwa Zamojskiego cerkwie świętego Mikołaja... Mikołaja bracku т. р.” (с. 349) — з пол.: “Декрет Замойського братства церкві святого Миколая:

На зборах братів старших і молодших і великої кількості замойського православно-го посполитства грецько-руської віри в будинку церкви велась справа, за позовом дотепного Михайла Гунашевського, студента славної Замойської академії, стосовно непотрібного носіння колива до мурованої замойської церкви.

Тут всі брати, за клопотанням славетного Марка Янисевича, міщанина замойського і брата цієї ж церкви, борючись з такими непотрібними звичаями, [яких] ніде по інших церквах і країнах не дотримуються. А до того ж, суперечило б статутам і канонам, і святій православній вірі, якби хтось інший, того невідомого звичаю [прихильник], через власні вигадки, нові постанови і посміховища над с[вятою] вірою ухвалював і встановлював те, чого в інших містах, тобто у Львові, Києві та Вільні, й по інших єпархіях не знайдеться. Звідки б ненависть і великі суперечки між братчиками не виникали, — через те, що відбувається — запобігаючи тому, аби на майбутнє не перетворилось на звичай, ми, нижче підписані, узгодивши на спільній раді, одностайно наказуємо, аби пан Михайло Гунашевський, який взагалі не належить до церковного уряду або попросту ніхто, припинив носити це надмірно вишукане коливо до божої церкви і заохочувати людей до цього й більше не наважувався б, окрім традиційного часу.

Се до уваги наших духовних старших віддамо і на високий розсуд їх мосців вносимо й маємо вимагати справедливості, а притому ще хочемо провини скласти на тих, хто б наважився такі вигадки вимислювати, й спокутування на вічні часи прагнемо.

Пана Марка також звинувачуємо, адже суперечка стосовно того колива, з провини того ж пана Гунашевського [вкупі] з чесним Йо[о]ахимом Шушкевичем і з іншими, котрі до того долучились, відбулась на церковному ґрунті. Через те вирішили [пана Марка] покарати вільним арештом у цьому ж місці. Панові ж Йоахимові Шушкевичеві, замойському передміщанинові, який зв’язався з цим паном Михайлом Гунашевським, різного галасу і неспокою зчинивши, і до такої міри був ідіотом, що [підтверджував], чим є коливо і якого часу має відбуватись [освячення], — через те його як порушника спокою той самий суд і братські збори присуджують до сидіння вільного і звичайного, на розсуд братства, а також вважають, що [він] винен пів каменю воску.

А на майбутнє застерігаємо, аби жодного галасу про те коливо жодним братом нашим не зчинялось, а [якщо] будь-хто зятим виявився, окрім традиційного часу, тобто за померлого і як церква божа наказує, ставити [коливо] — тоді такого не тільки арештом, але зараз же й гріхом непростенним — винним каменю воску без будь-яких зволікань визначимо.

Даний декрет одностайно, всі разом на публічних сходах усіх братів, які на це дали згоду, хочемо вважати дійсним і правомочним на вічні часи. Про що власноруч підписались. Сталося в домі церковному місяця липня дня четвертого року панського 1647. Григорій Климович, писар братства святого Миколая m[anu] p[ro]pria” (с. 349).

с. 36 ...на “Изрядно”... — йдеться про молитву після освячення дарів “...о Пресвятей, Пречистой, Преблагословенней Славней владычице нашей Богородице и Приснодеве Марии”. Тут і далі згадуються молитви Божественної літургії. — *Прим. пер.*

...еретенні сини... — тут вживається у негативному значенні. Див.: Грінченко Б. Словарь української мови: У 4 т. — Т. 1. — К.: АН УРСР, 1958. — С. 468. — *Прим. пер.*

с. 38 ...висловлення вдячності “щегульным добродеем”... — тут: транслітерація кирилицею польського звернення “szczególnym dobrodziejam”, тобто “особливим добродіям”. — *Прим. пер.*

...надписав на обкладинці: Autograf Michała Gunašewskiego dnia 25 Marca 1649 — з пол.: Автограф Михайла Гунашевського дня 25 березня 1649.

Акты, [относящиеся к истории] Южной и Зап[адной] России”, [т.] III, с. 496 — М. Грушевський посилається на документ: № 342. 1659, августа 19. Письма писаря Войска Запорожского Ивана Выговского к царскому посланцу подьячему Ивану Фомину // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. III. 1638–1657. — СПб.: В типографии П.А.Кулиша, 1861. — С. 495–496.

Переяславські присяжні списки — моя доповідь: “К истории Переяславской рады 1654 года”, “Д[оклады] АН [СССР]”, [Серия] В, 1929, с. 302 — див.: К истории Переяславской Рады 1654 года // Доклады Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. Серия “В” / Ред. А.Самойлович. — Л.: Изд-во АН СССР, 1929. — № 16. — С. 299–305. Опубліковано у перекладі українською мовою: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 365–372.

с. 40 Наступна с. 9 (с. 171)... — перекладачем виправлено помилку, якої припустився М. Грушевський, або яка сталась під час друку (у першодруці двічі вказано с. 5). — *Прим. пер.*

“Що ж, розумієте, в яком ми...” — слово “ми” виділено курсивом М. Грушевським. — *Прим. пер.*

privatissima — з італ.: дуже особисті. — *Прим. пер.*

с. 42 pro domo sua — з лат.: за власний дім; у значенні: “на захист своїх особистих інтересів”. Вираз став широковідомим завдяки промові Цицерона з таким заголовком, у якій він говорив про себе. — *Прим. пер.*

Самовидець Руїни та його пізніші відображення

Перша публікація російською мовою: Самовидець Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1932. — С. 157–192. Підпис на початку статті: М.С.Грушевский. Дата не зазначена.

Рукопис статті зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (ф. 220 / Інститут славяноведения АН СССР, 1931–1934 /, оп. 1 / Документи по організації и деятельности /, од. зб. 8, арк. 6–50). Рукопис чорнилом на аркушах у клітинку зошитового формату, двома почерками, що послідовно змінюють один одного: арк. 6 — до середини арк. 17 — письмо М. Грушевського, потім тими самими чорнилами до арк. 19 — рука К. Грушевської, з арк. 20 до кінця — авторський текст почерком М. Грушевського із вписаними К. Грушевською цитатами (арк. 21–22, 23–24, 28–30, 32–36, 44–47), інколи рукою К. Грушевською переписана частина тексту (арк. 36, 46–47). На рукопису є авторські правки і дописки чорнилом, а також редакційні та друкарські помітки червоним і синім олівцем.

Переклад українською мовою, зроблений Ярославом Дзирою, опублікований у часопису: *Український історик: Журнал історії і українознавства*. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 83–115. На жаль, перекладач, прагнучи зробити текст історично та літературно досконалим, дозволив собі втрутитися в авторський текст археографічно неозначеними правками, додатками та роз'ясненнями, що призвело до певного зміщення розставлених М.Грушевським акцентів та у дечому змінило стилістику тексту.

Публікуємо статтю у вивіреному Вікторією Сергієнко та Оксаною Юрковою перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М.Грушевського.

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

Самовидец Руины и его позднейшие отражения

Среди разнообразных достижений украинской историографии за последние годы, больших и малых, заслуживают внимания интересные результаты, достигнутые в исследовании так называемой “Летописи Самовидца”, долгое время считавшейся самым важным историко-литературным памятником козацкой эпохи и действительно представляющей крупный историко-литературный интерес¹.

Свою высокую, во многом преувеличенную, как теперь оказывается, репутацию это произведение приобрело, главным образом, в последней четверти XIX в. В XVIII в. оно не пользовалось популярностью, вопреки высказывавшимся в литературе соображениям о большом распространении его². Его пессимистическое настроение, холодное или недоброжелательное отношение к наиболее прославленным героям борьбы за освобождение, начиная с самого Хмельницкого, не отвечало настроениям украинской интеллигенции XVIII в., усиленно идеализировавшей эту освободительную борьбу. Поэтому история Грабянки, написанная в тонах триумфальных, панегирических, видимо, вытеснила из обихода “Летопись Самовидца”. Бантыш-Каменский, составлявший в начале 1820-х годов свою “Историю Малой России” с помощью любителей украинской старины кружка Репнина, не знал “Самовидца”; он познакомился с летописью затем только в Москве в великорусской редакции XVIII в., сделал о ней сообщение в Московском обществе истории и древностей в начале 1824 г. и включил в реестр своих источников во втором издании “Истории Малой России” 1830 г.³, но не придал особенного значения в ряду этих источников. Только в 1840-х годах Кулиш, случайно натолкнувшийся на эту “Летопись” и увлекшийся новою для него и необычною после панегиризма XVIII в. “объективностью” ее, стал усиленно создавать ее репутацию⁴. Он начал поиски ее спис-

¹ В настоящей статье излагаю содержание главы, посвященной этому памятнику в VI томе “Истории украинской литературы”, заканчиваемом мною в настоящее время.

² Акад. Ор.Ив. Левицкий в своем исследовании о летописи “Самовидца” писал (в 1878 г.): “К концу первой половины XVIII в. летопись эта служила любимым чтением тогдашних книголюбцев и была значительно распространена в обществе, на что указывает множество списков ее этого времени, найденных в разных местах левобережной Малороссии” (с. 5). Этот отзыв повторяется до последнего времени, но в действительности рукописных списков летописи сохранилось немного, и ничто не указывает на ее распространение в XVIII в.

³ Под № 17 “Летописец малороссийский с 1340 по 1734 г.” подарен Обществу истории и древностей российских д[ействительным] чл[еном] Е.Д.Нечаевым. Доклад о нем: “Труды и летописи Общества истории и древностей российских”, ч. III, кн. 2, с. 63–65.

⁴ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в малой России. Доведена продолжателями до 1734 года. — “Чтения”, год II, 1846 г. и отдельно.

ков, задумал написать исторический роман на основании ее рассказа о Нежинской раде 1663 г. (из этого получился его знаменитый исторический роман “Черная рада”), носился с планом исследования о ней как историческом источнике, — охладев в конце концов к этому плану, заинтересовал им своего товарища П.Я.Сердюкова, открывшего автора этого произведения, а самое главное — побудил Бодянского издать в “Чтениях” за 1846 г. текст его под названием “Летопись Самовидца”, которое дал ему тот же Кулиш, не в пример прочим авторам, писавшим об эпохе Хмельницкого, дескать, только понаслышке.

Эти усиленные рекомендации достоверности и важности открытого им источника и шум, поднятый вокруг него, впервые заставили исследователей обратить на него серьезное внимание. Хотя Максимович несколько брюзгливо отметил, что “Летопись Самовидца” была новостью для самого Кулиша, но не для старых “любителей малороссийской старины” Киева и Харькова, давно знавших эту летопись¹, но остается фактом, что только “открытие” Кулиша и издание Бодянского заставили этих любителей внимательнее отнестись к этому памятнику и оценить его достоинства. Затем резкая критика Г.Карпова, противопоставившего “Самовидца” другим произведениям старой украинской историографии, как единственный ценный исторический источник², еще более повлияла на высокую, можно сказать, восторженную думку “Самовидца” как исторического источника. Покойный акад. Орест Ив. Левицкий, тогда еще молодой начинающий ученый, положивший новым изданием “Самовидца”³ первое основание своего научного авторитета, критически проработав на основании новых, лучших списков текста летописи, в своем исследовании о ней, остававшемся до последнего времени самым главным и собственно единственным научным трудом, посвященным этому памятнику, — отметил в нем только три исторических погрешности и считал, что их незначительность только подтверждает “высокий авторитет достоверности, каким заслуженно пользуется эта летопись” (с. 76). С тех пор до самого последнего времени, на протяжении целого полувека принято было говорить о ее точности, достоверности, объективности, даже протоколярности и фотографичности. Так, напр., акад. Возняк в своей “Історії укр[аїнської] літератури” ([т.] III, с. 381, 1924), подводя итоги предшествующих оценок, противопоставляет прочим, так называемым козацким летописям объективное и фотографическое изображение событий у “Самовидца”, а В.Романовский в специальном исследовании о его личности подчеркивает “правдивость его известий, полноту и широту сведений, удивительное беспристрастие, объективизм”⁴.

Правда, такие восторженные оценки исторической достоверности “Самовидца” держались в последнее время больше по инерции. Накопление документального материала для истории Украины XVII в. на протяжении последних десятилетий и анализ известий все чаще давал повод констатировать неточность рассказов “Самовидца”⁵. Н.Н.Петровский, специально занявшийся этим вопросом, в 1926 г. отметил уже такое множество мелких и крупных ошибок и неточностей в описании событий эпохи Хмельницкого в рассказе “Самовидца”, что причислил его в разряд источников второстепенных, хотя оставил за ним первое место среди украинских летописей. Но решающее значение для оценки *fides historica* “Самовидца” имело разрешение загадки личности этого анонима.

¹ Собр[ание] сочинений, т. I, с. 525.

² Главным образом в книге “Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”, 1843.

³ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, 1878.

⁴ Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5, с. 60.

⁵ Так, В.О.Эйнгорн в своих “Очерках из истории Малороссии XVII в.” (1889), не нарушая общей характеристики “замечательно верного рассказа Самовидца”, отметил его “неверные сведения о частностях” (с. 218).

Все списки его произведения не имеют ни заглавия, ни имени автора. Наиболее старые и авторитетные копии имеют в начале только частный заголовок, относящийся к первой главе: “О начале войны Хмельницкого”; скомбинированная из двух старых списков, по указаниям Кулиша, так называемая “копия Юзефовича” прибавила к этому слово “летописец”, так что получилось нечто вроде общего заглавия “Летописец о начале войны Хмельницкого”. Имя автора не указано нигде, и теперь, когда это имя раскрыто, создается впечатление, что это отсутствие имени не было случайным, что автор действительно хотел скрыть свое авторство умышленно и сознательно, чтобы сообщить своему произведению возможно большее впечатление объективности (что, как видим, ему действительно и удалось). На протяжении его он трижды упоминает о себе как об очевидце тех или других описываемых событий, вероятно, тоже с умыслом, чтобы придать больше авторитетности своему описанию. Эти места я приведу ниже; они и дали повод Кулишу окрестить это произведение “Летописью Самовидца” в отличие от других “козацких летописей”¹. Но при этом он не дает никаких указаний, которые могли бы помочь определить, кто был этот очевидец. С другой стороны, он несколько раз называет себя, своих детей, свою судьбу, но всегда как что-то постороннее, ничем не намекая на то, что это имеет какое-нибудь отношение к автору произведения. В особенности ясно выступает это предумышленное затирание всяких указаний на свою авторскую личность в истории патриаршего проклятия, наложенного на гетмана Многогрешного стараниями автора для того, чтобы заставить его вернуть разграбленное у автора имущество: как увидим ниже, он обстоятельно изложил этот эпизод в поношение низвергнутого гетмана; назвал имя привезшего это проклятие — свое собственное имя, но ничем не намекнул, что это имя автора летописи, и тем действительно довольно искусно отвел от себя след.

Несмотря на все это, как теперь обнаружилось, авторство его в полной тайне не осталось. Оказывается, что упомянутый Сердюков видел в 1840-х годах список истории Грабянки, в котором при изложении “конотопского чуда” 1652 г., почерпнутого из “Летописи Самовидца”, имелась приписка: “Судья Романовский написа сие”². Сердюкову, очевидно, удалось расшифровать это указание: он установил, что тут нужно разуместь Романа Ракушку-Романовского, нежинского полкового судью 1650-х годов, и что этот Ракушка, нежинский сотник, позже протопоп брацлавский, был действительно автором “Летописи Самовидца”, описавшим, между прочим, и “конотопское чудо”. Сердюков собирался доказать все это в специальном исследовании о “Самовидце”; мысль эта долго его занимала, но осуществить свой план ему так и не пришлось. Единственным следом его открытия осталось письмо к Бодянскому Кулиша, 22 октября 1846 г., в котором он сообщал: “Давний мой знакомый и соученик, некто Сердюков, человек неизвестный, но великий любитель и знаток украинской истории... доказывает, что сочинитель “Летописи Самовидца” был Ракушка сотник, а потом протопоп”³. Письмо это было опубликовано в 1897 г., но открытие Сердюкова не обратило на себя внимания исследо-

¹ До питання про певність відомостей літопису Самовидця і про автора літопису. — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] освіти”, [кн.] VI.

² В июле 1847 г. Сердюков писал Бодянскому: “У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки; пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также в Летописце Малья России (т. е. в изданном Туманским тексте Грабянки), — с тою единственно разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о паволочском попавиче, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского, и про конотопский колодез упомянуто мельком, без критики: “судья Романовский написал сие”. Эти письма Сердюкова к Бодянскому оставались до сих пор неизвестными. Отрывок приведен у Петровского в [книзі] “Нариси історії України”, с. 177.

³ “Киевская старина”, 1897, кн. 10, с. 32.

вателей, вероятно, потому, что совершенно не известны были факты, из которых он исходил, в том числе и упомянутая приписка о Романовском. Однако совсем втуне оно не осталось. Думаю, что именно этот домысел Сердюкова понудил покойного В.Модзалевского, специалиста в области хозяйства Северской Гетманщины, заняться биографией Ракушки, оставившего по себе заметный след в организации войскового хозяйства в роли администратора полковых доходов, а затем первого генерального войскового подскарбия. Первый очерк его биографии явился еще в 1913 г., более тщательная и подробная обработка этой же темы была напечатана в 1919—1923 гг.¹ Покойный исследователь очень полно и тщательно подобрал материал, освещающий пункты соприкосновения биографии Ракушки с автобиографическими моментами “Летописи Самовидца”, так что хотя непосредственных указаний на эту сторону деятельности Ракушки его работы не дали, но параллелизм оказался настолько ярким и исчерпывающим, что после появления последнего биографического очерка сразу, почти одновременно, на протяжении нескольких месяцев появились три специальные работы о “Самовидце”, досказавшие то, чего не сказал Модзалевский: что “Самовидец” это, несомненно, Роман Ракушка, нежинский сотник, позже генеральный подскарбий, брацлавский протопоп и, наконец, с 1670-х годов и до конца своего (ум[ер] в 1703 г.) — стародубский священник. В более или менее категорической форме такой взгляд высказали в 1925—1926 гг. киевский археограф В.А.Романовский, нежинский проф. Н.Н.Петровский, киевский проф. А.П.Оглоблин². Львовский молодой историк М.Андрусак подверг их выводы тщательному пересмотру в специальной статье и тоже признал их в общем убедительными, хотя лично считал автором летописи другого участника борисовской комиссии, Быховца, а не Ракушку³. Наконец, Н.Н.Петровский еще раз пересмотрел вопрос в большой специальной работе о “Летописи Самовидца”, вышедшей в начале 1931 г.⁴, и, на мой взгляд, в результате всей проделанной работы можно считать несомненным, что летопись была произведением Романа Ракушки, — настолько точно совпадают биографичес-

¹ Роман Ракушка, один из деятелей “руины”. — “Труды Черниговской архивной комиссии”, 1913, кн. X; Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, т. 1, 2–3. Также “Малоросійській Родословник”, 1914, т. IV.

² В.Романовський. Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5. М.Петровський. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] осв[іти]”, 1926, кн. 6; Ол. Оглоблін. До питання про автора “Літопис[у] Самовидця”. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, 1926, кн. VII–VIII. Проф. Оглоблин отметил, что свою статью, в которой авторство Ракушки устанавливается в менее категорической форме, чем в двух других исследованиях (скорее как гипотеза, чем решительное утверждение), он написал еще весной 1924 г. и тогда же огласил в публичном собрании своего семинария; но в свет она вышла после двух вышеназванных работ. Н.Н.Петровский в своей новейшей работе (см. ниже) отмечает, что все три исследователя, доказывая авторство Ракушки, оставались в неведении, что эта мысль была высказана еще в 1840-х годах Сердюковым, была известна Кулишу, Бодянскому и др. Об этом напомнил, по поводу статьи Романовского, А.К.Дорошкевич в “Украине”, 1925, кн. 6.

³ М.Андрусак. До питання про авторство Літопису Самовидця. — “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, 1928, т. 149.

⁴ Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця), Державне видавництво України, Харків, 1930. Это большая книга, 453 страницы убористой печати; по содержанию она состоит из двух равных частей: первая посвящена авторству летописи, вторая заключает критическую оценку ее достоверности и погодный, очень тщательный критический разбор сообщений “Самовидца”, насколько они подтверждаются или не подтверждаются документальными данными.

кие данные о нем со всеми указаниями летописи, и настолько ясно, ярко и убедительно разрешаются этой биографией отражения авторских переживаний и впечатлений, сохраненные этим произведением: все то, что можно вывести из его содержания, вполне и без остатка покрывается тем, что мы знаем теперь о Ракуш[к]е, и почти невозможно себе представить, чтобы какие-нибудь новые данные могли разрушить или поколебать это тождество.

То, что мы знаем теперь об этом незаурядном деятеле XVII в., сводится к таким главнейшим данным¹. Родился он около 1622 г. В завещании своем, писанном в мае 1701 г., он упоминает, что в это время ему было “близко осмидесят”. Отец его, Онисим Р[акушка], принадлежал к числу нежинских старосельцев: в том же завещании он напоминает, что его отец пришел, когда Нежин был еще слободой, и сам “рубил лозу и березу и строился”. Это подходит к условиям нежинской жизни 1620-х годов — первым годам жизни Романа Р[акушки]. Та часть Нежина, где находилась эта отцовская усадьба, носила, очевидно, название “Романовского кута”, и семья Ракушки прозывалась также Романовскими; это делает весьма правдоподобным предположение, что Онисим Р[акушка] был выходцем из м. Романовки Брацлавского воеводства, где во времена Хмельницкого находим также козаков Ракушек, в сотне Романовского (козак Данило Ракуша в реестре Уманского полка 1649—1650 г., — эта форма имени применилась и к Роману Р[акушке]). Но каково было социальное положение этой семьи до восстания Хмельницкого, остается неясным. Исходя из социальных симпатий “Самовидца”, некоторые исследователи склонялись к выводу, что это была семья шляхетская; но такое предположение опровергается фактом, что в семье не было гербовой традиции: Роман Р[акушка] в 1650—1660-х годах употребляет на своей печати разные гербовые знаки и вообще не обнаруживает каких-либо шляхетских притязаний. Другие исследователи настаивают, что это была семья козацкая, но существование родовитого козачества в Брацлавском воеводстве 1620-х годов едва ли можно предполагать. Онисим Р[акушка] мог превратиться в козака в Нежине в 1620—1630-х годах; он происходил, вероятно, из семьи мещанской, духовной или крестьянской². Сам он едва ли был церковником, судя

¹ Последние сводки биографического материала о Романе Ракушке в статье Н.Н.Петровского: *Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка* (“Записки істор[ично]-філол[огічного] відділу”, 1931, т. XXVI) и в его исследовании о “Летописи Самовидца” (Нариси, с. 144 и сл.).

² Мысль о шляхетском происхождении “Самовидца” (из православной шляхты, примкнувшей к восстанию Хмельницкого) была высказана Левицким в его исследовании о “Летописи Самовидца” и широко принялась в научной литературе: этого взгляда держались, напр., акад. Иконников, акад. Возняк, Липинский, Крипякевич, Окиншевич и др. Акад. Багалей отверг эту догадку, настаивая на принадлежности Самовидца к козацкой старшине (Нарис укр[аїнської] історіограф[ії], [вип.] II, с. 8 и сл.). Более подробной критике подверг эту гипотезу шляхетского происхождения Ракушки Н.Н.Петровский в своей последней работе. Я в своей статье о Кулише, выясняя зависимость его идеологии от идеологии Самовидца (о чем ниже), назвал последнего оказаченным мещанином (с. 35). Я исходил при этом из того интереса, какой “Самовидец” обнаруживает к роли “значного” мещанства во время восстания 1648 г., его сожаление о том, что “дьявол учинил себе смех з людей статечных”, представителей мещанской магистратской старшины, покидавших свои “уряды” и подлаживавшихся всей своей внешностью под козацкие фасоны (с. 20). В этом видно высокое представление о социальной позиции мещанских верхов, и так как при этом у автора не заметно антагонизма между значным козачеством и значным мещанством (хотя оно в жизни сказывалось достаточно резко), я и склонен был признавать “Самовидца” человеком, считавшим себя своим среди того и другого: вышедшим из знатного мещанства и примкнувшим к знатному козачеству. Совершил ли этот переход еще старик Ракушка Онисим, или его сын Роман, конечно, сказать затруднительно.

по тому, что церковная стихия не отразилась сколько-нибудь ярко на языке, стиле и творчестве его сына, но возможно, что последний перешел в духовное звание, следуя более ранним традициям: может быть, Онисим Р[акушка] был поповичем или дячковским сыном из Романовки. Я считал бы наиболее вероятным, что, поселившись в Нежине, он примкнул к местному мещанству; позже, в 1630-х годах, возможно, стоял в рядах козачества или, по крайней мере, подошел очень близко к козацкой верхушке, а его сын Роман, несомненно, уже с начала восстания 1648 г. стоял в козацких рядах: в реестре 1648—1649 г. мы видим его козаком полковой сотни под именем “Романа Раскущенка” (очевидно, неверно прочитанное “Ракущенко”), а в этот реестр новые люди не попадали; за Ракущенко, очевидно, уже был основательный стаж.

О ранних годах Романа Р[акушки] — его воспитании, семейных обстоятельствах и т. д. до сих пор ничего положительного не известно. Очевидно, он не получил систематического школьного образования, какое могла дать киевская коллегия или другая подобного характера школа. Об этом можно судить по отзывам о “лядских фортелях” и “превратности гетмана” Выговского: в них чувствуется неблагоприятное отношение к современной польско-латинской школе, какое едва ли бы обнаруживало лицо, само прошедшее подобную школу. Еще более убедительно свидетельствует об этом речь и стиль его произведения, совершенно лишенного риторических украшений, польской, латинской и даже славянской учености; его речь типичная разговорная и деловая, канцелярская речь современного окультуренного, но не книжного человека. Судя по тому, что Роман Р[акушка] проявил себя позже специалистом-хозяйственником, знатоком по части стройки и эксплуатации мельниц, руден и т. п., можно думать, что, подрастая, он помогал отцу в хозяйстве, в его деловых сношениях больше, чем занимался накоплением и расширением своих книжных знаний.

Эта практическая складка и хозяйственный опыт, а может быть, и родственные связи содействовали карьере Романа Р[акушки] в рядах козацкого войска. Несмотря на довольно молодые годы, когда ему едва кончилось 30 лет, мы видим его в рядах высшей полковой старшины как “дозорцу скарбу войскового в полку нежинском”, “ревизора скарбу войскового”, сотника нежинского, полкового судьи и наказного полковника. Боевых впечатлений в рассказах “Самовидца” не заметно; едва ли и был он боевиком. Но ему давались очень ответственные поручения административного и дипломатического характера. Так, в 1656 г. в звании нежинского полковника (наказного) отправляется он в царскую квартиру под Ригой улаживать щекотливые отношения козацкой оккупации Белоруссии¹. В 1658 г. в роли нежинского сотника он участвует в возобновлении союза Войска Запорожского с Крымской ордой. В 1659 г., с титулом нежинского полкового судьи, Ракушка отправляется в Москву устраивать отношения, испорченные Гадяцкой унией. В 1660 г. он участвует снова, как нежинский сотник, в переговорах с Польшей в Борисове и т. д.

Конфликт войсковой “черни” со старшинской верхушкой, к которой принадлежал или примыкал Р.Ракушка, летом 1663 г. навис серьезной опасностью над его головой, но какими-то неведомыми путями он своевременно успел отчалить от своих патронов — нежинского полковника Васюты Золотаренка и гетмана Якима Сомка и причалить к кораблю Брюховецкого, выплывшему на этом движении черни. Возможно, в этот критический для Ракушки момент сыграло решающую роль то обстоятельство, что во время решающей Нежинской рады Брюховецкий со своими сторонниками расположился лагерем в “Романовском куте” Ракушей и мог быть гостем в доме Романа Р[акушки]. Во всяком случае, последний не только не погиб в этой склоке вместе со своими патронами,

¹ Об этом посольстве Ракушки в моей “Истории Украины-Руси”, т. IX, с. 1264—1265.

но наоборот — его войсковая карьера расцвела еще более пышным цветком и достигла в гетманство Брюховецкого своего апогея. Р. Ракушка стал правой рукой нового гетмана в сфере администрации и финансов; это поручение было стабилизировано в виде новой, до сих пор небывалой должности “генерального войскового подскарбия”, которую Ракушка занимал во все продолжение гетманства Брюховецкого (с его падением прекратила свое существование и эта должность, вплоть до второй четверти XVIII в.). Кроме того, ему давались и другие важные поручения в сфере администрации. По поручению гетмана он должен был провести раздел огромного нежинского полка на три полковые единицы и взять на себя временное управление. Ряд других полков также был поручен на время его управлению. Деятельно занимаясь войсковым хозяйством и финансами, он имел возможность сделать многое и для своего личного благополучия и на широкую ногу поставил свое собственное хозяйство. В позднейших жалобах своих на расхищение его имущества он претендует на забранные в его Почарском имении 400 осмачек хлеба, 6 больших винокурных котлов, 150 свиней и т. д. Перед нами типичное панское имение; его хозяин — представитель новой формации украинского феодализма.

Но этому процветанию Ракушки положило конец восстание 1668 г. На этот раз ему не удалось так ловко переменить лошадь, как в 1663 г. Общее негодование на приспешников Брюховецкого обрушилось и на Ракушку. Имущество его было разграблено, а он сам “унося свое здоровье”, принужден был бросить насиженное место и спастись бегством за Днепр.

Свою войсковую карьеру он на этот раз счел так безнадежно испорченной, что решил совершенно переменить род занятий и социальное положение: бросить козацтво и заняться церковной деятельностью в своей дедовщине — былом воеводстве Брацлавском. Ближе неведомыми нам путями он нашел возможность войти в доверие к митрополиту Иосифу Тукальскому, сподвижнику Дорошенка, принял сан священника, получил должность протопопа брацлавского и дипломатическое поручение к константинопольскому патриарху: уладить на месте разные иерархические настроения. Улаживая эти дела при патриаршем дворе, новоиспеченный протопоп выхлопотал ценную бумажку и лично для себя: не более, не менее как отлучение от церкви гетмана Многогрешного, пока он не возвратит разграбленного имущества “честному отцу Роману, протопопу брацлавскому”. При помощи этой бумажки хитроумный протопоп рассчитывал принудить гетмана к возмещению проторь и убытков, а, быть может, в процессе торгов и переторжек договориться с ним относительно своего возвращения в родные палестины. По возвращении он послал гетману копию патриаршего отлучения, просил вернуть заграбленное имущество и в таком случае обещал прислать подлинную патриаршую грамоту без всякой огласки, предать молчанию весь инцидент; в противном случае грозил огласить отлучение и создать всяческий шум вокруг него. Но гетман не пошел на торги и уступки, как рассчитывал Ракушка: он вместо того пожаловался на патриарха царскому правительству, и последнее вступилось за своего вассала, заставило патриарха аннулировать отлучение и вместо него выдать Многогрешному благословенную грамоту. Протопоп остался не при чем и мог только по поводу неудачного замысла сорвать сердце в своей летописи, как увидим ниже.

Других сколько-нибудь важных подробностей из этих годов жизни Ракушки на Правобережье не сохранилось. Вероятно, он прожил здесь включительно до 1675 г., когда польские войска сожгли Брацлав и этим вызвали массовое переселение его жителей, между прочим, и за Днепр. Очевидно, в числе прочих пострадавших от поляков и Ракушка исходатайствовал себе разрешение возвратиться на Левобережье. Обстоятельства этому благоприятствовали: правобережные города, местечки, сотни, отрекаясь от Дорошенка, переходили под власть Самойловича; вероятно, и Ракушка использовал эту обстановку и свое положение пострадавшего от Многогрешного, чтобы найти путь к

сердцу его преемника и соперника. Хотя Р[акушка] и излил после падения Самойловича всю желчь, накопившуюся у него от высокомерия этого “поповича”, но он пользовался расположением последнего во время его гетманства и, вероятно, не без его соизволения, а может быть, и протекции получил место священника в Стародубе. В феврале 1676 г. он уже приводил к присяге новому царю своих прихожан как “протопоп брацлавский, священник святоникольский стародубовский”. Позже он себя брацлавским протопопом уже не называет, а святоникольским стародубским попом остался до своей смерти, которая постигла его, вероятно, в первой половине 1703 г. Сколько-нибудь значительной политической или общественной роли он в течение этих последних десятилетий своей жизни уже не играл, но довольно успешно и энергично устраивал свои имущественные и семейные дела; очевидно, жил в полном достатке и умножал свое имущество разными благоприобретениями как на своей родине, в Нежине и его окрестностях, так и на новом своем местожительстве, в Стародубе. Самойлович пожаловал ему здесь подгородное село Новоселки, отобрав последнее для этого от стародубского магистрата, а после падения Самойловича Ракушка исходатайствовал подтверждающую грамоту у его преемника Мазепы. В феврале 1701 г. он составил завещание, автобиографические известия которого я процитировал уже выше. Оно довольно ярко характеризует личность “Самовидца”. Считая, что он достаточно уже при жизни наделил старших детей, Ракушка хотел закрепить большую часть своего имущества за младшим сыном и, чтобы преградить путь претензиям прочих членов семьи, не останавливался даже перед опорочением их. Он отмечает, что его внука Мелания “юж не мает жадного вступу до моей худобы, бо и так много matka оной з мужем своим побравши коней, бидла, гроши потратили, да и священство (отца Мелании) не мало мене коштувало, а matka оной з скрыне, отмикавши, краденним способом побрали”. В этой характеристике достаточно ярко отразилась мелочная и злопамятная натура “Самовидца”.

Если сравнить эти биографические данные о Роме Ракушке с теми автобиографическими указаниями и чертами, какие сохранила нам “Летопись Самовидца”, то мы увидим, что они взаимно покрываются вполне и ярко характеризуют индивидуальность и классовый облик автора этого произведения. Анализ последнего, произведенный в свое время Ор.Ив.Левитским, считавшим “совершенно бесплодной всякую попытку разоблачить этот таинственный аноним”, привел его к совершенно правильному выводу, подтвержденному всеми последовавшими исследованиями, что этот таинственный автор писал свое произведение сравнительно поздно — не ранее 1672 г., так как при более ранних событиях у него встречаются указания на позднейшие вплоть до этого года. Н.Н.Петровский в своем последнем исследовании старается отодвинуть этот термин *ante* еще несколько далее — до 1677 г. Хронологические указания, отысканные им в тексте, на мой взгляд, не слишком убедительны, но данные биографии Ракушки в сопоставлении с конструкцией его произведения действительно делают весьма правдоподобным, что именно в это время, около 1677 г., он приступил к своему труду: годы 1675–1676 очень мало подходили для этого, а раньше 1672–1673 гг. отодвигать эту работу не позволяют упомянутые указания на последующие события. Условия жизни автора в 1776–1777 гг. были действительно таковы, что могли внушить ему желание описать пережитые тревожения и даже превратить его в настойчивый императив. Как мы только что видели, это был момент, когда автор, после бурных годов своего изгнания, причалил в тихую пристань стародубского прихода — самого тихого и удаленного от перипетий руины уголка Гетманщины, и у него действительно могло явиться, после крушения былых честолюбивых планов, непобедимое желание поделиться пережитым с грядущими поколениями и посчитаться перед трибуналом потомства со всеми виновниками своих злоключений.

Присматриваясь затем к содержанию его записок, мы видим, что до своего изгнания, т. е. до 1668 г., автор мало занимается Правобережьем, явно интересуется событиями Северной Украины и белорусского фронта преимущественно перед другими областями. Наоборот, в 1669–1675 гг., когда он жил в Брацлаве и вообще на Правом берегу, его внимание значительно больше привлекают события правобережные и здешняя политическая обстановка. После 1676 г., когда Ракушка водворился в Стародубе, стародубские лица и события совершенно определенно выступают на первый план, и так это продолжается до самого конца “Летописи”. Оканчивается она записками 1702 г. Ракушка в это время уже доживал свои последние дни, хворал и умер, как отмечено было выше, в первой половине 1703 г.; последние известия о нем отмечены биографами до февраля 1703 г.

Как видим, общая схема “Летописи” и общая схема биографии Ракушки, таким образом, вполне сходятся. Если теперь мы обратимся к частнейшим автобиографическим указаниям “Самовидца”, то увидим также полное соответствие.

В первый раз Ракушка говорит о себе как о свидетеле и участнике похорон своего полковника Ивана Золотаренка, памятных пожаром, происходившим в это время в церкви, в день Рождества 1655 г. Ясно, что Ракушка, как правая рука своего полковника в администрации и несколько месяцев спустя документально засвидетельствованный его заместитель, должен был не только присутствовать, но и принимать ближайшее участие в устройстве похорон, как это можно видеть в “Летописи”: “бо я сам на то смотрел в той скарбнице, як еще огонь не расширился был” (с. 43). Под следующим 1656 годом летописец рассказывает об осаде Риги московскими войсками, “на которое я своими очима смотрел” (с. 45). Документально подтверждается, что “Роман Ракушка, полковник нежинский”, приезжал летом 1656 г. в царскую квартиру под Ригю с письмами и донесениями Ивана Нечая, преемника Золотаренка в командовании козацкими силами на белорусском фронте, и довольно долго находился под Ригю, добываясь легализации козацкой организации на белорусской территории¹. Под 1660 годом “Самовидец” повествует в первом лице об участии козацких уполномоченных в польско-русских переговорах, происходивших в Борисове (“на которую и нас козаков затягано и были смо”, с. 61). В числе козацких делегатов действительно был и “Роман Ракушка, сотник нежинский”, что документально известно².

Места “Летописи”, в которых упоминается Роман Ракушка, также достаточно ясно свидетельствуют, что автор, не желая открывать себя, говорит о событиях, в которых он принимал непосредственное участие. В этом отношении особенно интересен упомянутый эпизод об отлучении гетмана Многогрешного: его одного, собственно говоря, было бы достаточно, чтобы убедить нас в авторстве Ракушки. В “Летописи” рассказывается под 1670 г., что митрополит Тукальский отправил “посланца своего Романа Ракушку протопопу браславского до святейшого патриархи в Царигород о потвержения сакри на митрополию Киевскую”. Затем: “тот же посланный протопопу браславский вывезл соборную клятву от святейшого патриархи на заднепрянского гетмана Демяна Многогрешного, который в пиху вознесшися, легце себе тое поважал, еще ся сротачи, але зараз того Господь Бог скарал, те спадши з ганку, шию был зломал, те час немалий не могл говорити, що, пришовши до здоровя, не хотел ся упамятати, що напотом оному нагородилось зле” (с. 108–109). Наконец, рассказав о падении Многогрешного, автор заканчивает такими словами: “И так скончилось гетманство Многогрешного, который себе клятву соборную святешого патриархи не во что поважаючи, совсем в невець поийшол” (с. 113–114). Судя

¹ Моя “История Украины-Руси”, т. IX, с. 1264, 1265.

² Польские дела б[ывшего] Архива иностр[анных] дел 1660 г. См. у Петровского “Нариси”, с. 148.

по тому, что известно об этом отлучении Многогрешного, оно было личным делом Ракушки, и никто в нем, кроме него, не был заинтересован; наоборот, Ракушка, очевидно, возлагал большие надежды на этот маневр и, несомненно, был очень огорчен и раздражен, когда эта афера не удалась, и Многогрешный, ничем не поступившись, добился того, что отлучение было аннулировано самим патриархом. Не добившись никаких материальных выгод, не успев огорчить своего обидчика при жизни этим отлучением, Ракушка постарался отомстить ему, по крайней мере, литературным путем за то, что тот “легче себе поважил” с таким трудом добытое отлучение. Но при этом, не желая открывать тех мотивов, которыми было вызвано это отлучение и самый рассказ о нем в “Летописи”, Ракушка тщательно закрыл свое авторство и замел по возможности всякие следы идентичности летописца с протопопом Романом Ракушею и мотивы поездки последнего в Константинополь с проторями и убытками, понесенными автором от Многогрешного¹.

Другое упоминание “Летописи” о Ракушке не так ярко, но тем не менее тоже подтверждает его идентичность с “Самовидцем”. Последний очень подробно рассказывает о том, что Выговский имел совещание с мурзою Карамбеем относительно предстоявших операций против московской партии. Рассказ просто выделяется из ряда других чрезвычайной обстоятельностью: “Карамбей з Выговским на особном месцу на конех сидячи мали розмову из собою на годин две зекгаровых и тож з собою потаемене от усах полковников постановили, противно кого тую войну мали поднести; а напотом гетман Выговский до намету Карамбея з мурзами упросив своего, и там зо всеми полковниками и инною старшиною учинили згоду з ордою, где сам гетман Выговский, обозний, судде, полковники со всею старшиною и козаками при них другими присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били”. Откуда такая чрезвычайная обстоятельность и такой интерес к этому эпизоду у автора, вообще неблагоприятно настроенного к союзу козачества с ордой. Разгадку дает дальнейший рассказ, что при отъезде Карамбея гетман послал с ним “Романа Ракушу и Левка Буту, сотников нежинских, при которых Карамбей и мурзы со всею ордою присягу выконали на братерство”. Итак, Ракушка был одним из ближайших участников этого дипломатического акта.

Можно отметить еще несколько мест, где подробности рассказа “Самовидца” чрезвычайно близко сходятся с обстоятельствами жизни Ракушки.

Под 1666 г. очень подробно рассказывается о переписи населения Украины, произведенной московскими “списчиками”, о новых налогах, введенных московским правительством; указывается размер налогов, порядок обложения и т. п. Мы поймем эту обстоятельность, припомним, что Ракушка был в это время генеральным подскарбием, т. е. лицом, наиболее близко стоявшим к вопросам обложения.

Под 1677 г. подробно описывается страшный пожар, опустошивший Стародуб. Автор очень подробно останавливается на том, с какой церкви начался пожар, и передает ходившие по городу толки: жители считали виновниками несчастья — духовенство; пожар начался с Никольской церкви, в которой в предшествовавшем году происходила церемония церковного отлучения, наложенного архиепископом на местного полковника за то, что он побил священника Никольской церкви. Автор, наоборот, доказывает, что пожар навлекло население своей безнравственной жизнью, неуважением к духовенству, невниманием к его обличениям и т. п. Нервный, приподнятый тон этих разъяснений

¹ М. Андрусак в цитированной статье смущается тем, что мотивы поездки Ракушки, указанные в “Летописи”, не сходятся с документальными данными. Но, во-первых, ввиду того, что точная дата посылки Ракушки в Константинополь нам неизвестна, мы, собственно говоря, не можем констатировать такого расхождения. Во-вторых, нам нужно считаться с возможностью или вероятностью, что Ракушка умышленно маскировал возможно благоприятно свою поездку.

будет нам понятен, если мы вспомним, что Ракушка был священником как раз в этой Никольской церкви и должен был чувствовать себя задетым толками, что Стародуб сторел из-за церемонии, в которой, вероятно, он и сам принимал участие.

Все эти совпадения делают несомненным вывод, что “Летопись” вышла из-под пера Романа Ракушки. Выяснение этого авторства представляет немалый методологический интерес ввиду того, что автор сознательно старался закрыть себя. С другой стороны, познакомившись с личностью автора так обстоятельно, как это позволяет нам биографический материал о Романа Ракушке, — зная его социальное положение, обстоятельства жизни, черты характера, мы сможем настоящим образом оценить его отношение к событиям, симпатии и антипатии “Самовидца”, — вообще его историческую идеологию.

“Летопись Самовидца” открывается замечательным трактатом о причинах украинской революции¹. Автор желает объяснить читателям “початок и причину войны Хмельницкого”. Эта причина — “едино от ляхов на православие гонение и козаков отягощение”. Автор, очевидно, повторяет ходячую общепринятую формулу, освещавшую козацкие войны интересами религии. Но, подчеркнув примат религиозных мотивов в комплексе причин, он развивает то, что в его сознании было более конкретным и реальным, — причины недовольства козацкого класса. Слабая литературная подготовка, недостаток школьного образования не дают ему возможности развить поставленную тему логически и систематически, по правилам тогдашней риторики. Начав с “гонения на православие” и занявшись фактически “отягощением козаков”, он с “отнимания фольварков” у козаков, как одного из видов “козаков отягощения”, перешел на традиционную историю “отнятия пасеки у человека одного, которая всей земле польской починала беды”, начал рассказывать историю бегства Хмельницкого на Запорожье и его первых выступлений и только в разгаре этой истории вспомнил, что он, собственно, не довел до конца своего изложения причин восстания и счел нужным сказать несколько слов, по крайней мере, о религиозном гонении. Вероятно, соображение, что в описании восстания ему придется говорить об истреблении католических церквей и монастырей, избиении католического духовенства и т. п., заставило его сделать отступление после рассказа об истреблении польской армии под Корсунем в форме пояснения, почему восстание не кончилось на этом разгроме военных сил Польши, а перешло в истребление всех форм польского господства на украинской территории (с. 10, 11). Но сделанный таким образом экскурс в сферу церковных отношений только еще определеннее показал, как мало реальна была эта религиозная причина восстания в представлениях левобережного козачества и вообще местного населения. Если в начале своего трактата, поставив во главу угла эту религиозную причину, “Самовидец” фактически свел разговор на причины социально-экономические, то тут, поставив специальной темой религиозное гонение, он в действительности мог лишь констатировать, что на Левобережье в 1640 годах говорили об угнетении православия унией “у Литве (и) на Волине”, но у себя дома могли указать лишь очень слабые попытки насадить унию и католичество. “Самовидец” явно преувеличивает эти первые симптомы, говоря о ряде униатских² архимандритов в Чернигове, между тем как в действительности единственный документально известный “униатский” архимандрит Елецкого монастыря Кирилл Ставровецкий был совершенно титулярным униатом и ничего для утверждения унии не сделал³. Точно так же

¹ Это классический текст в историографии последних.

² В трактате “Самовидца” слово “униатские” выпало.

³ Это вполне доказательно пояснил недавно скончавшийся черниговский историк А.В.Верзилов в статье “Униатские архимандриты в Чернигове” (“Труды Черниговской архивной комиссии”, кн. 5).

преувеличено утверждение “Самовидца”, что перед восстанием Хмельницкого “уже на Украине, что городок, то костел был”. В конце концов он сводит разговор на притеснения, какие терпела киевская коллегия от воеводы Тышкевича, на наезды и процессы из-за имений киевской митрополии, на презрительное отношение к православным со стороны католиков и т. п. В результате все это показывает, что, выдвигая религиозное гонение как первопричину восстания, Ракушка руководится традиционным декорумом; в действительности же те козацкие старшинные круги, представителем которых он является, не придавали этому мотиву большого значения среди реальных причин, вызвавших революцию 1648 г., специально на Левобережье, которым тут ближе занимается “Самовидец”.

Что же более реальное выдвигается в его сознании? Прежде всего исключение из козацкого реестра огромного количества реально пользовавшихся козацкими правами. Больше 6000 не могло быть козаков: “хоч и сын козацкий, тую же панщину мусел робити и плату давати”. Фраза эта попала не на место (с. 5), но, очевидно, из этой предпосылки исходит то, что рассказывается в первых строках этой главы о положении козаков, не попавших в реестр и поставленных перед дилеммой: нести панщину или принимать у старостинских урядников какую-нибудь службу, лишь бы не попасть в крепостную массу “подданных”. Самовидец имеет в виду людей, фактически втянувшихся в козацкое ремесло, для которых перспектива обращения в это крепостное состояние была невыносимой. Они принуждены были нести черную работу, крайне унижительную для их “рыцарского звания”, лишь бы не обратиться в простых “подданных”: служить на псарне, ездить с письмами и поручениями, исполнять всякую дворовую работу, а эти “незначные дела” крайне их удручали. Это, несомненно, очень живо чувствовалось в том кругу, где вращался сам Ракушка, может быть, захватило кого-нибудь из семьи, возможно — даже его самого; не удивительно, что этот момент фактически выдвинулся во главу угла, как “початок и причина войны Хмельницкого”.

На втором месте в анализе этих причин фактически оказалось “отягощение” той сравнительно привилегированной части козачества, которой удалось остаться в рамках реестра. Здесь отмечено: лишение выборного управления, так как полковники в это время назначались коронным гетманом, а сотники — полковниками; притеснение реестрового козачества этими полковниками и сотниками по назначению: они употребляли козаков на “домовую незвычайную роботу”, отбирали взятую у неприятеля добычу и т. д. Козаки лишены были права варить какие-либо напитки; отхожие степные промыслы их были обложены отяготительными поборами, и все это довело козаков до крайнего убожества.

Затем автор отмечает причины неудовольствия “поспольшта”, т. е. крестьянского населения¹. На его взгляд, экономическое положение последнего было очень хорошо: “жили обфито в збожах, в бидлах, в пасеках”, но их возмущали “вимисли великие” арендаторов — “чинши великие, поволовщини, дуди, осип, мерочки сухие, з жорнов плата и инное”. Очень характерно, что о каких-либо притеснениях или неудовольствиях мещанского населения Украины автор не упоминает.

В общем положение Украины перед восстанием не представлялось ему бедственным. Те аномалии, которые он отмечает, не имеют в себе ничего ужасного; позднейшие ужасы польского режима, появляющиеся в писаниях козацких историков XVIII в. — всякие издевательства и пытки, изысканные формы смертных казней, ему совершенно чужды. Упоминая о смерти короля Владислава, приключившейся в разгар восстания, он называет его царствование “счастливым” (“Бог за грехи навидел землю такую тяжкою войною

¹ “Поспольшта” у автора обозначает и крестьян, и родовое козачество в противопоставлении “значным”; в данном случае видно из контекста, что речь идет о “подданных”, крестьянах королевских и частновладельческих.

и отнял оной господара, то есть короля щасливого Владислава”). Это звучит почти как отголосок польских вздыханий о “золотом веке” правления Владислава. “Самовидец” не счел нужным пояснить, как явились все вышеупомянутые гонения и отягощения под этим счастливым правлением. Ничего не говорится об отмене старых козацких порядков “ординацией 1638 г.”. Мотив “прав и вольностей”, на разные лады повторявшийся в козацких переговорах с польским и московским правительством при Хмельницком и его преемниках и потом любовно разрабатывавшийся козацкими публицистами XVIII в., у “Самовидца” не играет почти никакой роли. Но наряду с этим равнодушием к традиционной дипломатической фразеологии тем ярче выступает преклонение перед фактом обладания, перед священным правом собственности *in usu*. Вся его история восстания — это непрерывный вопль о разорении, уничтожении имущества, истреблении ценностей, притеснении богатых и зажиточных классов всякого рода гольтыббой, вторжении ее в ряды высших классов. Победы Хмельницкого, триумфы козачества над польской шляхтой не вызывают в “Самовидце” никакого восторга. Никакого пиетета к самому “козаковому батьку”, никаких комплиментов его мудрости и военным талантам, восторженно воспетым козацкими публицистами XVIII в. Великим гетманом двигают исключительно личные мотивы. Никаких фраз об общем благе, патриотизме и т. п. Получив вместе с своим товарищем по депутатии Илляшем “королевский привилей”, Хмельницкий утаивает его по соглашению с Илляшем и поднимает восстание “своего побытку albo кgrundов жалуючи”. Секрет его успехов лежит в союзе с ордою, а в глазах автора это дело, противное христианству (“звляща с таким поганином и ворогом веры христианской збратавшись”). А результат первого года войны тот, что победоносный гетман, вернувшись домой, “там жону себе понял куму Чаплинскую, маючи мужа живого, а орды в Крим пошли з добычу”. Ни слова о торжественных встречах, киевских поэмах, восторге населения, описанном польскими очевидцами и воспетом полстолетия позже в “Милости Божей Украину от обид лядских свободившей”.

Зато “народ посполитий на Украине, послышавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тие, которие козаками бывали, але кто и негди козацтва не знал”. “От боку зась Хмельницкого... козацтво по розных городах розишовшися полковников, сотников себе понастановлявши и где колвек знайшлася шляхта, слуги замковие, жиди й уряди меские — усе забияли, не щадячи ане жон и детей их. Маетности рабовали, костели палили, обвалювали; ксионзов забияли, двори зась а замки шляхетские и двори жидовские пустошили, не зоставляючи жадного целого. Редкий в той криве на той час рук своих не умочил и того грабления тих добр не чинил. И натотчас туга великая людем всякого стану значним била и наругания от посполитих людей, а найбільше от гуляйства, то есть от браварников, вынников, могильников, будников, наймитов, пастухов. Те любо бы який человек значний и не хотел привязоватися до того козацкого войска, тилко мусел задля позбитя того посметьвиска и нестерпимих бед в побоях, напоях и кормах незвычайних, и тии мусели у войско приставати до того козацтва. Где по городах, по замках шляхту доставано, где колвек позачинялися были, то есть в Нежине, Чернегове, Стародубе, Гомлю, все тое подостававши вистинали, бо першей устрашившися шляхта жидов повидавали з маетностями, а потом и самих подоставали и вистинали. И многие на тот час з жидов, боячися смерти, христианскую веру приняли, але зась знову, час углядевши, до Полщи поутекавши, жидами позоставали, аж редко котрий додержал вери христианской. И так на Украине жадного жиди не зостало, а жони шляхецкие зостали жонами козацкими. Также и по томтой стороне Днепра, аж по самий Днестр тое ж ся стало: опустошения замком, костелом и дворам шляхецким, жидовским, урядом меским и шляхте, ксионзом: усюда тое витрачено, а найбільше жидов пропало в Немерове и в Тульчине, незличана личба” (с. 13).

После разгрома польской армии под Пилявцами — “Хмельницкий з своими войсками и татарами или с ордами великими просто ку Лвову потягли, пустошили усе города, и под Лвов подступивши, попустошили, тилко самый город Лвов окуп за себе дал орде и Хмельницкому. И так оттуля Хмельницкий зо всеми потугами потянул под Замостя, а там стоячи орда с козаками по самую Вислу пустошили, также Волинь — города значнии повиймали: Острог Великий, Заславя, Луцко, Володимер, Кобрин, аж и Берестя Литовское. И хто может зроковати так нежданованную шкоду в людех, що орды позабирали, а маестности козаки побрали. Бо в тот час не било милосердия мсти народом людским. Не тилко жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая же беда была. Многие в неволю татарскую пойшли, а найбардзей ремесники молодые, которые головы голили попольску, чуприну пускаючи наверх головы. Але предся русь-христиане в тих поветах в городах позоставали и ежели якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костеле зась римские пустошили, склепы с трупами откопавали, а мертвих тела з гробов викидали и обдирали и в том оденю ходили” (с. 15).

Переяславские переговоры 1649 г. “Самовидец” представляет в таком виде, что Хмельницкий, получив королевский привилей “на вольности” и знаки гетманского достоинства, обещал исполнить королевские пожелания и прекратить войну, но посольства “монархов разных” привели его “до большого зятрення и пихи”: он не захотел соблюдать “справедливость мира” с польским королем, как следовало бы по отношению к своему законному монарху (“слушнои згоды з монархою польским як с паном своим не чинил”), нарушил (“отменил”) заключенный мир и договор — “приязнь и постанову з королем польским” и призвал хана “з великими потугами татарскими”, что является предвестием новых жесточайших опустошений. Одновременно поднимается все украинское население не из каких-нибудь идеальных побуждений — религиозных или национальных, не “за вольности” и “за веру”, а из корыстолюбия, из жажды добычи. “Так усе, що живо, поднялося в козацтво, те зайдво знайшол в яком селе такого человека, чтобы не мел албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам не здужал, то слугу паробка посилал; а иние килко их было, все ишли з двора, толко одного зоставали — же трудно было о наймита. А то усе деялося задля того же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких и жидовских и иных людей бывающих на преложенстве. Же повет где в городах были и права майдебурские, — и присяглие бурмистрове и райцы свои уряды покидали и бороды голили, до того войска ишли; бо тие себе зневаду держали, который бы з бороною не голеною у войску был. Так диявол учинил себе смех з людей статечных” (с. 20).

Измена хана, подкупленного королем, пройдена молчанием. Король в руках Хмельницкого; последний свободно диктует условия мира. О религиозных и национальных уступках, выговоренных Хмельницким, “Самовидец” не упоминает, хотя это логически необходимо было ввиду вышеуказанных причин восстания; указано только отграничение козацкой территории и постановление, что татарам в качестве добычи предоставлено право взять в плен 12 городов. В стилизации “Самовидца” это позорное, чрезвычайно одиозное постановление всею силою ложится на Хмельницкого, который и приводит его в исполнение: “Хмельницкий з ханом крымским, расправивши орду — то есть мурзи, придавши и козаков; и так многие города козаки позводили и людей татаре в неволю побрали, и места значние спустели”. Опять вина опустошения всею тяжестью падает на козацкое восстание и его вождя Хмельницкого.

Под следующим 1650 годом — поход на Молдавию. В официальном освещении гетманского правительства, зафиксированном известной козацкой думою, он представляется в аспекте блестящего триумфа козацкого оружия, его триумфальным походом. “Самовидец” описывает его как деяние в высшей степени предосудительное — опусто-

шение братского единоверного края в интересах врагов христианства татар и турков — позорное последствие противоестественного союза православного козачества с магометанами. Стиль этого эпизода очень путанный; поэтому я предпочитаю привести его в переводе, возможно близком к подлиннику: “Войско (козацкое) не хотело бездействовать, тем более побратавшись с таким поганином и врагом веры христианской (ханом). Молдавская земля, христианская, хотя и в подданстве у турок, жила, однако, спокойно при одном и том же господаре (без смен и замешательств), начала жить в изобилии. Крымский хан позавидовал, что христианство, а в особенности Русь (в смысле православия) взяла верх, и с согласия турка, как я понимаю, с гетманом Хмельницким, со всеми силами козацкими и татарскими неожиданно напал на Молдавскую землю. Разорили ее всю вконец, опустошили до самых гор. Забрали людей в плен и их имущество; только крепкие замки устояли. Сам господарь ушел было из своей столицы, но потом вернулся. Хмельницкий с ханом стояли у Прута, а край опустошили отрядами” (с. 23).

Этот противоестественный союз с бусурманами, на котором строил свои войны Хмельницкий, принес свои плоды в берестецкой кампании следующего года, — показывает “Самовидец”. Повод дали поляки; козаки бились хорошо (“дали бой слушний войску королевскому”), но все погубила измена татар, — “аже нестатечная приязнь во вкву з бараном, так христианинове с бесурменом”. Войско потеряло всю артиллерию и множество козаков. Под Белою Церковью “гетман, Хмельницкий собою не звонтиля: дал добрый бой обом тим войскам, коронному и литовскому”, но это уже не могло поправить дела. Хмельницкому пришлось пойти на тяжелые уступки. Характерно, что при этом в очень мягких тонах представлены наступление литовского войска на Киев и жестокий разгром последнего. Автор подчеркивает мужество киевского митрополита, печерского архимандрита и братии, не покинувших своих церквей и монастырей, между тем как козаки оставили Киев без защиты, и киевские мещане поэтому вынуждены были уйти из города. “Самовидец” отмечает также оплошность своих однополчан — нежинцев и черниговцев и их вождя полковника Небабы, “которые зоставали безпечне, болшей бавячись пянством, а нежели осторожностию розумеючи, же юже незвитяжними зоставали”, а “старший козацкий Небаба, полковник чернеговский, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято”. Так помянул “Самовидец” одного из наиболее героических представителей северского козачества, в рядах которого стоял тогда сам.

В таких тонах продолжается повествование о войнах Хмельницкого до конца, до его смерти, отмеченной очень кратко и сухо, без всяких выражений сожаления от своего лица или от имени войска. Нигде ни тени энтузиазма, восторга освобождения, так ярко отразившегося, напр., в рассказах Павла Алепского или в реплике пограничного сотника пограничному царскому воеводе на его упрек за то, что он, “простой человек”, осмелился обратиться непосредственно к такой высокой особе, как воевода: “А що ваша милость писал до нас недавними часы у своей грамоте, же нам не годится, простым людям, до воевод грамот писать, мы за ласкою Божою тепер не естесмо просты, але естесмо рыцери Войска Запорозкого; а тепер у нас за ласкою Божою, поки его воля святая, тут у всем краю северском ни воеводы, ни старосты, ани судьи, ани писаря нет. Боже дай, здоров был пан Богдан Хмельницкий, гетман усего Войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а атаман городовый за судью”¹.

Ничего подобного не отразилось на повествовании “Самовидца”; никаких достижений восстания, если не в сфере экономической и социальной, то хотя бы национальной

¹ История Украины-Руси, т. IX, с. 272.

и религиозной. А ведь пишет это священник Левобережья, поставивший первой причиной этих войн “на православие гонение”, а Левобережье в результате этих войн стало недоступным для таких гонений.

Может быть, если бы эта повесть писалась действительно по горячим следам событий и именно автором, стоявшим тогда непосредственно в рядах торжествующего козацкого войска, в его повествовании сохранились бы какие-нибудь отзвуки этого триумфа, сознание каких-нибудь достижений, — что-нибудь больше, чем воспоминания о разоренных городах, опустевших селах, сожженных усадьбах, угнанном в Крым ясыре, поголовно ушедшем в козачество населении, “так что найти наймита було трудно”. Но это писал не генеральный подскарбий, не наказной полковник нежинский, а беглый брацлавский протопоп, насмотревшийся на страшные картины опустевшего Правобережья, безысходной резни представителей московской, польской и турецкой ориентаций, — писал на руинах своей собственной карьеры и своего богатства и на родине козацкой Украины, пред лицом надвигающейся старости, без какого-либо просвета в перспективах, среди обидных и докучливых раздоров своего стародубского прихода, так живо зафиксированных им под 1677 годом (“полковник против гетмана, священники межи собою, осм на двоих немал далий рок турбовались; межи козаками и посполитими свари, поэви, а знову зась корчми, шинки и немал в каждом дворе, а при шинках без едности и частие забойства”).

“За що боролись ми з панами”, — мог себя спросить словами Шевченка ех-подскарбий. Что дали нам, “людям всякого стану значним” — из мешан, духовенства, козаков, эти тридцать лет кровавых войн, это истребление материальных благ, поборы долголетних сбережений, вся эта “туга великая” и “наругания от гуляйства”, которые нам пришлось перенести? Легче ли нам живется сейчас с московскими воеводами и гарнизонами, чем жилось с старостами и жолнерами польскими? Что получили мы взамен новой границы, отрезавшей нас от Западной Украины и Белоруси, среднеевропейских и балтийских рынков, между тем как московский кордон по-прежнему замыкает пути на север и восток?

В звании генерального подскарбия в годы гетманства Брюховецкого “Самовидцу” пришлось очень близко присмотреться к новым украинско-московским отношениям, ко всем теневым сторонам московского протектората; как потом на Правобережье, он имел возможность измерить всю глубину зол, принесенных крымско-турецким протекторатом, фактически созданным Хмельницким. “Самовидец” писал очень осторожно. Он позволял себе критиковать только деятелей, вышедших в тираж, за которых не было кому заступиться: так он вылил свои чувства, свое осуждение деятельности Выговского, Многогрешного, Дорошенка, Самойловича только после их падения. Его суждения о деятельности Хмельницкого все-таки вынужденно сдержаны: известный пиетет все-таки стоял на страже памяти великого гетмана. Так же вынужденно сдержаны его повествования об украинско-московских отношениях: этикетальная фразеология дала повод прежним исследователям считать “Самовидца” искренним сторонником царского протектората над Украиной, но тщательный анализ его отзывов и упоминаний о московских действиях и событиях, произведенный Н.Н.Петровским в его последней работе, очень основательно поколебал этот прежний взгляд¹: отношение “Самовидца” к московской

¹ Полную ценность имеют его указания на то, что “Самовидец” почти нигде на протяжении своего труда не дает сочувственных отзывов о московских распоряжениях, хотя при желании мог их делать очень часто. Наоборот, он довольно прозрачно подчеркивает необоснованность и несправедливость их. Не лишены значения и отмеченные “Самовидцем” черты московской жестокости, вообще производившей тяжелое впечатление на тогдашних украинцев: напр., он счел нужным упомянуть, что Гр. Самойловичу “по многих спитках го-

власти не было ни искренним, ни благожелательным. При всей своей осторожности он отмечает, что “посланце гетмана Брюховецкого частие на Москве бывали в кривдах от воевод, застающих по городах, от которых люде поносили, нащо жадного респонсу не одержавал”. Хотя после этого он и назвал восстание Брюховецкого против Москвы и истребление московских гарнизонов “непотребным делом”, но эта слишком мягкая форма осуждения только яснее подчеркивает его сдержанность: его изложение имеет скорее целью оправдать это восстание, от которого Ракушка и сам ничем определенно не отмежевался.

Но если осторожность связывала язык “Самовидца” и не позволяла ему дать полную оценку московского протектората над Украиной, то ничто не мешало ему со всею откровенностью высказаться о былом господстве над Украиною Польши в ее современных претензиях. В своем Стародубе он мог вопить на польское правительство, как на мертвого; его положение православного священника в значительной мере даже обязывало подчеркивать все, что пришлось Украине претерпеть под польским господством и что продолжала терпеть от него Западная Украина и Белорусь. Однако, как можно было видеть уже из вышеприведенного изложения его трактата о причинах восстания Хмельницкого, каких-либо резких упреков по польскому адресу, в особенности по адресу польского правительства, мы у “Самовидца” вовсе не находим. К польской королевской власти он относился как лояльный монархист, и очень сдержанное отношение к господству польской шляхты, к старому польскому режиму, к администрации и панскому праву резко отличается от инвектив XVIII в. По мнению “Самовидца”, украинские подданные принципиально не отрицали прав польских панов: их раздражали “вымыслы” арендаторов и всякого рода официалистов, а “самому пану волно би узяти у своего подданного, и не так би жаловал подданий его”.

Взгляды “Самовидца” на внутренние отношения Гетманщины особенно ярко отразились на его повествованиях о событиях 1663 г.: о борьбе запорожской партии, во главе которой стоял Брюховецкий, с партией “значных”, предводимой Сомком и В.Золотаренком, тогдашними патронами Ракушки. Он отмечает, что после выбора Брюховецкого, при смене власти “много козаков значных чернь позабавала, которое забойство три дни тривало; хочай якого значного козака забили али человека, то тое в жарт повернено. А старшина козаки значние, яко з’могучи, крилися, где кто могл жупани кармазиновие на сермяги миняли” (с. 77). С новыми полковниками, ставленниками запорожской партии “по усех столечних городах” являлись их козаки, “которими по усех полках жупани давано, а з млинов сами розмери брали, и куди хотели, оборочали, людем зась незносную кривду чинили, а звлаща значним, бо били межи ними который служил у якого человека значного, то юже свое зомщовали на господах, ежели которого якого часу за який проступок побил, албо злаял, як всяко в дворе бывает” (с. 78). “Барзо при-тута великая на людей значних была” (с. 79).

Эти порывы революционной энергии черни беспокоили и пугали Ракушку. Он с видимым удовлетворением отмечает, что волнения, прорвавшиеся после падения Самойловича, были подавлены быстро и сурово: “которих напотом имано, вешано, стинано и мордовано, яко злочинцов” (с. 169). Но новый строй едва ли казался ему достаточно прочным, а Запорожье, как очаг своеволия, после всего им виденного, продолжало внушать ему страх, вероятно, до конца его дней, и в сумме новые отношения, созданные

лову оттяли, рубаячи разов три задля болшой муки”, что казни участников московского стрелецкого заговора производились во время Великого поста, что Петр “килком (стрельцам) сам голови постинал”. Характерно, что это последнее упоминание Бантыш-Каменский уже при первом своем беглом знакомстве с “Летописью” отметил, как “выражение смелое”, т. е. дерзкое.

революцій, вероятно, не представляли для него ничего привлекательного по сравнению с Украиной дореволюционной.

В таких холодных, несочувственных, пессимистических тонах написанная история борьбы за освобождение Украины от лядского ига, как это видим у “Самовидца”, не могла находить сочувственного отклика у “значных людей” эпохи стабилизации: им нужна была апология, апофеоз этой борьбы; нужно было не только оправдать, но всячески возвеличивать этот процесс, поставивший их на командные высоты, создавший новый украинский феодальный строй. Эта литературная работа и производится в первых десятилетиях XVIII в., с разнообразным талантом и успехом. Интересно сравнить выше цитированные оценки восстания 1648 г. у “Самовидца” с характеристиками, вложенными в уста Хмельницкого и старшины Грабянкой в описании их последнего совещания: “Весте доволне, коликими утисками, гонениями, разорениями щоденними мучительстви бедствовавшее оплаканное наше отечество, а что всего более — мати наша церковь восточная. Дондеже посети Бог свыше и подаде руку помощи, еще ей ко первому своему благочинию возвратитися. Весте паки, колико много трудов, неудобствий и бед конечних в освобождении тако церкви православние, яко и самого отечества нашего от ига работи лядской подъяхом. Вся сия вашим совоинственным мужеством, моим же — Богу поспешствующу — предводителством устройся. Бог весть, чие се нещастие, что не дал мне Господь войны сея яко подобаше окончити и волность вашу во вся веки утвердити”. Старшина отвечает: “За твои столь знаменити Войску Запорожскому прислуги и кровавие труди, что еси нас своим розумом и мужеством свободил от ярма лядского и прославивши пред светом народом свободним устроил, подобает нам и по смерти твой на дом твой памятовати”¹. Автор “Милости Божей Украину от обид лядских свободившей” влагает в уста “Украины” такую картину достижений восстания:

Скорбь моя отложися; радость водворися.
 Супостаты падоша, рог мой возвысися.
 Дивна се измена есть вышняго десницы.
 Лях побежден и прогнан за своя границы:
 Страх, беда, клопот и студ побеже за ляхами...
 О, ниже риторскими усты показанной,
 Ниже историческим пером описанной
 Фортуны моей. Се бо Бог мне пособствуй,
 Излия на мя своей благодати струя,
 Совлек с мене острое рубище печали.
 В ризу мя веселія одея. Престали
 Бурни свирепети на мя аквилионе,
 Тишайшіе явились ко мне алционе;
 Преч лютая от мене зима отступила,
 Тма во свет, а ноць во день златый пременена,
 Горсть сердца моего в сладость обращена.

Величко прославляет Хмельницкого устами мифического Сатурна Зорки, как “доброго вождя, за головою которого не только мы — подручные его, но и вся речпосполитая Малой Руси могла обещать себе долгие годы безопасности, и старинные права и вольности Украины и Войска Запорожского, которые он воскресил делом своим, могли бы жить вечно”².

¹ Летопись Грабянки, изд. 1854 г., с. 150—152 (цитирую сокращенно, не придерживаясь малоавторитетного правописания этого издания).

² Сказание о войне козацкой, изд. 1926 г., с. 158—159.

Это было то, что требовалось новым поколениям козацкой старшины, и вполне понятно, почему в меру распространения “Истории” Грабянки, воспользовавшегося кое-чем из фактического материала Ракушки, но совершенно отбросившего его пессимистические, упадочные рефлексy, — труд Ракушки все более терял интерес и приходил в забвение. Вместе с “Краткою летописью Малороссии”, извлеченною из нее же и изданною уже в 1777 г. В.Рубаном, история Грабянки, напечатанная в 1793 г. Ф.Туманским под именем “Летописца Малья России”, стала главным источником и руководством для всякого рода ссылок на прошлое Украины для людей второй половины XVIII и первой четверти XIX в. Затем явилась знаменитая “История Русов”. Они служили историческим обоснованием для всякого рода социальных классовых построений и требований благородного малороссийского дворянства. А к “Самовидцу” интерес упал настолько, что в украинских интеллигентских кругах начала XIX в. его совсем забыли и нисколько не считались с его настроениями. Позже, когда интерес к нему возродился, списков его “Летописи” отыскалось очень немного, и то больше старых, первой половины XVIII в., когда еще история Грабянки и ее сокращения не владели вниманием общества¹. Во второй половине этого столетия и в начале XIX в. им не интересовались и почти не переписывали. Это особенно бросается в глаза при сравнении с многочисленностью копий Грабянки и “Истории Русов”. Но к половине XIX в. на литературной арене появляются новые люди, которых более не удовлетворяют традиционные славословия “отцу вольности Богдану”, раздражают заезженные ссылки на малороссийских “Брутов и Коклесов”² — борцов за осво-

¹ За все время было приведено в известность, собственно говоря, четыре рукописи “Летописи Самовидца”: список, писанный Искрицким приблизительно в 1730–1740 гг.; список Козельского 1740 г. (сокращенной редакции); список, принадлежавший Н.Писареву, по определению Кулиша — половины XVIII в.; список Третьякова в Харькове, неизвестного времени, неполный. Кроме того, существовала позднейшая копия митр[ополита] Евгения Болховитинова — великорусская переделка, пожертвованная Нечаевым Московскому обществу истории и древностей и монотипированная из списка Нечаева в копии митр[ополита] Евгения — копия Кулиша — Юзефовича. За последние 50 лет не было обнаружено ни одного списка.

² Шевченко пародировал это патристическое самохвальство в своем “Посланні до мертвих і живих” (1845) как раз в то время, когда Кулиш, ссылаясь на “Самовидца”, развенчивал историческую традицию гетманщины:

А історія? Поема
Вільного народу.
Що ті римляни убогі!
Чорт-зна що — не Брути!
У нас Брути і Коклеси,
Славні, незабуті.
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови степи слава,
Степом укривалась.

В этой полемике можно видеть отражения тогдашних исторических настроений Кулиша, базировавшихся на “Самовидце”. В особенности созвучны с настроениями последнего знаменитые стихи того же “Послання”:

Я ридаю, як згадую
Діла незабутні
Предків наших: тяжкі діла!
Якби їх забути,

божество и права украинского народа. Скептицизм Ракушки находит своих ценителей: он попадает в большую и незаслуженную честь в качестве трезвого, объективного и правдивого историка своего времени и надолго сохраняет эту репутацию, как я отметил выше. Его культ “значных людей”, отвращение к революционной черни и ее эксцессам приобретают вес и значение, воспринимаются с большим и меньшим сочувствием у созвучно настроенных представителей новой литературы. В особенности проникается историческими воззрениями “Самовидца” Кулиш, в аспекте их воспроизводя события той эпохи и стараясь приложить его идеологию к современным условиям. Несколько лет тому назад, выясняя элементы социальной традиции в творчестве Кулиша¹, я должен был коснуться соприкосновений его с идеологией “Самовидца”. Теперь, когда эта последняя уяснилась значительно лучше, уместно будет остановиться на этих влияниях “Самовидца” на Кулиша как наиболее яркого и авторитетного его истолкователя в новой украинской литературе, постепенно развившего эту идеологию до крайних выводов, вызывавших резкую реакцию, какой, очевидно, не испытывал сам “Самовидец”, более осторожный и сдержанный в своих суждениях, большую частью маскирующий свои симпатии и антипатии и явно избегающий острого конфликта с господствующими настроениями.

Выше было отмечено, как Кулиш гордился тем, что ему суждено было “открыть” этот драгоценный исторический памятник. К сожалению, он не написал своего исследования о нем и не оставил сколько-нибудь полной и исчерпывающей характеристики “Самовидца”, но свое высокое мнение об этом памятнике подчеркнул очень определенно. Желание придать своему открытию возможно большее значение могло повлиять на то, что в глазах самого Кулиша, в его собственном восприятии идеология “Самовидца” приобрела больше авторитетности и убедительности, чем он придавал бы ей, принимая это произведение из чужих рук. Но собственные социальные предпосылки, родившие его с идеологией Ракушки, у него несомненно были налицо, заложенные восприятиями детства и юности. Напомним, что семья Кулиша считала себя потомством “значных козаков” и всячески поддерживала свое привилегированное социальное положение по отношению к крестьянам, употребляя все усилия к тому, чтобы “не схлопіти”, говоря тогдашней формулой Кулиша, — не омужичиться. В особенности мать, пользовавшаяся большим авторитетом в семье и имевшая большое влияние на сына, поддерживала эти аристократические традиции: она выводила свой род от полковника Гладкого, погибшего от подозрительности Хмельницкого (этот эпизод, коротко, но сильно переданный “Самовидцем” — только им в украинской историографии — вероятно, тоже не остался без влияния на симпатии Кулиша к этому автору и на отношение к Хмельницкому как герою украинской народности). Большое значение на формирование своих социальных и культурных идеалов сам Кулиш придавал знакомству своей семьи с соседкой — “хуторной панією”, соединившей высокий нравственный облик, редкую доброту с культурностью, высоко поднимавшей ее над окружающим провинциальным уровнем. Маленького Кулиша обласкали в этом скромном провинциальном приюте-убежище “муз и грацій”, и, очевидно, с этих пор и на всю жизнь “панство” стало для него не символом эксплуа-

Я оддав би веселого віку половину.
Оттака то слава наша,
Слава України.

— с этим сравнить стихи Кулиша из “Великих проводів”, приведенные ниже. Конечно, Шевченко, вполне чуждый “панских” уклонов Кулиша, не подозревал классовой подоплеки “рыданий” Самовидца.

¹ “В тридцяті роковини Кулішевої творчості” и “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Україна”, 1927, кн. 5.

татии населения и измыывательства, как для идеологов крестьянства, с которыми потом его свела жизнь, а приютом гуманности, культуры и красоты жизни. “Демократическая душа отрока стала аристократической, но не в отрицательном значении этого слова”, — отметил этот этап своего сознания Кулиш в своей автобиографии. В действительности наряду с оппозиционным отношением к “пану” как эксплуататору трудового народа, от которого Кулиш не считал возможным отказаться, потому что это было бы равносильно отрыву от национального движения, ставшего его религией, — он осознал в себе уважение к “пану” — проводнику и созидателю культуры: оправдание его социальных притязаний. В этом раздвоении, которое потом стало трагедией его жизни и творчества, но в более раннем периоде еще не дало почувствовать своей трагической стороны, Кулиш, очевидно, все яснее осознавал сходство своих настроений с настроениями своих далеких “значных” предков и их выразителя “Самовидца”. Его идеалом становится “значний хutorянин”, совершенно в стиле “Самовидца”: “пан на всю губу” в материальном отношении, самодовлеющий, независимый, не отрывающийся от народной этнографической стихии (вплоть до костюма), но с другой стороны, не отказывающий себе ни в чем, что может дать ему цивилизация: в образовании, в наслаждении произведениями искусства и литературы (“Листи з хутора”, 1861). Всячески стараясь создать для себя лично такое материальное положение, он обращается к представителям украинского общества, обладающим таким положением, с призывом использовать его для осуществления своей культурной миссии. В своем воззвании к национально настроенной украинской интеллигенции (“Украинофилам”, 1862 г.) он приглашает ее “составить средину между классом изнеженным, апатичным к успехам общего благополучия, и между классом невежественным, чернорабочим” и дать народу “образцы того, чем может быть небогатый, но и не убогий украинец, верный своим историческим преданиям”. Наиболее симпатичным и близким ему выразителем остается для него, очевидно, все тот же “Самовидец”.

В ряде поэтических произведений, посвященных его эпохе, Кулиш старается воспроизвести события в его аспекте, но не уверен, сумеют ли подняться на эту точку зрения его современники, стоящие на двух противоположных крайностях — панского аристократизма и мужицкого демократизма. Истинной правды о борьбе за освобождение XVII в. “ні шляхецьке, ні дейнецьке¹ не побачить око”, — предупреждает он читателя в поэме “Великі проводи”, посвященной восстанию Хмельницкого:

Прозирають у Славу з устя до вершини
Не спанілі, не схлопілі діти України,
І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
Поти будуть серцем чути давні пригоди.

Относясь отрицательно к кровавым деяниям Хмельницкого, он в этой поэме противопоставляет ему героя, “поднимающего народный дух”. Для этой роли он избирает европейски образованного Немирича, просвещенного аристократа-еретика, становящегося в ряды козачества из соображений социальной справедливости и ставящего ему высокие культурные задачи. Рисуя картины кровавого разгула козацкой черни, подсказанные “Самовидцем”, Кулиш предсказывает, что будущие слушатели отвернутся от прославляющих эти кровавые подвиги певцов:

Тільки посумують, слухавши тих співів,
В пізні часи рідний брат із братом,

¹ “Дейнеки, дейнецтво” — этим термином Кулиш обозначает “своевольную чернь”, эксцессы которой так возмущали “Самовидца”.

Що їх пращур тихий, богобоязливий,
 Стався шляхти безсердечним катом.
 Може, тільки двоє на всю Україну,
 Зазвонивши сумно у бандурні струни,
 Оплачуть “срамотню давнюю годину”,
 Як ви розбивали келепами труни.

Кулиш тут, очевидно, имеет в виду “Послание” Шевченка, оканчивающееся вдохновенным пророчеством:

І забудеться срамотня
 Давня година,
 І оживе добра слава,
 Слава України...

Подчеркивая свою солидарность — “может быть, только двух на всю Украину” (Кулиш ведь в это время считал себя преемником и заместителем Шевченка в области украинской поэзии), он, возможно, хотел отметить то же отрицательное отношение к кровавой славе Хмельниччины у Шевченка, приписывая честь такого критицизма себе — или открытому им “Самовидцу”.

Резко выступить против самого Хмельницкого Кулиш долго не решался. Если “Самовидец” маскирует свое отрицательное отношение к нему, позволяя только при случае более или менее двусмысленные замечания относительно его поступков, Кулиш предпочитал вовсе не касаться его, по возможности, не говорить о нем. Если же приходилось излагать историю Хмельниччины “для наружного употребления”, так сказать, — он придерживался традиционных воззрений на нее. Напр., в “Повести об украинском народе”, сданной в печать как раз во время увлечения “Самовидцем”, так описывается “срамотная година”, которую потом оплакивал Кулиш: “Как полова у вятеля на гумне отделяется от зерна, так отделились тогда от украинцев паны, католики, униаты и жида; и как земледелец собирает на току пшеницу в одну купу, а половину выметает вон, так собрал вокруг себя Хмельницкий всех истинных сынов своей родины и изгнал одним страхом своего имени все, что развратилось в роскоши, в чужеземных обычаях и сделалось негодным и вредным для своего отечества” (с. 39). Только много позже, в одном из примечаний ко второму тому “Истории воссоединения Руси” (1874) он решился без обиняков высказать свое суждение о Хмельницком и ему подобных героях “смут”: “Есть имена, которые, принадлежа даже ничтожным личностям, делаются кличем кровавой беды и внутренних смут на много поколений. Таково было имя Наливайка; таковы были имена Отрепьева, Хмельницкого, Стеньки Разина, Пугачева. — Читатель может недоумевать, найдя “козацкого батька” в таком сообществе, но лучше-го он не заслужил у трезвого потомства. Он цветущий край наш превратил в пустыню, засыпанную пеплом и засеянную костями наших предков. Он надолго приостановил успехи культуры в нашей северной Славянщине. Он приостановил и школьное просвещение, доведя его до того, что уже и полковники, эти герцоги полновластного украинского владыки, не умели подписать великого договора собственною рукою. Если мы не имеем другого “Слова о полку Игореве” и другой “Летописи” о том, “откуда пошла есть земля Русская”, то, без сомнения, этим обязаны больше всего Хмельницкому. А что он присоединил отроженную Русь к Московскому царству, так эту задачу могут приписывать ему одни дети, да еще разве баюкающие детей бабы. Он не мог не присоединить; его принудили присоединить: принудила его к этому сила вещей, выковавшая украинскую нацию, и сама украинская нация, начинавшая уже и тогда проклинать его, как впослед-

ствии проклинала Мазепу. Наконец, умирая, кого назначил он своим преемником? Слабоумного сына, о котором даже кобзарская дума говорит, что он “и розумом слабенький, та й тілом недугує”. Назначил он того “Хмельниченка Юрася”, за которого, по народной пословице, “пуста стала Україна, звелася”. Проклятия украинского народа покαραли Богдана Хмельницького в сыне: отец начал свое военное поприще тем, что привел врагов святого креста в Украину, а сын кончил полным предательством Украины врагам христианства и сам сделался потурнаком” (с. 143, 144).

Я думаю, что в этой тираде Кулиш очень близко подошел к взглядам Ракушки, ярко и четко расшифровал его замаскированные оценки, поставил все точки над *i*, может быть, даже в слишком большом изобилии. В этих тонах он позже написал свою “Историю отпадения Малороссии от Польши”, посвященную специально восстанию Хмельницкого и изданную Московским обществом истории в 1888–1889 гг.

К самому козачеству в целом он сначала относился более милостиво, очевидно, уступая народной традиции. В своем первом очерке украинско-польских войн он оценивал последние как протест народной украинской правды против феодально-шляхетского насилия: “Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переходує простий люд скарги поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з козацькою, засвідчує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом непоборимого народного духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем”¹.

В той же книге, в которой он разразился такой резкой тирадой по адресу Хмельницкого, читаем такое надгробное слово Косинскому: “Так погиб малоизвестный, но достопамятный человек, начинатель кровавого дела, которое можно было бы назвать столетним разбоем, если б этот разбой не защитил русского народа от тех, которых нам заповедано бояться больше, чем убивающих тело. Но убивающим тело, в лице мусульман, козацкий разбой также положил не малую преграду к распространению ислама и к чужезданности татарско-турецкой орды. Следовательно, Косинский имеет полное право на название деятеля народного, если не в положительном, то в отрицательном смысле. Открытием столетней борьбы с польско-русскою шляхтою он воспрепятствовал распространению антикультурных начал в нашей отрезанной Руси, а это дело немаловажное, каков бы ни был взгляд самого Косинского на последствия его козакованья”². Тут за козачеством в целом еще признается позитивная роль, но скоро, раздраженный отрицательным отношением украинской общественности к его резким выпадам вроде вышеприведенного, Кулиш начал с ожесточением рвать последние мосты, еще связывавшие его с “историческими традициями”, которые он еще не так давно рекомендовал вниманию украинской интеллигенции. В своем послании “последнему козацкому кобзарю” (т. е. Шевченку), написанном в 1876 г., он произнес такой окончательный приговор над козачеством:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже, вмере, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.
Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,

¹ Первый период козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15.

² История воссоединения Руси, [т.] II, с. 55.

Ніби воля з панським правом
 На Вкраїні билась.
 Ні! З порядком господарским¹
 Бились гайдамаки,
 Через лінощі — нетяги,
 Через хміль — бурлаки.
 Не герої правди й волі
 В комиші ховались
 Та з татарами братались,
 З турками єднались.
 Утікали в нетрі слуги,
 Що в панів прокрались
 І, влизнувши з рук у ката,
 Гетьманами звались.
 Павлюківці й Хмельничани,
 Хижаки-п'яниці,
 Дерли шкуру з України,
 Як жиди з телиці,
 А зідравши шкуру, м'ясом
 З турчином ділились,
 Поки всі поля кістками
 Білими покрились...

Одновременно написан был известный памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу”, в котором козачество без разбору представлялось сплошь разрушительным элементом, отбросами шляхетской Речи Посполитой, “нигилистами и коммунистами XVII века”, и за идеализацию их автор призывает на свой суд “современное козацкое стихотворство”, т. е. новейшую украинскую литературу, с Шевченком включительно.

И здесь, опять-таки, нельзя не видеть преемства идеологии “Самовидца” (в особенности в подчеркнутых мною местах стихотворения), с тою лишь разницей, что в пылу своего раздражения Кулиш на этот раз берет за одну скобку уже всю социальную пестроту козачества, не делая разницы между “значными” и “сторожевыми” элементами и “гультейством”, против которого обращал свое перо “Самовидец”. Явственно чувствуются также переживания польско-королевского монархизма “Самовидца” в апологии монархизма, пересаженного Кулишем на российскую почву и приписанного в примечаниях к “Истории воссоединения” “украинскому простолюдину” в качестве его “идеала правды на земле”. Не ясно, перенес ли свои монархические чувства с польского короля на московского самодержца “Самовидец”. Ввиду всего вышеуказанного я считаю это очень сомнительным и полагаю даже правдоподобным, что Ракушке московское самодержавие представлялось мало желанной заменой польской Речи Посполитой. Но Кулиш полностью расписался в благодарности российской государственности за спасение Украины от социальной анархии, от ненавистного ему, как и “Самовидцу”, “дейнецтва” и “гультейства”, очагом которого была Запорожская Сечь. Картина общественных и политических отношений Украины XVII в., нарисованная им в романе “Черная рада” под впечатлениями рассказа “Самовидца” о событиях 1663 г.², давала совершенно

¹ Курсив мой. — М.Г.

² Первые главы “Черной рады” появились в “Современнике” за 1845 г.; в полном виде она была напечатана в “Русской беседе” в 1857 г.

определенный вывод, подсказанный тем же “Самовидцем”, что украинское козачество, сбросив с себя вместе с господством шляхты и власть короля, не сумеет создать собственной государственности, не будучи в силах совладать с анархией “черни” и Запорожья. Политические выводы из этих положений остались в этом романе не сформулированными; лишь в позднейших своих произведениях Кулиш дал полное выражение своим взглядам на исторические заслуги российских самодержцев, резко осудив “пьяную музу” Шевченка за неблагоприятные отзывы о Петре и Екатерине как угнетателях украинской свободы. В числе поэтических креаций его последних годов имеем настоящие пёны в их честь, и в числе их исторических заслуг центральное место занимает ликвидация запорожской вольницы.

Так совершенно ясно протягиваются многообразные идеологические нити от записок отставного подскарбия XVII в. к “открывшему” их эпигону значного козачества, отделенному от него двумя столетиями. Глубокие изменения в социальных и культурных отношениях, происшедшие за эти столетия, конечно, должны были отразиться на целях, которые ставили себе представители этого слоя во второй половине XVII в. и в половине XIX в., и на способах их осуществления. Но поскольку не вполне были изжиты основы старого крепостнического хозяйства, оставались и разные возможности переживаний и возрождений опытов и впечатлений старой руины XVII в.

Разумеется, творчеством Кулиша эти пережитки консерватизма, аристократизма и монархизма XVII в., отраженные в повестях “Самовидца”, никак не могли ограничиться. В произведениях многих украинских писателей XIX в. и начала XX в. можно констатировать характерные ответвления этих течений; но изучение их вывело бы нас далеко за рамки настоящей статьи. Я ограничусь указаниями тех влияний, какие “Летопись Самовидца” непосредственно оказала на открывшего ее Кулиша, не стараясь исчерпать всей многогранности этих отражений: напр., его признание, что разочарование в украинских летописях, вызванное в нем объективным словом “Самовидца”, привело его к желанию выслушать и польскую форму, и что это внесло нечто новое в его оценку роли польской шляхты и ее культуры на Украине, — заслуживало бы специального анализа. Попутно я указал на отражения нового освещения, которое Кулиш под влиянием “Самовидца” стал давать польско-украинской борьбе XVII в. в своих беседах с членами кружка, в произведениях Шевченка. Пока этим и ограничусь.

с. 44 У даній статті викладаю зміст розділу, що його присвячено цій пам'ятці у VI томі “Історії української літератури”, який я зараз завершую — над опублікованим лише у 1995 р. VI томом “Історії української літератури” М. Грушевський, як він сам свідчив, працював від літа 1926 р. до кінця 1929 р. (з перервами), у 1930 р. текст на 976 нумерованих машинописних сторінок вже був підготовлений до друку, однак світу не побачив. Хронологічно шостий том починається оглядом подій і творів 1609—1610 рр. і завершується 1632—1633 рр., Самовидець згаданий у томі лише один раз, та й то побіжно. (Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. VI: [Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.]. — К.: АТ “Обереги”, 1995. — С. 668; *Мишанич О.* Від упорядника // Там само. — С. 678).

Очевидно, розділ про “Літопис Самовидця” мав бути у другій частині тому, над яким вчений працював із 1930 р. і де планував довести історію української літератури до останніх десятиліть XVIII ст. Швидше за все, у 1995 р. була надрукована лише перша частина VI тому, що збереглась у машинопису. На жаль, місцезнаходження другої частини, яка існувала у рукописі (його, приміром, бачив літературознавець О. Білецький), наразі невідоме (див.: *Білецький О.* Стан і проблеми вивчення давньої української літератури // *Білецький О.* Зібрання праць: У 5 т. — Т. 1: Давня українська і давня російська літера-

тури. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 109; Білокінь С. Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // Український історик. — 1991—1992. — № 3—4 (110—111); 1—4 (112—115). — С. 256—260; Білецький О. [Рец. на:] Академик М. Грушевський. Історія української літератури, т. VI, ч. 1—2, стор. 970 // Там само. — С. 264. Остання рецензія у перекладі українською мовою опублікована: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 46. — Кн. II. — С. 409—412).

“К концу первой половины XVIII в. летопись эта служила любимым чтением ... в разных местах левобережной Малороссии” — з рос.: “Наприкінці першої половини XVIII ст. літопис цей став улюбленим читанням тодішніх книголюбів та був значно поширений у суспільстві, на що вказує багато списків його того часу, що були знайдені у різних місцях лівобережної Малоросії”.

...подарований “Обществу истории и древностей” д[ійсним] чл[еном] С.Д.Нечаевим — упорядником виправлена помилка у першому ініціалі Степана Дмитровича Нечаєва (У першодруку було: Е.Д.Нечаевым).

Доповідь про нього: “Труды и летописи Общества истории и древностей российских”, ч. III, кн. 2, с. 63—65 — бібліографічний опис М. Грушевським наведений неакuratно. Йдеться про вміщену як додаток “В” до літопису Товариства історії та старожитностей російських доповідь Д. Бантиша-Каменського від 29 лютого 1824 р. Див.: Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — Ч. III. — Кн. II. — М.: В университетской типографии, 1827. — С. 63—65.

Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России. Доведена продолжателями до 1734 года. — “Чтения”, рік II, 1846 р. — йдеться про публікацію літопису під цією назвою з коротенькою передмовою П. Куліша та вступним коротким словом О. Бодяньського. Див.: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1846. — № I. — II. Материалы отечественные. — С. I—II, 1—72 (окрема пагінація).

с. 45 ...акад. Возняк у своїй “Історії укр[аїнської] літератури” ([т.] III, с. 381, 1924)... — див.: Возняк М. Літопис невідомого Самовидця // Возняк М. Історія української літератури: У 3 т. — Том III: Віки XVI—XVIII. Друга частина. — Львів: Накладом товариства “Просвіта” з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1924. — С. 381—385.

Собр[ание] сочинений, т. I, с. 525 — М. Грушевський посилається на працю: Максимович М. Об историческом романе г. Кулиша “Черная Рада”, 1857 г. (Письмо к Г.П. Галагану) // Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. — Т. 1: Отдел исторический. — К.: Типография М.П. Фрица, 1876. — С. 515—531.

Переважно в книзі “Начало исторической деятельности Б.Хмельницкого”, 1873 — див.: Карпов Г. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого: Историко-критическое исследование. — М.: Типография Грачева и К°, 1873. — IV, 259 с. Упорядником виправлено помилку у позначенні року публікації книги (у першодруку було зазначено 1843).

Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, 1878 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Под ред. О.И. Левицкого. — К.: В типографии К.Н. Милевского, 1878. — XVIII, 82, 472 с.

Хто був “Самовидець”? — “Україна”, 1925, кн. 5, с. 60 — див.: Романовський В. Хто був “Самовидець”? // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 60—73.

В.О.Ейнгорн у своїх “Очерках из истории Малороссии XVII в.” (1899)... — див.: Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. 1. О сношениях малороссий-

ского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М.: Университетская типография, 1899. — XIV, 1104 с. Упорядником виправлено помилку у позначенні року публікації книги (у першодруку було зазначено 1889).

с. 46 *fides historica* — з лат.: історична достовірність.

...так звана “копія Юзефовича”... — йдеться про один із чотирьох списків “Літопису Самовидця”, що мав О.Бодяньський під час підготовки рукопису до друку: 1) список П.Куліша, який охоплював історичні події з найдавніших часів і закінчувався 1668 р.; 2) список М.Костомарова, який закінчується 1690 р. (у ньому пропущено опис історичних подій з 1683 по 1687 р.); 3) список у перекладі російською мовою (друга половина XVIII ст.) з численними помилками (належав бібліотеці московського “Общества истории и древностей российских”); 4) список київського урядовця М.Юзефовича, що був переписаний у 1840-х роках. Списки М.Юзефовича та П.Куліша були переписані з одного і того ж джерела. Див.: *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 10–11.

До питання про певність відомостей літопису “Самовидця” й про автора літопису. — “Записки Ніжинського інст[итуту] нар[одної] освіти”, [кн.] VI — М.Грушевський посилається на працю: *Петровський М.* До питання про певність відомостей Літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1926. — Кн. VI. — С. 1–80.

...в Летописце Малыя России (т. е. в изданном Туманским тексте Грабянки)... — у дужках — примітка М.Грушевського.

Уривок наведено у Петровського в [книзі] “Нариси історії України”, с. 177 — див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. (Досліди над Літописом Самовидця). — Харків: Держвидав України, 1930. — 454 с.

с. 47 “Киевская старина”, 1897, кн. 10, с. 32 — М.Грушевський посилається на публікацію: Письма П.А.Кулиша к О.М.Бодянскому (1846–1877 гг.) // Киевская старина. — 1897. — Кн. 10. — С. 27–45.

Роман Ракушка, один из деятелей “Руины”. — “Труды Черниговской архивной комиссии”, 1913, вып. 10; **Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка.** — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, т. 1, 2–3. Також “Малороссийский Родословник”, 1914, т. IV — див.: *Модзалевский В.А.* Роман Ракушка, один из деятелей “Руины” // Труды Черниговской учёной архивной комиссии. — Вып. 10. — Чернигов, 1913. — С. 17–55; *Модзалевский В.* Перший військовий підскарбій (1663–1669) Роман Ракушка (Нарис його життя та діяльності) // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. — Кн. I. — К., 1919. — С. 18–52; Кн. II–III. — К., 1923. — С. 29–59; *Модзалевский В.* Ракушки-Романовские (Род угасший) // Модзалевский В. Малороссийский Родословник. — Т. IV. — К.: Типолитография С.В.Кульженко, 1914. — С. 247–256 (про Романа Онисковича Ракушку-Романовського /Ракущенко/ див. с. 247–248). Упорядником виправлені дрібні помилки у бібліографічних описах.

Ол. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця. — “Записки іст[орично]-філолог[ічного] відділу Укр[аїнської] акад[емії] наук”, 1926, кн. VII–VIII — стаття О.Оглобліна була надрукована на с. 181–196.

с. 48 ...нагадав, з приводу статті Романовського, О.К.Дорошкевич в “Україні”, 1925, кн. 6 — див.: *Дорошкевич О.* Лист до Редакції // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 191.

М.Андрусак. До питання про авторство Літопису Самовидця. — “Записки Наукового товариства ім.Шевченка”, 1928, т. 149 — див.: *Андрусак М.* До питан-

ня про авторство Літопису Самовидця // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Т. CXLIX. — Львів, 1928. — С. 189–194.

...в статті М.Н.Петровського: *Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка* (“*Записки істор[ично]-філол[огічного] відділу*”, 1931, т. XXVI) — див.: Петровський М. Українські діячі XVII віку. II. Роман Ракушка-Романовський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XXVI. — К., 1931. — С. 181–212.

с. 49 ...під іменем “*Романа Раскущенка*” (очевидно, неправильно прочитане “*Ракущенко*”) — у перекладі статті М.Грушевського Я.Дзира у тексті зауважив, що так на письмі виявила себе “чернігівська вимова”. Див.: Український історик. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 89.

...Багалій відкинув цей згодом, наполягаючи на приналежності Самовидця до козацької старшини (Нарис укр[аїнської] історіограф[ії], [вип.] II, с. 8 та далі) — див.: Багалій Д.І. Нарис української історіографії. — К., 1925. — Вип. 2: Джерелознавство. — 108 с.

Я в своїй статті про Куліша, з’ясовуючи залежність його світогляду від ідеології “Самовидця” (про що далі), назвав останнього покаянцем міщанином (с. 35) — М.Грушевський посилається на свою статтю “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, що була опублікована у часопису “Україна” у 1927 р. (кн. 1–2, с. 9–38) та вказує відповідні сторінки часопису. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 173–218. Сторінці 35 часопису відповідає сторінка 213 передруку.

...зовнішнім виглядом під козацькі фасони (с. 20) — див. попередній коментар та відповідні сторінки: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 188–189.

с. 50 Про це посольство Ракушки у моїй “Історії України-Руси”, т. IX, с. 1264–1265 — М.Грушевський відсилає до XI розділу другої частини IX тому, що вийшла друком у 1931 р.

с. 52 *non ante* — з лат.: не раніше, ніж.

с. 53 ...“бо я сам на тое смотрел в той скарбнице, як еще огонь не расирился был” (с. 43) — тут і далі М.Грушевський, вказуючи у дужках відповідні сторінки, цитує “Літопис Самовидця” за виданням: *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”* / Под ред. О.И.Левицкого. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. У перекладі, зробленому Я.Дзирою і опублікованому у часопису “Український історик”, позначені сторінки Літопису за впорядкованим самим Я.Дзирою виданням: *Літопис Самовидця*. — К.: Наукова думка, 1971. — 207 с.

с. 57 ...пояснив нещодавно померлий чернігівський історик А.В.Верзилов у статті “*Униатские архимандриты в Чернигове*” (“*Труды Черниговской архивной комиссии*”, кн. 5) — див.: Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Вып. 5. — Чернигов: Типография губернского правления, 1903. — Отдел второй. — С. 21–30.

с. 58 *in usu* — з лат.: на практиці.

с. 61 ...я волів би подати його в перекладі, якомога ближчому до оригіналу... — наступний уривок, переказаний М.Грушевським, перекладений сучасною українською мовою, пояснення, наведені у дужках, належать М.Грушевському.

с. 62 “*За що боролись ми з панами?*”, — міг себе запитати словами Шевченка *ех-підскарбій* — М.Грушевський цитує варіант цього рядка з поезії Т.Шевченка “Чигрине, Чигрине” (1844) за виданням “Кобзаря”, здійсненим В.Доманицьким у 1907 р. (Див.: Шевченко Т. Кобзарь / [ред., авт. передм. та прим. В.М.Доманицький]. —

[СПб.: Вид. О-ва им. Т.Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Юж. России и Благотвор. О-ва изд. общеполез. и дешевых кн. Книгопечатня Шмидт, 1907]. — С. 182). З нагоди виходу “першого повного зібрання творів Т.Шевченка”, як тоді писали, М.Грушевський вмістив у “Літературно-науковому вістнику” рецензійну замітку, де високо оцінив дане видання і підкреслив, що зроблений величезний крок наперед “в критичнім провіренні тексту «Кобзаря»” (Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. XXXVII. — Кн. 2. — С. 368; передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 11. — С. 304).

Дану цитату саме в такій редакції М.Грушевський використовував і в інших публікаціях, зокрема у відгуку “До рецензії д[обродія] Липинського” (Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLIII. — Кн. Липень—Вересень. — С. 321). У чистовому автографі у рукописній збірці “Три літа” цей рядок має редакцію: “За що боролись ми з ляхами”, так само відтворений він і в академічному виданні творів Т.Шевченка (див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 254).

с. 65 Автор “Милости Божей Украину от обид людских свободившей” вкладає в уста “України” таку картину досягнень повстання... — М.Грушевський цитує шкільну драму, написану невідомим автором: Милость Божия, Украину от неудоб носимых обид людских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого преславного Войск Запорозких гетмана, свободившая, и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толких его щедрот память репрезентованная в школах киевских 1728 лета // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I. — V: Смесь. — С. 95 (окрема пагінація).

...прославляє Хмельницького устами міфічного Самійла Зорки... — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка, що сталася через набір з рукопису (у першому друку замість *Самуїла Зорки* було надруковано *Сатурна Зорки*).

Летопись Грабянки, вид. 1854 р. ... — див.: Летопись Григория Грабянки: Действия презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грабянки, собранная и самобитных старожилов свидетельства утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — XXIX, [3], IV, [4], 272, X, 273—374, VI с.

Сказание о войне козацкой, вид. 1926 р. ... — М.Грушевський посилається на виданий вдруге після 1848 р. перший том літопису Самійла Величка, підготовлений Археографічною комісією ВУАН у серії “Пам’ятки українського письменства”. Див.: Самійла Величка сказаніє о войне козацкой з поляками. — К.: З друкарні Української академії наук, 1926. — XVI, 268 с.

с. 66 ...“Краткою летописью Малороссии”... виданої вже в 1777 р. В.Рубаном... — див.: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малыя России с 1506—1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.

...історія Грабянки, опублікована 1793 р. Ф.Туманським під заголовком “Летописец Малыя России”... — Ф.Туманський опублікував літопис Г.Грабянки у II та III частинах часопису “Российский магазин” за 1793 р. без зазначення авторства.

За останні 50 років не виявлено жодного списку — як зазначав дослідник “Літопису Самовидця” Я.Дзира, під час підготовки до друку третього видання “Літопису

Самовидця” (1971) було виявлено список М.Судієнка, очевидно, той, що належав М.Писареву; пізніше в Державному архіві Чернігівської області було знайдено повний список літопису, власником якого був Б.Грінченко; у Національній бібліотеці України ім.В.І.Вернадського у Києві зберігається й згадана копія реакційного чиновника М.Юзефовича, яка через низьку наукову вартість у виданні 1971 р. врахована не була. Див.: Український історик. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 108.

...У голови степи слала, / Степом укривалась — уривок із твору Т.Шевченка “І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” подано в редакції М.Грушевського, який, імовірно, в рукопису припустився описки. У Т.Шевченка останні рядки з цитованого уривка звучать інакше: “У голови гори слала, / Степом укривалась!”. Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 361.

Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Предків наших: тяжкі діла! — уривок наведений у редакції М.Грушевського, що має розходження з текстом Т.Шевченка. Очевидно, М.Грушевський, почергово цитуючи у статті Т.Шевченка та П.Куліша, подав цитату із Т.Шевченка так, як цей текст навів П.Куліш у епіграфі до свого вірша “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів”. Див.: *Куліш П.А.* Хуторна поезія. — Львів: З друкарні Товариства імені Шевченка, 1882. — С. 72. У Т.Шевченка — “Я ридаю, як згадаю / Діла незабутні / Дідів наших. Тяжкі діла!”. Див.: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 354.

с. 67 “В тридцяті роковини Кулішевої творчості” і “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”, “Україна”, 1927, кн. 1–2 — упорядником виправлена очевидна друкарська помилка (у першодруку було вказано — с. 5). Йдеться про статтю М.Грушевського “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” (Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38), що відкривала розділ часопису “В тридцяті роковини Куліша”. Інколи, через те, що у часопису назва розділу стоїть прямо над назвою статті та не відбита рискою, дану студію позначають як “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Див. також коментар до с. 49.

с. 68 ...відзначив цей етап своєї свідомості Куліш у своїй автобіографії — М.Грушевський цитує “Жизнь Куліша”, що була опублікована у львівській “Правді” у 1868 р. Цитата у перекладі наведена відповідно до першоджерела.

“Листи з хутора”, 1861 — М.Грушевський відсилає до художньо-публіцистичного циклу “Листи з хутора”, що його П.Куліш опублікував у журналі “Основа” у січні — квітні 1861 р. під псевдонімом “Хуторянин”. Див.: *Хуторянин.* Листи з хутора. Лист І. Лист ІІ. Лист ІІІ. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. Лист ІV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 310–318; Кн. 2 — Февраль. — С. 227–232; Кн. 3 — Март — С. 25–324; Кн. 4. — Апрель. — С. 143–156.

“Українофілам”, 1862 р. — цей твір П.Куліша був надрукований О.Левицьким лише у 1911 р. Див.: *Куліш П.* Українофилам // Записки Українського наукового товариства у Києві. — Кн. VIII. — К., 1911. — С. 69–86. У згаданій статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” М.Грушевський багато його цитує (у власному перекладі з російської) і переказує.

...в поемі “Великі проводи”, присвяченій повстанню Хмельницького... — йдеться про написаний П.Кулішем у 1861 р. твір “Великі проводи: поема 1648”, що був уперше опублікований у журналі “Основа” (1862. — Кн. 1. — Январь. — С. 17–70; Кн. 2. — Февраль. — С. 30–81). М.Грушевський подає цю та наступну цитати (“Тіль-

ки посумують, слухавши тих співів...” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. І. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с. (див. с. 222 та с. 204).

с. 69 ...у “Повести об украинском народе”... — “Повесть...” спочатку була надрукована у журналі для дітей старшого віку “Звездочка”, а потім вийшла окремо. Див.: Кулиш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. — СПб., 1846. — Ч. XVII. — С. 68–82; 129–158; Ч. XVIII. — С. 13–32, 63–77, 147–166; Ч. XIX. — С. 1–14; Кулиш П. Повесть об украинском народе. — СПб.: В типографии Императорской академии наук, 1846. — 114 с.

Далі М.Грушевський цитує дану працю за останнім виданням.

с. 70 “Как полова у вейтеля на гумне... и сделалось негодным и вредным для своего отечества” — з рос.: “Як полова у віяльника на току відлітає від зерна, так відділилися тоді від українців пани, католики, уніати і жиди; і як хлібороб збирає на току пшеницю в одну купу, а полову вимітає геть, так зібрав довкола себе Хмельницький всіх щирих синів своєї батьківщини і вигнав одним страхом свого імені усе, що розбеситилось у розкошах, у чужоземних звичаях і стало непридатним і шкідливим для своєї вітчизни”.

“Есть имена, которые, принадлежат даже ничтожным личностям... Стеньки Разина, Пугачева” — з рос.: “Є імена, які, належачи навіть нікчемним людям, стають ключем кривавого лиха і внутрішніх смут для багатьох поколінь. Таким було ім’я Наливайка; такими були імена Отреп’єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Пугачова”.

Тут і далі М.Грушевський цитує та наводить відповідні сторінки з видання: Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — VIII, IV, 456 с.

“Читатель может недоумевать... и сам сделался потурнаком” — з рос.: “Читач може дивуватись, знайшовши «козацького батька» у такому товаристві, але кращого він не заслужив у тверезих нащадків. Він квітучий край наш перетворив у пустелю, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив успіхи культури в нашій північній Слов’янщині. Він зупинив і шкільну освіту, довівши її до того, що вже і полковники, ці герцоги повновладного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою. Якщо ми не маємо другого «Слова о полку Ігоревім» і другого «Літопису» про те, «откуда пошла есть земля Русская», то, безперечно, цьому ми завдячуємо передусім Хмельницькому. А що він приєднав відірвану Русь до Московського царства, так це завдання можуть приписувати йому тільки діти та ще хіба жінки, що колишуть дітей. Він не міг не приєднати; його змусили приєднати: змусила його до того сила обставин, що викувала українську націю, і сама українська нація, що починала вже і тоді проклинати його, як пізніше проклинала Мазепу. Насамкінець, вмираючи, кого призначив він своїм наступником? Недоумкуватого сина, про якого навіть кобзарська дума говорить, що він «і розумом слабенький, та й тілом недуге». Призначив він того «Хмельниченка Юрася», за якого в народному прислів’ї «пуста стала Україна, звелася». Прокляття українського народу покарали Богдана Хмельницького сином: батько почав свою військову діяльність тим, що привів ворогів святого хреста в Україну, а син закінчив повним запроданством України ворогам християнства і сам став потурнаком”.

...він згодом написав свою “Историю отпадения Малороссии от Польши” ... — йдеться про тритомну працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)”, що вийшла у Москві як томи “Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” у 1888–1889 рр.

с. 71 “Так погиб малоизвестный, но достопамятный человек... на последствия его козакования” — з рос.: “Так загинула маловідома, але вікопомна людина, починатель кривавого діла, яке можна було б назвати сторічним розбоєм, якби цей розбій не захищав руського народу від тих, яких нам заповідали боятись більше, ніж тих, що вбивають тіло. Але вбивцям тіла, в особі мусульман, козацький розбій також поклав чималу перешкоду на шляху поширення ісламу і паразитизму татаро-турецької орди. Отже, Косинський має повне право зватися народним діячем, якщо не в позитивному, то в негативному розумінні. Відкриттям столітньої боротьби з польсько-руською шляхтою він перешкодив поширенню антикультурних починань в нашій відрізаній Русі, а це справа неабияка, якою б не була думка самого Косинського на наслідки його козакування”.

У своєму посланні “останньому козацькому кобзарю” (себто Шевченкові), написаному 1876 р. ... — вірш П.Куліша “Останньому кобзареві козацькому” був уперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзареві” та передрукований у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

М.Грушевський наводить скорочену версію вже використаної ним у статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” цитати (див.: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 33; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 209–210).

Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у 1868 р. у числах 1–17, 25–35).

с. 72 ...відомий памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу” ... — йдеться про видання: *Кулиш П.* Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. У статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” М.Грушевський неодноразово цитував дану працю у власному перекладі.

Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань

Перша публікація російською мовою: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Переклад українською мовою, зроблений Ярославом Дзирою, опублікований під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів” у часопису: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 116–124. На жаль, прагнучи зробити текст більш досконалим, перекладач у кількох місцях втрутився в авторський текст археографічно неозначеними правками, додатками та роз’ясненнями, що призвело до певного зміщення розставлених М.Грушевським акцентів та у дечому змінило стилістику тексту.

Переклад англійською мовою, зроблений Зеноном Когутом (Zenon Kohut): *Hrushev's'kyj Myxajlo. Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century* // The Eyewitness Chronicle. Part I. Reprint of the Orest Levyc'kyj Edition (Kiev, 1878) with an Editor's Preface and Including the Essay by Myxajlo Hrushev's'kyj: Some Reflections on

Ukrainian Historiography of the XVIII Century / Harvard Series in Ukrainian Studies. — Vol. 7, I. — München, 1972. — P. 9–16.

Публікуємо статтю у вивіреному Світланою Паньковою та Оксаною Юрковою перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М.Грушевського.

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

Об украинской историографии XVIII века Несколько соображений

В последнее время мне приходилось довольно много заниматься памятниками украинской историографии XVII–XVIII в. в аспекте историческом и историко-литературном и, не откладывая до возможности изложить результаты своей работы полностью, я хочу поделиться пока некоторыми общими соображениями и пожеланиями в этой области.

Было время, когда памятники украинской историографии XVIII в., так наз[ываемые] козацкие летописи, высоко ценились как важный и достоверный материал для истории событий Украины XVII в., в особенности — ее революции. Среди ее источников историки Украины отводили им главное место и на них опирались в изложении и освещении событий. Но прошло время критики. Первой было развенчана “История Русов”, затем пришла очередь Величка и Грабянки. В последнее время много потерял из своего бывшего престижа и наиболее надежный “Самовидец”. Слишком во многом “козацкие летописи” в описании событий XVII в. оказались несамостоятельными, основанными на польских литературных источниках, а в частях более самостоятельных — неточными, субъективными, подчас даже фантастическими. По мере выяснения всего этого интерес к этим памятникам все более снижался. Ввиду накопления документального материала и мемуарной литературы они отходили на второстепенные места в ряду источников для изучения событий XVII в., и теперь среди исторического аппарата описываемой ими эпохи они фигурируют скорее “по старой памяти”, чем по современной оценке. Вследствие этого ими вообще все менее и менее занимались: старые, неудовлетворительные издания почти не заменялись новыми, более тщательными; рукописное предание не привлекало внимания; даже чисто исследовательские интересы лишь спорадически обращались в эту сторону. Между тем, теряя значение исторических источников для описываемых в них событий XVII в., эти произведения ничего не проигрывали как памятники своего времени с точки зрения историко-литературной. Наоборот, по мере того как углублялось обследование динамики литературного творчества, и шире — культурного и социального процесса Украины XVIII в., удельный вес исторических произведений указанной эпохи все увеличивался, и отмеченное выше пренебрежение к ним вело к тому, что в изучении общего культурного процесса Украины XVIII в. стали ощущаться чувствительные пробелы.

В историко-литературном аспекте памятники украинской историографии обыкновенно рассматриваются в ряду произведений киевской школы начала или половины XVIII в. Они включаются в общую сумму произведений киевской схоластической литературы как ее разновидность. Но это не совсем правильно и создает о них, во всяком случае, неполное, одностороннее представление. Перед нами не просто подгруппа этой академической литературы, а определенное литературное течение, выходящее на смену отживающего, теряющего свою ведущую роль творчества академического духовенства, — создание новой общественной прослойки, на отличной социально-экономической базе. Его создает козацкая интеллигенция, знаменитое “сословие войсковых канцеляристов”, воспитанное Киевской академией и выходящее на смену духовных представителей киев-

ской схоластики первой пол[овины] XVIII в. и общерусских уклонов ее эпигонов второй половины: оно подготавливает национальное украинское возрождение XIX века.

У представителей киевской учености предшествующего времени, XVI–XVIII в., в их отношениях к козачеству и его верхам заметны большие и показательные колебания. Киевская иерархия Феофанового поставления, а с нею и киевская школа времен Борецкого и Смотрицкого были обязаны своим существованием “Войску Запорожскому”, и это принуждало их не только в церковной политике, но и в литературном творчестве самым серьезным образом считаться с его пожеланиями и запросами. Мы, действительно, и имеем от этого времени несколько характерных и ценных произведений киевской школы, написанных в аспекте козачества, как “Протестация” 1621 г. с ее яркой апологией “Запорожского лыцарства”, “Вирши” на смерть Сагайдачного 1622 г. Наоборот, ставленники Владислава IV — Петр Могила с товарищи, подчеркивая свою лояльность по отношению к шляхетской Речи Посполитой, считали своим долгом отмежевываться самым определенным образом от козацких аспираций. Они достаточно ярко продемонстрировали это при ближайших конфликтах козацкого войска с правительством Речи Посполитой и даже во время восстания Хмельницкого остались на позиции ее верноподданных, не имеющих ничего общего с бунтовщиками-козаками. После того как козачество стало первенствующим сословием края, киевская иерархия принуждена была с этим считаться. Но она продолжает оставаться сама по себе; у нее своя политика — временами она сходится с политикой Войска Запорожского, временами определенно расходится. Только после того как новый социальный строй заметно отвердел, Киевская академия изъявляет желание отдаться под протекторат новой социально-политической верхушки; впервые, кажется, под конец правления Самойловича — не предвидя его близкого падения, академическая корпорация декларирует свое желание иметь своим патроном гетмана Войска Запорожского и отдать ему на службу своих муз¹. Время Мазепы является кульминационным пунктом этого гетманского меценатства, — но тесного, искреннего союза и оно не создало. А та чрезвычайная легкость, с какою представители киевской иерархии и школы по первому мановению свыше отреклись от своего патрона и принялись возмещать свои панегирики и униженные комплименты всяческого хулою и проклятиями, не могла произвести благоприятного впечатления на козацкую интеллигенцию.

Академические круги вообще не проявили достаточной чуткости к ее настроениям и не умели — или не хотели обслуживать ее запросов, между прочим, и в историческом обосновании ее социальных и политических аспираций. Знаменитый “Синописис” остался на все времена красноречивым свидетелем полной безучастности киевских академических кругов к историческим дешидерам козацкой старшины: он, как известно, во всех своих изданиях совершенно игнорировал козачество как факт местной исторической жизни, как социальную и политическую формацию и полным молчанием обошел его героическую борьбу за освобождение, наполнявшую несказанною гордостью его представителей. Но и академические литераторы времени Мазепы не заполнили этого пробела. Зоркий глаз Феофана Прокоповича заметил это недопустимое упущение, *delictum omissionis* киевской школы: в своей “Риторике” (кн. VI, гл. 3) он настаивает на необходимости посвящать более внимания “отечественной истории”, в особенности ее последнему периоду — ввиду тенденциозных искажений его событий польскими писателями. Но его предостережения прозвучали без заметных последствий среди академической корпорации. Тогда как раз в это время, словно потеряв всякую надежду на эту последнюю, принимаются за историографию воспитанники Киевской академии среди украинской

¹ Панегирик 1686 г.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi и т. д.

noblesse de la robe — этого знаменитого “сословия войсковых канцеляристов”, оставшегося предметом гордости для позднейших поколений украинских патриотов.

Это — писал о них по живым воспоминаниям родившийся в 1770-х гг. Ломиковский, — “в Малороссии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*”. Попадали в эту среду только обладавшие “достаточными доказательствами о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; в канцелярской же службе “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”; “из сословий их выходили все известные, великие люди”¹.

Вот это знаменитое “сословие” и принимается, после падения Мазепы, за заброшенную киевскими богословами историческую работу, сосредоточивая свое внимание вместо княжеской Руси, занимавшей последних, на событиях XVII века — борьбы козачества с Польшей. Один из его представителей — лубенский писарь Стефан Савицкий в предисловии к своей “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 г.² довольно определенно изложил мотивы, побудившие его к этой работе. Ему попала под руки известная поэма Сам. Твардовского “*Wojna domowa*”, и в ней он впервые нашел сколько-нибудь связанное и полное изложение польско-украинских войн сер[едины] XVII в. До тех пор ему приходилось слышать только устные рассказы о том, как Хмельницкий освободил Украину: они мало его удовлетворяли, так как исходили от людей не особенно осведомленных, а “совершенно сведомых мужей” уже не было в живых. Ознакомившись с событиями по Твардовскому, Савицкий был удивлен, а вместе с тем и огорчен, что никто из его соотечественников, “особенно из духовного чина, — в котором со времени освобождения от Польши не было недостатка ни в способных к тому людях, ни в типографских средствах”, — не потрудился описать и познакомить своих соотечественников путем печати с историею побед Хмельницкого “со инним храбрым малороссийским воинством”. За неимением чего-либо лучшего Савицкий решил выбрать из поэмы Твардовского все конкретное, фактическое содержание, отбросив поэтические украшения и тенденциозные выходки против восставших.

Когда у него явилось это намерение, он не сообщает; возможно, что это был бы приблизительно тот же год, какой проставил на своих “Действиях презельной брани” Грабянка — 1710 (все даты этих произведений достаточно условны: они оставляют нас в неведении, год ли это начала труда, завершения в целом или только вступительной части). По всякому правдоподобию, приблизительно этот же хронологический момент — несчастья, постигшие дом Кочубея, и его реабилитация после перехода Мазепы на сторону шведов — побудил или ускорил осуществление третьего аналогичного труда: “Сказания” отставного канцеляриста Сам. Величка. Катастрофа, постигшая Мазепу и его сторонников и с ними огромное количество старшины, войска, всю поголовно Запорожскую Січ и т. д., действительно, не могла не дать сильнейших импульсов историческому творчеству козацкой интеллигенции. Нужно было поднять дух, парализовать упадочные настроения — уже раньше проявлявшиеся в ней, как свидетельствуют знаменитые записки “Самовидца”³. Нужно было напомнить былую славу, знаменитые

¹ Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1895, в прибавлениях под словом: “канцелярия”.

² Издана была, к сожалению, довольно неисправно, в приложениях к “Летописи” Величка, т. IV, 1864.

³ Я отметил недавно этот упадочный характер “Самовидца” в статье, напечатанной в т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины”.

подвиги, неоцененные услуги, оказанные козачеством России в борьбе с ее историческим врагом, ввиду обнаружившихся в московских кругах тенденций: обвинить с Мазепой и мазепинцами всю Малороссию в неизбывной шатости и измене и считать аннулированными все договоры с ней, все обещания и обязательства. Одновременно — так как козацкие верхи уже значительно консолидировались и превращались в наследственное привилегированное землевладельческое сословие, в их среде настоятельно ощущалась надобность подвести под свои социальные и политические претензии исторические основания. Напомнить, что “замыслом и мужеством” этой самой старшинской верхушки, этих “значных” родов совершилось освобождение края от национальных и религиозных притеснений, социального порабощения, экономической эксплуатации со стороны польской шляхты, и они по справедливости претендуют на руководящую роль, на экономические и социальные преимущества как наследственные вожди “малороссийского воинства”.

Как юридическое оформление этих преимуществ выдвигалась теория преемства привилегий землевладельческого класса, узаконенных старым шляхетским кодексом этих провинций Речи Посполитой — “Литовским Статутом”. Отдельные старшинские роды подыскивали себе шляхетных предков, присваивали шляхетские гербы; в целом старшинское сословие представляется юридическим преемником шляхты этих провинций, права и привилегии которой изображены в Литовском Статуте и позднейших сеймовых конституциях. Создается легенда, якобы причиной козацких восстаний было нарушение прав местных православных родов: они, дескать, были признаны равноправными с польскими шляхетскими родами королевскими грамотами, но затем лишены этих прав своевольной польской шляхтой. Восстание Хмельницкого было протестом против этих правонарушений, но последовавшие смуты не дали украинской шляхте-старшине возможности, после освобождения, провести свою сословную организацию на основании старых прав и привилегий. Этим занялись на досуге ее позднейшие потомки, середины XVIII в., — но теза эта вполне определенно была подчеркнута историческими трудами начала столетия.

Из того, что сохранилось из этой литературы начала XVIII ст. (несомненно, по сравнению с тем, что из нее дошло, она была много изобильнее в действительности), эти взгляды наиболее ярко и отчетливо выдвинуты в “Действиях презельной и от начала поляков кривавой небывалой брани” гадацкого судьи, позже полковника Грабянки.

Очевидно, этим, между прочим, объясняется и широкая, прочная популярность его труда: он доминировал в исторической литературе Украины в продолжение целого столетия, до выпуска в свет “Истории Русов”. Вероятно, среди не только дошедшей до нас, но и всей вообще историко-политической литературы, обращавшейся в этой эпохе, он наиболее отвечал запросам старшинского сословия; поэтому переделывался, дополнялся, послужил основанием для других популярных компиляций и извлечений, вроде так называемого “Краткого описания Малороссии”, изданного в русской переделке Рубаном, во французской Шерером, и сам наконец удостоился издания в “Российском магазине” Ф.Туманского 1793 г. Не выдержал с ним конкуренции “Самовидец” — более четкий в изложении и богатый фактическим материалом, но проникнутый критическим, пессимистическим отношением к “презельной брани” XVII в. и ее результатам. Несравненно более художественная повесть Величка также, видимо, не могла в такой мере удовлетворить читателя из старшинского круга и осталась без распространения на протяжении всего столетия — в силу ли того, что автор задался целью возвеличить, в ущерб городскому козачеству, Запорожскую Січ как хранительницу настоящих козацких преданий, а может быть, и других обстоятельств: например, большой громоздкости произведения, возможно — его дефектности (утрата большей части истории войн Хмельницкого, приключившаяся, может быть, очень рано, много уменьшила ценность и интерес первой части — “Сказания о войне козацкой с поляками”). С точки зрения литературной эсте-

тики, сохранившаяся вполне вторая часть этого труда — “Повествования летописная” заслуживает особенного внимания историка литературы; но “Действия” Грабянки имеет право на не меньшее его внимание как наиболее яркое и полное отражение взглядов и чаяний своего класса и как наиболее влиятельное, фундаментальное произведение этого литературного течения, которое можно назвать “литературой канцеляристов” — ввиду того, что эта корпорация давала тон этому творчеству и принимала в нем живейшее участие.

Пульс ее начинает особенно явственно биться с 1760-х годов: в эпоху Глуховских совещаний 1763 г., знаменитой петиции гетмана и старшины 1764, послужившей поводом к ликвидации гетманского правления, наказов депутатам в комиссию уложения 1767 г., “Разговора Малороссии с Великороссией”, “Краткого описания” Симоновского, трактатов Гр. Полетики и др. В историко-политической и краеведческой литературе второй половины XVIII в., в области социальной и бытовой сатиры она является доминирующим течением и подготавливает возрождение XIX в. Эта роль ее мало привлекала к себе внимание и не освещена в той мере, какую заслуживает; между прочим, и историко-политическая литература первой половины XVIII в., подготовившая эту бурную эпоху 1760-х г[одов], не исследовалась в этом аспекте, и это дает себя чувствовать.

Возьмем опять-таки “Действия” Грабянки как исходное произведение этой литературы среди сохранившегося материала, вместе с тем наиболее популярное и влиятельное. Оно требует ввиду этого самого тщательного изучения, но изучено оно очень мало, и в последнее время им почти и не занимались. Причиной было выше отмеченное обстоятельство — что к концу минувшего столетия оно было забраковано в качестве исторического источника “презельной брани”, которой оно посвящено. Действительно, автор его придавал очень мало значения исторической акрибии и фактической полноте. Его установка чисто литературная; он пишет по правилам схоластической риторики, привлекая исторические факты и поэтические образы на равных правах в качестве образительных средств, и крайне свободно обращаясь со своим материалом. Без зазрения совести сочиняет он не только речи и диалоги по примеру своих классических образцов, но и небывалые факты, если они нужны ему, чтобы выпуклее, ярче выразить захватывающие его идеи, — хотя в предисловии и уверяет читателя, что он “ничего не приложил от своего умствования”, а собрал исключительно “от достоверных историков написанная и от очевидных свидетелей сказуемая”. Обширный диспут Хмельницкого с ханом во время его последнего похода в Галицию — сочиненный в подражание классическим образцам или модным в тогдашней Германии и Польше диалогам разных современных деятелей. Описание “совета”, собранного в Чигирине, и разных удивительных на нем принятых постановлений, между прочим, установления границ Украины с выходом на Черное море. Великодушная политика Хмельницкого в отношении Москвы и Польши, жертвой которой он в конце концов пал. Речь на совещании о преемстве. Повесть об отравлении Хмельницкого подосланным поляками женихом его дочери. — Все это вещи, если не изобретенные Грабянкою от начала до конца, то во всяком случае ярко запечатленные его литературною инвенциею. Цель его не столько информативная, как эмоциональная. Им руководит желание напечатлеть в воображении читателя возможно яркие картины козацкой славы и величественный образ бессмертного вождя — воплощение этой славы.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна
Козацка в войне сила — тверда, мужественна!..
Помножь, Боже, на веки козацкую славу
И покори под нози врагов наших главу!

Да будет всегда плодна козацкая мати,
И дети ей в силе всегда процветати, —

как читаем в одной из вирш, включенных в текст “Действий”. Вследствие недостаточного, почти полного отсутствия изучения редакций остается неизвестным, какие из этих вирш принадлежат первоначальному тексту и какие должны считаться добавлениями читателей и переделывателей.

Читателями, очевидно, в полной мере ощущался поэтический нерв этого произведения — его уклон в героическую поэму Хмельниччины. Как известно, героический эпос, как литературный вид, не сложился в украинской школьной практике, разменялся на оды, рацеи, всевозможные вирши на гербовые клейноды и т. п. “Действия” Грабянки являются суррогатом эпического, героического произведения, которого напрасно ожидали старшинские круги от представителей духовной учености. Его художественные образы и самый славяно-украинский стиль — высокий и важный, производили, несомненно, сильное впечатление очень долгое время. Выйдя из широкого обращения после появления “Истории Русов”, его концепции получили новое, даже еще более влиятельное бытие под пером Костомарова: его “Богдан Хмельницкий”, задуманный и исполненный сначала тоже более как художественное, чем строго научное произведение, остался в первых изданиях под сильнейшим влиянием “Действий” как их сублимированное отражение — обогащенное несравненно более обильным историко-литературным материалом, облагороженное научными приемами новой историографии, но в основных чертах сохранившее старые контуры, старую героическую концепцию. Уступая настояниям критики, Костомаров придал потом более научный характер своему знаменитому труду, но сильный отпечаток “Действий” остался на нем и в самой последней редакции, которая и поныне является самым популярным изображением этой эпохи. Эта власть над воображением такого чуткого историка-художника, как Костомаров, дает меру впечатления, которое производили “Действия”, — меру их влиятельности и — меру необходимости их тщательного изучения.

У истоков указанного выше течения, пришедшего на смену церковно-схоластической литературе и переросшего затем в национально-литературное возрождение XIX в., “Действия” являются, несомненно, самым влиятельным произведением. Если повесть Величка о запустении Правобережной Украины (“Повествования летописная”) должна расцениваться как самое значительное художественное достижение этого течения в его исходную эпоху, то менее яркие “Действия” заслуживают наряду с ней самого тщательного историко-литературного обследования ввиду своей влиятельности. Необходимой предпосылкой его является изучение рукописной традиции: многочисленных списков и вариаций этого произведения, до сих пор совершенно не изученных, и новое издание — более удовлетворительное по сравнению с тем, каким мы поныне располагаем.

Но “Действия” Грабянки — только наиболее яркий пример. То же нужно повторить вообще о сохранившихся памятниках этого течения — изданных и неизданных, не всегда даже приведенных в известность. Правда, они часто тусклы и бедны сами по себе, но в общей картине приобретают интерес и значительность.

Невнимание к этой литературе — причина многих неясностей и пробелов в наших представлениях о тех путях, какими пришло украинское возрождение XIX в. Историческое предание, идеализация национальной борьбы за освобождение, козацкая романтика, старшинский автономизм, краеведческие интересы сыграли в нем громадную роль — это вещь общепризнанная. Но как подготовила все это “литература канцеляристов” XVIII в., в каких формах, какими путями оно влилось в него, каким образом она сама создавалась и выработала эти аспекты — в этом еще много неясного, требующего изучения с самых низов — с рукописного материала, и я хотел об этом напомнить.

До статті М.Грушевським не пізніше 16 травня 1932 р. були підготовлені тези (російською мовою). Їх рукопис зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (Ф. 2. — Оп. 17. — Спр. 167. — Арк. 44–44-зв.). Тези опубліковані у кн.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 316–317. Текст тез наводимо нижче мовою оригіналу за першодруком.

**Тези акад. АН СРСР М.С.Грушевського
“Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений”**

Памятники укр[аинской] историогр[афии] XVII–XVIII в[в]., так называемые казацкие летописи, в мое время оценивались исключительно с точки зрения их истор[ической] достоверности и ценности, как источн[ик] для изучения событий укр[аинской] истории XVIII в. В первой половине и в середине XIX в. они в этом отношении оценивались очень высоко; затем историч[еская] критика шаг за шагом развенчала их, и после этого они вообще мало привлекали к себе внимание исследователей. Но, потеряв значение важных источников для своего прошлого, они сохраняют все значение как отражение взглядов и социально-политич[еских] запросов своего времени, и как чисто литературные произведения. Ими начинается новое литературн[ое] течение, пришедшее на смену церковной литературе киевской школы на иной соц[иально]-эк[ономической] базе и затем переросшее в литературу укр[аинского] возрождения начала XIX века. Двигателями этого течения является, главным образом, “сословие полковых канцеляристов”, как его называли в историографии, в краеведческой литературе, в соц[иально]-полит[ической] и бытовой сатире середины и второй пол. XVIII в. оно сыграло большую роль, до сих мало изучавшуюся.

“Козацкие летописи начала XVIII в.,” как исходные явления этого литературного течения, заслуживают большого внимания; в особенности следовало бы заняться “Действиями” Грабянки как доминирующим историч[еским] произведением XVIII века.

с. 75 ...“Протестация” 1621 р. з її яскравою апологією “Запорожского лыцарства”, “Вірши” на смерть Сагайдачного 1622 р. — ці твори М.Грушевським детально проаналізовані в його “Історії української літератури” (розділи “Вірші на похорон Сагайдачного” та “Твори, викликані відновленням ієрархії (1620–2)” 6-го тому). Див.: Грушевський М. Історія української літератури. — Т. VI: [Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.]. — К.: АТ “Обереги”, 1995. — С. 177–196 та 197–238.

Славнозвісний “Синопис”... — йдеться про видання, авторство якого приписують архімандритові Інокентію Гізелю: Синопис или Краткое собрание от разных летописцев, о начале славяно-российского народа, и первоначальных кн[я]зей б[о]госпасаемого града Киева о житии с[в]ят[о]го благоверного великаго кн[я]зя киевскаго и всея России первейшаго самодержца Владимира, и о наследниках бл[а]гоч[е]стивых державы ег[о] Российския, даже до... пресвет[лого] и бл[а]гочтиваго г[о]с[у]д[а]ря н[а]шего ц[а]ря, и великаг[о] кн[я]зя Алексия Михайловича всея Великия, Малыя и Белья России самодержца. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1674 (7182). — 124 с.

Панегірик 1686 р.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuylowiczowi... panu protectorowi, patronowi i m. d. — див.: Baraniecki Paulus. Trybut iasnie wielmożnemu ięomości panu Ianowi Samuylowiczowi woysk ich carskiego prześwieitnego maiestatu Zaporozskich czulemu wodzowi y mądryemu regimentarzowi, panu protectorowi, patronowi, kollatorowi y dobrodzieiowi swemu w szkołach Kiіowomohilaеanskich pod znakiem trzykrzyzowym szczęśli-

wie zaczętych u na rok 7165 renowowanych oddany u drukiem światu podany... — К.: [Друкарня Києво-Печерської лаври], 1686. — [8] арк.

с. 76 ...він, як відомо, в усіх своїх виданнях... — “Синопис или Краткое собрание от разных летописцев...” вперше був видрукований у друкарні Києво-Печерської лаври у 1674 р., а востаннє у Києві у 1861 р., загалом витримав майже 30 видань. Цей компілятивний огляд української та східноєвропейської історії був дуже популярний у Російській імперії і до початку XIX ст. використовувався як шкільний підручник.

delictum omissionis — з лат.: гріх бездіяльності.

...в своїй “Риториці” (кн. VI, гл. 3)... — М.Грушевський посилається на запис лекцій Феофана Прокоповича, що він їх прочитав у 1706–1707 рр. у Києво-Могилянській академії: *De arte rhetorica libri X pro informanda roxolana juventute eloquentiae studiosa bono religionis et patriae traditi a reverend patre Theophane Procopowicz Kijoviae in Celebri et Orthodoxe Academia Mohylana Anno Domini 1706*. Робота складалась із десяти книг, книга VI була присвячена методам писання історії та листам.

la noblesse de robe — з фр.: дворянство мантиї; відсилка до назви тієї частини дворянства Франції, що у дореволюційний час отримувало дворянський статус за цивільну службу на відміну від дворянства шпаги (*noblesse d'épée*). Упорядником виправлена друкарська помилка першодруку (було: *noblesse de la robe*).

...“в Малоросии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*” — з рос.: “в Малоросії був перший ступінь служби для кращого і знатнішого козацтва, дефінували сие звання: *candidatus omnium dignitatum*”.

candidatus omnium dignitatum — з лат.: кандидат усіх достоїнств (рангів), претендент на всі посади.

...ті, що мали “достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; **в канцелярській же службі “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”;** **“из сословий их выходили все известные, великие люди”** — з рос.: ...ті, що мали “достатні докази чесної поведінки, і доброї моралі, і здобутої науки в Київській академії; принаймні достатнє знання грамматики, синтаксису, риторики і хоча б перших основ філософії”; в канцелярській же службі “вправлялись вони майже досконало — в юриспруденції, камеральних науках і війсьній теорії”; “з їхнього стану виходили всі відомі, великі люди”.

...в передмові до своєї “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 р. ... — йдеться про виконаний С.Савицьким переклад першої частини твору С.Твардовського “*Wojna domowa*” під назвою “Повесть о козацкой з поляками войне, чрез Зеновия Богдана Хмельницкого, гетмана Войск Запорозских, точившойся, которою он же при Божой помощи з козаками и татарами от подданства лядского вибился и поддался под высокодержавную пресветлейшого монархи Всероссийского протекцию. От книги названной Война домовая, наречением Самоила Твардовского. Ритмами полскими составленной и в Калешу, року 1681, напечатанной, вкратце малоросийским наречием написанная, в року 1718, априля”. Див.: Летопись событий Самоила Величка / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV: Приложения. — К.: В типографии Федорова, 1864. — С. 1–84. “Предисловие”, підписане С.Савицьким, про яке згадує М.Грушевський, див. на с. 1–2.

...відома поема Сам. Твардовського “Wojna domowa”... — Див.: *Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą, potym Szwedami i z Węgry. — W Krakowie, 1660. — [4], 96 s.*

Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1894, [кн. 7], в додатках під словом “канцеляри[ст войсковый]” — упорядником виправлена помилка у бібліографічному описі (у першодруку було вказано 1895 р. та гасло “канцелярія”). Йдеться про роботу: Ломиковский В.Я. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. Канцелярист войсковый // Киевская старина. — 1894. — Кн. 7. — Дополнение. — С. 10.

с. 77 ...поставив на своїх “Действиях презельной брани” Грабянка... — таку назву мав Літопис Грабянки. М.Грушевський далі називає його ще коротше: “Действия”. Див. також коментар до с. 65.

...“Сказания” відставного канцеляриста Сам. Величка — так узагальнено, за назвою першої частини Літопису С.Величка (“Сказание о войне козацкой з поляками, чрез Зеновия Богдана Хмельницкого, Гетмана Войск Запорожских, в осми летех точившойся; а до дванадцяти лет у поляков з иншими панствами провлекшойся. Якою он Хмельницкий, при всесилной помощи Божественной, з козаками и татарами от тяжкого ига лядского вибился, и под высокодержавное пресветлейшого монархи российский Алексия Михайловича владение добровольне поддался. От авторов: немецкого — Самуила Пуфендорфия, козацкого — Самуила Зорки, и польского — Самуила Твардовского, войну тую в книзе своей, Война домовая названной, вершом польским описавшого. Нине же вкратце стилем гисторичним и наречием малороссийским справленное и написанное тщанием Самоила Величка, канцеляристи негдись Войска Запорожского. В селе Жуках, уезду Полтавского. Року 1720”), М.Грушевський називає весь твір літописця.

...у статті, надрукованій у т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины” — йдеться про студію М.Грушевського “Самовидец Руины и его позднейшие отражения” (Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1932. — С. 157–192). Див. переклад статті українською мовою у цій книзі на с. 44–73, оригінал російською мовою — на с. 383–407.

с. 78 ...на взіреть так званого “Краткого описания Малороссии”, опублікованого у російській переробці Рубаном, у французькій Шерером... — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; Scherer Jean-Benoit. Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saprogues et des Cosaques de l’Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu’a nos jours; suivie d’un abrégé de l’histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives. — Paris: Cuchet, 1788. — 384 p.

...мала честь видання у “Российском магазине” Ф.Туманського 1793 р. — див. коментар до с. 66.

...друга частина цієї праці, “Повествования летописная”... — назву “Повествования летописная о малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная” мали друга та третя частини Літопису С.Величка.

с. 79 ...“Разговора Малороссии с Великобританией”... — йдеться про один із найпримітніших поетичних творів другої половини XVIII ст. на історичну тему, що був написаний С.Дівовичем. Оригінальна назва — “Разговор Великобритании с Малороссиею”. Вперше опублікований М.Петровим у 1882 р. Див.: Петров Н. Разговор Великобритании с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. — 1882. — Февраль. — С. 313–365; Дополнение Разговора Великобритании с Малороссиею // Киевская старина. — 1882. — Июль. — С. 137–148.

...“Краткого описания” Симоновського... — мова йде про твір П.Симоновського 1763 р. під назвою “Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных

его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бюшинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских”, що був опублікований у Москві у 1847 р.

...трактатів Гр. Полетики... — йдеться про праці Г.Полетики “Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства”, “Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления”, “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”, “Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”, “Записка о начале Киевской академии”, “Возражение депутата Григория Полетики на «Наставление Малороссийской коллегии господину же депутату Димитрию Наталину»” (опубл. Г.Милорадовичем у виданні: Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — 1858. — Кн. 3. — V: Смес. — С. 71–102), “Мнение Григория Полетики на читанный в 1768 году в комиссии «Проект правам благородных»” (опубл.: Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 36. — С. 346–356).

акрібія — від грец. ἀκρίβεια — точність, ґрунтовність, акуратність.

Зри убо, коль єсть храбра и непобежденна... — вірш опублікований І.Самчевським у передмові до Літопису Грябянки у 1854 р. Див.: Летопись Григория Грябянки: Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитных старожилов сведительстви утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссией для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — С. XXVIII.

с. 80 ...з-під пера Костомарова: його “Богдан Хмельницкий”... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована у часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...залишився у перших виданнях... — у 1859 р. ця праця М.Костомарова, перероблена і доповнена, вийшла окремим виданням у двох томах. У 1870 р. побачило світ третє, знову доповнене і виправлене, видання монографії, воно ж під назвою “Богдан Хмельницкий” склало IX, X та XI томи “Исторических монографий и исследований” (видання Д.Кожанчикова, 1870). Нарешті, четверте прижиттєве видання даної монографії було надруковане у 1884 р. під час перевидання тих самих томів “Исторических монографий”.

З історичної фабулістики кінця XVIII в.

Перша публікація: З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академия наук СССР — XLV — академику Н.Я.Марру. — М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 607–611. Підпис на початку статті: *М.С.Грушевський*. Дата не зазначена. У назві допущено помилку (“історичної” замість “історичної”), такого типу помилки трапляються у тексті, також у тексті літера *ї* замінена на *і*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 125–129.

Подається за першодруком.

с. 82 Я назвав її в одному з попередніх своїх звідомлень “літературою канцеляристів” — йдеться про статтю М.Грушевського “Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений” (Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223). Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань” на с. 74–81, оригінал — на с. 415–420.

...“История Русов” або “Запорожская старина”... — М.Грушевський має на увазі видавничі проекти, здійснені у 1830–1840-х рр.: История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. — М.: В университетской типографии, 1846. — IV, 261, 45 с. (перша публікація того ж року у часопису “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”) та “Запорожская старина / Изд. И.И.Срезневский: В 2 ч., 6 кн. — Ч. 1, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях до Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1833. — 132 с.; Ч. 1, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория]. — Харьков, 1833. — 140 с.; Ч. 1, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Батория до Богдана Хмельницкого. Летопись и замечания]. — Харьков, 1834. — 168 с.; Ч. 2, кн. I: [Песни и думы о лицах и событиях от Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1834. — 82 с.; Ч. 2, кн. II: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого]. — Харьков, 1835. — 190 с.; Ч. 2, кн. III: [Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Мазепы]. — Харьков, 1838. — 168 с.

Similia similibus! — з лат.: подібний подібному.

...студії К.М.Грушевської над текстами дум та історичних пісень “Українські народні думи”, т. I, 1928; т. II, 1930; студії над історичною пісенністю, ще не опубліковані, відомі мені з рукопису — М.Грушевський посилається на видання: Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти № 1–13 і вступ К.Грушевської / Історична секція Української академії наук, Комісія історичної пісенності. — К.: Держвидав України, 1927. — ССХХ, 176 с.; Том другий корпусу. Тексти № 14–33 і вступ К.Грушевської / Історична секція Всеукраїнської академії наук, Комісія історичної пісенності. — Харків, К.: Державне видавництво “Пролетар”, 1931. — XXX, 304 с. Після 1931 р. праці К.Грушевської за її життя не друкувались.

с. 83 ампліфікація — від лат. *amplificatio* — посилення, нагромадження, примноження. Вживається у мовознавстві на позначення стилістичної фігури, виявляється у нагромадженні однорідних елементів (сполучників, прийменників, порівнянь, епітетів тощо) для підсилення виразності та емоційності мови.

...французькими публікаціями 1780-х років: Левека, Леклерка, Шерера — М.Грушевський має на увазі багатотомні видання: *Levesque P.-Ch. Histoire de Russie, tirée des chroniques originales, de pièces authentiques, et des meilleurs historiens de la nation*: 6 vol. — Paris: Debure, 1782–1783 (у 1787 р. російською мовою був перекладений перший том його праці під назвою “Российская история”); *Le Clerc N.G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie ancienne*: 3 vols. — Paris; Versailles, 1783–1784; *Le Clerc N.G. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne*: 3 vols. —

Paris, Versailles, 1783—1785; Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu'à nos jours; suivie d'un abrégé de l'histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives: 2 vol. — Paris: Cuchet, 1788.

завдяки Вольтеровій “Історії Карла XII”... — мова йде про працю: Voltaire. Histoire de Charles XII, Roi de Suède. — Basle (Rouen), 1731.

...просто списав “Короткий опис історії Малоросії”... — йдеться про укладений невідомим автором у 1730-х рр. український літопис “Краткое описание Малороссии”. Оpubлікований: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Под ред. О.И.Левицкого. — К.: В типографии К.Н.Милевского, 1878. — С. 209—319.

с. 84 “После того был гетман запорожский Димитрий, князь Вишневецкий... обрали себе место пустое около Днепра низше порогов Днепровых на житло” — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 212—213.

...загартувати козаків, зробити їх витривалими на втому і всяку нужду і привичаїти до війни (endurcir les Cosaques, les accoutumer à la fatigue et à la peine et les aguerrir) — тут і далі М.Грушевський вільно переказує твердження Ж.-Б.Шерера та на підтвердження наводить оригінальні цитати і вирази. Див.: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — Р. 4.

“Первым его старанием было произвести в Малороссии реформу войскам... учредил в Малороссии 20 неперменных казацких полков, в две тысячи каждый, назвав их по знатнейшим городам” — М.Грушевський цитує за виданням: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 15.

...над[и]хнула була Гоголя темою для історичної драми (“Выбритый ус”)... — М.Гоголь працював над драмою з історії Запоріжжя під назвою “Выбритый ус” у 1839—1840 рр., проте у 1840 р. спалив рукопис. Збереглися лише незначні начерки цієї драми, що були опубліковані у 1861 р. П.Кулішем (див.: Кулиш П. Заметки и наброски Н.В.Гоголя для драмы из украинской истории. Несколько объяснительных слов // Основа. — М., 1861. — Январь. — С. 116—120). Детальніше про цей твір М.Гоголя див.: Оксман Ю. Сожженная трагедия Гоголя из прошлого Запорожья // Атеней: Историко-литературный временник. Труды Пушкинского Дома Академии наук СССР. Памяти декабристов. — Кн. 3. — Ленинград, 1926. — С. 46—48.

...продуманої ним “до останньої нитки в одежі”... — про задуману М.Гоголем історичну драму йдеться у мемуарах С.Аксакова, що були оприлюднені повністю лише у 1890 р. (див.: Аксаков С.Т. История моего знакомства с Гоголем с включением всей переписки с 1832 по 1852 год // Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 1—206). С.Аксаков, зокрема, згадував, як М.Гоголь казав йому, що “у него составлена в голове трагедия из Истории Запорожья, в которой все готово, до последней нитки, даже в одежде действующих лиц” (Русский архив. — 1890. — Кн. 8. — С. 24, курсив упорядника).

Цю розповідь уперше відтворив П.Куліш як біограф М.Гоголя. Він отримав мемуари від самого автора у середині 1850-х рр. і у своїй праці процитував С.Аксакова таким чином: “у него составлена в голове трагедия из истории Запорожья, в которой все готово, даже до последней нитки в одежде его действующих лиц” (Николай М. [Кулиш П.] Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем. — Т. 1. — СПб.: В типографии Александра Яковсона, 1856. — С. 252, курсив упорядника).

Порівняння наведених уривків із текстом М.Грушевського дає підстави зробити ймовірне припущення, що історик, який добре знався на доробку П.Куліша, подав з пам'яті цитату з С.Аксакова саме за редакцією П.Куліша.

deux ans après un tartare nommé Jaris, l'acheta et le mena en Tartarie; il dut fa liberté au roi de Pologne qui le fit officier de fa garde ([m.] II, c. 15, 17) — з фр.: через два роки татарин Жарис викупив його й завіз у Татарію; завдячував своєю свободою польському королю, який зробив його офіцером своєї гвардії. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В.В.Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 87, 88. М.Грушевський цитує з видання: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — Р. 15, 17.

...“*Зеновия в полон взято, откуда по двух годах выкуплен яссиром татарским*” — М.Грушевський цитує “Краткое описание Малороссии” за виданням: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — С. 216.

...“*полонен турками и ими продан из Царьграда в Крым тамошнему мурзе, именем Ярысу*” — тут і далі М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 50.

с. 85 “*История Русов*”, с. 171 — М.Грушевський цитує з видання: История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 171–172.

Шерер, [m.] II, с. 135 — див.: Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie... — Vol. 2. — Р. 135.

Pendant la carême... les plus anciens généraux ayant avec eux le Secrétaire Carp Mokrievitch, se rendirent de Baturin à Moskow, pour annoncer au czar la mort de leur hettman D.Mnogogreschnoi (c'est ce hettman qui avoit soumis la plus grande partie de la Petite-Russie sous l'obeissance du czar). Ce prince les reçut favorablement, confirma de nouveau leurs privilèges et s'engagea à observer exactement la capitulation faite avec Chmelnizki et de ne jamais envoyer dans la suite ses voievodes dans l'Ukraine — з фр.: На Великий піст... найстарші генерали з секретарем Карпом Мокрієвичем поїхали з Батурина до Москви, щоб сповістити царя про смерть їхнього гетьмана Дем'яна Многогрішного (саме цей гетьман віддав під владу царя найбільшу частину Малоросії). Цар прийняв їх прихильно, знов підтвердив їхні привілеї й зобов'язався в точності дотримуватися угоди з Хмельницьким і ніколи після того не висилати своїх воевод в Україну. Переклад поданий відповідно до видання: Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. — С. 114.

“*Краткое описание Малороссии*”, с. 273 — див.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. — К., 1878. — С. 273.

“Историограф Малой России”

Ця стаття є останньою працею М.Грушевського, яку він писав улітку 1934 р. Про її завершення 2 вересня 1934 р. М.Грушевський повідомив листом братову Ольгу Олександрівну Грушевську (дружину брата Олександра Грушевського): “Я докінчив сього [дня] статтю про Б[антиш]-К[амєнського], вийшла довша, ніж я хотів, тепер треба ще переписати на машинці, бо з писаного українською не зможуть скласти” (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 104).

Текст був надрукований на машинці вже після смерті М.Грушевського, вичитувала та звіряла цитати донька вченого К.Грушевська. У травні 1935 р. вона надіслала маши-

нопис із правками неодмінному секретарю АН СРСР акад. В.П.Волгіну. За попередньою домовленістю, роботу планували надрукувати мовою оригіналу (тобто українською) у виданні “Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук”, однак публікації заважав її великий обсяг (140 сторінок машинопису, загалом близько 8 друкованих аркушів). Неодноразові звертання К.Грушевської у 1935—1938 рр. до директора Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР акад. Б.Грекова та співробітника Інституту історії АН СРСР у Москві, професора Московського університету акад. Д.Петрушевського із проханнями посприяти публікації успіху не досягли.

Машинопис зі зробленими К.Грушевською правками чорнилом та олівцем зберігається у Москві (РФ) в Архіві Російської академії наук (ф. 359 /Институт истории Коммунистической академии/, оп. 2, спр. 278 /Грушевский М.С. “Историограф Малой России”. [Монография]. На укр. яз. 140 с. /). Підпис на початку статті: *М.С.Грушевский*. Дата не зазначена. На першому аркуші машинопису вказано ім’я автора, назву праці — “Историограф Малой России” (у лапках), наведений епіграф; внизу ліворуч приписка фіолетовим чорнилом: “От Е.М.Грушевской, Киев, Паньковская, 9, кв. 4. 13/V—35. Адресовано В.П.Волгину, в Москву. Надпись на обложке, зеленым карандашом «Лгр. Изв. ООН»” (“Лгр. Изв. ООН” можна розшифрувати як “Л[енин]гр[ад]. Изв[естия] О[тделения] О[бщественных] Н[аук]”).

Друкується вперше.

с. 87 “Историограф Малой России” — назва роботи є цитатою з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна (див. наступний коментар), тому вона і взята у лапки.

“Известный историограф Малой России Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский, препровождая ко мне несколько объявлений о новом издании дополненной и исправленной им истории... поручить им сделать оные известными дворянам предводительствуемых ими повестов и оказать, с своей стороны, содействия к открытию подписки на означенную историю” — як епіграф М.Грушевський використав цитату з розпорядження генерал-губернатора М.Рєпніна, що було розіслане ним у березні 1830 р. Процитовано М.Грушевським за виданням: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 53.

...минуло сто літ від виходу в світ “Истории Малой России” Бантыша-Каменського в її другій, дефінітивній, редакції — йдеться про видання 1830 року: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — В 3 ч.: Ч. 1: От водворения славян в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому государству царем Алексеем Михайловичем. Ч. 2: От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения гетманства. — М.: Типография Семена Селивановского, 1830. — XX, 360, 85 с.; 223, 63 с.; 264, 101 с.

...“Истории” і в першій редакції 1822 р. ... — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: В 4 ч. — М.: Типография Семена Селивановского, 1822. — LIV, 153 с.; VIII, 324 с.; VIII, 243 с.; XI, 303 с.

...в науковій літературі постає сприятливіше трактування сеї першої спроби систематичного викладу укр[аїнської] історії чи навіть одинокого систематичного курсу укр[аїнської] історії — як її характеризував оден з новіших підручників

укр[аїнської] історіографії — тут М.Грушевський переказує слова Д.Дорошенка. Див.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — Прага: Друком державної друкарні в Празі, 1923. — С. 77.

...в 1870 р. Г.Карпов в своїм огляді укр[аїнської] історіографічної роботи... — йдеться про видання: *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — 191 с.

с. 88 В статті про Б[антиша]-К[аменського] в Енциклоп[едичному] словнику Березіна вона підписана ініціалами К. Б.-Р. — йдеться про роботу: *К. Б.-Р. [Бестужев-Рюмин К.Н.]* Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский энциклопедический словарь, издаваемый профессором С.-Петербургского университета И.Н.Березиным. — Отдел I. Том III: Б. — СПб., 1873. — С. 238.

Надруковано в “Критико-биографическом словаре” Венгеров, т. II, с. 92, 1891 — див.: *Иконников В.* Бантыш-Каменский †). Дмитрий Николаевич // *Венгеров С.А.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (От начала русской образованности до наших дней). — Т. 2. — Вып. 22—30: Бабаджано—Бензенгр. — СПб., 1891. — С. 92.

Новый историк Малороссии из Отчета о присуждении Уваровской премии — йдеться про видання: *Багалей Д.И.* Новый историк Малороссии: Рецензия на книгу А.М.Лазаревского “Описание Старой Малороссии”. Том первый. Стародубский полк. — К., 1889, XVI, 470, XXX // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. Приложение к LXIX-му тому “Записок Императорской академии наук”. — № 3. — СПб., 1891. — С. 3.

К истории малорусской историографии. — “Киевск[ая] старина”, 1894, кн. XI, с. 259 — М.Грушевський посилається та цитує працю: *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя: Заметки по поводу статей В.А.Мякотина “Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русск[ом] богатстве” 1894 г. № 2, 3 и 4 // *Киевская старина.* — 1894. — Кн. 9. — С. 259.

с. 89 Бантіш senior... — Бантиш-старший (від лат. senior — старший). Йдеться про батька Д.М.Бантйша-Каменського — Миколу Миколайовича Бантйша-Каменського.

...в родині Каменських... — тут і далі наголоси позначені відповідно до виправлень, зроблених К.Грушевською у машинописі.

Наголоси на *а* у прізвищах *Каменський* та *Бантйш-Каменський*, а також на *і* у прізвищі *Бантіш* проставлені кілька разів поспіль на перших сторінках роботи. Очевидно, таким чином Грушевський прагнув звернути увагу на правильну вимову прізвища: *Бантіш-Каменський*.

Першою великою його архівальною роботою в сім роді було “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами”, закінчене в рр. 1780—1784, в п’яти томах, доведене до р. 1700 — йдеться про впорядкований М.М.Бантйш-Каменським анотований архівний опис, назва якого подається у кількох редакціях: “Дипломатическое собрание дел между Польским и Российским дворами”, або “Дипломатическое собрание дел Польского двора, с самого оных начала по 1700 год” (див.: *[Бантйш-Каменский Д.Н.]* Жизнь Николая Николаевича Бантйша-Каменского. — М.: Типография Императорской медико-хирургической академии, 1818. — С. 21, 58); “Собрание дел Польского двора” (див.: *Бантйш-Каменский Д.Н.* Словарь достопамятных людей Русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной исто-

рии: В пяти частях. — Часть первая: А—В. — М.: В типографии Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1836. — С. 93). У даному тексті М.Грушевський називає цю роботу М.М.Бантыша-Каменського “Дипломатическое собрание дел между Российским и Польским государствами” (як у даному випадку), або “Диплом[атическое] собрание дел Польского двора”, або просто: “Диплом[атическое] собр[ание]”.

Ся робота, очевидно, дала підставу доручити йому висвітлення історії унії, коли цар[иці] Катерині знадобивсь історичний виклад сього питання — він був написаний 1795 р. — йдеться про опубліковану у 1805 р. працю: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 90 Міністерство згодилось було на видання оглядів дипломатичних зносин з європейськими дворами, з Польщею й Китаєм; одержано було в 1821 р. царську апобату — але за щось справа зачепилась, і праці старого не були видані — М.М.Бантыш-Каменський підготував “Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619го по 1792^й год” у 1792 р. (див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 27, 58). Ця робота була видана лише через 90 років заходами професора Казанського університету В.М.Флорінського. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Дипломатическое собрание дел между российским и китайским государствами с 1619 по 1792 год / Издано в память истекшего 300-летия Сибири В.М.Флоринским с прибавлениями издателя. — Казань: Типография Императорского университета, 1882. — XII, 565 с.

...з 5 частин опису польської дипломатичної кореспонденції випущено в 1860-х рр. заходом Бодяньського тільки перші три (до р. 1645)... — див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год, составленная, по дипломатическим бумагам, управлявшим Московским архивом Коллегии иностранных дел, Н.Н.Бантыш-Каменским: В 3 ч. — Ч. I: 1487—1584; Ч. II: 1584—1612; Ч. III: 1613—1645. — М.: В университетской типографии, 1862. — VI, 189 с.; 125 с.; 144 с.

...огляд зносин з західноєвропейськими дворами вийшов в цілості тільки в 1900-х рр. ... — М.Грушевський помилився, ці праці побачили світ у 1890-х рр. Див.: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 год): В 3 ч. / Издание Комиссии печатания государственных грамот и договоров при Московском главном архиве Министерства иностранных дел. — Ч. 1: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1801 год: Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания; Ч. 2: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1485 по 1802 год: Германия и Италия; Ч. 3: Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве с 1481 по 1798 год: Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия. — М.: Типография Э.Лиснера и Ю.Романа, 1894—1897. — X, 304 с.; VIII, 272 с.; IV, 319 с.

...реєстри кримських справ в 1893... — Див.: Бантыш-Каменский Н.Н. Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 год / С предисл. Ф.Ф.Лашкова. — Симферополь: Типография Таврического губернского правления, 1893. — 228 с.

...Б[антыш]-син в своїй історії дає цитати на "Диплом[атическое] собрание дел между Рос[сийским] и Польск[им] госуд[арствами]", "Сокращ[енное] изв[е-
стие] о взаим[ных] переписках между рос[сийскими] монархами и европ[ейскими] державами"... — Д.М.Бантыш-Каменський називає цю роботу батька "Сокращенное известие о взаимных между российскими монархами и европейскими державами посольствах, переписках и договорах, хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве, с 1481 года по настоящее время, собранное и по алфавиту дворов расположенное", або просто "Сокращенное дипломатическое известие о взаимных переписках российского двора с иностранными, расположенное в IV частях". Див. [Бантыш-Каменский Д.Н.] Жизнь Николая Николаевича Бантыша-Каменского. — М., 1818. — С. 31, 59.

с. 91 ...1808 р. дістав доручення відвезти до Сербії миро, дістав за сю місію різні нагороди і описав свою подорож окремою книжкою в формі листів до приятеля в 1810 р. — йдеться про роботу: Д.Б.К. [Бантыш-Каменский Д.] Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. — М.: В Губернской типографии А.Решетникова, 1806. — 192 с.

В наступних роках виготовив ще дві праці офіційного характеру: "Описание деяний полководцев и министров Петра В[еликого]" і "Историческое собрание списков кавалеров четырех рос[сийских] орденов"... — мова йде про роботи: Бантыш-Каменский Д. Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого: В 2 ч. — М., 1812—1813; Бантыш-Каменский Д. Историческое собрание списков кавалерам четырех императорских российских орденов св. апостола Андрея, св. Екатерины, св. Александра Невского и св. Анны, с приложением старых статуты и алфавита кавалеров. — М., 1814.

Але тяжко, слів неможливо припустити, аби Б[антыш]-син... міг помилково записати реєстр 1779 р. як отсе "описание 1799 р." (повторене за ним і в біографії Б[антыша]-батька в "Рус[ском] биографическом словаре" — див.: С.Т.-в. Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 470.

с. 92 ..."кн[язь] Н[иколай] Г[ригорьевич] Репнин, назначенный военным губернатором в Малороссию, стал убеждать Б[антыша]-К[аменского] ехать с ним и предпочесть святу Русь далекой Италии" — М.Грушевський подає цитату з видання: Б. Ф. [Федоров Б.] Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский // Северная пчела. — СПб., 1850. — № 181. — 14 августа. — С. 3.

Новіша біографія В.Штейна в "Рус[ском] биографическом слов[аре]", 1900, тільки повторила його звістку — див.: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 462.

...бабку свою З[ертис]-Каменську зве "малороссиянкою" (в біографії свого батька, в Словарі дост[опамятних] л[юдзей])... — див.: Бантыш-Каменский, Николай Николаевич // Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Часть первая: А—В. — М., 1836. — С. 85.

...Карамзін... писав як комплімент, що він "іде слідами батька"... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 93 ...видав... (півнішу) біографію Мазепи — М.Грушевський цитує за виданням: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т II. — СПб., 1900. — С. 462. Йдеться про працю: Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с.

...“Библиот[ека] для чтения”, 1837 г., XX (лютий), с. 61 — див.: Библиотека для чтения. — 1837. — Т. XX. — Февраль. — Отдел VI. — Литературная летопись. — С. 61.

с. 94 Лист виданий в “Трудах Полтав[ской] архив[ной] комиссии”, т. I (1905) разом з деякими іншими матеріалами про відносини Р[епніна] до історичної праці Б[антиша]-К[аменського] — див. лист М.Репніна до А.Чепи від 17 січня 1817 р.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 51.

Лист з 22 листоп[ада] в тій же збірці — у публікації, на яку посилається М.Грушевський, йдеться про відповідь М.Г.Репніна на лист О.І.Мартоса від 22 листопада, причому рік листа не зазначений. Утім, за змістом листа можна припустити, що він був написаний 1821 р. Див.: Павловский И.Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Репнина... — С. 55.

Автор пише... — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России... — Ч. 1. — М., 1822. — С. V.

с. 95 ...Репнін як чоловік гетьманської внучки — М.Г.Репнін-Волконський був одружений зі старшою донькою сина гетьманича Олексія Кириловича Розумовського та Варвари Петрівни Шереметьєвої Варварою Олексіївною.

с. 96 *candidati omnium dignitatum* — з лат.: кандидати всіх достоїнств (рангів), претенденти на всі посади.

“Я думаю, что вы снабдите (!)... — знак оклику поставлений М.Грушевським, в оригінальній цитаті — дефіс і позначка “По смыслу пропущено, должно быть: «кого-нибудь поручением»”. Див.: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — С. 29.

Про нього кілька слів в моїй доповіді: Об украинской историографии XVIII в., надр[укована] в “Известиях Акад[емии] наук [СССР]”, 1934, № 3 — йдеться про статтю: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Передруковано у даній книзі: у перекладі українською мовою під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань” на с. 74–81, оригінал — на с. 415–420.

с. 97 ...о других признапастесь (!) сведениями... — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

...писав до полтавського маршала Чарниша один з видніших репрезентантів старого “канцелярського сословія”, згаданий А.Чепи... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX века // Горленко В. Южнорусские очерки и портреты. — К.: Типография Г.Л.Фронцкевича, 1898. — 230 с.

с. 98 Цікаво порівняти з “И[стorieй] М[алой] Р[оссии]” велику і по-своєму ґрунтовно зроблену записку про козацькі права на землю, виготовлену в канцелярії Репніна коло р. 1825 за мін[істра] фін[ансів] Гурьєва... — див.: Репнин Н.Г. Краткая записка о малороссийских козаках // Чтения в Императорском обществе истории и

древностей российских при Московском университете. — М., 1864. — Апрель—Июнь. — Кн. 2. — Отд. V: Смесь. — С. 85—130. Цитати, наведені М.Грушевським, див. на с. 91 та с. 85.

с. 99 Лист в 7 листов[ада] 1822 р. в “Рус[ской] стар[ине]”, 1904, [т.] IX, с. 647 — див.: № 6. Собственноручное письмо князя Н.Репнина — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 7-го ноября 1832 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. CXIX. — Сентябрь. — С. 647—648.

...його витяг на світ А.Б.Дерман в недрукованих записок Михайла Сем[еновича] Щепкіна — упорядником тут і далі виправлені друкарські помилки у машинопису. Ймовірно, через вживані М.Грушевським скорочення прізвищ до одної літери стались помилки: замість Михайла Щепкіна було вказано Абрама Щепкіна, а замість Абрама Дермана — Абрама Щепкіна.

...див. [I.] Ф.Павловського “Заботы Репнина о полтавском театре и выкупе артиста Щепкина”, “Киев[ская] стар[ина]”, 1904, [кн.] XI — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Павловский И.Ф. Заботы князя Н.Г.Репнина о полтавском театре и о выкупе артиста Щепкина // Киевская старина. — 1904. — Кн. 11. — С. 217—226.

...отказавшись от принесенных им денег” ([т.] III, с. 65) — М.Грушевський цитує за виданням: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли... — Ч. III. — СПб., 1847. — С. 65.

с. 100 ...чотири важкі томи формату великого кварто... пізніші тритомові видання в форматі октава — йдеться про формат книжок: перше видання “Истории Малой России” було випущено форматом ін-кварто (з лат.: *in quarto*), тобто розміром у 1/4 друкованого аркуша, а друге — форматом ін-октаво (з лат.: *in octavo*), тобто розміром у 1/8 друкованого аркуша.

...пухкий, черпаний папір... — йдеться про папір, виготовлений вручну. Техніка виготовлення черпаного паперу передбачає нанесення вологої паперової маси на основу та її подальше висихання, через що аркуші виходять нерівними і пухкими.

с. 101 ...в портфелях Міллера... — йдеться про велику колекцію документів і матеріалів, зібрану Г.-Ф.Міллером. Колекція, що містилась у 258 портфелях, у 1782 р. була придбана імператрицею Катериною II для Московського архіву Колегії іноземних справ (передана до архіву після смерті вченого). В історіографії за колекцією закріпилась назва “портфелі Г.-Ф.Міллера”. Нині основна частина колекції зберігається у Російському державному архіві давніх актів та Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН.

...с 20 тыс. козаков польскому королевичу Владиславу в московской осаде” ([т.] I, [с.] 184) — тут М.Грушевський цитує з другого видання “Истории Малой России” (1830) та дає відповідне посилання. У першому виданні “Истории Малой России” (1822) про цей епізод згадано побіжно: “Конашевич Сагайдачный... вспомоществует в 1618 году польскому королевичу Владиславу в московской осаде...” (с. XXIV).

...российских пленных и хвлящегося о разорении огнем и мечом Ельца, Ливен и прочих российских украинских городов” ([т.] III, [с.] 26) — див.: Дипломатическое собрание дел между российским и польским дворами, с самого оных начала по 1700 г. — Т. III. — С. 26.

с. 102 “Записки Шафонского” — м[а]б[уть], історична частина його “Описания”... — рукописну працю О.Шафонського, якою він користувався, Д.Бантыш-Каменський називає “Записками о Малой России”, слідом за ним пише про “Записки” і М.Грушевський. Книга О.Шафонського під назвою “Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено” була надрукована лише у 1851 р.

(К.: В университетской типографии, 1851. — XXII, 697 с.). Книга складалась з двох частин, першою з них була праця “Географическое и историческое описание о Малой России вообще”, другою — “Топографическое описание Черниговского наместничества”. Очевидно, М.Грушевський має на увазі першу, так звану “історичну”, частину даної книги, яку і вважає згаданими “Записками”.

...видана в 1773 р. “История Петра Вел[икого]” Прокоповича... — йдеться про працю: *Феофан (Прокопович)*. История имп. Петра Великого, от рождения его до Полтавской баталии, и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне, включительно... — СПб.: Типография Морского кадетского корпуса, 1773. — 217 с.

...“Записки” Гр. Полетики... — див. коментар до с. 79.

“Літопись” Величка виринула ще пізніше, в 1840-х рр. ... — Літопис був опублікований Київською археографічною комісією у 1848 р. Див.: *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке*. — К.: В литографическом заведении Иосифа Вальнера, 1848. — XVIII, 454, 51, XXX, II с.

...“Короткий опис” (“Краткое описание Малороссии”), в продовженнями Рубана-Безбородька — у 1777 р. В.Рубан опублікував “Краткую летопись Малья России с 1506—1776 год...” у редакції О.Безбородька, який доповнив твір описом подій з 1704 по 1776 роки, склавши “Изъявление настоящего образа правления Малья России” та списком гетьманів, генеральної та полкової старшини з 1654 р. Додатки О.Безбородька склали останні 60 сторінок книги, вони виділяються пагінацією римськими цифрами. Див.: *Рубан В.Г.* Краткая летопись Малья России с 1506—1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.

Geschichte der Ukraine, с. 4 — М.Грушевський посилається на видання: *Engel J.C. von.* Die Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir. — Halle, 1796. — Р. 4.

с. 103 ...в рукоп[исному] відділі Ленінської бібліотеки... — нині це науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Москва, РФ).

Про се пише Маркевич в V томі своєї “Історії”, в виказі джерел, с. 93 — див.: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. — Т. 5. — М.: В типографии Августа Семена, 1843. — С. 93.

...його розвідки про козацтво, друковані 1760 р. ... — мова йде про роботи: *Миллер Г.-Ф.* Известие о запорожцах // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. — СПб.: При Императорской академии наук, 1760. — Апрель. — С. 12—15; *Миллер Г.-Ф.* О происхождении казаков // Собрание русских историй. — СПб., 1760. — Т. 4. — С. 365—411.

...Бодянський, видаючи російські писання Міллера про Україну, обіцяв видати пізніше, але сього не сповнив і обмежився на дуже поверховім і не всюди вірнім реєстрі, списанім в архівних обгорток — тут М.Грушевський посилається на видання: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера, бывшего историографа российского, писанные на русском и немецком языках и хранящиеся в Московском главном архиве Министерства иностранных дел. О малороссийском народе и о запорожцах / Изд. О.Бодянским. — М.: В университетской типографии, 1846. — VI, 95 с.

...два кватерни брульону... — кватерном (чи, точніше, кватерніоном) зазвичай називають зошит із чотирьох подвійних аркушів (тобто зошит на 16 сторінок). За поданням М.Грушевським описом рукопису Г.-Ф.Міллера виходить, що йдеться про два зошити по 16 сторінок чернеткових записів (від фр. brouillon — чернетковий нарис, чернетка).

с. 104 ...надрукована німецькою мовою в IV т. *“Sammlung russischer Geschichte”*... — йдеться про видання: Sammlung russischer Geschichte des Herrn Collegienraths Müllers in Moscow: in einer mehr natürlichen Ordnung vorgetragen als in der ersten Herausgabe geschehen konnte. Т. 4. — Offenbach am Main: Weiss, 1779. — 589 с.

...російською — в *“Сочинениях и переводах” 1760 р.*... — йдеться про російський щомісячний науково-популярний та літературний часопис “Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие”, що у 1755–1764 рр. видавав Г.-Ф.Міллер. У 1758–1762 рр. мав назву “Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие”.

...виложено в офіційнім *“Рассуждении о запорожцах”* (виданім Бодянським)... — йдеться про працю: Миллер Г.-Ф. Рассуждение о запорожцах // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1847. — № 5. — С. 58–64.

При сій нагоді справлю невірно прочитаний у Бодянського заголовок на обгортці сеї пачки... — М.Грушевський виправляє заголовок, наведений О.Бодянським у праці: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. V.

с. 105 ...писав в передмові Бодянський — див.: Бодянский О. Предисловие // Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. IV.

Б[антиши]-К[аменський], с. XVII... — М.Грушевський подає цитату за виданням: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XVII–XVIII. Уточнення у дужках, що розділяє цитату, зроблено М.Грушевським, курсив — Д.Бан-тиша-Каменського.

Міллер, с. 4 відб[итки]... — див.: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 4; у цитаті розрядка М.Грушевського, в оригіналі у тексті Г.-Ф.Міллера всі імена виділені курсивом, який М.Грушевський не позначав.

с. 106 *“Кор[откий] опис”*: *“После был гетьман Богданко... дал им коругов, бунчук и булаву и печать с гербом...”* — тут і далі М.Грушевський цитує “Короткий опис” за виданням: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. — К., 1878. — С. 209–319 (дану цитату див. на с. 214).

Рубан: *“1576 году был гетман из шляхетства Богданко... Баторий в июле 1576 года козацкому войску дал герб на печати...”* — М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малая России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 8.

Міллер с. 8... — М.Грушевський цитує за виданням: Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф.Миллера... — С. 8.

Остання звістка взята у Рубана... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: Рубан В.Г. Краткая летопись Малая России с 1506–1776 год. — СПб., 1777. — С. 12–13.

с. 107 ...на сторінках журналу старого “скептика” Каченовського... — історик, професор Московського університету М.Каченовський (1775–1842) вважається родоначальником “скептичної школи” в російській історіографії. У 1805–1830 рр. він видавав журнал “Вестник Европы”, що на нього посилається М.Грушевський.

Еще был гетман некоторый Семен Перевязка — див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 217.

...избрали себе в предводители Острицу и Гуна (!)... — курсив та знак оклику М.Грушевського.

Міллер [с. 8]: *“Избранный на его место в предводители Острица и помощник его, Гуна (!)”*... — розрядка і знак оклику М.Грушевського.

...лестию заманив (!)... — знак оклику М.Грушевського.

...в Варшаву сего гетмана с старишиною, всех тамо казнили” — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малоя России с 1506—1776 год. — СПб., 1777. — С. 14.

Оповідання “Кор[откого] оп[ису]” далеко ширше... — далі М.Грушевський подає цитати з видання: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам... — К., 1878. — С. 218.

Критич[еский] обзор, с. 11–12 — йдеться про видання: Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — М.: Типография Грачева, 1870. — С. 11–12.

с. 108 ...і доводив неможливість “созидать историю на столь зыбких основаниях” — див.: [Мартос А.] История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением перво-бытного состояния сего края. Печатана иждивением сочинителя (Д.Н.Бантыша-Каменского). Четыре тома. Москва, 1822, в тип. С.Селивановского, в 4 д.л., в I ч. 153, во 2-й 324, в 3-й 243, в 4-й 303 стр. с приложением девяти портретов // Сын Отечества: Журнал истории, политики, словесности, наук и художеств. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 132, 133, 134.

“Вестник Европы”, 1830, № 12... — йдеться про публікацію: Л.С. История Малой России // Вестник Европы. — М., 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296–306. М.Грушевським наведена цитата зі с. 298.

“Сын Отечества”, 1823, № 1 — йдеться про рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 130–138.

Автором сеї рецензії називає його Полевой (в своїй статті з приводу 2[-го] вид[ання] “И[стории] М[алой] Р[оссии]”)... — йдеться про публікацію: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 79.

“История г. Б[антыша-] К[аменского] планом своим весьма сходна с “Летописью” Рубана [...] — М.Грушевський цитує видання: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134–135. Пропуски тексту у цитаті зроблені М.Грушевським.

...се потім закидав їй і Полевой, з нагоди II вид[ання]: “мелочи, пустяки вошли в [...] текст вовсе без нужды” — див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г. в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 18. — С. 257.

с. 109 “Материалы еще не составляют здания”, — справедливо завважив Мартос... — Див.: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — СПб., 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

III — У машинопису римською цифрою III позначений початок нового розділу. Початок розділу I не позначений, розділ II пропущений.

...Зрелище трогательное и вместе величественное!..” (с. 49) — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 49.

...листування його з Бутовичем, чернігівським губернатором, в “Киев[ской] старині”, 1893, [кн.] VII — М.Грушевський посилається на публікацію: Н.М. [Мол-

чановский Н.] Из семейных архивов: Выдержки из писем малороссийских генер[ал]-губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина. 1811—1819 // Киевская старина. — 1893. — Кн. 7. — С. 97.

Про сей переїзд — в автобіографії Варвари Мик[олаївни] Репніної, “Р[усський] архив”, 1897, кн. VII, с. 485 — див. публікацію: Из автобиографических записок княжны В.Н.Репниной // Русский архив. — 1897. — Кн. 7. — С. 478—490.

“Киев[ская] стар[ина]”, 1896, [кн.] XI, с. 183 — див.: Автобиографическая записка И.И.Сердюкова // Киевская старина. — 1896. — Кн. 11. — С. 178—224.

с. 110 Про нього замітка Лазаревського в “К[иевской] стар[ине]”, 1900, № 5 і 1901, № 1 — див.: А. Л. [Лазаревский А.] Два письма А.И.Чепы, собирателя к. XVIII в., письменных памятников по истории Малороссии // Киевская старина. — 1890. — Кн. 5. — С. 364—369; А. Л. [Лазаревский А.] Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. — 1891. — Кн. 1. — С. 174—176.

В деякій мірі їх описали і використали М.В.Стороженко і В.П.Горленко — мова йде про публікації: Стороженко Н.В. История составления “Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского (Эпизод из южнорусской историографии) // Университетские известия. — К., 1886. — № 10 (октябрь). — С. 135—168; Стороженко Н.В. “Малорусские суеверия, коим мало кто верил”, собранные в 1776 г. (рукопись А.И.Чепы) // Киевская старина. — 1892. — № 1. — С. 119—130; Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

...оден з Бакуринських — швагер Безбородька — займав різні судові і адміністративні посади в часах, коли касувались старі установи, пізніш був чернігівським губернатором... — йдеться про Якова Львовича Бакуринського (бл. 1740—1801), який був малоросійським цивільним та чернігівським губернатором (1797). Я.Л.Бакуринський був одружений з Тетяною Андріївною Безбородько (1751 — бл. 1805), сестрою Олександра Андрійовича Безбородька.

с. 111 ...з 1818 р. почав йти в світ “Опыт повествования о древностях русских” харківського професора Гавр[ила] Успенського... — йдеться про видання: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

Оден з них опублікував Горленко ([кн.] I, с. 59)... — М.Грушевський цитує працю: Горленко В. Из истории южнорусского общества начала XIX в. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Кн. 1. — С. 41—76.

с. 112 Записок Маништейна також не показано між джерелами... — йдеться про видання: [Маништейн К.Г.] (Маништейновы) современные записки о России в историческом, политическом и военном отношении: Перевод с фр. подлинника: В 2 ч. — Дерпт: В университетской типографии М.Гренциуса, 1810.

с. 113 ...користувався він з... Як. Маркевича (“Зап[иски] о Малор[оссии]”)... — йдеться про видання: Маркович Я.М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. — Ч. 1 [единственная]. — СПб.: При губернском правлении, 1798. — 102 с.

...французькою біографією Яна Собеського, абата Соуер... — йдеться про працю: Coyer, l'abbé. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne: 3 vol. — Paris, 1761. — xij, 440 p.; 386 p.; 408 p.

...працею Дм. Кантемира... — очевидно, мова йде про працю: Димитрия Кантемира, бывшего князя в Молдавии, историческое, географическое и политическое описание

Молдавии с жизнью сочинителя / С немецкого переложения перевел Василий Левшин. — М.: В университетской типографии у Н.Новикова, 1789. — XLIV, 388 с.

...дневниками Петра В[еликого]... — М.Грушевський має на увазі видані М.Щербатовим у 1770–1772 рр. похідні та дорожні журнали Петра I: Журнал или Поденная записка, блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира: Напечатан с обретающихся в Кабинетной архиве списков, правленных собственною рукою его императорскаго величества: В 2 ч. — СПб.: При Императорской академии наук, 1770–1772.

...виданнями Голікова... — йдеться про дванадцятитомну працю російського історика І.Голікова “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (М.: Университетская типография у Н.Новикова, 1788–1789), що у 1790–1797 рр. були доповнені 18 томами “Дополнений к Деяниям Петра Великого”.

...історією Карла XII Адлерфельда... — див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l'an 1700, jusqu'à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J. Wetstein & Smith, 1740.

...з історії єрархії Амвросія Орнатського — йдеться про семитомне видання: История Российской иерархии, собранная Новгородской семинарии префектом, философии учителем, соборным иеромонахом Амвросием. — М.: Синодальная типография, 1807–1815.

...“конституція Гордієнка” — як назвав її Драгоманов... — цитата із праці М. Драгоманова “Чудацькі думки: Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа»”, що була надрукована у 1891 р. у громадсько-політичному часопису “Народ” (Коломия).

с. 114 ...оповідання Шевальє... — йдеться про книгу французького офіцера, який у 1648–1654 рр. був секретарем французького посольства у Польщі і у 1653–1663 рр. написав розвідки про Україну. Див.: P.C. [Chevalier P.] Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs origine, pais, moeurs, gouvernement & religion. Et un autre des Tartares Précopites. — A Paris, Chez Claude Barbin, 1663. — 219 p.

...занимався одним тільки хозяйством, но воздыхал втайне о гибели своих единоземцев и помышлял о способах к их освобождению — М.Грушевський подає цитату із праці: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXXII. Курсив Д.Бантыша-Каменського.

От як виглядає пояснення козацьких вільностей — в прим[ітці] на ст[орінці] XXX... — див.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. XXX.

с. 115 “Рус[ское] обозрение”, 1898, № 1, с. 131. Из дневника Н.И.Гилярова-Платонова — М.Грушевський посилається на роботу: Шаховской Н.В. Годы службы Н.П.Гилярова-Платонова в Московском цензурном комитете. 1859-й год. Глава V // Русское обозрение. — М., 1898. — № 1. — С. 131.

...у Слабченка “Матеріали до економ[ічно]-соц[іальної] історії України XIX стол.”, [т.] I, с. 107 — див.: Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Харків, 1925. — Т. 1 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 7/8. — С. 107.

Біограф Б[антиша]-К[амєнського], Штейн... — упорядником виправлена описка К.Грушевської, яка у машинопису статті М.Грушевського, дописуючи від руки пропущене друкаркою послання, помилково позначила прізвище “біографа Д.Бантыша-Каменського” як “Шварц”. Тут М.Грушевський посилається на біобібліографічну статтю: Штейн В. Бантыш-Каменский, Дмитрий Николаевич // Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 460–468. Про “непосредственное участие” Рєпініна йдеться на с. 462.

с. 116 *...він видрукований Бодянським в т. I, с. 21–26* — йдеться про документ: Об одержанной польским королем, Яном Казимиром, над крымским ханом и запорожскими козаками, под городом Берестечком, победе. 1651 г., июня 30 // Источники мало-российской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года. — М.: В университетской типографии, 1858. — С. 21–26.

...которые едва остановились в пяти милях от места сражения — М.Грушевський цитує працю: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. 8–10.

с. 117 *Число убитых при сем козаков простиралось, по показанию малороссийских летописей, до пятидесяти тысяч человек; по словам же Пастория, только до тридцати тысяч* — М.Грушевський подана цитата з видання: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822 — Ч. 1. — С. 11–12.

с. 119 *Так у Грабянки... йде за “мал[оросийским] лет[описцем]”* — очевидно, “малоросійським літописцем” М.Грушевський образно називає Г.Грабянку. Таким чином він підкреслює первісну назву літопису Г.Грабянки (“Летописецъ Малыя России”), дану Ф.Туманським під час публікації тексту у 1793 р.

с. 120 *...позначив своїми джерелами... Рудавського...* — йдеться про роботу: Rudawski L.I. Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX seu annales regnante Joanne Casimiro... ab 1648 usque ad 1660. — Varsoviae; Lipsiae, 1755. — 516 s.

с. 121 *...предками его или им самим учиненные* (с. 11) — М.Грушевський цитує, без позначення пропусків, з другого тому “Истории Малой России” Д.Бантыша-Каменського із с. 9–11, хоча позначає лише сторінку, де цитата закінчується. Знак оклику у цитаті у дужках поставлений М.Грушевським.

с. 122 *В пылу спора у меня сорвалось слово: изменник, и мы чуть-чуть из-за этого не рассорились* (“Киев[ская] старина”, 1884, [кн.] VIII, с. 621) — М.Грушевський посилається на працю: Записки Петра Дмитриевича Селецкого. Часть первая (1821–1846 год) (Продолжение) // Киевская старина. — 1884. — Кн. 8. — С. 609–626.

с. 122–123 *...Аркадій К[очубей] в своїх споминах...* — див.: Кочубей А.В. Семейная хроника. Записки. 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890.

с. 124 *...в “дополнениях” Голикова...* — йдеться про багатотомні “Дополнения к Деяниям Петра Великого”, що у 1790–1797 рр. опублікував І.Голіков як додаток до своєї 12-томної праці “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России: Собранные из достоверных источников и расположенные по годам” (1788–1789).

unicum — з лат.: виключний, винятковий.

captatio benevolentiae — з лат.: здобуття прихильності.

с. 125 *...измена предводителей козаков была главною причиною столь неожиданного (!) переворота* — у цитаті знак оклику поставлений М.Грушевським.

ib[idem] — з лат.: там само.

Сей вираз кілька разів він повторяє, згадуючи про Петрові інновації, напр., при призначенні Толстого ніжинським полковником: “Первый пример россиянина, получившего чин украинский! Таким образом Петр достигал своей главной цели” ([т. IV,] с. 53). Пор[івняйте] с. 59–60 — М.Грушевський відсилає до наступного виразу: “Непростительная сия медленность, оказываемая Скоропадским в исполнении монарших велений, послужила также Петру орудием для приведения в действо давно обдуманного им намерения”. Див.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — 1822. — Т. IV. — С. 60.

с. 127 *in писе* — з лат.: у зародку (дослівно: “у горіху”).

с. 128 *...з захованням... апарансів...* — від фр.: *garder les apparences* — дотримуватися пристойності.

с. 130 *credo* — з лат.: символ віри, у переносному значенні — основні положення, принципи.

...так хотіли вони використати працю Б[антиша]-К[амєньського] в 1840-х рр. ... — упорядником виправлений очевидний хибодрук у машинопису у позначенні дати (було “в 1810-х рр.”).

J.G.Kohl. Reisen im Inneren von Russland. [T.] II, [p.] 319 — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з видання: *Kohl J. G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. 3 Bände. Teil 1: Moskau. Teil 2: Ukraine. Kleinrußland. Teil 3: Bukowina. Mit je einem Titeltupfer und je einer Faltkarte.* — Dresden-Leipzig: Arnold, 1841.

Занадто, одначе, сильно і простолінійно висловився М.Слабченко в згаданих “Матеріалах” (с. 106)... — далі М.Грушевський цитує за виданням: *Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття.* — Т. 1. — Одеса: Держвидав України, 1925. — 318 с.

с. 131 *...найбільше можна покласти на Капніста — після того, як берлінські акти несподівано кинули таке яскраве світло на сього представника панської ірреденти* — йдеться про виявлені польським істориком Б.Дембінським у 1895 р. у Пруському державному таємному архіві (Берлін) справи “Звіти графа Л.-Г. фон дер Гольца, 1791 р., січень—липень” про так звану “берлінську місію Василя Капніста 1791 р.”. Про свою знахідку Б.Дембінський доповів у грудні 1895 р. на засіданні польського “Історичного товариства” у Львові, а згодом опублікував статтю про виявлені ним матеріали (див.: *Dembiński B. Tajna misja Ukraińca w Berlinie w r. 1791 // Przegląd Polski.* — 1896. — Т. 121 (lipiec/wrzesień). — S. 511–523) та самі документи (див.: *Dembiński B. Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski* — Lwów, 1902. — S. 375–376).

Під враженням доповіді Б.Дембінського, що мала назву “Секретна місія українця в Берліні р. 1791”, М.Грушевський написав одноіменну замітку (див.: *Грушевський М. Секретна місія українця в Берліні р. 1791 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 7–9; передруковано: *Грушевський М. Твори: У 50 т.* — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 321–322), в якій ідентифікував “українця в Берліні” з Василем Капністом.

До цього сюжету вчений повертався неодноразово у публіцистичних та узагальнюючих працях. Для збірки “З старого і нового”, що, згідно з анонсами, мала вийти у 1918 р., він підготував спеціальну статтю “Капніст в Берліні”, яка підсумовувала його погляди на місію Капніста. Проте збірка світу не побачила, статті, що мали ввійти до неї, на даний момент вважаються втраченими (ймовірно, вони згоріли під час пожежі у будинку М.Грушевського у січні 1918 р.).

Детальніше про історіографію проблеми див.: *Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (з приводу нової теорії проф. Вільяма Еджертона) // Оглоблин О. Люди старої України та інші праці.* — Острог; Нью-Йорк, 2000. — С. 281–303. Історичну розвідку про місію В.Капніста та найповнішу на сьогодні археографічну публікацію документів згаданої вище справи див.: *Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія.* — К., 1992. — Вип. 2. — С. 220–260.

...перед своєю смертю, в додаткових томах “Словаря достопам[ятных] людей” (1846)... — цензурний дозвіл на друк “Словаря” отриманий у 1846 р., а надруковані книги були у 1847 р.

...з нагоди його “Оди на рабство” побіжно кинув сю значущу фразу, що К[апніст] мав метою відновлення гетьманства — див.: Капнист, Василий Васильевич //

Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. II: Е—П. — СПб.: В типографии С.Селивановского, 1847. — С. 56.

Маю в своїм портфелі студійку про його [В.Капніста] літературну і громадську діяльність — не друкую її в надії, чей зможу доповнити зібраний матеріал — на даний момент рукопис згаданої М.Грушевським роботи не віднайдений. Імовірно, дана стаття була розширеним варіантом написаної для збірки “З старого і нового” (1918) та втраченої під час пожежі студії “Капніст в Берліні”.

с. 132 Передмова до читачів починалась процитованим уже вище об’ясненієм... — тут і далі М.Грушевський цитує за виданням: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 1822. — Ч. 1. — С. V. Знаки оклику та пояснення у дужках М.Грушевського.

Видані в “Русск[ой] старине”, 1904, кн. IX, листи Карамзіна, 1871, т. 3 — див.: № 5. Письмо князя Александра Голицына — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 1-го ноября 1822 г.; № 7. Письмо Евгения, митрополита киевского — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 19-го ноября 1822 г.; № 8. Письмо графа А.А.Аракчеева — Д.Н.Бантыш-Каменскому, 11-го января 1823 г. // Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского: Письма к нему разных лиц // Русская старина. — 1904. — Т. CXIX. — Сентябрь. — С. 647–649; Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 133 ...вказує на працю Лезюра... — йдеться про працю: *Lesur C.-L.* Histoire des Kosaques précédée d’une Introduction ou d’un coup d’oeil sur les peuples qui ont habité le pays des Kosaques avant l’invasion des Tartares: 2 vol. — Paris: H.Nicolle, 1814. — 405; 420 р.

В лютім 1824 р. ... — упорядником виправлена помилка в даті (було: 1823 р.).

...сочинитель изъясняется: что он отговаривался так, как старая девка, и пр.” — Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о Малороссийском Летописце // Труды и записки Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — М., 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 64–65. М.Грушевський подав цитату скорочено.

Карамзін обмежився загальними компліментами... — див.: Письмо Карамзина к Д.Н.Бантышу-Каменскому, 23-го октября 1822 г. // Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835 // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

с. 134 ...назвав його по імені, хоч і не в категоричній формі — недавно помершого чернігівського директора Маркова... — М.Грушевський має на увазі наступну фразу: “Я слышал, будто сочинитель сих замечаний недавно умерший директор Черниговской гимназии, ст[атский] сов[етник] Мих[аил] Егор[ович] Марков”. Див.: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73.

Труды и записки Общества истории и древностей, ч. III, кн. 2, с. 63 і 73 — М.Грушевський посилається на: Мнение Д.Н.Бантыш-Каменского о рукописи “Замечания до Малой России принадлежащие” // Труды и летописи Общества истории и древностей российских, учрежденного при императорском Московском университете. — 1827. — Часть III. — Кн. II. — С. 73–76.

...разб[ивка] моя... — заувага М.Грушевського.

с. 135 В своїм мемуарі з жалем і гнівом сильними рисами описав він, як трактовано його — губернатора... — йдеться про записку-спогади Д.Бантыша-Каменського.

го “Шемякин суд в XIX столетии, или ревизия Тобольской губернии”, що були написані Д.Бантишем-Каменським після його відставки з посади тобольського губернатора (закінчені у жовтні 1831 р., доповнені у 1831–1834 рр.). Вони були частково опубліковані у 1873 р. із коментарями їх публікатора, редактора часопису “Русская старина” М.Семевського, що заховався під означенням “Ред.”. Див.: *Бантыш-Каменский В.Д.* Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735–784. Уривок, який далі цитує М.Грушевський, див. на с. 769.

...писав він Рєпніну на початку 1830 р. (26 лютого) в Москві, просячи його допомогти передплаті на друге видання, що вже друкувалось — М.Грушевський цитує лист Д.Бантиша-Каменського до М.Рєпніна з видання: *Павловский И.Ф.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г.Рєпнина (Очерки, матерьялы и переписка по архивным данным) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Вып. 1. — Полтава, 1905. — С. 52–53.

с. 135–136 Вашего императорского величества верноподданный” і т. д. — присвята російському імператору Миколі I завершувалась так: “Вашего императорского величества верноподданный Дмитрий Бантыш-Каменский. Апреля 10, 1830 года. Москва”. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. IV.

с. 136 ...заслуживала подробного деписания” — М.Грушевський практично повністю процитував передмову Д.Бантиша-Каменського. Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V–VI.

...се засвідчив Єв[геній] Болховитинов в згаданім листі... — йдеться про лист митрополита Євгенія (Болховитинова) до Д.Бантиша-Каменського від 19 листопада 1822 р. Далі М.Грушевський цитує лист за виданням: Из бумаг Д.Н.Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // Русская старина. — 1904. — Т. CXIX. — Сентябрь. — С. 648.

Цю частину тексту я подав вище, в цитаті на с. [108, примітка 3] — у машинопису сторінку не було зазначено, очевидно, вона мала бути вписана на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання та позначена примітка із цитатою з рецензії О.Мартоса.

с. 137 ...не предоставил малороссам занять место гражданства в царстве историй”... — М.Грушевський цитує рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 135.

...Мартос в своїй історії — на жаль, затрачений, — часам до смерті Хмельницького присвятив 3 частини, 4 і 5 — подіям від Хмельницького до скасування Гетьманщини — О.Мартос закінчив роботу над тритомною (за іншими даними — п’яти-томною) працею “История Малороссии” у 1822 р., тобто тоді, коли Д.Бантиш-Каменський випустив свою “Историю Малой России”. Однак робота О.Мартоса залишилась невиданою, очевидно, через цензурні перешкоди.

Рукопис праці втрачений, відомі лише два уривки з 3-го тому, що були опубліковані у 1822–1823 рр. Див.: *Мартос А.* Отрывок из Истории Малороссии. Т. 3. Гл. 13. 1653 и 1654 годы; Т. 3. Гл. 14. 1654 год // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 84. — № 12. — С. 214–223; № 13. — С. 243–252; *Його ж.* Отрывок из истории Малороссии. Т. 3. Гл. 5. 1652–1653 // Северный архив. — СПб., 1823. — № 6. — С. 461–479.

...трудно дееписателю Малороссии заимствоваться для своей славы одними отечественными источниками”... — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой

России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 131–132.

с. 138 ...пред доблестями св. Димитрия, преосв. Феофана и ученого Сковороды — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 136. Розрядка в тексті О.Мартоса повторена М.Грушевським.

с. 139 ...достойны величайшей похвалы — хотя материалы еще не составляют издания — див. рецензію: [Мартос А.] История Малой России... // Сын Отечества. — 1823. — Ч. 83. — № 3. — Отд. 3: Современная русская библиография. — С. 134.

Так, в новішій “Огляді укр[аїнської] історіографії” читаємо... — М.Грушевський далі цитує зі студії: Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 76.

Див. вище с. [113] — у машинопису номер сторінки був пропущений, очевидно, його мали проставити на стадії верстки. Упорядником виставлена відповідна сторінка даного видання.

с. 140 Бодянский наново став їх друкувати в 1858 р., але довів тільки до часів Скоропадського (червень 1722 р.) — йдеться про видання: Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть I. 1649–1687 года // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. 1–339; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. Часть II. 1691–1722 // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1859. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. 1–340. “Источники” також вийшли окремими книжками.

Про історію видання “Источников малороссийской истории” див.: Бодянский О. Предисловие // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1858. — Кн. I: Генварь–Март. — Отд. II. — Материалы отечественные. — С. III–IV.

с. 141 ...взгадки в передм[ові] 2[-го] вид[ання] про “доставленные ему” “любопытные рукописи” — розрядка в тексті М.Грушевського. Цитата подана вченим, вірогідно, по пам'яті. У передмові Д.Бантиш-Каменський висловився дещо інакше: “Несколько любопытных рукописей, сообщенных мне разными особами...”, розрядки в тексті не було. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. V. Разом з тим про “Записки о Малой России” О.Шафонського Д.Бантиш-Каменський писав, що декілька в'язок були йому “доставлены” сином О.Шафонського Григорієм Опанасовичем Шафонським (див. с. VIII зазначеного видання).

“Киев[ская] стар[ина]”, 1891, № 4, с. 113 — М.Грушевський посилається на роботу: Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. — 1891. — Кн. 4. — С. 97–116.

В.Маслов. Литерат[урная] деятельность Рылеева, dodatki, с. 97 — див. видання: Маслов В.И. Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. Дополнения и поправки / Оттиск из “Университетских известий”. — К., 1916. — 56 с.

с. 142 ...бачимо в виказах джерел Лінажа де Восьен... — йдеться про працю: Linage de Vauciennes P. L'Origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne. — A Paris: Chez Francois Clousier et Pierre Aubouin, 1674. — 210 р.

...“Корону Польську” Несецького... — йдеться про гербовник: Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworna

Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona...: 4 t. — [Lwów], Drukarnia Jezuitów, 1728–1743.

...стару історію Польщі Соліньяка... — мова йде про працю: *Solignac P.-J. de la Pimpie, chevalier de. Histoire generale de Pologne*: 5 т. — Paris, 1747–1751.

...крім Карамзіна... — йдеться про 11-томну “Історію государства Российского” М.Карамзіна, що вийшла у 1816–1824 рр.

...праці Болховитинова... — мається на увазі робота: [Евгений (Болховитинов)]. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1825. — [10], 391, [2], 272 с.

...праці... Берлинського... — йдеться про видання: *Берлинский М.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного. — СПб.: В Департаменте народного просвещения, 1820. — 204 с.

...праці... Маркова... — мається на увазі праця: *Марков М.Е.* О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых, в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. — [СПб.: При Императорской академии наук, 1815]. — 60 с.

Щоправда, їх мало знали взагалі: Полевою виткнув в своїй ре[єнзії] незнання польських історичних праць, але назвав Нарушевича, Когновицького, Немцевіча — йдеться про фразу М.Полевого: “Само собою розуміється, що для Історії Малоросійської важні також сочинення Немцевіча (*Dzieje panowania Zygmunta III*), Кобержицького (Іст[орія] Владислава), Несецького (*Korona Polska*), Когновицького (Жизнь Сапеги), Нарушевича (Історія нар[ода] польского, Жизнь Ходкевича), и проч.”. Цит. за: *Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России* (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М. 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // *Московский телеграф*. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 78–79.

с. 143 “Слов’яне мешкали в краю, потім відомім під назвою Малоросії, від перших віків християнства, прийшовши з Дунаю”... — тут М.Грушевський перекладає роботу Д.Бантыша-Каменського. В оригіналі ця фраза звучить так: “Страна, сделавшаяся после известною под названием Малороссии, с первых веков христианства обитаема была славянами, пришедшими туда от Дуная”. — Див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 1.

...“будто бы”, напр., прим[ітка] 49 про українців в битві під Варною) — див.: *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 1. — С. 76.

с. 144 ...батьків трактат про унію... — йдеться про роботу: *Бантыш-Каменский Н.Н.* Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от римлян и униатов на благочестивых тамошних жителей гонений, по Высочайшему блаженныя памяти императрицы Екатерины II повелению, из хранящихся Государственной коллегии иностранных дел в Московском архиве актов и разных исторических книг, действительным статским советником Николаем Бантышем-Каменским 1795 года собранное. — М.: В Синодальной типографии, 1805. — 454 с.

с. 146 ...Антонович в своїй першій праці про козаччину... — йдеться про написану у 1863 р. передмову В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500–1648)”, що передувала публікації збірки актів. Див.: *Архив Юго-Западной России*. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и. А.Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с.

с. 147 ...“з земської книги Чернігівського воеводства, що зберігається у чернігівських панів Бакуринських”... — тут і далі цитати наведені у перекладі М.Грушевського.

с. 149 ...Успенським, “Опыт рус[ских] древ[ностей]” — йдеться про публікацію: Успенский Г. Опыт повествования о древностях русских. — Харьков: В университетской типографии, 1818. — 815 с.

с. 150–151 ...Тукальский сходствовал в нрав с Петром (Дорошенком)... — вияснення прізвища у дужках дано М.Грушевським.

с. 152 ...одному поетові написати цікаву поему про трагічний кінець Дорошенка... — йдеться про анонімну поему, опубліковану у 1830 р. Див.: Дорошенко. — М.: В типографии Селивановского, 1830. — 42 с. На початку книги було вміщено життєпис П.Дорошенка, а потім його віршована сповідь.

...яка здалась сучасним критикам фантастичною вигадкою... — різко негативні рецензії на анонімну поему “Дорошенко” були вміщені у часопису “Московский телеграф” (1831. — Ч. 37) та петербурзькій “Литературной газете” (1831. — Т. 3).

“Мазепа был сорока трех лет, когда получил достоинство гетмана (се за Адлерфельдом) — примітка у дужках належить М.Грушевському. Мова йде про щоденник убитого у битві під Полтавою у 1709 р. камергера Карла XII Г.Адлерфельда. Щоденник був опрацьований та надрукований його сином. Див.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède, depuis l’an 1700, jusqu’à la bataille de Pultawa en 1709, écrite par ordre exprès de Sa Majesté. — Amsterdam: J.Wetstein & Smith, 1740.

...и кровь невинного юноши (Самойловича)... — примітка у дужках належить М.Грушевському.

Про сю цікаву поему я поговорю в окремій статті — рукопис даної статті невідомий. Імовірно, план М.Грушевського залишився незреалізованим.

с. 153 ...оклеветав царя человека (Самойловича... и участвовал в ссылке другого своего благодетеля (Голицына)... — примітки у дужках зроблені М.Грушевським.

с. 154 Примітка 1[-го] вид[ання] про сватання Мазепи до Кочубеївни була продовжена такими подробицями... — далі М.Грушевський цитує примітку 100. Див.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. — 2-е изд. — М., 1830. — Ч. 3. — Примечания к третьей части Истории Малой России. — С. 31. Розбивка в тексті повторена М.Грушевським за Д.Бантисем-Каменським.

с. 155 Про се в праці пок[ійного] Ів[ана] Джиджори: “Економічна політика російського уряду супроти України”, в збірці його писань — М.Грушевський відсилає до статті: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки / З передмовою акад. М.Грушевського. — К., 1930. — С. 1–95.

“Полуботок, П[авел] Л[еонович] [...] — слава, украшение родины, занимает первое место в Истории Малороссийской”. — Словарь, [т.] IV, с. 164 — М.Грушевський цитує видання: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. IV: Н–Р. — М., 1836. — С. 164.

Се звучит, як рефрен “Войнаровского”: Горит напрасно пламень пылкий, / Я не могу полезным быть — М.Грушевський цитує поему К.Рилеєва за виданням: Рылеев К.Ф. Войнаровский: Поэма в двух частях // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 491. М.Грушевський, вірогідно, звернув увагу на цю поему, коли переглядав листи М.Карамзіна та О.Пушкіна до Д.Бантиса-Каменського, що були надруковані у тій же книжці “Русской старины” одразу за поемою К.Рилеєва.

с. 157 ...под названием суседи и подсуседи — курсив Д.Бантиса-Каменського, повторений М.Грушевським.

...крестьян именовали тогда грунтовыми... — курсив Д.Бантиса-Каменського, повторений М.Грушевським.

с. 158 ex abrupto — з лат.: несподівано, раптово.

...имея огненное чувство, пылкое воображение (!).. — знак оклику доданий М.Грушевським.

с. 160 ...“книги важной по своему предмету, богатой известиями, новыми для публики и даже для записных любителей истории”... — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: А.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 296—306.

...з захопленням процитовані Пушкіним в його статті про Кониського... — див.: [Пушкин А.С.] Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского, изд. протоиереем Иоанном Григоровичем. СПб., 1835 // Современник: Литературный журнал. — СПб., 1836. — Т. 1. — С. 85—110.

“Соглашаюсь, что поляки действовали с ожесточением... нельзя предполагать столь ужасных мучительств, какие будто бы исполнялись над православным народом” — тут і далі М.Грушевський цитує роботу: А.С. История Малой России // Вестник Европы. — 1830. — № 12. — Июнь. — С. 305, 306.

...Б[антиш]-К[аменский] присвятил йому в додаткових томах свого “Словаря” досить простору статтю... — йдеться про публікацію: Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли. — Ч. 3. — СПб., 1847. — С. 23—66.

с. 161 ...довга рецензія-стаття Мик[оли] Полевого: “Малороссия, ее обитатели и история”... — йдеться про роботу, яку далі М.Грушевський неодноразово цитує. Див.: Н.П. [Полевой Н.] Малороссия, ее обитатели и история. История Малой России (Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского). 3 части. М., 1830 г., в т[ипографии] Селивановского // Московский телеграф. — 1830. — Сентябрь. — № 17. — С. 74—97; № 18. — С. 224—257. Курсив у тексті — М.Полевого, повторений М.Грушевським.

с. 163 ...(Мартос, рец[ензія] на Б[антиша]) — у своєму тексті М.Полевой дає посилання на видання: “(С[ын] О[течества], 1823, т. LXXXIII, с. 135)”, натомість М.Грушевський в даному випадку підкреслює автора вміщеної у зазначеному часописі рецензії.

“Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории”, СПб, 1831, с. 19 — йдеться про видання: Руссов С. Замечания на бранчивую статью в 17 и 18 книжках “Московского телеграфа” на 1830 год, помещенную по случаю издания г. Бантыш-Каменским Малороссийской истории. — СПб.: В Типографии Главного управления путей сообщений, 1831. — 19 с.

...в монографії про Полевого Козмина, с. 498 — йдеться про роботу: Козмин Н.К. Очерки из истории русского романтизма. Н.А.Полевой, как выразитель литературных направлений современной ему эпохи. — СПб.: Типография Скороходова, 1903. — VIII, 574 с.

с. 164 “Отечественные записки”, 1842, кн. 10, т. XXIV — “Памяти Карамзина” — див.: Бантыш-Каменский Д. Памяти Карамзина: Опровержение некоторых обвинений, взводимых на мнение Карамзина о Ляпунове // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXIV. — Кн. 10. — Отд. II. — С. 41—59.

“К крайнему моему сожалению, сегодня мне никак нельзя исполнить давнишнее мое желание: познакомиться с почтенным историком Малороссии. Надеюсь, что в другой раз буду счастливее” — М.Грушевський цитує лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 р. за виданням: Карамзин і Пушкін. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818—1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 526.

Цитований М.Грушевським лист О.Пушкіна до Д.Бантыша-Каменського від 14 грудня 1831 року у цьому журналі був надрукований з помилковою датою “14 грудня

1832 р.”, що була виправлена лише під час академічного видання листування О.Пушкіна у 1908 р. Див.: Пушкин. Сочинения. Переписка. — Т. II: 1827–1932 / Под ред. В.И.Саитова. — СПб., 1908. — С. 354.

“Жалею, что время не позволяет мне повергнуть мой труд Вашему рассмотрению. Мнения и замечания такого человека, каков Вы, послужили бы мне руководством и ободрили бы первый мой исторический опыт” — М.Грушевський наводить уривок з листа О.Пушкіна до Д.Бантиша-Каменського від 1 травня 1834 р. за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 527.

“С благодарностию отсылаю к Вам статьи... Мнение Ваше о ней, во всяком случае, для меня драгоценно: похвала от настоящего историка, а не поверхностного рассказчика или переписчика, будет лестна для меня, а из укоризны научуся (чего, знаете вы сами, не дождуся от записных наших критиков)” — див. лист О.Пушкіна до Д.Бантиша-Каменського від 26 січня 1835 р. М.Грушевський цитує за виданням: Карамзин и Пушкин. Письма их к Д.Н.Бантышу-Каменскому. 1818–1835. Письма А.С.Пушкина к Д.Н.Бантышу-Каменскому // Русская старина. — Т. III. — 1871. — Апрель. — С. 528.

с. 166 ...“Жизнь Мазепы” (1834)... — див.: Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. — М.: Типография Августа Семена при Императорской медико-хирургической академии, 1834. — 92 с. Упорядником виправлена помилка у позначенні року виходу книги (було вказано 1839).

...рецензент “Сев[ерной] пчелы” (1835, № 141)... — див.: М.М-ский. Новые книги. Жизнь Мазепы. Сочинение Бантыша-Каменского. М., 1834 г., в тип[ографии] Семена, 92 стр. в м. 8 д. л., с портретом и снимком подписи Мазепы // Северная пчела. — СПб., 1835. — № 141. — 26 июня. — С. 1.

В своїй записці “Шемякин суд”... — далі М.Грушевський цитує за виданням: Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 744–746.

с. 167 Епіграфом книжечки поставлено строфу з “Полтави”... — йдеться про поему О.Пушкіна “Полтава” (1828).

Нет, пора уже мне за вас приняться — тут і далі виділене Д.Бантишем-Каменським позначене М.Грушевським розрядкою.

с. 168 ...ні у Голоти, ні у Булгаріна не знайдено відгону листування Мазепи з Кочубеївною... — М.Грушевський говорить про історичні романи. Див.: Голота П. Иван Мазепа: Исторический роман, взятый из народных преданий: В 4 ч. — М.: В университетской типографии, 1832; Булгарин Ф. Мазепа: Исторический роман: В 2 ч. — СПб., 1833–1834.

Її оповідає Арк. Кочубей в початку своєї “Сем[ейной] хроники” — див.: Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873. — СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1890. — 315 с.

с. 170 ...перепечатал это новое издание без всяких исправлений”, — писав С.Бурачек — див.: Бурачек С. История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX.: Критика. — С. 46–47. Курсив С. Бурачека.

...нисколько не оварили эту “Историю Малой России”, — писав він — див.: [Рец. на:] История Малой России Д.Н.Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н.Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200

и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

“Отечественные записки”, 1842, № 6 (март), с. 41–42, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение [Д.] Н. Бантыш-Каменского. С портретами, картами и рисунками. Издание третье. Москва. В тип[ографии] Н. Степанова. 1842. В 8-ю д.л. Три части. В 1-й — 318 и 80, во II-й — 202 и 51, в III-й — 239 и 99 стр. // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41–42.

“Библиотека для чтения”, 1842, т. 51 (март), с. 70–77, безімен[на] — див.: [Рец. на:] История Малой России. Сочинение Дмитрия Бантыша-Каменского. С девятнадцатью портретами, пятью рисунками, двадцатью шестью раскрашенными изображениями малороссиян и малороссиенок в старинных одеждах, планом берестечского сражения, снимками подписей разных гетманов и предводителей казаков, и с картою, представляющею Малороссию под владением польским в начале XVII века. Издание третье. Москва, в тип[ографии] Степанова, 1842, в-8. Три части, стр. 318 и 80, 202 и 51, 239 и 99 // Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 70–77.

“Сын Отечества”, 1842, № 2 (март), с. 10–12... — див.: [Рец. на:] История Малой России Д. Н. Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842, в типографии Н. Степанова; в 1 части XXIV, 318 и 80 стран.; во II части 200 и 51; в III части 238 и 99 стран. в-8 // Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 10–12.

“Денница”, 1842, № 17, рец[ензія] на книги Б[антыша]-К[аменського] і Скальковського, Евецького — див.: Евецкий Ф. История Малой России Дмитрия Бантыша-Каменского. Москва, 1842. Три части; История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива А. Скальковским. Одесса, 1841 / *Jewiecki T. Historia Małorossyi przez Bandysza-Kamenskigo i Historya Nowej Siczy przez Skalkowskiego (partz tytuły w oryginałach wyżej)* // Денница, литературная газета / *Jutrzenka, pismo literackie*. — Варшава / *Warszawa*. — 1842. — № 17. — С. 209–212.

“Маяк”, 1843, кн. IX, стаття редактора С. Бурач[е]ка — див.: Бурачек С. История Малой России: Сочинение Бантыша-Каменского. Издание третье. — Москва, 1842. — Три части // Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX. — Критика. — С. 21–47.

с. 171 ...не обнаруживают в нем ни большой проницательности, ни большой эрудиции — тут і далі М. Грушевський цитує за виданням: Евецкий Ф. История Малой России... // Денница, литературная газета / *Jutrzenka, pismo literackie*. — Варшава / *Warszawa*. — 1842. — № 17. — С. 209–210, 211.

Решительно, говоря о Малороссии, мы не умели бы назвать книги, к которой можно было бы обратиться с большою доверенностью — М. Грушевський зі скороченнями цитує за виданням: История Малой России. Сочинение [Д.] Н. Бантыш-Каменского... // Отечественные записки. — 1842. — Т. XXII. — Кн. 6. — Отд. VI. — С. 41.

...ждет еще своего историка — див.: Библиотека для чтения. — 1842. — Т. 51. — Март. — Отдел VI: Литературная летопись. — С. 77.

с. 172 ...“Биографии рос[сийских] генералиссимусов и фельдмаршалов”, в 4 книжках выпущена в 1841 р. ... — див.: Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов: В 4 ч. — СПб.: Типография Третьего департамента Министерства государственных имуществ, 1840–1841.

Бурачек писав з приводу “И[стории] М[алой] Р[оссии]”... — М.Грушевський подає цитату з видання: Маяк, журнал современного просвещения, искусства и образованности, в духе народности русской. — 1842. — Т. 5. — Кн. IX: Критика. — С. 47.

Перед тим рец[ензент] “Сына Отеч[ества]”... пише далі... — М.Грушевський цитує за виданням: Сын Отечества. — 1842. — Часть II. — № 3. — Март. — Отд. VI. — С. 11.

с. 173 *pièce de resistance* — з фр.: найкраща пам’ятка (дослівно: основне блюдо).

“Отечественные записки”, 1847 г., кн. 8 (т. 53); “Современник”, 1847, кн. 9. **Обидві рецензії анонімні** — йдеться про рецензії: Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей Русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1-я с изображением св. Димитрия, митрополита ростовского. А—Д. 2-я с приложением портрета князя Меншикова. Е—П. 3-я с портретом графа Ростопчина. Р—Ф. Санкт-Петербург. 1847. Части 1-я и 2-я в тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, часть 3-я в тип. Карла Крайя. В 8-ю д. л. В 1-й части VII, 570, во 2-й — 573 и 105, в 3-й — 627 стр. // Отечественные записки. — 1847. — Т. 53. — Кн. 8. — Отд. VI. — С. 95—100; Бантыш-Каменский Д.Н. Словарь достопамятных людей русской земли, составленный Бантыш-Каменским. Три части. 1847. СПб. // Современник. — 1847. — Т. V. — Кн. 9. — Отд. III: Русская литература. — С. 1—10.

Москвитянин”, 1848, кн. 3 і 5 — йдеться про рецензію: Погодин М. Словарь достопамятных людей Русской земли. Сочинение Д.Н.Бантыш-Каменского, 3 тома. 1847 г. в 8 д. СПб. В 1-м т. 570, во 2-м 573 и 105, в 3-м 627 // Москвитянин. — 1848. — Часть III. — Кн. 6. — С. 53. Пропуск в тексті цитати — М.Грушевського.

с. 174 ...книжку Лозинського про весільну обрядовість... — йдеться про видання: Lozinskiy J. Ruskoje wesile. — W Peremyszy, 1835. — 153 s.

“Рус[ская] старина”, 1873 г., т. VII, с. 736 — М.Грушевський цитує за виданням: Шемякин суд в XIX столетии: Записки Д.Н.Бантыш-Каменского // Русская старина. — 1873. — Июнь. — С. 735—736.

с. 175 От що писав Еразм Ізопольський в 1850-х рр., вітаючи “Записки о Южн[ой] Р[уси]” Куліша як нове слово в освітленні польсько-укр[аїнських] відносин... — М.Грушевський у власному перекладі подає цитату з рецензії: Izopolski E. Zapiski o południowej Rusi (Записки о Южной Руси) // Biblioteka Warszawska. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. — 1857. — Nowa seria. — Т. II. — S. 872—881. Упорядником виправлена помилка у вказі номера місячника (було вказано т. VI).

с. 177 ...“Кочубей” Аладьїна... — йдеться про роботу: Аладьин Е.В. Кочубей // Невский альманах на 1828 год. — СПб., 1827. — Кн. 4.

с. 180 И.Прыжов. Малороссия в истории ее литературы. — **“Филологические записки”, 1869, с. 39** — М.Грушевський посилається на роботу: Прыжов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век // Филологические записки: Журнал, посвященный исследованиям и разработке разных вопросов по языку и литературе, и вообще по сравнительному языкознанию и славянским наречиям. — Воронеж, 1869. — Вып. II и III. — С. 39. Упорядником виправлена помилка у вказі часопису (у машинопису було вказано “Русский филологический вестник”).

Розділ II РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Band VII, VIII, IX, X, 1917–1920

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 179–180. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем, на чвертках паперу (текст з одного боку) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17172. — 9 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші позначка вгорі червоним олівцем “19”. На додатковому клаптику паперу — передмова до розділу часопису “Україна” “Критика, рецензії й обговорення”: “1) В сім відділі обговорюватимуться публікації з 1918–1923 рр., а в деяких випадках сягатимемо і до ранішних видань, не обговорених в нашій науковій літературі; через брак наукової часописи”. На цьому аркуші також позначка вгорі червоним олівцем “19”.

Подається за першодруком.

с. 184 1900 [р.] вийшла перша частина цієї соціальної психології... — йдеться про книгу: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 1 Bd. in 2 Theilen: Die Sprache. — Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1900.*

В рр. 1905–1906 з'явилася друга — присвячена мітові і релігії — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 2 Bd. in 3 Theilen: Mythos und Religion. — Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1905–1909.*

...в книзі, котру назвав “Елементами народної психології”, додавши до того підтитул, який краще характеризує зміст: “Основні лінії історії психологічного розвитку людства” — див.: *Wundt W.M. Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit. — Leipzig: Kröner, 1912.*

Томи 7 і 8 “Völkerpsychologie”... — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 7 und 8 Band: Die Gesellschaft. — Leipzig: Kröner, 1917.*

Том 9-й, затитулований “Правом”... — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 9 Band: Das Recht. — Leipzig: Kröner, 1918.*

...том 10 — “Культура й історія...” — див.: *Wundt W.M. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. — 10 Band: Kultur und Geschichte. — Leipzig: Kröner, 1920.*

с. 185 opus majus — з лат.: велика робота; у М.Грушевського тут очевидна алюзія на 840-сторінкову працю англійського філософа та природознавця Роджера Бекона “Opus majus”.

Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire. (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, t. I). Paris: Librairie E.Champion, 1923, VIII + 246 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 180–184. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17212. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші позначка вгорі червоним олівцем “20”.

Подається за першодруком.

с. 186 “*École des langues orientales vivantes*” — з фр.: “Школа сучасних східних мов”.

...про спільну слов'янську мову А.Мейє... — йдеться про роботу: *Meillet A. Le slave commun.* — Paris: E. Champion, 1924. — XVI, 448 р.

...класичну працю Шафарика “Слов'янські старожитності”... — йдеться про двотомну працю П.Шафарика: *Šafárik P.J. Slovanské starožitnosti.* — 2 od. — Prague: Tiskem J. Spurného, 1837 (третій том був надрукований вже після смерті вченого у 1865 р.). Її практично одразу було перекладено російською, німецькою та польською мовами. Зокрема, у 1847 р. двотомне дослідження (у 4 частинах) було надруковано О.Бодянським російською мовою під назвою “Славянские древности”.

Від 1902 р. стали виходити “Slovanské Starožitnosti” — перший том про праслов'янську добу, другий — про розселення полудневих слов'ян (1906–1910)... — див.: *Niederle L. Slovanské Starožitnosti (Antiquités slaves):* 2 od. — Prague, 1902–1910.

с. 188 ...книга Барсова... — йдеться про роботу: *Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи.* — Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1873. — 180, LXXV с.

...монографії пок[ийного] Голубовського про кочовників, про Смоленську землю... — див.: *Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар: История южнорусских степей IX—XIII вв.* — К.: Университетская типография И.И. Завадского, 1884. — II, 254, III с.; *Його ж. История Смоленской земли до начала XV ст.* — К.: Типография Императорского университета св. Владимира В.И. Завадского, 1895. — II, 334, II с.

с. 189 ...звісною книгою по старій історії Руси — Івана Филевича... — йдеться про працю: *Филевич И.П. История древней Руси. Т. I: Территория и население.* — Варшава: Типография Франца Черпака, 1896. — 391 с.

...“Annales de Nikon”... et celles de Novgorod... — йдеться про Никонівський та Новгородський перший літописи.

Russie, nation rus... purs Russes — з фр.: Росія, руський народ... чисто руські.

de la Russie du sud — з фр.: південь Росії.

Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности. Т. III: Былины и исторические песни. Москва — Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, IV + 351 с. Ціна не показана

Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная словесность повествовательного характера. Москва, 1917, VI + 474 с. Ціна 2 р. 50 к.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 155–162. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф синім та фіолетовим чорнилом із правками фіолетовим та синім чорнилом і простим та червоним олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17204. — 16 арк.). Аркуші формату А5, але з різним напрямком розташуванням тексту (арк. 1–6-зв., 14–16-зв. — текст розташований горизонтально, арк. 7–13 — текст розташова-

ний вертикально; на арк. 2–6, 14–16 — рукопис на обох боках аркуша). На арк. 1 позначка червоним олівцем вгорі “49”, на арк. 16-зв. — перекреслений початок листа: “Високоповажний Добродію! оден за другим прийшли два Ваші листи, з”; арк. 5 є вставкою на маленькому відірваному клаптику паперу, на звороті якого — адреси та штемпелі (два однакові надруковані прямокутні “W Besuchet die Wiener Messe” з датою “7–14 sept. 1924”, круглий поштовий з датою “5.VIII.24”, внизу — частини круглих штемпелів, на яких читається “Москва”). На папері надруковано друкарським способом: “A.H.Zipper Wien” та зазначена адреса “Wolgeboren / Herrn / Prof. M.Hruschewsk / Akademie der Wissenschaften / Kiew / Polen”. Фіолетовим олівцем дописано “Акад. Наук”. Підпис у кінці рецензії (арк. 16-зв.): *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 191 ...тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу — у 1924 р. М.Грушевський працював над 4-м томом “Історії української літератури” і присвятив цій темі першу книгу тому. Див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. Т. 4: Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII. — К.: Держвидав України, 1925. — 689 с.

...акад. Міллера (помер 5/XI 1913)... — дата смерті подана М.Грушевським за старим стилем.

с. 192 ...І том його “Очерков русской народной словесности”... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Былины. I–XVI. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1897. — VII, 464 с.

...II томі “Очерков” (1910)... — див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 2: Былины. — М.: Типография И.Д.Сытина, 1910. — VI, 416 с.

sit venia verbo — з лат.: нехай це слово буде сприйнято поблажливо; вираз вживається як вибачення за різкий або грубий вислів або — як у даному разі — для підкреслення іронічного ставлення до цитованої фрази. Цей коментар у дужках належить В.Міллеру.

с. 193 ...роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь — тут і далі М.Грушевський цитує роботу В.Міллера у власному перекладі на українську, зазвичай позначаючи відповідні цитовані сторінки у дужках після тексту. Дану цитату див.: *Миллер В.Ф.* Очерки русской народной словесности. Т. 3: Былины и исторические песни. — С. 3–4.

стих — з лат.: хрест.

Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности. — “Известия отд[еления] рус[ского] яз[ыка]”, 1915, с. 311 — йдеться про роботу: *Марков А.В.* Обзор трудов В.Ф.Миллера по народной словесности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1915. — Т. XX. — Кн. 1. — С. 293–349.

с. 194 ...теорії Погодіна-Соболевського... — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М.Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О.Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам'яток давньої писемності. З критикою тенденційних тверджень М.Погодіна і О.Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М.Максимович, О.Котляревський, В.Антонович, М.Владимирський-Буданов, М.Грушевський, М.Дашкевич, П.Житецький, А.Кримський та інші.

с. 195 ...*“Курса русской истории” Ключевского...* — йдеться про найбільш відомий твір В.Ключевського, що неодноразово перевидавався. Див.: *Ключевский В.О.* Курс русской истории: В 5 ч. — СПб.; Петроград, 1904—1922.

с. 196 ...*знов-таки за “Очерком” Ключевского...* — очевидна описка М.Грушевського. Мова йде про “Курс русской истории” В.Ключевського.

с. 197 ...*попередня “История древней русской литературы”* — йдеться про працю: *Сперанский М.Н.* История древней русской литературы: Пособие к лекциям в Университете и на Высших женских курсах в Москве. — М.: Типолитография товарищества И.Н.Кушнерев и К^о, 1914. — X, 599 с.

...*книгу пок[ійного] Владимірова, видану 20 літ перед тим...* — див.: *Владимиров П.В.* Древняя русская литература Киевского периода XI—XIII веков. — К.: Типография Императорского университета св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1900. — 480 с.

Так, на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив... — тут і далі М.Грушевський цитує працю М.Сперанського у власному перекладі українською, зазначаючи відповідні сторінки.

с. 198—199 ...*стаття Арабажина в “Истории русской литературы” Аничкова* — йдеться про статтю: *Арабажин К.* Исторические песни и думы малорусского народа // История русской литературы: В 2 т. / Под ред. Е.В.Аничкова, А.К.Бороздина, Д.Н.Овсяннико-Куликовского. — Т. I: Народная словесность. — Вып. IV. — М.: Издательство товарищества И.Д.Сытина и Товарищества “Мир”, 1908. — С. 301—334.

A.Debidour. Le histoire diplomatique de l'Europe, depuis Congrès de Berlin jusqu'à nos jours. T. I—II (Bibliothèque d'histoire contemporaine). Paris: F.Alcan, 1916 — 1918, XII + 359 і 379 с.

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 176—177. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із вставкою на арк. 4 та правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17179. — 4 арк.). На арк. 1 червоним олівцем позначка вгорі “55”, простим олівцем “Зап. Н.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 200 *Перша частина “Дипломатичної історії Європи” професора Паризького університету Антонена Дебідюра... вийшла в 1891 р. ...* — йдеться про видання: *Debidour A.* Histoire Diplomatique de l'Europe de 1814 à 1916: 2 vols. — Paris: Félix Alcan, 1891.

“Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії... в заступстві фактів, по деяким пунктам” — М.Грушевський цитує книгу А.Дебідюра у власному перекладі українською мовою.

L.Lévy-Bühl. Das Denken der Naturvölker. In deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921, XIII + 352 с.

L.Lévy-Bühl. La mentalité primitive. (Bibliothèque de philosophie contemporaine — Travaux de l'Année sociologique). Paris: F.Alcan, 1922, III + 537 с.

Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens. (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften, 1921, I Jahrg., Heft 3, 1921)

Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie. (Köln[er] Vierteljahreshefte [für Soziologie], 1924, IV Jahrg., Heft 1–2)

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 145–153. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф (на обох боках аркуша) фіолетовим чорнилом із правками чорнилом та простим олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17199. — 11 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17200. — 15 арк.). На арк. 1–4 вгорі фіолетовим олівцем підпис: “Савч.”, на арк. 5 на лівому полі посередині підпис “Савченко”. На арк. 5–8 — вгорі праворуч олівцем підпис “Щіт.”, на арк. 9–12 вгорі праворуч підпис олівцем “Еф.”, на арк. 13–15 підписів нема. На звороті арк. 15 зеленим олівцем рукою М.Грушевсько-го написано: “М.Грушевський (Lévy-Bruhl)”.

Подається за першодруком.

с. 203 ...освітлюючи в короткій передмові... — М.Грушевський пише про роботу: *Грушевський М. Передмова // Грушевська К. З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — С. 3–16d.*

с. 204 ...німецький соціологічний журнал, заснований в Кельні при новім інституті соціальних наук... — йдеться про журнал “Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften”.

...статтю... Макса Шелера... п[ід] з[аголовком]: “Позитивістична філософія історії й завдання соціології пізнання” (“Soziologie des Erkenntnis”) — назва статті М.Шелера німецькою мовою в “Україні” була надрукована не повністю. Йдеться про роботу: *Scheler M. Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 1. — S. 22–31.*

...стаття Єрузалема якраз під заголовком “Soziologie des Erkenntnis”... — див.: *Jerusalem W. Soziologie des Erkenntnis // Die Zukunft. — 1909. — № 67. — S. 236–246.*

В своїй відповіді на “замітки” Єрузалема, доданий до них в тім же випуску Кельнського тримісячника... — йдеться про роботу: *Scheler M. Zu W. Jerusalems Bemerkungen. Replik auf Bemerkungen zu Die positivistische Geschichtsphilosophie und die Aufgabe einer Soziologie der Erkenntnis (1921) // Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. — 1921. — I Jahrg., Heft 3. — S. 35–39.*

с. 205 ...студію свого учня і співробітника Hubert'a про вплив сакральної обрядовості на прийнятті поділи часу (“Melanges d'histoire des religions”, 1909) — йдеться про роботу: *Hubert H., Mauss M. Mélanges d'histoire des religions. — Paris, F. Alcan, 1909. — XLII, 236 p.*

...такі капітальні твори, як Леві-Брюля “Умовні функції в нижчих громадах” і самого Дюркгейма “Елементарні форми релігійного життя”... — йдеться про праці: *Lévy-Bruhl L. Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures. — Paris, F. Alcan, 1910. — 480 p.* та *Durkheim E. Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie. — Paris: Alcan, 1912. — 647 p.*

...розгорнув Вундт — в своїй останній праці, котрій я віддав честь на початку огляду в оцім річнику (1924, [кн.] I–II) — М.Грушевський відсилає до своєї рецензії на роботу В.Вундта “Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von

Sprache, Mythos und Sitte”, що була опублікована у тому ж часопису “Україна” (1924. — Кн. 1–2. — С. 179–180). Передруковано у даній книзі на с. 183–185.

с. 207 ...своїй попередній книзі про еволюцію моралі (“La morale et la science des mœurs” (1903)... — див.: Lévy-Bruhl L. La morale et la science des mœurs — Paris: F. Alcan, 1903. — 348 р. Упорядником виправлена помилка у позначеній М. Грушевським даті виходу книги (у першодруку було 1905).

с. 208 ...книжці... в новій, випущеній 12 літ пізніше — йдеться про книгу: Lévy-Bruhl L. La mentalité primitive. — Paris: Librairie Félix Alcan, 1922. — III, 537 р. Далі М. Грушевський цитує Л. Леві-Брюля у власному перекладі на українську мову.

В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917, VII + 518 с. + таблиця

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 158–159. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12397. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч олівцем позначка “Друк”. Підпис у кінці рецензії тим самим чорнилом: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 214 non liquet — з лат.: це не ясно.

**А.Кащенко. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. Коротка історія Війська Запорозького. Катеринослав, 1917, 370 с.
А.Кащенко. Великий Луг запорозький. Катеринослав, 1917, 112 с.**

Перша публікація: Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 163–165. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф олівцем без правок із допискою чорнилом на клаптику паперу (між арк. 10 та 11) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17194. — 20 арк.). На арк. 1 червоним олівцем вгорі позначка “76”. На арк. 20 на звороті олівцем напис “Кащенко”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинопис з авторськими правками олівцем та чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17195. — 5 арк.). Підпис у кінці статті чорнилом: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 215 Сі рецензії були написані для “України” 1918 р. кн. 3/4... — йдеться про цю та попередню рецензію на книгу В.П.Адрианової “Житие Алексея, человека Божия, в древней русской литературе и народной словесности” (1917) (опублікована в цьому виданні, див. с. 213–214).

...доповнення до короткої поминки по авторі в попередній книжці — у третій книжці “України” за 1924 р. спеціальний розділ “Некрологи” був присвячений “заслуженим для української науки і українознавства діячам, що померли в рр. 1918–1923”. Його дописувачами були сам М. Грушевський, а також співробітники Всеукраїнської академії наук, зокрема С.Єфремов, А.Носов, А.Лященко і С.Глушко. Коротеньку некрологічну замітку про А.Кащенка написав С.Єфремов (див.: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 184).

А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде. (Sertum bibliologicum в честь проф. А.И.Маленна. Петроград, 1922, с. 94–136)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 191–192. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 219 ...книгу копенгагенського славіста Стан. Рожнецького про варязькі елементи в руській героїчній поезії, що вийшла в 1914 р. ... — йдеться про роботу: *Rożniecki Stan. Varagiske Minder i den russiske Heltedigtning*. — Copenhagen: København, 1914.

...найстарішим і дуже гарнім варіанті Кириші Данилова — йдеться про перший збірник російських билин, історичних та ліричних пісень, імовірно записаних Киришею Даниловим на Уралі у середині XVIII ст. Уперше частина текстів (26 із 71) були надруковані у 1804 р. (див.: *Древние русские стихотворения*. — М.: Типография С.Селивановского, 1804. — 324 с.). Друге видання — з іншого списку — було зроблено у 1818 р. та містило 61 текст (див.: *Древние российские стихотворения, собранные Киришей Даниловым, и вторично изданные, с прибавлением 35 песен и сказок, доселе неизвестных, и нот для напева*. — М.: Типография С.Селивановского, 1818. — XL, 425 с.). Тексти Кириші Данилова неодноразово перевидавались і у XIX, і у XX ст.

Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України в пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573–1574 р., із 560 зразками друку і прикрас давньої книги України, накладом Наукової фундації Галицького митрополита Андрея Шептицького ч[ина] с[вятого] В[асилія] В[еликого] “Національний Музей” у Львові. В печатні монастиря чина св[ятого] Василія у Жовкві 1924 року, XXII + 86 с. + 304 нумерованих таблиць, 4°

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 165–166. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками зеленим чорнилом (арк. 1–2) і машинописна копія без правок та підпису (арк. 3–4) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17215. — 4 арк.). На арк. 1 є позначки: вгорі ліворуч олівцем — “Г.М.” та чорнилом “вип.”. На арк. 3 вгорі праворуч олівцем позначка “141”. На арк. 2 власноручний підпис М.Грушевського.

Подається за першодруком.

с. 221 В 8-й кн. “України” (1924 р., кн. I–II) було обговорене ювілейне видання Українського наукового інституту книгознавства у Києві... — йдеться про рецензійну замітку: *Гермайзе О. 350 років українського друку. Бібліологічні вісті, часопис, присвячений питанням бібліографії, бібліотекознавства, бібліофілії, видавництва та друкарства, 1924 р., [№] 1–3, Київ, с. 177 // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 189–190*, де зроблено огляд досконалого з поліграфічного боку збірника, який був присвячений 350-літтю видання першої в Україні друкованої книжки.

М.Грушевський назвав це число часопису “восьмою книжкою” (а не першою, як можна було б очікувати), бо вважав (та всіляко підкреслював) видання “України” 1924 р. поновленням після перерви з 1918 р. та відповідно рахував від першої книжки часопису, що побачила світ у 1914 р.

с. 222 ...історію українського друкарства, написану І.Огієнком — йдеться про видання: *Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний*

огляд українського друкарства XV–XVIII вв. / Збірник Філологічної секції НТШ у Львові. — Т. 19/21. — Львів, 1925. — 418 с.

М.И.Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.

M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°.

M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18.

М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія із правками зеленим чорнилом (аркуші зшиті вгорі ліворуч білою ниткою) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17988. — 13 арк.). На арк. 1 червоним чорнилом вгорі праворуч позначка “IV кн. Укр. 25 р.”. Без підпису.

Подається за першодруком.

Рецензія має дві частини. Першу М.Грушевський написав у березні 1925 р. як завершено студію та одразу віддав до друку. Однак через відсутність фінансування вихід “України” затримався. Якраз в цей час вийшла нова книга М.Ростовцева, з якою М.Грушевський зміг ознайомитись. Тому наприкінці квітня 1925 р. він дописав другу частину, присвячену огляду останньої зазначеної у титулі рецензії книги.

с. 223 ...Мих. Ів. Ростовцев, зробивши собі ім'я в початку 1900-х рр. працею з сфери економічної організації старого Риму... — М.Грушевський має на увазі роботи: *Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи: От Августа до Диоклетиана.* — СПб., 1899. — 320 с.; *Його ж. Римские свинцовые тессеры.* — СПб., 1903 (цю докторську дисертацію супроводжувала публікація каталогу свинцевих римських пломб).

...студія про археологічні сліди римських валог Криму, опублікована 1900 р. ... — див.: *Ростовцев М. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения.* — Ч. CCCXXVIII. — СПб., 1900. — Март. — Отдел классической филологии. — С. 140–158 (у розділі окрема пагінація).

...студія про декоративне мистецтво чорноморське, в двох томах... — див.: *Ростовцев М. Античная декоративная живопись на Юге России: В 2 т.* — СПб.: Издание Императорской археологической комиссии, 1913–1914.

...випустив... популяризацію своїх поглядів на ролю грецького та іранського елементу в культурнім житті Чорномор'я... — див.: *Ростовцев М. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк.* — Петроград: Изд-во “Огни”, 1918. — VIII + 190 с.

с. 223–224 ...загальний огляд важніших відкриттів і наукових праць щодо чорноморських країв в “Journal des Savants”... — див.: *Rostovtzeff M. L'Exploration Archéologique de la Russie Méridionale de 1912 à 1917 // Journal des Savants.* — 1920. — No. 18. — P. 49–61, 109–122.

с. 224 ...спеціальніші статті: “Queen Dynamis of Bosphorus”, 1919, “L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Egypte Protody-

nastique", 1920, "The Treasure of Astrabad", 1920, "South Russia in the Prehistoric and Classical Period", 1921, "Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale", 1921 — йдеться про роботи: Rostovtzeff M. Queen Dynamis of Bosphorus // Journal of Hellenic Studies. — 1919. — No. 38. — P. 88–109; Rostovzev M. L'Âge du Cuivre dans le Caucase Septentrional et les Civilisations de Soumer et de l'Egypte Protodynastique // Revue Archéologique. — 5 sér. — 1920. — No. 12. — P. 1–37; Rostovtzeff M. The Sumerian Treasure of Astrabad // The Journal of Egyptian Archaeology. — 1920. — Vol. 6. — No. 1 (Jan.). — P. 4–27; Rostovtsev M. South Russia in the Prehistoric and Classical Period // The American Historical Review. — 1921. — Vol. 26. — No. 2 (Jan.). — P. 203–224; Rostovtzeff M. Le culte de Grande Déesse dans la Russie Méridionale // Revue des Études Grecques. — 1921. — No. 32. — P. 462–481.

Останній висновок автора висловлений в отсих міркуваннях... — далі М.Грушевський подає цитати із праці М.Ростовцева у власному перекладі.

Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькім стані англійського фунта коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки! — М.Грушевський після повернення до України відновив налагоджені ним під час еміграції зв'язки із закордонними книготорговельними фірмами, в яких у червні 1924 р., разом з іншими виданнями, замовив і книгу М.Ростовцева "Iranians and Greeks in South Russia". Втім, 29 липня 1924 р. паризький книготорговець та видавець Марсель Жіар повідомив вченого, що не знайшов цієї книги у Парижі та застеріг, що книгу "важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно". (Цит. за: Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 146). Зрештою, книгу вчений зміг придбати за 4 фунти 6 шилінгів 10 пенсів (що, відповідно, склало 46 рублів), вже на початку жовтня 1924 р. вона була на його робочому столі (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 52).

с. 228 ... "Аннали", [т.] III, с. 230... — йдеться про рецензію, що була опублікована у редактованому Ф.Успенським та Є.Тарле петроградському академічному часописі загальної історії "Аннали" (1923. — Т. 3).

с. 229 ...вищезгадана російська книга автора про Скитію і Боспор... — див.: Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. — Ленинград, 1925. — 622 с.

"Corpus tumulorum" — з лат.: "Звід курганних пам'яток".

...автор мав... — як сам се каже — зазначити... — тут і далі М.Грушевський цитує М.Ростовцева у власному перекладі українською мовою та зазначає відповідні сторінки рецензованого видання.

The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature. 1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672; vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240; vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480)

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 178–179. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17223. — 4 арк.). На арк. 1 чорнилом позначка "323". Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 233 В одній з рецензій (*“Україна”, 1924, [кн.] I, с. 181*)... — йдеться про роботу: Грушевський М. [Рец. на:] Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'histoire. (Collection de manuels publiée par l'Institut d'études slaves, t. I). Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с. // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 180–184. Опублікована у даній книзі на с. 186–190. Сторінці 181 з першої книги “України” за 1924 р., на яку посилається вчений, відповідає с.186 цього видання.

...Бернар Пейрс (Pares)... брав активну участь в воєнних подіях — мали ми його нагоду бачити і в Києві, декорованого російським Георгієм... — починаючи з 1898 р. Б.Пейрс, який спеціалізувався на дослідженні російської історії, неодноразово бував у Росії. З початком Першої світової війни британська військова адміністрація призначила його військовим спостерігачем до російської армії. Наприкінці 1914–1915 рр. перебував у Галичині у російських частинах на австро-угорському фронті, був нагороджений Георгіївським хрестом за виявлену ним хоробрість. У 1916 р. Б.Пейрс став одним з організаторів та активним діячем Міжнародного агентства новин (International News Agency), завданням якого було розміщення пробританських новин у російських виданнях. Він працював кореспондентом кількох газет, у тому числі “The Daily Telegraph”, згодом — у британському посольстві у Петрограді. Після розгону більшовиками Установчих зборів Б.Пейрс залишив Росію, виїжджаючи через Сибір. У 1919 р. був представником уряду Великобританії при адміралі Колчаку.

М.Грушевський та Б.Пейрс познайомились у 1917 р. Після Лютневої революції Б.Пейрс зблизився з організаційно оформленою тоді соціал-демократичною групою “Єдність” (“Единство”) на чолі з Г.Плехановим. Члени “Єдності”, до якої увійшли в основному меншовики-оборонці, підтримували Тимчасовий уряд та виступали за війну до перемоги. По суті, вони були чи не найенергійнішими провідниками політики Великобританії, яка була зацікавлена у продовженні Росією війни. На початку літа 1917 р. переважно із членів “Єдності” організувався так званий “Союз особистого прикладу” (“Союз личного примера”), нечисленна напіввійськова організація, учасники якої планували подорожувати Росією, виступати на мітингах та власним прикладом заохочувати громадян ставати до лав війська і брати участь у війні проти німецького домінування. До цього “Союзу” долучився і Б.Пейрс. У складі очолюваної Л.Дейчем групи з 11 осіб він здійснив місячну (середина червня — середина липня 1917 р.) агітаційну подорож із Петрограда до Москви та Києва, а потім до Полтави, Харкова та Вороніжа, і повернувся назад до Петрограда.

У Києві “союзівці” відвідали Київську раду робітничих та солдатських депутатів і сесію Центральної Ради. У Центральній Раді, як пізніше згадував Б.Пейрс у своїх мемуарах, його зустріли дуже ввічливо і навіть запропонували стілець у президії, тож він мав можливість послухати кілька виступів. Б.Пейрс зауважив, що багато промовців, виголошуючи доповіді російською мовою, вибачалися, що не говорять українською, бо ще не встигли її вивчити; натомість у кулуарах усі розмови були російською.

Зустріч Б.Пейрса з головою Центральної Ради відбулась у будинку М.Грушевського. Б.Пейрс описував її так: “Я сказав, що ми, британці, повинні дивитись із співчуттям на піднесення будь-яких своєрідних національних груп, чи то всередині нашої імперії чи будь-де; але дійсно відчувається, що зараз не на часі є проведення політики сепаратизму для підкреслення національних особливостей. Україна, я нагадав йому, досі все ще не возз’єднана, крізь неї, фактично, проходять ворожі кордони. З його публічних висловів я зрозумів, що він далі не покладає свої надії на Німеччину. Він це підтвердив, пояснюючи, що російська революція вплинула на це, і що тепер він на боці Росії. Потім я зважився поставити досить делікатне питання. Я сказав, що виглядає дивним, коли одні й ті самі люди, які мали прони́мецьку «орієнтацію», раптом виявилися лідерами проросій-

ської. Він спробував переконати мене у своїй прихильності справі союзників; він сказав, що повністю зрозумів, що не може бути ніякого розриву з Росією, поки все ще йде війна". (Див.: *Pares B. My Russian Memoirs.* — London: J. Cape, 1931. — P. 456–457).

с. 235 ...стаття В.Панейка про політичні українські перспективи... — див.: *Paneyko B. and N.B.J. The Conditions of Ukrainian Independence // The Slavonic Review.* — 1923. — Vol. 2. — No. 5 (Dec.). — P. 336–345.

...стаття... Р.Смаль-Стоцького про українські наукові осередки... — див.: *Smal-Stotsky R. The Centres of Ukrainian Learning // The Slavonic Review.* — 1924. — Vol. 2. — No. 6 (Mar.). — P. 558–566.

...стаття... Д.Дорошенка про українську історіографію — див.: *Doroshenko D. Ukrainian Historiography since 1914 // The Slavonic Review.* — 1924. — Vol. 3. — No. 7 (Jun.). — P. 233–239.

James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament. Studies in Comparative Religion, Legend and Law. In three volumes, London: Macmillan, 1919, т. I, XXV + 560 с., т. II, XXI + 571 с., т. III, XVIII + 556 с., ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів]

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 144–147. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом та редакційними правками зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17234. — 6 арк.). На арк. 1 вгорі позначка олівцем "М". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинописна копія з авторськими правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 12128. — Арк. 1–6). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

У тій же архівній справі з окремою пагінацією (арк. 1–4) зберігається правлений машинопис рецензії К.Грушевської на томи XVIII–XIX (1923/1924 рр.) віденського часопису "Anthropos: Ephemeris Internationalis Ethnologica et Linguistica" (опубл.: Україна. — 1925. — Кн. 3. — С. 173–175).

Подається за першодруком.

с. 236 ...ціна 37 шил[інгів] 6 п[енсів] — дану книгу М.Грушевський замовив через лондонську книготорговельну компанію "W. & G.Foyler, Ltd." наприкінці 1924 р., а вже 23 січня 1925 р. завідувач російського відділу компанії Борис Видра повідомив вченого, що відправив на його робочу адресу (Київ, вул. Короленка, 37, пом. 12-а) три поштові бандеролі, в кожній з яких було по одному тому книги Дж.Фрезера. Зберігся рахунок, виставлений фірмою, який підтверджує вказану М.Грушевським ціну: за три томник академіку довелося заплатити 1 фунт 17 шилінгів 6 пенсів, що становило 37 шилінгів 6 пенсів (тоді 1 фунт дорівнював 20 шилінгам), або майже 20 рублів; витрати на пересилку становили 3 шилінга 3 пенса (див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 170. — № 5. — Арк. 99, 113-а).

"Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society" — див.: *Frazer J.G. Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society.* In 4 vol. — London: Macmillan, 1910. — XIX + 579; VII + 640; VII + 583; III + 378 р.

...класичної "Золотої галузки", що в останніх виданнях розрослася вже до 12 томів ("The Golden Bough. A Study in Magic and Religion")... — ця робота (звертаємо увагу на оригінальний та влучний переклад назви М.Грушевським, традиційно титул

даної праці перекладають як “Золота гілка”) є чи не найбільш відомим твором Дж. Фрезера. Вперше була опублікована у 1890 р. у двох томах, друге видання побачило світ у 1900 р. у 3-х томах. Найбільш повним було третє, дванадцятитомне, видання у 1906—1915 рр. (останній том містив покажчики та бібліографію). Слідом за ним у 1922 р. вийшов одностомник за редакцією Дж. Фрезера та його дружини, в ньому були опущені найбільш спірні питання, що викликали попередні видання.

“Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest” — див.: *Frazer J.G. Passages of the Bible chosen for their Literary Beauty and Interest.* — London: A. and C. Black, 1895. — 493 р.

Четверта праця, що може прибрати дуже великі розміри — “Віра в безсмертність і культ померлих”... і в четвертій автор обіцяє зайнятися Індонезією — йдеться про працю: *Frazer J.G. The Belief in Immortality and the Worship of the Dead.* In 3 vol.: v. 1: The Belief Among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islands, New Guinea and Melanesia. v. 2: The Belief Among the Polynesians. v. 3: The Belief Among The Micronesians. — London: Macmillan, 1913—1924. Четвертий том опублікований не був.

с. 237 “Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки”, владила Катерина Грушевська, с. 58... — мова йде про видання: *Грушевська К. Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки.* — К.; Відень: [б/в], 1923. — 192 с.

с. 239 ...подиктувало авторові отсі характеристичні й інтересні стрічки передмови... — далі М.Грушевський цитує працю Дж. Фрезера у власному перекладі українською мовою.

Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. Oddíl I. — Svazek IV. V Praze, 1924 (на обгортці 1925), 286 с.

Перша публікація: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 134—138. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 241 До заміток проф. Бузука, поданих, головню, з становища мовознавця... — рецензія на дану працю Л.Нідерле складалась із двох частин. Першим рецензентом виступив мовознавець П.Бузук (див.: Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 130—134), а рецензійний відгук М.Грушевського був розміщений за ним. Текст кожного з рецензентів підписаний.

...в доповнення того, що писав я з приводу короткого витягу з сеї праці, опублікованого автором в його французьким підручнику (“Україна”, 1924 р., кн. I—II) — йдеться про працю: *Грушевський М. [Рец. на:] Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’histoire. (Collection de manuels publiée par l’Institut d’études slaves, t. I). Paris: Librairie E. Champion, 1923, VIII + 246 с. // Україна. — 1924. — Кн. 1—2. — С. 180—184. Опублікована у даній книзі на с. 186—190.*

...лайлива статейка “М.Грушевський против Л.Нідерле” якогось таємничого Е.К. ... — див.: *Е.К. М.Грушевський против Л.Нідерле // Возрождение — Vozrojdenie — La Renaissance: Ежедн. газ. / Под ред. П.Струве. — Париж, 1925. — № 76. — 17 августа. — С. 3.*

с. 242 ...натомість він засвідчить тільки своє “пересвідчення” ... — тут і далі М.Грушевський цитує працю Л.Нідерле у власному перекладі українською мовою.

...аргумент ad hominem... — перехід на особистості, з лат. дослівно — аргумент, спрямований на людину.

с. 243 ...аз, многогрішний сепаратист, зарахований до “новіших руських учених” з моєю статтею в Записках тов[ариства] Шевченка... (с. 155) — упорядником виправлена помилка у позначенні номера сторінки (у першодруку було вказано с. 255), де Л.Нідерле у виносці пише: “Z povějších ruských historiků popírá M.Hruševskij...”.

Там же Л.Нідерле посилається не на одну статтю М.Грушевського, як вказує М.Грушевський, а на дві, причому одна з них — програмна. Див.: *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами племя хорватів? Реферат // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Т. XXXI–XXXII. — Кн. V–VI. — Львів, 1899. — II. Реферати. — С. 6 та *Грушевський М.* Спірні питання староруської етнографії // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 305–321.

с. 244 ...до недавно процитованих мною гадок іншого російського дослідника ак[адеміка] Ростовцева (“Україна”, 1925, [кн.] IV, с. 157) — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* [Рец. на] М.И.Ростовцев. Эллинизм и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во “Огни”, Петроград, 1918, VIII + 190 с.; M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia. Oxford: at the Clarendon Press, 1922, XVI + 160 с., 4°; M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie. “Revue des études slaves”, 1922, с. 5–18; М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. (Российская академия истории материальной культуры), 1925, VIII + 623 с. // *Україна.* — 1925. — Кн. 4. — С. 151–158. Дана рецензія опублікована у цій книзі на с. 223–232. Сторінці 157 із четвертої книги “України” за 1925 р., на яку посилається вчений, відповідає с. 231 цього видання.

...посилаючись на оцінку Спіцина в “Известиях” арх[еологической комиссии], [вып.] XV, с. 84 [і] д[алі]... — мова йде про роботу: *Спицын А.А.* Владимирские курганы (с 467 рис.) // Известия Императорской археологической комиссии. — Вып. 15. — СПб.: Типография Главного управления уделов, 1905. — С. 84–172.

...працю Уварова “Меряне и их быт по курганным раскопкам” 1871 [р.]... — див.: *Уваров А.С.* Меряне и их быт по курганным раскопкам. — М.: В Синодальной типографии, 1872. — 221 с.

...як дав свого часу Шафарик... — див. коментар до с. 186.

...в “Слов’янській етнографії” проф. Нідерле (“Slovanski Svět”)... — див.: *Niederle L.* Slovanski svet: Zemljepisna in statistična slika današnjega slovanstva. — V Ljubljani: Omladina, 1911. — 306 р.

с. 245 ...О.Шрадер після довголітньої праці над компендіумом індоєвропейських старинностей спорудив такий, дуже цінний словник реалій — очевидно, М.Грушевський має на увазі працю: *Schrader O.* Reallexikon der indogermanischen altertumskunde. Grundzüge einer kultur- und völkergeschichte Alteuropas: 2 T. — Strassburg, K.J.Trübner, 1901.

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrussland. Leipzig: Markert & Petters, 1923, 80 с. (Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, 3)

Перша публікація: *Україна.* — 1925. — Кн. 6. — С. 138–139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський.* Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17170. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “№ 367”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський.*

Подається за першодруком.

с. 246 ...як робить Ростовцев ("Эллиństwo", с. 32) — мова йде про роботу: *Ростовцев М.* Эллиństwo и иранство на юге России. Общий очерк. — Петроград: Изд-во "Огни", 1918. — VIII + 190 с.

...відновленої Мінсом — йдеться про працю: *Minns E.H.* Scythians and Greeks: a Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. — Cambridge: University Press, 1913. — 806 р.

А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности (Списки памятников). Выпуск I. Апокрифы ветхозаветные. Петроград: Издание Отделения русского языка и слов[есности] Рос[сийской] акад[емии] наук, 1921, VIII + 273 с., 4°

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 138. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія з авторськими правками темно-зеленим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17242. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі в центрі позначка чорнилом "375". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 248 ...він друкував в рр. 1909–1913 в "Известиях Отд[еления] рус[ского] яз[ыка]" Рос[ійської] академії... — у зазначеному виданні О.Яцимирський упродовж двох десятиліть друкував два цикли статей. Див.: *Яцимирский А.И.* Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 2. — СПб., 1897. — Кн. 2. — С. 356–360; Т. 3. — СПб., 1898. — Кн. 1. — С. 145–156; Т. 4. — СПб., 1899. — Кн. 2. — С. 423–475; Т. 5. — СПб., 1900. — Кн. 4. — С. 1237–1271; Т. 7. — СПб., 1902. — Кн. 1. — С. 95–136; Т. 11. — СПб., 1906. — Кн. 2. — С. 295–331; Т. 13. — СПб., 1908. — Кн. 2. — С. 149–231; Т. 16. — СПб., 1911. — Кн. 2. — С. 233–344; Т. 21. — СПб., 1916. — Кн. 1. — С. 192–261; Кн. 2. — С. 65–122; Т. 22. — Петроград, 1918. — Кн. 1. — С. 27–84; *Його ж.* Апокрифы и легенды. К истории апокрифов, легенд и ложных молитв в южнославянской письменности // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — Т. 14. — СПб., 1909. — Кн. 2. — С. 276–322; Кн. 3. — С. 103–159; Т. 15. — СПб., 1910. — Кн. 1. — С. 1–62.

Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce. 1925.
(**"Reformacja w Polsce", rocznik 1924, № 11–12, с. 160–202**)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 139. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17220. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч чорнилом позначка: "374 / Укр. 442". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Д.Заславський. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Киев: издательство “Сорабкоп”, 1924, 172 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 218–221. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 251 В сій книзі “України”, присвяченій Драгоманову... — Книга 2–3 часопису “Україна” за 1926 рік була присвячена “пам’яті Михайла Петровича Драгоманова”, як було зазначено на початку журналу. В часопису були опубліковані наступні статті: *Грушевський М.* Місія Драгоманова (с. 3–28; передрук.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 69–103); *Житецький І.* Останній виїзд М.П.Драгоманова за кордон (с. 26–37); *Олена Пчілка.* Спогади про Михайла Драгоманова (с. 28–64); *Бужинський М.* До гімназійних літ Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки) (с. 65–69); *Студинський К.* Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами (с. 70–75); *Возняк М.* Доповнення М.П.Драгоманова до його “Австро-руських споминів у відповідь рецензентові «Діла»” (с. 76–89); *Міжковський В.* Звільнення Драгоманова з Київського університету (с. 90–96); *Шамрай С.* Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М.П.Драгоманова (с. 97–99), Дві недруковані статті П.Л.Тучапського про Драгоманова: 1. Роля Драгоманова в суспільному русі Росії й України. 2. Національні погляди Драгоманова (с. 100–124); *Гермайзе О.* М.П.Драгоманов в українській історіографії (с. 125–145). У розділі “Критика, звіdomлення, обговорення” цієї ж книжки “України” М.Грушевський опублікував і свою рецензію на роботу Д.Заславського.

...Д.Заславського... — у 1924–1931 рр. М.Грушевський листувався із Д.Заславським. 18 листів вченого до публіциста та журналіста (з 1925 р. Д.Заславський працював у партійній пресі, спочатку у ленинградській “Красной газете”, “Ленинградской правде”, потім в “Известиях ЦИК” і, нарешті, з 1928 р. — в редколегії органу ЦК та МК ВКП(б) газеті “Правда”) зберігаються у Російському державному архіві літератури та мистецтва (Москва, РФ) в особовому фонді Д.Заславського (Ф. 2846. — Оп. 1. — Спр. 407). Як свідчить опис фонду, перший лист (від 7 січня 1924 р.) до Д.Заславського М.Грушевський написав ще з еміграції з Відня, останній (від 15 грудня 1931 р.) — під час свого “вимушеного заслання” з Москви.

Nationernas Bibliotek: Ukrainarna. Redaction M.Ehrenpreis och A.Jensen. Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1921, 131 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 2–3. — С. 221–222. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 255 В посмертній згадці про Альфреда Єнсена, що помер восени 1921 р. (“Україна”, 1924 р., [кн.] III, с. 182)... — йдеться про вміщену у розділі “Некрологи” коротку замітку М.Грушевського, написану на основі хронік Українського наукового товариства та Наукового товариства ім.Шевченка. Див. також коментар до с. 215.

...про сього старого нашого приятеля... — зберглося 20 листів А.Єнсена до М.Грушевського за 1909–1913 рр. (див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 466).

Найбільший розміром (третій) випуск присвячений євреям, інші — болгарам, полякам... — найбільший за обсягом був перший випуск, присвячений болгарам. Див.: Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [I]. Bulgarena. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1918. — VIII, 302 s.; Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [II]. Polackerna. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1918. — X, 256 s.; Nationernas bibliotek. Skildringar av folk och land. [III]. Judarna. — Stockholm: P.A.Norstedt & Söners Förlag, 1920. — VII, 288 s.

...чи продовжується бібліотека по смерті Енсена — не знаю — крім згаданих М.Грушевських чотирьох випусків, більше нічого у цій серії надрукованого не було.

**Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe
(“The Slavonic Review”, 1926, vol. V, № 13, June, с. 89–105)**

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 141–142. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17235. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 520”, в центрі олівцем — “IV.26”. На арк. 2 на звороті олівцем напис “Завер.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 257 *testimonium diligentiae* — з лат.: свідоцтво поважності.

...проф. Бурґу в його примітках до історії Гіббона... — найбільша та найвідоміша шеститомна праця британського історика Ед. Гіббона “Історія занепаду та загибелі Римської імперії” (*Gibbon Ed. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire: In 6 vol. — London, 1776–1789*) у 1896–1900 рр. була перевидана за редакцією ірландського вченого Дж. Бьюрі, який доповнив працю Ед. Гіббона примітками та супроводив вступною статтею, збільшивши таким чином обсяг “Історії” до семи томів. Див.: *Gibbon Ed. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. in 7 vol. with introduction, notes, appendices, and index by J.B.Bury. — London: Methuen, 1896–1900.*

Кілька слів про нього в моїй рецензії на “The Slavonic Review” в “Україні”, 1925 р., кн. IV — йдеться про рецензію: *Грушевський М.* [Рец. на:] *The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples, their History, Economics, Philology and Literature. 1924 (vol. II, № 6, March 1924, с. 465–672; vol. III, № 7, June 1924, с. VIII + 240; vol. III, № 8, December 1924, с. XV + 241–480) // Україна. — 1925. — Кн. 4. — С. 178–179.* Опублікована у даній книзі на с. 233–235.

с. 258 ...за історією рус[скої] літератури Пупіна! — мова йде про працю: *Пупин А.Н. История русской литературы: В 4 т. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1898–1899. — 512, 576, 548, 664 с.*

...старий курс Шуйського... — йдеться про працю: *Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane: 4 t. — Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1862–1866.*

...шкільний підручник Анатолія Левіцького... — див.: *Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych (podr. szkolny). — Kraków, 1884. — 334 s.* (перше видання, далі неодноразово перевидавалась).

Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання, 1873–1923.

Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича, IV і 335 с.

Том СXLI–СXLIII. Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського. У Львові, 1925, IV і 275 с.

Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925, ч. 67–68. Львів, 1926, 176 с.

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 155–159. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими та редакційними правками чорнилом і олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17240. — 8 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч напис "Укр. 516". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 260 ...С.Дністрянського про розвій поглядів на право і державу... — йдеться про статтю С.Дністрянського "Погляд на теорії права та держави" (с. 247–309).

...В.Старосольського про класифікацію державних форм — див. студію В.Старосольського "До питання про форми держави" (с. 311–335).

...О.Лотоцький — церковну уставу Володимира Вел[икого]... — див. роботу О.Лотоцького "Церковний устав князя Володимира Великого" (с. 7–44).

...Р.Кайндль — "волоське право" Галичини... — див. працю Р.Кайндля (R.Kaindl) "Jus Valachivum" (с. 1–5).

...І.Крип'якевич — організацію ради і генеральної старшини за Хмельницького... — див. роботу І.Крип'якевича "Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина)" (с. 67–81).

...акад. М.Василенко — "Суд і розправу в справах малоросійських" Ф.Чуйкевича — див. працю М.Василенка "Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття" (с. 105–130).

...історично-географічну студію М.Кордуби про західне пограниччя Галичини між Карпатами і долиниім Сяном... — мова йде про роботу М.Кордуби "Західне пограниччя Галицької держави між карпатами та долиниім Сяном (з картою)" (с. 159–245).

...Є.Сіцінського про вплив візантійсько-атонської архітектури в церковнім будівництві Поділля... — див. статтю Є.Сіцінського "Вплив візантійсько-атонської архітектури на будівництво мурованих церков на Поділля (з 10 стор. знімком)" (с. 45–65).

...Б.Барвінського про оден гербовий знак, що він уважає з Дмитрашків... — див. роботу Б.Барвінського "Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики" (с. 83–103).

...І.Борщака про арешт Войнаровського в Гамбургу в 1716 р. — див. статтю І.Борщака "Арешт Войнаровського (Із серії «Європа й Україна»)" (с. 131–157).

...статтю акад. Стефана Смаль-Стоцького про становище української мови в родині слов'янських мов... — див. роботу С.Смаль-Стоцького "Розвиток поглядів на сем'ю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення" (це була шоста стаття збірника, с. 1–42).

...Ів.Панкевича про останки аориста в закарпатських говорах... — див. роботу І.Панкевича "Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах" (дев'ята стаття, с. 1–5).

...нефортунний виступ д-ра Р.Смаль-Стоцького і опублікування його листа до міністра Ст. Грабського... — влітку 1924 р. Р.Смаль-Стоцький погодився очолити

комісію зі створення українського університету у Польщі. Як прихильник політики “порозуміння з поляками” у грудні 1924 р. він передав міністру освіти Польщі Ст. Грабському лист голови Наукового товариства ім. Шевченка К. Студинського, де йшлося про лояльність українських вчених до польської держави. В умовах, коли вступили в дію так звані мовні закони Грабського, що передбачали двомовність українського шкільництва Галичини і Волині, такий лист викликав обурення української громадськості. Голова НТШ К. Студинський зрікся самого факту лояльності щодо польської влади; Р. Смаль-Стоцький взяв усю вину на себе та визнав, що подав листа як приватна особа. Це призвело до бойкоту Р. Смаль-Стоцького; внаслідок цього комісія, що працювала над створенням українського університету, роботу не завершила.

с. 260–261 *...Євг. Тимченка про речівниковий локатив...* — див. статтю Є. Тимченка “Льокатив речівниковий в українській мові” (восьма стаття, с. 1–17).

с. 261 *...Ол. Колесси про ужгородський “Полустав” як пам’ятку української мови XIV стол. ...* — див. роботу О. Колесси “Ужгородський «Полустав» у пергаментовій рукописі XIV в.” (сьома стаття, с. 1–59).

...Ів. Зілинського про класифікацію укр[аїнських] говорів — див. працю І. Зілинського “До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів” (17-та стаття, с. 1–19).

...розвідки акад. Ю. Полівки про казку про 12 місяців... — див. роботу: Ю. Полівки (Jeří Polívka) “Slovenská pohádka o dvanácti měsíčkách a její paralely” (друга стаття, с. 1–24).

...Іл. Свенціцького про колядний репертуар... — див. статтю І. Свенціцького “Образ міжнародного походу колядної словесності” (15-та стаття, с. 1–10).

...акад. В. Перетца про думу про Олексія Поповича — див. статтю В. Перетца “Ще раз дума про Олексія Поповича” (11-та стаття, с. 1–6).

...книжної літератури займаються: “Розділ з «Нестора»” проф. А. Брюкнера, “Розмова м[аг]істра з смертю” Я. Лося, “Антиграфе» М. Смотрицького” ак[адеміка] К. Студинського, “Сковорода на тлі сучасності” акад. С. Єфремова — йдеться про статті А. Брюкнера (A. Brückner) “Rozdział z «Nestora»” (третьа стаття, с. 1–15); Я. Лося (Jan Łoś) “Na marginesie «Rozmowy mistrza ze śmiercią»” (п’ята стаття, с. 1–14); К. Студинського “«Антиграфі» полемичний твір Максима (Мелетія) Смотрицького з 1608 р.” (10-та стаття, с. 1–40); С. Єфремова “Сковорода на тлі сучасності” (13-та стаття, с. 1–10).

...статтю проф. Бодуена де Куртене про окремішність України... — див. працю Бодуена де Куртене (Baudoin de Courtenay) “Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności «Ukrainy» pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym” (перша стаття, с. 1–19).

...моя статейка про впливи чеського національного руху XIV–XV в. на українське життя (розділ з невиданого V т. “Історії укр[аїнської] літератури”)... — йдеться про роботу М. Грушевського “Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українським житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезидерат” (четверта стаття, с. 1–13; передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 58–68).

...статті Ів. Огієнка про початок унівського друкарства, І. Брика про ролю Й. Добровського в українознавстві і Ол. Барвінського про заснування катедри історії України в Львівському університеті — мова йде про розвідки І. Огієнка “Початок друкарства в Уневі” (12-та стаття, с. 1–20); І. Брика “Йосиф Добровський і українознавство” (14-та стаття, с. 1–35) та О. Барвінського “Заснування кафедри історії України в Львівському університеті” (16-та стаття, с. 1–18).

с. 262 *...його студії про “Благовіщенську містерію” (1907) і “Похоронні голосіння” (1910)...* — маються на увазі роботи: Свенціцький І. “«Архагелови вешання Марії» і

благовіщенська містерія (Проба історії літературної теми) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Т. LXXVI. — Львів, 1907. — С. 5–38; Т. LXXVII. — Львів, 1907. — С. 35–76; *Свенціцький І.* Похоронні голосія // Етнографічний збірник. — Т. XXXI–XXXII. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1912. — С. 1–129.

с. 263 ...в праці про полемічне письменство 1608 р. (в 104 т. “Записок Наук[ового] товариства ім.Шевченка”) — мова йде про студію: *Студинський К.* Полемічне письменство в р. 1608. // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. — Т. CIV. — Львів, 1911. — Кн. 4. — С. 5–37.

М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур. (Русские памятники письменности на юге славянства). (Известия Отд[еления] рус[ского] языка Российской академии наук, 1921, т. XXVI, 1923, с. 143–206)

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 5. — С. 164–165. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II. Ленинград: Гос[ударственное] изд[ательство], 1924, 371 і 366 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 126–127. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15209. — 5 арк.). На арк. 1 ліворуч угорі навскіс напис чорнилом “Надр. Перв. Гром.”, внизу олівцем напис “1–2–1926”. В центрі напис чорнилом “Укр. 477”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 268 ...в книзі К.Грушевської “З примітивної культури” — мова йде про книгу: *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді / З передмовою акад. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1924. — 224 с.

V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen. (F.F.Communications № 43). Helsinki: Suomalainen Tiedakatemia, 1922, 408 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 1–2. — С. 134–136. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15207. — 5 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 271 ...першим томом праці Нідерле *“Život Slovanů”* ... — йдеться про серію *“Život starých Slovanů”*, що була другою частиною багатотомного видання *“Slovanské starožitnosti”*, яке Л.Нідерле видавав з 1902 р. Див.: Niederle L. *Slovanské starožitnosti: Oddíl kulturní. Život starých Slovanů: 1 Od.* — V Praze: Nakladem Bursika & Kohouta, 1911.

с. 271—272 ...працею Гальковського *“Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси”* (2 т., 1913—1916 р.) — див.: Гальковский Н.М. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси: В 2 т.* — Т. 1. — Харьков: Епархиальная типография, 1916. — IV, 376 с.; Т. 2: *Древнерусские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народе.* — М.: Печатня А.И.Снегиревой, 1913. — II, 4, 308 с.

Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый. Ленинград, 1926, II + 157 + 3 с., 4°

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 3. — С. 196—198. Підпис у кінці рецензії: Михайло Грушевський. Дата не зазначена.

Машинопис з численними правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15210. — 4 арк.). На арк. 1 написи вгорі олівцем: “IX. К.Груш.”, “VII”, “К.Груш.”. На арк. 4 на звороті напис олівцем “Первісне Громадянство”. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

с. 274 ...Ф.К. — тут і далі М.Грушевський вживає ці ініціали на означення Федора Кіндратовича Вовка.

...в виданні *“Украинский народ в прошлом и настоящем”* (т. II, с. 455) — йдеться про роботу: Волков Ф. *Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т.* — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455—647.

Louis Eisenmann. *The Imperial Idea in the History of Europe.* (“The Slavonic Review”, 1926, № 14, с. 242—253)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 196—197. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинописна копія з авторськими правками чорним чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17181. — 3 арк.). На арк. 1 позначка вгорі ліворуч чорнилом “Укр. 681”. На арк. 3 на звороті олівцем напис “Україна № 1—2” та підрахунки в стовпчик (160 + 16/176 + 8/184). Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський.

Подається за першодруком.

Jan Łoś. *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych).* Wydanie drugie, poprawione. Lwów — Warszawa — Kraków (wyd. zakładu nar. im. Ossolińskich), 1922, XVI i 544 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 198—200. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом та редакційними позначками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17202. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначки фіолетовим чорнилом “У” та “786”, на арк. 3 на звороті олівцем написи: “Запис”, “Укр”, “Грушевський”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 279 ...в 1887 р. випустив вроцлавський полоніст проф. Нерінг — йдеться про роботу: *Nehring W. Altpolnische Sprachdenkmäler: systematische Übersicht, Würdigung und Texte; ein Beitrag zur slavischen Philologie.* — Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1886. — 324 s.

...Мальковського “Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego”, Warszawa, 1872... — див.: *Małkowski K. Przegląd najdawniejszych pomników języka polskiego.* — Warszawa: Drukiem Józefa Ungra, 1872. — 191 s.

Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves? (“Le Monde Slave”, Revue mensuelle, 1926, décembre, с. 411–431)

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 172–174. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок (арк. 1–4) та машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом (арк. 5–8) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17201. — 4 + 4 арк.). На арк. 1 та арк. 5 вгорі ліворуч позначки фіолетовим чорнилом “Укр. 856”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Одразу за цією рецензією М.Грушевський підготував більшу студію (написана 1 травня 1927 р., але опублікована лише у 1930 р.), де також аналізував дану статтю В.Ледніцького. Див.: *Грушевський М. Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат? // Sveslavenski zbornik: spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga kraljestva.* — Zagreb: Zajednica Slavenskih Društava, 1930. — S. 90–97. Передруковано: *Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 238–243.*

с. 281 *profession de foi* — з фр.: символ віри.

juxtaposition — з фр.: зіставлення.

commune patrimoine — з фр.: спільна спадщина.

P.P.Panaitescu. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogiła archevêque de Kiev dans le principautés roumaines. Extrait des “Mélanges de l'École Roumaine en France” (V. 1926), Paris, 1926, 98 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 191–192. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф із правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17218. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “Укр. 869”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом та виконана на іншій друкарській машинці машинописна копія з редакційними правками олівцем зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17219. — 3 + 3 арк., пагінація

окрема). На машинопису на арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 869”, праворуч чорним чорнилом позначка “Справив. МГ”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На арк. 1 машинописної копії вгорі позначка чорнилом “Укр. 869” та позначка олівцем “Друк”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 285 “Вони не студіювалися досі в загальних рамках експансії тої праці, що була довершена в Києві” — тут і далі М.Грушевський цитує П.Панаїтеску у власному перекладі українською мовою.

с. 286 Два роки тому я говорив на сторінках “України” про необхідність катедри українознавства в Парижі... — вчений відсилає до своєї статті: *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // *Україна*. — 1925. — Кн. 5. — С. 3–13. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 19–31.

Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди. Софія, 1925, IV і 338 с.

Перша публікація: *Україна*. — 1927. — Кн. 5. — С. 154–155. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17224. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка “Укр. 843”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 287 ...від студій над релігійним життям Болгарії XIV в. (тема його студентської дисертації 1898 р.)... — йдеться про роботу: *Радченко К.Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. — К., 1898. — 344 + VII с.

...опублікував кілька невеликих студій на сю тему... — йдеться, зокрема, про праці: *Радченко К.Ф.* К истории философско-религиозного движения в Византии и Болгарии XIV в. // Научно-литературный сборник Галицко-русской митрополии. — Т. II. — Вып. 1. — Львов, 1902; *Його ж.* Малоизвестное сочинение Евфимия Зигабена, трактующее о богомилах. — Нежин, 1902; *Його ж.* Замечания относительно отдельных мест книги Иоанна Богослова // Сборник по славяноведению / Под ред. В.И.Ламанского. — Вып. 1. — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1904. — С. 64–71; *Його ж.* Этюды по богомилству. К вопросу об отношении апокрифов к богомилству // Изборник Киевский. — К., 1904. — С. 29–38; *Його ж.* Этюды по богомилству. Видение пророка Исаи в пересказах катаров-богомиллов // Сборник статей по литературе и истории в честь Н.П.Дашкевича. — К., 1906. — С. 229–234; *Його ж.* Этюды по богомилству: Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомилству // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1910. — Т. XV. — Кн. 1. — С. 73–131.

Arturo Cronia. II. Bogomilismo. (“L’Europa Orientale”, 1926, [No.] XII, с. 606–630)

Перша публікація: *Україна*. — 1927. — Кн. 5. — С. 155–156. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17230. — 1 арк.). На звороті олівцем напис “Укр. 5 кн.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 289 ...новіший історії болгарської літератури М.Вейнгарта... — мова йде про роботу: *Weingart M. Počátky bogomilství, prvního opраevného hnutí u Slovanů // Slovanský Přehled. — Praha. — 1914. — Ročník XVI. — P. 6–19.*

Упорядником виправлена друкарська помилка у написанні імені М.Вейнгарта (було М.Вейнгартена).

...історії хорватської літератури Броза... — йдеться про видання: *Broz I. Crtica iz hrvatske književnosti: 2 vol. — Zagreb: “Matice Hrvatske”, 1886–1888.*

...начерку сербо-хорватського письменства Боснії й Герцеговини Прохаски... — мова йде про роботу: *Prohaska D. Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina. — Zagabria, 1911. — VII, 202 p.*

...поруч старих праць Рачкого, Петрановича... — йдеться, зокрема, про роботи: *Rački F. Bogomili i Patereni // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. — 1869. — Knj. 7. — S. 84–179; Knj. 8. — S. 121–187; 1870. — Knj. 10. — S. 160–263; Петрановић Б. Богомили. Црква босанська и крстьяни. Историчка расправа. — У Задру: Печатня Демарки-Ружіер, 1867. — 181 с.*

...писань Євтимія і Козьми... — див.: *Euthymius Zigabenus. Narratio de bogomilis / ed. J.K.L.Gieseler. — Göttingen, 1841. — 63 p.; Presvitera Kozme Slovo o bogomilih i ereticih // Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. — Kn. IV. — V Zagrebu, 1857. — S. 69–81; Козьма Пресвитер. Беседы на новоявившуюся ересь Богумилову // Православный собеседник. — Казань, 1864. — Ч. 1–2.*

Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології. Прага. Український громадський видавничий фонд, б. р. (1927), 356 с.

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 6. — С. 166–167. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 290 *Le traineau dans les rites funéraires* — ця робота вперше була надрукована у виданні: *Volkov Th. Le traineau dans les rites funéraires de l'Ukraine // Revue des Traditions Populaires. — Paris, 1896. — T. XI. — P. 209–228.*

...дві студії, надруковані в збірнику “Украинский народ в прошлом и настоящем”... — йдеться про публікації: *Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 427–454; Його ж. Этнографические особенности украинского народа // Там само. — С. 455–647.*

с. 291 ...мало приступна в обох своїх виданнях: болгарському і французькому... — дана робота Ф.Вовка вийшла спочатку болгарською мовою, а потім вже з'явилась у французькому журналі. Див.: *Волков Ф.К. Свадбарскитъ обреди на славянскитъ народи // Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. — София, 1890. — Кн. III. — С. 137–178; 1891. — Кн. IV. — С. 194–230; Кн. V. — С. 204–232; 1892. — Кн. VIII. — С. 216–256; 1894. — Кн. XI. — С. 472–510; Volkov Th. Rites*

et usages nuptiaux en Ukraine // L'Anthropologie. — Paris, 1891. — Т. 2. — Р. 160–184; 408–437; 537–587; 1892. — Т. 3. — Р. 541–588.

...видавці не порівняли двох попередніх видань: французького і болгарського... — цю роботу проробив один із учнів М.Грушевського, тодішній аспірант Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН В.Денисенко. Детальніше про обидві редакції статті Ф.Вовка див.: *Денисенко В.С. “Шлюбний ритуал та обряди на Україні”* Хв.К.Вовка у першій — болгарській і другій — французькій редакції: З приводу десятиліття смерти вченого // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленню. — 1928. — Вип. 2–3. — С. 143–161.

**Записки Київського інституту народної освіти.
Т. I, Київ, 1926, 146 с., Т. II, 1927, 216 с.**

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 1. — С. 161–162. Підпис у кінці рецензії: *Іх колишній співробітник Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17185. — 2 арк.). На першому аркуші позначка вгорі чорнилом “Укр. 1003”. Підпис у кінці рецензії: *Іх колишній співробітник Михайло Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 292 КІНО — традиційне скорочення назви Київського інституту народної освіти.

**Ю.Д.Брудкус. Письмо хазарского еврея от X века. Новые материалы
по истории Южной России времен Игоря. Берлин, 1924, 46 [с.]**

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 2. — С. 133. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорним чорнилом із правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17225. — 1 арк.). На звороті підпис “Вповажаному П.Я.Сокіркові”. На арк. 1 вгорі позначка чорнилом “Укр. 1006”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 294 ...присвятив сьому цікавому документові спеціальну статейку — надруковану в “Україні”, 1914, кн. IV... — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Новий хазарський текст про війни Олега // Україна. — К., 1914. — Кн. 4. — С. 5–10; надруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 135–139.

...сидів тоді у в'язниці — коли почалася Перша світова війна, М.Грушевський перебував на відпочинку у с. Криворівня у Карпатах. Для повернення до Києва йому довелось виїжджати через Австро-Угорщину та Румунію, що тоді була нейтральною державою. Однак невдовзі по приїзду у листопаді 1914 р. його було арештовано за звинуваченням в австрофілістві та “мазепинстві”, через три місяці ув'язнення у лютому 1915 р. він був висланий до Симбірська.

Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения.
(Spisy filosoficke fakulty university v Bratislavě). Братислава, 1922, 101 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 2. — С. 133—134. Підпис у кінці рецензії: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорним чорнилом з авторськими правками та вставками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17227. — 2 арк.). Написаний на звороті використаних аркушів. На арк. 1 вгорі в центрі позначка “Укр. 1007”, на звороті перекреслений початок листа М.Грушевського: “Я все збирався приїхати до Вас, шановний Павло Якович, та от то дороги не було, то я тепер не здоров. Завтра в понеділок я буду дома, а найзручніший для мене час був би перед 11-ю годиною (нікого у мене не буде). З щирим привітом, М.Грушевський”. Арк. 2 — розгорнутий конверт, на якому на арк. 2-зв. синім чорнилом позначено адресу: “До Історичної секції УАН / № 6 / Центр. Архів давних актів у Києві / вул. Короленка № 58”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur.
Zweite, verbesserte Auflage — Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut
an der Universität Berlin herausgegeben von Robert Gragger. Erste Reihe, I, 1923,
Berlin: W. de Gruyter, 50 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 135—136. Підпис у кінці рецензії: *Мих. Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф фіолетовим чорнилом на обох боках аркуша із правками та вставкою (на арк. 1-зв.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17229. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка “Укр. 1100”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 298 аподиктично — безумовно, достовірно, без сумнівів.

Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě.
Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII—XV.
V Bratislavě, 1924, 148 с. і мапа

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 136—137. Підпис у кінці рецензії: *Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф фіолетовим чорнилом із правками на обох боках аркуша зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17228. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорним чорнилом “Укр. 1101”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 299 ...спільно з одним із спеціалістів, видати повнішу збірку сих документальних звісток до кінця XV в. (див. с. 582 другого вид[ання] II тому) — так напівзавуальовано М.Грушевський вказує на свого учня С.Томашівського. У згаданому виданні вчений писав: “В першому виданні моєї Історії я подав був в примітках реєстри з документів до території Угорської Русі. Замість доповнити їх і розширити, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в., задумую видати осібно,

спільно з д[окто]ром Томашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами звернувся до її історії (результатами його занять Угорською Руссю мав я спромогу покористуватися при сім, другім виданню книги)". Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. II: XI—XIII вік. — Вид. друге, розширене. — Львів, 1905. — С. 582.

Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. ("Slované. Kulturní obraz slovanského světa", díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134—136. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф на лінованому папері з правками (на арк. 1 та 3 — письмо на обох боках аркуша) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17180. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі позначка чорнилом "Укр. 1163". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 301 ...супроти аргументів contra молодого польського славіста В.Ледніцького ("Укр[аїна]", 1927, [кн.] III, с. 172) — М.Грушевський відсилає до своєї роботи: *Грушевський М.* [Рец. на:] Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves? ("Le Monde Slave", Revue mensuelle, 1926, décembre, с. 411—431) // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 172—174. Передруковано в цій книзі на с. 281—284.

...читаємо в його проспекті... — тут і далі М.Грушевський наводить цитати у власному перекладі українською мовою.

с. 302 ...його публікації 1911—1912 рр.: "O historii Slovanstva jako celku" і курс: "Historický vývoj Slovanstva" — йдеться про роботи: *Bidlo J.* O historii Slovanstva jako celku // Český časopis historický. — Praha: Historický klub, 1911. — Roč. 17. — S. 143—151; *Його ж.* Historický vývoj Slovanstva // Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti. — V Praze: Nákl. J.Laichtera, 1912. — S. 3—131.

Histoire et historiens depuis cinquante ans. (Bibliothèque de la Revue Historique). Paris, F.Alcan, I—II, 1927 і 1928, XVIII і 758 с.

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 165—166. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17226. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі позначки чорним чорнилом: "1269" та "Укр. № 5", олівцем — "М" та "IV". Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 304 Allemagne—Yougoslavie — з фр.: Німеччина—Югославія.

Les historiens russes et l'histoire nationale — з фр.: Російські історики та національна історія.

Les historiens universels et l'histoire étrangère — з фр.: Універсальні історики та зарубіжна історія.

répertoires — з фр.: каталоги.

histoire nationale — з фр.: національна історія.

desiderata — з лат.: бажане.

с. 305 historien de la Russie — з фр.: історик Росії.

Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие. (Материалы для истории Закарпатской Руси, [т.] VIII). Прага, 1923, 123 с. (відб[итка] з “Věstniku [královské] čes[ké] spol[ěčnosti] nauk”, 1921–1922)

Перша публікація: Україна. — 1929. — Січень—Лютий. — С. 99. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками чорним чорнилом і простим олівцем (арк. 1) та машинописна копія без правок, за винятком переписаного від руки (вірогідно, друкарською) назви чеського часопису (арк. 2) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17214. — 2 арк.). На машинопису на арк. 1 підпис у кінці рецензії: спочатку надруковано: *М.Грушевський*, потім чорнилом рукою М.Грушевського переправлено на *Акад. Михайло Грушевський*, потім слова *Акад.* та *Михайло* закреслено. Ліворуч на полі позначка “Україна, кн. I, рецензії, № 4”, вгорі ліворуч позначка “Укр. 1154”, вгорі праворуч — “Укр. VI”. На звороті олівцем написано: “Україна 6”. На машинописній копії (арк. 2) вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр. 1154”.

Подається за першодруком.

с. 306 ...видав проф. Ол.А.Петров перед війною, в 91 т. “Сборника” Петерб[урзької] академії (окремо як вип. VII його “Матеріалів”) — М.Грушевський помилився: праця О.Петрова була видана не перед війною, а після неї, вона складала останній, 97-й том “Сборника Отделения русского языка и словесности Академии наук”. Див.: Поучение на Евангелие по Няговскому списку 1758 г.: [Тексты] // *Петров А.А.* Материалы для истории Угорской Руси. — Т. VII: Памятники церковно-религиозной жизни угор-руссов XVI—XVII вв. // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. — Т. XCVII. — № 2. — Петроград, 1921. — С. 1–226.

Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. V Praze, A.Bečková, 1928, 15 i 512 с.

Перша публікація: Україна. — 1929. — Березень—Квітень. — С. 166–168. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17187. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначки олівцем рукою М.Грушевського: “До II кн. України, під кінець”. У центрі позначка чорнилом “Укр. 1451”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 307 ...з таких статей: моєї про об’єднання східного слов’янства і плани експансії на Балканах в рр. 1654–1657 (с. 340–345)... — йдеться про студію М.Грушевського “Об’єднання східного слов’янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках”, що вперше була опублікована чеською мовою. Див.: *Hruševs’kyj M.* Sjedenocení východního slovanstva a expanzivní plány na Balkáně v letech 1654–1655 // *Z dějin Východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám / Uspořádalí Miloš Weingart, Josef Dobiaš, Milada Paulová.* — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 340–345; Résumé: S. 481–482. Переклад статті українською мовою опублікований: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. —

Т. 10. — Кн. 1. — С. 351–355; там же на с. 490–494 передрукований оригінал статті чеською мовою та резюме французькою мовою.

...*Яна Рипки “З листування Високої Порти з Богданом Хмельницьким” (с. 346–351, з далеко довшим німецьким резюме, а властиво додатком на с. 482–498), Д. Дорошенка “«Annales» Шерера і їх місце в укр[аїнській] історіографії”, Л. Айзенмана “Незвісний документ з р. 1855”, Ю. Горака “Мартин Пушкар”, роман чеського письменника Бенеша-Тржебізького, Фр. Тішого “Подробиці з літературного життя Підкарпатської Русі”* — йдеться про статті: Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 346–350; Dorošenko D. Schererovy “Annales de la Petite Russie” a jejich místo v ukrajinské historiografii // Ibid. — S. 351–258; Eisenmann L. Neznámý document o Ukrajině roku 1855 // Ibid. — S. 359–362; Horák J. V Beneše-Třebízského “Martin Puškar” // Ibid. — S. 363–371; Tichý F. Drobné příspěvky k studiu literární kultury Podkarpatské Rusi // Ibid. — S. 372–235.

З цих статей особливий інтерес має студія Я. Рипки, до котрої я хотів би повернутися іншим разом — М. Грушевський присвятив даній роботі окрему статтю. Див.: Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. Липень–Серпень. — С. 3–7. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 418–422.

...на особі *“Івана Бережанина”, автора першої студії про підкарпатську українську мову (1829), і доводить, що се, мабуть, був псевдонім звісного Михайла Лучкая* — йдеться про рукопис за підписом Івана Бережанина “Вообще о различии славянских наречий, собственно же о мало й карпато или угро-русских”. Питання про те, хто заховався під псевдонімом “Іван Бережанин”, доволі активно обговорювалось у той час. (Див., напр.: Гаджега В. Іоан Фогарашій (1786–1834) // Підкарпатська Русь. — Ужгород, 1928. — Рочник 5. — Ч. 10. — С. 207–224; Панькевич І. Хто був Іван Бережанин — Михайло Лучкай чи Іван Фогарашій // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. — Ужгород, 1932. — Р. VII–VIII. — С. 168–188). Нині вважають, що це був один із псевдонімів мовознавця, історика та громадського діяча І. Фогарашія (1786–1834).

...інформаційній замітці *Яна Новака про “Федерацію історичних товариств Східної Європи”*... — див.: Novák J. Federace historických společností východní Evropy // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. — V Praze: Anna Bečková, 1928. — S. 441–450.

Редакції “України” обіцяна спеціальна замітка про сю записку — на замовлення М. Грушевського допис про статтю Л. Айзенмана подав науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН С. Шамрай, що спеціально досліджував Київську Козаччину (у лютому 1928 р. молодий історик захистив промоційну працю на тему “Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині”). Див.: Шамрай С. До історії Київської Козаччини 1855 р. // Україна. — 1929. — Липень–Серпень. — С. 82–87.

с. 308 ...*звідомлення проф. Кордуби (“Україна”, 1927, кн. 5)*... — див.: Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 196–199.

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа”.

Редакційна комісія: М.Шарлемань, проф. Д.Белінг, П.Кулиниченко та К.Діхтяр. Т. I, 1928 р., Київ, 124 с. і 8 табл. (вид. Досвідного відділу Нар[одного] ком[ісаріату] зем[ельних] справ)

Перша публікація: Україна. — 1929. — Липень—Серпень. — С. 162—163. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17222. — 2 арк.). На арк. 1 позначки фіолетовим чорнилом вгорі ліворуч “Укр. 1483”, у центрі — “Україна, кн. 3, рецензії, № 19”, праворуч — “Чит. Й.Гилонова” (? , прізвище відчитується погано). Аркуші пронумеровані вгорі простим олівцем — 85 та 86. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Frank Wollman. Slovesnost Slovanů. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl II), Praha: Věsmír, 1928, 264 с.

Перша публікація: Україна. — 1929. — Грудень. — С. 133—134. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17231. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі в центрі позначки чорнилом: “Україна кн. 6 рец.” та “Укр. 1725”.

Подається за першодруком.

с. 311 “Україна”, 1928, кн. IV, с. 134 — йдеться про працю: *Грушевський М.* [Рец. на:] Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с. // Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134—136. Передруковано в даній книзі на с. 301—303.

Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918).

(Українська бібліографія, вип. 3 — Всеукр[аїнська] ак[адемія] н[аук], Бібліогр[афічна] комісія), у Києві, 1929, 79 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 2. — С. 140. Підпис у кінці рецензії: *Михайло Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 312 ...уміщена в нашій органі, 1926, [кн.] III, с. 196—197... — йдеться про рецензійний огляд, написаний М.Грушевським, та надрукований в органі Культурно-історичної комісії ВУАН “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. Див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Этнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый. Ленинград, 1926, II + 157 + 3 с., 4° // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1926. — Вип. 3. — С. 196—198. Передруковано в цій книзі на с. 274—276.

...пророблено нашим співробітником В.С.Денисенком дотично праці Ф.К[індра-товича] про весільний обряд (див. "Перв[існе] гром[адянство]", 1928, вип. 2–3)... — див. коментар до с. 291.

Східнослов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги:
"Russische (Ostslawische) Volkskunde" von Dmitrij Zelenin

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 3. — С. 3–13. Підпис на початку рецензійного огляду: Михайло Грушевський. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 313 *...молодечої праці: "Русская соха, ее история и виды. Очерк из истории русской земледельческой культуры", 1908)* — див.: Зеленин Д. Русская соха, ее история и виды: Очерк из истории русской земледельческой культуры. — Вятка: Вятская губернская статистическая комиссия, 1908. — 189, III с.

с. 314 *...його праці: "Славянская мифология — Умершие неестественною смертью и русалки. Древнерусский культ заложных покойников. Обычай греть покойников. Обыденные полотенца"...* — йдеться про роботи: Зеленин Д. Очерки русской мифологии. Вип. 1. Умершие неестественной смертью и русалки. — Петроград: Типография А.В.Орлова, 1916. — 16, 312 с.; Його ж. Древнерусский языческий культ "заложных" покойников. — Петроград: Типография Императорской академии наук, 1917; Його ж. Народный обычай "греть покойников". — Харьков: Типография "Печатное дело", 1909. — 16 с.; Його ж. "Обыденные" полотенца и обыденные храмы (Русские народные обычаи). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1911. — 20 с.

с. 317 *...поставив в 1840-х рр. Костомаров в своїй етнографічній дисертації...* — йдеться про другу дисертацію М.Костомарова під назвою "Об историческом значении русской народной поэзии", що була надрукована у Харкові у 1843 р. Наступного року М.Костомаров захистив її як магістерську дисертацію. Детальніше про це див. у статті: Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1930. — С. VII–XXIV. Передруковано: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 377–398.

Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva. Hospodářské využití. (Відбитка з "Věstniku král[ovské] české společnosti nauk", třída II, ročník 1927). Praha, 1927, 125 с.

Перша публікація: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. — К., 1929. — Вип. 3. — С. 157–158. Підпис у кінці рецензії: М.Грушевський. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

Václav Novotný. Českou minulostí. Praha: Jan Laichter, 1929, 292 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Січень—Лютий. — С. 189. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17221. — 1 арк.). Назва збірника вписана коричневим чорнилом, що розтеклось по паперу. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrďý.

Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva.

(“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl III), 1929, Praha: Věsmír, 310 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Березень—Квітень. — С. 180—181. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Подається за першодруком.

с. 327 ...були обговорені в “Україні”, 1928, кн. 4, і 1929, кн. 7 — йдеться про рецензійні огляди, зроблені М.Грушевським. Див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl I). Věsmír, naklad, spol. v Praze, 1928, 296 с. // Україна. — 1928. — Кн. 4. — С. 134—136 (передруковано в цій книзі на с. 301—303) та *Грушевський М.* [Рец. на:] Frank Wollman. Slovesnost Slovanů. (“Slované. Kulturní obraz slovanského světa”, díl II), Praha: Věsmír, 1928, 264 с. // Україна. — 1929. — Грудень. — С. 133—134 (передруковано в цій книзі на с. 311). Щодо другої рецензії, то М.Грушевський не помилился із позначенням книги “України” — справді, у 1929 р. груднева книжка часопису була сьомою, бо впродовж року вийшло 5 подвоєних книжок (за січень—лютий, березень—квітень, травень—червень, липень—серпень та жовтень—листопад), окремими були лише книжки за вересень та грудень.

А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. (“Известия Академии наук СССР, Отд[ел] гуманитар[ных] наук”, 1930, № 2, с. 87—112)

Перша публікація: Україна. — 1930. — Травень—Червень. — С. 173—174. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорнилом із кількома незначними правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17177. — Арк. 2—2-зв.). На арк. 2 вгорі позначка чорнилом “Укр. 1846”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17213. — 2 арк.). На арк. 1 вгорі праворуч позначка “Укр. 1846”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

с. 329 ...на матеріалі “Альбома к материалам для истории византийской и русской сфрагистики” акад[еміка] Ліхачова — очевидно, йдеться про “Сфрагистический альбом” (83 аркушів ілюстрацій), що М.Грушевський вважав додатком до праці

М.Ліхачова (Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Вып. 1. — Ленинград, 1928. — 175 с., 81 ил.).

В статті “О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей”, надр[укований] в скороченні в “Археол[огических] изв[естиях] и зам[етках]” 1894 [р.]... — див.: Сорокин П.М. О загадочных изображениях на монетах Владимира св. и его сыновей // Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским археологическим обществом. — 1894. — № 10. — С. 304–309.

Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. (Schriften der Philosophischen Fakultät der Deutschen Universität, in Prag). Brünn—Prag—Leipzig—Wien: Verlag R.M.Rohrer, 1930, 239 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Травень—Червень. — С. 181–182. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Автограф чорнилом із правками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17177. — Арк. 1—1-зв.). На арк. 1 червоним чорнилом позначка вгорі “Укр. 1803”, праворуч рукою М.Грушевського позначено: “Трав.—Черв. III”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867. Věsmír, Praha, 1929, 367 с.

Перша публікація: Україна. — 1930. — Липень—Серпень. — С. 173. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. Дата не зазначена.

Машинопис з авторськими правками олівцем, наведеними синім чорнилом редактором Завадовичем, та редакційними помітками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17241. — 1 арк.). На арк. 1 вгорі позначки (зліва направо): “До кн. 1930 III” (олівцем, рукою М.Грушевського), “Укр. / кн. 4” (олівцем), “з. 9273” (фіолетовим чорнилом), “Читав Завадович” (синім чорнилом), “Укр. 1804” (червоним олівцем). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Подається за першодруком.

Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. (Записки Київського інституту народної освіти, 1928, кн. III, 1928, с. 106–196 і окремою книжкою)

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 2913. — 2 арк.). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за машинописною копією.

Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки). Харків, Д.В.У., 1929, 569 с., ціна 7 карб.

Машинопис з авторськими правками червоним та простим олівцями (більшість правок наведені синім чорнилом) та редакційними позначками і несправлена машинописна

копія зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15131—15132. — 8 + 8 арк., окрема пагінація). На арк. 1 машинопису автором вгорі простим олівцем дописано “М.Грушевський” та позначено “Справлено. М.Г.”. Праворуч вгорі позначка чорнилом “№ 1996”. Усі аркуші пронумеровані червоним олівцем — від “158” до “165”. Прізвище автора, що спочатку було надруковано в кінці статті (*М.Грушевський*), закреслено. На звороті останнього аркуша (арк. 8) М.Грушевським чорнилом дописано: “т. Глядківському. Оригінал, що у Вас бракує”. Внизу дописки чорнилом іншим почерком “Короленка 35”.

На неправленій машинописній копії (од. зб. 15132) на арк. 1 позначки: “друк в І—930 р.” (олівцем) та “№ 1996” (чорнилом).

Публікується вперше за правленим машинописом.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. І часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект І випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15144. — Арк. 1.

с. 337 ...з якого-небудь німецького *Reallexikon*-у... — йдеться про серії енциклопедичних німецьких видань з різних галузей знань.

с. 339 ...в “Слов’янських старинностях” Нідерле — йдеться про багатотомне видання “Slovanské starožitnosti”, яке Любор Нідерле видавав з 1902 р.

...що друкувалися в “Матеріалах до укр[аїнської] етнології” під ред. покійного Ф.Вовка... — йдеться про багатотомне неперіодичне видання Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Шевченка “Матеріали до українсько-руської етнології” (1899—1929). Під редакцією Ф.Вовка вийшли перший, третій та шостий томи (1899, 1900 та 1905).

...його ж огляд народної матеріальної культури в II т. видання “Украинский народ в прошлом и настоящем”... — мова йде про працю: Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. — Т. 2. — Петроград: Типография товарищества “Общественная польза”, 1916. — С. 455—647.

...новіший курс Д.Зеленіна на “Die Ostslawische Volkskunde”... — йдеться про видання: Zelenin D. Russische (Ostslawische) Volkskunde. — Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1927. — XXVI, 424 s.

Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche, herausg. von Otto Hoetzsch (Osteuropäische Forschungen, Neue Folge, Band 6), Берлін, 1929, 199 с.

Машинопис з авторськими правками простим олівцем та редакційними правками чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17161. — 3 арк.). На арк. 1 вгорі позначки: “Укр. / 2022” (червоним чорнилом в центрі), “№ 270” (червоним олівцем в центрі), “Вичитав. М.Г.” (простим олівцем угорі праворуч). Чорнилом угорі ліворуч дані пояснення редакційних підкреслень: хвиляста лінія — курсив, пряма лінія — півж[ирний] кег[ль] 10.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 340 *Deutsche Gesellschaft für Studium Osteuropa* — з нім.: Німецьке товариство для вивчення Східної Європи.

Osteuropa-Institut in Breslau — з нім.: Інститут Східної Європи у Бреслау.

Randstaaten — з нім.: прилеглі держави.

Osteuropäische Forschungen — з нім.: Східноєвропейські дослідження.

...книжка *Д.Оляничина про Сквороду, обговорена свого часу в "Україні"* — йдеться про видання: *Oljančyn D. Hryhorij Skoworoda, 1722–1794; der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt.* — Berlin, 1928. — 168 s. (*Osteuropäische Forschungen.* — Neue Folge. — Bd. II). Про книгу Д.Оляничина та інші студії про Г.Сквороду йшлося у вміщеному до журналу "Україна" огляді А.Ковалівського. Див.: *Ковалівський А. Скворода в західній літературі: Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt von Dr. Domet Oljančyn, 1928. J.Mirčuk. H.S.Skoworoda, 1928 й ін. // Україна. — 1929. — Кн. Липень—Серпень. — С. 121–132.*

Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі. Науковий збірник, т. I, під загальною редакцією д-ра Василя Сімовича. Прага, 1929, VIII і 576 с.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17216. — 2 арк.). На арк. 1 позначки: вгорі ліворуч — "Укр. 2004" (чорнилом), вгорі ліворуч — "Виправлено" (олівцем, рукою М.Грушевського). Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський.*

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 342 ...С.Наріжного — Гетьманство Ів[ана] Виговського, с. 159–187 (зрецензовано в "Україні" за липень) — див.: *Петровський М. [Рец. на] Др. Симон Наріжний. Гетьманство Івана Виговського // Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М.Драгоманова в Празі: Науковий збірник. — Прага, 1929. — Т. 1. — С. 159–187 // Україна. — 1930. — Кн. Липень. — С. 153–157.*

с. 343 ...статті про життя і діяльність "патрона Інституту М.Драгоманова" вилучено в окремий збірник, що вже друкувався при кінці 1929 р. Про вихід його в світ досі не доводилося чути — йдеться про анонсоване видання, яке у 1930 р. М.Грушевський ще бачити не міг, бо воно було закінчено друком лише в кінці листопада 1932 р. Разом з тим книга має дві дати виходу — на обкладинці зазначений 1932 рік, а на титульній сторінці — 1930 р. Див.: *Праці Українського високого педагогічного інституту ім.Михайла Драгоманова у Празі. Драгоманівський збірник. — Т. 1 / Під заг. ред. В.Сімовича. — Прага: Заходом видавничого товариства "Сіяч" при Українському високому педагогічному інституті, 1932. — 319 с.*

J.Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj. ("Archiv Orientální: Journal of the Czechoslovak Oriental Institute", Prague, vol. II, № 2, June 1930, c. 262–283)

Перша публікація під назвою: "1930 р. Рецензія М.С.Грушевського для часопису «Україна» на публікацію Я.Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин" у виданні: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадеміа. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 314–316.*

Машинопис з авторськими правками олівцем, що потім були наведені фіолетовим чорнилом, і редакційними правками синім чорнилом, а також гранки статті з редакційними позначками зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17171. — 3 арк. + 2 арк. коректи). На арк. 1 угорі ліворуч позначки: “Укр./1989”, праворуч — “Читав Зав[адович]”. Чорнилом угорі ліворуч дані пояснення підкреслень: хвиляста лінія — курсив, кег[ль] 10, пряма лінія — півж[ирний] кег[ль] 10. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*. На першому аркуші гранок (арк. 4) позначка червоним чорнилом: “3660. Україна 34 [слово не прочитано. — Упор.] Біленький”.

Публікується за правленим машинописом.

с. 344 *Першій розвідці чеського тюрколога Яна Рипки про листування Порти з Б.Хмельницьким я присвятив кілька слів в “Україні” за місяць липень (“З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою”)*... — йдеться про статтю: *Грушевський М.* З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. — 1930. — Кн. Липень—Серпень. — С. 3—7. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 418—422.

...опубліковану свого часу в “Памятниках” Київськ[ої] археограф[ічної] комісії... — див. публікацію у виданні: *Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов.* — К., 1852. — Т. III. — Отд. III: Материалы для истории Малороссии. — С. 436—440.

...копія листа, зачитована у Буцінського (“О Богдане Хмельницком”, с. 125)... — див.: *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. — Харьков: Типография М.Зильберберга, 1882. — С. 123—124.

Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506. Kraków, 1930 (Biblioteka Historyczna Krakowskiej Spółki Wydawniczej), VII i 653 s.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15099. — 6 арк.). На арк. 1 позначка угорі олівцем “Не виправлено”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за неправленим машинописом; сторінки видання звірені.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. II часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект II випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15090. — Арк. 2.

с. 349 *dla pokrzepienia ducha* — з пол.: для підбадьорення духу.

International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926). Edited by the International Committee of Historical Sciences, 1930, LXVII i 366 s.

Машинопис з авторськими правками олівцем та редакторськими правками синім чорнилом зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17193. — 6 арк.). Аркуші про-

нумеровані червоним олівцем від 385 до 390. На арк. 1 вгорі позначки: червоним чорнилом “Укр. 2021”, олівцем ліворуч “До кн. 6–7”, олівцем праворуч “Виправив М.Г.”. Нижче позначка фіолетовим чорнилом: “21/VIII. 385–390”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленням машинописом.

с. 350 “Публікації про поодинокі краї, провінції й міста...” — *М.Грушевський* подає витяг з інструкції для складання бібліографії у власному перекладі з німецької.

с. 352 маркантно — галицизм: яскраво, чітко означено.

с. 353 ...брошура Л.Василевського “Ukrainiska sprawa narodowa”... — йдеться про роботу, яку було вміщено до покажчика під номером 763: *Wasilewski L. Ukrainiska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym.* — Warszawa: Wydawnictwo J.Morkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1925. — 221 s.

...стаття В.Щербаківського про палеолітичні нахідки в Гонцях, бо була уміщена в “Eiszeit”... — йдеться про вміщену до покажчика під номером 1138 статтю: *Ščerba-kivskij V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraina) // Die Eiszeit.* — Leipzig, 1926. — Bd.3. — P. 106–116.

...стаття Брика про Франка — тому що була надрукована в “Slov[anský] Přehled”... — мова йде про вміщену під номером 3346 роботу: *Bryk I. Ivan Franko. List z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti // Slovanský Přehled.* — Praha, 1926. — T. 18. — P. 489–496, 594–602.

...стаття про “Союзний десант на Україні” — бо була надрукована не в укр[аїнській] “Літописі революції”, а в ленінградській “Звезде” — йдеться про вміщену до покажчика під номером 4718 роботу: *Анулов. Союзный десант на Украине. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования. По материалам Деникинской ставки // Звезда.* — Ленинград, 1926. — № 3. — С. 168–180.

Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша: Полтавська Громада. Державне видавництво України, 1930, 236 с., ціна 1 карб. 70 коп.

Машинопис з авторськими правками олівцем та допискою зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17176. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр/2015”, праворуч позначка олівцем “Справив. М.Г.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленням машинописом.

с. 354 ...жартом... — у машинопису, з якого подаємо цю рецензію, слово “жартом” підкреслено штриховою лінією. Оскільки зазвичай *М.Грушевський* так позначав розбивку, подаємо слово “жартом” зі збільшеним інтерліньяжем.

с. 355 ...Йонин, згаданий Мезенцовим в 1863 р. ... — через три місяці після ухвалення 30 (18 за ст. ст.) липня 1863 р. Валуєвського циркуляру флігель-ад’ютант *М.Мезенцов* був відряджений до “південних губерній” з нагоди “розвивавшейся там мало-российской пропаганды”. За результатами інспекції він подав рапорти з характеристикою української діяльності у Харкові, Києві, Полтаві та Чернігові, де звернув увагу на кількох осіб, у тому числі на *Йонина*.

Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. (Збірник Історично-філологічного відділу Всеукр[аїнської] академії наук № 94), Київ, 1930, 178 с.

Машинописна копія без правок зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 15100. — 2 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі синім олівцем позначка “Укр. 2067”. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за неправленим машинописом.

М.Грушевський планував розмістити рецензію до вип. II часопису “Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні” за 1930 р., однак через припинення виходу часопису текст залишився неопублікованим. Див.: Проект II випуску “Первісного громадянства” за 1930 р. // ІР НБУВ. — Ф. Х. — Од. зб. 15090. — Арк. 2.

с. 357 *Перша і найбільша розміром праця належить К.В.Квітці; під назвою “Фольклористична спадщина М[иколи] Лисенка”...* — див.: *Квітка К.* Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 9–72.

...репертуар частково буває спільний верстві інтелігентській і народній — [пропуск у машинопису]... — тут і далі у квадратних дужках зазначені пропуски у машинописній копії. Зазвичай так робилось, коли друкарка не могла прочитати написане М.Грушевським слово або коли там було вживане М.Грушевським іншомовне слово, написане латиницею, і його пізніше або вписували від руки, або додруковували на іншій друкарській машинці.

с. 358 *В невеликій спеціальній розвідці Д.М.Ревуцький...* — мова йде про статтю: *Ревуцький Д.* Меланія Овдієвна Загорська, співробітниця Лисенкова // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 73–78.

...Д.М.Ревуцький подав текст “Андрацціади”... — див.: *Ревуцький Д.* “Андрацціада” опера М.Лисенка на текст М.Драгоманова та М.Старицького (1866 р.) // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Том I, присвячений Миколі Лисенкові. — К.: [б. в.], 1930. — С. 79–108.

Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920. (Академия наук СССР, Очерки по истории знаний, [вып.] VIII), 1930, 103 с.

Машинопис з авторськими правками фіолетовим чорнилом (арк. 1–2) та машинописна копія без правок (арк. 3–4) зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17236. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі позначки: ліворуч — “Укр. 1995”, праворуч — “Виправив М.Г.”. На арк. 3 вгорі ліворуч позначка “Укр./1995”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 359 *16 серпня сього року...* — упорядником виправлена помилка: у машинопису було зазначено “6 серпня”.

Ленінградська академія наук... — так М.Грушевський називає Академію наук СРСР.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

А

А.Л., криптонім — див. Лазаревський
Олександр Матвійович

Август Октавіан (І ст. до н.е.), перший римський імператор (з 27 до н.е.) 378, 457

Авраам, біблійна особа, родоначальник багатьох народів 238

Адам, біблійна особа, перша людина, батько роду людського 198, 288

Адамович Антон — див. Жданович Антін
Адлерфельд Густав (швед.: Adlerfelt Gustaf, 1671–1709), камергер Карла XII, автор щоденника 113, 152, 169, 438, 445

Адоратський Володимир Вікторович (1878–1945), радянський партійний і державний діяч, історик, філософ-марксист 340

Адріанова-Перетц Варвара Павлівна (рос.: Адрианова-Перетц Варвара Павловна, 1888–1972), російський та український літературознавець, історик літератури, фольклорист, театрознавець, мовознавець 213, 455

Айзенман Луї (нім.: Eisenmann Louis, 1869–1937), німецький історик-славіст 186, 277, 278, 307, 469, 477

Айнштайн Альберт (1879–1955), один із найвизначніших фізиків ХХ століття 203

Айхельбергер Іван (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.), львівський друкар 222

Аксаков Сергій Тимофійович (1791–1859), російський чиновник, громадський діяч, письменник, мемуарист 426, 427

Аладьїн Єгор Васильович (рос.: Аладьин Егор Васильевич, 1796–1860), російський письменник, поет, перекладач, видавець 177, 449

Александр Ярославич Невський (рос.) (1221–1263), давньоруський князь, святий Російської православної церкви 431

Алексей Михайлович — див. Олексій Михайлович

Алексей, человек Божий — див. Олексій, чоловік Божий

Алексій Петрович — див. Олексій Петрович

Алексіїв Степан Ларионович (рос.: Алексеев Степан Илларионович, кін. ХVІІІ — перша третина ХІХ ст.), колезький радник, хорольський маршалок 102

Алепський Павло — див. Павло Алепський

Алешо Олександр Гаврилович (1890–1922), український антрополог та етнограф, учень Ф.К.Вовка 290

Альбертранді Йоган Баптист (1731–1808), польський церковний діяч італійського походження, римо-католицький єпископ, просвітник, історик, бібліофіл, бібліограф 142

Амвросій (в миру Зертис-Каменський Андрій Степанович, 1708–1771), російський церковний діяч, архієпископ московський (з 1768), син Степана Костянтиновича Зертиса 89, 158

Амвросій (в миру Орнатський Андрій Антипович, рос.: Амвросий, в миру Орнатский Андрей Антипович, 1778–1827), російський православний церковний діяч, єпископ Пензенський і Саратовський (1819–1825), історик Церкви 113, 144, 438

Андрей Боголюбский (рос.) (?–1174), державний та військовий діяч Київської Русі, великий князь Володимирський (1157–1174) 162

Андрей Первозванный (рос.) (укр.: Андрій Первозванный, І ст.), один із Христових апостолів, перший з учнів Ісуса Христа, святий-покровитель України 431

Андрусяк Микола Григорович (1902–1985), український історик, літературний критик, публіцист, громадський діяч 47, 48, 54, 386, 392, 409

* Показчик включає анотований перелік імен, що згадуються у працях М.Грушевського. До них додано також імена з передмови та коментарів (сторінки до них позначені курсивом).

Анічков Євген Васильович (рос.: Аничков Евгений Васильевич, 1866–1937), російський історик літератури, критик, фольклорист, письменник 199, 453

Анна Іванівна, Ганна, імператриця (1693–1740), російська імператриця (1730–1740) з династії Романових 128

Анна, свята, мати Богородиці 431

Антонович Володимир Боніфатійович (1830 (1834?) — 1908), визначний український історик, археолог, етнограф, археограф, громадський діяч. Засновник наукової школи істориків-документалістів, до якої належав М.Грушевський 5, 84, 146, 175, 192, 227, 244, 263, 264, 330, 339, 362, 444, 452

Анулов (партійний псевдонім, справжнє ім'я Френкель Ф.), більшовик, автор історичних праць та спогадів 485

Апостол Данило (1654–1734), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Лівобережної України (1727–1734) 100, 102, 127, 140, 166

Арабажин Костянтин Іванович (рос.: Арабажин Константин Иванович, 1866–1929), український, російський та латвійський літературознавець, журналіст, письменник, перекладач 199, 453

Аракчєєв Олексій Андрійович (рос.: Аракчєев Алексей Андреевич, 1769–1834), граф, російський військовий і державний діяч 132, 134, 441

Аргунов Яків Іванович (1784 — після 1830), російський художник 110, 134

Арпади, династія угорських князів, а потім королів (кін. IX — поч. XIV ст.) 297, 299

Арсеній Желіборський (у миру Желіборський Андрій, пол.: Arseniusz Żeliborski, рос.: Арсений Желиборский, 1618–1662/1663), український церковний діяч, єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський (1641–1663) 32, 33, 368, 369, 370, 380, 381

Артемовський-Гулак Семен — див. Гулак-Артемовський Семен Степанович

Архімед (бл. 287 до н.е. — 212 до н.е.), давньогрецький математик, фізик, астроном 17

Аскольд (IX ст.), літописний князь київський 189

Афанасій Пузина (в миру Пузина Олександр Юрійович, рос.: Афанасий Пузына, ?–1650), український церковний діяч, спершу уніатський, а потім православний єпископ Луцький і Острозький (1632–1647) 30, 367

Афіані Віталій Юрійович (1946), російський історик, архівіст. Директор Архіву РАН X

Ахмед, великий візир, див. також Мелек-Ахмед 344, 345

Ашешов Микола Петрович (рос.: Ашешов Николай Петрович, 1866–1923), російський журналіст, редактор 20, 363

Б

Б.Ф., криптонім — див. Федоров Борис Михайлович

Багалій Дмитро Іванович (рос.: Багалей Дмитрий Иванович, 1857–1932), український історик, громадський діяч 49, 88, 227, 387, 410, 429

Бакунін Михайло Олександрович (1814–1876), російський політичний діяч, ідеолог анархізму 17

Бакуринський Яків Львович (бл. 1740–1801), малоросійський цивільний та чернігівський губернатор (1797). Я.Л.Бакуринський був одружений з Тетяною Андріївною Безбородько 437

Бакуринські, український козацько-старшинський, згодом дворянський рід XVII–XIX ст. 110, 147, 437, 444

Бандтке Єжі Самуель (1768–1835), польський історик, мовознавець, бібліограф, видавець 142

Бантиш Микола Костянтинович (1703–1739), молдавський емігрант, батько Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського, дід Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського 89

Бантиш-батько — див. Бантиш-Каменський Микола Миколайович

Бантиші, родина 154

Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович, Бантиш-син (рос.: Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич, 1788–1850), російський державний діяч, російський та український історик і археограф VI, 44, 46, 63, 87, 88, 90–95, 97–103, 105–153, 155–166, 168–177, 179, 180, 342, 383, 385, 399, 408, 427–433, 435, 436, 438–449

- Бантиш-Каменський Микола Миколайович, Бантиш-батько** (рос.: Бантыш-Каменский Николай Николаевич, 1737–1814), український та російський історик, археограф, бібліограф 89–91, 93, 98, 101–103, 105–107, 114, 116, 142, 143, 145, 150, 429–431, 444
- Бантиш-син** — див. Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович
- Баранніков Олексій Петрович** (рос.: Баранников Алексей Петрович, 1890–1952), російський сходознавець-індолог, філолог-українознавець 275
- Баранович, чернече ім'я Лазар** (у миру Баранович Лука, 1620–1693), український церковний та політичний діяч, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський 140, 150
- Барант Амабль Гійом Проспер Брюж'єр де** (1782–1866), французький політичний діяч, дипломат, історик, публіцист 142, 162
- Барвінський Богдан Олександрович** (1880–1958), український історик, бібліограф, архівіст 260, 466
- Барвінський Олександр Григорович** (1847–1926), український громадсько-політичний діяч, історик, голова Наукового товариства ім. Шевченка (1893–1897) 261, 263, 467
- Барсов Микола Павлович** (рос.: Барсов Николай Павлович, 1839–1889), російський історик 188, 451
- Барятинський Іван Сергійович** (1738–1811), російський дипломат, посланник у Парижі, з його донькою у 1815 р. одружився Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський 92
- Батіл** (І ст. до н.е.), давньоримський поет 378
- Баторій Стефан** (рос.: Баторий Стефан, 1533–1586), польський король, великий князь литовський та руський (з 1576) 105, 106, 217, 425, 435
- Бату** (1201–1255), монгольський хан і полководець 257
- Бахмет'єв Борис Олександрович** (1880–1951), російський і американський вчений у галузі гідродинаміки, політичний і громадський діяч 234
- Бахрушин Сергій Володимирович** (1882–1950), російський історик 364
- Безбородько Ілля Андрійович** (1756–1815), український та російський державний діяч, сенатор Російської імперії 141
- Безбородько Олександр Андрійович** (1746–1799), український та російський державний діяч, сенатор, канцлер Російської імперії (1797–1799) 102, 110, 128, 140, 434, 437
- Безбородько Тетяна Андріївна** (1751 — бл. 1805), сестра Олександра Андрійовича Безбородька, дружина Якова Львовича Бакуринського 437
- Безольд Кристоф** (1577–1638), німецький історик 424
- Безродний Василь Кирилович** (1768–1847), дійсний таємний радник, російський військовий та державний діяч, сенатор (1825), у 1827–1828 рр. проводив ревізію урядування Західного Сибіру 134, 135
- Бейдеман Олександр Єгорович** (1826–1869), російський художник 364
- Бекон Роджер** (1214–1294), англійський учений-філософ 450
- Бекташ-ага**, названий батько султана Мегмеда IV 345
- Белевський Август** — див. Бельовський Август
- Белінг Дмитро Євстахійович** (1882–1949), український іхтіолог, гідробіолог 309, 478
- Белярміно Роберто** (1542–1621), італійський єзуїт, кардинал католицької церкви, богослов 263
- Бельський Мартин** — див. Бельський Марцін
- Бенеш-Тржебізький Вацлав** (чес.: Beneš-Třebízský Václav, 1849–1884), чеський письменник, католицький священник 307, 477
- Бережанин Іван** — див. Фогарашій Іван Федорович
- Березін Ілля Миколайович** (рос.: Березин Илья Николаевич, 1818–1896), російський сходознавець, редактор, видавець. У 1873–1879 рр. видав 16 томів “Русского энциклопедического словаря”, у 1883–1884 — 2 томи “Нового энциклопедического словаря” 88, 429
- Берлінський Максим Федорович** (рос.: Берлинский Максим Федорович, 1764–1848), український педагог, історик, археолог 142, 149, 444
- Бестужев Олександр Олександрович** (літературний псевдонім Марлінський, 1797–1837), російський письменник, декабрист 175

- Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович** (рос.: Бестужев-Рюмин Константин Николаевич, криптонім К.Б.-Р., 1829–1897), російський історик 87–88, 175, 429
- Бельовський Август** (рос.: Белевский Август, 1806–1876), польський історик, археограф, письменник 30–32, 38, 39, 367, 368, 373, 374, 380
- Бельський Марцін** (пол.: Bielski Marcin, рос.: Бельский Мартин, 1494–1575), польський військовий діяч, письменник-хроніст 143
- Биховець Іван Рошкевич** (рос.: Быховец Иван Рошкевич, бл. 1630–?), військовий канцелярист, перекладач, дипломат; деякі історики вважають його автором “Літопису Самовидця” 48, 386
- Бідло Ярослав** (чес.: Bidlo Jaroslav, 1868–1937), чеський історик, професор Карлового університету у Празі 301, 307, 475, 476–478, 480
- Біленький**, коректор (?) журналу “Україна” (1930) 484
- Білецький Леонід Тимофійович** (1882–1955), український літературознавець, громадський і культурний діяч 342
- Білецький Олександр Іванович** (1884–1961), український літературознавець 407, 408
- Білокінь Сергій Іванович** (1948), український історик, джерелознавець 408
- Блек Ц.**, американський історик-славіст 234
- Богдан** — див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович
- Богданко** — див. Ружинський Богдан Михайлович
- Богданов Григорій** (XVII ст.), московський піддячий 117
- Богданович Іполит Федорович** (1743–1803), російський поет, видавець, перекладач 158
- Богданович Юрій Миколайович** (1849–1886), російський революціонер, народовець 3
- Богішич Балтазар** (1834–1908), австрійський юрист, соціолог, етнограф. У 1870–1873 рр. — професор Новоросійського університету 5
- Богородиця, Марія, Пріснодіва** (рос. Марія, Приснодева), мати Ісуса Христа 38, 325, 373, 382, 467
- Богун Іван** (?–1664), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, полковник подільський (1648–1649), кальницький (1650, 1651, 1653–1657) і паволоцький (1658–1660, 1663–1664) 148
- Бодуен де Куртене Ян Неїцлав Ігнаци (Іван Олександрович)** (пол.: Baudoin de Courtenay Jan Niecisław Ignacy, 1845–1929), польський та російський мовознавець 261, 467
- Бодянський Осип Максимович, Бодянський Исько** (рос.: Бодянский Осип Максимович, 1808–1877), український і російський філолог-славіст, історик, фольклорист, видавець, письменник 44–48, 103–105, 140, 332, 384–386, 408, 409, 434, 435, 439, 443, 451
- Бойє Поль** (фр.: Boyer Paul, 1864–1949), французький славіст 186
- Болеслав І Хоробрий** (966 /967/ — 1025), польський князь (992–1025), король (1025). Син Мешка I 348
- Болховитинов Євгеній** (рос.: Болховитинов Евгений) — див. Євгеній (у миру Болховитинов Євфимій Олексійович)
- Бонч-Осмоловський Гліб Анатолійович** (1890–1943), російський археолог, етнолог, антрополог, геолог 275
- Боплан Гійом Левассер де** (бл. 1600–1673), французький інженер і військовий картограф 108, 137, 141, 147
- Бордуляк Тимофій Гнатович** (1863–1936), український церковний діяч, греко-католицький священик, письменник 256
- Борецький Іван Матвійович** (у чернецтві Йов, рос.: Борецкий Иван Матвеевич, в монашестве Йов, 1560–1631), український церковний, політичний і освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1620–1631) 75, 416
- Бороздин Олександр Корнильевич** (рос.) (1863–1918), російський літературознавець, історик літератури 453
- Борщак Ілля Львович** (1892–1959), український історик, публіцист, літературознавець 260, 466
- Босвель Олександр Брюс** (англ.: Boswell Alexander Bruce, 1884–1962), британський історик 234
- Бравлін**, легендарний князь, який наприкінці VIII ст. здійснив похід у Крим та захопив кілька міст 294

- Бретгольд Бертольд** (нім.: Bretholz Bertold, 1862–1936), моравський історик та архівіст 257
- Брик Іван Станіславович** (чес.: Bryk Ivan, 1879–1947), український громадський діяч, філолог, історик, славіст 261, 353, 467, 485
- Бріген Олександр Федорович** (1792–1859), російський військовий діяч, декабрист. У першій половині 1820-х рр. жив у с. Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії 141
- Броз Іван** (хорв.: Broz Ivan, 1852–1893), хорватський філолог, історик літератури 289, 472
- Брут Марк Юній** (85 до н.е. — 42 до н.е.), римський політичний діяч, сенатор 66, 401
- Бруцкус Юлій Давидович** (1870–1951), литовський політичний та сіоністський діяч, лікар, історик-гебраїст, публіцист 294, 473
- Брюкнер Александер** (нім.: Brückner Alexander, 1856–1939), польський філолог-славіст, історик культури 261, 262, 346, 467, 484
- Брюховецький Іван Мартинович** (рос.: Брюховецкий Иван Мартынович, 1623–1668), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Лівобережної України (1663–1668) 50, 51, 62–64, 85, 121, 126, 127, 149, 388, 389, 398, 399
- Бубнов Микола Михайлович** (1858–1943), російський історик-медієвіст, філолог 308
- Бужинський Гавриїл** — див. Гавриїл (в миру Бужинський Гаврило Федорович)
- Бужинський Михайло Михайлович** (1879–1937), військовий за фахом, український історик, архівіст, археограф, літературознавець 464
- Бузук Петро Панасович** (1891–1938), мовознавець-славіст, педагог 241, 461
- Булавін Кіндрат Панасович** (бл. 1669–1708), отаман донських козаків, керівник козачого повстання на Дону 333
- Булгаков Сергій Миколайович** (1871–1944), російський філософ, богослов, православний священник 234
- Булгарін Фадей Венедиктович** (рос.: Булгарин Фаддей Венедиктович, 1789–1859), російський і польський письменник, критик, видавець, журналіст 168, 177, 447
- Бульба Тарас**, персонаж однойменної повісті М.В.Гоголя 5, 160, 165
- Бурачек Степан Онисимович** (1800–1877), російський кораблебудівник, публіцист, прозаїк, видавець журналу “Маяк” 143, 170–172, 447–449
- Буржуа Леон** (1851–1925), французький державний діяч, юрист 200
- Буслаєв** — див. Василій Буслаєв
- Бут Левко** (XVII ст.), український військовий діяч доби Хмельниччини, ніжинський сотник (1658), наказний ніжинський полковник (1662) 55, 392
- Бут Павло Микнович** (прізвисько: Павлюк, ?–1638), гетьман Війська Запорозького Низового (1637), керівник козацького повстання 1637 р. 72, 136, 406
- Бутович Олексій Петрович** (1759–1830), губернатор Чернігівської (1813–1818) та Вітебської (1818–1823) губернії 109, 436
- Бутурлін Василь Васильович** (рос.: Бутурлин Василий Васильевич, ?–1656), московський військовий і державний діяч, дипломат, очільник московського посольства в Україні 1654 р. 118–119, 139, 148
- Будінський Петро Микитович** (рос.: Будинский Петр Никитич, 1853–1916), російський історик, архівіст, археограф 344, 345, 484
- Быховец Иван Рошкевич** — див. Биховець Іван Рошкевич
- Бюшинг Антон Фрідріх** (1724–1793), німецький теолог, географ та історик 424
- Бьюрі Джон Бэгнелл** (англ.: Bury John Bagnell, 1861–1927), ірландський історик, візантиніст, мистецтвознавець, філолог 257, 465

В

В.Р., криптонім 378

Вагилевич Іван Миколайович (рос.: Вагилевич Иван Николаевич, 1811–1866), греко-католицький священник, український громадський діяч, поет, філолог, етнограф, фольклорист 379

Вальнер Йосиф (рос.), київський видавець середини XIX ст. 434

- Вамбері Арміній** (1832–1913), угорський тюрколог, мандрівник 297
- Ванатович Варлаам** — див. Варлаам (у миру Ванатович Василій)
- Варвинський Йосип Васильович, Варвинський Іосип Васильович** (рос.: Варвинский Осип Васильевич, 1811–1878), лікар-терапевт, приятель та земляк Осипа Максимовича Бодяньського, перший директор госпітальної терапевтичної клініки при Ново-Єкатерининській лікарні Московського університету (1847) 105
- Варка, книгиня** — див. Репніна-Волконська Варвара Олексіївна
- Варлаам** (у миру — Ванатович Василій, ?–1752), український та російський православний церковний діяч, архієпископ Київський і Галицький (1722–1730) 159
- Варух**, біблійна особа, товариш і секретар пророка Єремії 288
- Василевський Леон** (пол.: Wasilewski Leon, 1870–1936), польський етнограф, публіцист, перекладач 353, 485
- Василенко Микола Прокопович** (1866–1935), український історик, історик права, політичний, громадський та державний діяч 88, 260, 429, 466
- Василій Великий** (329–379), святий, визначний церковний діяч, один із Отців Церкви 221, 456
- Василь Тарасович** (пол.: Wasyl Tarasowicz, ?–1651), церковний діяч на Закарпатті, василіянин, мукачівський єпископ (1634–1651) 32, 368, 380, 381
- Васильчиков Олександр Олексійович** (рос.: Васильчиков Александр Алексеевич, фр.: Wassiltchikow A., 1832–1890), російський історик та мистецтвознавець 21, 363
- Василій Буслаєв**, герой новгородського билинного епосу 194
- Вацлав I** (1205–1253), король Богемії (1230–1253) 257
- Вейнгарт Мілош** (чес.: Weingart Miloš, 1890–1939), чеський лінгвіст, славіст, богеміст, візантинолог, історик літератури, перекладач, журналіст, редактор 289, 311, 472, 476
- Величко Самійло (Самійя)** (рос.: Величко Самоил, 1670–1728), український козацько-старшинський літописець 65, 74, 76, 78, 80, 102, 400, 411, 415, 417, 420, 422, 423, 434
- Величковський Іван** (бл. 1651–1701 /1726 ?/), український письменник, поет, священик 217
- Венгеров Семен Опанасович** (1855–1920), російський літературний критик, історик літератури, бібліограф, редактор, видавець. У 1889–1904 рр. видав 6 томів “Критико-биографического словаря русских писателей” (видання не завершено), у 1900–1917 рр. — 2 томи “Источников словаря русских писателей” (також не завершено) 88, 429
- Венера Віллендорфська** (від нім.: Venus von Willendorf, М.Грушевський помилово пише про Венеру Вілерсдорфську), невеличка статуетка жіночої фігури, виявлена в одному з древніх поховань біля містечка Віллендорф в Австрії, виготовлена бл. 24–22 тис. до н.е. Прізвисько виникло як жарт, але закріпилось в археології. Наразі “Венерами” називають подібні викопні статуетки надзвичайно гладких жінок кам'яного віку 276
- Вергілій** (І ст. до н.е.), найвидатніший поет стародавнього Риму 378
- Вересай Остап Микитович** (1803–1890), кобзар
- Верецагін Василь Васильович** (1842–1904), російський художник, літератор 364
- Верзилов (Верзилів) Аркадій Васильович** (рос.: Верзилов Аркадий Васильевич, 1867–1931), український громадсько-політичний діяч, педагог, архівіст, краєзнавець 57, 393, 410
- Верн Жюль** (1828–1905), французький письменник, один із засновників жанру наукової фантастики 16
- Вернадський Володимир Іванович** (1863–1945), вчений-природознавець, філософ X, 412
- Веселовський Олександр Миколайович** (1838–1906), російський філолог, літературознавець, фольклорист 192, 197, 198, 220, 261, 288
- Веселовські**, родина матері Софії Перовської 23
- Виговський Іван Остапович** (рос.: Выговский /Виговский/ Иван Остапович, 1608–1664), український військовий,

- політичний і державний діяч, гетьман України (1657–1659) 38, 49, 55, 63, 119, 120, 126, 129, 150, 342, 374, 382, 388, 392, 398, 483
- Видра Борис**, завідувач російського відділу лондонської книготоргівельної компанії “W. & G. Foyler, Ltd.” (1924) 460
- Винниченко Володимир Кирилович** (1880–1951), український політичний і державний діяч, письменник, драматург, художник 311
- Витовт Кейстутович** (пол.: Witold, 1350–1430), великий князь Литовський, Руський та Жемайтійський (1392–1430), король гуситів (1422–1427) 330, 331, 481
- Вишневецький Дмитро Іванович** (рос.: Вишневецкий Димитрий Иванович, ? — 1563/1564), князь, український політичний і військовий діяч, один з організаторів запорозького козацтва 84, 426
- Вишневецький Михайло** (рос.: Вишневецкий Михаил, 1529–1584), військовий і державний діяч руських земель Великого князівства Литовського, князь волинський, гетьман українського козацтва, каштелян брацлавський, каштелян і воєвода київський, староста черкаський, канівський, любецький та лоївський 145
- Вишневецький Ярема** — див. Корибут-Вишневецький Єремія (Ярема) Михайло
- Вільгельм II** (1859–1941), останній кайзер Німеччини та король Пруссії (1888–1918) 200, 453
- Вількінсон Джон Гарднер** (1797–1875), англійський мандрівник, письменник, піонер єгиптології 339
- Вільямс Гарольд (Гаррі)** (англ.: Williams Harold, 1876–1928), британський розвідник, лінгвіст-поліглот, журналіст 234
- Вінер Л.**, американський лінгвіст-славіст 234
- Владимир Святославич** — див. Володимир Святославич
- Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович** (1838–1916), український історик, історик права, археограф 330, 452
- Владиміров Петро Володимирович** (рос.: Владимиров Петр Владимирович, 1854–1902), російський історик літератури 197, 453
- Владислав IV Ваза, Володислав, король** (лат.: Vladislav IV, 1595–1648), король польський, великий князь литовський, цар московський обраний (1610–1613) 40, 58, 75, 101, 106, 375, 394, 395, 411, 416, 424, 433, 439, 444
- Владислав II Ягайло** (1362–1434), великий князь литовський, польський король (1386–1434) 143
- Вовк Галина Федорівна** (кін. XIX — перша пол. XX ст.), донька Ф.К.Вовка 312, 478
- Вовк Федір (Хведір) Кіндратович** (рос.: Волков Федор Кондратьевич, фр.: Volkov Th., псевдонім: Федір Ново-строєнський, 1847–1918), видатний український антрополог, етнограф, археолог, археограф, музеєзнавець, літературознавець 312, 274, 290, 312, 314, 339, 469, 472, 473, 478, 479, 482
- Вовк-Карачевський Василь Никодимович** (1834–1893), український громадський і культурний діяч, перекладач, публіцист, журналіст 264
- Возняк Михайло Степанович** (1881–1954), український літературознавець та фольклорист 30, 45, 49, 364, 367, 367, 380, 384, 387, 408, 464
- Войнаровський Андрій Іванович** (бл. 1680–1740), осавул Війська Запорозького (1701–1716), небіж та спадкоємець гетьмана І.Мазепи по материнській лінії 155, 177, 260, 445, 466
- Войцицький Казимир** (пол.: Wójcicki Kazimierz Władysław, рос.: Войцицкий Казимир, криптонім К.В.В., 1807–1879), польський письменник, історик, видавець 28, 29, 366, 378–380
- Волгін В'ячеслав Петрович** (рос.: Волгин Вячеслав Петрович, 1879–1962), російський історик, у 1930–1935 рр. — неодмінний секретар АН СРСР 428
- Волков Л.**, псевдонім київського цензора 359
- Волков Федор Кондратьевич** — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович
- Волковинський Валерій Миколайович** (1948–2006), український історик 361
- Володимир Василькович, Володимир Волинський** (1249–1288), князь волин-

- ський, видатний дипломат та культурний діяч 196
- Володимир Великий** — див. Володимир Святославич
- Володимир Волинський** — див. Володимир Василькович
- Володимир Всеволодович Мономах** (1053–1125), князь смоленський (1073–1078), чернігівський (1078–1094), переяславський (1094–1113), великий князь київський (1113–1125) 195, 265, 329
- Володимир Красне Сонечко**, билинне прізвисько великого князя київського Володимира Святославича — див. Володимир Святославич
- Володимир Святославич, Володимир Великий, Володимир Красне Сонечко** (рос.: Владимир Святославич, бл. 956–1015), державний та військовий діяч Київської Русі, великий князь київський (980–1015), князь новгородський (969–977, 980–988). Канонізований католицькою та православною церквами як рівноапостольний святий 173, 194, 195, 196, 226, 260, 295, 329, 421, 451, 453, 466, 481
- Володислав II Ягелончик** (1456–1516), король Угорщини (з 1490), титулярний король Галичини і Володимирії 299
- Володислав, король** — див. Владислав IV Ваза
- Волос**, божество у давньоруській язичницькій міфології, бог торгівлі, музики, мистецтва, поезії та підземного світу 270
- Волховський Фелікс Вадимович** (1846–1914), український діяч російського і міжнародного революційного руху, журналіст, письменник, у 1870-х рр. — учасник народницького руху 5, 22
- Вольга**, билинний персонаж 195
- Вольтер** (фр.: Voltaire, 1694–1778), французький письменник та філософ-деїст 83, 426
- Воробей, конспіративне ім'я** — див. Морозов Микола Олександрович
- Вороний Микола Кіндратович** (1871–1938), український громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, поет, режисер, актор, театрознавець 311
- Вундт Вільгельм** (нім.: Wundt Wilhelm, 1832–1920), німецький філософ, психолог 183–185, 205, 206, 450, 454
- Выговский Иван Остапович** — див. Виговський Іван Остапович
- В'яземський Петро Андрійович** (1792–1878), російський поет, літературний критик 164
- Г**
- Г.М., криптонім** — див. Грушевський Михайло Сергійович
- Гавіт Альфред Вільям** (англ.: Howitt Alfred William, 1830–1908), австралійський натураліст та антрополог 266
- Гавриїл** (в миру Бужинський Гаврило Федорович, 1680–1731), український релігійний діяч, письменник, філософ, богослов, видавець 158
- Гаврилович (Діденко) Андрій** (перша пол. XVII ст.), козацький отаман, гетьман нереєстрових козаків (1632) 106
- Гаврилович Мілан** (1882–1976), сербський політичний діяч, дипломат, правник 234
- Гаджега Василь Миколайович** (1863/1864/ — 1938), український закарпатський релігійний та культурно-освітній діяч, історик, редактор 477
- Гайденштайн Рейнгольд** (1553–1620), польський дипломат, юрист, хроніст 146
- Галаган Григорій Павлович** — див. Галаган Григорій Павлович
- Галаган Ігнатий Іванович** — див. Галаган Гнат Іванович
- Гаятовський, чернече ім'я Іоанікій** (бл. 1620–1688), український церковний і громадсько-політичний діяч, письменник 150
- Гальковський Микола Михайлович** (рос.: Гальковский Николай Михайлович, 1868–1933), російський філолог-славіст, історик літератури 271, 469
- Гамченко Сергій Свиридович** (1859–1934), український археолог 339
- Гандельсман Марцелі** (1882–1945), польський історик-медієвіст, методолог історії, бібліограф 353
- Ганна, російська імператриця** — див. Анна Іванівна, імператриця
- Гаральд Сміливий** (1015–1066), норвезький король (1046–1066) 219, 220, 456
- Гарпер Самуель Нортрап** (англ.: Harper Samuel Northrup, 1882–1943), амери-

- канський філолог, історик, дослідник історії Росії 234
- Гедеон, митрополит** (в миру Святополк-Четвертинський Григорій Захарович, ?—1690), український церковний діяч, православний митрополит Київський, Галицький і всієї Русі 151, 152
- Гельфман Геся Мировна** (1855—1882), російська революціонерка єврейського походження, народоволка 3
- Георгій** (III — поч. IV ст.), християнський святий, великомученик, воїн 34, 370
- Георгій** (в миру Кониський /рос.: Конисский/ Григорій Йосипович, 1717—1795), архієпископ Могилівський, Мстиславський і Оршанський, церковний та громадський діяч, український філософ, письменник 46, 102, 140, 145, 158, 162, 385, 426, 446
- Георгій Переможець** (рос.: Георгий Победоносец, кін. III ст. — 303 /304/), християнський святий, великомученик. У Російській імперії на його честь заснований орден св. Георгія (1769), що став вищою військовою нагородою 233, 459
- Геракліт Ефеський** (544 до н.е. — 483 до н.е.), давньогрецький філософ 339
- Герард Володимир Миколайович** (1839—1903), присяжний повірений та голова ради присяжних повірених округу Санкт-Петербурзької судової палати, адвокат. Виступав захисником на 12 політичних процесах, зокрема у справі нечаївців, процесу 193-х, справі 1 березня 1881 р. 363
- Гермайзе Осип (Йосип) Юрійович** (1892 — після 1958), український історик 293, 333, 456, 464, 481
- Геч Отто** (нім.: Hoetzsch Otto, 1876—1946), німецький історик, економіст, перекладач, політичний діяч 340, 482
- Гіббон Едвард** — див. Гіббон Едвард
- Гізо Франсуа Пьер Гійом** — див. Гізо Франсуа П'єр Гійом
- Гилонова И.**, імовірний редактор журналу "Україна" (1929) 478
- Гирич Ігор Борисович** (1962), український історик, архівознавець, археограф X, 361
- Гізо Франсуа П'єр Гійом** (рос.: Гизо Франсуа Пьер Гийом, 1787—1874), французький державний діяч, дипломат, історик 142, 162
- Гіляров-Платонов Микита Петрович** (рос.: Гиляров-Платонов Никита Петрович, 1824—1887), російський публіцист, громадський діяч, богослав, літературний критик, мемуарист 115, 438
- Гладкий Матвій Іванович** (бл. 1610—1652), полковник миргородський, дипломат, керівник антипольського повстання на Лівобережжі, претендент на гетьманство. Страчений за наказом Б.Хмельницького 67, 402
- Глінка Сергій Миколайович** (1775—1847), російський журналіст, письменник, поет, видавець. Цензор Московського цензурного комітету (1827—1830) 135
- Глухов А.Н.** (рос.), співробітник Етнографічного відділу Державного Російського музею (1920-ті рр.) 275
- Глушко Сильвестр Васильович** (1896—1964), український історик, учень М.С.Грушевського 455
- Глядківський Павло Семенович** (1896—1979), український історик, учень М.С.Грушевського 482
- Гнатюк Володимир Михайлович** (1871—1926), український етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач, громадський діяч 259, 314
- Гнилосиров Василь Степанович** (1836—1900), український громадський і культурно-освітній діяч, публіцист 354
- Гніп Михайло Оксентійович** (1900—?), український історик, архівіст. Співробітник Історичних установ М.Грушевського. Репресований 354, 355, 485
- Гоголь Микола Васильович** (чес.: Gogol, 1809—1852), російськомовний прозаїк, драматург, публіцист українського походження 84, 160, 165, 171, 175, 251, 332, 426
- Голицын Александр Николаевич** (рос.) (1773—1844), російський державний діяч, довірена особа російського імператора Олександра I 441
- Голицын Василий Васильевич** — див. Голіцин Василь Васильович
- Голіков Іван Іванович** (рос.: Голиков Иван Иванович, 1735—1801), російський історик, підприємець 113, 124, 167, 169, 438, 439
- Голіцин Василь Васильович** (рос.: Голицын Василий Васильевич, 1643—1714),

- князь, російський державний діяч, дипломат, міністр царіці Софії Олексіївни 123, 153, 445
- Голіцин Сергій Сергійович** (1783–1833), князь, російський військовий діяч, композитор, власник колишнього Гринівського маєтку І.А.Безбородька 141
- Головацький Яків Федорович** (рос.: Головацкий Яков Федорович, 1814–1888), український лінгвіст, етнограф, фольклорист, історик, греко-католицький священник, громадський діяч 29, 30, 366, 367, 379, 380
- Головкін Гаврило Іванович** (1660–1734), граф, російський державний діяч, канцлер Російської імперії (з 1709), президент Колегії іноземних справ (з 1720) 154
- Голота Петро Іванович** (1811 — не раніше 1857), письменник, автор історичних романів 168, 177, 447
- Голубовський Петро Васильович** (1857–1907), український та російський історик 188, 451
- Гольц Леопольд-Гейнріх фон дер**, граф, прусський посол у Петербурзі (1791) 440
- Гольцман Роберт** (нім.: Holtzmann Robert, 1873–1946), німецький історик 350
- Горак Їржі (Юрій)** (чес.: Horák Jiří, 1884–1975), чеський фольклорист, етнограф, літературознавець 307, 477
- Гордієнко Кость Гордійович** (?–1733), видатний український військовий і політичний діяч, кошовий отаман Запорозької Січі, сподвижник П.Орлика 113, 154, 438
- Горленко Василь Петрович** (1853–1907), український письменник, мистецтвознавець, фольклорист, етнограф 22, 97, 110, 111, 364, 432, 437
- Горобець, конспіративне ім'я** — див. Морозов Микола Олександрович
- Гошинський Северин** (1801–1876), польський громадський діяч, письменник, поет-романтик, один із представників “української школи” в польській літературі 175
- Грабовський Міхал** (літературний псевдонім Едвард Тарша, М.Гр., криптонім, 1804–1863), польський письменник, літературний критик, історик, один із представників “української школи” в польській літературі 175
- Грабський Станіслав** (1871–1949), польський політик, державний діяч, економіст 260, 466, 467
- Грабянка Григорій Іванович** (?–1738), український державний і військовий діяч, козацький літописець 44, 46, 64–66, 74, 77–80, 100, 101, 107, 114, 115, 117, 119, 121, 383, 385, 400, 401, 409, 411, 415, 417–421, 423, 424, 439
- Грачев В.** (рос.), московський видавець середини ХІХ ст. 408, 429, 436
- Гребінка Євген Павлович** (1812–1848), український письменник, байкар, педагог, видавець 175
- Греков Борис Дмитрович** (1882–1953), російський історик, у 1926–1938 рр. — директор Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР 428
- Гренциус М.** (рос.), дерптський видавець початку ХІХ ст. 437
- Григорій Великий** (бл. 540–604), Папа Римський, теолог 352
- Григорович Іоанн Іоаннович** (рос.) (1792–1852), російський і білоруський історик, археолог, археограф, священник 446
- Григорович-Барський Василь Григорович** (1701–1747), український православний письменник, мандрівник 158
- Гриневецький Гнат Іоакимович** (1856–1881), російський революціонер польського походження, народоволець, терорист 3
- Грінченко Борис Дмитрович** (1863–1910), український громадський діяч, письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, історик, етнограф 382, 412
- Грушевська Катерина Михайлівна** (рос.: Грушевская Екатерина Михайловна, 1900–1942), український етнолог, соціолог. Донька М.С.Грушевського VI, 82, 130, 230, 237, 268, 382, 425, 427–429, 438, 454, 460, 461, 468, 469
- Грушевська Ольга Олександрівна** (1878–1961), український літературознавець, історик. Дружина Олександра Сергійовича Грушевського 427
- Грушевський Михайло Сергійович** (рос.: Грушевский Михаил Сергеевич, англ.: Hruševs'kyj Muxajlo, чес.: Hruševskij M., Hruševs'kyj Mychajlo, криптоніми М.Г., МГ, Г.М., 1866–1934), визначний український історик та полі-

тичний, громадський і культурний діяч V–X, 9, 71, 178, 230, 241, 252, 272, 361–365, 378–380, 382–383, 406–415, 421–486

Грушевський Олександр Сергійович (1877–1942), український історик, літературознавець. Брат М.С.Грушевського 427

Гулак-Артемівський Семен Степанович (1813–1873), український композитор, співак, артист, драматург, автор однієї з перших опер на україномовне лібрето “Запорожець за Дунаєм” 103, 342

Гумбольдт Александр фон (1769–1859), німецький вчений-енциклопедист, фізик, географ, ботанік, зоолог, мандрівник 205

Гуна — див. Гуня Дмитро

Гунашевський Михайло (пол.: Gunaszewski Michał, рос.: Гунашевский Михаил, Кгунашевской Михайло Игнатьев сын, ? — після 1672), український літописець, дипломат, церковний діяч 28, 30–42, 365–377, 379–382

Гуня Дмитро (перша пол. XVII ст.), український військово-політичний діяч, керівник селянсько-козацьких повстань 1630-х рр., гетьман (1637, 1638) 107, 136, 435

Гурьев Дмитро Олександрович (1751–1825), російський державний діяч, міністр фінансів (1810–1825) 98, 432

Гус Ян (1368–1415), чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор. Послідовники Гуса відомі як гусити 289, 326

Гюйсманс Жан Жозеф Каміль (1871–1968), бельгійський політичний та державний діяч, секретар Міжнародного соціалістичного бюро II Інтернаціоналу (1905–1922), міністр освіти та мистецтв Бельгії (1925–1927) 281

Г

Галаган Гнат Іванович (рос.: Галаган Игнатий Иванович, ?–1748), полковник чигиринський (1709–1714) та прилуцький (1714–1739) 123

Галаган Григорій Павлович (рос.: Галаган Григорий Павлович, 1819–1888), громадський діяч, поміщик, меценат 408

Гіббон Едвард (англ.: Gibbon Edward, рос.: Гиббон Эдвард, 1737–1794), видатний британський історик 162, 257, 465

Гізель, чернець ім'я Інокентій (1600–1683), український церковний і культурний діяч пруського походження, архімандрит 140, 143, 150, 421

Гілен Френсіс Джеймс (англ.: Gillen Francis James, 1855–1912), австралійський антрополог та етнолог 266

Грондський Самуїл (бл. 1620–1678), польський шляхтич-аріанин, хроніст 112

Д

Давид Попов, билінний наречений Запави 219

Давиденко И. та А. (рос.), київські видавці середини XIX ст. 444

Дамокл, фаворит тирана Діонісія I Сиракузького (кінець V ст. до н.е.) 11

Даниил, игумен — див. Данило, игумен

Данилевський Віктор Васильович (1898–1960), український та російський дослідник історії техніки, письменник, популяризатор науки 335, 481

Данило (рос.: Даниил, друга пол. XI — поч. XII ст.), игумен одного із чернігівських монастирів, на початку XII ст. відвідав Палестину і описав свою подорож 158

Данило Грек (справжнє ім'я та прізвище: Данило Олівєберг де Грекані, XVII ст.), грецький абат, дипломат. Під час Хмельниччини не раз перебував в Україні у складі шведських дипломатичних місій, також виконував дипломатичні доручення Б.Хмельницького 342

Данилов Кирша (XVIII ст.), імовірний упорядник першої збірки російських билін, історичних та ліричних пісень, записаних на Уралі 219, 456

Дарвін Чарльз Роберт (1809–1882), англійський науковець, творець теорії еволюції 335

Дашкевич (Дашкович) Остафій (Євстафій) (рос.: Дашкович Евстафий, 1455–1535), київський шляхтич, організатор козацьких загонів, староста черкаський, канівський та кричевський (з 1529) 144, 145

Дашкевич Микола Павлович (рос.: Дашкевич Николай Павлович, 1852–1908), український літературознавець, історик, фольклорист 191, 219, 330, 452, 471

Дашкевич Ярослав Романович (1926–2010), український історик 440

- Дашкович Евстафій** — див. Дашкевич (Дашкович) Остафій
- Дебідур Антонен** (фр.: Debidour Antonin, 1847–1917), французький історик 200, 453
- Дедов Ф.**, редактор збірника “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881” (1906) 363
- Дейч Лев Григорович** (1855–1941), діяч російського та міжнародного соціалістичного руху, один з лідерів меншовиків 459
- Дембінський Броніслав** (пол.: Dembiński Bronisław, 1858–1939), польський історик 440
- Демокріт Абдерський** (бл. 460 до н.е. — 370 до н.е.), давньогрецький філософ-матеріаліст 339
- Демьян**, слуга гетьмана Івана Мазепи (поч. XVIII ст.) 154
- Деникин Антон Иванович** (рос.) (1872–1947), російський військовий та політичний діяч 485
- Денисенко Василь Семенович** (1896–1964), український історик, етнограф, фольклорист. Учень М.Грушевського 312, 473, 479
- Дені Ернест** (1849–1921), французький історик-славіст 186, 235, 281
- Державин Николай Севастьянович** (рос.) (1877–1953), російський філолог-славіст, історик 228
- Дерман Абрам Борисович** (1880–1952), російський письменник, критик, історик літератури і театру 99, 100, 433
- Джиджора Іван Миколайович** (1880–1919), український громадський діяч, історик, публіцист. Учень М.Грушевського 155, 445
- Дзира Ярослав Іванович** (1931–2009), український історик-джерелознавець, літературознавець, перекладач 383, 409–411, 414
- Димитрій Ростовський** (у миру Туптало Данило Савич, рос.: Димитрий Ростовский, 1651–1709), святий Російської православної церкви, український і російський церковний діяч, вчений, письменник, митрополит Ростовський і Ярославський. Народився в родині сотника Київського полку Сави Туптала. М.Грушевський називає його “Дмитром Тупталенком”, підкреслюючи його українське походження 138, 140, 150, 213, 443, 449
- Диоклетіан** — див. Діоклетіан
- Діович Семен Данилович** (1730–ті рр. — після 1763), український письменник, перекладач 423
- Діманд**, вчений-мистецтвознавець 255
- Діоклетіан** (рос.: Диоклетиан, 245–313), римський імператор (284–305) 198, 457
- Діхтяр Кость Федорович**, один з редакторів збірника праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” (1928) 309, 478
- Длугош Ян** (1415–1480), католицький ієрарх, дипломат, польський історик-хроніст 262
- Дмитрашко-Райча Родіон Григорович** (?–1705), козацький політичний діяч сербського походження, полковник перяславський (1667–1688, з перервами) 260, 466
- Дністрянський Станіслав Северинович** (1870–1935), український вчений-правник, політичний діяч 260, 466
- Добриня**, богатир, билинний персонаж 195
- Добриня**, воевода великого князя київського Володимира Святославича 195
- Добровський Йосиф** (1753–1829), чеський славіст, філолог 261, 467
- Доленга-Ходаковський (Ходаковський) Зоріан** (рос.: Ходаковский Зориан, справжнє прізвище Чарнецький Адам, 1784–1825), польський, білоруський і український етнограф, фольклорист, археолог 157, 175
- Доманицький Василь Миколайович** (1877–1910), український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч 410
- Домонтович**, переяславський протопоп 101
- Донцов Дмитро Іванович** (1883–1973), український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, ідеолог українського інтегрального націоналізму 252
- Дорошенко Дмитро Іванович** (англ.: Doroshenko D., чes.: Dorošenko D., 1882–1951), український політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф 88, 235, 307, 342, 429, 443, 460, 477
- Дорошенко Петро Дорофійович** (1627–1698), український політичний, дер-

жавний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Правобережної України (1665–1676) VI, 51, 52, 63, 121, 134, 140, 150–152, 177, 389, 398, 445

Дорошенко, псевдонім — див. Кибальчич Микола Іванович

Дорошкевич Олександр Костянтинович (рос.: Дорошкевич, Александр Константинович, 1896 (1889 ?) — 1946), український літературознавець, літературний критик, педагог 48, 386, 409

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895), визначний український громадський діяч, філософ, публіцист, історик, фольклорист, літературознавець, економіст 4, 10–15, 113, 175, 191, 251–254, 287, 288, 290, 342, 343, 361, 362, 438, 464, 483, 486

Дубровіна Любов Андріївна (1950), український історик, джерелознавець, книгознавець X

Дубровський Сергій Митрофанович (1900–1970), російський історик-економіст 341

Дульская, княгиня (кін. XVII — поч. XVIII ст.), знайома гетьмана І. Мазепи 167

Дунай Іванович, богатир, билинний персонаж 194, 196

Дунай, воєвода волинського князя Володимира Васильовича (XIII ст.) 196

Духінський Францішек Генрик (1816–1893), український і польський історик, публіцист, громадський діяч 253

Дюк Степанович, богатир, билинний персонаж 194

Дюма Олександр старший (1802–1870), французький письменник 262

Дюркгейм Еміль (фр.: Durkheim Émile, 1858–1917), французький соціолог, етнолог 203, 205–208, 211, 454

Е

Е., криптонім — див. Емме Володимир Георгійович

Е.К., криптонім 241, 461

Еварницький Дмитро Іванович — див. Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович

Евгеній Болховитинов — див. Євгеній (у миру Болховитинов Євфимій Олексійович)

Евдокия — див. Явдоха

Евецький Орест Степанович — див. Євецький Орест Степанович

Евецький Федор Степанович — див. Євецький Федір Степанович

Евфимий Зигабен — див. Євтимій Зігабен

Еджертон Вільям (англ.: Edgerton William Benbow, 1914–2004), американський літературознавець, славіст 440

Ейнгорн Віталій Йосипович (рос.: Эйнгорн Виталий Осипович, 1862–1947), російський історик, бібліограф 45, 384, 408

Екатерина (рос.) (укр.: Катерина, 287–305), християнська великомучениця 431

Екатерина II Великая — див. Катерина II Велика

Емме Володимир Георгійович, криптонім Е. (1848(?)-1887), російський революціонер, народник 11

Енгель Йоганн Християн фон (нім.: Engel Johann Christian, von, рос.: Энгель Йоганн Христиан фон, 1770–1814), німецько-австрійський історик 101, 102, 107, 112–115, 117, 120, 137, 140, 142–148, 160, 161, 163, 168, 176, 434

Енох, біблійна особа, старозавітний патріарх 288

Ердманн Мартін (1858–?), німецький історик античності 339

Еренпрайс Маркус (швед.: Ehrenpreis Marcus, 1869–1951), діяч сіоністського руху, рабин, шведський письменник, редактор 255, 464

Ерлич Йоахим — див. Єрлич Йоахім

Є

Єва, біблійна особа, перша жінка, мати роду людського 288

Євгеній (у миру Болховитинов Євфимій Олексійович, рос.: Евгений, в миру Болховитинов Евфимий Алексеевич, 1767–1837), митрополит київський (з 1822), історик, бібліограф, археолог 66, 112, 132, 133, 136, 142–144, 401, 441, 442, 444

Євецький Орест Степанович (рос.: Евецький Орест Степанович, перша пол. XIX ст.), український фольклорист, етнограф, письменник, публіцист, історик, статистик, учасник харківського гуртка поетів-романтиків 1830-х рр. 28, 366, 378

Євецький Федір Степанович (рос.: Евецький Федор Степанович, пол.: Jewiecki

- Teodor, бл. 1800 — після 1843), український славіст, фольклорист, етнограф, учасник гуртка поетів-романтиків 170, 171, 448
- Євтимій Зігабен** (лат.: Euthymius Zigabenus, рос.: Евфимий Зигабен, ? — бл. 1118), візантійський богослов 289, 471, 472
- Єгорій Хоробрий**, герой духовних віршів, уособлення святого Юрія Змієборця 198
- Єгоров Дмитро Миколайович** (1878–1931), російський історик-медієвіст, бібліотекознавець, бібліограф. У 1920-х рр. — заступник директора Бібліотеки ім. В.І.Лєніна у Москві 340, 353
- Єлизавета Петрівна** (1709–1761), російська імператриця (1741–1762). У 1742 р. взяла таємний шлюб з Олексієм Григоровичем Розумовським 20, 21, 128, 158
- Єнсєн Альфред Антон** (швед.: Jensen Alfred Anton, 1859–1921), шведський історик, славіст, письменник, перекладач 255, 464, 465
- Єрлич Іоахім (Яким)** (рос.: Ерлич Иоахим, пол.: Jerlicz Joachim, 1598–1674), шляхтич, польськомовний хроніст 31, 368, 380
- Єрузалем Вільгельм** (нім.: Jerusalem Wilhelm, 1854–1923), австрійський історик, психолог, педагог 202, 204–206, 209, 453, 454
- Єсько** (перша пол. XVII ст.), полковник 147
- Єфименко Петро Петрович** (1884–1969), український і російський археолог, етнограф, учень Ф.К.Вовка 275
- Єфремов Сергій Олександрович** (1876–1939), український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, публіцист, журналіст 256, 261, 455, 467
- Ж**
- Жарис** (фр.: Jaris, XVII ст.), вигаданий тарарин, який, за твердженням Ж.-Б. Шєрєра, викупив Б.Хмельницького з турецької неволі. Див. також Ярысу 84, 427
- Жданович Антін** (прізвисько: Адамович, ?–1660), український військовий діяч доби Хмельниччини, дипломат, полковник кївський (1650–1653, 1655–1656), наказний гетьман, генеральний суддя (1656) 119
- Жебельов Сергій Олександрович** (1867–1941), російський історик античного світу, археолог, спеціаліст з епіграфіки 229
- Желіборський Арсеній** — див. Арсеній Желіборський
- Желябов Андрій Іванович** (рос.: Желябов Андрей Иванович, конспіративне ім'я Тарас, 1851–1881), революціонер-народник. Страчений 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 3–8, 10, 13–15, 17, 22, 24, 25, 361, 362, 365
- Жемчужников Володимир Михайлович** (1830–1884), російський державний службовець, поет, гуморист, один із творців Козьми Пруткова. Брат Льва Михайловича та Олексія Михайловича Жемчужникових 22, 364
- Жемчужников Лев Михайлович** (1828–1912), український і російський художник. Син Ольги Олексіївни Перовської та Михайла Миколайовича Жемчужникова, брат Олексія Михайловича та Володимира Михайловича Жемчужникових, приятель П.О.Куліша 22, 363, 364
- Жемчужников Михайло Миколайович** (1788–1865), російський державний діяч, сенатор 22, 363
- Жемчужников Олексій Михайлович** (1821–1908), російський поет, сатирик, гуморист. Син Ольги Олексіївни Перовської та Михайла Миколайовича Жемчужникова, брат Льва Михайловича та Володимира Михайловича Жемчужникових. Один із творців Козьми Пруткова 22
- Жемчужникова (уродж. Перовська) Ольга Олексіївна** (1798/1799–1833), позашлюбна донька Олексія Кириловича Розумовського та Марії Михайлівни Соболевської, дружина Михайла Миколайовича Жемчужникова 22, 363
- Жемчужникови, брати** — див. Жемчужников Володимир Михайлович, Жемчужников Олексій Михайлович, Жемчужников Лев Михайлович
- Житецький Ігнат (Гнат) Павлович** (1866–1929), український історик, літературознавець, публіцист 464
- Житецький Павло Гнатович** (1837–1911), український філолог, перший історик української літературної мови, педагог, публіцист 175, 243, 452

Жіар Марсель, паризький книготорговець та видавець 1920-х рр. 458

Жученко Федір Іванович (?–1709), полтавський полковник 166

З

Забелін Іван Єгорович (1820–1909), російський історик та археолог 227

Заборовський Рафаїл — див. Рафаїл (у миру Заборовський Михайло)

Завадович, коректор журналу “Україна” (1930) 361, 481

Завадский И.И. (рос.), київський видавець останньої третини XIX ст. 362, 451

Загорська Меланія Овдіївна (1837–1891), українська співачка 358, 486

Загряжська (уродж. Розумовська) Наталія (Наталя) Кирилівна (1747–1837), фрейліна імператриці Катерини II. Старша донька Кирила Григоровича Розумовського, сестра Олексія Кириловича Розумовського та Льва Кириловича Розумовського 21

Залеский Богдан (1802–1886), польський поет і громадський діяч 175

Залеский Август (1883–1972), польський політичний діяч, дипломат, історик 234

Залозецький Володимир — див. Залозецький-Сас Володимир Романович

Залозецький-Сас Володимир Романович (1896–1959), український політичний діяч, мистецтвознавець, дослідник історії Церкви 255, 256

Залуский — див. Залуський Йосип Андрій

Залуский Йосип Андрій (рос.: Залуский Иосиф Андрей, 1702–1774), польський церковний і державний діяч, письменник, бібліофіл, видавець 153

Запава, билинна племінниця великого князя київського Володимира Святославича 219

Зарембський Аркадій Гнатович (1888–1941), український та російський етнограф, співробітник Державного Російського музею (1920-ті рр.) 275, 276

Зарульський Станіслав (XVIII ст.), польський шляхтич, що перебував на службі в російській армії, російсько-польський історик XVIII ст. 102, 140

Заславський Давид Йосифович (рос.: Заславский Давид Иосифович, 1880–1965), російський публіцист, літературний критик, партійний діяч 6, 11, 251, 362, 464

Засуліч Віра Іванівна (рос.: Засулич Вера Ивановна, 1849–1919), діячка російського та міжнародного революційного руху, народниці, терористка, письменниця 7

Зеленін Дмитро Костянтинович (нім.: Zelenin Dmitrij, рос.: Зеленин Дмитрий Константинович, 1878–1954), російський та український етнограф, діалектолог, фольклорист 313, 314, 317–321, 323, 339, 479, 482

Зертис Степан Костянтинович (1660–1722), син молдавського дворянина, у 1691–1709 рр. був перекладачем у гетьмана Мазепи 89, 166

Зертиси-Каменські, родина 92

Зертис-Каменська (XVIII ст.), бабка Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського 92, 431

Зертис-Каменський Андрій Степанович — див. Амвросій (у миру Зертис-Каменський Андрій Степанович)

Зелінський Тадеуш (Тадей Францович) (1859–1944), видатний польський і російський філолог, дослідник античної культури, громадський діяч 281

Зизаній Лаврентій Іванович (справжнє прізвище Куکیل-Тустановський, ? — не пізніше 1634), український філолог, письменник, перекладач, священник 263

Зильберберг А. (рос.), харківський видавець останньої чверті XIX ст. та поч. XX ст. 484

Зиморович Бартоломей (1597–1677), польський поет вірменського походження, історик, бургомістр м. Львова 144

Зілінський Іван Михайлович (1879–1952), український мовознавець, фольклорист 261, 467

Золотаренко Василь (Васюта) Нечипорович (?–1663), український військовий діяч доби Хмельниччини, ніжинський полковник (1659–1663) 50, 64, 388, 399

Золотаренко Іван Никифорович (?–1655), український військовий діяч доби Хмельниччини, полковник корсунський (1652) і ніжинський (1652–1655), наказний гетьман Сіверський (1654–1655) 53, 391

Золотарьов Давид Олексійович (1885–1935), російський антрополог, етнограф, співробітник Державного Російського музею (1920-ті рр.) 275

Зорка Самійло (рос.: Зорка Самуил, помилково: Зорка Сатурн, XVII ст.), імовірно, легендарний козацький літописець, на його діаріуш посилається у своєму літопису Самійло Величко 65, 400, 411, 423

Зорка Сатурн — див. Зорка Самійло

Зубрицький Денис Іванович — див. Зубрицький Денис Іванович

Зубрицький Денис Іванович, Зубрицький (рос.: Зубрицкий Денис Иванович, 1777–1862), український історик, етнограф, архівіст 28, 29, 365–367, 377–379

Зубрицький Михайло Іванович (1856–1919), український етнограф, фольклорист, історик 314

І

Іван, проповідник — див. Іван, проповідник

Іванов Йордан — див. Іванов Йордан

Ігорь Рюрикович — див. Ігор Рюрикович

Ігорь Святославич — див. Ігор Святославич

Іеремія (рос.) (VI ст. до н.е.), один із чотирьох старозавітних пророків 124

Іконников Володимир Степанович — див. Іконников Володимир Степанович

Іларіон (рос.) (XVII ст.), архідиякон 34, 370

Ілляш Іван — див. Ілляш Іван

Іоанн Богослов (рос.), апостол, християнський святий 471

Іоанн III — див. Іван III Васильович

Іов Княгиницький — див. Іов Княгиницький

Іосиф (рос.) (XVII ст.), настоятель Свято-Георгіївської церкви у Львові (1647) 34, 370

Іосиф, митрополит — див. Йосип Нелюбович-Тукальський

Ісая — див. Іса

Іскра Іван Іванович — див. Іскра Іван Іванович

Іскрицький Петр Григорьевич — див. Іскрицький Петро Григорович

Й

Йонин, член полтавської Громади, згаданий у рапорті М.В.Мезенцова у 1863 р. 355, 485

Йосип Нелюбович-Тукальський (рос.: Иосиф Нелюбович-Тукальский, ?–1676), український церковний діяч, православ-

ний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1663–1675) 51, 54, 140, 150, 151, 389, 391, 445

І

Іван (пол.: Iwan, XVII ст.), люблінський міщанин 32, 368, 380

Іван (рос.: Иван, XVII ст.), володимирський проповідник 36, 372

Іван Бережанин — див. Фогарашій Іван Федорович

Іван III Васильович (рос.: Иоанн III, 1440–1505), великий князь московський (з 1462) 162

Іван, гостинний син, билинний персонаж 195, 219

Іванішев Микола Дмитрович (1811–1874), український і російський юрист, історик 330

Іванов Йордан (болг.: Иванов Йордан, 1872–1947), болгарський історик літератури, історик, археолог, фольклорист 287, 471

Ігор Рюрикович (рос.: Игорь Рюрикович, 878–945), князь київський (913–945) 294, 329, 473

Ігор Святославич (рос. Игорь Святославич, 1151–1202), новгород-сіверський (з 1178) та чернігівський князь (1198), герой давньоруської поеми “Слово о полку Ігоревім” 70, 158, 265, 271, 404, 413

Ізмайлов Андрій Петрович (?–1714), царський стольник, ніжегородський губернатор (1714). У 1709 за дорученням Петра I знаходився при гетьмані І.Ско-ропадському для таємного нагляду 124

Ізопольський Еразм (пол.: Izopolski Erazm, 1802–1863), польськомовний письменник, фольклорист, етнограф, священик 175, 449

Іконников Володимир Степанович (рос.: Иконников Владимир Степанович, 1841–1923), український історик, педагог 49, 88, 166, 387, 429

Ілля Муромець, легендарний богатир часів Київської Русі, герой руського епосу 193, 196–198

Ілляш Іван (рос.: Илляш Иван, XVII ст.), переяславський козак 58, 395

Іловайський Дмитро Іванович (1832–1920), російський історик, критик норманської теорії 226

Іоасаф, митрополит (у миру Кроковський, бл. 1650–1718), український церковний діяч, ректор Києво-Могилянської академії (1693–1697), митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Русі (з 1708) 156, 159

Іов Княгиницький (відомий також як Іов Манявський, у миру Княгиницький Іван, бл. 1550–1621), преподобний, церковний та культурно-освітній діяч на західноукраїнських землях, засновник Манявського скиту 32, 369

Іосиф, митрополит — див. Йосип Нелюбович-Тукальський

Іпатій (у миру Потій Адам Львович, 1541–1613), річпосполитський державний діяч, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі (1599–1613), предстоятель Унійної церкви 263

Ісая (рос.: Исайя, VIII–VII ст. до н.е.), біблійний пророк, один із чотирьох великих пророків Старого Заповіту 288, 471

Іскра Іван Іванович (рос.: Искра Иван Иванович, ?–1708), український військовий і політичний діяч, полтавський осавул (1683–1696), полковник (1696–1700), знатний військовий товариш (1700–1708) 123, 124, 129, 130, 137, 167

Іскрицький Петро Григорович (рос.: Искрицкий Петр Григорьевич, 1704–1771), представник української козацької старшини, військовий канцелярист (з 1721), бунчуковий товариш (1727–1734), повітовий суддя на Стародубщині, предводитель дворянства Стародубського полку. Один із переписувачів “Літопису Самовидця” 66, 401

Ісус Христос — див. Христос

К

К.Б.-Р., криптонім — див. Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович

Каменські (XVIII ст.), родина 89

Кадлец Карел (1865–1928), чеський правознавець 186, 245

Казалет Едвард Александр (англ.: Cazalet Edward A., 1836–1923), британський підприємець, один із засновників та перший голова Англо-російського літературного товариства 233

Каземир, король польський — див. Ян II Казимир Ваза

Казимир — див. Ян II Казимир Ваза

Казимир III Великий (1310–1370), польський король (1333–1370) 40, 348, 375

Кайндль Раймунд Фрідріх (нім.: Kaindl Raimund Friedrich, 1866–1930), австрійський історик, етнограф, фольклорист, дослідник історії Буковини 260, 262, 466

Каїн, біблійна особа, старший син Адама та Єви 238

Калайдович Костянтин Федорович (рос.: Калайдович Константин Федорович, 1792–1832), російський філолог, археолог 134, 152

Калин, цар, татарський цар, билинний персонаж 258

Калнаш — див. Калнишевський Петро Іванович

Калнишевський Петро Іванович (прізвисько “Калнаш”, 1691–1803), останній кошовий отаман Запорзької Січі (1762, 1765–1775) 157

Каменський — див. Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович

Каменський Володимир (XVIII ст.), старець Києво-Печерської лаври, дядя з боку матері, опікун та патрон Амвросія (Зертис-Каменського) 89

Каменські, родина 89, 429

Кандиба Андрій Андрійович (1804–1879), урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М.Г.Рєпніна (1820-і рр.) 109

Кант Іммануїл (1724–1804), німецький філософ 204, 206, 211

Кантемир Дмитро Костянтинович (1673–1723), молдавський і російський державний діяч, молдавський господар (1693, 1710–1711), вчений 113, 437

Кантемири (перша третина XVII ст.), узагальнююча назва одного з ногайських військових та політичних діячів без Кан-Темира (Кантемира, Кантимура) та його синів Мамбет-бея та Гадлеймурзи 106, 107

Капніст Василь Васильович (рос.: Капнист Василий Васильевич, 1758–1823), російський і український громадсько-політичний діяч, поет, драматург VI, 126, 129, 131, 158, 173, 177, 440, 441

Капніст Василь Петрович, Капніст-батько (рос.: Капнист Василий Петрович,

- бл. 1701–1757), венеціанський купець грецького походження, сотник ізюмського полку (1726), полковник миргородський (1737–1750) і київський (1750) 124, 129, 130, 138
- Капністи**, український шляхетський рід XVIII–XX ст. 129
- Каподістрія Іоанн** (1776–1831), російський та грецький державний діяч, дипломат, міністр іноземних справ Росії (1816–1822), перший правитель незаалежної Греції (1827–1831) 90
- Капцевич Петро Михайлович** (1772–1840), російський військовий і державний діяч, західносибірський генерал-губернатор (1822–1827) 133, 134
- Каразін Василь Назарович** (1773–1842), український вчений, винахідник, громадський діяч. Засновник Харківського університету 101
- Карамбей** (XVII ст.), татарський мурза 55, 392
- Карамзін Микола Михайлович** (рос.: Карамзин Николай Михайлович, 1766–1826), видатний російський історик, автор дванадцятитомної “Истории государства Российского” (1803–1826), що була однією з перших узагальнюючих праць з історії Росії 88, 90, 92, 114, 132, 133, 137, 138, 142–144, 146, 158, 161–164, 176, 431, 441, 444–447
- Карєєв Микола Іванович** (1850–1931), російський політичний діяч, історик, автор праць з філософії історії, що свого часу справили вплив на М.Грушевсько-го 304, 305
- Карл X Густав** (1622–1660), шведський військовий і державний діяч, король Швеції (1654–1660) 119, 148
- Карл XII** (фр.: Charles XII, 1682–1718), король Швеції (1697–1718) 83, 113, 123, 255, 426, 438, 445
- Карпов Геннадій Федорович** (1839–1890), російський історик 45, 87, 88, 93, 107, 139, 175, 384, 408, 429, 436
- Карський Єфимій (Юхим) Федорович** (1860–1931), білоруський та російський філолог-славист, мовознавець, палеограф, етнограф 317, 359
- Катерина II Велика** (рос.: Екатерина II Великая, 1729–1796), російська імператриця (1762–1796) 73, 89, 95, 124, 128, 136, 158, 170, 407, 430, 433, 444
- Каченовський Михайло Трофимович** (1775–1842), російський історик, перекладач, літературний критик, родоначальник “скептичної школи” в російській історіографії 107, 108, 160, 169, 435
- Кашенко Адріан Феофанович** (1858–1921), український письменник 215–218, 455
- Квітка Григорій** — див. Квітка-Оснoв’яненко (Квітка) Григорій Федорович
- Квітка Ілля Іванович** (1745 — після 1817), український історик, письменник 102, 140
- Квітка Климент Васильович** (1880–1953), український музикознавець, фольклорист 357, 486
- Квітка-Оснoв’яненко (Квітка) Григорій Федорович** (псевдонім: Оснoв’яненко, 1778–1843), український прозаїк, драматург, літературний критик, культурно-громадський діяч 102, 173, 175, 256
- Квятковський Каєтан** (пол.: Kwiatkowski Kajetan, 1770–1852), польський історик 142
- Квятковський Олександр Олександрович** (1852–1880), російський революціонер-народник, член партії „Народна воля”. За участь у терористичній діяльності арештований, відданий військовому суду (так званий „процес 16-ти”) та разом з А.Прєснєжковим засуджений до смертної кари 6, 18
- Кгунашевської Михайло Ігнатєв син** — див. Гунашевський Михайло
- Кибальчич Микола Іванович** (рос.: Кибальчич Николай Иванович, псевдонім Дорошенко, 1853–1881), винахідник, революціонер-народник українського походження. Страчений 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 3, 4, 15–17, 19, 20, 362, 363, 365
- Кизим Богдан** (?–1638), київський козацький сотник, керівник повстанського загону під час селянсько-козацького повстання 1637 р. 107
- Кирєєвський Петро Васильович** (рос.: Киреевский Петр Васильевич, 1808–1856), російський письменник, перекладач, фольклорист, археограф 29, 213, 366, 378
- Кирик** — див. Кирило, Кирик

- Кирило Лукаріс** (1572–1637/1638), православний церковний діяч, патріарх Александрійський (1602–1621), патріарх Константинопольський (з 1612, з перервами) 263
- Кирило, Кирик** (пол.: Kiryk, Kirył, XVII ст.), митрополичий намісник у Замості, архімандрит константинопольського монастиря 32, 37, 38, 40, 368, 369, 372, 373, 375, 380
- Киселевич Тимофій** (рос.: Киселевич Тимофей, XVII ст.), священник 36, 372
- Киселі**, православний шляхетський рід, предком роду вважався воєвода Свінтольд (Святольд), що служив при великому князеві київському Володимирі Всеволодовичеві Мономаху 262
- Кисіль Адам Світольдич (Святолдич)** (1600–1653), політичний і державний діяч Речі Посполитої, воєвода брацлавський, київський 140, 262
- Кіржаєв Сергій Миколайович** (1958), український історик, архівознавець, археограф 361, 421, 483
- Клен Х.Ф.**, петербурзький видавець другої половини XVIII ст. 411, 423, 434
- Климович Григорій** (пол.: Klimowicz Hrehory, XVII ст.), писар Замойського братства (1647) 35, 371, 381
- Климовський Семен** (рос.: Климовский Семен, кінець XVII — поч. XIX ст.), козак Харківського полку, філософ, поет 158
- Ключевський Василь Йосипович** (рос.: Ключевский Василий Осипович, 1841–1911), російський історик 195, 196, 227, 453
- Кміт Юрій** (1872–1946), священник, український письменник, публіцист, етнограф Бойківщини, літературознавець, громадський діяч 319
- Княгиницький Іов** (рос.: Княгиницкий Иов) — див. Іов Княгиницький
- Кобержицький Станіслав** (пол.: Kobierzycki Stanisław, бл. 1600–1665), польський державний діяч, історик 444
- Кобзар** — див. Шевченко Тарас Григорович
- Кобілянська Ольга Юліанівна** (1863–1942), українська письменниця 311
- Ковалевський Максим Максимович** (1851–1916), український політичний і громадський діяч, правник, соціолог, історик 266, 267
- Ковалівський Андрій Петрович** (1895–1969), український історик-сходознавець 483
- Когновицький Казимир** (пол.: Kognowicki Kazimierz, рос.: Когновицкий Казимир, 1736–1825), польський церковний діяч, історик 142, 444
- Когут Зенон** (англ.: Kohut Zenon, 1944), канадський історик українського походження 414
- Кожанчиков Дмитро Юхимович** (рос.: Кожанчиков Дмитрий Ефимович, 1819–1877), російський видавець, власник книгарні у Санкт-Петербурзі 424
- Козарин**, билинний персонаж 194, 195
- Козельський Яків** (рос.: Козельский Яков, XVIII ст.), полтавський полковий осавул (1738–1761), в родині якого зберігався список “Літопису Самовидця” 66, 401
- Козмін Микола Кірович** (рос. Козмин Николай Кирович, 1873–1942), російський історик літератури, пушкініст 163, 446
- Козьма Пресвітер** (рос.: Козьма Пресвитер, хорв.: Prezviter Kozma, X ст.), болгарський церковний діяч, письменник 289, 472
- Коклес Горацій** (VI ст. до н.е.), напівлегендарний давньоримський герой 66, 401
- Коковцов Павло Костянтинович** (1861–1942), російський філолог-семітолог 294
- Колесса Олександр Михайлович** (1867–1945), український літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч 261, 467
- Колчак Олександр Васильович** (1874–1920), російський військовий і політичний діяч 459
- Коль Йоганн Георг** (нім.: Kohl Johann Georg, 1808–1878), німецький мандрівник, географ, письменник 129, 130, 165, 177, 440
- Конашевич** — див. Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович
- Кондаков Никодим Павлович** (рос.) (1844–1925), російський історик візантійського та давньоруського мистецтва, археолог 227, 228
- Конисский** — див. Георгій (у миру Кониський Григорій Йосипович)
- Кониський Олександр Якович** (1836–1900), український письменник, пере-

- кладач, педагог, громадський діяч, видавець 263, 264, 311, 355
- Конт Огюст** (1798–1857), французький філософ-позитивіст 184
- Кончак**, билинний персонаж 195
- Коплан Борис Іванович** (1898–1942), російський історик літератури, чоловік С.О.Шахматової-Коплан, зять Олексія Олександровича Шахматова 359
- Коптілов Віктор Вікторович** (1930–2009), український мовознавець, перекладач, критик 427
- Корвін Матвій** — див. Матвій Корвін
- Кордуба Мирон Михайлович** (1876–1947), український історик, письменник, публіцист. Учень М.Грушевського 260, 308, 466, 477
- Корибут-Вишневецький Єремія (Ярема) Михайло** (рос.: Корибут-Вишневецький Еремия (Ярема) Михаил, 1612–1651), річпосполитський державний та військовий діяч 116
- Корчак-Новицький Николай Трофимович** (рос.) (1862–1937), київський видавець 453
- Корш Федір Євгенович** (1843–1915), російський філолог, славіст, сходознавець, поет, перекладач 359
- Коряк Володимир Дмитрович** (справжнє ім'я Блюмштейн Волько Давидович, 1889–1937), український літературознавець, літературний критик єврейського походження 252
- Косинський Криштоф** (рос.: Косинский Криштоф, 1545–1593), український військовий діяч, організатор козацького повстання 1591–1593 рр. 71, 136, 146, 405, 414
- Костельник Гавриїл Федорович** (1886–1948), греко-католицький священник, церковний і громадський діяч, український теолог, мовознавець, історик 319
- Костомаров Микола Іванович** (1817–1885), видатний український історик, поет-романтик, публіцист, етнограф, громадський діяч. Засновник народницького напрямку в українській історіографії 80, 84, 87, 100, 117, 139, 175, 243, 317, 332, 345, 409, 420, 424, 479
- Костров Єрміл Іванович** (1755–1796), російський поет, перекладач 173
- Костянтин VII Порфирородний** (905–959), візантійський імператор, вчений, письменник 294
- Котляревський Іван Петрович** (рос.: Котляревский Иван Петрович, 1769–1838), український письменник, поет, драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч 157, 158, 159, 173, 175, 256
- Котляревський Олександр Олександрович** (1837–1881), український етнограф, філолог, славіст 192, 219, 452
- Коховський Веспасіян** (1633–1700), річпосполитський державний та військовий діяч, поет, письменник, історик 112
- Коцюбинський Михайло Михайлович** (1864–1913), український письменник, громадський діяч 255, 256, 311
- Кочубеева (Кочубей) Матрена** — див. Кочубей Мотря Василівна
- Кочубей Аркадій Васильович** (1790–1878), дійсний таємний радник, орловський губернатор (1830–1837), сенатор (з 1842), мемуарист 122–123, 168, 439, 447
- Кочубей Василь Леонтійович** (бл. 1640–1708), український державний і політичний діяч, генеральний писар Війська Запорозького (1687–1699), генеральний суддя (1699–1708) 77, 100, 110, 123, 124, 129, 130, 137, 153, 154, 166–168, 177, 417, 449
- Кочубей Віктор Павлович** (1768–1834), російський державний діяч, дипломат, міністр внутрішніх справ Російської імперії (1802–1807, 1819–1823) 122
- Кочубей Даміан Васильович** (1786–1859), дійсний таємний радник, сенатор 122
- Кочубей Катерина Василівна** (кін. XVII — поч. XVIII ст.), донька генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея 168
- Кочубей Мотря Василівна** (Кочубеївна, рос.: Кочубей /Кочубеева/ Матрена, Матрононька, 1688–1738), донька генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея, коханка гетьмана Івана Мазепи 124, 154, 161, 167, 168, 445, 447
- Кочубей Семен Михайлович** (1778–1835), дійсний статський радник, полтавський повітовий та губернський маршалок, меценат 110, 124, 129
- Кочубей**, козацько-старшинський, згодом дворянський рід XVII–XIX ст. 122, 124, 129, 168

Кочубейвна — див. Кочубей Мотря Василівна

Край Карл (1773–1832), російський видавець, засновник друкарні у Санкт-Петербурзі 449

Крал Їржі (Юрій) (чес.: Kral Jiří, 1893–1975), чеський географ, антропогеограф 324, 479

Кратіл (друга пол. V ст. до н.е. — поч. IV ст. до н.е.), давньогрецький філософ, послідовник Геракліта 339

Крижановський Борис Георгійович (1886–1937), український та російський етнограф, співробітник Державного Російського музею (1920-ті рр.) 275, 276

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942), український історик, сходознавець, письменник, перекладач 452

Крип'якевич Іван Петрович (рос.: Крип'якевич Иван Петрович, 1886–1967), український історик, археограф, учень М.Грушевського 49, 259, 260, 387, 466

Кроковський Іосаф — див. Іосаф, митрополит

Кролікова (рос.: Кроликова), мешканка м. Замостя (1640-ві рр.) 36, 372

Кромвель Олівер (1599–1658), англійський державний діяч, один з організаторів армії парламенту Англії під час Англійської громадянської війни 1640–1650-х рр. 341

Кромер Мартин (1512–1589), польський історик, церковний діяч 40, 375

Крук, герой апокрифічного тексту 288

Кудоглу Димитър Петров (болг.) (1862–1940), болгарський підприємець, меценат 287

Кулик Василь Степанович (1830–1870), український громадський діяч, поет, працював провізором. Активний діяч полтавської Громади 355

Куличенко П., радянський партійний і державний діяч, один із редакторів збірника праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” (1928) 309, 478

Кулідж Арчибальд Кері (англ.: Coolidge Archibald Cary, 1866–1928), американський історик, засновник академічного слов'язознавства у США 234

Куліш Пантелеймон Олександрович (рос.: Кулиш Пантелеймон Александрович, псевдоніми — Николай М., Хутора-

нин, 1819–1897), український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач 22, 44–49, 66–73, 175, 256, 354, 364, 382–387, 401–410, 412–414, 426, 427, 449

Кулябка Сильвестр — див. Сильвестр (у миру Кулябка Семен)

Кульбакін Степан Михайлович (1873–1941), російський філолог-славист, па-леограф 186

Кульженко Стефан Васильович (1836–1906), український друкар, київський видавець другої половини XIX ст. 409

Куракін Борис Олексійович (1784–1850), російський державний діяч, дипломат, сенатор (1822) 135

Куракін Олексій Борисович (1759–1829), російський державний діяч, малоросійський генерал-губернатор (1802–1807) 98

Куракіни, російський князівський рід 98

Кушнерев Иван Николаевич (рос.) (1827–1896), російський письменник, видавець 453

Л

Л.С., криптонім, імовірно **Лужницький старець** (див. також Лужницький старець) 107, 108, 131, 160, 436, 446

Лагоріо Лев Феліксович (1826–1905), російський художник 364

Лазаревський Олександр Матвійович (рос.: Лазаревский Александр Михайлович, А.Л., криптонім, 1834–1902), видатний український історик, джерелознавець, генеалог, видавець 85, 110, 141, 168, 175, 338, 429, 437, 443

Ламанский Владимир Иванович (рос.) (1833–1914), російський історик-славіст 462, 471

Ланскоронський Станислав — див. Лянцкоронський Станіслав

Лашков Федір Федорович (1858–1917), російський історик, архівіст 431

Левек П'єр-Шарль (фр.: Levesque Pierre-Charles, 1736–1812), французький історик, автор праць з історії Росії, де містяться відомості про Україну 83, 425

Левицький Венедикт (1783–1851), український греко-католицький церковний діяч, богослов, педагог 29, 366, 379

Левицький Орест Іванович (рос.: Левицкий Орест Иванович, англ.: Levyc'kyj

- Orest, 1848—1922), український історик, етнограф, письменник 31, 44, 45, 49, 52, 368, 380, 383, 384, 387, 390, 408, 410, 412, 414, 426
- Леві-Брюль Люсьєн** (фр.: Lévy-Bruhl Lucien, 1857—1939), французький філософ, антрополог, етнолог 202, 205, 207—209, 453—455
- Левіцький Анатоль** (пол.: Lewicki Anatol, 1841—1899), польський історик 258, 465
- Левшин Васильй Алексеевич** (рос.) (1746—1825), російський письменник, перекладач 438
- Ледніцький Венцеслав** (пол.: Lednicki Wencslav (Wacław), 1891—1967), польський літературознавець 281, 283, 301, 470, 475
- Лезюр Шарль-Луї** (фр.: Lesur Charles-Louis, 1770—1849), французький письменник, публіцист, історик 133, 136, 137, 441
- Леклерк Ніколя-Габрієль** (фр.: Le Clerc Nicolas-Gabriel, 1726—1798), французький лікар, літератор, перекладач, історик 83, 425
- Лелевель Йоахим** (пол.: Lelewel Joachim, 1786—1861), польський історик та політичний діяч 281
- Ленін Володимир Ілліч** (справжнє прізвище Ульянов, 1870—1824), російський політичний діяч, публіцист, філософ, теоретик комунізму 252, 340, 353
- Леонтович Федір Іванович** (1833—1911), російський історик права 330
- Лепкий Богдан** (1872—1941), український поет, прозаїк, літературознавець, перекладач, історик літератури, видавець 311
- Леруа-Больє Анатоль** (1842—1912), французький історик, публіцист 283
- Леся Українка** (справжнє ім'я Косач-Квітка Лариса Петрівна, 1871—1912), значна українська поетеса, письменниця, перекладачка 311
- Липинський В'ячеслав Казимирович** (рос.: Липинский Вячеслав Казимирович, 1882—1931), видатний український політичний діяч, історик, соціолог 49, 387, 411
- Лисенко Микола Віталійович** (1842—1912), видатний український композитор, громадський діяч 357, 358, 486
- Лисснер Э.** (рос.), московський видавець кінця XIX — поч. XX ст. 430
- Лисько Зиновій** (1895—1969), український композитор, музикознавець, фольклорист 342
- Лихачов Николай Петрович** — див. Лихачов Микола Петрович
- Лінаж де Восьєн П'єр** (фр.: Linage de Vauciennes Pierre, XVII ст.), французький дипломат, історик, публіцист 137, 142, 443
- Лісницький (Лісницький-Сахнович) Григорій** (?—1664), український військовий і державний діяч доби Хмельниччини, миргородський полковник (1648—1659, з перервами), генеральний суддя (1657, 1661—1662) сподвижник Б.Хмельницького 120
- Ліхачов Микола Петрович** (рос.: Лихачов Николай Петрович, 1862—1936), російський історик, спеціаліст у галузі дипломатики та сфрагістики 329, 480
- Лобанов** — див. Лобанов-Ростовський Яків Іванович
- Лобанови** — див. Лобанови-Ростовські
- Лобанови-Ростовські**, російський князівський рід 98
- Лобанов-Ростовський Дмитро Іванович** (1758—1838), російський військовий і державний діяч, міністр юстиції Російської імперії (1817—1827), член Державної ради 128, 135
- Лобанов-Ростовський Яків Іванович** (1760—1831), російський державний діяч, малоросійський генерал-губернатор (1808—1816) 95—98, 437
- Лобода Андрій Митрофанович** (1871—1931), український фольклорист, літературознавець, етнограф 219
- Лобода Віктор Васильович** (1824—1889), український письменник, етнограф, громадський і політичний діяч. Член полтавської Громади 354, 355
- Логинов Василь Васильович** (1796—1847), московський видавець першої половини XIX ст., власник літографії 169
- Лозинський Йосип Іванович** (пол.: Łozynski Josur, 1807—1889), український галицький етнограф, мовознавець, публіцист, греко-католицький священник 174, 449
- Ломиковський Василь Якович** (рос.: Ломиковский Василий Яковлевич, 1777/1778—

- 1845), військовий, агроном, лісовод, дослідник української старовини 76, 417, 423
- Ломоносов Михайло Васильович** (1711–1765), визначний російський учений, енциклопедист 190
- Лорд Роберт Говард** (англ.: Lord Robert Howard, 1885–1954), американський історик 234
- Лоріс** — див. Лоріс-Меліков Михайл Тарієлович
- Лоріс-Меліков Михайл Тарієлович** (1825–1888), російський державний і військовий діяч, автор нереалізованого проекту політичної реформи щодо конституційного обмеження самодержавства (1881) 11
- Лось Ян** (пол.: Łoś Jan, 1860–1928), польський мовознавець-славіст 261, 279, 280, 467, 469
- Лоський Миколай Онуфрійович** (1870–1965), російський філософ 234
- Лотоцький Олександр Гнатович** (1870–1939), український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, мемуарист 260, 466
- Лужницький старець, імовірно Л.С.**, колективний псевдонім редактора журналу “Вестник Европы” М.Т.Каченовського та співробітників журналу М.П.Погодіна та П.Л.Яковлева (див. також Л.С., криптонім) 108
- Лукаріс** — див. Кирило Лукаріс
- Лукашевич Платон Якимович** (1809–1888), український етнограф і фольклорист 29, 30, 366, 367, 378–380
- Лучкай Михайло Михайлович** (спражне прізвище Поп, 1789–1843), греко-католицький священник, український мовознавець, фольклорист, історик 307, 477
- Любавський Матвій Кузьмич** (1860–1936), російський історик 341
- Люберт Зібранд** (бл. 1555–1625), голландський кальвініст, богослов 263
- Лянцкоронський Станіслав** (рос.: Ланс-коронский Станислав, 1590–1657), річпосполитський військовий і державний діяч 117
- Ляпунов Прокопій Петрович** (?–1611), російський політичний і військовий діяч 446
- Ляцарус Моріц** (нім.: Lazarus Moritz, 1824–1903), німецький філософ, психолог 183, 184, 205, 206
- Лященко Аркадій Іоакимович** (рос.: Лященко Аркадий Иоакимович, 1871–1931), російський історик літератури, бібліограф 219, 455, 456

М

- М.Г., криптонім** — див. Грушевський Михайло Сергійович
- М.Гр., криптонім** — див. Грабовський Міхал
- М.М-ський, криптонім** автора газети “Северная пчела” (1835) 447
- Магер** (?) — пом. до 1882), поляк, член напівлегального комітету у Женеві на підтримку повстання у Боснії та Герцеговині проти Османської імперії у 1875 р. 13, 14
- Мазепа Іван Степанович** (1639–1709), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман України (1687–1709) 52, 70, 75–77, 89, 100, 113, 121–124, 126, 127, 129, 130, 137, 139, 148, 152–155, 157, 158, 161, 163, 165–169, 175, 177, 180, 333, 390, 405, 413, 416–418, 425, 428, 432, 445, 447
- Мазон Андре** (фр.: Mazon André 1881–1967), французький філолог-славіст 186
- Маклаков Василь Олексійович** (1869–1957), російський політичний діяч, адвокат, мемуарист 234
- Максимов Н.** (рос.), редактор збірника “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881” (1906) 363
- Максимович Іван Максимович** (чернече ім’я Іоанн, відомий як Іоанн Тобольський, 1651–1715), український і російський церковний діяч, письменник, богослов, митрополит Тобольський та всього Сибіру, засновник Чернігівського колегіуму 150
- Максимович Михайло Олексійович** (1804–1873), визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник 30, 45, 115, 151, 157, 171, 175, 367, 380, 384, 408, 452
- Малеин Александр Иустинович** (рос.) (1869–1938), російський філолог, книгознавець, бібліограф 219, 456
- Мальковський Костянтин** (пол.: Małkowski Konstanty, 1816–1905), польський державний діяч, філолог-славіст 279, 470

- Мальчевський Антоній** (1793–1826), польський поет-романтик, один із представників “української школи” в польській літературі 175
- Мані** (216–276 /277/), перс, засновник маніхейства — релігії, названої його ім’ям 288
- Манштейн Кристоф-Герман** (1711–1757), прусський та російський військовий діяч, мемуарист 112, 437
- Марія, княжна** — див. Меншикова Марія Олександрівна
- Марія, Пріснодіва** (рос. Мария, Приснодева) — див. Богородиця, мати Ісуса Христа
- Марк** (I ст.), святий, один із чотирьох євангелістів 36, 372
- Маркевич (Маркович) Микола Андрійович** (рос.: Маркевич Николай Андреевич, 1804–1860), український історик, етнограф, фольклорист, поет, композитор 87, 88, 102, 103, 131, 171, 172, 174, 175, 180, 434
- Маркевич (Маркович) Яків Михайлович** (1776–1804), український політичний діяч, історик, етнограф, фольклорист 113, 437
- Марков Михайло Єгорович** (рос.: Марков Михаил Егорович, 1760–1819), український освітній діяч, директор народних училищ Чернігівської губернії (1800–1819), очільник Чернігівської гімназії (з 1805), історик-краєзнавець 94, 134, 140, 142, 149, 441, 444
- Марков Олексій Володимирович** (рос.: Марков Алексей Владимирович, 1877–1917), російський етнограф, фольклорист, медієвіст, історик літератури 193, 196, 452
- Маркович Опанас Васильович** (1822–1867), український етнограф і фольклорист, громадський діяч 84, 358
- Маркс Карл** (1818–1883), німецький філософ-матеріаліст, політеконом, публіцист, громадський діяч, один з основоположників марксизму 335
- Марлінський** — див. Бестужев Олександр Олександрович
- Марр Микола Якович** (рос.: Марр Николай Яковлевич, 1864–1934), російський лінгвіст-сходознавець, історик, етнограф, археолог, автор так званої “яфетичної теорії” V, 424
- Мартов Юлій Осипович** (псевдонім Лев Мартов, справжнє прізвище Цедербаум, 1873–1923), російський політичний діяч, публіцист, учасник революційного руху 252
- Мартос Олексій Іванович** (рос.: Мартос Алексей Иванович, 1790–1842), російський державний та військовий діяч, історик, письменник 94, 108, 109, 131, 136–142, 152, 154, 155, 159, 161, 163, 174, 176, 179, 432, 436, 442, 443, 446
- Масарик Томаш Гарріг** (1850–1937), чеський філософ, політичний і державний діяч, перший президент Чехословаччини (1918–1935) 233, 234
- Маслов Василь Іванович** (1884–1959), український літературознавець та історик літератури, етнограф 141, 443
- Масперо Гастон Каміль Шарль** (1846–1916), французький єгиптолог 339
- Матвій Корвін** (1443–1490), угорсько-хорватський король, проголошений королем Угорщини у 1458 р. 299
- Матрена** — див. Кочубей Мотря Василівна
- Матрононька** — див. Кочубей Мотря Василівна
- Мацейовський Вацлав Олександр** (пол.: Maciejowski Wacław Aleksander, рос.: Мацейовский Вацлав Александр, 1792–1883), польський історик культури, права і літератури 28, 29, 366, 378
- МГ, криптонім** — див. Грушевський Михайло Сергійович
- Мезенцов Микола Володимирович** (1827–1878), російський державний діяч, начальник корпусу жандармів (з 1864), шеф жандармів та голова Третього відділення імператорської канцелярії (з 1876). У 1863 р. тоді ще як флігель-ад’ютант був відраджений до південних губерній Російської імперії для розслідування справи про український сепаратизм 355, 485
- Мейє Антуан** (фр.: Meillet Antoine, 1866–1936), французький мовознавець, соціолог 186, 451
- Мейєндорф Олександр Феліксович** (англ.: Meyendorff A.F., 1869–1964), російський політичний діяч, юрист 234
- Меланія** (рос.: Мелания, кінець XVII — поч. XVIII ст.), онучка Романа Онисимовича Ракушки-Романовського 52, 390

- Мелек-Ахмед** (пол.: Meilit-Achmet, бл. 1604–1662), великий візир (1650–1651) (*див. також Ахмед, великий візир*) 344
- Мелетій** (у миру Смотрицький Максим Герасимович, рос.: Смотрицкий Максим Герасимович, 1577–1633), український церковний і освітній діяч, мовознавець, письменник 75, 261, 263, 416, 467
- Мельник-Антонович Катерина Миколаївна** (1859–1942), український історик, археолог, громадська діячка 339
- Мен Генрі Джеймс Самнер** (англ.: Maine Henry James Sumner, 1822–1888), англійський правник, антрополог, соціолог права, історик 267
- Меншиков Олександр Данилович** (1673–1729), російський державний і військовий діяч 123, 125, 126, 166, 449
- Меншикова Марія Олександрівна, княжна Марія** (1711–1729), фрейліна, донька О.Д.Меншикова, наречена імператора Петра II 166
- Меншикови**, родина О.Д.Меншикова 166
- Метафраст** — *див.* Симеон Метафраст
- Метлінський Амвросій Лук'янович** (1814–1870), український поет, етнограф, фольклорист, перекладач, видавець 175
- Мешко I**, (бл. 935–992), перший польський князь з династії П'ястів 348
- Миклашевський Михайло Андрійович** (рос.: Миклашевский Михаил Андреевич, бл. 1640–1706), український військовий і державний діяч, глухівський городовий отаман (з 1675), ніжинський полковий осавул (1679–1682), генеральний хорунжий (з 1682), генеральний осавул (з 1683), стародубський полковник (1689–1706) 152, 153
- Микола I, цар Миколай** (1796–1855), російський імператор з 1825 р., з династії Романових 135, 277, 442
- Миколай** (пол.: Mikołaj, рос.: Николай, бл. 275–326/342/351), християнський святий, єпископ Мир 32, 34–37, 368, 370–373, 380, 381
- Милевський К.Н.** (рос.), київський видавець другої половини XIX ст. 408, 410, 426
- Милле А.**, лінгвіст 241
- Миллер Всеволод Федорович** — *див.* Міллер Всеволод Федорович
- Миллер Герхард Фридрих** — *див.* Міллер Герхард Фрідріх
- Милорадович Григорій Олександрович** (рос.: Милорадович Григорий Александрович, 1834–1905), російський військовий та політичний діяч, сенатор (1904), історик 424
- Милорадович Єлизавета Іванівна, Милорадовичка Єл.** (уроджена Скоропадська, 1832–1890), українська громадська діячка і меценатка, завдяки пожертвам якої розвивалися товариство “Просвіта”, журнал “Правда”, а також Літературно-наукове товариство ім.Шевченка. Дружина Л.Г.Милорадовича 355
- Милорадович Лев Григорович** (1808–1879), дійсний статський радник, український громадський діяч, попечитель Полтавської гімназії. Одружений з Єлизаветою Іванівною Милорадович. У 1820-х рр. — урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна 109
- Милорадовичка Єл.** — *див.* Милорадович Єлизавета Іванівна
- Мирський** — *див.* Святополк-Мирський Дмитро Петрович
- Михайлик**, київський юний лицар, герой української народної “Легенди про Золоті Ворота” 258
- Михайлов Тимофій Михайлович** (рос.: Михайлов Тимофей Михайлович, 1859–1881), російський революціонер, народоволець, терорист. Страчений 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 3, 25
- Михальчук Кость (Костянтин Петрович)** (1841–1914), український мовознавець, етнограф, член київської Старої громади 264
- Мишанич Олекса Васильович** (1933–2004), український літературознавець 407
- Мишецький Семен Іванович** (1716 — після 1773), російський військовий інженер, автор “Історії про козаків запорозьких...”, написаної на підставі відомостей, зібраних під час його служби в Україні (1736–1740) 101, 121
- Міллер Всеволод Федорович** (рос.: Миллер Всеволод Федорович, 1848–1913), видатний російський вчений, фолькло-

- рист, етнограф, мовознавець, археолог 191–193, 197, 451, 452
- Міллер Герхард Фрідріх** (рос.: Миллер Герхард Фридрих, нім.: Müller Gerhard Friedrich, 1705–1783), російський історіограф німецького походження, архівіст, організатор Московського головного архіву 89, 101, 103–107, 112–114, 117, 121, 142, 144, 145, 162, 170, 176, 433, 434, 435
- Міллер Олександр Олександрович** (рос.: Миллер Александр Александрович, 1875–1935), російський етнограф, археолог, лінгвіст, кавказознавець 275
- Мінс Еліс Говел** (англ.: Minns Ellis Hovell, 1874–1953), британський вчений-археолог 246, 463
- Мірчук Іван** (нім.: Mirčuk J., 1891–1961), український філософ, історик культури, громадський діяч 483
- Міскін, Ніскін**, ім'я, що було згадане у хроніці Яна Длугоша (у різному написанні) після розповіді про вбивство князем Олегом київських князів Аскольда та Діра 262
- Мітрідат IV Евпатор** (132 до н.е. — 63 до н.е.), останній понтіський цар 342
- Міцкевич Адам Бернард** (1798–1855), видатний польський поет, діяч національно-визвольного руху 281
- Міяковський Володимир Варламович** (1888–1972), український літературознавець, історик, архівіст 464
- Мнишеки** (рос.), польський шляхетський рід XV–XVIII ст. у Королівстві Польському та Речі Посполитій 162
- Многогрішний Дем'ян (Демко, Даміан) Гнатович** (рос.: Многогрешный Демьян (Демян, Дамиан) Игнатьевич, фр.: Mnogogreschnoi Demian, 1631–1703), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького Лівобережної України (1669–1672) 46, 51, 52, 54, 63, 85, 86, 122, 129, 133, 150, 385, 389, 391, 392, 398, 427
- Могіла Петро** (фр.: Mogila Pierre, 1596/1597–1647), визначний український політичний, церковний і освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1633–1647) 75, 140, 263, 285, 286, 416, 470
- Модзалевський Вадим Львович** (рос.: Модзалевский Вадим Львович, 1882–1920), український історик, археограф, архівіст, генеалог 47, 386, 409
- Мойсей**, біблійна особа, вождь і законодавець народу єврейського, пророк і перший священний автор 342
- Мокрієвич Карпо Іванович** (рос.: Мокриевич Карп Иванович, фр.: Mokrievitsch Carp, ?–1704), український державний діяч. Генеральний писар в уряді гетьмана Д.Многогрішного (1669–1672), чернігівський полковий суддя (1788–1690) 85, 427
- Молчановський Никандр Васильович** (рос.: Молчановский Никандр Васильевич, 1858–1906), український історик 436–437
- Моно Габріель** (фр.: Monod Gabriel, 1844–1912), французький історик та публіцист, один із засновників журналу “Revue Historique” 304
- Морган Жак де** (1857–1924), французький археолог, вів розкопки в Ірані, Закавказзі, Єгипті, Індії 339
- Морган Люїс-Генрі** (англ.: Morgan Lewis-Henri, 1818–1881), американський антрополог, етнограф, соціолог 266, 267
- Морозенко**, легендарний козак, герой однойменної української історичної народної пісні 256
- Морозов Микола Олександрович** (конспіративне ім'я “Воробей” (“Горобець”), 1854–1946), російський революціонер, народник 12
- Морошкін Федір Лукич** (1804–1857), російський вчений-юрист, філософ 190
- Моцарт Вольфганг Амадей** (1756–1791), визначний австрійський композитор та виконавець-віртуоз 342
- Мстислав Лютий, Мстиша-Лют**, за версією О.О.Шахматова, гіпотетичний князь 262
- Мстиша-Лют** — див. Мстислав Лютий
- Муравйов Валеріан Миколайович** (1811–1869), державний діяч, Ярославський віце-губернатор (1848–1850), Псковський (1856–1864) та Олонецький (1853–1856) губернатор. Батько Миколи Валеріановича Муравйова 25
- Муравйов Микола Валеріанович** (1850–1908), російський державний діяч, міністр юстиції та генерал-прокурор Ро-

сійської імперії (1894–1905). Очолював звинувачення на процесі 1 березня 1881 р. 25

Мякотін Венедикт Олександрович (рос.: Мякотин Венедикт Александрович, 1864–1937), російський історик, письменник, політичний діяч 234, 429

Мясковський Войцех (?–1650), польський дипломат, у 1649 р. у складі польської урядової комісії у Переяславі вів переговори з Б.Хмельницьким і козацькою старшиною, залишив щоденник з описом цих переговорів 117

Н

Н.М., криптонім — див. Молчановський Нікандр Васильович

Н.П., криптонім — див. Полевий Микола Олексійович

Назаревський Олександр Андріанович (1887–1977), український літературознавець, бібліограф 293

Наливайко Северин (?–1597), український військовий діяч, козацький ватажок. Один із керівників козацького повстання 1594–1596 рр. у Речі Посполитій 70, 130, 136, 146, 404, 413

Наріжний Симон Петрович (1898–1983), український історик, бібліограф 342, 483

Нарушевич Адам-Станіслав (1733–1796), польський історик, політичний діяч, збирач величезної кількості джерельних матеріалів, що склали 231 том (відомі як “Теки Нарушевича”) 142, 444

Наталин Дмитрій (рос.), депутат Уложенної комісії 1767 р. 424

Наталка, скорочена назва п’єси І.П.Котляревського “Наталка Полтавка” 256

Науменко Володимир Павлович (1852–1919), український громадський діяч, журналіст, філолог, педагог 380

Небаба Мартин (кін. XVI ст. — 1651), український військовий діяч доби Хмельниччини, організатор і перший полковник Борзнянського полку (1648), полковник чернігівський (1649), наказний гетьман лівобережних полків (1649) 61, 397

Немирич Юрій (1612–1659), український магнат, державний і військовий діяч доби Хмельниччини 69, 403

Немцевич Юліан Урсин — див. Немцевіч Юліан Урсин

Нерінг Владислав (пол.: Nehring Władysław, 1830–1909), видатний польський філолог-славіст, лінгвіст, історик 279, 470

Несецький Каспер (пол.: Niesiecki Kasper, рос.: Несецкий Каспер, 1682–1744), польський церковний діяч, богослов, письменник, історик, геральдист, лексикограф 142–145, 148, 443, 444

Нестор Печерський (пол.: Nestor, бл. 1056 — бл. 1114), чернець, київський літописець, письменник-агіограф 158, 261, 262, 444, 451, 467

Нечаєв Степан Дмитрович (1792–1860), російський чиновник (сенатор, обер-прокурор Святійшого Синоду у 1833–1836), історик, археолог-аматор. У першодруку статті М.Грушевського “Самовидец Руины и его позднейшие отражения” помилково вказаний як “Е.Д.Нечаев” 44, 66, 133, 141, 383, 401, 408

Нечай Іван (рос.: Нечай Иван, ? — після 1673), український військовий діяч доби Хмельниччини, наказний полковник кальницький (1649), резидент Б.Хмельницького у кримського хана (1650–1653), полковник козацький білоруський (1654–1659) 53, 391

Нечетный С. (рос.), редактор збірника “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881” (1906) 363

Немцевіч Юліан Урсин (рос.: Немцевич Юлиан Урсин, 1757–1841), польський драматург, письменник, поет, мемуарист 142, 444

Нидерле Любор — див. Нідерле Любор

Николай М. — див. Куліш Пантелеймон Олександрович

Николай, св. — див. Миколай, св.

Никон (фр.: Nikon, в миру Мінін Микита, 1605–1681), патріарх Московський. Його ім’ям названий Никонівський літопис (Никону належав один зі списків московського літописного зведення XVI ст.) 189

Нискинчський, прізвисько Адама Кисіля (див. також Кисіль Адам) 262

Нідерле Любор (чес.: Niederle Lubor, рос.: Нидерле Любор, 1865–1944), видатний чеський історик-славіст, археолог,

- етнолог, етнограф 186, 187, 241, 242, 244, 245, 271, 339, 450, 451, 459, 461, 462, 469, 482
- Ніконова Іванна**, сучасний український історик 361
- Ніскін** — див. Міскін
- Новак Ян** (чес.: Novák Jan, 1872–1933), чеський історик та архівіст 307, 308, 477
- Новиков Ніколай Іванович** (рос.) (1744–1818), російський журналіст, видавець, громадський діяч 438
- Новицький Яків Павлович** (1847–1925), український історик, археолог, етнограф, фольклорист 215
- Новіков Михайло Миколайович** (1777–1824), російський чиновник, керівник канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна (1817–1820) 92, 109
- Новосельський Антоній** — див. Якса-Марцінківський Антоній
- Новостроєнський Федір** — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович
- Новотний Вацлав** (чес.: Novotný Václav, 1869–1932), австро-угорський і чехословацький історик, архівіст, письменник 326, 480
- Ноїс Джордж Рапалл** (англ. Noyes George Rapall, 1873–1952), американський філолог-славіст 234
- Носов Анатолій Зіновійович** (1883–1941), український антрополог, етнолог 455
- О**
- Обидовський Іван Павлович** (рос.) (1676–1701), український військовий діяч, ніжинський полковник (1695–1701), племянник гетьмана Івана Мазепи 124
- Оболонський Олексій Дем'янович** (перша пол. XIX ст.), урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна 109
- Овсяннико-Куликовський Дмитрій Николаевич** (рос.) (1853–1920), український мовознавець, літературознавець, громадський діяч 453
- Огієнко Іван Іванович** (митрополит Іларіон, 1882–1972), вчений-мовознавець, лексикограф, історик церкви, український політичний, громадський і церковний діяч (митрополит УАПЦ з 1944 р.) 222, 261, 456, 467
- Оглоблін (Оглоблін) Олександр Петрович** (рос.: Оглоблін Александр Петрович, 1899–1992), український історик, архівіст, політичний діяч 47, 386, 409, 440
- Огоновський Омелян Михайлович** (1833–1894), український учений-філолог, громадський діяч 317
- Окиншевич Лев Олександрович** (1898–1980), український і білоруський історик права 49, 387
- Оксман Юліан Григорович** (1894–1970), російський літературознавець, пушкініст, історик 426
- Олег** (бл. 855–912/922), легендарний київський князь 99, 189, 195, 294, 473
- Олександр I** (1777–1825), російський імператор (з 1801), з династії Романових 130, 165
- Олександр III** (1845–1894), російський імператор (1881–1894), з династії Романових 274, 361
- Олексій Михайлович** (рос.: Алексей Михайлович, 1629–1676), другий московський цар із династії Романових 95, 118, 122, 125, 130, 132, 143, 148, 149, 409, 421, 423, 428, 436
- Олексій Петрович, Олексій, царевич** (рос.: Алексей Петрович, 1690–1718), царевич, спадкоємець російського престолу, старший син Петра I 155
- Олексій Попович**, легендарний герой однієї української думи 261, 467
- Олексій, царевич** — див. Олексій Петрович
- Олексій, чоловік Божий** (рос.: Алексей, человек Божий, кін. IV ст. — поч. V ст.), аскет, ранньохристиянський святий 213, 214, 455
- Олена Пчілка** (справжнє ім'я Косач Ольга Петрівна, 1849–1930), українська письменниця, перекладачка, етнограф, громадська діячка. Сестра М.П.Драгоманова, мати поетеси Лесі Українки 464
- Олесь Олександр** (справжнє ім'я Кандиба Олександр Іванович, 1878–1944), український письменник, поет, драматург 311
- Оляничин Домет Герасимович** (нім.: Oljančyn Domet, 1891–1970), український історик, архівіст, генеалог, нумізмат, шевченкознавець 340, 483
- Ольга** (889–969), дружина князя Ігоря Рюриковича, київська княгиня 195

- Ольденбург Сергій Федорович** (1863–1934), російський сходознавець, неодмінний секретар Російської академії наук (згодом — Академії наук СРСР) у 1904–1929 рр. 359
- Орешніков Олексій Васильович** (рос.: Орешников Алексей Васильевич, 1855–1933), російський історик, спеціаліст з нумізматики 329, 480
- Оріховський Станіслав** (1513–1566), польський релігійний і освітній діяч, письменник, філософ, історик 279
- Орлай Іван Семенович** (1771–1829), російський та український учений-медик, освітній діяч, педагог, письменник. У 1821–1826 рр. — директор Ніжинської гімназії вищих наук, у 1826–1829 — директор Рішельєвського ліцею в Одесі 134
- Орлик Пилип Степанович** (1672–1742), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького у вигнанні (1710–1742) 113, 139
- Орлов А.В.** (рос.), петербурзький видавець початку ХХ ст.
- Орнатський — див.** Амвросій (у миру Орнатський Андрій Антипович)
- Осман-чауш**, старший покойовий султана, турецький посол (1651) 345
- Оснoв'яненко — див.** Квітка-Оснoв'яненко (Квітка) Григорій Федорович
- Острозький Костянтин Іванович** (1460–1530), військовий і державний діяч Великого князівства Литовського, Руського та Жематійського, великий гетьман литовський (1497–1500, 1507–1530) 140
- Острианин Яків** (Острианиця, рос.: Острианица, ?–1641), український військовий діяч, козацький отаман, один з керівників козацького повстання 1638 р., гетьман нереєстрового козацтва (1638) 107, 136, 435
- Острианиця (рос.: Острианица, Острианица) — див.** Острианин Яків
- Отреп'єв Григорій** (рос.: Отрепьев Григорий, кінець XVI — поч. XVII ст.), монах, за поширеною версією — самозванець, який видавав себе за царевича Дмитрія (Лжедмитрій I) 70, 404, 413
- П**
- Павел, апостол, святой — див.** Павло, апостол, святий
- Павлик Михайло Іванович** (1853–1915), український письменник, публіцист, громадський і політичний діяч 251
- Павло** (рос.: Павел, I ст. н.е.), апостол, святий, найвизначніший ранньохристиянський місіонер, один з перших богословів християнства 34, 36, 127, 370, 372
- Павло Алепський** (бл. 1627–1669), архидиякон, мандрівник, письменник 61, 397
- Павлов Капітон Степанович** (1792–1852), російський художник. У 1839–1846 рр. викладав в Університеті св. Володимира у Києві, знайомий із Т.Шевченком 364
- Павлов-Сильванський Микола Павлович** (1869–1908), російський історик та архівіст 268
- Павловський Іван Францович** (рос.: Павловский Иван Францевич, 1851–1922), український історик, архівознавець, педагог 99, 428, 432, 433, 442
- Павлюк — див.** Бут Павло
- Палацький Франтішек** (1798–1876), чеський історик, політичний діяч 257
- Палій Семен** (рос.: Палей Семен, 1640–1710), український військовий діяч, полковник Фастівського полку 123, 129, 130, 157
- Панаїтеску Петро П.** (рум.: Panaitescu Petre P., 1900–1967), румунський філолог та історик літератури 285, 470, 471
- Панейко Василь Лукич** (англ.: Paneyko V., 1883–1956), український політичний діяч, дипломат, журналіст, редактор 235, 460
- Панкевич (Панькевич) Іван** (1897–1958), український філолог, видавець історичних джерел, громадський та освітній діяч 255, 256, 260, 466, 477
- Пантелеевы, брати** (рос.) (Пантелеев Григорій Фомич, 1847–? та Пантелеев Петро Фомич, 1853–1905), російські купці, домовласники, видавці 439
- Панькевич Іван — див.** Панкевич Іван
- Панькова Світлана Михайлівна** (1957), український історик, завідувачка Історико-меморіального музею М.С.Грушевського у Києві X, 415
- Парнелль Чарльз Стюарт** (1846–1891), ірландський землевласник та політичний діяч 12, 362

- Пастернок Ф.**, вчений (кін. XIX — поч. XX ст.) 186
- Пасторій Іоаким** (рос.: Пасторий Иоаким, 1611–1681), польський історик та письменник, дипломат, лікар, священник 108, 112, 117, 137, 439
- Паулі Жегота Ігнацій** (рос.: Паули Жегота Игнаций, 1814–1895), польський фольклорист, етнограф, історіограф 29, 366, 379
- Пахомий** (рос.) (XVII ст.), намісник Унівського монастиря (1647) 34, 370
- Пачовський Василь Миколайович** (1878–1942), український поет, історіософ 311
- Пашуканіс Євген Брониславович** (1891–1937), радянський учений-юрист 341
- Пейрс Бернард** (англ.: Pares Bernard, 1867–1949), британський історик (спеціаліст з історії Росії), журналіст 233, 234, 459, 460
- Перевязка (Перевяска) Семен** (перша половина XVII ст.), кошовий отаман (1632) 106, 107, 435
- Перетц Володимир Миколайович** (1870–1935), український і російський філолог 213, 261, 467
- Перовська Ганна Олексіївна** — див. Толстая (уродж. Перовська) Ганна Олексіївна
- Перовська Ольга Олексіївна** — див. Жемчужникова (уродж. Перовська) Ольга Олексіївна
- Перовська Софія Львівна, Перовська Соня** (рос.: Перовская София (Софья) Львовна, 1853–1881), російська революціонерка, народоволка. Страчена 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 3, 4, 20, 21, 23, 25, 363–365
- Перовський Василь Львович** (1850–після 1930), російський революціонер, народник. Брат Софії Перовської 21, 23, 364
- Перовський Василь Олексійович** (1793–1857), російський державний та військовий діяч. Син Олексія Кириловича Розумовського та Марії Михайлівни Соболевської, брат Олексія Олексійовича Перовського (Погорельського) 23, 364
- Перовський Лев Миколайович** (1816–1890), російський державний діяч українського походження, Санкт-Петербурзький губернатор (1865–1866). Батько Софії Перовської 23, 363, 364
- Перовський Микола Іванович** (1785–1858), російський державний діяч, губернатор Таврійської губернії (1822–1823), феоодосійський градоначальник (1820–1822, 1823–1824). Син Олексія Кириловича Розумовського, батько Льва Миколайовича Перовського, дід Софії Львівни Перовської 21, 23, 363
- Перовський Олексій Олексійович** (псевдонім Погорельський Антоній, рос.: Перовский Алексей Алексеевич, 1787–1836), російський письменник. Син Олексія Кириловича Розумовського та Марії Михайлівни Соболевської 21, 364
- Перовські**, дворянський рід, що походив від Олексія Кириловича Розумовського 20–23
- Перун**, божество у давньоруській язичницькій міфології, бог грози, грому і блискавки 270
- Перфецький Євген Юліанович** (рос.: Перфецкий Евгений Юлианович, словац.: Perfeckij Eugen, 1888–1947), український історик-славист, учень акад. О.О.Шахматова 295, 299, 474
- Петр, апостол** — див. Петро, апостол
- Петражицький-Кулага Іван (Петрижицький) (?–1635)**, шляхтич, козацький отаман, наказний гетьман (1631–1632) 106
- Петранови́х Боголюб** — див. Петранович Боголюб
- Петранович Боголюб (Феофіл)** (серб.: Петрановић Богољуб, (1830–1887), сербський політичний і церковний діяч, письменник, фольклорист 289, 472
- Петрижицький** — див. Петражицький-Кулага Іван
- Петрик, Петро Іванович** (справжнє ім'я Сулима Петро Іванович, кінець XVII — поч. XVIII ст.), український політичний діяч, гетьман Ханської України (1698–1709 /1712 ?/) 152
- Петрі Фліндерс** (1853–1942), англійський археолог-єгиптолог 339
- Петро** (рос.: Петр, I ст. н.е.), апостол, святий, перший Папа Римський 34, 36, 127, 370, 372

- Петро Великий** (рос.: Петр Великий) — див. Петро І Олексійович
- Петро І Олексійович, Петро Великий, цар Петро** (рос.: Петр I, Петр Великий, 1672–1725), останній московський цар, з 1721 — перший імператор Всеросійський, з династії Романових 63, 73, 92, 102, 113, 122–126, 136, 155, 156, 167, 399, 407, 431, 434, 438, 439
- Петро Іванович** — див. Петрик
- Петро II** (1715–1730), російський імператор (1727–1730) з династії Романових 156
- Петров Микола Іванович** (рос.: Петров Николай Иванович, 1840–1921), історик української літератури, етнограф 191, 423
- Петров Олексій Леонідович** (рос.: Петров Алексей Леонидович, 1859–1932), російський історик-славіст 306, 476
- Петровський Микола Неонович** (рос.: Петровский Николай Неонович, 1894–1951), український історик-медієвіст, археограф 45–49, 52, 54, 63, 384–387, 390, 391, 398, 409, 410, 483
- Петрушевич Антоній Степанович** (1821–1913), греко-католицький священник, історик, філолог, дослідник історії Галичини, представник москвофільського напрямку 29–31, 38, 366, 368, 373, 379
- Петрушевський Дмитро Мойсейович** (1863–1942), російський історик-медієвіст, довголітній приятель М.С.Грушевського та його родини 428
- Пильчиков Дмитро Павлович** (1821–1893), український громадський і культурний діяч, педагог. Член Кирило-Мефодіївського братства, активний діяч полтавської Громади 355
- Піпін Олександр Миколайович** (рос.: Пыпин Александр Николаевич, 1833–1904), російський літературознавець, етнограф 258, 465
- Писарев Микола Еварестович** (рос.: Писарев Николай Эварестович, 1807–1884), російський державний діяч, чиновник особих доручень, управитель канцелярії київського генерал-губернатора (1837–1848), олонецький губернатор (1848–1851). Власник списку “Літопису Самовидця” 66, 401, 412
- Піацек** — див. Пясецький Павел
- Підкова Іван** (1533–1578), козацький гетьман, молдовський господар (1577–1578) 217
- Піч Йосеф Ладислав** (чес.: Píč Josef Ladislav, 1847–1911), чеський історик, археолог, музейний діяч, письменник 262
- Пічета Володимир Іванович** (1878–1947), білоруський, український та російський історик, громадський діяч 341
- Платонов Сергій Федорович** (1860–1933), російський історик 227, 340
- Плеханов Георгій Валентинович** (рос.: Плеханов Георгий Валентинович, 1856–1918), російський філософ, теоретик і пропагандист марксизму, діяч російського і міжнародного соціалістичного руху 252, 459
- Плюшар Адольф Олександрович** (1806–1865), російський видавець, зокрема видав 17 (із запланованих 40) томів російської енциклопедії “Энциклопедический лексикон” (1834–1841), відомої також як “Словник Плюшара” 166
- Погодін Михайло Петрович** (рос.: Погодин Михаил Петрович, 1800–1875), російський історик, письменник, журналіст 28, 173, 174, 194, 365, 378, 449, 452
- Погорельський Антоній** — див. Перовський Олексій Олексійович
- Погрібняк Микола Степанович** (1885–1965), український живописець, ілюстратор історичних книг А.Ф.Кашенка 218
- Подчаський Іполит Іванович** (1792–1879), російський чиновник, художник-аматор. Позашлюбний син Лева Кириловича Розумовського та Прасковії Михайлівни Соболевської (сестри Марії Михайлівни Соболевської) 21
- Покровський Михайло Миколайович** (1868–1932), російський історик, радянський партійний і державний діяч 340
- Полевой Николай Алексеевич** — див. Полевий Микола Олексійович
- Полетика Василь Григорович** (1765–1845), український історик і громадський діяч, син Григорія Андрійовича Полетики 97, 149, 437
- Полетика Григорій Андрійович** (рос.: Полетика (Политика) Григорий Андреевич, 1725–1784), український громадський діяч, історик, лексикограф, перекладач, бібліофіл 79, 85, 102, 105, 110, 112, 156, 419, 424, 434

Полетики, родина 443

Полевой (Полевой) Микола Олексійович (рос. Полевой Николай Алексеевич, Н.П., криптонім, 1796–1846), російський письменник, драматург, критик, журналіст, історик та перекладач, видавець 108, 142, 161–166, 179, 436, 444, 446

Полівка Іржі (Юрій) (чес.: Polivka Jeří, 1858–1933), чеський філолог-славіст, один з основоположників слов'янської порівняльної фольклористики 261, 467

Поллен Джон (англ.: Pollen John, 1848–1923), британський кореспондент, перекладач, один із засновників Англо-російського літературного товариства 233

Полтора-Кожуха Карп (?–1642), український військовий діяч, гетьман (1638–1642), очільник козацького повстання (1639–1642) 136

Полуботок Павло Леонтійович, Полуботко (рос.: Полуботок Павел Леонтьевич, Полуботко, бл. 1660–1724), український військовий та політичний діяч, наказний гетьман Війська Запорозького Лівобережної України (1722–1724) 100, 125, 127, 129, 130, 137, 154–156, 158, 165, 166, 177, 445

Полуботко — див. Полуботок Павло Леонтійович

Поляков Іван Семенович (1845–1887), російський зоолог, антрополог, етнограф 275

Поль Олександр Миколайович (1832–1890), український громадський діяч українсько-німецького походження, підприємець, археолог, письменник, меценат 175

Попов Давид — див. Давид Попов

Попович Олексій — див. Олексій Попович

Порфирородний — див. Костянтин VII Порфирородний

Пост Альберт-Герман (нім.: Post Albert Hermann, 1839–1895), німецький правознавець, філософ, соціолог права 267

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891), видатний український мовознавець, фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч 184, 206, 220, 261

Потій — див. Іпатій (у миру Потій Адам Львович)

Поток, богатир, билинний персонаж 194

Потоцький Станіслав (рос.: Потоцкий Станислав, 1589–1667), річпосполитський державний діяч, магнат, гетьман польський та великий коронний 116, 117

Потоцький Ян (1761–1815), польський письменник, історик, етнограф, археолог, редактор, видавець, бібліограф, мандрівник 144

Прац Едуард, Санкт-Петербурзький видавець першої половини XIX ст. 378, 379

Пресняков Андрій Корнійович (1856–1880), російський революціонер-народник, член партії “Народна воля”. За участь у терористичній діяльності арештований, відданий військовому суду (так званий “процес 16-ти”) та разом з О.Квятковським засуджений до смертної кари 6

Прокопій Кесарійський (рос.: Прокопий Кесарийский, між 490 і 507 — після 562), візантійський історик 317

Прокопович Феофан (Теофан) — див. Феофан (у миру Прокопович Єлеазар)

Протасьєв Федор Іванович, стольник, московський резидент при гетьмані Івані Скоропадському (1710) 155

Прохаска Драгутін (хорв.: Prohaska Dragutin, 1881–1964), хорватський філолог, історик літератури 289, 472

Прутков Козьма Петрович, літературна маска, колективний псевдонім Олексія Толстого та братів Олексія, Володимира й Олександра Жемчужникових 22

Прыжов Іван Гаврилович (рос.) (1827–1885), російський публіцист, історик, етнограф, учасник революційного руху 180, 449

Пугачов Омелян Іванович (рос.: Пугачев Емельян Иванович, 1742–1775), отаман донських козаків, один з керівників селянської війни 1773–1775 рр. в Російській імперії 70, 404, 413

Пузина Афанасій (рос.: Пузына Афанасий) — див. Афанасій Пузина

Путята, тисяцький великого князя київського Володимира Святославича 195

Пуфендорф Самуїл (рос.) (1632–1694), німецький політичний мислитель, державний діяч, юрист, історик 423

Пушкар Мартин Іванович (чес.: Ruškar Martin, 1598–1658), український вій-

ськовий діяч доби Хмельниччини, полтавський полковник (1649–1658) 120, 130, 307, 477

Пушкін Олександр Сергійович (рос.: Пушкин Александр Сергеевич, 1799–1837), видатний російський поет, драматург та прозаїк 141, 160, 164–166, 177, 431, 441, 445–447

Пфіцнер Йозеф (нім.: Pfizner Josef, 1901–1945), німецький історик, політичний діяч нацистської Німеччини 330, 481

Пчілка О. — див. Олена Пчілка

Пыпин А.Н. — див. Пипін Олександр Миколайович

Пясецький Павел (1579–1649), польський католицький релігійний діяч, секретар короля Сигізмунда III Вази, єпископ у Кам'янці (1627–1640), Холмі (1640–1644) та Перемишлі (1644–1649), хроніст, у Д.М.Бантиша-Каменського помилково цитований як Піадек (Piasesc) 112

П'ясти, перша польська князівська та королівська династія 348

Р

Р., криптонім — див. Рашевський Іван Федорович

Радак, міфічний генеральний осавул, що у 1648 р. у складі загонів Б.Хмельницького брав участь в облозі Новгород-Сіверського 147

Радзівський Ієронім (рос.: Радзеевский Иероним, 1612–1667), державний діяч Речі Посполитої, дипломат 148

Радченко Костянтин Федорович (1872–1908), український історик літератури та історії релігійних течій (богомільства) 287, 471

Разін Степан Тимофійович (відомий як Стенька Разін, рос.: Стенька Разин, бл. 1630–1671), ватажок селянської війни 1670–1671 рр. у Московському царстві 70, 404, 413

Разумовские — див. Розумовські

Разумовский Кирилл Григорьевич — див. Розумовський Кирило Григорович

Райнке-Блюх Герман (нім.: Reincke-Bloch Hermann, 1867–1929), німецький історик та політик 350

Раковський Іван (1874–1949), український антрополог, зоолог, громадський діяч 290

Ракоцій Юрій II (рос.: Ракоций Юрий II, 1621–1660), князь семигородський (з 1648) 119, 120, 148

Ракуша Данило (XVII ст.), реєстровий козак (1649–1650) 48, 387

Ракуші, родина Романа Онисимовича Ракушки-Романовського 50, 388

Ракушка Онисим (перша пол. XVII ст.), мешканець м. Ніжина, батько Романа Ракушки-Романовського 48, 49, 387, 388

Ракушка Роман — див. Ракушка-Романовський Роман Онисимович

Ракушка-Романовський Роман Онисимович (рос.: Романовский Роман, Ракущенко /Раскущенко/ Роман, 1622/1623–1703), український державний і церковний діяч, ніжинський сотник (1658–1663) і полковий суддя (1659), генеральний підскарбій (1663–1668), священник і протопоп у Брацлаві (1668–1675), після 1676 р. жив у Стародубі, де був священником Микільської церкви, ймовірний автор “Літопису Самовидця” 46–57, 63–67, 70, 72, 141, 385–394, 399, 401, 402, 405, 406, 409, 410

Ракушки, козаки в сотні Романовського за часів Хмельниччини 48, 387

Ракушки-Романовские (рос.), український козацько-старшинський рід 409

Ракущенко (Раскущенко) Роман — див. Ракушка-Романовський Роман Онисимович

Распопов В., видавець збірника “Николай Иванович Кибальчич. 1854–1881” (1906) 363

Рафаїл (у миру Заборовський Михайло, 1676–1747), український церковний, громадський та освітній діяч, митрополит Київський, Галицький та всієї Малої Росії (1743–1747) 159

Раффі А., співробітник Лондонського “Інституту слов'янських студій” (1920-ті рр.) 234

Рачки Франьо (хорв.: Rački Franjo, 1828–1894), хорватський політичний діяч та історик 289, 472

Рашевський Іван Федорович (криптонім Р., 1847 — після 1900), російський революціонер, народник 11

Ревуцький Дмитро Миколайович (1881–1941), український музикознавець і фольклорист 358, 486

- Рей Миколай** (1505–1569), польський письменник, поет-мораліст, релігійний полеміст, політичний діяч 279
- Ремізов Олексій Михайлович** (1877–1957), російський письменник 234
- Репнін Миколай Григорьевич** — див. Рєпнін-Волконський Микола Григорович
- Рєпніна Варвара Николаевна** — див. Рєпніна Варвара Миколаївна
- Решетников А.** (рос.), московський видавець початку XIX ст. 431
- Рєпнін Анікіта Іванович** (1668–1726), російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал (1724) 160
- Рєпнін Микола Григорович** — див. Рєпнін-Волконський Микола Григорович
- Рєпніна Варвара Миколаївна** (рос. Рєпніна Варвара Николаевна, 1808–1891), письменниця, мемуаристка, меценатка, донька М.Г.Рєпніна-Волконського 109, 437
- Рєпніна-Волконська Варвара Олексіївна, княгиня Варка** (уроджена Розумовська, 1778–1864), дружина Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського, онучка гетьмана Кирила Григоровича Розумовського 103, 432
- Рєпнін-Волконський Василь Миколайович** (1806–1880), колезький асесор, син Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського та Варвари Олексіївни Рєпніної-Волконської 102
- Рєпнін-Волконський Микола Григорович** (рос.: Рєпнін-Волконский Миколай Григорьевич, 1778–1845), російський військовий і державний діяч, малоросійський генерал-губернатор (1816–1834) 44, 92–100, 103, 109, 110, 112, 115–118, 122, 128, 129, 132, 135, 159, 160, 176, 177, 342, 383, 428, 431–433, 437, 438, 442
- Рєпніни**, родина Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського 110, 122
- Рибалко Олександр Леонідович** (1950–2009), український джерелознавець, історик, мовознавець, редактор, перекладач IX
- Рилєєв Кіндрат Федорович** (рос.: Рылеев Кондратий Федорович, 1795–1826), російський поет, декабрист 130, 141, 177, 443, 445
- Рильський Тадей Розеславович** (1841–1902), український громадський і культурний діяч польського походження, етнограф, економіст 264
- Ринін Микола Олексійович** (рос.: Рынин Миколай Алексеевич, 1877–1942), російський інженер, популяризатор науки в галузі повітроплавання, авіації та космонавтики 16, 363
- Рипка Ян** (чесь.: Rypka Jan, 1886–1968), чеський філолог та історик-сходознавець, перекладач 307, 344, 345, 477, 483, 484
- Рисаков Микола Іванович** (рос.: Рысаков Миколай Иванович, 1861–1881), російський революціонер, народоволець, терорист. Страчений 3 (15) квітня 1881 р. за замах на імператора Олександра II 3, 6, 25
- Рігельман Олександр Іванович** (1720–1789), військовий діяч, історик України 102, 107, 112, 113, 121, 140, 157
- Робертсон Вільям** (1721–1793), англійський історик 162
- Рогволод** (X ст.), літописний князь полоцький 189
- Родічев Федір Ізмайлович** (1854–1933), російський політичний діяч, юрист 234
- Рожинские** — див. Ружинські
- Рожинський Богдан** — див. Ружинський Богдан Михайлович
- Рожнецький Станіслав** (дан.: Rożniecki Stanisław, 1865–1921), польсько-данський славіст 219, 272, 456
- Розумовський Кирило Григорович** (рос.: Разумовский Кирилл Григорьевич, 1728–1803), український військовий, політичний і державний діяч, останній гетьман Війська Запорозького (1750–1754) 20, 100, 102, 103, 125, 128, 129, 139, 156, 166, 365
- Розумовський Лев Кирилович** (1757–1818), російський державний діяч українського походження, дипломат. Молодший брат Олексія Кириловича Розумовського 21
- Розумовський Олексій Григорович** (1709–1771), російський військовий та державний діяч українського походження. Таємно одружений із російською імператрицею Єлизаветою Петрівною (1742) 20, 21
- Розумовський Олексій Кирилович** (1748–1822), російський державний діяч українського походження, син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського 20, 21, 23, 98, 103, 128, 364–365, 432

- Розумовські** (рос.: Разумовские, фр.: Les Razoumowski), український козацький, дворянський, графський і князівський рід (XVII—XIX ст.), до роду належали відомі державні та військові діячі 20—22, 363
- Рокфеллери**, знаменита американська родина підприємців та філантропів 351
- Роман Брянський** — див. Роман Михайлович
- Роман Михайлович, Роман Брянський** (?—1401), князь брянський, великий князь чернігівський (1356—1401, з перервами), смоленський намісник великого князя литовського Витовта (1395—1401) 194
- Роман**, билинний персонаж 194
- Роман Ю.** (рос.), московський видавець кінця XIX — поч. XX ст. 430
- Романови-Готторпи**, династія російських імператорів 20
- Романовський Віктор Олександрович** (рос.: Романовский Виктор Александрович, 1890—1971), український історик, археограф, архівіст 45, 47, 48, 384, 386, 408, 409
- Романовський Роман** (рос.: Романовский Роман), суддя — див. Ракушка-Романовський Роман Онисимович
- Ромул** (VIII ст. до н.е.), один із братів — легендарних засновників м. Риму, перший цар Стародавнього Риму 144
- Ростовський Дмитрій** — див. Дмитрій Ростовський
- Ростовцев Михайло Іванович** (англ.: Rostovtzeff Michael, Rostovtsev M., фр.: Rostovzev M., рос.: Ростовцев Михаил Иванович, 1870—1952), російський історик, археолог 223, 226—229, 244, 246, 457, 458, 462, 463
- Ростопчин Федор Васильєвич** (рос.) (1763—1826), російський державний діяч, письменник 449
- Рубан Василь Григорович** (1742—1795), російський державний діяч українського походження, письменник, перекладач, видавець, історик України 66, 78, 94, 101, 102, 106—109, 112—114, 128, 132, 137, 143, 176, 401, 411, 418, 423, 434—436
- Рубльов Олександр Сергійович** (1957), український історик 458
- Рудавський Вавжинець-Ян** (лат.: Rudawski Lavrenti Joanne, 1617—1674), річпос-
- политський історик і правник, ксьондз 112, 120, 439
- Рудин А.** (рос.), редактор збірника “Николай Иванович Кибальчич. 1854—1881” (1906) 363
- Рудницький Степан Львович** (1877—1937), український географ і картограф 255
- Ружинський Богдан Михайлович, Богданко** (рос.: Ружинский (Рожинский) Богдан Михайлович, ?—1576), низовий запорозький гетьман (1575—1576) 105, 106, 147
- Ружинський Остафій (Євстафій)** (рос.: Ружинский Евстафий, ?—1534), князь, український військовий діяч 84, 145
- Ружинські** (рос. Ружинские, Рожинские), стародавній русько-литовський князівський рід XVI—XVII ст. 105
- Руліковський Едвард** (1825—1900), польський історик, етнограф 175
- Рум’янцев, канцлер** — див. Рум’янцев-Задунайський Петро Олександрович
- Рум’янцев-Задунайський Петро Олександрович** (1725—1796), російський державний та військовий діяч 90, 109, 158
- Русов Олександр Олександрович** (1847—1915), український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист 464
- Руссов Степан Васильович** (1768—1842), російський історик, поет, філолог 163, 446
- Рылеев Кондратій Федорович** — див. Рилеев Кіндрат Федорович
- Рынин Николай Алексеевич** — див. Ринін Микола Олексійович
- Рысаков Николай Иванович** — див. Рисаков Микола Іванович
- Рюрик** (бл. 830—879), начальник варязької дружини, літописний князь ладозький, легендарний засновник династії Рюриковичів 143, 189

С

С.Т-в, криптонім 431

Сабашниковы М. и С. (рос.), російські видавці брати Сабашникови Михайло Васильович (1871—1943) та Сергій Васильович (1873—1909) 364

Савельєв Павло Степанович (рос.) (1814—1859), російський археолог, орієнталіст, нумізмат, імовірний, на думку М.Грушевського, рецензент праць Д.Банти-

- ша-Каменського у часопису “Сын Отечества” 170, 171
- Савицький Стефан** (рос.: Савицкий Стефан, бл. 1684–1751), військовий канцелярист (1712), лубенський полковий писар (1714–1739) 76, 77, 417, 422
- Савич Семен** (XVII ст.), полковник 117
- Савченко Федір Якович** (1892–1938), український історик, літературознавець. У 1920-х рр. — секретар М.Грушевського 454
- Сагайдачний (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович** (рос.: Сагайдачный Петр Кононович, бл. 1582–1622), український політичний та військовий діяч, гетьман реєстрового козацтва, кошовий отаман Запорозької Січі 75, 101, 104, 130, 146, 147, 162, 163, 166, 416, 421, 433
- Садко**, багатий гість, герой новгородського билинного епосу 194
- Сайтов Владимир Иванович** (рос.) (1849–1938), російський бібліограф, літературознавець, історик літератури 447
- Самовидець** (рос.: Самовидец, друга пол. XVIII ст.), представник української козацької старшини, хроніст, автор “Літопису Самовидця” V–VII, 44–50, 52–58, 60–64, 66–70, 72–74, 77, 78, 102, 133, 141, 142, 147, 148, 179, 382, 383–388, 390–404, 406–412, 415, 417, 418, 423, 426, 427, 435, 436
- Самозванець** (імовірно, Отреп'єв Григорій кінєць XVI — поч. XVII ст.), монах, видавав себе за царевича Дмитрія (Лжедмитрій I) 162
- Самойлович Григорій Іванович** (?–1687), чернігівський полковник Війська Запорозького, син І.С.Самойловича 63, 166, 398
- Самойлович Іван Самійлович** (пол.: Samułowicz Jan, ?–1690), український політичний, державний і військовий діяч, гетьман Війська Запорозького, гетьман Лівобережної України (1672–1687) 52, 63, 64, 75, 100, 122, 123, 129, 142, 148, 150, 152, 153, 166, 389, 390, 398, 399, 416, 421, 445
- Самойлович Михайло Васильович** (друга пол. XVII ст.), український військовий діяч, полковник гадяцький (1678–1687), у 1792 засланий за участь у змові проти гетьмана І.Мазепи 155
- Самойлович Олександр Миколайович** (рос.: Самойлович Александр Николаевич, 1880–1938), російський сходознавець-тюрколог 382
- Самоковасов Дмитро Якович** (1843–1911), російський археолог, історик права, архівознавець 189
- Самчевський Іван Йосипович** (1830–1871), український громадський діяч, педагог, видавець, історик 424
- Сангушко Богдан** (друга пол. XVI ст.), князь, житомирський староста 147
- Сапєги** (рос.), білорусько-литовський магнатський рід XVI–XVIII ст. 444
- Сафонович (Софонович) Теодосій (Феодосій)** (рос.: Софонович Феодосий, поч. XVII ст. — 1677), український церковний діяч, письменник, історик-хроніст 150, 158
- Свенціцький Іларіон Семенович** (1876–1956), український філолог, етнограф, музеєзнавець 221, 261, 456, 467, 468
- Свирговський (Свирчовський) Іван** (? — бл. 1575), український військовий діяч, запорозький низовий гетьман, генеральний обозний у першій половині 1570-х рр. 145, 217
- Свирчовський Іван** — див. Свирговський Іван
- Свобода Антонін**, співавтор Їржі Краля (1923) 324
- Святайло** (кін. XVII — поч. XVIII ст.), піп 166
- Святогор**, богатир, билинний персонаж 196
- Святодідч** — див. Кисіль Адам
- Святополк Ізяславич** (1050–1113), князь полоцький (1070–1071), новгородський (1078–1088), турівський (1088–1093), великий князь київський (1093–1113) 329
- Святополк-Мирський Дмитро Петрович** (псевдонім D.S.Mirsky, 1890–1939), російський літературознавець, літературний критик, публіцист 234
- Святослав Ігорович** (930–972), державний та військовий діяч Київської Русі, великий князь київський (945–972) 99, 162
- Селецький Петро Дмитрович** (1821–1879), урядовець канцелярії київського генерал-губернаторства (з 1844), київський губернатор, маршал дворянства (1866–1880), композитор, піаніст 122, 439

- Селивановський Семен Іоаннікиєвич** (рос.) (1772–1835), російський видавець 428, 436, 441, 444–446, 456
- Семанюк Іван Юрійович** (псевдонім Марко Черемшина, 1874–1927), український громадський діяч, адвокат, письменник 311
- Семевський Михайло Іванович** (1837–1892), російський історик, журналіст, громадський діяч, видавець часопису “Русская старина” (з 1870 до кінця життя) 173, 442
- Семен Август** (бл. 1781–1862), московський друкар та видавець 430, 432, 434, 447
- Сенкевич Генрик** (1846–1916), польський прозаїк, лауреат Нобелівської премії з літератури 1905 року 262
- Сеньковський Осип Іванович** (1800–1858), російський сходознавець, письменник, редактор, імовірний, на думку М.Грушевського, рецензент праці Д.Бантиша-Каменського у часопису “Библиотека для чтения” 171
- Сергієнко Вікторія Григорівна** (1988), український історик, археограф X, 383
- Сердюков Іван Іванович** (рос.: Сердюков Иван Иванович, перша пол. XIX ст.), урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна 109, 437
- Сердюков Петро Я.**, товариш П.Куліша під час навчання у Новгород-Сіверській гімназії 44, 46–48, 384–386
- Сетон-Вотсон Роберт Вільям** (псевдонім Scotus Viator, 1879–1951), британський державний діяч, публіцист, історик 233, 234
- Сигізмунд III Ваза** (рос.: Сигизмунд III Ваза, пол.: Zygmunt III Waza, 1566–1632), король польський, великий князь литовський, великий князь руський (з 1587), король шведський (1592–1599) 40, 375, 444
- Сильвестр** (в миру Кулябка Семен, 1704–1761), український і російський церковний і культурний діяч, богослов, латиномовний письменник 158
- Симеон Метафраст** (друга пол. X — перша пол. XI ст.), візантійський письменник, державний діяч, преподобний 213
- Симиренки**, українська родина підприємців, засновників цукрових заводів та великої торговельної фірми (1830–1880-і рр.) 5, 22
- Симиренко Василь Федорович** (1835–1915), український промисловець, видавець, меценат української культури 22
- Симиренко Лев Платонович** (1855–1920), український помолог 22
- Симиренко Платон Федорович** (1821–1863), український промисловець-цукрозаводчик, меценат 5, 22
- Симоновський Петро Іванович** (рос.: Симоновский Петр Иванович, бл. 1717–1809), український державний діяч, історик, правник 46, 79, 102, 107, 112–114, 117, 385, 419, 423
- Сімович Василь Іванович** (1880–1944), український філолог, мовознавець, культурний діяч 342, 483
- Сінеус** (IX ст.), легендарний брат варяга Рюрика, літописний білозерський князь 189
- Сірко Іван** (1605 (1610?) — 1680), подільський шляхтич, легендарний кошовий отаман Запорозької Січі й усього Війська Запорозького Низового. Герой багатьох українських пісень та казок 121, 130, 148
- Сіцінський Євфимій Йосипович** (1859–1937), український громадський діяч, історик, археолог, православний священик 260, 466
- Січинський Володимир Юхимович** (1894–1962), український архітектор, графік, видавець, мистецтвознавець, громадський і культурний діяч 342
- Скалозуб Дем'ян** (друга пол. XVI ст.), український військовий діяч, запорозький низовий гетьман 145
- Скальковський Аполлон Олександрович** (рос.: Скалковский Аполлон Александрович, пол.: Skalkowski Apollo, 1808–1899), український та російський історик, архівіст, статистик 170, 171, 175, 215, 448
- Скобичевський** (XVII ст.), стражник, який відрізав Д.Чаплинському один вус 85
- Сковорода Григорій Савич** (нім.: Skowro-goda Hryhorij, 1722–1794), видатний український просвітитель, філософ, поет 138, 261, 327, 340, 443, 467, 483
- Скоропадський Іван Ілліч** (бл. 1646–1722), український державний і військовий діяч, гетьман Лівобережної України (1708–1722) 100, 122, 124–127, 137, 140, 155, 156, 163, 439, 443

- Скоропадський Олексій Петрович** (перша пол. XIX ст.), у 1820-х рр. — урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна 109
- Скороходов І.Н.** (рос.), петербурзький видавець кінця XIX — поч. XX ст. 446
- Слабченко Михайло Єлисейович** (1882—1952), український історик, правник 115, 130, 143, 338, 438, 440
- Славінський Максим Антонович** (1868—1945), український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, поет, перекладач, редактор 342
- Слезка Михайло** (?—1667), львівський друкар та видавець 222
- Сліпченко, співробітник** “Інституту російських студій” у Ліверпулі (1920-ті рр.) 234
- Слюсаренко Хведір (Федір) Павлович** (1886—1958), український філолог, історик, громадський і культурний діяч 342
- Смаль-Стоцький Роман Стефанович (Степанович)** (англ.: Smal-Stotsky Roman, 1893—1969), український політичний діяч, дипломат, мовознавець 235, 260, 460, 466, 467
- Смаль-Стоцький Стефан (Степан) Йосипович** (1859—1938), український мовознавець, педагог, громадсько-політичний діяч 260, 466
- Смотрицький Мелетій** (рос.: Смотрицкий Мелетий) — див. Мелетій Смотрицький
- Снегірева А.И.** (рос.), московський видавець поч. XX ст. 469
- Соболевська Марія Михайлівна** (?—1836), дружина (в громадському шлюбі) Олексія Кириловича Розумовського, мати його численних дітей (носили прізвище Перовські) 21
- Соболевський Олексій Іванович** (рос.: Соболевский Алексей Иванович, 1857—1929), російський філолог-славіст, літературознавець, фольклорист 194, 452
- Сокірко Павло Якович**, адресат М.С.Грушевського (1928) 473, 474
- Соколов Іван Іванович** (1823—1910), російський художник 364
- Соліньяк П'єр-Жозеф де** (фр.: Solignac Pierre-Joseph de, рос.: Солиньяк Пьер-Жозеф де, 1687—1773), французький письменник, секретар польського короля Станіслава Лещинського, автор праць з історії Речі Посполитої 142—144, 148, 161, 444
- Соловій Будимирович** (рос.: Соловей Будимирович), билинний персонаж 194, 219, 220, 456
- Соловій, розбійник**, билинний персонаж 198
- Соломон** (в миру Гродський Семен Іванович, ?—1692), чернець, брав участь у дипломатичних місіях гетьмана Івана Мазепи 154
- Сомко Яким Семенович** (бл. 1619—1663), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Лівобережної України (1663) 50, 64, 388, 399
- Сорокін Петро Матвійович** (рос.: Сорокин Петр Матвеевич, 1860—1895), російський статистик, краєзнавець 329, 481
- Софонович Феодосій** — див. Сафонович (Софонович) Теодосій (Феодосій)
- Сохань Павло Степанович** (1926—2013), український історик-славіст 421, 483
- Спасович Володимир Данилович** (1829—1906), російський правник, адвокат, польський публіцист, критик, історик літератури, громадський діяч 8
- Спенсер Б.** — див. Спенсер Волтер Болдуїн
- Спенсер Волтер Болдуїн** (англ.: Spenser Walter Baldwin, 1860—1929), англійський та австралійський зоолог і антрополог 266
- Спенсер Герберт** (1820—1903), англійський філософ, соціолог 184, 236, 266, 267
- Сперанський Михайло Михайлович** (1772—1839), граф, російський державний і громадський діяч, пензенський губернатор (1816—1819) та сибірський генерал-губернатор (1819—1821) 134
- Сперанський Михайло Несторович** (рос.: Сперанский Михаил Несторович, 1863—1938), російський філолог, історик літератури, фольклорист, етнограф, славіст 191, 197, 265, 451, 453, 468
- Спицын Александр Андреевич** — див. Спіцин Олександр Андрійович
- Спіноза Бенедикт** (1632—1677), голландський філософ 183
- Спіцин Олександр Андрійович** (рос.: Спицын Александр Андреевич, 1858—1931), російський археолог, спеціаліст з епіграфіки 244, 462
- Сплітсессер Дмитро Михайлович** (рос.: Сплитсессер Дмитрий Михайлович,

- кінець XVIII — перша пол. XIX ст.), художник-гравер 110, 130, 134
- Срезневський Ізмаїл Іванович** (рос.: Срезневский Измаил Иванович, 1812–1880), визначний російський філолог-славіст, історик, палеограф, видавець фольклорних та історичних матеріалів 165, 170, 175, 213, 425
- Ставр Годиневич**, билинний персонаж, чернігівський боярин 194, 195
- Ставроведський Кирило** (псевдонім Транквіліон, рос.: Кирилл Ставроведский, ?–1646), руський православний і греко-католицький освітній та церковний діяч, письменник, богослов, видавець 57, 393
- Станіслав Лещинський** (1677–1766), король Речі Посполитої (1704–1711, 1733–1734) 161
- Старицький Михайло Петрович** (1840–1904), український письменник, перекладач, театральний і культурний діяч 486
- Старовольський Шимон** (1588–1656), польський церковний діяч, письменник, історик 144, 145
- Старосольський Володимир Якимович** (1878–1942), український громадсько-політичний діяч, соціолог, правник, адвокат 260, 466
- Стасюлевич Михайло Матвійович** (1826–1911), російський історик та публіцист, редактор журналу “Вестник Европы” (1866–1908) 363, 465
- Степанов Н.** (рос.), московський видавець середини XIX ст. 447, 448
- Степкович Самійло** (рос.: Степкович Самуил, XVII ст.), священник 36, 372
- Стефан** (у миру Яворський Симеон Іванович, 1658–1722), український і російський церковний, політичний та культурний діяч, богослов, філософ, письменник, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський (1700–1722) 158
- Стефан Баторий** — див. Баторій Стефан
- Стефаник Василь Семенович** (1871–1936), український письменник 311
- Шешко Хведір (Федір) Миколайович** (1877–1944), український громадський і культурний діяч, музикознавець 342
- Століпін Петро Аркадійович** (1862–1911), російський державний діяч, прем'єр-міністр (1906–1911) 341
- Стороженко Микола Володимирович** (рос.: Стороженко Николай Владимирович, 1862–1942), український історик, педагог, учень В.Антоновича 110, 437
- Стрелецький Андрій** (пол.: Strzelecki Andrzej, рос.: Стрелецкий Андрей), львівський братчик (1640-ві рр.) 32, 38, 368, 373, 380, 381
- Стрелецькі**, львівська міщанська родина XVII ст. 380
- Стронін Олександр Іванович** (1826–1889), український громадський діяч, історик, соціолог. Член полтавської Громади 354, 355
- Струве Петро Бернгардович** (1870–1944), російський громадський та політичний діяч, економіст, публіцист, історик, філософ 234, 461
- Студинський Кирило Йосипович** (1868–1941), український філолог-славіст, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник, громадський діяч 259, 261, 263, 464, 466–468
- Судієнко Михайло Йосипович** (1803–1874), український історик, громадський діяч 412
- Сумцов Микола Федорович** (1854–1922), видатний український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч 219
- Суrowецький Лаврентій** (пол.: Surowiecki Wawrzyniec, 1769–1827), польський економіст, журналіст, педагог, освітній діяч, історик-славіст, географ, антрополог 142
- Сытин Иван Дмитриевич** (рос.) (1851–1934), московський видавець останньої третини XIX — початку XX ст. 452, 453

Т

- Тальгрєн Арне Міхаель** (1885–1945), фінський історик та археолог 342
- Тараканова Ірина Георгіївна**, російський історик, архівіст X
- Тарас** — див. Федорович Тарас
- Тарас**, конспіративне ім'я — див. Желябов Андрій Іванович
- Тарасович Василь** — див. Василь Тарасович
- Тарле Євген Вікторович** (1874–1955), російський історик 458
- Тарновський Ян Фелікс Амор** (1777–1842), граф, польський політичний діяч, бібліофіл, історик, перекладач 29, 366, 379

- Тарновський Василь Васильович молодший** (1837–1899), український громадський і культурний діяч, меценат 255
- Тарновський Григорій Степанович** (1788–1853), український дворянин, меценат, у середині 1820-х рр. — урядовець канцелярії малоросійського генерал-губернатора кн. М.Г.Рєпніна 109
- Тарша Едвард** — див. Грабовський Міхал
- Тахтарев Костянтин Михайлович** (рос.: Тахтарев Константин Михайлович, 1871–1925), російський соціолог, політичний діяч 266, 468
- Твардовський Самуїл** (пол.: Twardowski Samuel, рос.: Твардовский Самуил /Са-муил/, до 1600–1661), польський письменник, поет, мемуарист 76, 77, 417, 422, 423
- Тейлор Едвард Барнетт** (1832–1917), англійський етнограф, антрополог, історик культури, дослідник первісної культури 236, 266, 267
- Теплов Олексій Григорович** (1757–1826), російський державний діяч, сенатор, цивільний губернатор Слобідсько-Української губернії (1796–1798), харківський (1796–1798) та київський (1800) губернатор 91
- Терентице**, багатий гість, герой новгородського билинного епосу 194
- Тимченко Євген Костянтинович** (1866–1948), український мовознавець, перекладач, громадський діяч 260, 467
- Тихомиров Лев Олександрович** (рос.: Тихомиров Лев Александрович, 1852–1923), російський громадський та політичний діяч, учасник народницького руху, автор пропагандистської брошури “Где лучше: Сказка о четырех братьях” та брошури про А.Желябова 362
- Тихонравов Микола Савич** (1832–1893), російський філолог, археограф, видавець 213
- Тичина Павло Григорович** (1891–1967), український поет, перекладач, публіцист 311
- Тишкевич Януш** (рос.: Тышкевич Януш, 1590–1649), польський державний і політичний діяч, воєвода київський (з 1630) 57, 394
- Тіхий Франтішек** (чес.: Tichý František, 1886–1968), чеський та український письменник, філолог-україніст 307, 477
- Толстая (уродж. Перовська) Ганна Олексівна** (1796–1856/1857), донька Олексія Кириловича Розумовського та Марії Михайлівни Соболевської, мати письменника і поета Олексія Костянтиновича Толстого 22
- Толстой Костянтин Петрович** (1779–1870), граф, батько письменника і поета Олексія Костянтиновича Толстого 22
- Толстой Олексій Костянтинович** (1817–1875), російський письменник, поет, драматург 22, 364
- Толстой Петро Петрович** (кін. XVII — перша третина XVIII ст.), ніжинський полковник (1719–1727) 125, 439
- Томашівський Степан** (1875–1930), український історик, публіцист, політичний і громадський діяч 474, 475
- Тредьяковський Василь Кирилович** (1703–1769), російський вчений та поет 190
- Третяков** (рос.: Третьяков, XIX ст.), харківський вчитель, який передав список “Літопису Самовидця” М.Костомарову 66, 401
- Трубецькой Олексій Микитович** (у чернецтві Афанасій, бл. 1600–1680), російський політичний та військовий діяч, дипломат 120
- Трувор** (IX ст.), легендарний брат варяга Рюрика, літописний князь в землі кривичів 189
- Трутовський Костянтин Олександрович** (1826–1893), український художник-живописець, графік 364
- Тугарин**, злий богатыр, билинний персонаж 195
- Тукальський Йосип** (рос.: Тукальский Иосиф) — див. Йосип Нелюбович-Тукальський
- Туманський Федір Йосипович** (рос.: Туманский Федор Осипович, 1757–1810), український та російський історик, етнограф, видавець, громадський діяч 46, 66, 78, 94, 101, 112, 132, 137, 158, 176, 385, 401, 409, 411, 418, 423, 439
- Тункіна Ірина Володимирівна** (1960), російський історик, архівіст. Директор Санкт-Петербурзького філіалу Архіву РАН X
- Тупаленко Дмитро** — див. Дмитрій Ростовський
- Тур** (X ст.), літописний князь туровський 189

Турнвальд Ріхард (нім.: Thurnwald Richard, 1869–1954), австрійський та німецький соціолог і антропосоціолог 202, 205, 454

Турянський Осип Васильович (псевдонім Іван Думка, 1880–1933), український письменник і літературний критик, педагог 311

Тучапський Павло Лукич (1869–1922), український політичний діяч, публіцист, перекладач, у молодості — гарячий прихильник М. Драгоманова 464

Тишкевич Януш — див. Тишкевич Януш

Тютчев Микола Сергійович (рос.: Тютчев Николай Сергеевич, 1856–1924), російський революціонер-народник, народовець, землеволець, есер; історик та публіцист 365

Тьєррі Огюстен (1795–1856), французький історик, один із засновників французької історіографії 142

У

Уваров Олександр Сергійович (рос.: Уваров Александр Сергеевич, 1825–1884), російський археолог, ініціатор археологічних з'їздів 244, 429, 462

Українка Леся — див. Леся Українка

Ульяновський Василь Іринархович (1958), український історик 421, 483

Уоллес Мекензі (англ.: Wallace Mackenzie, 1841–1919), британський державний службовець, журналіст, редактор, зарубіжний кореспондент газети "The Times" (Лондон) 233

Успенський Гаврило Петрович (рос.: Успенский Гавриил Петрович, 1765–1820), російський історик, географ, педагог, журналіст, перекладач 111, 142, 149, 157, 437, 445, 458

Ф

Ф.К., криптонім — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович

Файсон Лоример (англ.: Fison Lorimer, 1832–1907), англійський етнограф, дослідник життя австралійців 266

Фалієв Іван Нечипорович (1858–1924), український учений у галузі рибництва 309

Фармаковський Борис Володимирович (1870–1928), російський археолог та історик античного мистецтва, дослідник грецької колонії Ольвії 229

Фасмер Макс (нім.: Vasmer Max, 1886–1962), видатний російський та німецький мовознавець, славіст 246, 247, 462

Феденко Панас Васильович (1893–1981), український політичний та культурний діяч, історик, публіцист 342

Федір Новостроєнський, псевдонім — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович

Федоров Борис Михайлович (Б.Ф., криптонім, 1794 або 1798–1875), російський поет, письменник, драматург, видавець 92, 97, 431

Федоров Е.Я. (рос.), київський видавець другої половини XIX ст. 422

Федоров Іван (1510 /1530 ?/ — 1583), один із перших східнослов'янських типографів, гравер, інженер 222

Федорович Тарас (?–1639), козацький отаман кримського походження, кошовий отаман Війська Запорозького нерестрового (1629), гетьман (1930), керівник козацько-селянського повстання 1630 р. 106, 136

Феофан (Теофан) (у миру Прокопович Єлеазар, лат.: Theophane Procopowicz, 1681–1736), український церковний діяч, богослов, філософ, письменник, математик, ректор Київської академії (1710–1716) 75, 76, 102, 113, 121, 122, 137, 138, 140, 153, 158, 167, 170, 416, 422, 434, 443

Фердинанд III Габсбург (1608–1657), імператор Священної Римської імперії (з 1637), король Угорщини (частини королівства з 1625, повністю 1637–1647), король Богемії (1627–1646) 148

Фігнер Вера Николаевна — див. Фігнер Віра Миколаївна

Филевич Іван Порфирівич (рос.: Филевич Иван Порфирьевич, 1856–1913), російський історик і публіцист 189, 451

Фігнер Віра Миколаївна (рос.: Фигнер Вера Николаевна, 1852–1942), російська революціонерка-народниця, терористка, член виконавчого комітету "Народної волі", письменниця. М. Грушевський писав її прізвище як "Фігнер" 8, 17, 20, 23, 362, 363, 365

Фіельсрууп Федір Артурович (1889–1933), російський етнограф дансько-англійського походження, мандрівник 275

Фіалет — див. Христофор Фіалет

- Фіоль Швайпольт** (бл. 1460—1525 /1526/), український першодрукар 349
- Фіш Зенон** (псевдонім: Тадеуш Падалиця, 1820—1870), польський письменник і публіцист 175
- Флорінський Василь Маркович** (рос.: Флоринский Василий Маркович, 1834—1899), російський лікар, письменник, археолог 189, 430
- Фогарашій Іван Федорович** (псевдонім Іван Бережанин, 1786—1834), греко-католицький священник, закарпатський громадський діяч, мовознавець, історик 307, 477
- Фомін Іван** (рос.: Фомин Иван, XVII ст.), царський посланець, піддячий (1653) 38, 382
- Фонвізін Денис Іванович** (1745—1792), російський письменник 173
- Форбс Невіль** (англ.: Forbes Nevill, 1883—1929), британський філолог-славіст 234
- Франко Іван Якович** (чес.: Franko Ivan, 1856—1916), визначний український письменник, вчений, громадський діяч 248, 256, 342, 353, 485
- Фрезер Джеймс Джордж** (англ.: Frazer James George, 1854—1941), англійський вчений-еволюціоніст, релігієзнавець, етнолог, фольклорист, соціальний антрополог 236, 238, 240, 266, 267, 460, 461
- Фриц М.П.** (рос.), київський видавець останньої чверті XIX ст. 408
- Фріде Марія Олексіївна** (1889 — після 1941), етнограф, співробітниця Державного Російського музею (1920-ті рр.) 275, 276
- Фріч Моджевський Анджей** (1503—1572), польський державний та релігійний діяч, публіцист 279
- Фронцкевич Г.Л.** (рос.), київський видавець кінця XIX — поч. XX ст. 432
- Х**
- Халанський Михайло Георгійович** (1857—1910), російський історик літератури, фольклорист 192, 195
- Ханенко Олександр Іванович** (1816—1895), український громадський діяч, архівіст, збирач української старовини, краєзнавець, чернігівський повітовий маршал (1846—1848), голова Чернігівської губернської земської управи (1870—1874) 141
- Харитон** (XVII ст.), чернець, замойський священик 36, 372
- Харов'юк Данило Юрійович** (1883—1916), український письменник і громадський діяч 319
- Хвойка Вікентій В'ячеславович** (1850—1914), археолог чеського походження, проводив розкопки у Києві та на Наддніпрянщині. Відкривач пам'яток трипільської культури 227
- Хвостов Михайло Михайлович** (1872—1920), російський історик античності, дослідник історії Єгипту 339
- Хелчицький Петро** (1390—1460), чеський громадський діяч, релігійний мислитель, письменник, перекладач 289
- Хемніцер Іван Іванович** (1745—1784), російський поет, перекладач 173
- Хилінський Марк** (рос.: Хилинский Марк, XVII ст.), замойський братчик (1646) 33, 34, 369, 370
- Хльга**, цар руський, згаданий у листі хозарського єврея X ст. 294
- Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович** (рос.: Хмельницкий /Хмельницкий/ Богдан-Зиновий (Зеновий) Михайлович, фр.: Chmelnizki, нім.: Chmel'-nyckyj Bohdan, пол.: Bohdan Chmielnicki, 1595—1657), український державний і військовий діяч, гетьман України (1648—1657) 38, 41, 44—46, 48, 49, 56—72, 75—80, 84, 85, 100, 106, 108, 110, 114—120, 122, 125, 127, 130, 132, 134, 136, 137, 147—150, 155—157, 162, 163, 166, 177, 260, 307, 342, 344, 345, 373, 375, 383—385, 387, 393—405, 408, 411—413, 416—420, 422—427, 435, 442, 466, 477, 483, 484
- Хмельницький Юрій, Хмельниченко Юрась** (рос.: Хмельницкий Юрій, бл. 1641—1685), український військовий, політичний і державний діяч, гетьман України (1659—1663). Син Богдана Хмельницького 70, 100, 119, 120, 126, 127, 149, 166, 405, 413
- Ходаковський** — див. Доленга-Ходаковський Зоріан
- Ходкевич Ян Кароль** (1560—1621), польський військовий і політичний діяч 444
- Христос, Ісус Христос**, центральна фігура у християнстві, згідно із християнським вченням, месія, спаситель 6, 28, 38, 187, 188, 231, 288, 365, 373, 377, 380

Христофор Філалет (друга пол. XVI — поч. XVII ст.), український письменник-полеміст, філософ, автор полемічного твору “Апокрисис” (1597) 263

Хуторянин — див. Куліш Пантелеймон Олександрович

Ц

Цертелєв Микола Андрійович (1790—1869), фольклорист, один з перших дослідників і видавців української народної поезії 157

Цехановський, помилково назване Д.М.Бантишем-Каменським ім'я (сплутав із географічним означенням) 117

Цицерон (I ст. до н.е.), давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ, літератор 382

Ч

Чаплинська Олена (Мотрона) (рос.: Чаплинская Гелена, ?—1651), дружина Данила (Данієля) Чаплинського, друга дружина Богдана Хмельницького 58, 395

Чаплинський (Чаплицький) Данило (Данієль) (рос.: Чаплинский Данило, XVII ст.), польський шляхтич, військовий діяч, урядник Речі Посполитої 85, 147

Чаплицький — див. Чаплинський Данило (Данієль)

Чаплич-Шпановський Юсиф (пол.: Czaplic Szpanowski Józef, ?—1655), український православний релігійний діяч, єпископ Луцький та Острозький 32, 368, 381

Чарниш Василь Іванович (рос.: Чарныш Василий Иванович, 1759—1822), полтавський губернський маршалок (1801—1820, з перервами) 97, 432, 437

Чарторийські, князі, фундатори бібліотеки-музею у Кракові (Польща) 344

Чацький Тадеуш (1765—1813), урядник Королівства Польського, польський освітній діяч, економіст, історик 142

Чемесов Євграф Петрович (1737—1765), російський художник-портретист, графік 364

Чепан Андріян Іванович (1760—1822), канцелярист Малоросійської колегії, український колекціонер, історіограф, фольклорист 94, 97, 102, 109—111, 138, 432, 437

Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876—1940), український письменник, драматург, педагог 311

Черкаська Наталя Оскарівна, сучасний український історик, археограф, перекладач X, 365

Чернявський Микола Федорович (1868—1938), український поет, земський діяч 311

Черняєв Михайло Григорович (1828—1898), російський військовий, політичний та державний діяч 13

Черпак Франц, варшавський видавець кінця XIX ст. 451

Чубинський Павло Платонович (рос.: Чубинский Павел Платонович, 1839—1884), український етнограф, фольклорист, поет, громадський діяч 5, 22

Чуйкевич Іван Васильович (кін. XVII — поч. XVIII ст.), козак ніжинського полку, син генерального судді Василя Никифоровича Чуйкевича, за переказом Д.Бантиша-Каменського — чоловік Мотрі Василівни Кочубей 168

Чуйкевич Федір Олександрович (?—1759), бунчуковий товариш, знавець українського права, кодикограф, упорядник збірника “Суд і розправа” 260, 466

Чурило, билинний персонаж 194

Ш

Шамрай Сергій Вікторович (1900—1939), український історик. Племінник М.С.Грушевського 464, 477

Шарлемань Микола Васильович (1887—1970), український вчений-зоолог 309, 478

Шаровольський Іван Васильович (1876—1954), український мовознавець та історик літератури, германіст 293

Шафарик Павел Йозеф (словац.: Šafárik Pavel Jozef, 1795—1861), словацький та чеський поет, історик, мовознавець, етнограф, славіст 186, 242, 244, 451, 462

Шафіров Петро Павлович (1669—1739), російський дипломат петровської епохи, віце-канцлер 126

Шафонський Григорій Опанасович (1792 — після 1851), колезький радник, син О.Ф.Шафонського 443

Шафонський Опанас Филімонович (рос.: Шафонский Афанасий Филімонович, 1740—1811), український лікар, істо-

- рик, громадський діяч 102, 107, 110, 112, 113, 149, 156, 157, 161, 433, 443
- Шах Яків** (друга пол. XVI ст.), український військовий діяч, запорозький низовий гетьман 145
- Шахматов Олексій Олександрович** (рос.: Шахматов Алексей Александрович, 1864–1920), визначний російський славіст-філолог, історик 188, 243, 262, 295, 316, 317, 359, 360, 486
- Шахматова-Коплан Софія Олексіївна** (1901–1942), російський літературознавець, донька О.О.Шахматова 359
- Шаховской Николай Владимирович** (рос.) (1856–1906), російський державний діяч, історик, економіст, літературознавець 438
- Шашкевич Маркіян Семенович** (рос.: Шашкевич Маркиан Семенович, 1811–1843), визначний галицький письменник, поет, релігійний та культурно-громадський діяч 29, 366, 379
- Шевальє П'єр** (фр.: Chevalier Pierre, криптонім Р.С., перша половина XVII ст.), французький військовий діяч, дипломат, секретар французького посольства у Польщі (1648–1654), автор праць з історії України 108, 114, 117, 137, 424, 438
- Шевич Василь Степанович** (бл. 1830–1906), український громадський та культурно-освітній діяч, педагог, етнограф. Член полтавської Громади 354
- Шевченко Тарас Григорович, Кобзар** (1814–1861), визначний український поет, письменник, художник, громадський і політичний діяч 5, 23, 30, 48, 62, 66, 67, 69, 71–73, 122, 222, 243, 253, 256, 259, 263, 274, 293, 311, 353, 364, 367, 380, 398, 401–412, 414, 440, 462, 464–468, 482
- Шекспір Вільям** (?–1616), визначний англійський драматург 412
- Шелер Макс** (нім.: Scheler Max, 1874–1928), німецький філософ, соціолог, антрополог 204, 209, 454
- Шелінг Фрідріх Вільгельм Йозеф фон** (1775–1854), німецький філософ 161
- Шептицький Андрей, ЧСВВ** (в миру Шептицький Роман Марія Александр, 1865–1944), визначний український церковний діяч, предстоятель Української греко-католицької церкви, митрополит Галицький та Архієпископ Львівський (1901–1944) 221, 353, 456
- Шереметьєва Варвара Петрівна** (1750–1824), дружина Олексія Кириловича Розумовського 20, 21, 432
- Шерер Жан-Бенуа** (фр.: Scherer Jean-Benoit, 1741–1824), німецький і французький історик, географ, економіст, автор праць з історії та географії України 78, 83–86, 98, 101, 113, 127, 137, 307, 418, 423, 425–427, 477
- Шехтер Соломон** (1847–1915), рабин, вчений-гебраїст 294
- Шиманов Андрій Львович** (1836–1901), український громадський діяч, правник, педагог, збирач українських етнографічних матеріалів. Член полтавської Громади 354, 355
- Ширай Степан Михайлович** (1761–1841), російський військовий діяч, чернігівський губернський маршалок (1818–1829) 141
- Ширяєв Олександр Сергійович** (?–1841), відомий московський книгар та видавець 166
- Шишкович Йоахім** — див. Шушкевич (Шишкович) Йоахим
- Шкляр Євген та Деймел**, подружжя американських підприємців і меценатів української науки та мистецтва X
- Шмидт**, петербурзький видавець кінця XIX — поч. XX ст. 411
- Шрадер Отто** (нім.: Schrader Otto, 1855–1919), німецький філолог 245, 462
- Штайнталь Гейман** (нім.: Steinthal Heymann, 1823–1899), німецький філософ та філолог 183–184, 205, 206
- Штейн Володимир Іванович** (1853–1900), цензор, російський письменник, біограф 93, 115, 431, 432, 438
- Штерн Ернст Романович фон** (1859–1924), філолог, археолог, музеєзнавець 228
- Шуйський Юзеф** (пол.: Szujski Józef, 1835–1883), польський політичний діяч, публіцист, історик 258, 465
- Шухевич Володимир Осипович** (1849–1915), український громадський діяч, етнограф, педагог, публіцист 314
- Шушкевич (Шишкович) Йоахим** (пол.: Szuszkiewicz (Sziszkwic) Ioachim (Joachim, Jachim), середина XVII ст.), приятель Михайла Гунашевського 32, 35, 368, 371, 380, 381

Шльоцер Август Людвіг (1735–1809), німецький і російський історик, публіцист, статистик 102

Щ

Щоголев Павел Елисеєвич — див. Щоголев Павло Єлисейович

Щепкін Михайло Семенович (рос.: Щепкин Михаил Семенович, 1788–1863), визначний актор української та російської сцени, був викуплений із кріпацтва 99, 100, 433

Щербаківський Вадим Михайлович (нім.: Ščerbakiwskyj Vadim, 1876–1957), український історик, археолог, етнограф, мистецтвознавець 342, 353, 485

Щербатов Михайло Михайлович (1733–1790), російський історик, публіцист 438

Щирецький Дмитро (пол.: Szczyrecki Dmytro, перша пол. XVII ст.), меджибозький дяк (1621) 32, 368, 369, 380

Щоголев Павло Єлисеєвич (рос.: Щоголев Павел Елисеєвич, 1877–1921), російський історик літератури та громадських рухів, пушкініст 362, 363

Щоголев Яків Іванович (1824–1898), український поет-романтик 216

Щурат Василь Григорович (1871–1948), український літературознавець, поет, перекладач 280

Э

Эйнгорн Віталій Осипович — див. Ейнгорн Віталій Йосипович

Энгель Йоганн Христиан фон — див. Енгель Йоганн Християн фон

Ю

Юбер Анрі (фр.: Hubert Henri, 1872–1927), французький соціолог, археолог, представник соціологічної школи Е. Дюркгейма 205, 454

Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889), російський державний діяч, освітній, культурний і громадський діяч, полтавський поміщик. Один з ініціаторів видання Емського указу 1876 р. 46, 66, 385, 401, 409, 412

Юрась — див. Хмельницький Юрій (Юрась)

Юркова Оксана Віталіївна (1967), український історик X, 383, 415

Я

Явдоха (пол.: Eudoxia, рос.: Евдокия, XVII ст.), сестра Михайла Гунашевського 32, 368, 373, 380

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1856–1940), український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник 215–217

Яворський Матвій Іванович (1885–1937), український історик 338, 341

Яворський Стефан — див. Стефан (в миру Яворський Симеон Іванович)

Ягайло — див. Владислав II Ягайло

Ягіч Ватрослав (1838–1923), хорватський славіст, лінгвіст, палеограф, археограф, літературознавець, історик 319

Яків, біблійна особа, третій біблійний патріарх, онук Авраама, молодший брат-близнюк Ісава 238

Якобсон Александр (рос.), петербурзький видавець середини XIX ст. 426

Яковлев Петр Іванович (рос.) (бл. 1670–1718), російський військовий діяч 123

Якса-Марцинківський Антоній (псевдонім Антоній Новосельський, 1823–1880), українсько-польський письменник, етнограф, перекладач, літературний критик 175

Ян III Собеський (фр.: Jean Sobiesky, 1629–1696), король Речі Посполитої (1674–1696), до обрання королем — великий маршалок коронний (1665–1674), гетьман польний коронний (1666–1668), гетьман великий коронний (1668–1674) 113, 437

Ян I Ольбрехт (1459–1501), король польський (1492–1501) 326

Ян II Казимир Ваза, Каземир (лат.: Johann Casimir, 1609–1672), король польський і великий князь литовський (1648–1668) 116, 119, 148, 411, 424, 439

Янисевич Марк (пол.: Janisiewicz Mark, XVII ст.), замойський братчик (1647), родич Марка Хилинського 34–37, 370–372, 381

Яновська Любов Олександрівна (1861–1933), українська громадська і політична діячка, письменниця 311

Ярослав Володимирович Мудрий (982–1054), князь ростовський (989–1010), новгородський (1010–1034), великий князь київський (1015–1018, 1019–1054) 162, 219, 329

Ярысу (XVII ст.), кримський мурза, згаданий в "Истории Русов". *Див. також* Жарис 84, 427

Яхненки, українська родина підприємців, меценатів (XIX — поч. XX ст.) 5, 22

Яхненки-Симиренки — *див. окремо* Яхненки, Симиренки

Яхненківна Ольга Семенівна — *див. Яхненко (Яхненківна) Ольга Семенівна*

Яхненко (Яхненківна) Ольга Семенівна, донька Семена Степановича Яхненка, дружина А. Желябова 5

Яхненко Семен Степанович, український цукрозаводчик, одеський міський голова (1860–1863) 5

Яцимирський Олександр Іванович (рос.: Яцимирский Александр Иванович, 1873–1925), російський філолог-славіст 248, 463

Яцків Михайло (1873–1961), український письменник 311

А

Adlerfelt Gustaf — *див. Адлерфельд Густав*

Alcan Felix (фр.) (1841–1925), французький видавець, вчений 200, 202, 304, 453–455, 475

В

Baraniecki Paulus (лат.) (друга пол. XVII ст.), автор панегирика Івану Самойловичу 1686 р. 421

Baudoin de Courtenay Jan Niecislaw Ignacy — *див. Бодуен де Куртене Ян Неціслав Ігнаці*

Bečková Anna (чес.) (1897–1975), чеський видавець 307, 476, 477

Belajev, хибна, на думку М. Грушевського, транслітерація імені російського історика *Беляєва Івана Дмитровича* (1810–1873) у виданні "Histoire et historiens depuis cinquante ans" (1927–1928) 305

Beneš-Třebízský Václav — *див. Бенеш-Тржебізький Вацлав*

Bestužev, хибна, на думку М. Грушевського, транслітерація імені російського історика *Бестужева-Рюміна Костянтина Миколайовича* (1829–1897) у виданні "Histoire et historiens depuis cinquante ans" (1927–1928) 305

Bidlo Jaroslav — *див. Бідло Ярослав*

Black A. and C. (англ.), англійські видавці кінця XIX — поч. XX ст. 461

Boháč Antonín (чес.) (1882–1950), чеський громадський діяч, вчений-економіст, статистик 327, 480

Braumüller Wilhelm Ritter von (нім.) (1807–1884), німецько-австрійський видавець, засновник видавництва 202, 453

Broz Ivan — *див. Броз Іван*

Brückner Aleksander — *див. Брюкнер Александер*

Bryk Ivan — *див. Брик Іван*

Bursik & Kohout (чес.), чеські видавці початку XX ст. 469

Bury John Bagnell — *див. Бьюрі Джон Багнелл*

С

Cape Jonathan (англ.) (1879–1960), англійський видавець XX ст., засновник видавництва 460

Champion Edouard M. (фр.) (1882–1938), паризький видавець, редактор 186, 450, 451, 459, 461

Charles XII — *див. Карл XII*

Cheshire Harold T. (англ.) (перша пол. XX ст.), англійський філолог 257, 465

Chevalier Pierre — *див. Шевальє П'єр*

Chmel'nyckyj Bohdan — *див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович*

Chmelnizki — *див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович*

Chmielnicki Bohdan — *див. Хмельницький Богдан-Зиновій Михайлович*

Coyer, l'abbé (фр.) (повне ім'я *Coyer Gabriel-François*, укр.: Койе Габріель-Франсуа, 1707–1782), французький письменник, історик, священник 113, 437

Cronia Arturo (італ.) (укр.: Кронія Артуро, 1896–1967), італійський філолог-славіст, дослідник українсько-польських зв'язків 289

Czaplic Szpanowski Józef — *див. Чаплич-Шпановський Йосиф*

Д

Debidour Antonin — *див. Дебідур Антонен*
Dembiński Bronisław — *див. Дембінський Броніслав*

Dobiáš Josef (чес.) (1888–1972), чеський історик та філолог 476

Dobrowolski Kazimierz (пол.) (1894–1987), польський історик, соціолог, етнолог 250, 463

Dorošenko (Doroshenko) D. — див. Дорошенко Дмитро Іванович
Durkheim Émile — див. Дюркгейм Еміль
Dynamis (англ.) (65 до н.е. — 12 до н.е.), цариця Боспору (47–12 рр. до н.е.) 224, 457, 458

Е

Ehrenpreis Marcus — див. Еренпрайс Маркус
Eisenmann Louis — див. Айзенман Луї
Engel Johann Christian, von — див. Енгель Йоганн Християн
Engelmann Wilhelm (нім.) (1808–1878), німецький видавець, засновник видавничої фірми 450
Eudoxia — див. Явдоха
Euthymius Zigabenus — див. Євтимій Зіґабен

F

Foyle(s) (англ.), родина англійських книго-торговців ХХ ст. 460
Franco Ivan — див. Франко Іван Якович
Frazer James George — див. Фрезер Джеймс Джордж

G

Gibbon Edward — див. Гіббон Едвард
Gieseler Johann Karl Ludwig (нім.) (1792–1854), німецький історик 472
Goblet d'Alviella Eugène Félicien Albert (фр.) (1846–1925), бельгійський політичний діяч, історик 206
Gogol — див. Гоголь Микола Васильович
Gragger Robert (нім.) (1887–1926), угорський історик літератури, бібліограф, редактор 297, 474
Gruyter Walter de (нім.) (1862–1923), німецький видавець, засновник науково-го видавництва 297, 474, 482
Gunaszewski Michał — див. Гунашевський Михайло

H

Harper Samuel Northrup — див. Гарпер Самуель Нортрап
Helgi Inger (Гельґи молодий), прочитання дослідником Ю.Д.Брудкусом згаданого у листі хозарського єврея Х ст. імені Хльґа 294
Hoetzsch Otto — див. Геч Отто
Horák Jiří — див. Горак Йржі

Hruševs'kyj Mychajlo, Hruševskij M. — див. Грушевський Михайло Сергійович
Hubert Henri — див. Юбер Анрі

I

Iwan — див. Іван
Izopolski Erazm — див. Ізопольський Еразм

J

Janisiewicz Mark — див. Янисевич Марк
Jaris — див. Жарис
Jean Sobieski — див. Ян III Собеський
Jensen Alfred Anton — див. Єнсен Альфред Антон
Jerlicz Joachim — див. Єрлич Йоахім
Jerusalem Wilhelm — див. Єрузалем Вільгельм
Jewiecki Teodor — див. Євецький Федір Степанович
Jirásek Josef (чес.) (1884–1972), чеський історик літератури, русист 332, 481
Johann Casimir — див. Ян II Казимир Ваза

K

K.W.W., криптонім — див. Войціцький Казимир
Kadlec Karol (чес.) (1865–1928), чеський правознавець 327, 480
Kaindl Raimund Friedrich — див. Кайндль Раймунд Фрідріх
Kerner Robert Joseph (англ.) (1887–1956), американський історик чеського походження, славіст 234
Khvostov, хибна, на думку М.Грушевського, транслітерація імені російського історика *Хвостова Михайла Михайловича* (1872–1920) у виданні “Histoire et historiens depuis cinquante ans” (1927–1928) 305
Kiryk, Kyril — див. Кирило, Кирик
Klimowicz Hrehory — див. Климович Григорій
Kochanowski, хибна, на думку М.Грушевського, транслітерація імені російського історика-славіста *Качановського Володимира Васильовича* (1853–1901) у виданні “Histoire et historiens depuis cinquante ans” (1927–1928) 305
Kohl Johann Georg — див. Коль Йоганн Георг
Kohut Zenon — див. Когут Зенон
Komensky Jan Amos (чес.) (укр.: Коменський Ян Амос, 1592–1670), чеський мислитель, педагог, письменник 299, 474

Kozma Prezviter — див. Козьма Пресвітер
Král Jiří — див. Крал Іржі (Юрій)
Kröner Alfred (нім.) (1861–1922), німець-
 кий видавець 450

L

Laichter J. (чес.), чеський видавець початку
 XX ст. 475
Le Clerc Nicolas-Gabriel — див. Леклерк
 Ніколя-Габріель
Lednicki Venceslav — див. Ледніцький
 Венцеслав
Lesur Charles-Louis — див. Лезюр Шарль-
 Луї
Levesque Pierre-Charles — див. Левек
 П'єр-Шарль
Lévy-Bruhl Lucien — див. Леві-Брюль
 Люсьєн
Levyč'kyj Orest — див. Левицький Орест
 Іванович
Lewicki Anatol — див. Левіцький Анатоль
Linage de Vauciennes Pierre — див. Лінаж
 де Восьєн П'єр
Lord Robert Howard — див. Лорд Роберт
 Говард
Łoś Jan — див. Лось Ян
Łoziński Władysław (пол.) (укр.: Лозин-
 ський Владислав, 1843–1913), поль-
 ський історик, мистецтвознавець, пуб-
 ліцист, письменник 380
Lozynskij Josyp — див. Лозинський Йо-
 сип Іванович

M

Maciejowski Wacław Aleksander — див.
 Мацейовський Вацлав Олександр
Malkowski Konstanty — див. Мальков-
 ський Костянтин
Mansikka Viljo Johannes (нім.) (укр.: Ман-
 сікка Вільо Йоханнес, 1884–1947),
 фінський та російський філолог-славіст,
 фольклорист, діалектолог 270, 468
Mauss Marcel (фр.) (укр.: Мосс Марсель,
 1872–1950), французький соціолог, ан-
 трополог, етнолог, учень Е.Дюркгейма
 454
Meilit-Achmet — див. Мелек-Ахмед
Meillet Antoine — див. Мейє Антуан
Mikolaj — див. Миколай
Minns Ellis Hovell — див. Мінс Еліс Говел
Mirčuk J. — див. Мірчук Іван
Mnogogreschnoi Demian — див. Много-
 грішний Дем'ян Гнатович

Mogila Pierre — див. Могила Петро
Mokrievitsch Carp — див. Мокрієвич Карпо
 Іванович
Morkowicz Jakób (пол.) (1876–1931),
 польський видавець 485
Müller Gerhard Friedrich — див. Міллер
 Герхард Фрідріх

N

N.B.J., криптонім 460
Nehring Władysław — див. Нерінг Владислав
Nestor — див. Нестор Печерський
Nicolle H., паризький видавець початку
 XIX ст. 441
Niederle Lubor — див. Нідерле Любор
Niesiecki Kasper — див. Несецький Каспер
Nikon — див. Никон, патріарх
Norstedt Per Adolf (швед.) (XIX ст.),
 шведський видавець, засновник видав-
 ничої компанії 255, 464, 465
Novák Jan — див. Новак Ян
Novotný Václav — див. Новотний Вацлав

O

Oljančyn Domet — див. Олянчин Домет
 Герасимович
Ossoliński (пол.) (укр.: Оссолінські), поль-
 ський шляхетський рід XIV–XX ст.
 279, 469

P

P.C., криптонім — див. Шевальє П'єр
Panaitecu Petre P. — див. Панаїтеску
 Петро П.
Paneyko B. — див. Панейко Василь Лукич
Pares Bernard — див. Пейрс Бернард
Paulová Milada (чес.) (1891–1970), чесь-
 кий історик 476
Perfeckij Eugen — див. Перфєцький Євген
 Юліанович
Pfitzner Josef — див. Пфіцнер Йозеф
Piasec. — див. Пясецький Павел
Pokrovskij, хибна, на думку М.Грушевського,
 транслітерація імені російського історика
 Покровського Михайла Миколайови-
 чина (1868–1932) у виданні "Histoire
 et historiens depuis cinquante ans" (1927–
 1928) 305
Polivka Jeří — див. Полівка Іржі (Юрій)
Prohaska Dragutin — див. Прохаска Дра-
 гутин
Puškár Martin — див. Пушкар Мартин
 Іванович

R

- Rački Franjo** — див. Рачки Франьо
Razoumowski, les — див. Розумовські
Rohrer R.M., німецький видавець першої половини ХХ ст. 330, 481
Rojkov, хибна, на думку М.Грушевського, транслітерація імені російського історика Рожкова Миколая Олександровича (1868–1927) у виданні “Histoire et historiens depuis cinquante ans” (1927–1928) 305
Rostovtzeff Michael, Rostovzev M., Rostovtsev M. — див. Ростовцев Михайло Іванович
Rożniecki Stanisław — Рожнецький Станіслав
Rudawski Lavrenti Joanne — див. Рудавський Вавжинець-Ян
Rypka Jan — див. Рипка Ян

S

- Samuylowicz Ian** — див. Самойлович Іван Самійлович
Scheler Max — див. Шелер Макс
Scherer Jean-Benoit — див. Шерер Жан-Бенуа
Schrader Otto — див. Шрадер Отто
Schránil Josef (чес.) (1883–1940) чеський археолог 326
Scotus Viator, псевдонім — див. Сетон-Вотсон Роберт Вільям
Sergeevič, хибна, на думку М.Грушевського, транслітерація імені російського історика староруського права Сергєєвича Василя Івановича (1832–1910) у виданні “Histoire et historiens depuis cinquante ans” (1927–1928) 305
Skalkowski Apollo — див. Скальковський Аполлон Олександрович
Skoworoda Hryhorij — див. Сковорода Григорій Савич
Smal-Stotsky Roman — див. Смаль-Стоцький Роман Стефанович
Solignac Pierre-Joseph de — див. Соліньяк П'єр-Жозеф де
Spurný Jan (чес.), чеський видавець першої пол. ХІХ ст. 451
Strzelecki Andrzej — див. Стрелецький Андрій
Szczyrecki Dmytro — див. Щирецький Дмитро
Szinnyei Jozsef (нім.) (1857–1943), угорський філолог, лінгвіст 297, 474

Sziskowic Ioachim — див. Шушкевич (Шишкович) Йоахим

Szujski Józef — див. Шуїський Юзеф

Szuskiewicz Joachim (Jachim) — див. Шушкевич (Шишкович) Йоахим

Š

Šafárik Pavel Jozef — див. Шафарик Павел Йозеф

Ščerbakiwskyj Vadim — див. Щербаківський Вадим Михайлович

Štůla František (чес.) (1883–1943), чеський географ 327, 480

T

Tarasowicz Wasyl — див. Василь Тарасович

Tarsowicz Wasyl (помилкове написання) — див. Василь Тарасович

Theophane Procopowicz — див. Феофан (у миру Прокопович Єлеазар)

Thurnwald Richard — див. Турнвальд Ріхард

Tichý František — див. Тіхий Франтішек

Trübner K.J. (нім.), німецький видавець кінця ХІХ — поч. ХХ ст. 462

Tvrđý Josef (чес.) (1877–1942), чеський філософ та психолог 327, 480

Twardowski Samuel — див. Твардовський Самуїл

U

Ungr Józef (пол.) (1817–1874), польський видавець 470

V

Vasmer Max — див. Фасмер Макс

Vladislav IV — див. Владислав IV Ваза

Vogt Oskar (нім.) (1870–1959), німецький лікар-невролог 340

Volkov Th. — див. Вовк Федір (Хведір) Кіндратович

Voltaire — див. Вольтер

W

Wasilewski Leon — див. Василевський Леон

Wassiltchikow A. — див. Васильчиков Олександр Олексійович

Weingart Miloš — див. Вейнгарт Мілош

Wetstein J. & Smith (фр.), амстердамські видавці середини ХVІІІ ст. 445

Wild Karol Kazimierz (пол.) (1824–1885), польський видавець ХІХ ст. 465

Witold — див. Витовт Кейстутович

Wójcicki Kazimierz Władysław — див.
Войціцький Казимир

Wollman Frank (чес.) (1888–1969), чесь-
кий вчений-літературознавець, історик,
славіст, фольклорист, публіцист, дра-
матург 311, 478, 480

Wundt Wilhelm — див. Вундт Вільгельм

Z

Zabugin, хибна, на думку М.Грушевського,
транслітерація імені російського істо-

рика *Забугіна Володимира Микола-*
йовича (1868–1927) у виданні “His-
toire et historiens depuis cinquante ans”
(1927–1928) 305

Zelenin Dmitrij — див. Зеленін Дмитро
Костянтинович

Żeliborski Arseniusz — див. Арсеній Же-
ліборський

Zipper A.H. (нім.), віденський книготор-
говець 1920-х рр. 452

Zygmunt III Waza — див. Сигізмунд III Ваза

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова "...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...": ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий "Львівський літопис" (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
"Историограф Малой России"	87	427
РОЗДІЛ ІІ. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Panaitescu. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатті XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847—1918)...	312	478
Східнослов’янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrđý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J. Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel’nyckyj...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864—1920...	359	486
КОМЕНТАРІ	361	
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	487	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідчення суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідчення суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)